Borito-2013_eleje.qxd 2014.02.02. 20:32 Page 1

A NYÍREGYHÁZI JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE LV. ÉVFOLYAM

A NYÍREGYHÁZI

JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE

LV. ÉVFOLYAM

JÓSA ANDRÁS MÚZEUM NYÍREGYHÁZA

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. ☎ /FAX: (06-42) 315-722

NYÍREGYHÁZA, 2013

A nyíregyházi
Jósa András Múzeum
Évkönyve

Jahrbuch
des Jósa András Museums
von Nyíregyháza

A NYÍREGYHÁZI

JÓSA ANDRÁS MÚZEUM ÉVKÖNYVE

LV. ÉVFOLYAM

JAMÉ

H-4400 NYÍREGYHÁZA, BENCZÚR TÉR 21. ☎ /FAX: (06-42) 315-722

NYÍREGYHÁZA, 2013

Főszerkesztő:
Bene János

Szerkesztette:
Istvánovits Eszter és **Almássy Katalin**

Angol fordítás:
Simán Katalin

Készült
a Nemzeti Kulturális Alapprogram
anyagi támogatásával

ISSN 0547-0196

Kiadja a nyíregyházi Jósa András Múzeum
(e-mail cím: jam@jam.nyirbone.hu).
Felelős kiadó: Bene János megyei múzeumigazgató
Készült 500 példányban, A/4 formátumban, 33,5 ív terjedelemben.

Szedte és tördelte: **Szemán Attila**
Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: **Kapusi József**

A Füzesabony kultúra sírjai Tiszadobról

L. Nagy Márta

2011 tavaszán és őszén, valamint 2013 kora tavaszán Tiszadobon (1. kép) az Andrássy kastély rekonstrukciós munkálatai során a Füzesabony kultúrához tartozó temető sírjai kerültek napvilágra (2. kép). A feltárást Jakab Attila végezte, akinek ezúton is megköszönöm pontos megfigyeléseit és a leletanyag publikálásra történő átadását.

1. kép
Tiszadob elhelyezkedése Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

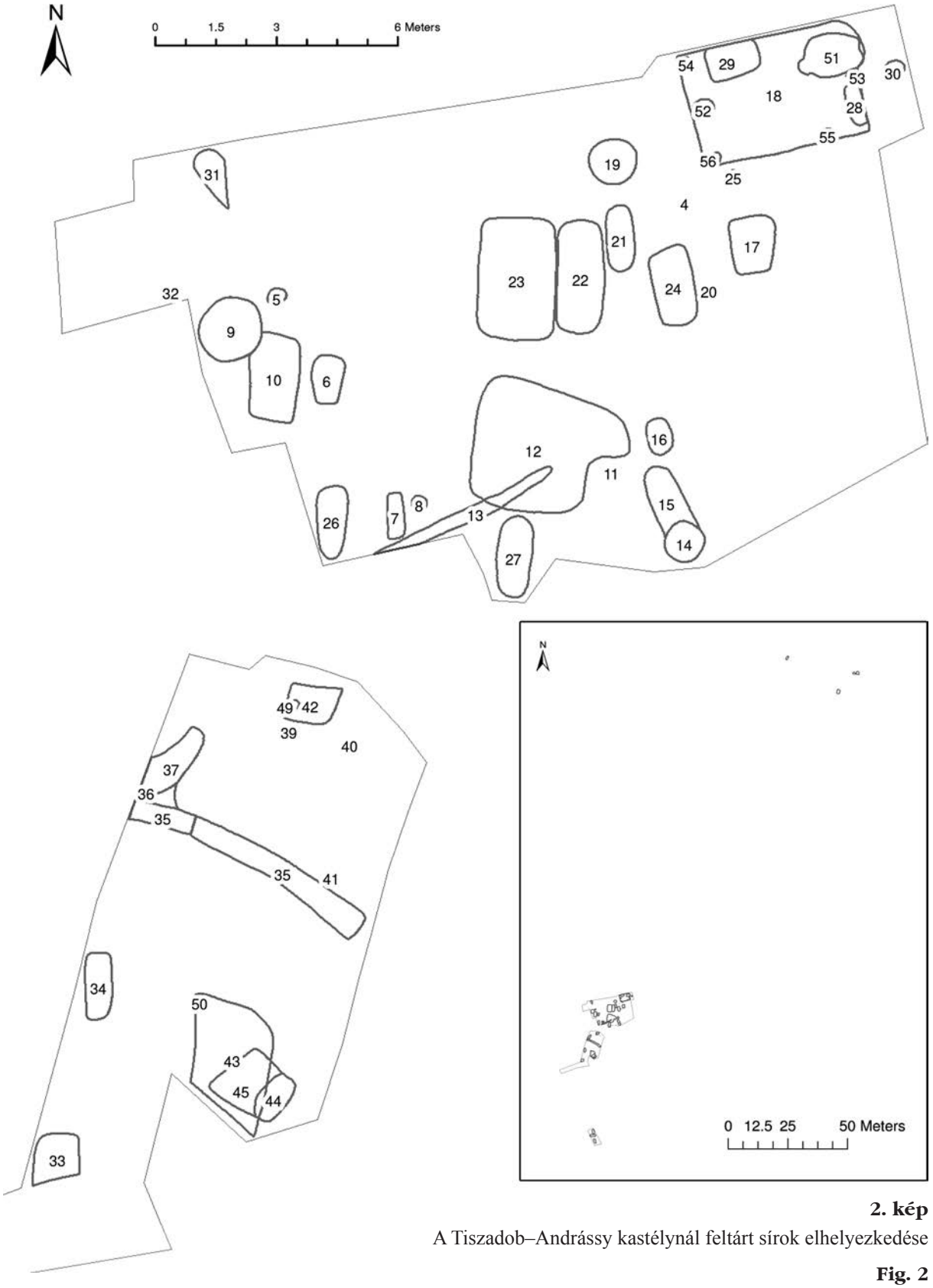
Fig. 1
Situation of Tiszadob in Szabolcs-Szatmár-Bereg County

Tiszadobról, a korábbi Gyermekváros területéről az 1960-as években ajándékként már kerültek a tiszavasvári Vasvári Pál Múzeumba leletek, majd Gombás András végzett itt leletmentést.[1] Jelentésében leírja, hogy 1963 szeptemberében az épülő iskola alapárkában sírok előkerülését jelentette a tiszadobi Gyermekváros igazgatósága. A helyszínen Gombás András azonban nem sírokat, hanem gödröket talált, melyek között volt kiégetett is. Némelyikből gabonamaradványok kerültek elő a cserepek mellett. Ezt követően átmentek a főépület melletti homokoshoz, ahol állítólag koponyák, csontok kerültek elő, valamint egy lándzsa. Leírása szerint azonban a további ásás eredménytelen volt. A garázs mellett álló fa kiásásakor újabb sírt találtak, benne csontokat és edényeket. Ezek közül Kelemen Lajosné pedagógus 10 edényt és emberfogakat adott át Gombás Andrásnak. A leírás alapján egyetlen sír hiteles feltárására sem került sor.

A 80-as években a további építkezések során szintén kerültek elő edények, és a munkások beszámoltak csontok előkerüléséről is. Leletmentésre ekkor nem került sor.

Közel harminc év múlva, 2011-ben nyílt lehetőség az egykori Gyermekváros főépületéül szolgáló Andrássy kastély és a park területének részbeni megkutatására, amikor elkezdődtek a rekonstrukciós munkálatok és újabb sírok kerültek elő.

[1] JAM Adattár 2003.88. Jelentés helyszíni szemléről. Gombás András 1963. A leletek nagy része az idők folyamán elveszett.

2. kép

A Tiszadob–Andrássy kastélynál feltárt sírok elhelyezkedése

Fig. 2

Situation of the graves excavated at Tiszadob–Andrássy Castle

A feltárás körülményei

2011. február 22-én Simon Miklós építésvezető értesítette a Jósa András Múzeumot, hogy a kastély pincéjében talajszintsüllyesztés közben edénytöredékeket és csontokat találtak. Mint elmondta, valószínűleg egy sír foltját is megfigyelték. Másnap kimentünk a helyszínre, ahol a pincében (az épületrész alatt húzódó Ny–K hossztengelyű pince korábban konyhaként funkcionált) a művezető által mutatott helyen jól láthatóan kirajzolódott egy lekerekített sarkú téglalap alakú, sötétbarna betöltésű sírfolt. Mellette találtunk egy gödröt, melybe a munkások az előző napon talált csontokat tették. Az említett pince területén több sírt vagy objektumot nem találtunk, s ahol lehetett a pince további részeit is megnéztük. Helyenként nem lehetett vizsgálódni, mert a szintet nem süllyesztették tovább. Itt az altalaj mindössze 10–20 cm-rel volt a jelenlegi, részben süllyesztett szinttől. További régészeti jelenséget nem tapasztaltunk, s a munkások sem találtak további csontokat és cserepeket. Ha voltak is sírok, azokat a pince ásásakor megsemmisíthették.

2011. április 6-án újabb bejelentést kaptunk, hogy az Andrássy kastély délnyugati sarkánál ásott szervizakna ásásakor újabb sírt (3. sír) találtak.

Ezt követően június 20-án mentünk ki a területre. Ennek oka az volt, hogy a kastély főbejáratának közelében – gyakorlatilag a bejárattal szemben, a kastély felé emelkedő dombos részen – egy, három különálló, de egybenyúló tűzivíztározó gödrét kezdték el ásni. A rézsűs falú tározók tervezett mélysége 3,4 m, belseje Ny–K-i tengelyű, 13,35x8,45 m. Ezen a területen további 26 objektumot tártunk fel, melyek között a Füzesabony kultúrához tartozó sírok mellett szkíta temetkezés, avar kori, késő középkori – kora újkori telepjelenségek, köztük egy földbe süllyesztett ház, illetve gödrök voltak.

Július 15-én hívták ki ismét Tiszadobra a Jósa András Múzeum munkatársait, hogy a kastélypark rekonstrukciójához kapcsolódóan, valamint az egykori kocsifelhajtó nyomvonalán vizsgáljuk meg a rétegeket, illetve az egykori nyomvonalat. A tűzivíztározó alja ekkor már le volt betonozva. Kiderült azonban, hogy a nyugati oldal közepén egy, a tervezettnél nyugatra hosszabb rámpát készítettek. Ennek bevágásban kevés embercsont került elő. Egy további váz csontjait lehetett megfigyelni a szelvény északnyugati sarkában. Utóbb kiderült, hogy a koponyát a gép elvitte. Ez utóbbi úgy fordulhatott elő, hogy a rézsű kialakításakor a megkutatottnál 0,5–1 m szélességben kijjebb ásták a tározó gödrét.

Szeptember 15-én kezdtek el a tűzivíztározóhoz egy kb. 30 m hosszú, 1,6 m széles, több mint 2 m mély bekötést alakítani ki L alakban. Ennek nyugat–keleti irányban futó részén nem tapasztaltunk régészeti jelenséget. A kanyarnál 90 cm mélységben gázvezetékre ástak rá. Ennek tisztításakor emberi csontok – mint kiderült karcsont töredékek – láttak napvilágot. A gázvezeték árka megsemmisítette a D–É tájolású sírnak a medencétől fölfelé eső részét (33. sír).

Szeptember 27-én zsírfogó akna építését kezdték meg a kastély nyugati főbejárata és délkeleti tornya által közrezárt részen, közvetlenül a fal mellett. Itt másnap kibontottunk egy sírt.

A kastélyrekonstrukcióhoz kapcsolódóan októberben egy szennyvíztisztítót kívántak telepíteni a kastélyparkban, a tűzivíztározótól délre, illetve a szeptember 15-én megkutatott szennyvízcsatornától keletre. Itt további 7 objektum, köztük 5 sír került elő.

A kastélyfelújítás során tervbe vették egy nagyobb méretű parkoló kialakítását a főbejárat közelében lévő kollégium területén. Ennek kivitelezésére 2013-ban került sor. Februárban egy kisméretű szelvényt nyitottunk nagyjából a leendő parkoló közepén, az egykori kollégiumi épület alatt, egyfelől azzal a szándékkal, hogy megállapítsuk, érint-e a tükörfelület kialakítása régészeti jelenségeket, másfelől tisztázandó azt a kérdést, hogy a kb. 50 méterre, a tűzivíztározónál megtalált középső bronzkori temető elnyúlik-e idáig. Az altalaj mintegy 190–220 cm mélyen volt. Ezen a szinten

jelentkezett – a váz szintjéig teljes mértékben megfigyelhetetlen folt nélkül – az első É–D-i sírfolt (46. sír), majd a falban ettől keletre egy másik temetkezés (48. sír) részlete.

A szelvényben öt sírfoltot figyeltünk meg, ezek közül hármat bontottunk ki. Kettő bronzkorinak bizonyult, a harmadik egy feldúlt, koporsós Ny–K-i tájolású, melléklet nélküli temetkezés. További két másik – tájolásuk alapján bronzkori sír – csak részben esett a szelvénybe, ezek feltárására nem kerülhetett sor.

Az Andrássy kastély, illetve a parkja területén befejeződtek a földmunkák. Az itt húzódó középső bronzkori temetőnek csupán egy kis hányadát tudtuk megkutatni. A sírok szóródása alapján nagyjából kiszámítható, hogy mekkora területet foglal el a temető. Ha a későbbiekben ismét földmunkákra kerül sor, tudjuk, hol várhatóak további temetkezések.

A sírok leírása

1. sír: Lekerekített sarkú téglalap alakú, sötétbarna betöltésű, D–É-i tájolású sírfolttal jelentkezett. H: 127 cm, Sz: 110 cm, M (a sírgödör alja keletről nyugatra lejtett): 5–14 cm. A kastély építésekor a medencétől felfelé teljesen megsemmisítették. Felsőtestéből mindössze egy csigolya, valamint a jobb(?) felkar alsó része és az alkar felső harmada maradt mag. Helyzetük alapján két karját felhúzták. A zsugorított testtartást a váz megmaradt részén is meg lehetett figyelni. Az elhunytat a jobb oldalára fektetették. Jobb alsó lábszára keresztben volt a balon. Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével,[2] ugyanis az elhunyt egy 40–60 év körüli férfi volt.[3] A mellékleteket a lábszár bal, illetve jobb oldalán helyezték el (I. tábla 1.).

1. melléklet: Sötétszürke, kihajló peremű, ívelt nyakú, lefelé szűkülő tojásdad testű, egyenes aljú edény. Nyaka alját vízszintesen bekarcolt létraminta tagolja, testét hatos csoportokban elhelyezkedő, vízszintesen tagolt bordadíszek osztják négy részre. Ezek között ívelt vonalas bekarcolások találhatóak. Pá: 13,2 cm, M: 11 cm, Aá: 5 cm (Ltsz.: 2012.2.1; I. tábla 2.).

2. melléklet: Sötétszürke, lekerekített peremű, hengeres nyakú, nyomott gömbös testű, egyenes aljú füles bögre. Vállát apró, bebökődött háromszögsor díszíti, testét négyes csoportokban függőleges besimítás, ezek között pontsorral és árkolással övezett lapos bütykök találhatók. Pá: 7,4 cm, M: 7,2 cm, Aá: 4,2 cm (Ltsz.: 2012.2.2; I. tábla 3.).

3. melléklet: Sötétszürke, behúzott peremű, profilált, egyenes aljú, füles tál. Testét íves besimítások és árkolással övezett egészen apró bütykök tagolják, alja fölött kannelúrával övezett apró bütyöksor fut. Meglehetősen kopott, a minták helyenként nehezen kivehetőek. Pá: 19,5 cm, M: 4,8 cm, Aá: 5,5 cm (Ltsz.: 2012.2.3; I. tábla 4.).

4. melléklet: Bronztű töredéke. H: 2,1 cm (Ltsz.: 2012.2.4; I. tábla 5.).

1. sír környéke:[4] Valószínűleg egy sír foltja. Csontok nem kerültek elő. A munkások szedtek össze innen három edényt. Ezek alapján itt még biztosan volt egy sír, amely a kastély építésekor semmisülhetett meg.

[2] A férfiakat jobb oldalukra, D–É-i tájolással, míg a nőket a bal oldalukra, É–D-i tájolással fektették a sírba. A tájolás általában nagyon kötött, kis százalékban fordul elő néhány fokos eltérés.

[3] Az antropológiai vizsgálatokért Szathmáry Lászlónak, a Jósa András Múzeum munkatársának tartozom köszönettel.

[4] 2. objektum: Az 1. sír mellett lévő gödör. Déli felét vágta a pince alapfala, míg nyugati felét egy, a pincefalból kiugró pillérlábazat. A munkások elmondása szerint ebbe a gödörbe ásták el az 1. sírban megtalált csontokat az előző nap. A gödör bolygatatlan részén mindössze egy csontdarabot találtunk, rossz állapotban. A gödör mérhető átm: 100x75 cm, M: 8 cm (ahová beásták a csontokat, 28 cm).

1. Sötétszürke, behúzott peremű, egyenes aljú, perem alatt induló és váll alá támaszkodó fülű tál. Testét felül vízszintesen körbefutó, ez alatt pedig árkádszerűen bekarcolt vonal tagolja, az árkádok között haránt irányban bekarcolt vonalakkal. Alatta dupla, ívelt árkolás fut, az alj fölött a váll alatti motívum ismétlődik. Közvetlenül az aljnál árkolás fut körbe. Pá: 24 cm, M: 7,5 cm, Aá: 6,5 cm (Ltsz.: 2012.1.1; I. tábla 6.).

2. Szürkésbarna, kihajló peremű, hosszú, ívelt nyakú, lekerekített válltörésű, nyomott gömbös testű bögre. Az alját szándékosan levágták és lecsiszolták. Pá: 12 cm, M: 12 cm, Aá: 9,4 cm (Ltsz.: 2012.1.2; I. tábla 7.).

3. Sötétszürke, kihajló peremű, ívelt nyakú, nyomott gömbös testű, egyenes aljú bögre töredékei. Nyaka alját beböködött apró háromszögek, valamint vízszintesen körbefutó kettős árkolások tagolják, testét hármas csoportokban elhelyezett függőleges árkolások és ezek között benyomott lencsedíszek. 10,3x7,7, 4,9x4,5, 4,8x2,2, 4,8x2,3, 4,5x3,2 cm, Aá: 6 cm (Ltsz.: 2012.1.3; I. tábla 8.).

3. sír: Lekerekített sarkú téglalap alakú sírfolttal jelentkező objektum. A sírgödör H: 163 cm, Sz.: 75 cm, M: 127 cm, a csontváz tájolása: D–É. 10–11 éves gyermek zsugorított testhelyzetű, jobb oldalára fektetett, arccal keletre néző váza. Karját könyökben behajlították, lábát térdben felhúzták. A lábszárába a kastély építésekor egy villámhárítót állítottak bele. Bolygatott sír, a két combcsont hiányzott. A mellékleteket a térdhajlat belső oldalához tették (II. tábla 1.).

1. melléklet: Szürkésbarna, kihajló, csücskös peremű, egészen rövid ívelt nyakú, tojásdad testű fazék felső részének töredéke. Anyaga durva. Pá: 12,6 cm, M: 13,2 cm. (Ltsz.: 2012.3.1; II. tábla 2.).

2. melléklet: Téglaszínű, sötétszürke foltos, kihajló peremű, ívelt nyakú, nyomott gömbös testű, alján kissé benyomott füles bögre. Testét girlandszerű kis motívumok díszítik. Pá: 7,6 cm, M: 6 cm, Aá: 3 cm (Ltsz.: 2012.3.2; II. tábla 3.).

3. melléklet: Téglaszínű, sötétszürke foltos, téglatest alakú, alja felé kissé szűkülő falú, egyenes aljú tégely. Pereméből egy kisebb darab kitörött. Pá: 5,5x3,2 cm, M: 4,2 cm, Aá: 4,9x3 cm (Ltsz. 2012.3.4; II. tábla 4.). Az 1. edénybe tették bele.

6. sír: Lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, H: 113 cm, Sz: 50 cm, M: 8–12 cm. A csontváz tájolása É–D. A körülbelül 1 éves gyerek csontvázából csupán a koponyája maradt meg, mellékletként a lábához két edényt helyeztek el (II. tábla 5.).

1. melléklet: Szürke, helyenként téglaszínű foltos, egyenes aljú, behúzott peremű tál. Testét szabálytalan, vízszintes karcolások borítják. Perem alatt egymással szemben két alagútfül található. Pá: 15,3 cm, M: 5,2 cm, Aá: 6,8 cm (Ltsz.: 2012.6.1; II. tábla 6.).

2. melléklet: Barna, szürke foltos, erősen kopott, benyomott aljú, nyomott gömbös, függőleges kannelúrával tagolt testű, ívelt nyakú, kihajló peremű bögre. Peremből induló füle a vállra támaszkodik. Pá: 4,5 cm, M: 4,6 cm, Aá: 1,7 cm (Ltsz.: 2012.6.2; II. tábla 7.).

A 6. sírtól keletre 80 cm-re, folt és csontok nélkül a nyesési szinten az alábbi edények kerültek elő:

1. Barna, erősen kopott, egyenes aljú, kissé tojásdad testű, egyenes peremű csésze, melynek peremét négy vízszintesen kiálló csücsök tagolja. Pá: 4,9 cm, M: 3,4 cm, Aá: 2,8 cm (Ltsz.: 2012.7.1; II. tábla 8.).

2. Szürkésbarna, behúzott peremű tál töredéke. Pereme alatt apró, fül található. Testét bekarcolt és besimított félköríves díszítések tagolják. Pá: 17 cm, 8,2x6 cm, Fv: 0,4 cm (Ltsz.: 2012.7.2; II. tábla 9.).

7. sír: A 6. sírtól délre lekerekített sarkú téglalap alaprajzú gödör, H: 115 cm, Sz: 43 cm, M: 6 cm. Tájolása É–D. A 3–4 éves gyermeknek csak a lábszárcsontjai maradtak meg, valamint a lábához elhelyezett melléklet (III. tábla 1.).

1. melléklet: Barna, sötétbarna foltos, csillámos soványítású, rossz megtartású bögre oldaltöredékei. 8,8x6,6 cm, 3,9x3,7 cm, 2,3x2 cm, 2,4x2,4 cm, 4x2,7 cm (Ltsz.: 2012.8.1; III. tábla 2.).

10. sír: Lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, H: 200 cm, Sz: 64 cm, M: 48–56 cm, a csontváz tájolása É–D. Csontjai viszonylag jó állapotban megmaradtak, zsugorított helyzetű, bal oldalára fektetett váz. Karja könyökben a koponyáig felhúzva, lába térdben behajlítva került elő. Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt 59–68 éves nő volt. A csontváz H: 131 cm. A koponyától néhány cm-re bronztű töredékei, a térdhajlatban és a lábnál edények kerültek elő (III. tábla 3.).

1–2. melléklet: Hurkos végű bronztű három töredéke. H: 4,8 cm, 4,6 cm, 2,2 cm (Ltsz.: 2012.10.1.–2; III. tábla 4–5.).

3. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, behúzott peremű tál. Peremét végig rovátkolások tagolják. Perem alatt a vállig két sorban vízszintes besimítás van, melyet négy helyen tör meg árkolással és bekarcolással körülvett bütyök. Testét félköríves besimítások és ezeket övező bekarcolások díszítik, alsó felükben rovátkolással. Alját kör alakban besimítás és rovátkolt bekarcolás övezi. Vállán egy alagútfül található. Pá: 24 cm, M: 7,5 cm, Aá: 3,5 cm (Ltsz.: 2012.10.3; III. tábla 6.).

4. melléklet: Sötétszürke, homorú aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, ívelt nyakú, kihajló peremű, szalagfüles bögre. Vállát vízszintesen bekarcolt létraminta tagolja. Ez a díszítés megismétlődik a hasán futóspirál alakban, itt bütyköket övez. A négy bütyök között kisebb, körülárkolt bütykök találhatóak. Pá: 9,3 cm, M: 11 cm, Aá: 5 cm (Ltsz.: 2012.10.4; III. t. 7.).

5. melléklet: Szürkésbarna, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, ívelt nyakú, kihajló peremű korsó, füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Testét sűrű függőleges kannelúra tagolja. Pá: 11,2 cm, M: 9,6 cm, Aá: 4,3 cm (Ltsz.: 2012.10.5; III. tábla 8.).

6. melléklet: Szürkésbarna, enyhén domború aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, közel hengeres nyakú, kihajló peremű korsó. Füle a peremből indul, fölé emelkedik és a vállra támaszkodik. A fül kettős bordával tagolt, szélei rovátkoltak. Testén öt kisebb bütyök helyezkedik el, ezeket futóspirál alakban bekarcolt motívumok övezik. Pá: 9,2x7 cm, M: 9,1 cm, Aá: 4,5 cm (Ltsz.: 2012.10.6; III. tábla 9.).

7. melléklet: Sötétbarna, bekarcolt girlandmotívummal és apró lapos bütyökkel tagolt edény oldaltöredéke (Ltsz.: 2012.10.7; IV. tábla 1.).

8. melléklet: Sötétbarna, kör alakban benyomott aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű kis füles bögre. Testét függőleges kannelúrák tagolják. Pá: 7,5 cm, M: 5,6 cm, Aá: 3 cm (Ltsz: 2012.10.8; IV. tábla 2.).

A 10. sír földjében sötétbarna, kissé behúzott, felfényezett felületű, vékony falú edény peremtöredéke (1,4x1,1 cm, Fv: 0,4 cm) és egy barna, belül szürke, samottal soványított edény oldaltöredéke (3,8x3,5 cm, Fv: 0,9 cm; Ltsz.: 2012.10.9–10.) került elő.

17. sír: Nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, H: 194 cm, Sz: 135 cm, M: 17–18 cm. A csontváz tájolása É–D-i. A csontok viszonylag jó állapotban maradtak meg. A test zsugorított helyzetű, bal oldalra fektetett, karja könyökben, lába térdben behajlítva került elő, H: 127 cm. Tájolása nem fedi az antropológiai vizsgálat eredményét, ugyanis az elhunyt a vizsgálat szerint 52–61 éves férfi. A váll környékén bronztű, a behajlított térd belső részénél és a lábfejnél edénymellékletek voltak (IV. tábla 3.).

1. melléklet: Hurkos végű bronztű három darabban. H: 7,4 cm, 4,2 cm, 3,1 cm (Ltsz.: 2012.14.1; IV. tábla 4.).

2. melléklet: Szürkésbarna, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű füles bögre. Füle a peremből indul, fölé emelkedik és a vállra támaszkodik. Testét apró, futóspirál motívummal körbekarcolt bütykök tagolják, ezek között függőleges létramintával. Pá: 7,5 cm, M: 7 cm, Aá: 3,5 cm (Ltsz.: 2012.14.2; IV. tábla 5.).

3. melléklet: Szürkésbarna, félgömbös, behúzott peremű tál. Testét öt, négyszeres kannelúrával övezett, apró bütyök tagolja, bekarcolt létramintával zárva. Ezek felett bekarcolt félköríves vonalak vannak, melyek szabálytalan elrendezésben egy vagy két lencsedíszben végződnek. Alja kettős kannelúrával övezett, ebből négy irányba kettős bekarcolt vonalak futnak. Pá: 22 cm, M: 7,1 cm, Aá: 3,7 cm (Ltsz.: 2012.14.3; IV. tábla 6.).

4. melléklet: Szürkésbarna, enyhén benyomott aljú, nyomott gömbös testű, hengeres nyakú, kihajló peremű apró füles bögre. Testét hármas csoportokban függőleges kannelúra tagolja. Pá: 5 cm, M: 4,8 cm, Aá: 2,9 cm (Ltsz.: 2012.14.4; IV. tábla 7.).

5. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű füles korsó. Testét öt, futóspirál motívummal körbekarcolt bütyök tagolja. Kissé kopott. Pá: 10,2 cm, M: 10,2 cm, Aá: 4,2 cm (Ltsz.: 2012.14.5; IV. tábla 8.).

6. melléklet: Téglaszínű és barna, belül sötétbarna, samottal soványított edény oldaltöredéke. 8,2x6,3 cm, Fv: 1 cm (Ltsz.: 2012.14.6; IV. tábla 9.).

21. sír: A 22 sír északkeleti részén lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: 120 cm, Sz: 48 cm, M: 15 cm. Tájolása É–D vagy D–É. Csont vagy melléklet nem került elő belőle.

22. sír: A 21 sírtól keletre néhány cm-re lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör, H: 191 cm, Sz: 76 cm, M: 17 cm. Tájolása É–D. A vázból csak a koponya néhány csontja, a comb és a lábszárcsontok töredékei maradtak meg, a koponyától északnyugatra lévő bronztű töredéke, valamint a behajlított térd belső oldalához és a lábfejhez helyezett edénymellékletek (V. tábla 1.). A megmaradt kevés csont alapján nemét nem lehet megmondani, kora 48–57 év.

1. melléklet: Bronztű töredéke, a fejrésze hiányzik. H: 9,5 cm (Ltsz.: 2012.20.1; V. tábla 2.).

2. melléklet: Szürkésbarna, félgömbös testű, behúzott peremű, alagútfüles tál. Félköríves kannelúrák és bekarcolt vonalak, valamint négy apró bütyök tagolja a testét. Pá: 25 cm, M: 6,8 cm, Aá: kb. 4,5 cm (Ltsz.: 2012.20.2; V. tábla 3.).

3. melléklet: Sötétszürke, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, ívelt nyakú, kihajló peremű korsó. Szalagfüle a perem fölé emelkedik és a vállra támaszkodik. Testét apró bütykök és körülöttük bekarcolt futóspirál motívumok tagolják. Füle alatt kannelúrával övezett pici bütyök helyezkedik el. Pá: 10 cm, M: 12 cm, Aá: 5 cm (Ltsz.: 2012.20.3; V. tábla 4.).

4. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, nagy, kihajló peremű füles korsó. Testét sűrű, függőleges kannelúra borítja. Szalagfüle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Pá: 12 cm, M: 10,1 cm, Aá: 4 cm (Ltsz.: 2012.20.4; V. tábla 5.).

5. melléklet: Téglaszínű, szürke foltos, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű füles bögre. Testét függőleges kannelúra tagolja. Füle a peremből indul és a vállra támaszkodik. Pá: 6,1 cm, M: 4,7 cm, Aá: 3 cm (Ltsz.: 2012.20.5; V. tábla 6.).

23. sír: Közvetlenül a 22. sír mellett nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: 222 cm, Sz: 138 cm, M: 34 cm. A zsugorított csontváz H: 142 cm, tájolása D–É. A csontok jó megtartásúak. A váz karja könyökben, lába térdben behajlítva került elő. Tájolása

megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt 65–74 éves férfi volt. Valamennyi melléklet – beleértve a bronztűt is – a térd két oldalán és a lábfejnél került elő (VI. tábla 1.).

1. melléklet: Szürke, egyenes aljú, behúzott peremű tál alagútfüllel. Testét meanderes kannelúra és bekarcolások tagolják, a sekély kör alakú alj körüli bekarcolást benyomott pontok övezik. Pá: 28,5 cm, M: 9,2 cm, Aá: 3,5 cm (2012.21.1; VI. tábla 2.).

2. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös, függőleges kannelúrás testű bögre alsó részének töredéke. Aá: 2,3 cm (Ltsz.: 2012.21.2; VI. tábla 3.).

3. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, hosszú ívelt nyakú, kihajló, elkeskenyedő peremű, szalagfüles korsó. Testét bütykök köré bekarcolt futóspirál motívum tagolja. Pá: 7 cm, M: 7,2 cm, Aá: 3,4 cm (Ltsz.: 2012.21.3; VI. tábla 4.).

4. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, hosszú ívelt nyakú, kihajló, elkeskenyedő peremű, szalagfüles korsó. Testét függőleges létraminta és bütykök köré bekarcolt futóspirál motívum tagolja. Pá: 9,2 cm, M: 10,9 cm, Aá: 4 cm (Ltsz.: 2012.21.4; VI. tábla 5.).

5. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű, szalagfüles kicsi bögre. Testét függőleges kannelúra tagolja. Pá: 5,8 cm, M:4,7 cm, Aá: 2,8 cm (Ltsz.: 2012.21.5; VI. tábla 6.).

6. melléklet: Bronztű két töredéke. H: 3,3 cm, 1,7 cm (Ltsz.: 2012.21.6; VI. tábla 7.).

7. melléklet: Szürke, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, kissé ívelt nyakú, kihajló peremű, szalagfüles korsó. Nyaka függőlegesen besimított, testét sűrű, függőleges kannelúra tagolja. Pá: 12,2 cm, M: 10,6 cm, Aá: 4,6 cm (Ltsz.: 2012.21.7; VI. tábla 8.).

24. sír: Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: 150 cm, Sz: 75 cm, M: 10–15 cm, a mellékletek alapján a tájolása D–É. Csont nem volt a sírban, csak az edénymellékletek (VII. tábla 1.).

1. melléklet: Szürkésbarna, enyhén benyomott aljú, behúzott peremű tál fele és töredékei. Testét apró bütyök körüli kannelúra és létradísz tagolja. Alját létraminta veszi körbe. Pá: 24 cm, Aá: 4 cm, M: 6,5 cm (Ltsz.: 2012.22.1; VII. tábla 2.).

2. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, behúzott peremű kis bögre, apró bütyökfüllel. Pá: 6 cm, M: 4 cm, Aá: 4,2 cm (2012.22.2; VII. tábla 3.).

3. melléklet: Szürkésbarna, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú bögre töredéke. Testét függőleges kannelúra tagolja. Aá: 3 cm (Ltsz.: 2012.22.3; VII. tábla 4.).

26. sír: Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: 170 cm, Sz: 77 cm, M: 17 cm. A zsugorított helyzetű csontváz H: kb. 135 cm, tájolása: D–É. A csontok viszonylag jó állapotban maradtak meg, csigolyái és bordái csak részben. Karját könyökben, lábát térdben behajlították, kézfeje majdnem a koponyához ért. Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével: az elhunyt 25–34 éves férfi. A mellékletek a lábszár külső oldalán voltak (VII. tábla 5.).

1. melléklet: Sötétszürke, benyomott, körkörös kannelúrával övezett aljú, félgömbös testű, behúzott peremű tál. Pereme alatt, a vállig kettős kannelúra fut körbe, testét négy-négy hegyes bütyök tagolja, melyek szinte lábként funkcionálnak. Ezeket szélesen besimított meanderminta övezi. Pá: 19 cm, M: 7,5 cm, Aá: 4 cm (Ltsz.: 2012.23.1; VII. tábla 6.).

2. melléklet: Barna, egyenes aljú, tojásdad testű, rövid, ívelt nyakú, kihajló peremű füles bögre. Füle a vállból indul és a hasra támaszkodik. Pá: 8,9 cm, M: 9 cm, Aá: 6 cm (Ltsz.: 2012.23.4; VII. tábla 7.).

3. melléklet: Szürkésbarna, benyomott aljú, turbántekercses testű, ívelt nyakú, kihajló peremű füles korsó. Pá: 10 cm, M: 11 cm, Aá: 4,3 cm (Ltsz.: 2012.23.3; VII. tábla 8.).

4. melléklet: Téglaszínű, szürke foltos, belül barna, samottal soványított, durva falú edény oldaltöredéke. 12,9x11 cm, fv: 0,8 cm (Ltsz.: 2012.23.5.).

5. melléklet: Barna, szürke foltos, egyenes aljú, turbántekercses testű, rövid ívelt nyakú, kihajló peremű füles bögre. Pá: 6 cm, M: 4,6 cm, Aá: 3 cm (Ltsz.: 2012.23.2; VII. tábla 9.).

27. sír: Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: 208 cm, Sz: 87 cm, M: 12 cm. A zsugorított helyzetű, jobb oldalára fektetett csontváz H: 133 cm, tájolása: D–É. A csontok rossz megtartásúak, nagy részük megmaradt. Karját és lábát behajlították. A csontok alapján nem dönthető el biztosan az elhunyt neme, kora 32–50 év. Egyetlen melléklete a behajlított térd belső oldalánál került elő (VIII. tábla 1.).

1. melléklet: Barna, szürke foltos, egyenes aljú, turbántekercses testű, rövid ívelt nyakú, kihajló peremű füles kis bögre. Pá: 4,6 cm, M: 3,4 cm, Aá: 1,5 cm (Ltsz.: 2012.24.1; VIII. tábla 2.).

31. sír: A feltárt területen kívül került elő, az egykori szelvény északnyugati részén. A rézsű kialakításakor megsemmisítették a koponyát és a bal alkar egy részét. Megmaradt sírfoltja lekerekített sarkú téglalap alakú. A sírgödör H: 135 cm, Sz: 87 cm, M: 14 cm. A csontváz tájolása D–É. A sírban egy jobb oldalára fektetett, zsugorított helyzetű váz feküdt. Bal felkarja a gerincoszloppal párhuzamos, alkarja, mely csak részben maradt meg szögben megtörik. Jobb karja nem került elő. 10–11 éves gyermek. A láb végén, a sípcsont külső részén volt az edénymelléklet (VIII. tábla 3.).

1. melléklet: Szürkésbarna, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös, turbántekercses testű, hosszú, közel hengeres nyakú, kihajló peremű, szalagfüles korsó. Pá: 9,2 cm, M: 10,6 cm, Aá: 4,7 cm (Ltsz.: 2012.27.1; VIII. tábla 4.).

32. sír: A 31. sírtól délnyugatra 3 méterre előkerült sír. Humuszolás során gyakorlatilag az egész sírgödör megsemmisült, a csontvázból csupán egy combcsont töredéke maradt meg, amely alapján az elhunyt egy 23–50 év közötti nő lehetett. Mellette volt egy edény. Tájolása, méretei kérdésesek (VIII. tábla 5.).

1. melléklet: Sötétszürke, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló, elkeskenyedő peremű korsó. Szalagfüle a perem fölé emelkedik, vállra támaszkodik. Testét öt bütyök tagolja, ezeket bekarcolt futóspirál motívum övezi. Pá: 17 cm, M: 10 cm, Aá: kb. 4 cm (Ltsz.: 2012.28.1; VIII. tábla 6.).

33. sír: Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, melynek déli végét megsemmisítette egy gázárok, H: 115 cm (az eredeti gödörnek kb. a fele), Sz: 116 cm, M: 6 cm, a zsugorított helyzetű csontváz tájolása D–É. Jobb oldalára fektették. Medencétől lefelé maradt meg, ennek H: 88 cm. A megmaradt csontok jó megtartásúak, a mellékletek a behajlított térd két oldalánál és a lábfejnél voltak (IX. tábla 1.). Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt férfi volt, kora 23–40 év.

1. melléklet: Barnásszürke, kannelúrával övezett aljú, félgömbös testű, behúzott peremű füles tál. Testét öt egészen apró bütyök tagolja, ezek között összeérő meandermintával. Pá: 18 cm, M: 5,5 cm, Aá: 3,2 cm (Ltsz.: 2012.29.1; IX. tábla 2.).

2. melléklet: Barnásszürke, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, közel hengeres nyakú, kihajló peremű korsó. Testét sűrű függőleges kannelúra tagolja. Pá: 10,7 cm, M: 7,5 cm, Aá: kb. 3,5 cm (Ltsz.: 2012.29.2; IX. tábla 3.).

3. melléklet: Barna, szürke foltos, egyenes aljú, tojásdad testű, rövid, ívelt nyakú, kihajló peremű, kicsi fazék. Füle letörött. Pá: 8,6 cm, M: 8,8 cm, Aá: 5 cm (Ltsz.: 2012.29.3; IX. tábla 4.).

4. melléklet: Barna, szürke foltos, közel egyenes aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, tölcséres nyakú bögre. Testét haránt irányú, sűrű bekarcolások tagolják. Pá: 7,5 cm, M: 6,8 cm, Aá: 3,8 cm (Ltsz.: 2012.29.4; IX. tábla 5.).

34. sír: Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, H: kb. 160 cm (a sír déli vége bizonytalan), Sz: 67 cm, M: 11 cm. A zsugorított helyzetű csontváz tájolása É–D, H: 103 cm. A bal oldalára fektetett, közepes megtartású váz arckoponyája jelentős mértékben felszívódott, bordái, csigolyái hiányoztak. Karját felhúzták, lába zsugorított helyzetben. (Combcsontját valószínűleg a gép forgatta el.) Lábszárából egy sípcsonton kívül csak a felső rész maradt meg. Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt 41–53 éves nő volt (IX. tábla 6.).

1. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű díszítetlen kis bögre, füle letörött Pá: 5,9 cm, M: 6 cm, Aá: 2,4 cm (Ltsz.: 2012.30.1; IX. tábla 7.).

38. sír: Viszonylag nagyméretű, lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör, melynek nyugati szélét, valamint északi végét modern bolygatásokkal semmisítették meg. H: 168 cm, Sz: 115 cm, M: 30 cm. A csontváz a bal oldalán feküdt, zsugorított helyzetben, H: 125 cm. Tájolása É–D. Arckoponyája hiányzott. A váz megtartása jó, különösen a hosszúcsontok jó állapotúak. Az antropológiai vizsgálatok alapján az elhunyt 66–75 év körüli nő. Melléklete nem volt (X. tábla 1.).

39. sír: A szelvény északi végében került elő a humuszolás során, amikor 80 cm mélyen a gép által megsértett edény darabjai kerültek elő. Nyesés után foltot nem észleltünk, s ezért az edényre bontottunk rá. Ennek során kiderült, hogy egy, a 42. objektum által elvágott sírral van dolgunk. A sír M: 9 cm, a mérhető váz H: 49 cm. A zsugorított helyzetű, É–D-i tájolású, kelet felé néző vázból mindössze a két combcsont alsó negyede, valamint a lábszár maradt meg (X. tábla 2.). Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt 23–x éves nő volt.

1. melléklet: Barna, szürke foltos, kissé benyomott aljú, félgömbös testű füles tál. Testét öt dupla, félköríves kannelúra fedi, ezen belül négy, bevagdosott szélű íves besimítás található. Pá: 19 cm, M: 5,6 cm, Aá: 3,5 cm (Ltsz.: 2012.33.1; X. tábla 3.).

2. melléklet: Barnásszürke, kissé egyenetlen aljú, nyomott gömbös testű, rövid, ívelt nyakú, erősen kihajló peremű, szalagfüles bögre. Testét négy bütyök tagolja, ezek körül besimított és karcolt futóspirál motívummal. Pá: 10,5 cm, M: 8 cm, Aá: 3 cm (Ltsz.: 2012.23.2; X. tábla 4.).

3. melléklet: Barnásszürke, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, hengeres nyakú, kihajló peremű, szalagfüles kis bögre. Testét sűrű, függőleges bekarcolás fedi. Pá: 5,4 cm, M: 4,9 cm, Aá: 2,4 cm (Ltsz.: 2012.33.3; X. tábla 5.).

4. melléklet: Szürkésbarna, kissé benyomott aljú, nyomott gömbös testű, hosszú, ívelt nyakú, kihajló peremű, szalagfüles korsó. Testét négy bütyök tagolja, ezek körül besimított és bevagdosásokkal tagolt bekarcolt futóspirál motívummal. Pá: 8,7 cm, M: 9 cm, Aá: 2,4 cm (Ltsz.: 2012.33.4; X. tábla 6.).

41. sír: A 39. sírtól DK-re mintegy 2 m-re lévő sírfolt, 50 cm mélyen. A humuszolás során embercsontokat észleltünk közvetlenül a humusz és az altalaj találkozásánál, sírfolt nélkül. Kibontva kiderült, hogy egy, a gép által félbenyesett koponyájú csontvázról van szó, rossz megtartású csontokkal. A vázból csak a félbevágott koponya, a bal felkarcsont, valamint a jobb váll környékén egy bordatöredék maradt. Könyöktől lefelé elvágta a 35. számú Árpád-kori árok. (Ennek kiásásakor egy, a vázhoz tartozó hosszúcsont töredéket találtunk.) Az É–D-i tájolású váz mérhető H: 38 cm (XI. tábla 1.). Tájolása megegyezik az antropológiai vizsgálat eredményével, ugyanis az elhunyt 30–60 éves nő volt. A koponyától északnyugatra egy álló helyzetű ép edény látott napvilágot.

1. melléklet: Barna, egyenes aljú, tojásdad testű, hangsúlyos vállvonalú, rövid ívelt nyakú, kihajló peremű bögre. Füle letörött, eredetileg a vállból indult és a hasra támaszkodott. Pá: 6,6 cm, M: 4 cm, Aá: 4 cm (Ltsz.: 2012.35.1; XI. tábla 2.).

46. sír: Sírfoltja lekerekített sarkú, közel téglalap alakú, déli fele sötétebb, északi fele világosabb barna volt. A sír H: 166 cm, Sz: 69 cm, M: 4–9 cm. A megtalálás során a gép a lábcsontjait kissé megsértette, csakúgy mint a magasabban fekvő edények peremét. A sírban egy bal oldalára fektetett váz maradványai kerültek elő, két felkarja párhuzamos egymással. Koponyájából, állkapcsából csak töredékek maradtak meg. Alkarja, csigolyái, bordái, medencéje hiányzott. Mérhető váz H: 124 cm. Tájolás ÉÉNy–DDK (XI. tábla 3.). Az antropológiai vizsgálat szerint inkább férfi volt, de ez nem egyértelmű a kevés értékelhető csont miatt. Kora 23–x év.

1. *melléklet*: A koponyatető környékén 5 db-ra tört, és kis területen szétszóródott – minden bizonnyal egybetartozó – bronztű töredékei H:: 2,2 cm, 1,8 cm, 1,1 cm, 1,5 cm, 1,7 cm, 1,1 cm (Ltsz.: 2013.212.1; XI. tábla 4.).

2. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, turbántekercses testű, ívelt nyakú, kihajló peremű, perem fölé emelkedő szalagfüles korsó, a tekercsek rovátkoltak. Pá.: 8 cm, M.: 8,3 cm, Aá.: 3,4 cm (Ltsz.: 2013.212.2; XI. tábla 5.).

3. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, nyomott gömbös testű, ívelt nyakú, kihajló peremű füles korsó. Testét öt bütyök tagolja, melyeket kettős, ívelten bekarcolt vonal vesz körül. Pá.: 9,5 cm, M.: 10,5 cm, Aá.: 5 cm (Ltsz.: 2013.212.3; XI. tábla 6.).

4. melléklet: Szürkésbarna, félgömbös testű, behúzott peremű tál. Testét hét, kannelúrával és e körül létramintával övezett bütyök tagolja. Alját egy nagyobb és egy kisebb sugarú körben létraminta, valamint kereszt alakban bekarcolt létraminta díszíti. Pá.: 17 cm, M.: 6 cm, Aá.: 3 cm (Ltsz.: 2013.212.4; XI. tábla 7.).

48. sír: Lekerekített végű, sötétbarna, a láb felé szűkülő, enyhén trapéz formájú folttal jelentkező sír. A sírgödör H: 179 cm, Sz: 70–45 cm, M: 11 cm. Benne bal oldalán fekvő, közepes megtartású váz került elő. Koponyája részben széttört, a tarkótáj kissé hiányos volt. Jobb alkarját kevésbé, a balt erősebben behajlították. Csigolyái, bordái, medencéje hiányzott. A mérhető váz H: 117 cm. Tájolása ÉÉNy–DDK. Az elhunyt 12 év körüli lehetett. Mellékleteit a fej és a láb mellé helyezték (XII. tábla 1.).

1. melléklet: Sötétszürke, egyenes aljú, turbántekercses testű, rövid, ívelt nyakú, kihajló peremű füles bögre. A tekercsek rovátkoltak. Pá.: 5,5 cm, M.: 4,2 cm, Aá.: 2,2 cm. (Ltsz.: 2013.213.1; XII. tábla 2.).

2. melléklet: Trapéz fejű, hajlított szárú bronztű. H: 14,6 cm, rombusz alakú feje: 4x2 cm (Ltsz.: 2013.213.2; XII. tábla 3.).

3. melléklet: Apró mészkő gyöngy. Átm.: 0,7 cm (Ltsz.: 2013.213.3; XII. tábla 4.).

4. melléklet: Szürkésbarna, egyenes aljú, turbántekercses testű, ívelt nyakú, kihajló peremű, perem fölé emelkedő fülű korsó. Pá.: 8,3 cm, M.: 7,8 cm, Aá.: 3 cm (Ltsz.: 2013.213.4; XII. tábla 5.).

5. melléklet: Kettős köríves, rovátkolt bordán álló, behúzott peremű, füles tál. Testét öt, kannelúrával, futóspirál motívummal övezett hegyes bütyök tagolja. Pá.: 21,5 cm, M.: 8 cm, Aá.: 8 cm (Ltsz.: 2013.213.5; XII. tábla 6.).

6. melléklet: Apró mészkő gyöngy fele. Átm.: 0,5 cm (Ltsz.: 2013.213.6.).

A kastély bejáratánál szórványként egy edény került elő. Szürke, egyenes aljú, közel hengeres nyakú, kihajló peremű bögre, testét széles, függőleges kannelúra tagolja. Pá.: 6,7 cm, M.: 5,7 cm, Aá.: 2 cm (Ltsz.: 2012.39.1; XII. tábla 7.).

Tájolás és fektetés, szimbolikus sírok

A feltárás során összesen 21 sír került napvilágra, közülük 19-ben volt csontváz. Hamvasztásos sírra utaló nyomot nem találtunk. É–D-i tájolású 11, D–É tájolású 8 váz. Tiszadobon is a Füzesabony kultúra temetőiben megszokott rend szerint temették el a halottakat: a férfiakat jobb oldalukra, a nőket bal oldalukra fektették zsugorított helyzetben. Koporsóra utaló nyomot nem találtunk. Egy esetben biztosan szimbolikus sírral volt dolgunk (24. sír), egy másik esetben pedig kérdéses a sír jelképes volta (21. sír), ugyanis itt sem csontváz, sem melléklet nem volt a sírban, csupán a tájolása, a foltja és a formája alapján következtettünk arra, hogy valószínűleg sír lehetett – mérete alapján egy gyermeké. A 24. sírban csont nem volt, volt viszont edénymelléklet a sírgödör északi végében, úgy, mint a többi sír esetében. Ez alapján a sír nagy valószínűséggel D–É-i tájolású volt.

Egy esetben fordult elő, hogy a halottat nem a nemének megfelelő tájolással fektették a sírba (17. sír), és további három esetben merülhet még fel ennek a gyanúja (22., 27., 46. sír). Mivel a Füzesabony kultúra népe meglehetősen szigorú rítussal temette el halottait, bizonyára nem véletlen az eltérő fektetés. Elképzelhető, hogy nemi identitása eltért a megszokottól és ezt kívánták a tájolás megváltoztatásával jelezni. Ilyen temetkezésre több példát is láthattunk a Polgár környéki temetőkben (Dani–Szabó 2004. 96.).

Mellékletek elhelyezése, bolygatások

A mellékleteket az esetek nagy részében a térdhajlathoz, belülre, valamint a lábszár egyik vagy mindkét oldalára helyezték. Két esetben fordult elő, hogy a koponyához tettek egy bögrét (41. és 48. sír). Bronztárgyat 7 sírban találtunk, ezek mindegyike bronztű volt. A tűk a használati helyükön, azaz a váll környékén, esetleg a koponyánál kerültek elő, egy esetben a tű a lábnál elhelyezett edény mellé került (23. sír). A mellékletek számát tekintve öt sírban volt egy melléklet, egy sírban kettő, szintén egy sírban három, nyolc sírban négy, két sírban öt, egy sírban hat és két sírban hét melléklet. A leggazdagabban ellátott sírok (10., 17., 22., 23., 26. sír) tartalmaztak az edények mellett bronztűt is – ezek nagy része bolygatatlan volt. Melléklet nélküli két sír: az egyik a 21. sír, amelyik teljesen üres volt, a másik a 38. sír, ahol a csontváz gyakorlatilag bolygatatlan, edényt vagy bronztárgyat azonban nem találtunk mellette. Igaz, hogy ezt a sírt észak és dél felől is vágta a kastélyhoz tartozó egy-egy vezeték árka, de eredetileg maximum a koponyánál lehetett melléklet, a lábrésznél biztosan nem, hiszen itt jóval a láb alatti részen indult a bolygatás. Melléklet nélküli sírt Nižná Myšľán is megfigyeltek (Olexa 2002. 68. Fot. 73.), ami valószínűleg az elhunyt szegénységére utalhatott.

Az edénytípusok megoszlása a sírokban átlagosnak mondható: szinte mindegyikben van egy tál, egy-két bögre, egy-két korsó, és néhány sírban ezek mellett kis tégely, fazék vagy fazék formájú edény. Egy esetben figyeltük meg (26. sír), hogy a szépen kidolgozott edények mellett egy durva falú edénytöredéket tettek a sírba, mégpedig a koponya alá. Ehhez hasonló jelenséget figyeltek meg Polgár–Kenderföldeken, ahol több esetben – főként nőknél jellemzően – a halott arca alá tettek egy tenyérnyi nagyságú edénytöredéket (Dani–Szabó 2004. 101.).

Négy sírról feltételezzük, hogy bolygatatlan volt (10., 17., 23., 26. sír), a többinél korabeli bolygatásra utaló nyomokat nem találtunk, avar és Árpád-kori objektumok vágták, valamint az Andrássy kastély építésekor, illetve a rekonstrukciós munkák idején roncsolhatták ezeket a sírokat.

Az edények típusa és párhuzamaik

Tálak

1. típus: Behúzott peremű, félgömbös testű tálak, perem alatt egy füllel (I. tábla 4., 6., II. tábla 6., 9., V. tábla 3., VI. tábla 2., VII. tábla 2., IX. tábla 2., X. tábla 3.). Párhuzamait megtaláljuk az alábbi temetőkben: Hernádkak (Bóna 1975. Taf. 158: 8.), Mezőkeresztes–Keresztespüspöki (Koós 1991. 4. kép 2., 8. kép 5.), Füzesabony–Kettőshalom (Szathmári 1997. Abb. 8: 3., 12: 1., 13: 1.). Díszítés nélküli változatai ismertek Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 171: 21.), futóspirál motívummal (IX. tábla 2.) Tiszafüred-Ásotthalomról (Kovács 1982b. 3. kép 7.) és Vizsoly–Gépállomásról (Koós 1991. 6. kép 1.).

2. típus: Félgömbös testű, rövid, hengeres nyakú, füles tál (III. tábla 6., IV. tábla 6.) megtalálható Nižná Myšľa lelőhelyen (Olexa 1992. Tab. V: 8.).

3. típus: Félgömbös testű, árkolt, hegyes bütykökkel tagolt tálak (VII. tábla 6., XII. tábla 6.). Emőd–Istvánmajor és Mezőkeresztes–Keresztespüspöki lelőhelyekről számos ilyen tálat ismerünk (Koós 1991. 1. kép 6., 8. kép 5.), valamint olyanokat is, amelyeknek nyakán vízszintes kannelúrázás található (Koós 1991. 1. kép 1., 4. kép 4.). A 46. sír táljának valamivel kisebb, de szintén körülárkolt bütykei vannak (XI. tábla 7.), melyhez nagyon hasonló tál került elő Tiszafüred–Majoroshalmon (Kovács 1982. 14.).

Bögrék

1. típus: Kihajló peremű, nyomott gömbös testű füles bögre. Általános típus a Füzesabony kultúra leletanyagában. Tiszadobon megtaláljuk a díszítetlen formájukat is (I. tábla 7., IX. tábla 7.), ezek válltörése kissé élesebb, mint díszített társaiké. A díszítés igen változatos. A futóspirál (IV. tábla 5., X. tábla 4.) párhuzamai Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 178: 8., 12.) ismertek. A sűrű, függőleges bekarcolásé, kannelúráé (IV. tábla 2., 7., V. tábla 5–6., VI. tábla 3., 6., 8., X. tábla 5., XII. tábla 7.) Hernádkak (Bóna 1975. Taf. 158: 9., Taf. 159: 12., Taf. 160: 8–9., 12; Taf. 161: 9.) Tiszapalkonya–Erőmű (Kovács 1979. 2. ábra 7–8., 12.), Tiszafüred–Majoroshalom (Kovács 1982a. Abb. 1: 9.) lelőhelyekről, míg a kannelúracsoportok lencsedísszel kombinálva (I. tábla 8.) Hernádkakról (Schalk 1992. Taf. 9: 4., Taf. 19: 1.). Az egyik sírban volt egy kissé szabálytalan, geometrikus bekarcolásokkal díszített bögre (II. tábla 3.). Ehhez hasonló díszítéssel jellemzően tálakon találkozunk (Bóna 1975. 152., Kovács 1982a. 290., Koós 1991. 58.).

2. típus: Kihajló peremű, turbántekercses testű, füles bögre (VII. tábla 8., VIII. tábla 2.). Szintén jellegzetes középső bronzkori forma (Fischl 1997. 2. kép 6.), igen gyakori a Füzesabony kultúra sírjaiban: Vizsoly–Barát-dűlő (Koós 1991. 5. kép 4.), Tiszafüred–Majoroshalom (Kovács 1982a. Abb. 1: 11., Abb. 4: 4.), Gelej (Kemenczei 1979. Taf. II: 10., 15., 22., Taf. V: 3.), Pusztaszikszó (Kőszegi 1968. Taf. XV: 6., Taf. XXVI: 5.). Egy esetben a turbántekercs rovátkolt (XII. tábla

2.). Ilyen bögrék kerültek elő Gelejen, Mezőkeresztes–Keresztespüspökin, Füzesabony–Kettőshalmon (Kemeczei 1979. Taf. V: 1., Koós 1991. 7. kép 3., Szathmári 1997. Abb. 12: 4., Abb. 13: 5.).

3. típus: Hengeres nyakú, nyomott gömbös testű bögre (I. tábla 3.). Egy esetben fordult elő a temetőben ez a bögretípus, melynek hagyományai visszavezethetőek a Hatvan kultúrára, például Tarnaméra (Kalicz 1968. Taf. XCV: 2–4.) lelőhelyről ismerünk hasonlót. Megtalálható a Füzesabony kultúra korai szakaszában is, például Hernádkakon (Bóna 1975. Taf. 159: 4.).

4. típus: Csücskös, kihajló peremű, kisméretű, tojásdad testű bögre (II. tábla 8.). Nem tartozik a leggyakrabban előforduló sírmellékletek közé. A tiszadobihoz némileg hasonló formát ismerünk Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 177: 14., 15.) és Pusztaszikszóról (Kőszegi 1968. Taf. XXVI: 2.).

5. típus: Nyomott gömbös testű, kissé behúzott peremű bögre, bütyökkel a perem alatt (VII. tábla 3.). Megjelenik a Hatvan kultúra leletanyagában (Dani–Máthé–Szabó 2003. Abb. 10: 2.), és általános forma a Füzesabony kultúra sírjaiban is. Megtalálhatjuk Megyaszón (Bóna 1975. Taf. 179: 14., Taf. 181: 7.), Füzesabony–Kettőshalmon (Szathmári 1997. Abb. 8: 11.), Pusztaszikszón (Kőszegi 1968. Taf. XXVI: 13.).

Korsók

1. típus: Hosszú, ívelt nyakú, kihajló peremű, nyomott gömbös testű füles korsó. Általános típus a Füzesabony kultúra leletanyagában. Díszítése változatos. Tiszadobon leggyakoribb futóspirál és bütyök díszítéssel (III. tábla 7., 9., IV. tábla 8., V. tábla 4., VI. tábla 4–5., VIII. tábla 4., X. tábla 6.). Ismerünk hasonló korsókat Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 172: 1., 3., Taf. 176: 17., Taf. 181: 11.), Füzesabony–Kettőshalomról (Szathmári 1997. Abb. 8: 2., 12: 2., 14: 5.), Tiszapalkonya–Erőmű (Kovács 1979. 2. ábra 6., 11.) és Tiszafüred–Majoroshalom (Kovács 1982a. Abb. 1: 7.) lelőhelyekről. Függőleges bekarcolással vagy kannelúrával tagolt korsóink (III. tábla 8., V. tábla 5., VI. tábla 8., IX. tábla 5.) analógiái idézhetők Hernádkakról (Bóna 1975. Taf. 162: 3.), Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 169: 8., Taf. 171: 6., 10.), Tiszapalkonya–Erőmű lelőhelyről (Kovács 1979. 2. ábra 9.); a turbántekercses díszítésűeké (VII. tábla 8., VIII. tábla 4.) Hernádkakról (Bóna 1975. Taf. 169: 10.), Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 173: 4.), Vizsoly–Barát-dűlőből (Koós 1991. 5. kép 7.), Gelejről (Kemenczei 1979. Taf. I: 10., 14.) és Tiream–Halom (Bader 1978. Taf. 22: 14.) lelőhelyekről.

Fazekak, fazék formájú edények

1. típus: Rövid nyakú, rövid, ívelten kihajló, csücskös peremű, hordó alakú fazék (II. tábla 2.). Formája megfelel a Füzesabony kultúra fazekainak, azonban a csücskös peremkiképzés ritka. Ároktő–Dongóhalomról, a kultúra egyik településéről ismert egy hasonló fazék, melynek peremét négy helyen kis bütyök tagolja (Fischl 2006. 131. 493.).

2. típus: Kihajló peremű, tölcséres nyakú, lefelé szűkülő aljú fazék formájú edény (I. tábla 2.). A Hatvan kultúrához köthető leletanyagban már megtalálható, például Tiszakeszi–Szódadombon (Dani 2001. 1. kép 1.). A Füzesabony kultúra korai emlékanyagára jellemző: lásd Hernádkak (Schalk 1992. Taf. 1: 6., Taf. 4: 4., Taf. 11: 4.) és Megyaszó (Bóna 1975. Taf. 172: 7.).

3. típus: Kihajló peremű, rövid, ívelt nyakú, hangsúlyos vállú, tojásdad testű fazék alakú edény, melynek egy nagyobb (VII. tábla 7.) és egy kisebb (XI. tábla 2.) méretvariációja is ismert Tiszadobról. Hasonló edények kerültek elő Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 173: 10.), Tiszafüred–Majoroshalomról (Kovács 1982a. Abb. 1: 10.), Pusztaszikszóról (Kőszegi 1968. Taf. XXVI: 8.) és Gelejről, bár utóbbi esetben a váll rovátkolt (Kemenczei 1979. Taf. II: 11.). Ehhez a típushoz sorolható a 33. sírból előkerült fazék is (IX. tábla 4.), annyi különbséggel, hogy ennek nyújtottabb

a teste és a válla kevésbé hangsúlyos. Hasonlót ismerünk Tiszafüred–Majoroshalomról (Kovács 1982. Abb. 1: 10.).

Tégely

1. típus: A téglatest alakú tégely (II. tábla 4.) gyakran megtalálható a Füzesabony kultúra sírjaiban. Ismerjük Megyaszóról (Bóna 1975. Taf. 171: 14.), Füzesabony–Kettőshalomról (Szathmári 1997. Abb. 11: 4.).

Díszítések

A leletanyag egyik legidősebb díszítésmódjának tekinthető a függőleges borda, vízszintes rovátkolásokkal (I. tábla 2.). Párhuzamait mind a Hatvan, mind a Füzesabony kultúra területéről ismerjük: Szihalom, Tiszaluc–Dankadomb (Kalicz 1968. Taf. LXXIV: 8., XLVIII: 19., XLI: 4.), Hernádkak (Schalk 1992. Taf. 4: 4., Taf. 12: 6., Taf. 17: 1.). Elmondható, hogy a Hatvan kultúrával kapcsolatban álló közösségek emlékanyagában gyakran megjelenő motívum (Dani 2001. 33.).

Szintén a Hatvan kultúra edényein – főként az amforákon, ritkábban tálakon – figyelhetjük meg a szabálytalan seprűzést, bár előfordul a Füzesabony kultúra edényein is (Szathmári 1997. Abb. 7: 7., Fischl 2006. 55–154.). A tiszadobi tál (II. tábla 6.) nem a legklasszikusabb példa, de talán ehhez a díszítésmódhoz áll legközelebb, ugyanis itt is szabálytalanul, vízszintes irányban helyezték el a bekarcolásokat. Ez a tál egy gyermeksírból került elő, talán ez magyarázhatja a többi táléhoz képest jóval egyszerűbb, kezdetlegesebb díszítését.

Egy tálon jelenik meg a bekarcolt árkáddísz, az árkádok között sraffozással (I. tábla 6.). Ez a díszítés a Füzesabony kultúra korai fázisának táljain fordul elő (Bóna 1975. Taf. 160: 5., Dani–Máthé–Szabó 2003. Abb. 11: 1., 2., 3., Schalk 1992. Abb. 47: 19.). Gyakori az Ottomány leletanyagban (Bader 1978. Pl. XXV: 9.).

Az egyik bögrén kissé szabálytalan hullámvonalas bekarcolások vannak, melyek csigaszerűen végződnek (II. tábla 3.). A díszítés meglehetősen egyedi, szabálytalanságából adódóan akár egy kézműves kezdeti munkájának is tekinthetnénk. Ehhez hasonló motívumot lehet látni a Vizsoly–Gépállomáson és Hernádkakon előkerült egy-egy tálon (Bóna 1975. Taf. 160: 6., Koós 1991. 6. kép 1.), de nem túl gyakori. Bütyök körüli duplán bekarcolt íves vonaldíszítéssel találkozhatunk a 46. sír bögréjén (XI. tábla 6.). Ez a középső bronzkorban általános díszítésmód (Máthé 1988. Pl. 36: 13.), a tiszadobihoz hasonlóval találkozhatunk például Nižná Myšľa–Várhegy Füzesabony kultúrához tartozó egyik sírjában (Olexa 1992. Taf. 6: 7., 9.).

Két bögrén (I. tábla 3., 8.) van függőleges, mély árkolás, kerek, lapos, árkolt bütykökkel, melyek jellemzőek a Füzesabony kultúra korai fázisára (Kovács 1979. 2. ábra 7., Schalk 1992. Abb. 46: 4.). Hasonló díszítésmódot ismerünk Vizsoly–Gépállomásról (Koós 1991. 6. kép 2.) vagy Hernádkakról (Schalk 1992. Taf. 9: 4.). Mindkét bögrén megfigyelhető továbbá az apró háromszög alakú benyomkodás. Ez – amellett, hogy megtalálható a Füzesabony kultúrával szomszédos kultúrák leletanyagában (Máthé 1988. Pl. 39: 1., 9.) – a Füzesabony kultúra korai fázisára keltezhető edényeken is megjelenik (Schalk 1992. Taf. 4: 6., Abb. 47: 3.).

A futóspirál motívum (III. tábla 7., 9., IV. tábla 5., 8., V. tábla 4., VI. tábla 4–5., VIII. tábla 6., X. tábla 4., 6.) a középső bronzkor számos kultúrájában megtalálható, akárcsak a Füzesabony kultúra (Kemenczei 1979. Taf. XIX: 3.) vagy a vele szomszédos területek edényein (Fischl 1997. 5. kép 4.). P. Fischl Klára leírja, hogy ez egy olyan díszítésmód, amely az adott – a Füzesabony, az Ottomány és a Gyulavarsánd – kultúrák között gyakran előfordul, és amely egyre burjánzóbb formavariációkban fedik be az edények testét (Fischl 1997. 18.). Ehhez hasonló a turbántekercses díszítésmód (VII. tábla 8–9., VIII. tábla 2., 4., XI. tábla 5., XII. tábla 2., 5.) is, amely megjelenik

a klasszikus Füzesabony és Gyulavarsánd kultúra emlékanyagában- és gyakorlatilag valamennyi velük kapcsolatba hozható kultúra területén elterjedt (Máthé 1988. Pl. 36: 6–8., Fischl 1997. 19.). A turbántekercs ferde rovátkolása szintén a klasszikus Füzesabony leletanyag jellemzője, a tiszadobi leleteken ez csak elvétve fordul elő.

A Füzesabony kultúra klasszikus időszakára tehető a tálakon megjelenő árkolt, hegyes bütykök megjelenése (Tiszadobon: VII. tábla 6., XI. tábla 7., XII. tábla 6.; párhuzamai: Bóna 1975. Taf. 174: 17., Taf. 177: 1., 5., Schalk 1994. Abb. 13: 1., Szathmári 1997. 68. Abb. 12: 1., Abb. 13: 1.).

Bronztárgyak

Kevés sírból került elő bronztárgy, valamennyi bronztű vagy ár, illetve annak töredékei. Összesen 9 tű volt, melyek közül 8 egyszerű varrótű. Ezek általánosak a Füzesabony kultúra sírjaiban (Bóna 1975. Taf. 183: 6–7., 11., Kemenczei 1979. Taf. XVIII: 12., Kovács 1979. 4. ábra 7–10.). Ezektől eltérő a 48. sír tűje (XII. tábla 3.). Ez trapézfejű, felső részén bepödört, szárában hajlított típus. A trapézfejen végig egy kisebb borda fut. Ez a tűtípus viszonylag ritkának mondható, hasonlót ismerünk Nižná Myšľáról, azzal a különbséggel, hogy itt a trapézfej végét másik irányban pödörték (Olexa 2002. 80. Fot. 92.). Szintén hasonló, trapéz alakú bordás fejű tű került elő Kolodnoe lelőhelyen (Kobaľ 2000. Taf. 3: 10.). Báró Miske Kálmán bronzkori tipológiájában mutat be egy ilyen tűt, mely Tőkésről ismeretes (Miske 1913. 12. 100. ábra).

Kronológia, értékelés

A tiszadobi sírok a kastély és a kastélypark különböző területein kerültek elő, az egyes sírok között nagyobb távolságok is előfordultak. Az egyes temetkezések leletanyaguk alapján kronológiai sorrendbe állíthatóak. Legkorábbinak az 1. sír tekinthető, melynek korai datálását az a fazék (I. tábla 2.) támasztja alá, melynek formai és főként díszítésbeli előzményei a Hatvan kultúrára mutatnak vissza. Ez a típus a Füzesabony kultúra korai anyagában található meg (Hernádkak, Megyaszó). Az ehhez hasonló fazekat tartalmazó sírok a Füzeasbony A fázisba sorolhatók (Schalk 1994. Abb. 5., 13., 172.). Szintén az A fázishoz köthető az 1. sírban található bögretípus (I. tábla 3.). Egyik legközelebbi párhuzamát Harnádkakról ismerjük (Bóna 1975. Taf. 157: 10., Schalk 1994. 171.). Még mindig az 1. sírnál maradva, az itt előkerült tál (I. tábla 4.), illetve annak díszítése szintén jellegzetes az A fázishoz köthető temetkezésekben (Bóna 1975. Taf. 157: 22., Taf. 158: 8.). Szórványként az 1. sír mellől (valószínűleg egy mellette lévő, munkások által megbolygatott sírból) került elő az a behúzott peremű tál (I. tábla 6.), melynek árkádos, sraffozott díszítése szintén a kultúra korai fázisára tehető. Időben ide sorolható az a kis bögre (II. tábla 3.), melynek díszítése meglehetősen ritka, hasonlót inkább tálakon találhatunk. Az ehhez hasonló díszítésű tálakat a kutatás az A fázisra keltezi (Bóna 1975. 152., Kovács 1982a. 290., Koós 1991. 58.). A fent említett három sír területileg is elkülönül a többitől: ezek közvetlenül a kastély alatt, illetve mellett kerültek elő. A 6. sírtól keletre talált kis táltöredék szinte pontos mását ismerjük Hernádkakról (Schalk 1992. Taf. 19: 2.), valamint Megyaszóról. Az utóbbi sírt Bóna a B fázisra keltezte (Bóna 1975. Taf. 172: 9., Schalk 1994. 171.).

A tiszadobi temetőrészlet egyik leggyakrabban előforduló edénytípusa (10., 17., 22., 23. 32., 33., 39. sír) a függőlegesen kannelúrázott bögre, illetve korsó. Ezek az edények jellemzően a B fázisra datált sírokban fordulnak elő (Megyaszó 30–31., 48. és 110. sír: Bóna 1975. Taf. 171: 6., 7., 10., Taf. 175: 11., Schalk 1994. 171–172.; Tiszafüred, Tiszapalkonya 2. sír: Kovács 1979. 2. ábra. 8.). E temetkezések másik gyakori melléklete a futóspirál díszítésű bögre, illetve korsó. Ezek szintén a B fázisra keltezhetők (Megyaszó 76. sír, Tiszapalkonya 2. sír: Schalk 1994. Abb. 7: 4–5., 171–172., Kovács 1979. 2. ábra 6.). A 33. sír táljának párhuzamát megtalálhatjuk Megyaszón a B fázisra datált 39. sírban (Bóna 1975. Taf. 171: 9.). Füzesabony–Kettőshalom 46. sírjában

a függőlegesen kannelúrázott bögre együtt volt egy futóspirálos korsóval, valamint egy behúzott peremű, félgömbös testű tállal. A tál itt már a Füzesabony kultúra fiatalabb szakaszára datálja a sírt (Szathmári 1997. 68. Abb. 12: 1–3.).

A 26., 27., 46. és 48. sír leletanyaga annyiban különbözik az előző sírokétól, hogy itt már nem függőlegesen kannelúrázott és futóspirálos díszítésű, hanem turbántekercses bögrék, korsók vannak. A tálak kialakítása is megváltozik: árkolt, hegyes(ebb) bütykökkel tagoltak. A kisebb bütykös típusú tálak Megyaszón a B fázisban már megjelennek (71. sír), majd a B/C–C fázisra datált sírokból kerülnek elő (89., 139. és 140 sír: Schalk 1994. Abb. 13: 1., Bóna 1975. Taf. 174: 17., Taf. 177: 1., 5.). Füzesabony–Kettőshalmon a Füzesabony kultúra fiatalabb fázisára datálva (Szathmári 1997. 68. Abb. 12: 1., Abb. 13: 1.), valamint Pusztaszikszón a 11a., illetve a 16a. sírban (Kőszegi 1968. Taf. XXII: 2., 4.) szintén megjelennek. A 11a. sírban turbántekercses bögrével együtt. Nagyobb, hegyes bütykös változataik turbántekercses edényekkel kombinálva megtalálhatóak Golopon a 2. sírban (Bóna 1975. Taf. 194: 1–3.), Emőd–Istvánmajor 2. és 6. sírban, Mezőkeresztes–Keresztespüspöki 1. sírban, Mezőkeresztes–Csincse-tanyán (Koós 1991. 1. kép 1., 6., 7. kép 1., 8. kép 5.). Publikálójuk ezeket a Füzesabony kultúra fejlett fázisára datálta (Koós 1991. 59.). Mezőkeresztes és Emőd mellett Tiszapalkonyáról (Kovács 1979. 4. ábra 7.) ismerünk olyan sírt, ahol turbántekercses bögrék, illetve korsók társaságában helyezték el az ilyen típusú tálakat éppen úgy, ahogyan Tiszadob esetében.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a Tiszadobon feltárt temetőrészlet sírjai a Füzesabony kultúra életének nem egy, hanem legalább két periódusát lefedik. Az első sírok még a kultúra idősebb fázisára datálhatók, párhuzamaik főként a hernádkaki, megyaszói temetők sírjainak edényei közül kerülnek ki. Edénytípusainak egy része még a Füzesabony kultúrát területünkön megelőző Hatvan kultúrára mutatnak vissza. A következő fázis (B, B–C) szintén képviselve van a 10., 17., 22., 23. 32., 33., 39. sírok leletanyagával. Talán kicsit fiatalabbnak tekinthető a 46. és 48. sír, melyeknek mellékleteihez hasonló edényeket főként Füzesabony–Kettőshalomról, Emőd–Istvánmajorról vagy Mezőkeresztes–Keresztespüspökiről ismerünk. A C periódus igazán jellegzetes edényei – így például a Pusztaszikszón vagy Gelejen megtalálható kései jellegű bögre- és korsótípusok (Kemenczei 1979. Taf. I: 3., 13., Taf. II: 2., 19., Taf. IX: 17., 20., Kőszegi 1968. Taf. XV: 1., Taf. XVIII: 5.) – már hiányoznak az általunk feltárt sírok leletanyagából.

Irodalom

Bader 1978.

Tiberiu Bader: Epoca bronzului in nord-vestul Transilvanei. [Die Bronzezeit in Nordwestsiebenbürgen.] Disertation, Bucureşti 1978.

Bóna 1975.

István Bóna: Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

Bóna 1993.

Bóna István: A honfoglalás előtti kultúrák és népek. In: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Monográfiája I. Szerk. Cservenyák László. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Önkormányzat, Nyíregyháza 1993. 63–137.

Dani 2001.

Dani János: Kora bronzkori sírok Tiszakeszi–Szódadombról (Pap-tanya). [Early Bronze Age burials from Tiszakeszi-Szódadomb (Pap-tanya).] *Ősrégészeti Levelek* 3. 2001. 32–34.

Dani–Máthé–Szabó 2003.
János Dani – Mártha Sz. Máthé – Gábor V. Szabó: Ausgrabungen in der bronzezeitlichen Tell-Siedlung und im Gräberfeld von Polgár–Kenferföld (Vorbericht über die Freilegung des mittelbronzezeitlichen Gräberfeldes von Polgár–Kenderföld, Majoros-tanya). In: Bronzezeitliche Kulturerscheinungen im Karpatische Raum. Die Beziehungen zu den Benachbarten Gebieten. Hrsg. Carol Kacso. Bibliotheca Marmatia 2. Baia Mare 2003. 93–101.

Dani–Szabó 2004.
Dani János – V. Szabó Gábor: Temetkezési szokások a Polgár határában feltárt középső bronzkori temetőkben. [Bestattunggebräuche in den Friedhöfen aus der mittleren Bronzezeit freigelegt in der Feldmark von Polgár.] *ΜΩΜΩΣ* III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Szombathely 2004. 91–119.

Fischl 1997.
P. Fischl Klára: Középső bronzkori leletek Szelevényről. Adatok a Tiszazug középső bronzkorának kronológiai és terminológiai kérdéseihez. [Mittelbronzezeitliche Funde aus Szelevény. Angaben zu den chronologischen und terminologischen Fragen der mittleren Bronzezeit in Tiszazug.] *MFMÉ–StudArch* 3. 1997. 7–37.

Fischl 2006.
P. Fischl Klára: Ároktő–Dongóhalom bronzkori tell telep. [Bronzezeitliche Tell-Siedlung in Ároktő-Dongóhalom.] Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 4. Miskolc 2006.

Kalicz 1968.
Nándor Kalicz: Die Frühbronzezeit in Nordost Ungarn. *ArchHung* XLV. 1968.

Kemenczei 1979.
Tibor Kemenczei: Das mittelbronzezeitliche Gräberfeld von Gelej. *RégFüz* II: 20. 1979. (1980)

Kobaľ 2000.
Josif V. Kobaľ: Bronzezeitliche Depotfunde aus Transkarpatien (Ukraine). PBF XX: 4. 2000.

Koós 1991.
S. Koós Judit: A füzesabonyi kultúra sírjai Borsod megyében. [Die Spuren der Füzesabony-Kultur im Komitat Borsod.] *ArchÉrt* 118. 1991. 45–61.

Kovács 1979.
Kovács Tibor: Középső bronzkori aranyleletek Északkelet-Magyarországról. [Mittelbronzezeitliche Goldfunde aus Nordostungarn.] *FolArch* 30. 1979. 55–77.

Kovács 1982a.
Tibor Kovács: Einige neue Angaben zur Ausbildung und inneren Gliederung der Füzesabony-Kultur. In: Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. *PAS*. Berlin 1982. 287–304.

Kovács 1982b.
Tibor Kovács: Die terminologischen und chronologischen Probleme der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn. In: Il passaggio dal neolitico all´età del bronzo nell´Europa Centrale e nella regione Alpina. Problemi cronologici e terminologici. Hrsg. Alessandra Aspes. Atti X. Simp. Int. Neol. Età Bronzo in Europa. Verona 1982. 153–164.

Kőszegi 1968.
Frigyes Kőszegi: Mittelbronzezeitliche Gräberfeld in Pusztaszikszó. *ActaArchHung* 20. 1968. 101–141.

Máthé 1988.
Márta Sz. Máthé: Bronze age tells int he Berettyó Valley. In: Bronze Age Tell Settlements on the Great Hungarian Plain I. *IPH* Budapest 1988. 27–122.
Miske 1913.
Báró Miske Kálmán: Bronzkori Typológia. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1913: 1. 8–24.
Olexa 1992.
Ladislav Olexa: Náleziská doby bronzovej v Nižnej Myšli. Predbežná správa o výsledkoch výskumu sídlisk a pohrebiska otomanskej kultúry. [Fundstellen aus der Bronzezeit in Nižna Myšľa. Vorbericht über die Grabungsergebnisse auf befestigten Siedlungen und einem Gräberfeld der Otomani-Kultur.] *SlA* XL-2. 1992. 189–204.
Olexa 2002.
Ladislav Olexa: Cmentarzyski w Nižnej Myšli. [The burial ground at Nižná Myšľa.] In Między Mykenami a Baltykiem kultúra Otomani–Füzesabony. / Between Mycenae and the Baltic Sea. The Otomani–Füzesabony Culture. Krosno–Warszawa 2002. 63–86.
Schalk 1992.
Emily Schalk: Das Gräberfeld von Hernádkak. Studien zum Beginn der Frühbronzezeit im nordöstlichen Karpatenbecken. *UPA* 9. Bonn 1992.
Schalk 1994.
Emily Schalk: Das Gräberfeld der frühbronzezeitlichen Füzesabony-Kultur bei Megyaszó, Nordost Ungarn. *PZ* 1994: 2. 152–174.
Szathmári 1997.
Ildikó Szathmári: Das Gräberfeld der bronzezeitlichen Füzesabony-Kultur in Füzesabony–Kettőshalom. *ComArchHung* 1997. 51–74.

L. Nagy Márta

Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
H–4401 Pf. 57.
e-mail: lnagymarta@gmail.com

Burials of the Füzesabony Culture from Tiszadob

In 2011–2013, in the course of the reconstruction of the Andrássy Castle in Tiszadob graves belonging to the Füzesabony Culture came to light. As a result of the excavation a total of 21 burials were unearthed, out of which 19 graves contained skeletons. No traits of cremation have been recorded. 11 burials were oriented N-S (two of them belonged to children), and 8 skeletons were oriented S-N. The dead were buried in this cemetery according to the general custom of the Füzesabony Culture: men were placed on their right side, and women turned onto their left side, in contracted position. We did not observe any traits referring to coffins. In one case we definitely recorded a symbolic burial (grave 24), and in another case the symbolic character of the burial (grave 21) was in question, because there were not either a skeleton, or grave-goods found in the grave, only its orientation and shape referred to its being a burial. Judging from its size it could have belonged to a child. There were no bones, only pottery in the above mentioned grave 24. Vessels were placed at the northern end of the grave-pit in the same position as in the case of the grave-goods

situated at the feet. On this basis we suggest that, in all probability, the orientation of the grave was S-N.

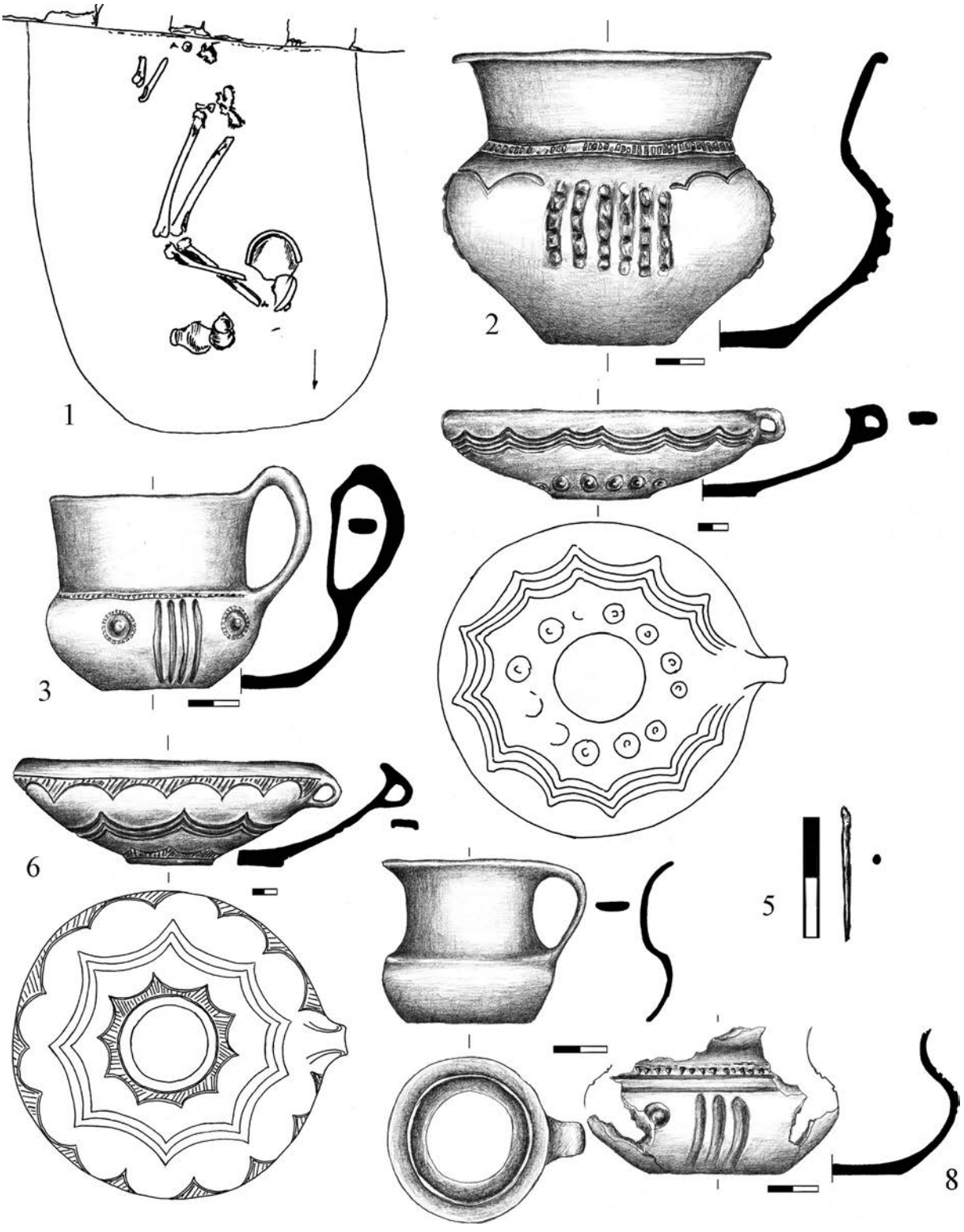
In most of the cases the grave-goods were placed inside the ham, and to one or both sides of the leg. In two cases a mug was put by the skull (graves 41, 48). We found bronze objects – all of them were pins – in 7 burials. Considering the number of grave-goods, in 5 graves there was one object, also in one case 3 pieces, in 8 graves 4 ones, in 2 graves 5 ones, in one grave 6 ones and in 2 graves 7 grave-goods. The richest burials (nos. 10, 17, 22, 23, 26) included not only vessels but also bronze pin. Most of them was intact.

The distribution of vessel types in the graves can be considered ordinary: in almost all of them there were a bowl, one or two mugs, one or two jugs, and in some graves small jar, pot or pot shaped vessel. In one case (grave 26) we observed that beside vessels of fine standard, a fragment of a rough vessel was put under the skull.

Graves of the cemetery-part from Tiszadob cover not only one, but at least two periods of the existence of the Füzesabony Culture. The first burials can be dated to the older phase of the culture, their analogies are met among the pottery material of the Hernádkak and Megyaszó cemeteries. Part of the pottery types refers back to Hatvan Culture preceding Füzesabony Culture at our territory. The next phase ("B", "B-C") is also represented by the find material of graves 10, 17, 22, 23, 32, 33, 39. Graves 46, 48 may belong to a little younger phase. Analogies of their graves are known mainly from Füzesabony–Kettőshalom, Emőd–Istvánmajor or Mezőkeresztes–Keresztespüspöki. However, the really characteristic vessels of period "C" are missing from the find material of our graves

Márta Nagy L.

Jósa András Museum
Nyíregyháza
H–4401 Pf. 57.
e-mail: lnagymarta@gmail.com

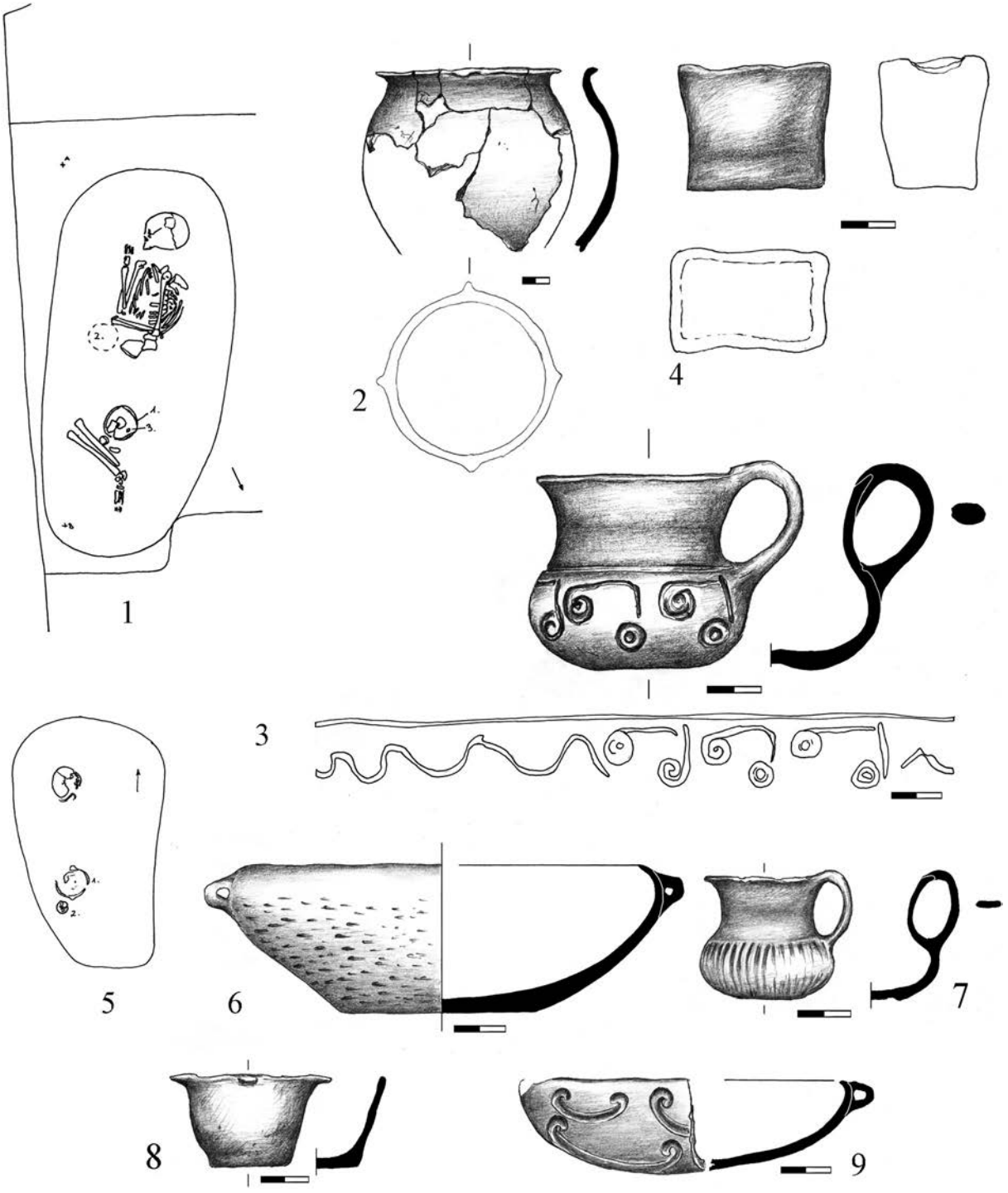

I. tábla

Tiszadob–Andrássy kastély 1–5: 1. sír, 6–8: 1. sír környéke

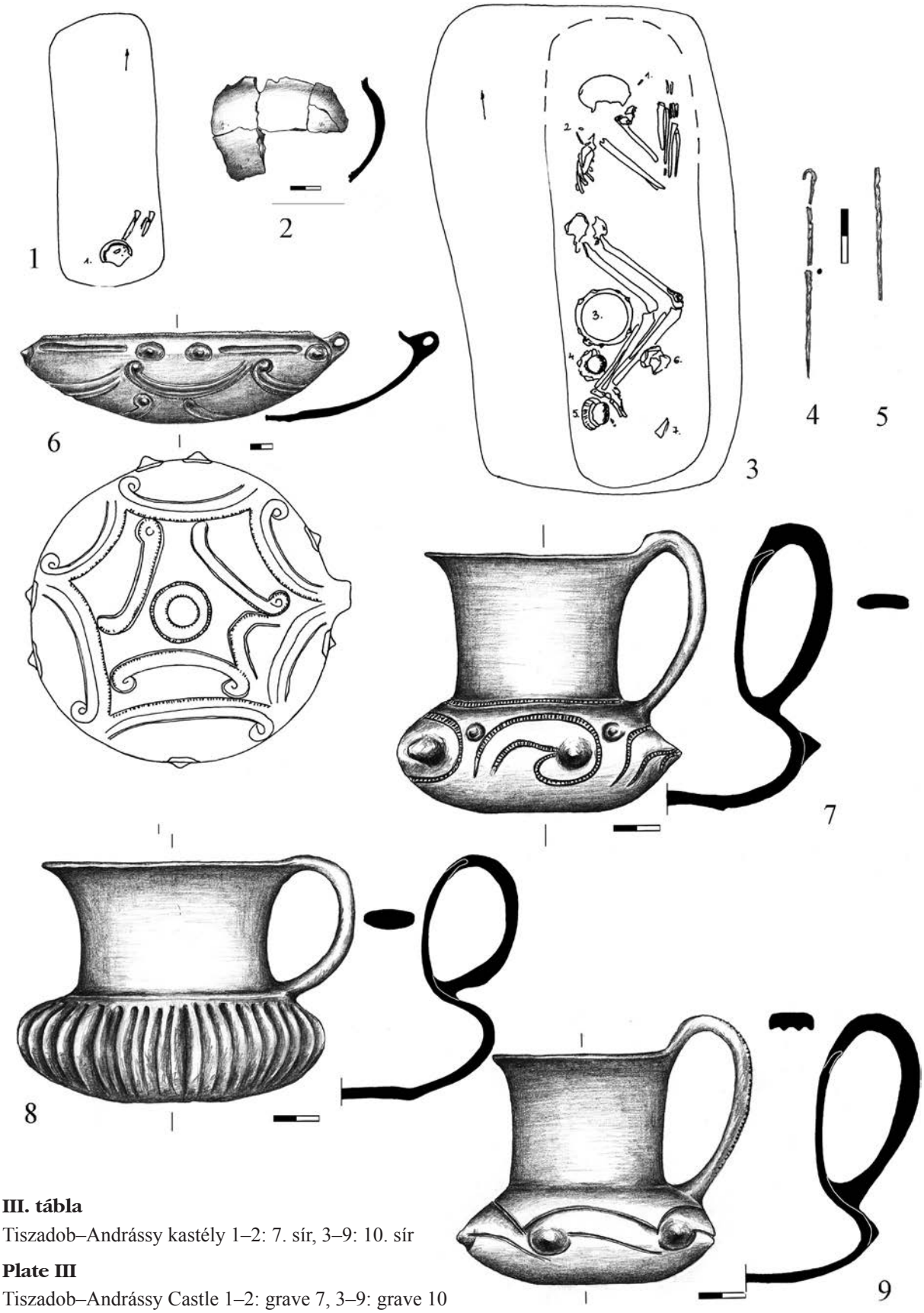
Plate I

Tiszadob–Andrássy Castle 1–5: grave 1, 6–8: surroundings of grave 1

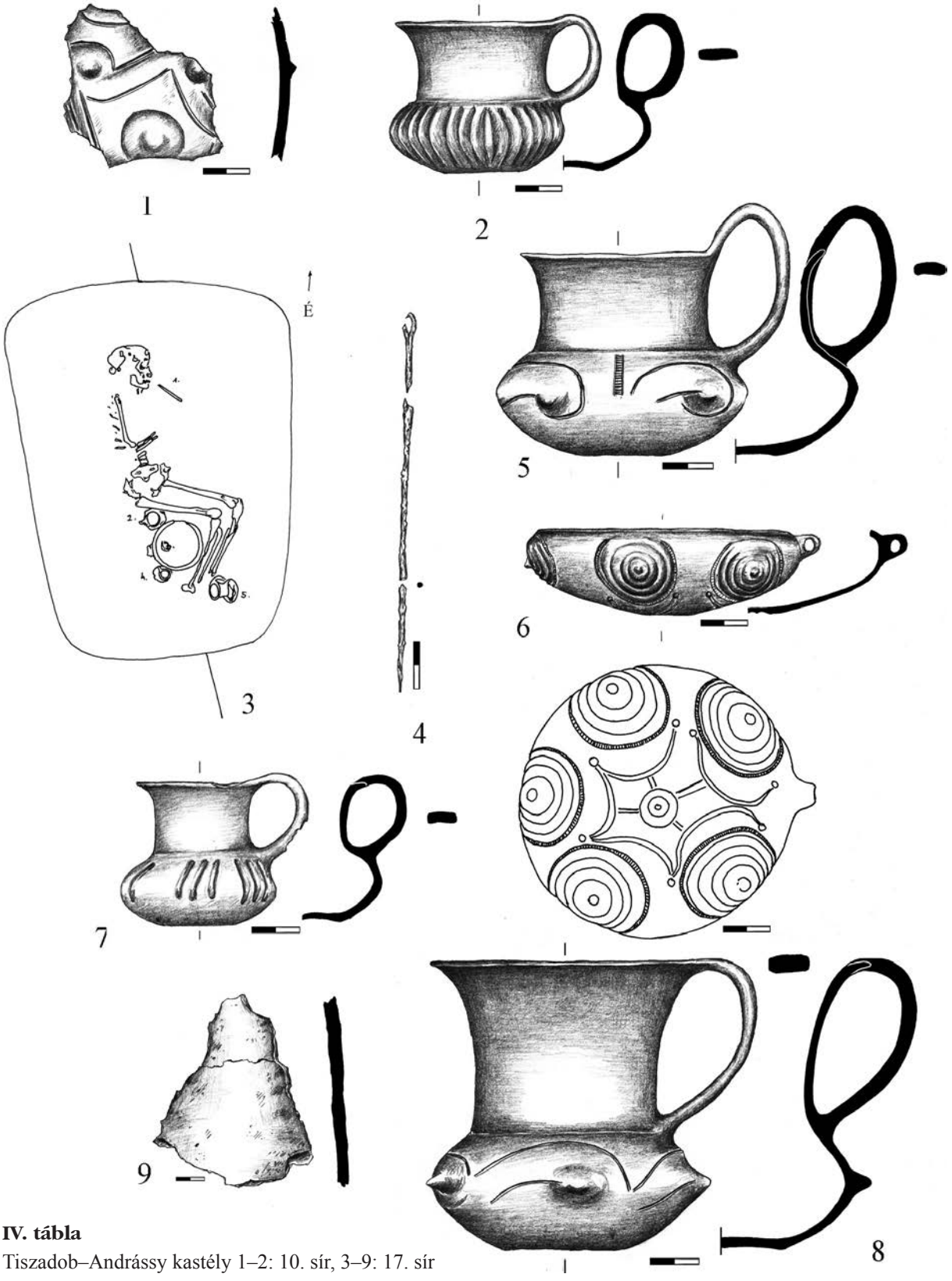
II. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1–4: 3. sír, 5–7: 6. sír, 8–9: 6. sír környéke

Plate II
Tiszadob–Andrássy Castle 1–4: grave 3, 5–7: grave , 8–9: surroundings of grave 6

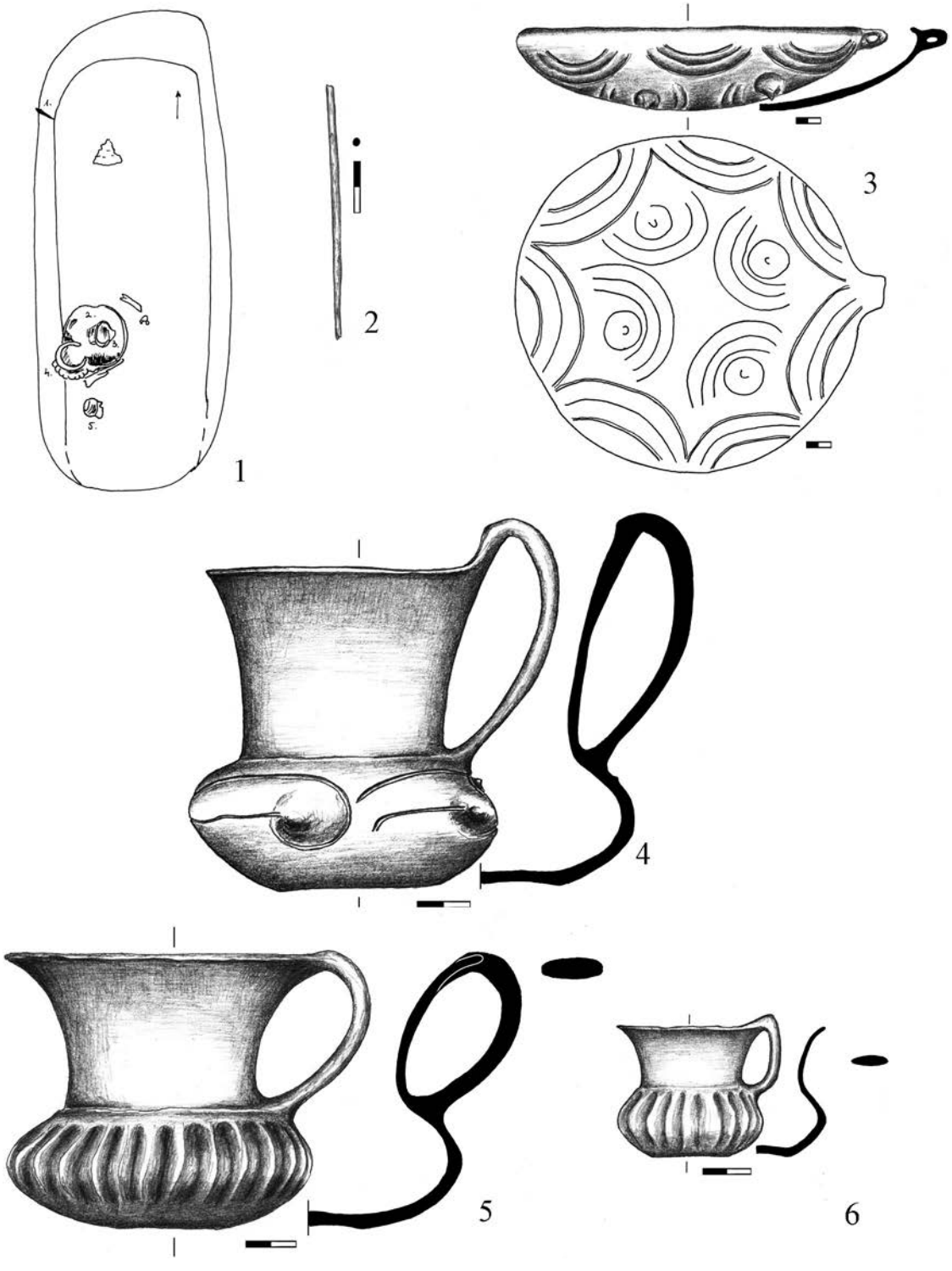
III. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1–2: 7. sír, 3–9: 10. sír

Plate III
Tiszadob–Andrássy Castle 1–2: grave 7, 3–9: grave 10

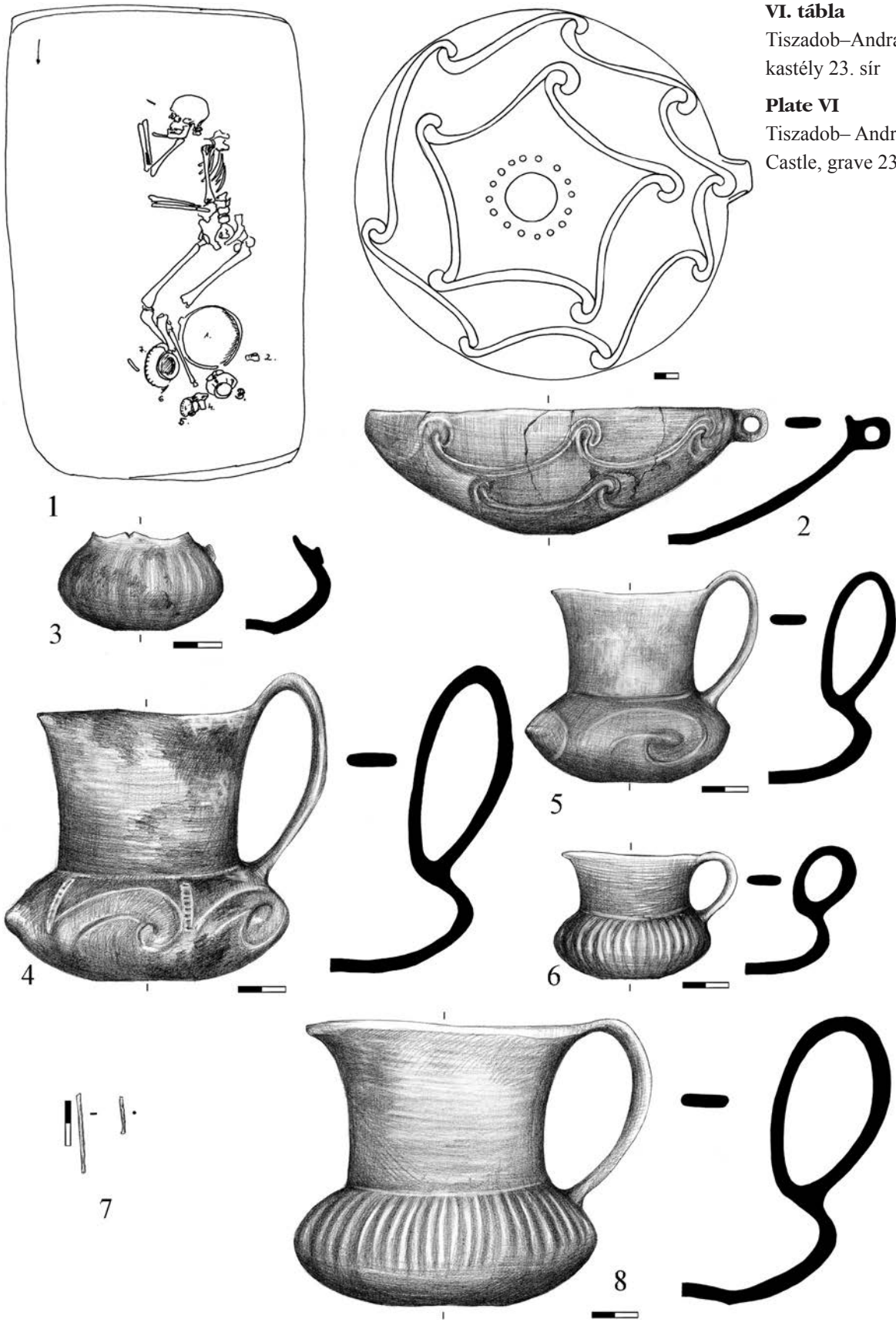
IV. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1–2: 10. sír, 3–9: 17. sír

Plate IV
Tiszadob–Andrássy Castle 1–2: grave 10, 3–9: grave 17

V. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 22. sír

Plate V
Tiszadob–Andrássy Castle, grave 22

VI. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 23. sír

Plate VI
Tiszadob– Andrássy Castle, grave 23

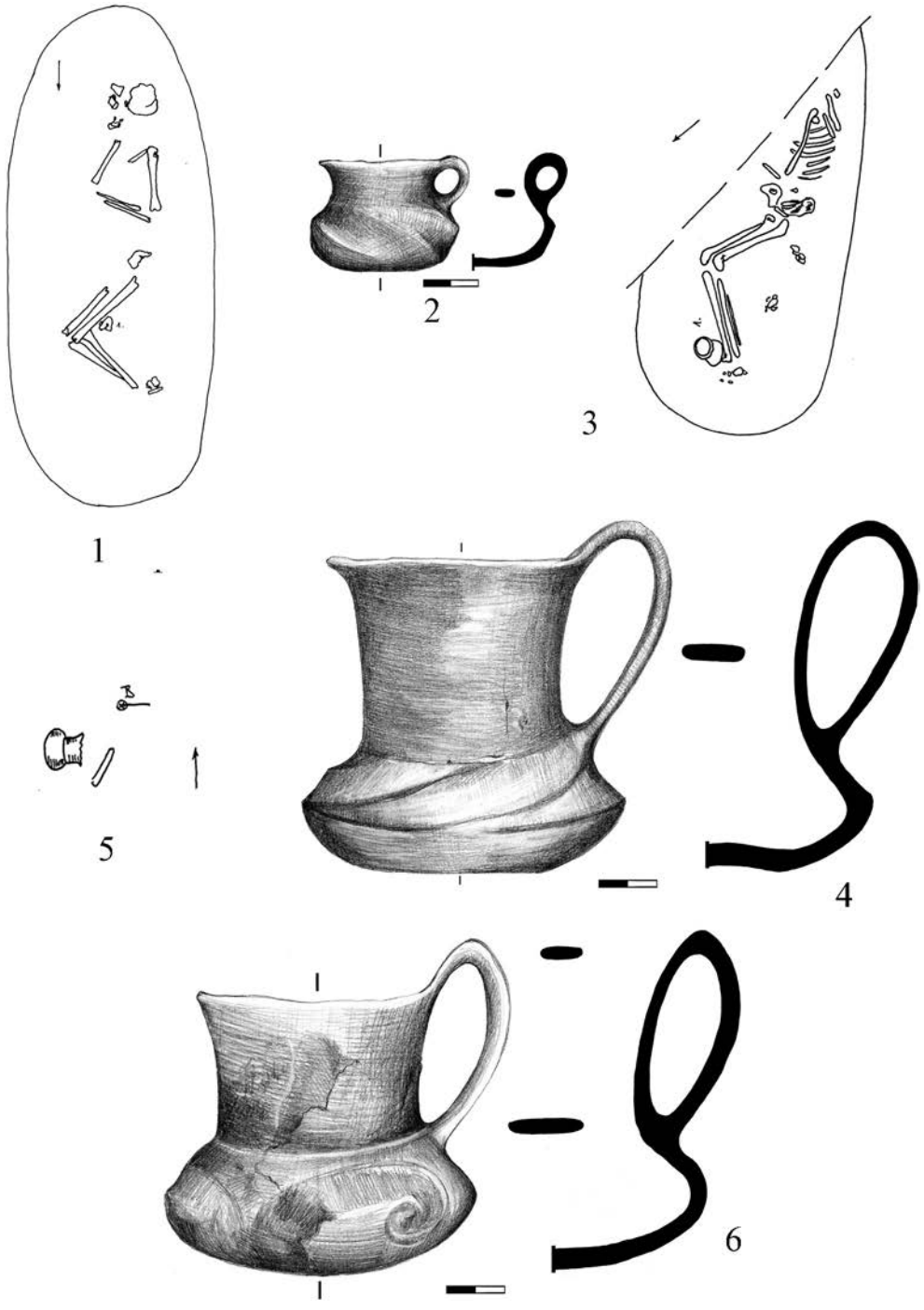

VII. tábla

Tiszadob–Andrássy kastély 1–4: 24. sír, 5–9: 26. sír

Plate VII

Tiszadob–Andrássy Castle 1–4: grave 24, 5–9: grave 26

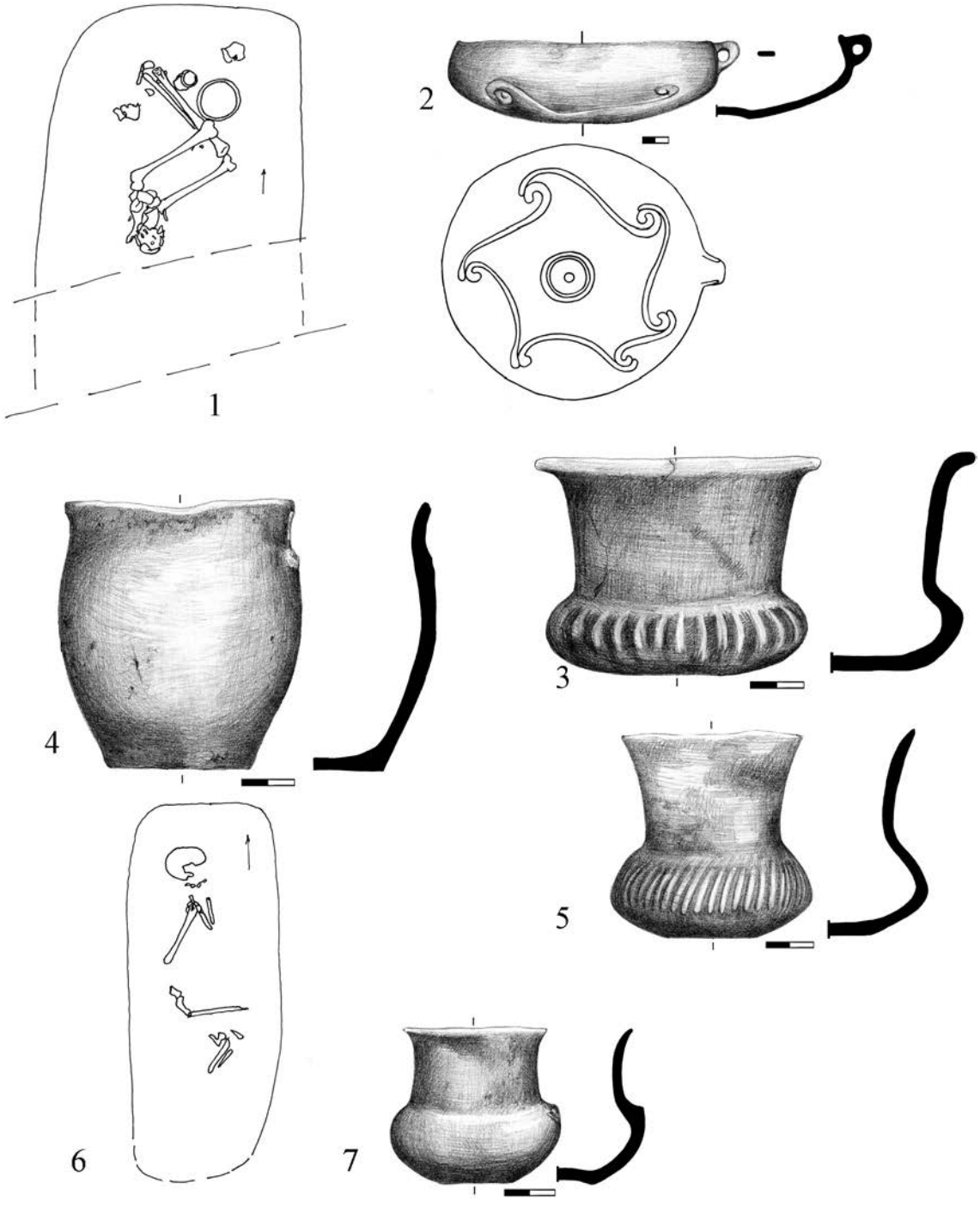

VIII. tábla

Tiszadob–Andrássy kastély 1–2: 27. sír, 3–4: 31. sír, 5–6: 32. sír

Plate VIII

Tiszadob–Andrássy Castle 1–2: grave 27, 3–4: grave 31, 5–6: grave 32

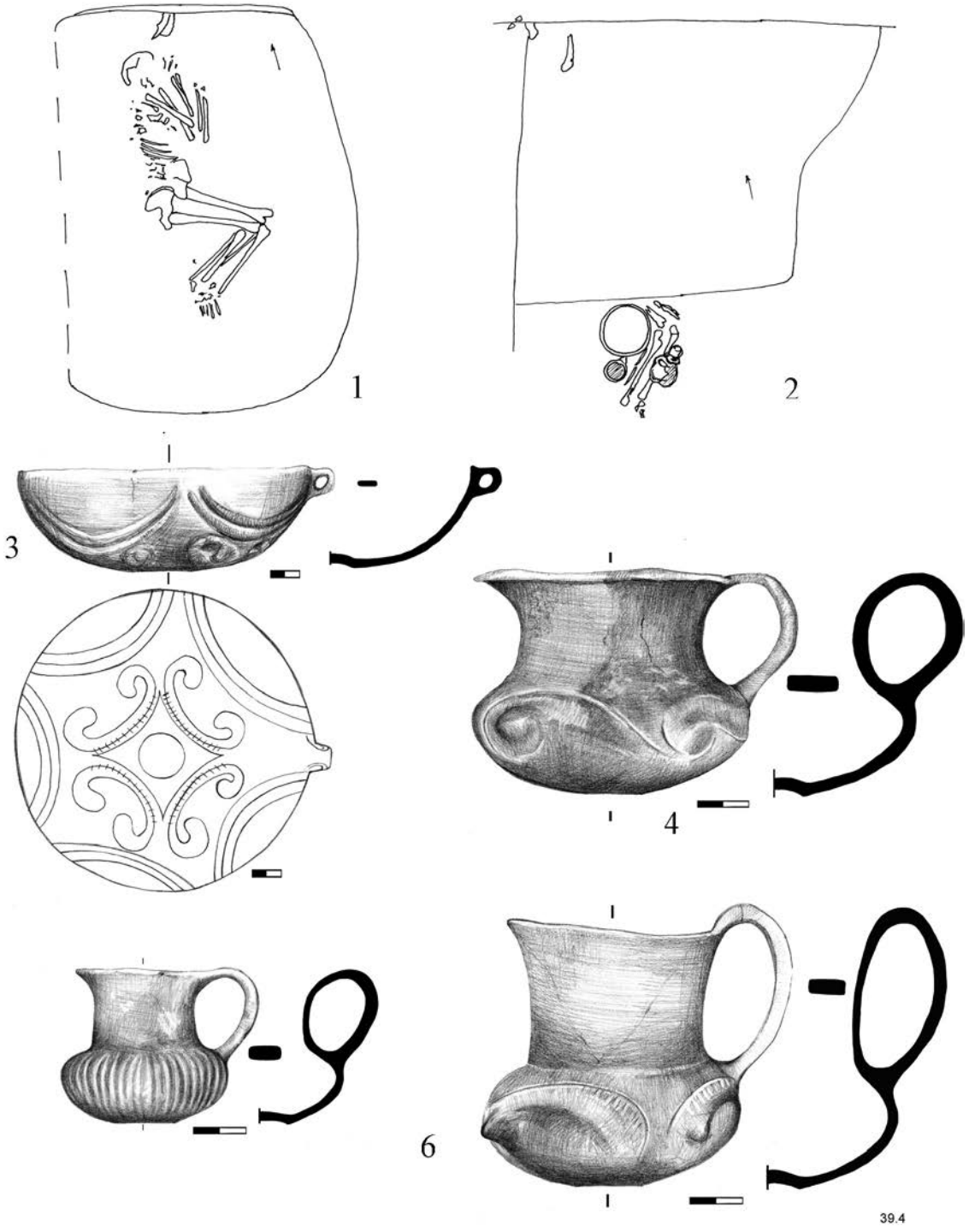

IX. tábla

Tiszadob–Andrássy kastély 1–5: 33. sír, 6–7: 34. sír

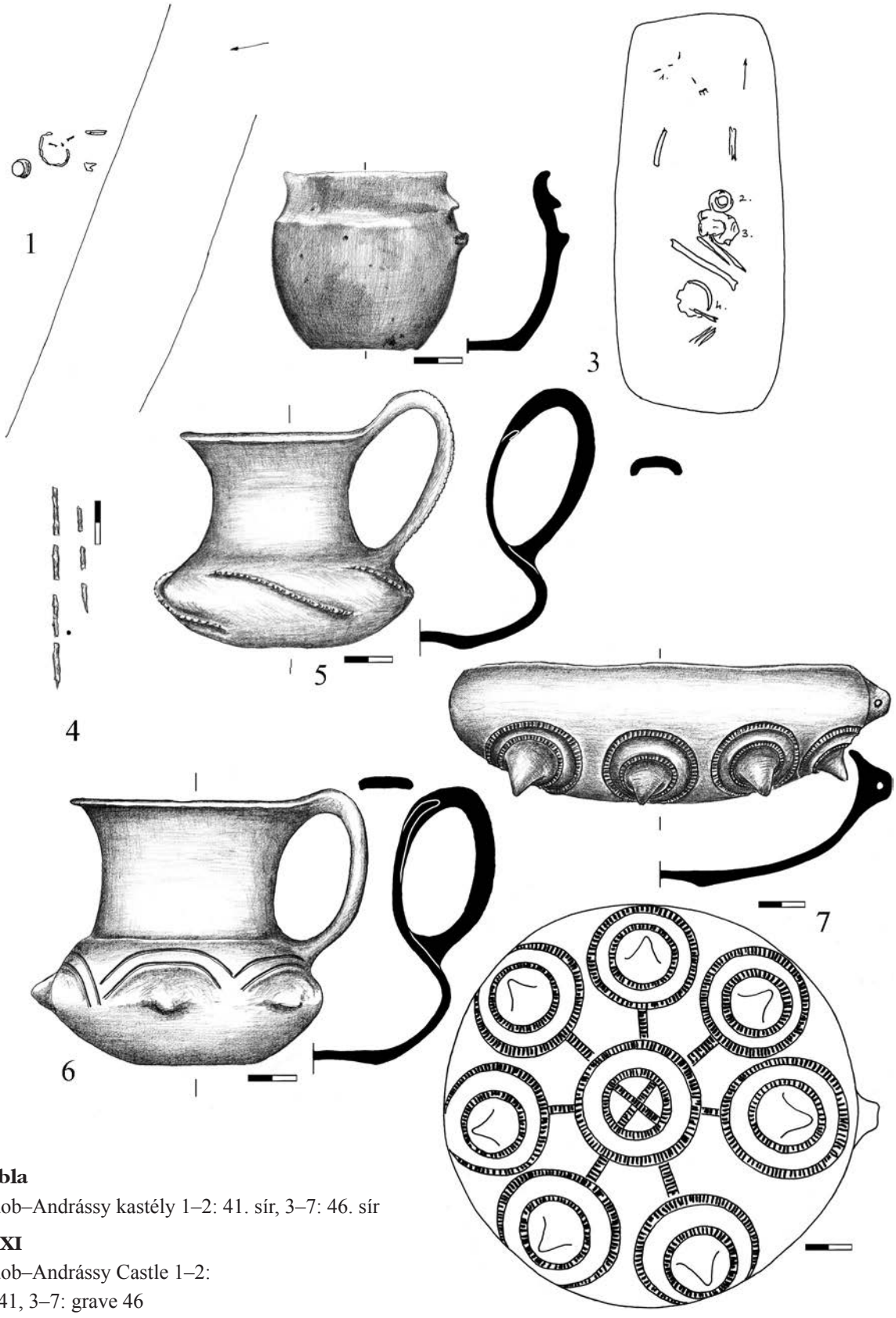
Plate IX

Tiszadob–Andrássy Castle 1–5: grave 33, 6–7: grave 34

X. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1: 38. sír, 2–5: 39. sír

Plate X
Tiszadob–Andrássy Castle 1: grave 38, 2–5: grave 39

XI. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1–2: 41. sír, 3–7: 46. sír

Plate XI
Tiszadob–Andrássy Castle 1–2:
grave 41, 3–7: grave 46

XII. tábla
Tiszadob–Andrássy kastély 1–6: 48. sír, 7: a főbejárattól keletre

Plate XII
Tiszadob–Andrássy Castle 1–6: grave 48, 7: east of the main entrance

Megjegyzések a X–XI. századi telepkerámia keltezési lehetőségeiről egy nyírségi település kapcsán[1]

Takács Melinda

Bevezetés, a lelőhelyről

Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő, M3 autópálya 148/b. lelőhely a Nyírség középső-nyugati részén, Nyíregyházától DNy-ra 8 km távolságra, Rozsrétszőlő határában helyezkedik el (1. kép). Az M3 autópálya építését megelőzően került napvilágra, feltárása 2005 júliusa és decembere között, továbbá 2006 márciusában elsősorban Jakab Attila, Pintye Gábor és Scholtz Róbert vezetésével folyt közel 27 000 m^2-en (Jakab–Nagy 2005.).[2] Az ásatási területen az autópálya nyomvonala egy nagyjából É–D-i irányú dombháton halad keresztül, a feltárt terület gyakorlatilag felöleli a dombhát egészét (2. kép).

1. kép
Az M3 autópálya 148/b. lelőhely elhelyezkedése Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében

Fig. 1
Situation of Motorway M3 Site 148/b in Szabolcs-Szatmár-Bereg County

A lelőhelyen 621 objektumot tártak fel, melyekből a következő korszakok leletanyaga került elő: kora és késő bronzkor, szkíta és császárkor; a legtöbb – összesen 443 – objektum pedig egy VIII–IX. századi, illetve kora Árpád-kori településhez tartozott.[3] E település további objektumai a két szomszédos – 214. és 215. – lelőhelyen is megfigyelhetők voltak. Sikerült megtalálni a telep

[1] A tanulmány az OTKA NK 104533. számú pályázat keretében született. Munkámat tanácsaival Bajkai Rozália, Istvánovits Eszter, Jakab Attila, Merva Szabina, Szabó Tünde és Takács Miklós segítette.

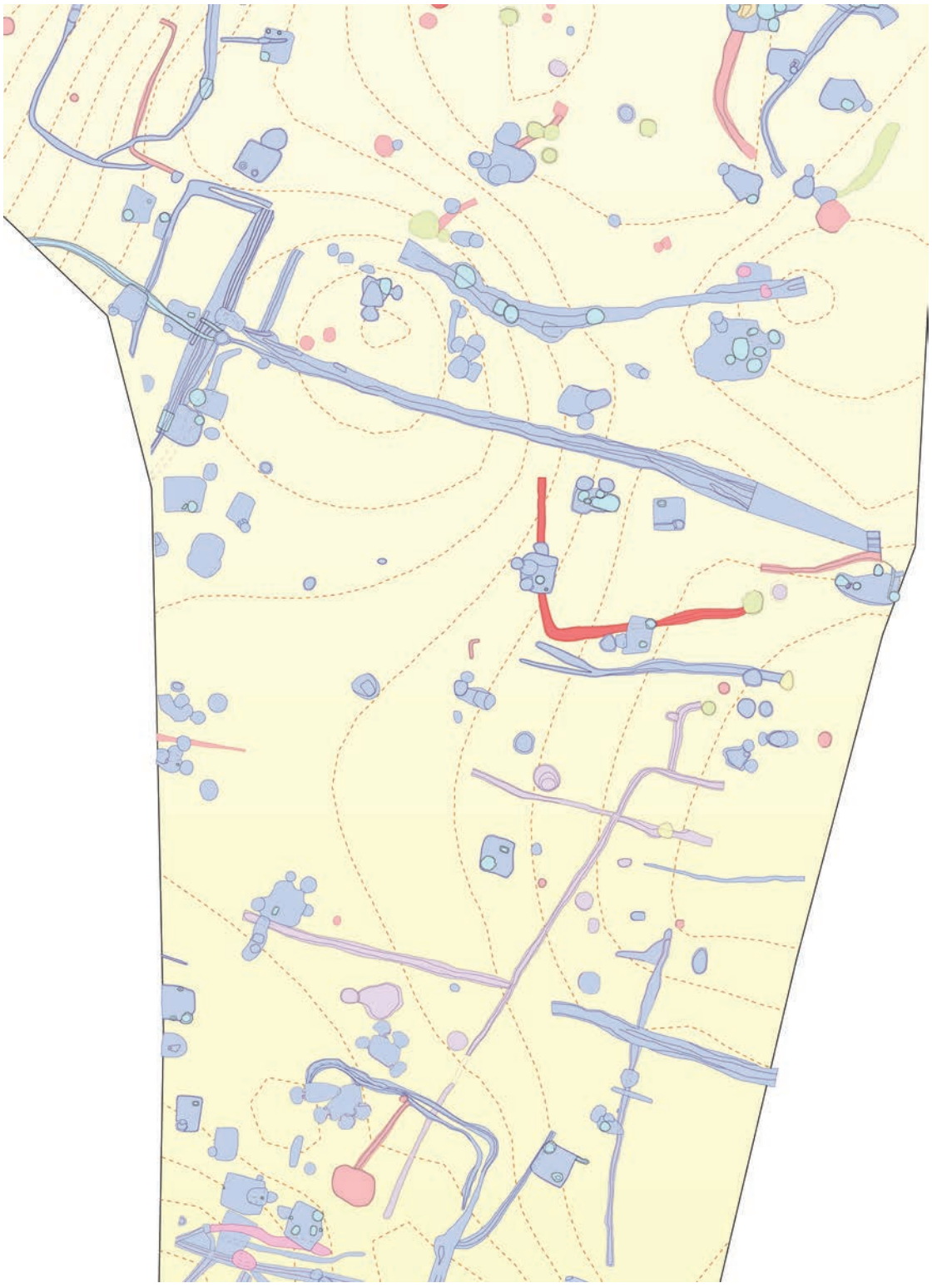
[2] A feltárás vezetésében rövidebb-hosszabb ideig közreműködött Almássy Katalin, L. Nagy Márta, Lukács József (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza), Liviu Marta (Szatmár Megyei Múzeum, Szatmárnémeti), Dan Băcueţ-Crişan, Sanda Băcueţ-Crişan (Zilahi Történeti és Művészeti Múzeum, Zilah), továbbá Gergely Balázs (Erdélyi Nemzeti Történeti Múzeum, Kolozsvár) és Dávid Áron. A feltárók mindegyikének köszönettel tartozom a leletanyag feldolgozásának átengedéséért.

[3] Ez utóbbi két korszak elkülönítése egymástól az ásatás során sok esetben problematikus volt. A feldolgozás jelenlegi fázisában úgy tűnik, a késő avar kori objektumok száma nem haladja meg az összes objektum 10%-át.

2. kép
A település elhelyezkedése

Fig. 2
Situation of the settlement

3. kép
A dolgozatban vizsgált terület összesítő alaprajza

Fig. 3
Ground plan of the territory examined in the study

nyugati és valószínűleg a keleti szélét is. A településen megfigyelt jellegzetes árokrendszer 96 házat, valamint számos vermet és szabadon álló kemencét, kemencebokrot határol (a három lelőhelyen körülbelül 800 objektum keltezhető a VIII–XI. századra). A telep nyugati széle mellett feltártak egy 20 sírból álló késő avar kori temetőt.

A leletanyag a nyíregyházi Jósa András Múzeumba került.[4]

Jelen tanulmányban a 148/b. lelőhely egy területi egységének kora Árpád-kori[5] kerámiaanyagával foglalkozom. A terület kiválasztásakor a legfontosabb szempont egy olyan, a településen belül topográfiailag jól körülhatárolható térség keresése volt, amely megfelelő mennyiségű és minőségét tekintve is reprezentatív objektumot és leletanyagot tartalmaz. Így esett a választásom a 34. és 296. árok által határolt területre (3. kép). A vizsgált területen 94 objektum található, közülük 62 bizonyosan kora Árpád-kori, a fennmaradó 32 objektum pedig bronzkori, császárkori, illetve koruk leletanyag híján nem vagy csak feltételesen meghatározható.

A településen feltárt leletanyag tetemes részét a kerámia teszi ki, e mellett előkerültek még nagyobb számban kövek és paticstöredékek. A fémtárgyak száma (az ásatáson nem használtak fémkereső detektort) elenyésző, s azok is többnyire meghatározhatatlan vasdarabok, így kisleletek nem segítenek a település pontosabb datálásában. A jelenleg feldolgozott területen mindössze három vaskés és egy vasszeg töredékeit találták meg.

Az M3 autópálya 148/b. lelőhely kerámiaanyagának általános jellemzői

Technológia

Anyag

A feldolgozott kerámiaanyagon belül négy anyagcsoportot tudtam elkülöníteni:

1. Homokos anyagú
2. Kerámiazúzalékos és homokos anyagú
3. Kavicsos és homokos anyagú
4. Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú

Mivel természettudományos vizsgálatok kimutatták, hogy a kora Árpád-kori kerámiákat gyakran nem iszapolták és soványították tudatosan (Simonyi 2005. 43., Szilágyi et al. 2006. 62.), szabad szemmel vizsgálva pedig a tervszerű iszapolást és soványítást sokszor nem lehet elkülöníteni, e jellemzők értékelésével vizsgálataim során nem foglalkoztam.

Hogy a szóban forgó településen az edények egy részét mégiscsak soványították, jelzik a kerámiazúzalékot tartalmazó darabok, az iszapolás milyenségét azonban itt sem tudtam meghatározni. Tudatos soványítást feltételezhetünk még a lelőhelyen talált bográcsok egy részénél: feltűnően sok töredék anyaga jellegzetesen finom, homogén, és általában apró szemű kavicsokat tartalmaz, felületük érdes, ám jól eldolgozott; textúrájuk összességében annyira különbözik a telep más edénytípusainak anyagától, hogy az nem tekinthető véletlennek.

Korongolás

A településen a lassúkorongolt edények dominálnak, ettől eltérő technikával eddig mindössze egy esetben találkoztam: a 39. ház betöltéséből egy töredékes kis korongolatlan bögre került

[4] A leletanyag a Jósa András Múzeumban 2009.66–607. közötti leltári számokon található.

[5] A dolgozatban vizsgált területen bizonyosan késő avar kori objektum (a 88. és 296. árkokban talált néhány késő avar kori kerámiát leszámítva) nem került elő.

elő (IV. tábla 8.). Utánkorongolt edényre nem találtam példát: véleményem szerint e technika meghatározása egyébként is problematikus, főleg töredékes állapotú telepkerámia esetében.

Égetés, szín

A 148/b. lelőhelyen talált kerámiaanyag maradéktalanul besorolható a vegyes égetés kategóriájába. A településen talált edények használatuk során másodlagosan (vagy például sütőfelületbe tapasztva harmadlagosan) is megégtek, a töredékek eredeti színét legtöbbször nem lehet megállapítani. A töredékek általában egyenetlen, foltos szürkék és/vagy barnák, ritkán vörösesbarna darabok is előfordulnak.

Technológiai csoportok és ezek értékelése a kronológia függvényében

A fenti paraméterek alapján a 148/b. lelőhely kerámiaanyagában 7 technológiai csoportot különítettem el, melyek közül az első 4 dominál:

1. Szürkés vagy barnás, homokos anyagú/gyengén kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, jól kiégetett, 0,3–0,5 cm falvastagságú, sima felületű (<0,1 cm) töredékek.

2. Szürkés vagy barnás, homokos anyagú/kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, 0,4–0,6 cm falvastagságú, közepesen szemcsés felületű (<0,3 cm) töredékek.

3. Szürkés vagy barnás, kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, 0,4–0,6 cm falvastagságú, közepesen szemcsés felületű (<0,3 cm) töredékek.

4. Szürkés vagy barnás, erősen kavicsos, kerámiazúzalékos és homokos anyagú/kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, 0,4–0,8 cm falvastagságú, durván szemcsés felületű (<0,5 cm) töredékek.

5. Sárgás, szürkés vagy barnás, gyengén kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, jól kiégetett, 0,4–0,6 cm falvastagságú, sima vagy gyengén érdes felületű (0,1–0,3 cm) töredékek. *(Jellemzően bográcsok töredékei.)*

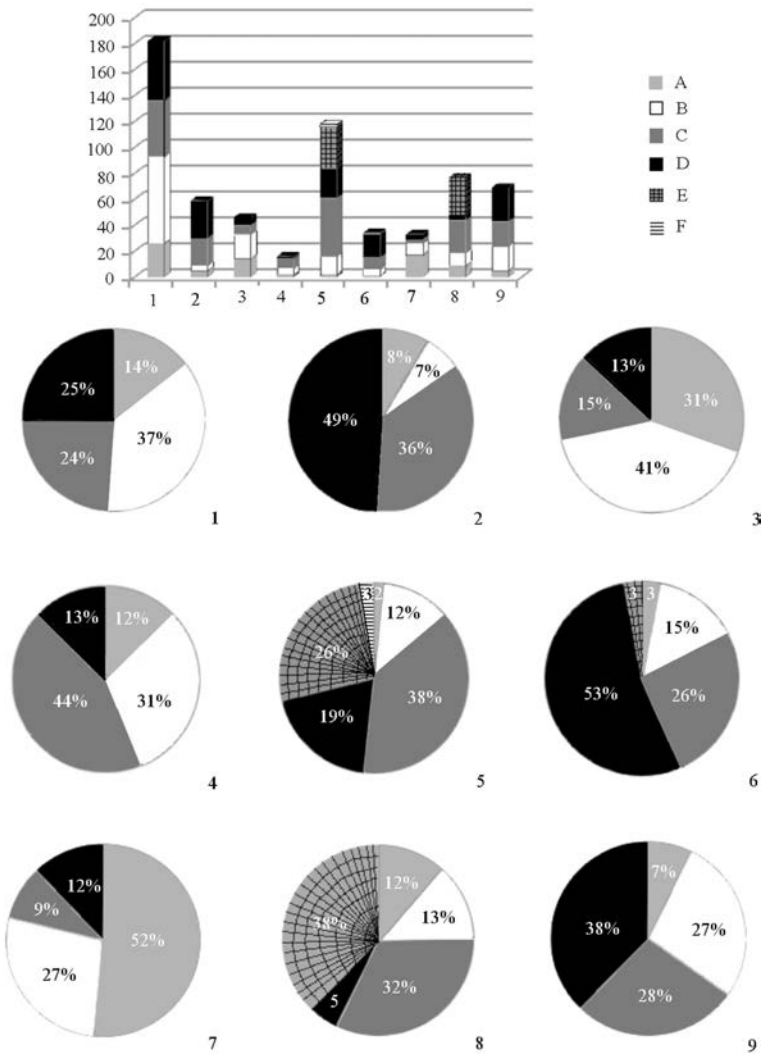
6. Szürke, kavicsos és homokos anyagú, korong nélkül készült, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, 0,4–0,6 cm falvastagságú, közepesen szemcsés felületű (<0,3 cm) töredékek. *(A 39. házban talált bögre 3 töredéke.)*

7. Szürkés vagy barnás, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, 0,5–1 cm falvastagságú, sima vagy érdes felületű (0,1–0,3 cm) töredékek. *(Jellemzően késő avar kori töredékeknél fordul elő.)*[6]

Illusztrációként elkészítettem a feldolgozott területen található 11 ház és a 14. számú (bizonytalanul háznak meghatározott) objektum kerámiaanyagának technológiai csoport szerinti ábrázolását (4. kép). Az objektumtípus kiválasztása a következő okok miatt történt: egy településen a házak a legjellegzetesebb, gyakran kronológiai szempontból is értékelt objektumok, és betöltésükből általában reprezentatív mennyiségű kerámia kerül ki. Vizsgálatom célja a Magyarországon először Herold Hajnalka által alkalmazott keltezési módszer (Herold 2004. 20–39.) kipróbálása volt az M3 148/b. lelőhelyen.

A 12 ház közül kettő betöltése mindössze 1–1 darab kerámiát tartalmazott, így ezeket kihagytam a részletesebb elemzésből. Mivel – néhány egyértelmű esetet kivéve – nehéz felismerni

[6] Amennyiben a késő avar és a kora Árpád-kori korongolt kerámia egymástól eltérő technológiai csoportjai a későbbiekben is igazolhatók lesznek, úgy sikerült egy fontos kritériumot meghatározni a településen belüli kronológiai rend felvázolásához.

4. kép

Technológiai csoportok százalékos és mennyiségi megoszlása az egyes házakban 1: 10. ház, 2: 14. objektum, 3: 17. ház, 4: 24. ház, 5: 39. ház, 6: 66. ház, 7: 76. ház, 8: 302. ház, 9: 330. ház, A: 1. csoport, B: 2. csoport, C: 3. csoport, D: 4. csoport, E: 5. csoport, F: 6. csoport

Fig. 4

Percental and quantitative distribution of technological groups in certain houses 1: house 10, 2: feature 14, 3: house 17, 4: house 24, 5: house 39, 6: house 66, 7: house 76, 8: house 302, 9: house 330, A: group 1, B: group 2, C: group 3, D: group 4, E: group 5, F: group 6

az egyazon edényhez tartozó töredékeket, a diagramok készítése közben a kerámiatöredékek tényleges számadataival dolgoztam. Ez a 325. ház esetében torzulást eredményezett (a ház betöltésében talált 43 kerámiatöredék közül 37 ugyanahhoz az edényhez tartozik), így a részletes elemzés során az objektummal nem foglalkoztam. Összesen tehát 9 házat értékeltem, ezekből 16 és 182 darab közötti tartományból kerültek ki edénytöredékek. Az objektumok így különböző mértékben reprezentatívak. Az viszont minden nehézség ellenére megállapítható, hogy az „átlagos minőségű" (2–3.) csoportok mellett mindegyik objektumban nagy számban találhatók kifejezetten rossz (4. csoport) és jó (1. csoport) minőségű edények is. Ezek, a metszetrajzok tanúsága alapján egyszeri betöltéssel kerültek az objektumokba. A kategóriák közötti arányok az egyes házakban eltérőek, de összességében a 4 fő csoport konzekvens együttes előfordulásáról beszélhetünk, amit a többi, jelenleg nem vizsgált objektumnál is megfigyeltem.

A különböző technológiai csoportok állandó közös jelenléte véleményem szerint fontosabb, mint arányszámaik változása. Ezért a Herold Hajnalka által alkalmazott módszer az M3 autópálya 148/b. lelőhelyen nem vezet látható eredményre, azaz főként technológiai jellemzők alapján a település kora Árpád-kori kerámiaanyagában kronológiai különbségeket nem tudtam megállapítani. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy a településen feltárt késő avar kori korongolt kerámia valóban mutat technológiai eltéréseket a X–XI. századival szemben, azonos betöltésből viszont – néhány árok kivételével – e két korszak anyaga nem került elő. Így munkám során az anyag és a készítéstechnika helyett inkább az egyes edényfajták és díszítéstípusok egymás melletti előfordulását igyekeztem szem előtt tartani.

Formai jegyek

Fazék

A lelőhelyen kisszámú ép vagy megközelítőleg ép fazék került elő, a település eddig feldolgozott részének fazékanyagában nemigen beszélhetünk formai változatosságról. Általánosságban elmondható, hogy nyakuk nem hangsúlyos és felső harmadukban öblösödnek. Különbségek a vállasodás mértékében (és némileg a helyében), illetve a nyúlánkságban vehetők észre. A kiszerkeszthető profilú fazekak átlagos magassága 15 és 25 cm között mozog. Összesen négy formai típust tudtam meghatározni, közülük a 2. és 3. fordul elő a leggyakrabban. Az egyes technológiai csoportok és fazékformák között látványos összefüggés nem fedezhető fel.

1. típus: Nyúlánk testű, keskeny aljú fazék, felső harmadában öblösödik, erőteljesen vállasodik (5. kép 1.).

2. típus: Arányaiban magas, széles aljú fazék, felső harmadban öblösödik, válla ívelt, a fazék hordószerű benyomást kelt (5. kép 2.).

3. típus: Arányaiban magas, beszűkülő aljú, széles vállú fazék (5. kép 3.).

4. típus: Nyúlánk testű, kissé tojásdad fazék, felső harmadában öblösödik, jellegzetes válla nincs (5. kép 4.).

A fazekak peremét hajlásszögük alapján három nagyobb csoportra (enyhén, közepesen, erősen kihajló) osztottam, ezen belül pedig külön számokkal jelöltem az egyes altípusokat. A településen a leggyakrabban közepesen kihajló peremű fazekak fordulnak elő (6. kép), így értelemszerűen e csoportban található a legtöbb peremtípus. Összességében elmondható, hogy mindhárom csoportban ugyanazok a peremfajták fordulnak elő. Tapasztalataim alapján a településen a lekerekített, a ferdén levágott és az elvékonyodó peremek vannak túlsúlyban, ami nyilvánvalóan abból a tényből adódik, hogy ez a három legegyszerűbb peremforma. Az egyes fazéktípusok és peremfajták között a munka jelenlegi fázisában nem lehet összefüggést megfigyelni.

Szintúgy nem tehető érvényes megállapítás az egyes technológiai csoportok és peremformák egymással való viszonyáról, azt a magától értetődő összefüggést kivéve, hogy a jól profilált peremeket jó minőségű anyagból a legkönnyebb kialakítani. A peremek kontextusából kifolyólag kronológiai különbségeket ebben az esetben sem kell feltételeznünk. Gyakoriak a lelőhelyen a fedőhoronnyal ellátott peremek, különböző igényességgel kidolgozott változataik az első 4 technológiai csoport mindegyikében megtalálhatóak.

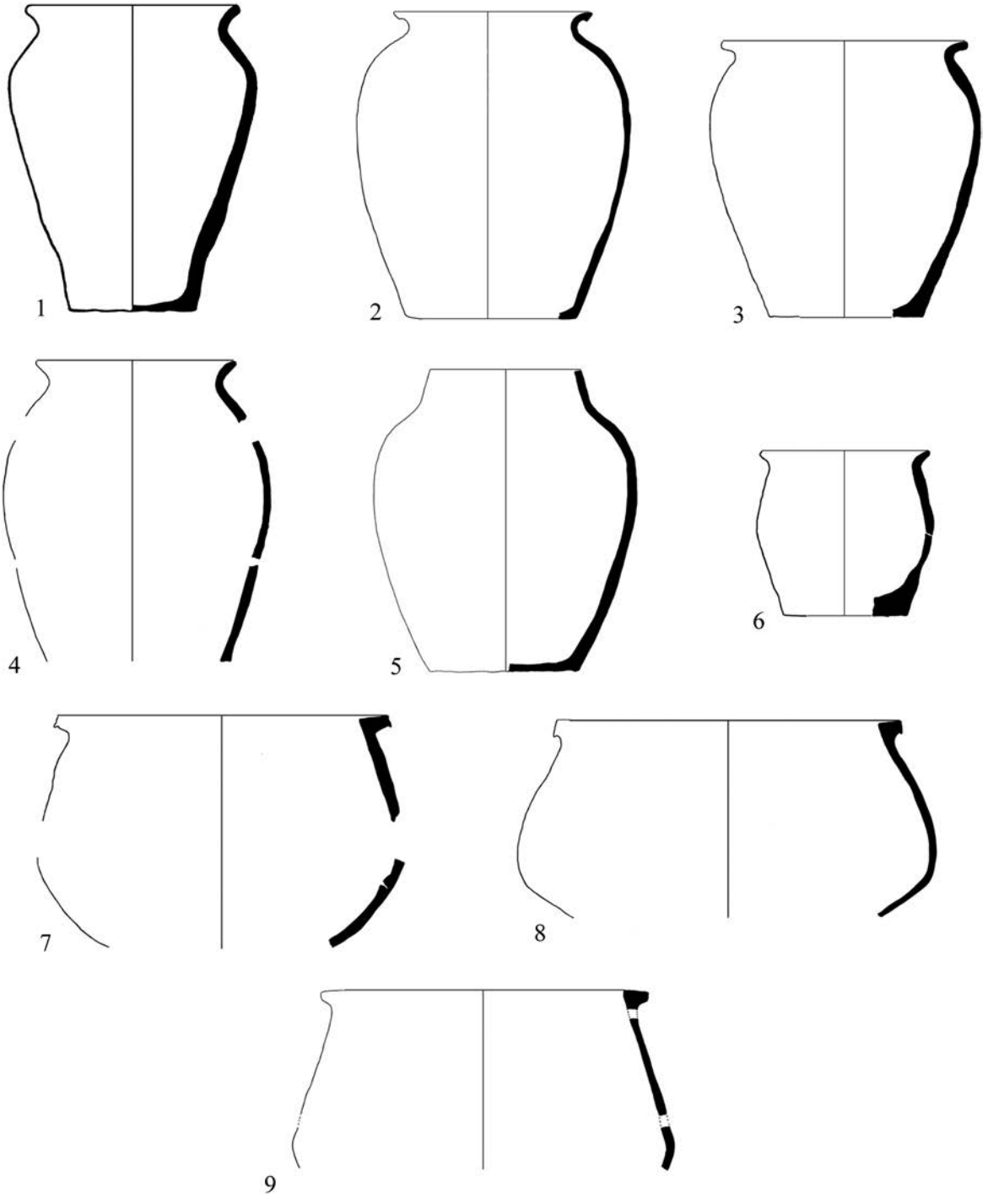
Bögre

A településen mindössze 1 darab olyan, biztosan kiszerkeszthető edény töredékei kerültek elő, melyet méretadatai és formája alapján bögrének lehet meghatározni (5. kép 6., IV. tábla 8.). A 39. házban talált bögre – mint fentebb már jeleztem – korong nélkül készített, szabálytalanul bekarcolt hullámvonallal és csigavonallal díszített. Anyaga kavicsos és homokos (tehát nem tér el a korongolt edények anyagától), sötétszürke, kormos. Peremátmérője és magassága egyaránt 10 cm, így a bögre széles szájú, arányaiban zömök. Pereme szabálytalan, lekerekített.

Hengeres nyakú / bordás nyakú edény

A feldolgozott területen 2 bordás nyakú edény töredékei kerültek elő (7. kép 1–2.). Mindkét esetben apró peremdarabokról van szó, hozzájuk tartozó oldaltöredéket nem tudtam meghatározni.

A 9. objektumban talált töredék (I. tábla 1.) pereme lekerekített, nyakán 2 vagy 3 borda található. A töredék kis mérete miatt a perem állása, illetve peremátmérője bizonytalan, az utóbbi valószínűleg 12–14 cm közötti. Homokos anyagú, a 2. technológiai csoportba tartozik, színe középszürke.

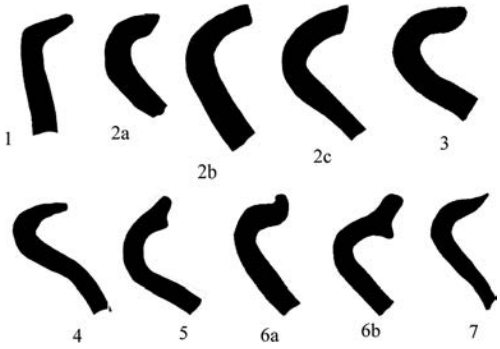
5. kép
Az M3 autópálya 148/b. lelőhelyen feltárt edények formai változatai

Fig. 5
Shape variations of the vessels found at Motorway M3 Site 148/b

A 10. objektumból előkerült peremdarab (I. tábla 9.) szintén apró, de megmaradt vállindításának egy része bekarcolt hullámvonalköteg töredékével. Fülre utaló nyom nem látható. Nyaka enyhén ívelt, rajta 3 borda található, pereme nagyjából függőleges állású, vízszintesen levágott. Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, a 4. technológiai csoportba sorolható, szürkésbarna.

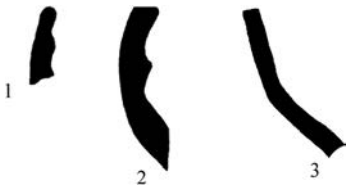
A 76. házból egy borda nélküli, hengeres nyakú edény több töredéke került elő (V. tábla 1.). Az edény teljes profilja kiszerkeszthető: pereme ferdén levágott, enyhén befelé dől, az edény arányaiban magas, legnagyobb öblösödése a felső harmadában van. Füle nincs. Perem- és fenékátmérője egyaránt 10–10 cm, magassága 20 cm. Az edény felső része díszített: a vállán hullámvonalköteg, alatta hat körbefutó vonalköteg található. Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú, a 3. technológiai csoportba sorolható, egyenetlen középbarna.

Hengeres nyakú, fületlen edények ritkán fordulnak elő a Kárpát-medencében,[7] tipológiai besorolásuk egyelőre nem végezhető el. A 148/b. lelőhelyen talált példányt alakja, a perem és az oldalfal aránya, illetve a perem dőlésszöge megkülönbözteti az eddig feltárt példányoktól. Formai párhuzamként szóba jöhet a nyírtassi pithosz,[8] ebben az esetben azonban az űrtartalombeli különbségek a két edény eltérő funkciójára hívják fel a figyelmet (8. kép).

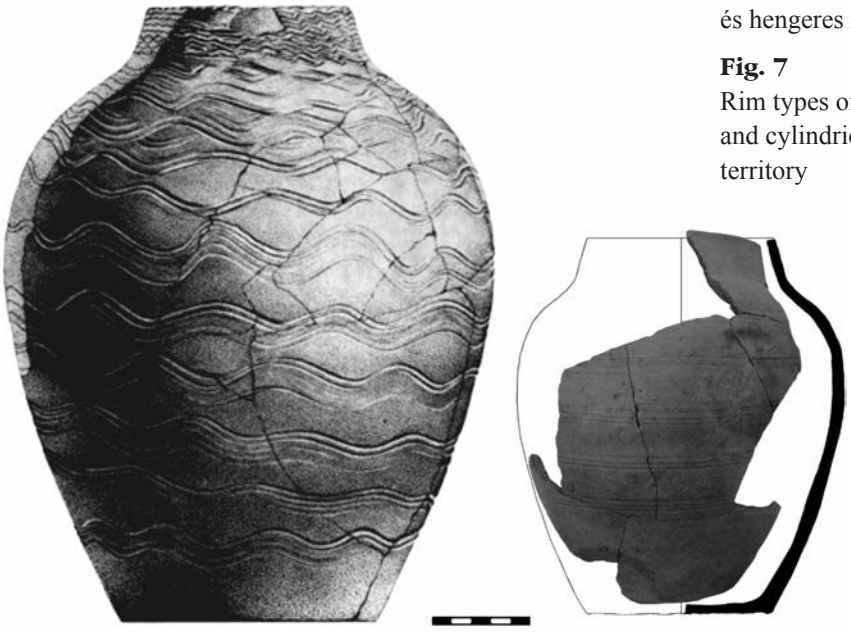
6. kép
Közepesen kihajló fazékperemek tipológiai beosztása a lelőhelyen

Fig. 6
Typological classification of pots with medium everted rims

7. kép
A vizsgált területen található bordás és hengeres nyakú edények peremtípusai

Fig. 7
Rim types of vessels with ribbed neck and cylindrical neck found at the examined territory

8. kép
A nyírtassi (Németh 1975. 17.) és az M3 autópálya 148/b. lelőhely 76. házában talált edény formai összehasonlítása

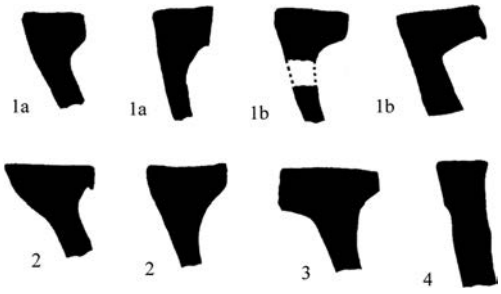
Fig. 8
Formal comparison of the vessels from Nyírtass (after Németh 1975. 17) and the one from Motorway M3 Site 148/b, house 76

[7] Lásd Takács 1997. 88–89. – további irodalommal.

[8] A megtalálás körülményeiről folytatott levelezést lásd JAM Adattár 2002.305. További irodalom: Németh 1975. 18., Bóna 1986. 82., Németh 1996. 293. A nyírtassi és a 76. objektumban talált hengeres nyakú edény formai kapcsolatára Jakab Attila hívta fel a figyelmem. Segítségét köszönöm!

Bogrács

A vizsgált területen 6 objektumból 12–14 bogrács több mint 70 töredéke került elő. Amennyire meg lehet állapítani, valamennyi a fémbogrács alakú, gömbölyű aljú típushoz tartozik. Az edénytestet négy példány esetében sikerült viszonylag nagy biztonsággal kiszerkesztenem: közülük három oldalfala lekerekített, a negyediké pedig kónikus. Ez utóbbi bográcsot kivéve kónikus oldalfalból származó töredék nem került elő, tehát a településen valószínűleg a gömbölyű aljú, ívelt oldalú bográcsformát kedvelték. A rekonstruált példányok közül három közepes mélységű, a negyedik arányaiban lapos (5. kép 7–9.). A településen talált bográcsperemek szokatlan formai változatosságot mutatnak (9. kép).

9. kép
A lelőhelyen talált bográcsperemek tipológiai beosztása

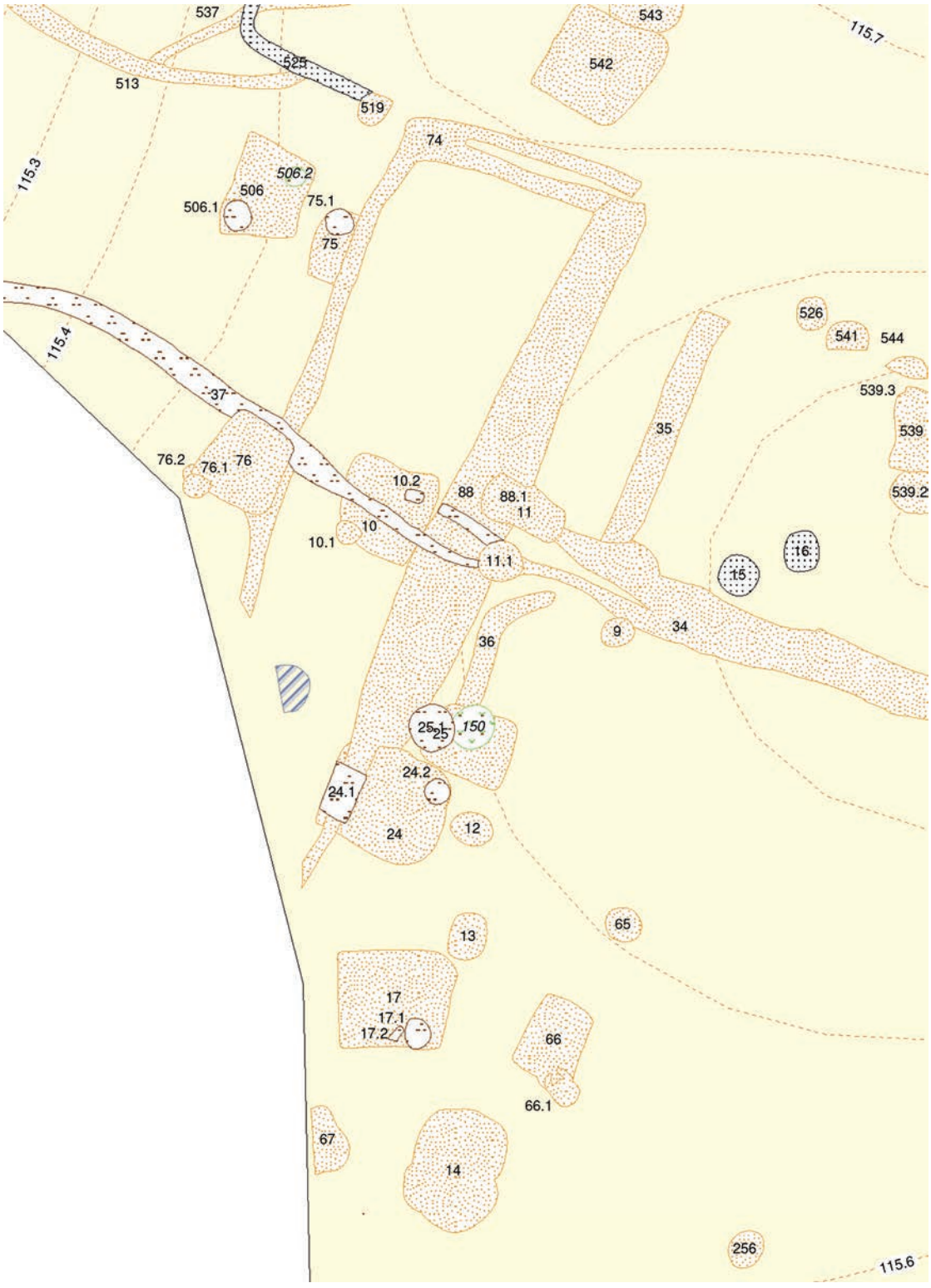
Fig. 9
Typological classification of cauldron rims found at the site

Mint fentebb már utaltam rá, a lelőhelyen található bográcsok anyaga jó minőségű, jellegzetes, ezért esetükben mindenképpen tudatos soványítással kell számolnunk. Anyaguk általában homogén, apró szemű kavicsos, felületük enyhén érdes, a fazekakétól láthatóan különbözik. Néhány esetben (például a 39. házban található töredékek egy részén) megfigyelhető, hogy a szokásos szürkésbarna felület alatt halvány rózsaszínű „háttér" sejlik át (III. tábla 1.). E tényezők összessége felveti annak a lehetőségét, hogy az eltérő anyag és készítéstechnika jelen esetben más földrajzi régiót is jelent, azaz a bográcsok egy részét mások és máshol készítették, mint a településen található fazekakat.

A vizsgált területen talált bográcsok kivétel nélkül díszítettek. Díszítésük rendszerint széles közű csigavonal, amely általában a perem alatt kezdődik és egészen a fenék középső részéig húzódik. Egy esetben közvetlenül a perem alatt hullámvonalköteg-díszítés figyelhető meg (VI. tábla 11.).

Díszítés

A település edényanyaga, amely szinte teljes egészében díszített cserepekből áll, szokatlanul változatos képet mutat. A legalább részben kiszerkeszthető edényprofilok alapján megállapítható, hogy a fazekak vállát gyakran az oldalfaltól eltérő díszítéssel látták el, és általában az edények felső 2/3-át szokták díszíteni. A feldolgozómunka során 22 fajta díszítéstípust, illetve kombinációt sikerült feljegyeznem, melyek a következők (gyakorisági sorrendben):

10. kép

Az egymásba futó 34. és 88. árkok mentén található szuperpozíciók

Fig. 10

Superpositions along ditches 34 and 88 merging into each other

11. kép
Néhány fontosabb kerámiacsoport elterjedése a vizsgált területen 1: korongolatlan bögre, 2: cserépbogrács, 3: rádlidísz, 4: bordás / hengeres nyakú edény, 5: kora Árpád-kori objektumok

Fig. 11
Distribution of some important pottery groups at the examined territory. 1: Early Árpádian Age features 1: handmade mug, 2: clay cauldron, 3: cog-wheel decoration, 4: vessel with ribbed / cylindrical neck, 5: features from Early Arpadian Age

Dísz. / Obj.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	*Cs*	*B/H*	*Bö*
65										x															
306								x																	
263								x						x											
36.1								x																	
38									x																
75									x																
336					x							x													
84					x			x																	
332				x																			x		
301		x																					x		
67		x																							
320		x																							
340		x																							
325		x	x				x				x														
13		x	x		x							x													
331	x																								
298	x																								
257	x																								
160-162	x													x											
322	x																								
327	x						x																		
309	x							x																	
294	x							x																	
26	x			x																					
74	x			x							x														
296	x			x																					
66	x		x	x	x	x				x													x		
313	x		x	x				x	x																
88	x		x			x		x		x															
27	x	x																							
323	x	x				x	x																		
76	x	x			x	x							x											x	
29	x	x			x															x					
24	x	x			x				x																
35	x	x	x				x																		
311	x	x	x				x			x															
39	x	x	x		x	x	x			x	x		x										x		x
25–25.1	x	x	x		x						x								x						
17	x	x	x		x				x		x														
34	x	x	x	x																					
31	x	x	x	x					x																
302	x	x	x	x		x					x		x										x		
330	x	x	x	x		x	x															x			
326	x	x	x	x		x	x			x		x									x		x		
9	x	x	x	x	x	x						x												x	
14	x	x	x	x	x	x	x											x							
10	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x		x			x	x	x							x	
Obj. / Dísz.	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.	11.	12.	13.	14.	15.	16.	17.	18.	19.	20.	21.	22.	*Cs*	*B/H*	*Bö*

Az egyes objektumok és a bennük előforduló díszítéstípusok kapcsolatát táblázatban ábrázoltam. A sorokban az adott objektumban található díszítéstípusokat tüntettem fel, majd e díszítésfajtákat gyakoriságuk szerint sorokba rendeztem.

Az egyes objektumokban található díszítésfajták előfordulása gyakorisági sorrendben 1: sűrű befésülés, 2: csigavonal, 3: egyenes vonalköteg, 4: hullámvonalköteg, 5: rádliminta, 6: hullámvonalköteg alatt egyenes vonalköteg, 7: sűrű befésülésen hullámvonalköteg, 8: sűrűn bekarcolt vonal, 9: hullámvonal, 10: hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés, 11: körömbenyomkodás alatt csigavonal, 12: körömbenyomkodás, 13: hullámvonal alatt csigavonal, 14: körömbenyomkodás alatt bekarcolt vonal, 15: beszurkodás, 16: körömbenyomkodás alatt rádliminta, 17: beszurkodás alatt csigavonal, 18: hullámvonalköteg alatt bekarcolt vonal, 19: cikcakkvonal alatt sűrű befésülés, 20: cikcakkvonal alatt csigavonal, 21: egyenes vonalköteg – hullámvonalköteg – egyenes vonalköteg, 22: girland (vonal), Cs: cserépbogrács, B/H: bordás/hengeres nyakú edény, Bö: korongolatlan bögre

Az így kapott ábra segítségével szemléletes képet nyerhetünk az objektumok és díszítésfajták viszonyáról. Összesen 47 objektumban vagy objektumcsoportban találtak díszített kerámiatöredékeket. A legtöbb díszítésfajta a 9., 10., 14., 302., 326. és 330. objektumokban található, ami nyilván azzal magyarázható, hogy ezekből került elő a legnagyobb számban kerámiatöredék. Meglepő viszont, hogy a településen az előzetes várakozásokkal ellentétben a leggyakrabban előforduló díszítéstípus a sűrű befésülés (35 objektum), a csigavonal pedig csak a második helyen áll (25 objektummal). A 3. és 4. leggyakoribb díszítésfajta az egyenes-, illetve a hullámvonalköteg, az előbbi 19, az utóbbi 14 objektumban található. Rádliminta 13 objektumban fordul elő, ezt pedig hullámvonalköteg és egyenes vonalköteg vagy sűrű befésülés különböző kombinációi követik. A „klasszikusan" Árpád-kori díszítés néhány jellegzetes fajtája, mint például a sima egyszeres hullámvonal és a körömbenyomkodás csak 7, illetve 5 objektumban fordul elő.

A fenti „archaikus" díszítésfajták (hullámvonalköteg, egyenes vonalköteg, sűrű befésülés és ezek kombinációi) használata nem ritka a kora Árpád-korban, de az M3 autópálya 148/b. lelőhelyen figyelemre méltóan nagy az arányuk a másutt gyakori Árpád-kori díszítéstípusokhoz képest. A jelenség nyilván a település késő avar kori előéletével magyarázható, a kérdés csak az, hogy ezt az előzményt figyelembe véve a „korai" jellegű díszítéstípusoknak lehet-e pontosabb datáló értéke a X–XI. századon belül. Amennyiben ugyanis elfogadjuk a telepen szintén gyakori rádliminta XI. század második felére – végére keltezését (Parádi 1963. 223.), az archaikus díszítéselemeket is legalább eddig az időszakig kell datálnunk, tehát hosszan továbbélő fazekashagyományokról van szó.

Érdemes megvizsgálnunk a rádliminta közös előfordulását az egyes edényfajtákkal. A táblázatból kiolvasható, hogy rádlidíszes töredékek kerültek elő a két bordás nyakú és a hengeres nyakú edénnyel azonos objektumból (és azonos betöltésből), továbbá a korongolatlan bögre mellől is. Tehát ha a rádli datálása biztosnak tekinthető, e fenti edények a XI. századra keltezendők. Ezt a logikát követve a XI. századra datálhatóak a 39. és a 66. objektum cserépbográcsai is. A további négy, bográcsot is tartalmazó objektumból viszont nem kerültek elő rádlimintás cserepek, ami természetesen nem zárja ki az objektumok XI. századi datálását, de a korábbi keltezést sem.

Az M3 autópálya 148/b. lelőhely keltezéséről

Keltező értékű fémleletek híján a dolgozatban vizsgált területet, illetve magát a teljes települést kizárólag az itt előkerült kerámiaanyag segítségével lehet datálni. Egy olyan településen, ahol elsősorban a kerámialeletekre hagyatkozhatunk, a belső kronológiai rend felállításánál a szuperpozíciók elemzése, illetve a kerámiaanyag meghatározott szempontok szerinti vizsgálata áll fogódzópontként rendelkezésünkre.

A kerámiaanyag elemzése során megpróbáltam figyelmet szentelni a kutatás által ez idáig kronológiai jegyként kezelt jelenségeknek, melyek közül a településen a következők vizsgálhatók:

díszítésfajták („archaikus" típusok, rádliminta), formai alapon elkülöníthető csoportok (bordás/hengeres nyakú edény, cserépbogrács), emellett meghatároztam több technológiai csoportot.

E kronológiai jellemzőket érdemes közelebbről megvizsgálnunk, hátha valamelyik magában hordozza a belső időrend pontosításának lehetőségét. Mivel véleményem szerint a legbiztosabb támpontot – ha csak relatív keltezés szintjén is – a szuperpozíciók jelentik, a település keltezésének vizsgálatát ezeken keresztül kezdem el.

Szuperpozíciók

A településen található objektumok közül a legjellegzetesebbek a már első pillantásra szembetűnő hosszú árkok, árokrendszerek. A dolgozatban vizsgált területet is egymással párhuzamos árkok (a 34. és 296. objektumok) határolják északi és déli irányból. Mivel a telepen megfigyelt szuperpozíciók többsége ezekkel az árkokkal áll összefüggésben, datálásuk a többi objektum vizsgálata szempontjából kulcsfontosságú. Az árkok megásásának időpontja bizonytalan – valószínűleg ebben az esetben is több fázissal számolhatunk –, de betemetésük vagy betöltődésük minden bizonnyal a kora Árpád-korban fejeződött be. A településen feltárt objektumok egy részét ezekre az árkokra ásták rá, ami jó kiindulópont a belső kronológiai rend vizsgálatához.

A tárgyalt terület ÉNy-i sarkában található árokszakaszok egy viszonylag bonyolult szuperpozíció-rendszer alapját képezik (11. ábra). Itt fut ugyanis egymásba a település két fő csatornája, a 34. és a 88. árok, melyekkel valamilyen módon néhány kisebb árokszakasz is kapcsolatban áll. Közülük stratigráfiai alapon egymással egyidejű lehet a 34., 36., 37. és 88. árok, illetve nincs kizárva, hogy részben az üzemelésük idején állt a 75. ház. Ezek betöltődése után ásták meg a 74. árkot, amely vágja a 75. házat és a 37. árkot. Betöltése után ásták rá a 76. házat, amely helyzete alapján egyidejű lehet a 10. és a 24. házzal, illetve a 9. gödörrel, melyek a 34. és 88. árkot vágják. E rendszerbe sorolható még a 25., 25.1. és a 150. objektum, melyek kapcsolata a környezetükben feltárt objektumokkal nem határozható meg, csak annyi biztos, hogy e három objektum nem egyidejű, viszont mindegyiket a 36. és a 88. árkokra ásták rá. E bonyolult helyzetből annyi állapítható meg, hogy a terület e részén található árkok nagy része és a 75. ház a település egy korai, a 9., 10., 24., 25., 76. és 150. objektum pedig egy későbbi szakaszában létezett.

Mit mutat a fenti objektumokban feltárt kerámiaanyag? A korai időszakba sorolható árkokban néhány késő avar kori töredék mellett egyenes- és hullámvonalköteg-díszes, valamint csigavonalas Árpád-kori fazekak töredékei kerültek elő (III. tábla 2–10.). A velük nagyjából azonos horizontot képviselő 75. házban csak egy fazék hullámvonaldíszes válltöredékére bukkantak (V. tábla 7.). Az ezt felülrétegző 74. árokban az eddigiekhez hasonló kerámiaanyagot találtak. Amit érdemes kiemelnünk: rádlidíszes töredék a most felsorolt objektumok egyikében sem volt, illetve arányaiban kevés bennük a csigavonalas díszítés is. Más a helyzet az ezeknél későbbi objektumcsoport kerámiaanyagával: ezekben minden esetben találhatók rádlidíszes töredékek, de mellettük ugyanúgy előfordulnak a már megszokott vonalkötegek, a sűrű befésülés és természetesen a csigavonal is (I., II. és V. tábla). Az e csoportba tartozó 9. és 10. objektumban találták a területen feltárt két bordás nyakú edény töredékét, és a szintén ide sorolható 76. házból került elő az egyetlen hengeres nyakú edény. Az egyes objektumcsoportokban talált Árpád-kori darabok között látványos minőségi vagy formai eltéréseket nem figyeltem meg. A 10. házban talált fazekakkal szinte azonosságig egyező töredékek kerültek elő a tőle néhány méterrel délebbre fekvő 14. objektumból, így feltételezhető, hogy használatuk egy időre esett.

Úgy tűnik tehát, hogy a most tárgyalt szuperpozíciókon keresztül felderített kronológiai különbségek némileg tetten érhetők az adott objektumok leletanyagában is. Véleményem szerint ez az

eset azonban csak feltételesen tekinthető kiindulási alapnak a település más objektumaiban feltárt kerámiaanyag elemzéséhez. Jelen esetben a korai horizontba tartozó objektumokat szinte kizárólag árkok képviselik, amelyek nem feltétlenül zárt objektumok, betöltődésük folyamata és időtartama kétséges. Emellett ezekből (és a 75. házból is) csak kevés kerámia került elő, így a későbbi objektumcsoportból származó bőséges leletanyaghoz képest a számuk nem tekinthető reprezentatívnak. Természetesen a két csoport esetében tapasztalt különbségek és egyezések nem hagyhatók figyelmen kívül, de nem is szabad őket általános érvényűnek tekinteni a településen belül.

És most lássuk a további szuperpozíciók példáit! A terület északi részén található a 325. ház, amelyre ráásták a 326. számú külső kemencét. Ezt az esetet azért érdemes kiemelnünk, mert a mindkét objektumban feltárt viszonylag nagyszámú kerámiaanyag ellenére rádlidíszes darab egyikből sem került elő (VI. tábla 1–8.). A 326. kemence munkagödrében két bográcsos töredékeit találták. Ezt leszámítva a két objektum leletei között sem technológiai, sem díszítésbeli síkon nem figyelhetők meg látványos különbségek. Ez utóbbi jellemzőnél megjegyzendő, hogy – a településen megszokott módon – e két objektumban is számottevő a hullám- és egyenes vonalköteggel, illetve sűrű befésüléssel díszített darabok mennyisége.

Kerámia

A következőkben a településen talált kerámiaanyagot az általános vélekedés szerinti kronológiailag érzékeny jellemzőkön keresztül vizsgálom meg. A feldolgozás során 7 technológiai csoportot határoztam meg, melyek közül 6 vonatkozik a település kora Árpád-kori kerámiaanyagára. Megfigyeléseim szerint e csoportok konzekvens módon egyazon betöltésen belül együttesen fordulnak elő, így kronológiai eltéréseket nem jeleznek. Bizakodásra adhat okot, hogy a településen feltárt késő avar és kora Árpád-kori kerámiaanyag között regisztrálhatók technológiai eltérések, melyek kiindulópontot jelenthetnek a két horizont további vizsgálatához.

A település kerámiaanyagában a kora Árpád-korra jellemző valamennyi díszítéstípus előfordul. Érdemes kiemelnünk az egyes díszítésfajták arányát a lelőhelyen belül: a várakozásokkal ellentétben a vizsgált területen a csigavonal csak a második a sorban, az első helyen a több fogú fésűvel bekarcolt sűrű befésülés áll. A harmadik és negyedik leggyakoribb az egyenes- és hullámvonalköteg-dísz. A késő avar kerámiaművességre visszautaló vonalkötegek gyakran előfordulnak a X–XI. században, a 148/b. lelőhelyen belüli gyakoriságuk azonban még ezt tekintve is meglepő, a település késő avar kori előzményeivel magyarázható. Mivel az összes rádlimintás cserepet tartalmazó objektumban előfordulnak, használatuk a XI. században még általános lehetett.

Ez át is vezet minket a rádliminta értékeléséhez. Amennyiben hitelt adunk e díszítésforma XI. század második felei – végi keltezésének, ez az egyetlen jellegzetesség, amelynek a kerámiaanyagból kiindulva valóban datáló értéket tulajdoníthatunk a településen. Épp ezért érdemes megnézni, hogy milyen edényekkel együtt fordul elő.

A település vizsgált részén 47 objektumban vagy objektumcsoportban találtak díszített kerámiát. Ezek közül fogaskerékminta 13 esetben fordult elő. Az imént utaltam rá, hogy a lelőhelyen a rádlidísz minden esetben „archaikus" jellemzőként meghatározott vonalköteg-díszes töredékekkel együtt kerül elő. Emellett rádlidíszt is tartalmazó objektumokból származik a feldolgozott területen talált két bordás nyakú és a hengeres nyakú edény. Az egyetlen korongolatlan bögre szintén rádlimintás kerámiával azonos betöltésből került napvilágra. Cserépbográcsokat 6 objektumban találtak, ezekben viszont rádlidísz csak két esetben fordult elő.

E fenti leletegyüttesek esetében valószínűsíthető, hogy a vizsgált területen talált bordás és hengeres nyakú edények, továbbá a korongolatlan bögre és a bográcsok egy része sem keltezhető a

XI. század elé. A rádliminta a település egy későbbi fázisában való létezésére utalnak a fentebb tárgyalt objektumcsoportban megfigyelt szuperpozíciók is.

A lelőhelyen tehát megnyugtató módon nem lehetséges a X–XI. századi időintervallumon belüli pontosabb keltezés. A rádlidísz alapján 13 objektum esetében számolhatunk azok XI. századi betöltődésével, a többi használatának idejét a X–XI. században belül nem tudom meghatározni. A szakirodalomban előforduló egyéb kronológiai tényezők – technológiai csoportok, korongolatlan edény, bordás/hengeres nyakú edény, cserépbogrács, vonalköteg-díszek – az M3 autópálya 148/b. lelőhely anyagában nem rendelkeznek keltező értékkel, legalábbis a kora Árpád-koron belüli periodizációhoz nem elegendőek.

A fogaskerékminta keltezéséről

Mivel a lelőhelyen feltárt kerámiaanyag datálásánál a fogaskerékminta megléte jelenti az egyetlen fogódzópontot, nem haszontalan röviden áttekintenünk e díszítéstípus keltezési gyakorlatának kialakulását.

A rádliminta datálásának meghatározása Parádi Nándor nevéhez fűződik. E téma szempontjából (is) alapvető, 1963-ban megjelent cikkének célja a pénzleletes középkori cserépedények összegyűjtése és az egyes kerámiatípusok pontosabb keltezése volt (Parádi 1963.). Az általa összeállított katalógusban 4 darab pénzzel keltezett Árpád-kori edény szerepel, melyek közül az egyiken rádlidíszítés található: az Andornaktályán előkerült edényben 150 darab Könyves Kálmán (1095–1116) dénár volt, melyeket kivétel nélkül a király uralkodásának első éveiben vertek. Ezt egybevetve a halimbai köznépi temető sírkerámiáival kapcsolatos megfigyelésekkel, Parádi arra a megállapításra jutott, hogy *„a fogaskerékkel készített díszítés a XI. század végén, a XII. század elején terjedt el.”* (Parádi 1963. 223.)

A fogaskerékminta keltezésének helyessége a csátaljai településrészlet feldolgozásakor újfent bizonyítást nyert (Cs. Sós–Parádi 1971.). Csátalján 1951és 1953 között folyt leletmentő ásatás, melynek során egy Árpád-kori temető és egy 6 objektumból álló településrészlet került napvilágra. A telepobjektumok XI. századi keltezését valószínűsítette egy szórvány Szent László dénár és egy sarkantyú, s e datálással összecsengett a kerámiaanyagban sűrűn megtalálható rádlidíszítés. Így a lelőhely kerámiaanyaga – úgy tűnik – igazolta az andornaktályai fazék kapcsán megfogalmazott tézist. Parádi ekkor így fogalmazott: *„a XI. század második felében – a XII. század elején fogaskerekes mintával díszített edényeket már készítettek, de biztosra vehetjük, hogy az egész XII. század folyamán használatban voltak.”* (Cs. Sós–Parádi 1971. 132.)

A rádliminta XI. század második felére, illetve XII. századra való keltezése azóta axiómává vált, datálásának helyességét ugyanis további ásatások sora igazolta. Az is előfordulhat viszont, hogy ez esetben a körkörös érvelés egy jellemző példájával állunk szemben. A rádlimintát is tartalmazó telepanyagokat ugyanis szerzőik többnyire Parádi 1963-as cikkére, majd pedig egymásra hivatkozva keltezik a XI. század második felére[9] (kizárva az esetleges korábbi keltezés lehetőségét), így datálásának története mostanra követhetetlenné vált. Viszonylag korai keltezéssel találkozunk Esztergom–Szentgyörgymező településen, ahol a 6. ház stratigráfiája alapján (betöltésébe később beleástak egy Salamon dénárral keltezett gödröt) bizonyítható, hogy az objektumban talált rádlidíszes kerámiát a XI. század első felében használták (Lázár 1998. 76.).

A fogaskerékminta keltezésének összetett voltára egy nemrégiben publikált C14-adat hívja fel a figyelmet: a ma Horvátországban található, a Dráva mentén fekvő Vitrovica–Kiškorija jug

[9] Az egymásra hivatkozás példáit lásd pl. Szabó 1975., Kovalovszki 1980., Mesterházy 1983.

településről több rádlidíszes töredéket közöl Tajana Sekelj Ivančan és Tatjana Tkalčec. Az edények radiokarbon kormeghatározással megállapított keltezése a IX. század második fele (Sekelj Ivančan–Tkalčec 2008. 117.). Eszerint még a földrajzi távolságokat és a díszítés divatjának terjedési sebességét figyelembe véve is kétségek támadhatnak a rádliminta keltezését illetően.

A mai Magyarország területét (legalábbis annak északkeleti részét) illetően egy tényező viszont valóban utalhat Parádi keltezésének helyességére: a X–XI. századi sírba tett edények vizsgálatainak eredménye. Az északkelet-magyarországi sírba tett edények összegyűjtését Merva Szabina végezte el 2008-ban, s az általa vizsgált 95 esetből rádlidíszítés egynél sem fordul elő (Merva 2008. 36–38.).[10] Vizsgálata főleg a X. század tekintetében reprezentatív. Az ország más területeinek síredényei között is csak elvétve találkozunk fogaskerékmintával.[11]

Végszó

Az Árpád-kori települések kutatása az 1950-es években, elsősorban Méri István munkásságának köszönhetően kezdődött meg, míg a telepkerámia keltezésének alapjait Parádi Nándor vetette meg a 60-as években. A X–XI. századi telepkerámia meghatározása az 1980-as évek végére már rutinszerűvé vált, ebben nagy szerepe volt Szabó János Győző, Kovalovszki Júlia és Mesterházy Károly tevékenységének, akik elsősorban a díszítésminták elemzéseire és – amikor lehetett – a telepanyagok egymással vagy sírkerámiával való összevetésére tudtak hagyatkozni.

Így mára kialakult egy kronológiai rendszer, melyben az adott kerámiaegyütteseket elhelyezve megállapítható azok viszonylagos kora, de ami korántsem oldott meg minden felvetődő kérdést. A kora Árpád-kor kerámiáját (néhány speciális leletegyüttest kivéve) jelenleg nem tudjuk egy másfél–két évszázados időintervallumnál pontosabban keltezni, hiszen az ekkoriban feltűnő két új tárgytípus, a bordás nyakú edény és a korongolt cserépbogrács, úgy tűnik, egyelőre nem alkalmas a kronológia további pontosítására.

E bizonytalanságnak köszönhetően alakult ki egy jelenleg is tartó, a korai cserépbográcsok használatának idejével kapcsolatos vita Takács Miklós és Wolf Mária között. Esetükben egymásnak feszül két egymástól eltérő szemléletmód, amelyek egyúttal jelölik a jelenlegi magyarországi kutatás aktuális irányzatait. Takács Miklós a telepkerámia kronológiájának pontosítását a regionális kutatások irányában képzeli el, műveiben a X–XI. századot egységes horizontként kezeli.[12] Wolf Mária viszont éppen a X. és a XI. század egymástól elválaszthatóságát hangsúlyozza, s e két horizont közötti különbséget szerinte régióktól függetlenül is fel lehet ismerni (Wolf 2002. 56–57.). A fenti kutatóktól eltérő módszert alkalmaz Herold Hajnalka, aki keltezéseinél az edények díszítése helyett azok készítéstechnikájára fordít nagyobb figyelmet (lásd Herold 2004., Herold 2006.). Eddigi vizsgálataiból azonban úgy tűnik, a kialakult időkereteket így sem lehet tovább pontosítani.

A kora Árpád-kori telepkerámia keltezésében segítséget jelenthetnek az olyan leletegyüttesek, ahol az edények mellett datáló értékű kísérőleletek (érme, fémtárgy) kerülnek elő. Erre kevés példa sorolható,[13] így a legtöbb lelőhely feldolgozásakor kénytelenek vagyunk magából a kerámiaanyagból kiindulni. Az utóbbi években egyre általánosabbá vált a régészeti kerámiák anyagvizsgálata különféle természettudományos módszerekkel (PM, XRD, IR, XRF stb.).[14] Ezek az elemzések

[10] Köszönöm Merva Szabinának, hogy szakdolgozatának kéziratát felhasználhattam!

[11] Ezek: Török 1962. 96., Kiss 1983. 150–151.

[12] A kora középkori telepkerámia keltezéséről legutóbb: Takács 2012.

[13] Kora Árpád-kori településeken előkerült fémtárgyakról: Langó 2010.

[14] A különböző eljárások részletes ismertetéséről: Szilágyi 2011.

főleg az adott kerámia készítéstechnikájának és készítési helyének meghatározására irányulnak, kronológiai vetületük csak speciális esetekben képzelhető el.

Mielőtt azonban a kora Árpád-kori telepkerámia keltezésével kapcsolatos elvárásainkat megfogalmaznánk, tisztáznunk kell egy alapvető dolgot. Várható-e, hogy telepkerámiával valaha másfél-két évszázadnál pontosabban keltezzünk? Közép- és Kelet-Európa VIII–XI. századi edényművessége ugyanis technológia, forma és díszítés tekintetében egyaránt meglehetősen egységes képet mutat. A térséget, úgy tűnik, a korszakban nem érték új innovációk, ezért ha kora középkori kerámiaanyaggal foglalkozunk, mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy térben és időben széles körben elterjedt, egymáshoz nagyon hasonló jellegzetességeket mutató tárgyakról van szó, s mindennemű (pl. kronológiai, etnikummal kapcsolatos) következtetést csak ennek a felismerésnek a fényében szabad levonnunk.

Irodalom

Bóna 1986.

Bóna István: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei I. In: Szabolcs-Szatmár megye műemlékei I. Magyarország műemléki topográfiája X. Szerk. Entz Géza. Akadémiai Kiadó, Budapest 1986. 15–91.

Cs. Sós–Parádi 1971.

Cs. Sós Ágnes – Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. [Árpádian Period Cemetery and Settlement at Csátalja.] *FolArch* 22. 1971. 105–141.

Herold 2004.

Hajnalka Herold: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Varia Archaeologica Hungarica 14. MTA Régészeti Intézete, Budapest 2004.

Herold 2006.

Hajnalka Herold: Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn. [Early Medieval Ceramics from Sites in North-Eastern and South-Western Hungary.] Opuscula Hungarica VII. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2006.

Jakab–Nagy 2005.

Jakab Attila – Nagy Márta: Nyíregyháza-Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő. *RKM* 2005. (2006) 292.

Kiss 1983.

Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. [Baranya County 10th to 11th Century Gravefinds.] Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.

Kovalovszki 1980.

Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár–Bashalmon. [Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom.] Fontes Archaeologici Hungariae. Akadémiai Kiadó, Budapest 1980.

Langó 2010.

Langó Péter: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei. (Vázlat). In: Fons, skepsis, lex. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk. Almási Tibor – Révész Éva – Szabados György. Szegedi Középkorász Műhely, Szeged 2010. 257–284.

Lázár 1998.

Lázár Sarolta: Kora Árpád-kori település Esztergom–Szentgyörgymezőn. [Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező.] Opuscula Hungarica 1. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1998.

Merva 2008.

Merva Szabina: Kerámia a 10–11. századi sírokban. Szakdolgozat. Kézirat. ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest 2008.

Mesterházy 1983.

Mesterházy Károly: Településásatás Veresegyház–Ivacson. [Siedlungsausgrabung in Veresegyház-Ivacs.] *ComArchHung* 1983. 133–162.

Németh 1975.

Németh Péter: Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum Kiadványai 5. Kisvárda 1975.

Németh 1996.

Dienes István: A Szabolcs megyei honfoglalás és kora Árpád-kori temetők terepbejárási naplója I–II. Jegyzetekkel ellátta: Németh Péter. In: Tanulmányok, közlemények a honfoglalás emlékére 896–1996. Szerk. Németh Péter. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza–Szabolcs 1996. 287–372.

Parádi 1963.

Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények (XI–XVII. század). [Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11-17. Jh.).] *ArchÉrt* 90. 1963. 205–251.

Simonyi 2005.

Simonyi Erika: Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. [Data on pottery from the 10th-13th century in North-East Hungary.] *HOMÉ* XLIV. 2005. 37–55.

Sekelj Ivančan – Tkalčec 2008.

Tajana Sekelj Ivančan – Tatjana Tkalčec: Medieval settlements in the Virovitica Region of the Drava River Basin in the period from the 7th to the 11th centuries. In: Srednji vek – Mittelalter. Hrg. Mitja Guštin. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana i Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Ljubljana 2008. 113–128.

Szabó 1975.

Szabó János Győző: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában II. A település. [Поселение и могильник эпохи Арпадов в окресностях деревни Шаруд. II.] *EMÉ* 13. 1975. 19–68.

Szilágyi 2011.

Szilágyi Veronika: Kerámia anyagvizsgálata. In: Régészeti kézikönyv. Szerk. Gróf Péter – Horváth Ferenc – Kulcsár Valéria – F. Romhányi Beatrix – Tari Edit – T. Bíró Katalin. Magyar Régész Szövetség, Budapest 2011. 493–504.

Szilágyi et al. 2006.

Szilágyi Veronika – Szakmány György – Wolf Mária: Az edelényi X. századi település kerámia leletegyüttesének archaeometriai vizsgálata. [Archaeometric investigation of the ceramic finds from the 10th century settlement of Edelény.] In: Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Szerk. Holló Szilvia Andrea – Szulovszki János. MTA Veab Archaeometriai és Iparrégészeti Munkabizottság – MTA Veab Kézművesipar-történeti Munkabizottság, Budapest–Veszprém 2006. 59–64.

Takács 1997.

Takács Miklós: A honfoglalás és korai Árpád-kori edényművesség térképezése. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai. Szerk. Makkay János – Kobály József. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár 1997. 69–103.

Takács 2012.

Miklós Takács: Die Chronologie der Siedlungen und besonders der Siedlungskeramik des Karpatenbeckens des 8.-11. Jahrhunderts im Spannungsfeld zwischen den verschiedenen Datierungsmöglichkeiten und ihren Einwänden. [The chronology of the settlements and especially the settlement ceramics of the Carpathian Basin of the 8th-11th century A.D. between the poles of the different methods of dating and objections there. A Kárpát-medencei 8–11. századi települési kerámia időrendje, a különböző keltezési lehetőségek és nehézségek tükrében.] In: Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. Internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz in Budapest am 4. und 5. Dezember 2009. RGZM-Tagungen Band 17. Hrsg. Bendeguz Tobias. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2012. 145–166.

Török 1962.

Gyula Török: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39. Budapest 1962.

Wolf 2002.

Wolf Mária: 10. századi kerámialeletek Borsodon. [Keramikfunde aus dem 10. Jahrhundert in Borsod.] *HOMÉ* XLI. 2002. 39–60.

Objektumkatalógus

A katalógus beosztása a következő jellemzőket követi:

A. Az objektum megnevezése
B. Datálás
C. Leírás
D. Méretek
E. Leletanyag
F. Leltári szám

9. objektum

A. Gödör.
B. X–XI. század.
C. Csaknem függőleges falú, enyhén homorú aljú gödör. Betöltése sötétbarna, sárga szemcsékkel. Északi fele a 34. árokkal egymásba vágódik, kronológiai viszonyuk tisztázatlan.
D. Átm. 106 cm, mélység: 31 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.69.

10. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Lekerekített sarkú, nagyjából téglalap alaprajzú ház. Betöltése sötétbarna, vörös szemcsékkel, helyenként koromfoltokkal. ÉK-i sarkában lekerekített sarkú gödör (10.02. objektum), ennek betöltése kevert sötétbarna, vörös paticsszemcsékkel.

A ház DNy-i sarkában két periódusú kemencét bontottak ki. Tapasztása barna és sárga agyag, belsejében beszakadt boltozat maradványait találták meg. Sütőfelülete viszonylag ép, alatta nem találtak cserepet.

A házban néhol kissé keményebb volt a padlószint, de „igazi" padlóról nem beszélhetünk. Tartószerkezetre utaló cölöplyukat nem találtak. Bejáratot nem lehetett megfigyelni.

A ház vágja a 37. számú, Ny–K-i, illetve a 88. (=35.) számú, É–D-i árkot.

D. Ház: 340x300 cm, mélység: 50–55 cm. Gödör: 60x34 cm, mélység: 37 cm. Kemence átm. 93 cm.
E. Vaspenge, kerámia, állatcsont, patics, kő, salak.
F. 2009.70–71.

11. objektum

A. Ciszterna.
B. X–XI. század.
C. Északi oldalán négyzetes alaprajzú, a délin ék alakúvá szűkülő gödör. Betöltése sárgával kevert világosbarna, a gödör felső részén sötétbarna. Az objektum valószínűleg egy ciszterna, mely eredetileg téglalap vagy ovális alaprajzú lehetett, rézsűs fallal. Alja a belefutó árkok miatt kissé bizonytalan. Víztározó funkcióját a beiszapolódás kétségtelenül jelzi.

Az objektumba kelet felől csatlakozik a 34. árok déli csatornája, ÉK felől a 35. árok, nyugatról a 37. árok. Északról fut bele a 88. árok több, egymástól gerincekkel elválasztott csatornája, délről ugyanezen árok egy másik szakasza.

D. Átm. 340x130 cm, mélység: 166 cm.
E. Kerámia, állatcsont, kő.
F. 2009.72.

14. objektum

A. Bizonytalan: gödör vagy ház.
B. X–XI. század.
C. Az objektum alaprajza leginkább 8-ra hasonlít, fala függőleges, alja vízszintes. Betöltése barnával erősen kevert világosbarna, vörös és fehér szemcsékkel. Az objektum funkciója bizonytalan: talán gödör vagy ház. Cölöplyukakat vagy tűzhelyre utaló nyomokat nem találtak benne.

D. Átm. 414x310 cm, a kiöblösödéseknél: 330 cm, mélység: 42 cm.
E. Fenőkő, állatcsont, kő.
F. 2009.74.

17. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. A ház lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, DK-i sarkában kemencével (ez utóbbi a 17.01. számot kapta, a hamusgödör száma 17.02.). A ház betöltése sötétbarna, kevés sárga szemcsével. Alja vízszintes, fala enyhén ívelt. A padló maradványait sikerült regisztrálni, találtak továbbá 9 karólyukat. Bejáratra utaló nyom nem került elő.

A kemencét sárgásbarna agyagból tapasztották, belül vörösre égett, ovális alaprajzú. Szájnyílása ÉNy felé nézett, mellette kis ovális hamusgödör. A sütőfelület kb. 2/3-a került elő épségben, alatta cserepek, melyek a középső részén koncentrálódtak.
D. Ház: 414x336 cm, mélység: 26–30 cm, kemence: belső átm. 103x73 cm, külső átm. 104x125 cm, a tapasztás átlagosan 16 cm, hamusgödör: 66x30 cm, mélység: 30 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.75–79.

24. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Nagyjából négyzetes alaprajzú ház. Betöltése sötétbarna, koromszemcsével kevert. Bejáratra, cölöpre vagy kemencére utaló nyomok nem kerültek elő.

A ház középső részébe beleástak egy ívelt aljú gödröt (24.01. objektum), ennek betöltése szürke, hamus. A ház ÉK-i sarkában egy gödör került elő (24.02. objektum), melynek betöltése sötétbarna, paticsrögökkel kevert. Eredetileg kör alaprajzú, enyhén méhkasos gödör lehetett, alja vízszintes.

A házat ráásták a 36. és 88. árok egy részére, melyeknek egy szakasza megfigyelhető volt a ház padlószintjén is.
D. Ház: 360x370 cm, átlagos mélység: 70 cm; 24.01. gödör: 145x196 cm, mélység: 36 cm; 24.02. gödör: átm. 100 cm, mélység: 70 cm.
E. Vaskés, kerámia, állatcsont, kő.
F. 2009.86–87.

25. és 25.01. objektum

A. Bizonytalan funkciójú objektumok.
B. X–XI. század.
C. Megmaradt részei alapján a 25. objektum talán lekerekített sarkú téglalap alaprajzú lehetett. Betöltése szürkésbarna, sárga és vörös szemcsékkel, tetején omladékréteg. Északi részében egy másik objektum került elő (25.01. objektum). Vágja a 25. és a 150. objektumot. Alaprajza bizonytalan, alja vízszintes, fala enyhén ívelt.

Mindkét objektumot ráásták a 88. és 36. árokra.
D. 25. objektum: 290x110 cm, mélység: 20 cm; 25.01. objektum: 260x110 cm, mélység: 48 cm.
E. Kerámia, állatcsont, patics.
F. 2009.88–90.

34. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. Hosszú, rézsűs falú, déli oldalán lemélyülő, sötétbarna betöltésű árok. Ny–K-i, nyugati vége belefut a 11. objektumba (ciszterna), beletorkollik továbbá a 35. árok. Középső részében keskeny, világosbarna, sárga és szürkésbarna rétegek, ezek megléte arra utal, hogy az árkot megújították. Kelet felé kifut a szelvényből.
D. Szélesség: 160–400 cm, belső árok szélessége: 50–60 cm, mélysége átlagosan 48 cm, hossza kb. 70 m.

E. Kerámia.
F. 2009.102.

35. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. Nagyjából É–D-i, rézsűs falú, vízszintes aljú, sötétbarna betöltésű árok. Belefut a 34. árokba és ez által a 11. objektumba. A metszet alapján az árkot megújították.
D. Feltárt hossza kb. 2x7 m, (tényleges hossza minimum 60–70 m), szélessége 70–200 cm, mélysége 50–150 cm.
E. Kerámia.
F. 2009.103.

36. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. Rézsűs falú, vízszintes aljú, nagyjából É–D-i árok. Betöltése sötétbarna, egynemű. Az árok észak felé fokozatosan sekélyedik, majd eltűnik, déli része kifut a szelvényből.
Az árkot ráásták a 36.01. objektumra, valamint beleásták a 24., 25., 25.01. és 150. objektumot.
D. Hossza 13 m, szélessége 80 cm, mélysége 30–35 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.104.

37. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. Nagyjából Ny–K-i árok, betöltése világosbarna. Keleti vége belefut a szelvényfalba, a nyugati beköt a 88. árokba, és ezáltal közvetve a 11. ciszternába. Bontása során kiderült, hogy ráásták a 10., 74. és 76. objektumot.
D. Szélesség: 100–110 cm, mélység: 50–55 cm, feltárt hossz: 26 m.
E. Kő.
F. 2009.105.

39. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú ház. Betöltése sötétbarna, sárga szemcsékkel. DNy-i sarkában sárga agyaggal tapasztott, belül vörösre égett kemence maradványai (39.01. objektum). Padlót, cölöplyukat vagy bejáratra utaló nyomokat nem találtak, mindössze 3 karólyukat, továbbá egy kis „ülőgödröt” (39.02. objektum).
A 39.01. kemence betöltése sötétbarna, sárga szemcsékkel. A kemencét a padlószinttől 5–6 cm magasságban meghagyott altalajra építették. A bontás során kiderült, hogy megújították. Eredeti szájnyílása északra nézett, ezt agyaggal „befalazták”, majd a keleti oldalon új nyílást nyitottak. Kerámia nem volt a sütőfelület alatt.
D. Ház: 355x265 cm, átlagos mélysége: 25 cm, tájolása É–D; a kemence átm. tapasztással 104 cm, a platnié 80 cm; az „ülőgödör”: 46x33 cm, mélység: 33 cm.
E. Kerámia, állatcsont, patics, kő.
F. 2009.109–110.

74. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. É–D-i, rézsűs falú, vízszintes aljú árok, amely észak felé egyre sekélyebb, déli vége kifut a szelvényből. Betöltése sötétbarna. Az árok vágja a 37. és 75. objektumot, a 76. ház ráépült.
D. Hossz: 24 m, szélesség: 40–50 cm, mélység: 40–60 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.163–164.

75. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Lekerekített sarkú téglalap alaprajzú ház, fala függőleges, alja vízszintes. Betöltése sárgával kevert sötétbarna. ÉNy-i sarkában kemence maradványa (75.01. objektum). A kemence belseje vörösre égett, a sütőfelület nyomait nem találták. Szája keletre nézett, alaprajza ovális. A házat vágja a 74. árok, ezért ÉNy-i és ÉK-i sarkai kissé bizonytalan. Padlót, cölöplyukat, illetve a ház bejáratára utaló nyomot nem találtak.
D. Ház: 326x360 cm, mélység: 25–30 cm; kemence: 80x78 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.165.

76. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Lekerekített sarkú négyzet alaprajzú ház, fala függőleges, alja vízszintes. Betöltése szürkésbarna, sárga és vörös szemcsékkel. DNy-i sarkában kemencét (76.01. objektum), alatta egy gödröt találtak (76.02. objektum). A ház vágja a 74. és 37. árkot.

A 76.01. kemencét sárga agyagból tapasztották, belseje vörösre égett, platnija ép. Közvetlenül a padlószintre építették, illetve déli és nyugati felét az oldalfalba vájták. Szája keletre nyílt. Metszete alapján a kemence oldalát szürkésbarna agyaggal megújították. A megújítás a sütőfelületre nem terjed ki, az egyrétegű. Alatta kerámia vagy állatcsont nem volt.

A 76.02. gödör részben a kemence alatt volt, részben már a házon kívül. Ráépítették a kemencét. Alaprajza kerek, fala enyhén ívelt, alja vízszintes. Betöltése sötétbarna, egynemű. A gödörben lókoponya és lócsontok kerültek elő, rendszer nélkül.

D. Ház: 340x340 cm, mélység: 24–26 cm; kemence: külső átm. 140 cm, sütőfelület átm. 84 cm; gödör átm. 106 cm, mélység a ház padlójától: 56 cm.
E. Vaskés, kerámia, állatcsont.
F. 2009.166–167.

88. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. É–D-i, rézsűs falú, enyhén ívelt aljú árok. Egy mélyebb nyugati és két sekélyebb keleti részből áll. Betöltése sötétbarna, sárga szemcsékkel és beiszapolódás nyomaival. Déli vége kifut a szelvényből, észak felé hosszan folytatódik, de nem tárták fel teljes egészében.

Az árok belefut a 11. objektumba, párhuzamos a 35., 36. és 74. árkokkal, továbbá belefut a 37. árok. Ráásták a 10. és a 24. objektumot.

D. Hossz: kb. 150 m, szélesség: 200–400 cm, mélység: 50–110 cm.
E. Kerámia, állatcsont.
F. 2009.187.

88.01. objektum

A. Árok.
B. X–XI. század.
C. Rövid, keskeny, csaknem függőleges falú árok. Merőleges az É–D-i 88. objektumra és belefut a 11. ciszternába.
D. Hossz: 190 cm, mélység: 29 cm, szélesség: 30–40 cm.
E. –
F. –

150. objektum

A. Gödör.
B. X–XI. század.

C. Kutatóárok ásásakor került elő. Alaprajza kerek, enyhén méhkas alakú, alja vízszintes. Betöltése sötétbarna, kevés sárga szemcsével. A gödörre ráásták a 25. és 25.01. objektumot, illetve a gödör vágja a 36. Árpád-kori árkot.
D. Átm. 160 cm, mélység: 78 cm.
E. Kerámia (elveszett).
F. –

325. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. Téglalap alaprajzú ház, amelyre részben ráásták a 326. külső kemencét. Mindkettő vágja a 324. árkot. A ház betöltése világosbarna, sárga szemcsékkel, alján padlómaradvány. Falai csaknem függőlegesek, alja vízszintes. A ház DNy-i sarkában kemence maradványait találták (325.01. objektum), ettől keletre egy kerekded alaprajzú gödör került elő (325.02. objektum). A ház DK-i részén egy ovális alaprajzú, sekély gödröt találtak, amely talán cölöphely lehetett (325.03. objektum).

A 325.01. kemence alaprajza kerek, sárga agyagból tapasztott, sütőfelülete ép. Szája keletre nyílt. A sütőfelülete alatt cserepek voltak, rajta egy fél őrlőkő feküdt.

D. Ház: 350x280 cm, mélység: 30–35 cm; kemence átm. 110 cm; gödör átm. 35 cm, mélység: 50 cm; cölöphely (?): 55x23 cm, mélység: 8 cm.
E. Kerámia, kő.
F. 2009.423–425.

326. objektum

A. Külső kemence.
B. X–XI. század.
C. Az objektum két külső kemence (326.01–02. objektum) és a hozzájuk tartozó, egymást vágó munkagödrök összefoglaló elnevezése. Ráásták a 325. házra és a 324. árokra.

A 326.01. kemence alaprajza kerek lehetett, sütőfelülete megsemmisült. Szája délre nyílhatott. Munkagödrét valószínűleg vágta a 326.02. gödre. A 326.02. kemence alaprajza kerek, sütőfelülete ép, szája keletre nézett. Munkagödre lekerekített sarkú trapéz alaprajzú.

D. 326.01. kemence átm. kb. 100 cm; 326.02. kemence átm. 110 cm, munkagödre: 120x150 cm, mélység: 92 cm.
E. Kerámia, tapasztás.
F. 2009.426.

327. objektum

A. Ház.
B. X–XI. század.
C. A ház lekerekített sarkú téglalap alaprajzú, hossztengelye É–D-i. Fala csaknem függőleges, alja vízszintes. Betöltése sötétbarna, sárga szemcsékkel. ÉK-i sarkában kemence maradványait tárták fel (327.01. objektum), melynek alaprajza kerek, szája nyugatra nyílt. Felmenő fala 5–10 cm magasságban maradt meg. Sütőfelülete ép. A ház keleti felében előkerült egy kör alaprajzú, sekély gödör (327.02. objektum). Betöltése szürkésbarna.
D. Ház: 330x240 cm, mélység 24 cm; kemence: belső átm. 90x85 cm, külső átm. 96x85 cm; gödör átm. 60 cm, mélység: 11 cm.
E. Kerámia, kő.
F. 2009.427–428.

332. objektum

A. Külső kemence.
B. X–XI. század.
C. A munkagödör alaprajza lekerekített sarkú háromszög, fala ívelt. Betöltése sötétbarna, hamuval és vörös szemcsékkel. A külső kemence (332.01. objektum) alaprajza ovális, sütőfelülete jó állapotú. Szája délre nézett, felmenő fala nem maradt meg.
D. Munkagödör: 158x168 cm, mélység: 52 cm; kemence: 126x110 cm.
E. Kerámia.
F. 2009.434.

Leletanyag-katalógus

9. objektum

2009.69.1. (I. tábla 2.).
Fazék peremtöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, vegyes égetésű, felülete közepesen szemcsés, külső és belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x3 cm, pá. 17 cm, falv. 0,4–0,6 cm
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, függőlegesen levágott.

2009.69.2. (I. tábla 1.).
Bordás nyakú edény peremtöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső és belső felülete egyenletes középszürke, törésfelülete réteges.
Méretek: 3x2 cm, pá. 12–14 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A nyakon két (vagy három) borda.

2009.69.13. (I. tábla 3.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 2x3 cm, falv. 0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrű befésülés.

2009.69.15. (I. tábla 4.).
Fazék oldaltöredéke
1 db.
X–XI. századi
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenletes középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna és sötétszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x2 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése hullámvonalköteg és egyenes vonalköteg.

2009.69.22. (I. tábla 5.).
Fazék oldaltöredéke
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna és sötétszürke, belső felülete egyenletes vörösesbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x3 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

2009.69.24. (I. tábla 7.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelülete réteges.
Méretek: 3x2 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése egyenes vonalköteg (2 sor).

2009.69.33. (I. tábla 6.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen világosbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelülete nem elváló.
Méretek: 6x5 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése keskeny közű csigavonal.

2009.69.42. (I. tábla 8.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelülete nem elváló.
Méretek: 5x3 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

10. objektum

2009.70.1. (I. tábla 9.).
Bordás nyakú edény peremtöredéke.
1 db.
X–XI. század.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelülete réteges.
Méretek: pá. 10–12 cm, falv. 0,5–0,8 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem függőleges állású, vízszintesen levágott. Díszítése a nyakon egy borda, alatta egy sor hullámvonalköteg.

2009.70.32. (I. tábla 10.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x8 cm, pá. 16 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem középesen kihajló, jól profilált. Díszítése sűrű befésülés.

2009.70.33. (I. tábla 11.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen középszürke és világosbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 5x2,5 cm, 4x6 cm, pá. 14 cm, falv. 0,4–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, ferdén levágott. Díszítése hullámvonalköteg alatt egyenes vonalköteg (1–1 sor).

2009.70.37. (I. tábla 16.).

Fazék peremtöredéke.

4 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen vörösesbarna és középszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 8x5 és 5x3 cm, pá. 15 cm, falv. 0,5–0,8 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, ferdén levágott. Oldalfalának díszítése keskeny közű csigavonal (5 sor).

2009.70.41. (I. tábla 15.).

Fazék perem- és oldaltöredékei.

4 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenletes középszürke, belső felülete egyenetlen vörösesbarna és középszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: pá. 16 cm, falv. 0,2–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, jól profilált, a váll erőteljes. Oldalfalán rádliminta.

2009.70.46. (I. tábla 12.).

Fazék oldaltöredéke.

2 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső és belső felülete egyenetlen vörösesbarna és középszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 6x6 cm, 2x4 cm, falv. 0,3–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése egyenes vonalköteg (illetve 4 sor).

2009.70.47. (I. tábla 13.).

Fazék oldaltöredéke.

6 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen halványsárga, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 8x4 cm, 3x3 cm, 2x4 cm, 1x4 cm, 2x4 cm, falv. 0,3–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése keskeny közű csigavonal.

2009.70.55. (I. tábla 14.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen világosbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x2 cm, falv. 0,5–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése 3 sor egyenes vonalköteg.

14. objektum

2009.74.3. (II. tábla 1.).

Fazék perem- és oldaltöredéke.

2 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke és világosbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: pá. 18 cm, falv. 0,3–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem erősen kihajló, lekerekített, díszítése 1 sor hullámvonalköteg alatt 1 sor egyenes vonalköteg.

2009.74.5. (II. tábla 2.).

Fazék peremtöredéke.

2 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 7x5 cm, pá. 15 cm, falv. 0,5–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem enyhén kihajló, rövid, elvékonyodó, kihegyesedő, oldalfalának díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg Külső felületén koromnyomok.

2009.74.9. (II. tábla 3.).

Fazék peremtöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen világosszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 3x3 cm, pá. 14 cm, falv. 0,4–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, széle letört, oldalfalon hullámvonalkötegel díszített.

2009.74.15. (II. tábla 6.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna és középszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 8x6 cm, falv. 0,4–0,7 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése egyenes vonalköteg (2 sor).

2009.74.16. (II. tábla 5.).

Fazék oldaltöredéke.

2 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 3x4 cm, 5x2 cm, falv. 0,4–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése keskeny közű csigavonal.

2009.74.32. (II. tábla 4.).

Fazék oldaltöredéke.

2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke és világosszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x3 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

24. objektum

2009.86.8. (II. tábla 9.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 3x4 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése keskeny közű csigavonal.
2009.86.9. (II. tábla 11.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete érdes, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x4 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése széles közű csigavonal.
2009.86.10. (II. tábla 10.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen világosbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 2x3 cm, falv. 0,3–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése hullámvonal.
2009.86.11. (II. tábla 8.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 2x4 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.
2009.87.1. (II. tábla 12.).
Fazék peremtöredéke.
1 db.
X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 5x4 cm, pá. 15–17 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, ferdén levágott.

2009.87.7. (II. tábla 7.).
Fazék fenéktöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x5 cm, fá. 11 cm, falv. 0,4–1,2 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta. Korongról leemelt, fenekénél elvékonyodó, korong lenyomata látszik (a fenék közepén delle).

25. objektum

2009.88.2. (II. tábla 16.).
Fazék peremtöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen vörösesbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x5 cm, pá. 12 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített, elvékonyodó.

2009.88.3. (II. tábla 15.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna és sötétszürke, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 7x10 cm, falv. 0,5–0,7 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése cikcakkvonal alatt csigavonal.

2009.88.5. (II. tábla 13.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, felmaródott, vegyes égetésű, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x5 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése egyenes vonalköteg (3 sor).

2009.88.6. (II. tábla 17.).
Fazék oldaltöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete porózus, felmaródott, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen vörösesbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 6x3 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

2009.89.1. (II. tábla 14.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 3x5 cm, falv. 0,5–0,7 cm
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrű befésülés.

34. objektum

2009.102.1. (III. tábla 2.).
Fazék peremtöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x3 cm, pá. 15 cm, falv. 0,4–0,7 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, hornyolt (fedőhorony). Díszítése hullámvonalköteg.

2009.102.8. (III. tábla 4.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelülete nem elváló.
Méretek: 4x4 cm, falv. 0,3–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése széles közű csigavonal.

2009.102.11. (III. tábla 3.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete elkenődött, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 5x4 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése egyenes vonalköteg (2 sor).

37. objektum

2009.105.1. (III. tábla 10.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 3x3 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése bekarcolt vonal.

39. objektum

2009.109.1. (III. tábla 1.).
Bográcstöredék.
17 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete érdes, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 10x13 cm, 3x3 cm, pá. 27 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Gömbölyű aljú, ívelt oldalú bográcsperem- és oldaltöredéke. A bográcsarányaiban alacsony. A perem T alakú, függőlegesen levágott, enyhén befelé dől. A perem szélessége 1,5 cm, füle nincs meg. Az oldalfal díszítése széles közű csigavonal.
2009.109.3. (IV. tábla 2.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
6 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x6 cm, 2x3 cm, pá. 15 cm, falv. 0,3–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített. Díszítése keskeny közű csigavonal.
2009.109.6. (IV. tábla 6.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
3 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 10x12 cm, 3x2 cm, pá. 14 cm, falv. 0,3–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített, hornyolt (fedőhorony). Díszítése hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés.
2009.109.7. (IV. tábla 4.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
5 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 11x8 cm, 2x2 cm, pá. 16 cm, falv. 0,3–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített. Díszítése hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés.
2009.109.9. (IV. tábla 1.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
6 db.
X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 12x13 cm, pá. 15 cm, falv. 0,3–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem rövid, közepesen kihajló, lekerekített, nyaka hangsúlyos. Díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg, alatta egyenes vonalköteg.

2009.109.12. (IV. tábla 3.).
Fazék peremtöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 5x8 cm, 3x4 cm, pá. 16 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített. Díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg.

2009.109.13. (IV. tábla 8.).
Bögre perem- és oldaltöredéke.
3 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, korong nélkül készített, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középszürke, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 5x6 cm, 3x3 cm, 5x4 cm, pá. 10 cm, fá. 8 cm, magasság: 10 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Valószínűleg egy korongolatlan bögre töredékei. A perem rövid, enyhén kihajló, lekerekített. A bögre arányaiban alacsony, zömök. Díszítése 1 sor hullámvonal alatt 4 sor csigavonal. (A díszítés sekély, szabálytalan.)

2009.109.16. (IV. tábla 5.).
Fazék oldaltöredéke.
4 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x5 cm, 7x6 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése 4 sor egyenes vonalköteg.

2009.109.19. (IV. tábla 7.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x4 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése körömbenyomkodás alatt csigavonal.

2009.109.22. (IV. tábla 9.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 3x4 cm, falv. 0,3–0,4 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

75. objektum

2009.165.1. (V. tábla 7.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelülete nem elváló.
Méretek: 1x3 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése hullámvonal.

76. objektum

2009.166.2. (V. tábla 1.).
Hengeres nyakú edény perem, oldal- és fenéktöredéke
12 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: pá. 10 cm, fá. 10 cm, magasság: 19,5 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Hengeres nyakú fazék töredékei. A perem levágott, enyhén befelé dől, az edény arányaiban magas, legnagyobb kiszélesedése a felső harmadában. Díszítése az edény felső 2/3 részén: 1 sor hullámvonalköteg alatt 6 sor egyenes vonalköteg. Fenékbélyeg nem látszik.
2009.166.3. (V. tábla 2.).
Fazék peremtöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: pá. 18 cm, 5x3 cm, falv. 0,5–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített.
2009.166.5. (V. tábla 3.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen középszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 4x5 cm, falv. 0,4–0,5 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése hullámvonalköteg alatt egyenes vonalköteg.
2009.166.6. (V. tábla 4.).
Fazék oldaltöredéke.
3 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 7x7 cm, 3x2 cm, 5x4 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése rádliminta.

2009.166.7. (V. tábla 6.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen világosbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelülete nem elváló.
Méretek: 9x7 cm, falv. 0,3–0,4 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése széles közű csigavonal.

2009.166.16. (V. tábla 5.).
Fazék fenéktöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszítetlen, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és vörösesbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 11x8 cm, fá. 10 cm, falv. 0,8–0,9 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Korongról leemelt, korong lenyomata látszik.

76.2. objektum

2009.167.1. (V. tábla 9.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és vörösesbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x5 cm, falv. 0,7–0,8 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrű befésülés.

2009.167.2. (V. tábla 8.).
Fazék oldaltöredéke.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és vörösesbarna, belső felülete egyenletes sötétszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x5 cm, falv. 0,7–0,8 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése keskeny és széles közű csigavonal.

88. objektum

2009.187.2. (III. tábla 6.).
Fazék perem, oldal- és fenéktöredék.
11 db.
Késő avar kori.
Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete szemcsés, porózus, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 10x8 cm, pá. kb.12 cm, fá. kb. 12 cm, falv. 0,5–0,8 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, rövid, levágott. Díszítése 4 sor hullámvonalköteg alatt 1 sor egyenes vonalköteg. Korongról leemelt.

2009.187.3. (III. tábla 5.).

Fazék perem, oldal- és fenéktöredéke.

4 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 10x10 cm, pá. 20 cm, fá. 10,5 cm, falv. 0,5–0,8 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, levágott. Díszítése hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés. Korongról leemelt, korong lenyomata látszik.

2009.187.4. (III. tábla 8.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

Késő avar kori.

Technikai jellemzők: Kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x5 cm, falv. 0,5–0,7 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrű befésülés vagy egyenes vonalköteg.

2009.187.6. (III. tábla 9.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelülete nem elváló.

Méretek: 3x3 cm, falv. 0,6–0,7 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrűn bekarcolt vonalak.

2009.187.7. (III. tábla 7.).

Fazék oldaltöredéke.

4 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x3 cm, 10x8 cm, falv. 0,5–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése sűrű befésülés.

325. objektum

2009.423.1. (VI. tábla 2.).

Fazék peremtöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középszürke és középbarna, törésfelülete nem elváló.

Méretek: 8x6 cm, pá. 14 cm, falv. 0,4–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített. Díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg.

2009.423.8. (VI. tábla 3.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete sima, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen világosbarna, belső felülete egyenetlen sötétszürke, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x4 cm, falv. 0,4–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: Díszítése széles közű csigavonal.

325.1 objektum, sütőfelület alatt

2009.424.1. (VI. tábla 1,4.).

Fazék perem- és oldaltöredéke.

37 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos, kavicsos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, rosszul kiégetett, külső felülete egyenetlen középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: átl. 5x5 cm, pá. 19 cm, falv. 0,4–0,6 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, lekerekített. Díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg, alatta egyenes vonalköteg.

326. objektum

2009.426.12. (VI. tábla 5.).

Fazék peremtöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és világosbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x3 cm, pá. 14 cm, falv. 0,4–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, ferdén levágott, hornyolt (fedőhorony). Díszítése sűrű befésülésen hullámvonalköteg.

2009.426.15. (VI. tábla 8.).

Fazék peremtöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 4x6 cm, pá. 17 cm, falv. 0,3–0,5 cm.

Formai jellemzők, díszítés: A perem közepesen kihajló, elvékonyodó, ferdén levágott. Díszítése hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés vagy egyenes vonalköteg.

2009.426.18. (VI. tábla 7.).

Fazék oldaltöredéke.

1 db.

X–XI. századi.

Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen világosbarna, törésfelületén szürke mag.

Méretek: 6x4 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése hullámvonalköteg alatt sűrű befésülés.

2009.426.41. (VI. tábla 6.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
11 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke és középbarna, belső felülete egyenetlen középbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: átl.5x5 cm, pá. 17 cm, falv. 0,5–0,8 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Díszítése a vállon 1 sor szabálytalan hullámvonalköteg alatt 5–6 sor egyenes vonalköteg.

327. objektum

2009.428.1. (VI. tábla 9–10.).
Fazék perem- és oldaltöredéke.
2 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Gyengén kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete közepesen szemcsés, vegyes égetésű, jól kiégetett, külső felülete egyenetlen sötétszürke, belső felülete egyenetlen középszürke, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 7x3 cm, 5x4 cm, pá. 14 cm, falv. 0,4–0,6 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Pereme közepesen kihajló, lekerekített, nyaka hangsúlyos. Díszítése a vállon sűrű befésülésen hullámvonalköteg, alatta sűrű befésülés.

332. objektum

2009.434.1. (VI. tábla 11.).
Bográcsperem.
1 db.
X–XI. századi.
Technikai jellemzők: Erősen kerámiazúzalékos és homokos anyagú, lassúkorongolt, díszített, felülete durván szemcsés, vegyes égetésű, átlagosan kiégetett, külső felülete egyenetlen vörösesbarna, belső felülete egyenetlen vörösesbarna, törésfelületén szürke mag.
Méretek: 6x6 cm, pá. 21–22 cm, peremszélesség: 1,5 cm, falv. 0,8–1,1 cm.
Formai jellemzők, díszítés: Gömbölyű aljú bográcsperemtöredéke. A perem függőleges, belső oldalán levágott. Díszítése a perem alatt 1 sor hullámvonalköteg.

Takács Melinda

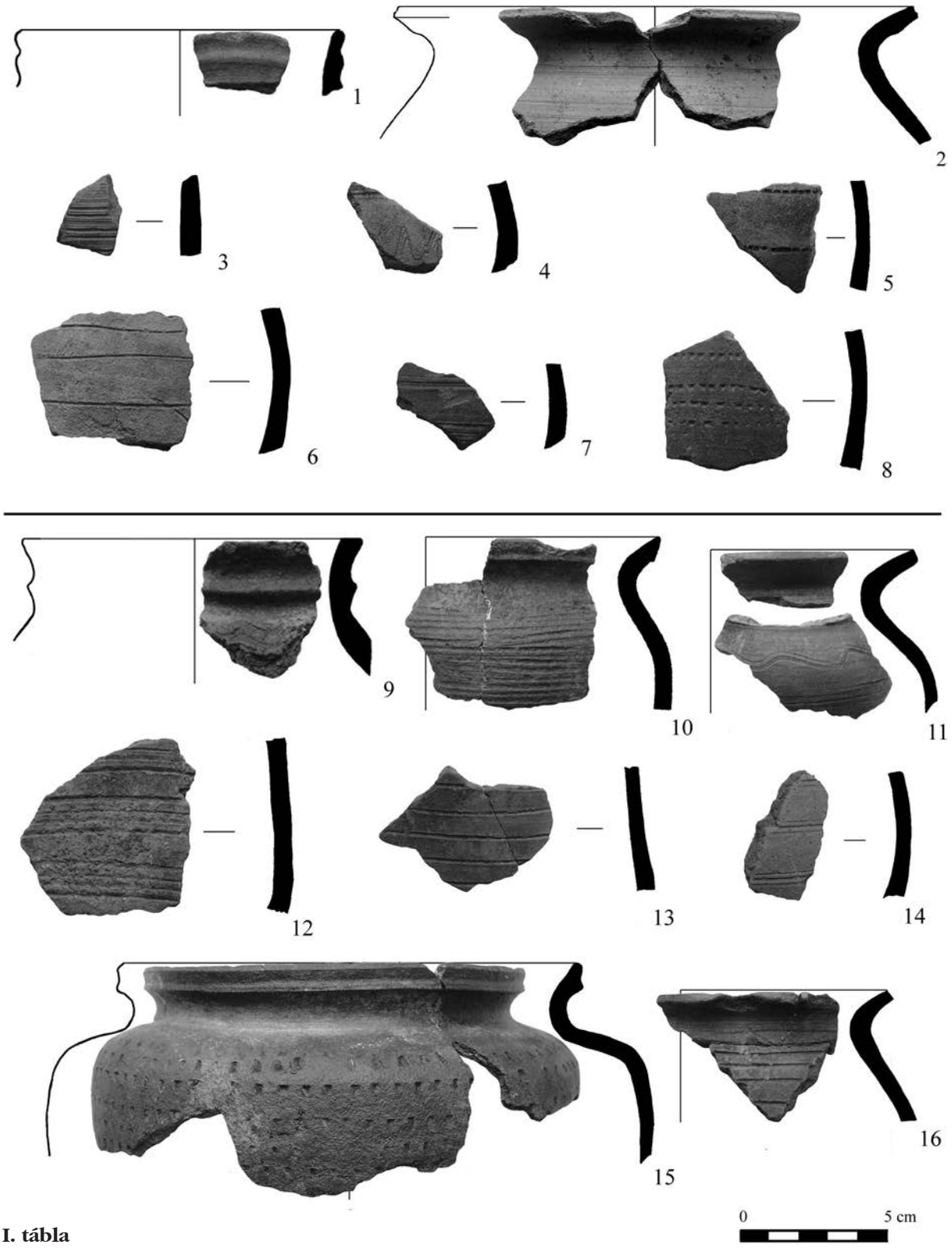
SZTE–BTK Történettudományi Doktori Iskola
Medievisztika Program
Szeged
H–6722 Egyetem u. 2.
e-mail: mtakacs86@gmail.com

Remarks on the dating prospects of the 10th–11th century settlement pottery (apropos of a settlement investigated in the region of Nyírség)

The study represents the results of my work in the course of which I analysed the find material and settlement phenomena of an 8th–11th century settlement having been investigated at an almost 5 hectares large territory. For the examination I separated a territorial unit inside the settlement and focused on it. Nyíregyháza–Rozsrétszőlő, Szelkó-dűlő, Motorway M3 Site 148/b is situated in the middle-western part of the Nyírség region, about 8 km from Nyíregyháza. There were excavated around 400 Early Árpádian Age features, out of which I processed the find material (mainly pottery) of 62 features. In the course of their analysis I tried to devote a special attention to the examination of the characteristics considered to be chronological factors by the Hungarian researchers. According to my experience, ceramic material does not give sufficient base for the more accurate periodisation of the settlement part inside the 10th–11th century. It seems to me that the only solid evidence is the cog-wheel decoration of the pots. Though the dating of this decoration type is diverse in different regions, and even two hundred years long fluctuations can be counted with, in Northeast Hungary it cannot be dated before the 11th century on the basis of the analysis of pots coming from graves. Pottery material examined from the point of view of superpositions also attests to the use of cog-wheel decoration in a later phase of the 10th–11th century settlement part of the site. Based on this, less than the half of the features were filled certainly in the 11th century, and most of them were situated on the NW part of the analysed territory, concentrated in one group. Some special types of vessels (vessels with ribbed neck, cauldron, handmade mug) do not have dating value at the settlement. A more accurate dating (inside the 10th–11th century time span) is not possible either based on the decoration types considered to be “archaic” (different kinds of bunches of lines and their combinations). The same is the situation with the technological groups separated on the basis of the technological characteristics of the pottery fragments.

Melinda Takács

University of Szeged, Faculty of Arts
Doctoral School of History
Medieval Studies Programme
Szeged
H–6722 Egyetem u. 2.
e-mail: mtakacs86@gmail.com

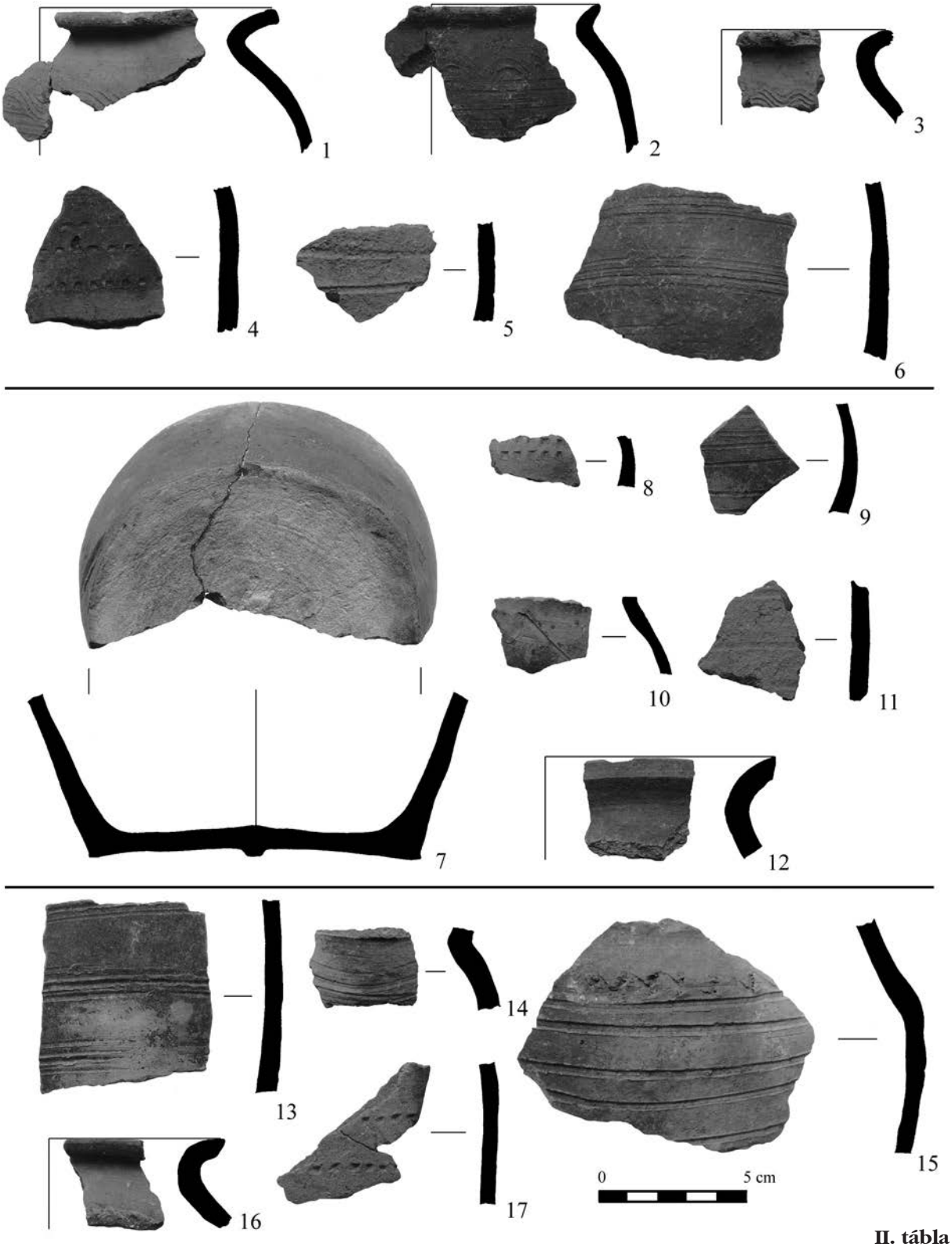

I. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 1–8: 9. objektum, 9–16: 10. objektum

Plate I

Motorway M3 Site 148/b. 1–8: feature 9, 9–16: feature 10

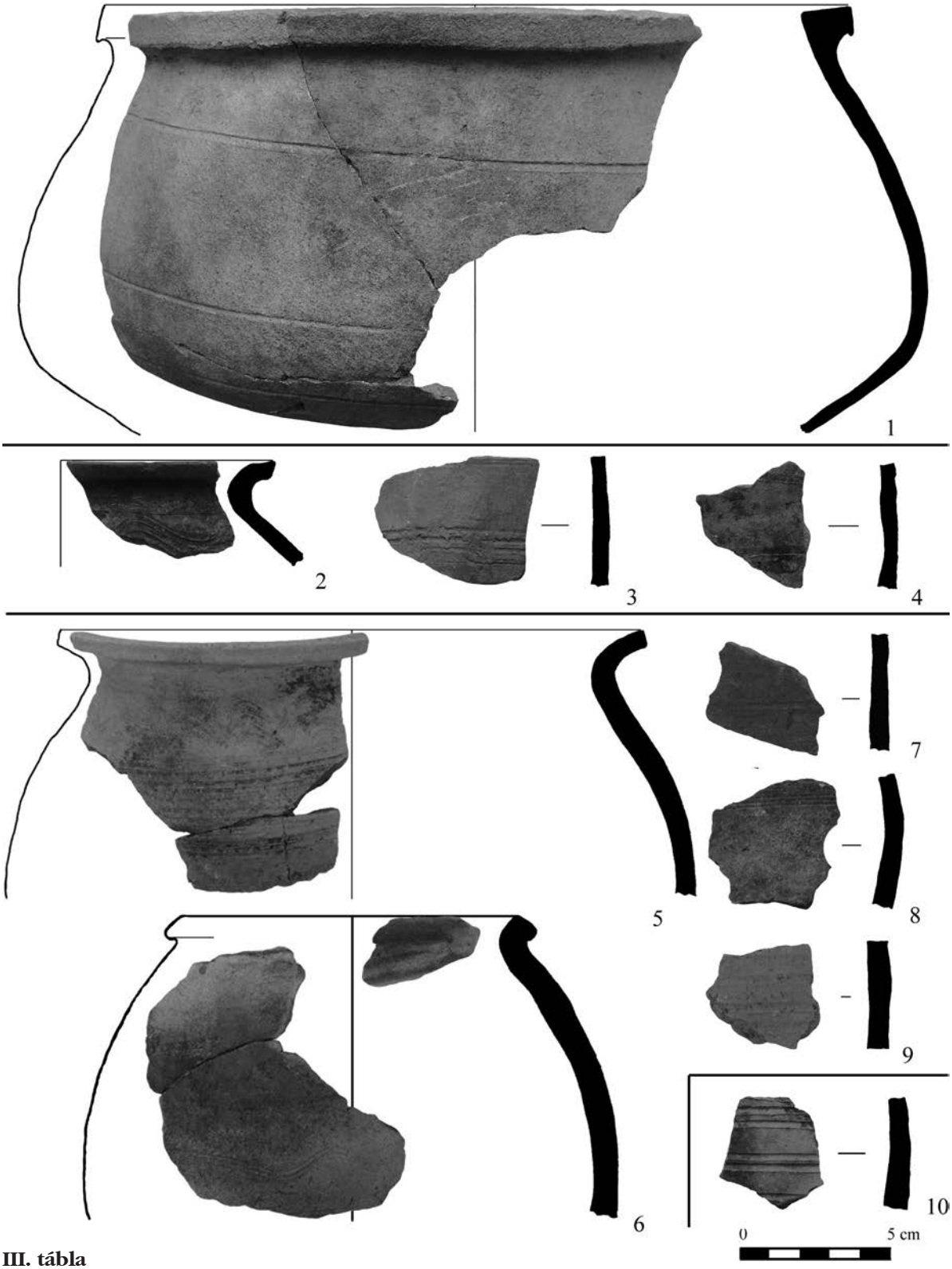

II. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 1–6: 14. objektum, 7–12: 24. objektum, 13–15: 25. objektum

Plate II

Motorway M3 Site 148/b. 1–6: feature 14, 7–12: feature 24, 13–15: feature 25

III. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 1: 39. objektum, 2–4: 34. objektum, 5–9: 88. objektum, 10: 37. objektum

Plate III

Motorway M3 Site 148/b. 1: feature 39, 2–4: feature 34, 5–9: feature 88, 10: feature 37

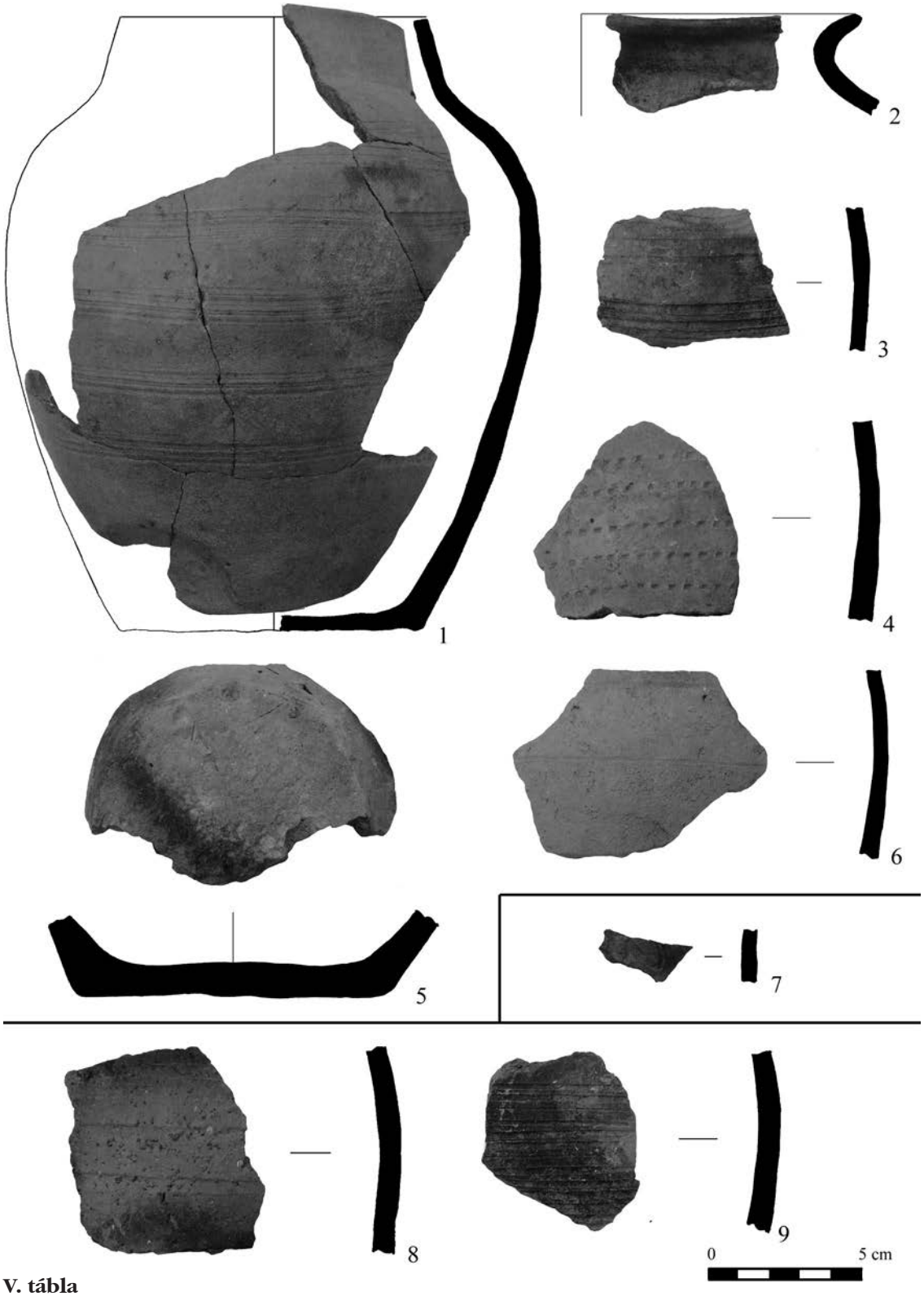

IV. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 39. objektum

Plate IV

Motorway M3 Site 148/b, feature 39

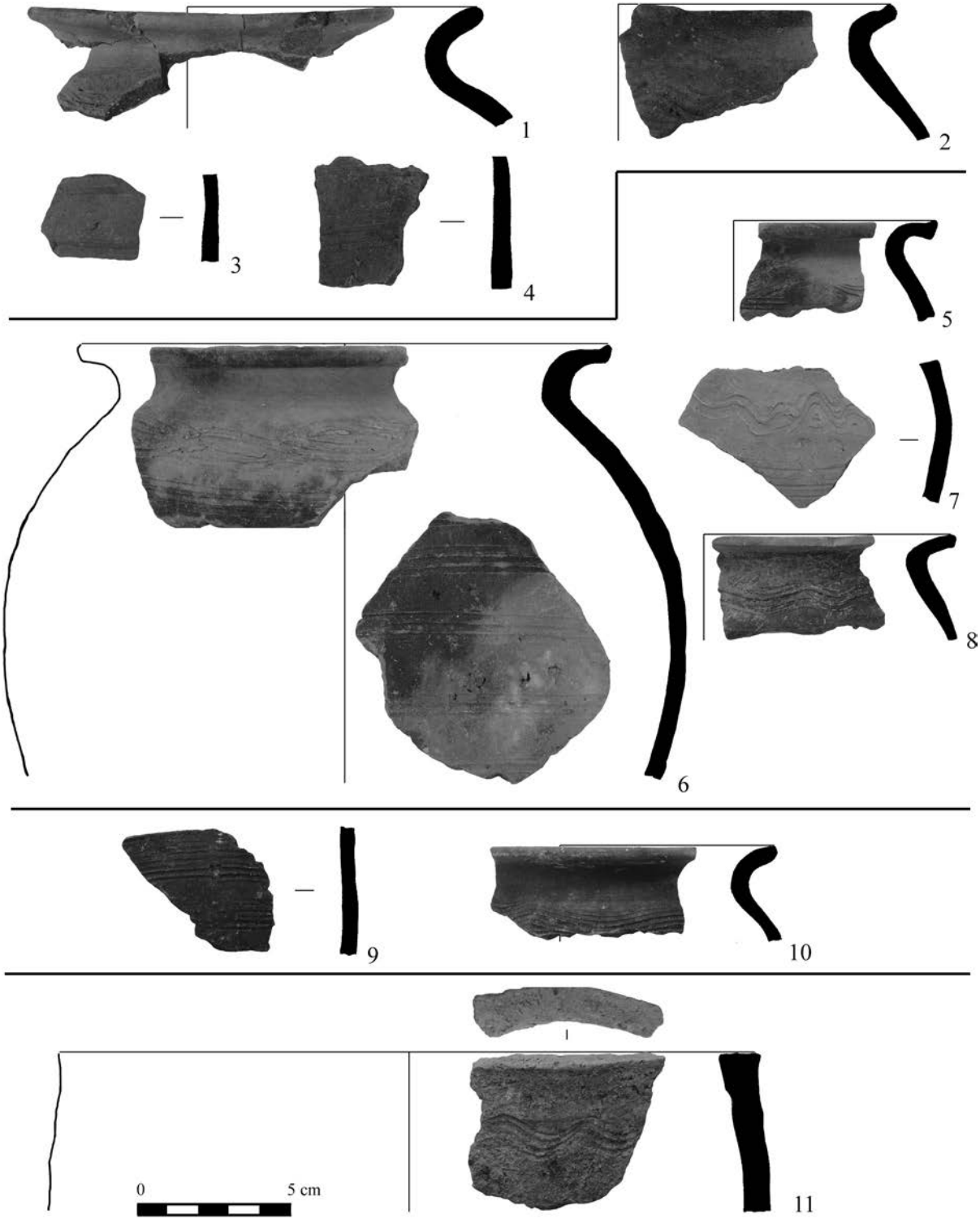

V. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 1–6: 76. objektum, 7: 75. objektum, 8–9: 76.2. objektum

Plate V

Motorway M3 Site 148/b. 1–6: feature 76, 7: feature 75, 8–9: feature 76.2

VI. tábla

M3 autópálya 148/b. lelőhely 1–4: 325. objektum, 5–8: 326. objektum, 9–10: 327. objektum, 11: 332. objektum

Plate VI

Motorway M3 Site 148/b. 1–4: feature 325, 5–8: feature 326, 9–10: feature 327, 11: feature 332

„…salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam…” (Zsolt. 21.22)
A tiszabezdédi tarsolylemez ikonográfiájáról[1]

Bollók Ádám

Jósa András emlékének

Bevezetés

Amikor a Nyírség tudós doktora, Jósa András 1896 tavaszán a régiségek iránt érdeklődő barátjával, az akkori tiszai járás főszolgabírójával, Vidovich Lászlóval a Szabolcs vármegyei régészeti emlékek megmentéséről folytatott eszmecserét, egyáltalán nem sejthette, hogy később milyen jelentőségre szert tevő lelőhely feltárása előtt egyengette az utat. A főszolgabíró ugyanis, miután nem sokkal e beszélgetést követően közzétett felhívására válaszul jelentést kapott egy mintegy egy évtizeddel korábban Bezdéd község határában napvilágra kerül lovas temetkezésről, még azon a tavaszon felkereste a kérdéses helyet, s ott egy hétfői napon, április 20-án ásatni kezdett. A millennium évében minden bizonnyal nem kis honfiúi lelkesedéstől is vezérelt Vidovich a mándoki gyógyszerész, Tompos Endre társaságában az összesen kicsit több mint nyolc hétig tartó munkálatok során 17 honfoglalás kori temetkezést bontatott ki, melyek leleteit Jósa Andrásnak adták át. A sírok feltárásánál csak kisebb részben jelen lévő Jósa pedig kortársainak többségénél jóval gondosabb gazdának bizonyult, hiszen a leletek megőrzése mellett arra is gondja volt, hogy az egyes temetkezésekről rendelkezésre álló, a feltárás során tett megfigyeléseket is a korban szokatlan részletességgel, rajzos formában dokumentálja. Nem rajta múlott, hogy e rajzok csak egy évszázad múltán váltak elérhetővé az időközben a bezdédi temető egyes jelenségire egyre távolabb mutató elméleteket építő szakmai közvélemény számára.[2]

---

[1] Jelen tanulmány a 2012-ben megvédett PhD értekezésem (Bollók 2012.) egyik alfejezetének javított, bővített változata. Itt is szeretném köszönetemet kifejezni a disszertáció témavezetőjének, Prof. Dr. Bálint Csanádnak (MTA BTK RI), a munka egyik első olvasójának, Prof. Dr. Török Lászlónak (MTA BTK RI), valamint opponenseimnek, Prof. Dr. Marosi Ernőnek (MTA BTK MI), Dr. Mesterházy Károlynak és Dr. Tóth Endrének (MNM) hasznos tanácsaikért, melyek egy részét már e tanulmány készítése során is kamatoztatni tudtam. Az e cikk elkészítéséhez szükséges kutatásokat az OTKA NK 72636. számú pályázat támogatta. Külön köszönet illeti Dr. Révész Lászlót (MNM/SZTE BTK RT), aki a lemez személyes vizsgálatát, illetve a fémvizsgálat elkészítését lehetővé tette számomra. A fémvizsgálat anyagi hátterének megteremtéséért Dr. Vida Tivadarnak (MTA BTK RI/ELTE BTK RI) és K81891 számú OTKA pályázatának, továbbá a vizsgálatot végző Dr. May Zoltánnak (MTA TTK AKI) tartozom köszönettel. Ugyancsak köszönettel tartozom Schönléber Mónikának (Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete, Piliscsaba) a téma szempontjából fontos arab szövegek számomra elkészített fordításáért, illetve a meglévő fordításoknak az eredetivel való összevetéséért; továbbá Prof. Dr. Egon Wamersnek (Archäologisches Museum, Frankfurt), aki a bezdédi egyszarvú egyes jegyeink viking kapcsolataira hívta fel a figyelmem; valamint Dr. Szántó Ivánnak (ELTE BTK IT), aki számos fontos részlet pontosabb megfogalmazát tette lehetővé tanácsaival.

[2] A temető előkerülésének körülményeiről több helyen beszámolt: Jósa 1896., Jósa 1896a.; a csak mintegy évszázad múltán közlésre került eredeti dokumentáció: Prohászka–Révész 2004.; az értelmezés fennmaradó nehézségeiről: Révész 2003., Révész 2003a.

Ha e rajzokat nem is, a temető leleteit Jósa figyelemreméltó gyorsasággal, még a millennium évében közzétette. Ezek között a legérdekesebb, s a későbbi kutatásban is a legnagyobb figyelemben részesített lelet kétségtelenül a május 16-án napvilágra került 8. sír tarsolylemeze (1. kép 1.) volt,[3] melynek első kézbevétele saját bevallása szerint már Jósa számára is különös örömet okozott. S habár ez az öröm ekkoriban főként az újonnan ismertté vált temetőt biztosan keltező leletnek szólt, s így még elsősorban a bezdédinek a korábban ismertté vált lemezekkel való hasonlóságát emelte is ki a publikáló (Jósa 1896a.), az idők folyamán egyre nyilvánvalóbbá váltak a bezdédi példány egyedi vonásai a X. századi régiségek között, még ha maga a tárgytípus, azaz a bőrtarsoly előlapját díszítő fémlemez máig a X. századi Kárpát-medencei tárgyi hagyaték egyik legismertebb vezérlelete maradt. A bezdédi darab kétségtelen egyedisége nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy bár az előkerülése óta eltelt több mint egy évszázad alatt a lemezzel kapcsolatos kérdések egy része tisztázódott,[4] az összehasonlító anyag pedig többszörösére nőtt[5] – mégis, a tárgy díszítőrendszeréről talán több elmélet született a szakirodalomban, mint a X. századi Kárpát-medencéből ismert bármely más régészeti emlékről.

A lemez

Habár az eredeti közlemények tanúsága szerint Jósa – feltehetőleg a korábban publikált tarsolylemezek általános jellemzőitől vezéreltetve – még aranyozott ezüstnek vélte a bezdédi tarsolydíszt (Jósa 1896a., Hampel 1900. 601.), néhány évtized múltán Fettich Nándor ezt helyesbítve már „vörösréz bádogként" hivatkozott a tárgyra (Fettich 1931. 53., Fettich 1933. 387., Fettich 1935. 12., Fettich 1937. 89.). Ez utóbbi tényt megerősítette a közelmúltban elvégzett anyagvizsgálat is, melynek eredménye szerint a lemez alapanyaga igen nagy tisztaságú (mintegy 97–98%) vörösréz.[6] Azaz már nyersanyagát tekintve is igencsak egyedinek számít a Kárpát-medencei X. századi régészeti emlékek között. Nem számít teljesen tipikusnak a kalapált lemezen[7] látható díszítés kialakítása sem. A díszítés körvonalait – a korabeli Kárpát-medencei gyakorlatnak megfelelően – előkarcolták, ám az így keletkezett mintán a lemélyedő vonalakban csak helyenként vehető ki, hogy az ötvös

[3] A tárgy első közlése: Jósa 1896. 398., jó minőségű fekete-fehér fotón: Fettich 1937. Taf. XLIX., színes fotón: Fodor 1996. 182–184., 1–4. kép, legutóbb rajzban: Istvánovits 2003. 208. 8. tábla 19.

[4] Így a használat módja, amelyről egy korábbi hibás megfigyelésre alapozva Jósa 1896. 398–400. sem rendelkezett pontos elképzelésekkel. Később maga is hozzájárult e tévedés helyesbítéséhez: Jósa 1900. 222–223., Fettich 1931. 53–56., 37. kép és éppen a bezdédi lemez példáján mutatta be a használat módját.

[5] 1896-ban Jósa A. még csak a szolyvai (ma: Szvaljava, UA), a galgóci (ma: Hlohovec, SK) és a tarcali tarsolylemezeket idézhette a bezdédi lelet párhuzamaként, mára a tarsolylemezek száma 26-ra nőtt (a tárgytípus listáját 25 darabbal Révész 1996. 144–153. állította össze; listájáról törölnünk kell a rétközberencsi példányt, amely nem tarsolylemez töredéke – erre lásd alább –, illetve ki kell egészítenünk az azóta előkerült két újabb példánnyal: Bugyi, Báránd–Belterület).

[6] A lemez hátoldalán három mérési pontot jelöltünk ki:

	Cu	Au	Sn	Sb	Pb	Zn	Ni	Fe	Cr	Bi	S	Se*
1.	97,386%		0,018%	0,064%	0,318%	0,051%	0,035%	0,019%	0,046%	0,019%	0,336%	1,636%
2.	96,194%		0,023%	0,058%	0,147%	0,048%	0,037%	0,015%	0,041%	0,017%	0,392%	2,965%
3.	98,847%		0,016%	0,059%	0,235%	-	0,043%	0,020%	-	0,012%	0,412%	0,223%
4.**	46,416%	51,838%	0,036%	0,113%	0,538%	0,578%	0,028%	0,147%	-	0,075%	-	-

* Felületi mérésről lévén szó a szelén nyilvánvalóan az előkerülés utáni időszakban, valamely restaurációs anyag maradványaként került a tárgyra. ** Egy további mérési pont a lemez tűzaranyozott előoldalán volt.

[7] A lemez magassága: 13,58 cm; legnagyobb mérhető szélessége: 15,1 cm (a lemez legnagyobb szélessége a törött részen lenne, itt ma 13,3 cm); vastagsága: 0,05 cm; tömege: 66,1 g. Jobb oldalából egy kb. 4,0x2,1 cm-es; míg bal felső sarkából egy 2,5x1,35 cm-es darab kitörött és elveszett. A tárgyon ezek mellett számos kisebb lyuk is keletkezett (0,1x0,1 cm – 0,6x0,3 cm), míg jobb oldalon alul egy 4,1 cm hosszú repedés húzódik végig.

1. kép

1: Tarsolylemez a Tiszabezdéd–Harangláb-dűlői temető 8. sírjából (HM 183., 3. kép alapján)
2: Sēnmurv és szárnyas egyszarvú a kereszt két oldalán (Szinyei Viktor rajza)

Fig. 1

1: Purse mount from Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő, grave 8 (after HM 183, Fig. 3),
2: Sēnmurv and winged unicorn at both sides of the cross (drawing by Viktor Szinyei)

poncolóval a körvonalakat végigütögette (nem látszanak az ezüstlemezek többségénél megszokott egyértelmű poncnyomok a lemez hátoldalán sem). Egy vésőszerű eszköz erőteljesebb nyomai elsősorban a palmettalevelek széleinek, az állatalakok testének és szárnyának, valamint a kereszt szárainak sraffozásánál figyelhetők meg (minden bizonnyal ezért írt már Fettich is véső használatáról). Az egyes motívumelemeket a lemez hátoldala felől domborította is az ötvös, ám a díszítés a repoussé technika alkalmazása ellenére alapvetően sík maradt. A középső díszítőmezőben a mester a hátteret körponcokkal (átmérőjük: 0,12 cm) töltötte ki (amelyek részben a kompozíció zsúfoltsága, részben pedig a kivitel minősége következtében több szakaszon metszik az állatalakok, illetve a növényi elemek körvonalát). Ezután – ismét csak eltérve a szokványos korabeli megoldásoktól – a teljes felületet aranyozta.[8] A fémlemez bőrhöz rögzítését a peremen legalább 15 lyukkal[9] oldották meg: a lyukakban a szegecsek többsége már az első publikáció alkalmával sem volt meg, ma mindössze 2 darab található az eredeti helyén.[10] A rögzítést segítette a Fettich N. által a bőrlemez felőli felületen megfigyelt ragasztóanyag maradványa (Fettich 1931. 57.).

Míg a nyersanyag és a technikai kivitel kapcsán a korszakban megszokott ötvöstermékektől való helyenként jelentősebb eltérésekről beszélhetünk, a lemezen látható díszítőrendszer esetében teljesen egyedi kompozíció áll előttünk. Szélén egy 0,2–0,3 cm-es külső keretelő sáv fut körbe. Ezen belül egy 0,9–1,1 cm-es sáv következik kis, háromlevelű palmetta-sorral. Mind ez a sáv, mind a díszítő palmetták körvonalainak vonalvezetése bizonytalan kezű alkotóra mutat: a palmetták szabálytalanok, nemegyszer aszimmetrikusak, az általuk kitöltött sáv szélessége pedig a hullámzó vonalvezetés miatt erőteljesen ingadozó. Nem zárhatjuk ki, hogy a középső díszítőmező, melyet egy 0,2 cm széles sáv választ el a palmettasoros szalagtól, más mester alkotása: itt a vertikális tengelybe eső két központi palmetta szimmetrikus, esztétikus (bár nem túl gondos) kivitelű. A két szélső palmettáról, illetve magáról a kompozícióról ez már korántsem mondható el. Egyértelmű, hogy a két állatalaknak a növényi ornamentika által meghatározott kompozícióba illesztése következtében a szimmetria felborult, s míg a bal oldali palmettának négy, addig a jobb oldalinak csak három levele van. Ehhez járul, hogy sem a jobb oldali palmetta volutakelyhébe illesztett egylevelű legyező, sem a bal oldalin ennek kiegészítéseként megjelenő levélalapi kitöltőlevél nem szimmetrikus. Az aszimmetriát a jobb oldali palmettánál kétségkívül a volutakehely által kialakított térbe benyúló állati hátsó lábak okozzák, amelyek az egyes elemek szerencsétlen kiosztása következtében elfoglalják egy vagy két további levél helyét. Ezzel szemben a bal oldali palmetta esetében a magyarázat nemhogy nem kézenfekvő, de egyenesen érthetetlen a jobb oldali levélalap üresen hagyása. Megjelenik viszont e palmetta bal oldalán alul egy értelmezhetetlen elem, amelyről talán az gyanítható, hogy eredetileg egy harmadik állat kezdeménye lehetett – néhány körvonalon túl azonban sem egyértelműen növényi, sem egyértelműen állati forma nem bontakozik ki az amorf alakzatból (még ha a kivehető körvonal karca a lemez felső széle felé tovább folytatódik is, mint ahogyan az a fotón kivehető). Éppen ezért nem látok magyarázatot arra, hogy a lemez készítője miért nem poncolta végig e sikertelen kísérlet végeredményeként keletkezett részt is, amint azt a háttérrel a központi díszítőmezőben megtette. Szintén enyhén aszimmetrikus a díszítőmező közepén látható, az alsó

[8] A készítéstechnikát részletesen leírja Fettich 1931. 53–57.

[9] A lyukak eredeti száma pontosan nem állapítható meg, ma 15 lyuk figyelhető meg. Ma legalább két olyan lyuk hiányzik, amelyek az 1896-os rajzon még felismerhetők, ugyanakkor a legkorábbi rajzon olyan lyuk is szerepel, amelynek helye ma megvan a lemezen, rögzítésre szolgáló lyuk azonban ott nem látható. Fettich 1931. 56–57. a tarsoly bőrének vizsgálata során legalább 25 egykori szegecslyukat tudott megszámolni a bőrhátlapon. A fémlemezen lévő lyukak átmérője 0,21 cm és 0,3 cm között váltakozik. Ezeket az előoldal felől ütötték a lemezbe, a lemez hátoldalán a sorja helyenként ma is látszik a lyukak körül.

[10] Ezek hossza: 0,5 cm, átmérőjük: 0,2 cm. Mindkettő erősen elkalapált, az egyiken megmaradt a rögzítésnél alkalmazott vörösréz ellenzőlapocska.

ötlevelű palmetta középső legyező-levelének tetején ülő latin kereszt,[11] valamint az annak két oldalán lévő egy-egy állatalak is.

Külön kell itt szót ejtenünk a lemez felső harmadában, a kereszt két oldalán látható állatok meghatározásáról. A bal oldali állat feje nyitott szájú kutyára vagy oroszlánra emlékeztet, nyakát sörényszerű foltok borítják – összességében így a lény előtagja sárkányszerű. Két mellső lábának formája illik az állat kutya-/oroszlánszerű előtagjához, állásuk mozgást (futást) sejtet. Hátsó része ellenben páva- vagy halfarok, míg testét pikkelyszerű foltok borítják; a testből egy pár hegyes végű szárny nő ki. Az állatot a kutatás előbb „szárnyas stylizált lófejű alak"-ként (Jósa 1896. 399.), illetve „három egymás mellé rakott szárnyból összealakuló csőrősfejű képzelt madáridom"-ként (Hampel 1900. 601.), egyszerűen „szárnyas szörny"-ként (Hampel 1904. 151.) vagy „kétlábú szárnyas ragadozóként" (Fettich 1931. 63.) írta le, majd az antik hippocampus megjelenítésének (Fettich 1933. 387., 2. lj., Fettich 1937. 88., Fettich 1942. 33.)[12] vagy egyszerűen sárkánynak (Moravcsik 1953. 39.) vélte, mígnem az orosz K.V. Trever azonosítása nyomán – máig ható érvénnyel – a sāsānida irodalomból és művészetből ismert sēnmurvként határozta meg.[13] A jobb oldali állat körül már korántsem mutatkozott ilyen jellegű egyetértés. Ennek feje szintén nyitott szájú kutyára emlékeztet, melyen egyetlen határozott, előre ívelődő szarv helyezkedik el; a nyakon itt is megtalálható a sörény. Teste és farka szintén kutyaszerű; a négy lábat egyértelműen futó pózban ábrázolták. A realisztikusan megformált testből elhegyesedő végű szárnyai nőnek.

Az első közleményben Jósa A. még nem tett különbséget a két lény között, így a jobb oldalit is „szárnyas stylizált lófejű alak"-ként szerepeltette (Jósa 1896. 399.), majd a lemez különleges karrierjéhez jelentősen hozzájáruló Fettich N. előbb „négylábú szárnyas ragadozóként" (Fettich 1931. 63.), később „oroszlángriffként" írta le (Fettich 1933. 387., 2. lj., Fettich 1937. 88.), ami minden bizonnyal hozzájárult, hogy a későbbiekben az egyszerűbb griff meghatározás éppúgy feltűnt a szakirodalomban (Moravcsik 1953. 39., Nagy 1971. 125–126.), mint ahogyan egy helyen a szárnyas, szarvas oroszlán (Marschak 1986. 345.). Fettich sem volt mindvégig következetes, ugyanis egy későbbi művében mindkét állatot hippocampus-ként említette (Fettich 1942. 33.). A két állatfaj összemosása azonban nem csak e korai munkák sajátossága – tulajdonképpen napjainkig végigkíséri a kutatást. A tévesztések irányának ismeretében az is nyilvánvaló, hogy mindvégig a jobb oldali állat helyes meghatározása jelentette az igazi problémát. Ez az oka annak, hogy rendszerint a jobb oldali alak veszi fel a bal oldali identitását, azaz napjainkban azt is többen egyszerűen sēnmurvnak nevezik (Fodor 2003. 345., Fodor 2003a. 383., Fodor 2004. 15., Fodor 2005. 26., Fodor s.a. 214., Révész

[11] Bár a legtöbb közleményben a görög kereszt meghatározás szerepel, a kereszt (magassága: 2,0 cm, szélessége: 1,75 cm) függőleges szárának alsó fele (1,1 cm) egyértelműen hosszabb mind a felsőnél (0,9 cm), mind pedig a két vízszintes szárnál (0,85 cm). Ez természetesen éppen úgy lehet az aszimmetrikus kialakítás következménye, mint az alkotó tudatos választása. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy a ma általunk görögnek és a latinnak nevezett egyenlő és eltérő szárhosszúságú keresztek megkülönböztetésnek semmiképpen sem volt ebben az időben különösebb jelentősége. Elég egyetlen pillantást vetnünk a X–XI. századi bizánci körmeneti és mellkeresztekre vagy a kappadókiai sziklába vájt templomokban ábrázolt kereszttípusokra ahhoz, hogy az általunk latin keresztnek nevezett forma közép bizánci elterjedtségéről meggyőződhessünk (vö. Dinkler–Dinkler von Schubert 1991., Galavaris 1991.).

[12] A sēnmurv megnevezése hippocampus-ként (Herzfeld 1920. 134., von Falke 1928., Weitzmann 1935/1996. 75.), illetve pávagriffként (Bernheimer 1931. 143. stb.) K.V. Trever 1933/1938-a írása (Trever 1933., Trever 1938.) előtt gyakori jelenség volt. Úgy tűnik, az oroszul jól tudó, s az orosz, illetve szovjet szakirodalmat kortársainál messze jobban ismerő Fettich N. sem ismerte Trever e munkáját.

[13] Tudtommal először: Szabó 1961. 31., 22. lj, s ez az azonosítás máig uralkodik a magyar szakirodalomban: Dienes 1961. 141–142., Nagy 1971. 124–126., Dienes 1972. 61–62., Mesterházy 1992. 90., Fodor 1996. 184., Fodor 2003. 345., Fodor 2004. 15., Fodor 2005. 26., Révész 2003. 165., Révész 2003a. 439. Így azonosította azt a szovjet kutatás is (vö. Marschak 1986. 345.). Szabó J. Gy. felismerése után kivételt csak László 1967. 130. jelent, aki „kutyafejű, pávafarkú griffről" írt.

2003. 165., Révész 2003a. 439.),[14] holott egyértelműen kivehető az állat négylábú volta. Ugyanakkor Hampel József már 1900-ban, László Gyula pedig az 1960-as években helyesen állapította meg, hogy a jobb oldali állat nem más, mint szárnyas egyszarvú.[15]

A bezdédi lemez fentebb többször hangsúlyozott egyedisége, az ikonográfiát alkotó egyes elemek nem egyértelmű, illetve helytelen meghatározása, valamint a kutatásban uralkodó nézet, miszerint a X. századi Kárpát-medence tárgyain látható mindenfajta díszítés egységesen „pogány magyar" hitvilági értelmezést kíván, vezetett el oda, hogy bár a vizsgált emlék előkerülése óta nem egy szerző kísérelte meg eloszlatni a bezdédi lemezt körülvevő bizonytalanságokat, formai szempontú, az egyes elemekre külön-külön, illetve a kompozícióra összességében egyaránt kiterjedő részletes vizsgálatra máig nem került sor. Ennek ellenére – vagy talán éppen ezért – a szóban forgó tárgy a rajta megjelenő kereszt alapján előbb a kereszténységnek a honfoglalás előtti magyarok közötti megjelenését szimbolizálta (Fettich 1931. 66., Fettich 1933. 388., Fettich 1935. 13., Moravcsik 1938. 211., Mesterházy 1994. 198.), majd máig ható érvénnyel a Kárpát-medencei magyarság szinkretikus hitvilágát példaszerűen bemutató bizonyítékká vált. Az 1960-as évektől előtérbe került nézetek szerint ugyanis a samanisztikus hitvilágú magyarság még valahol kelet-európai szállásterületein megismerkedett a zoroasztriánus vallás sēnmurvjával, illetve a kereszténységgel és annak jelképeivel – így a bezdédi lemezen nem mást látunk, mint a nagy világvallások szimbólumait és talán némely tanításait is, saját samanisztikus hitvilági rendszerébe integráló magyarság szinkretizmusának *par excellence* megjelenését (Nagy 1971., Nagy 1971a. 48–49., Mesterházy 1992. 91., Mesterházy 1994. 201–202., Fodor 1996. 184., Fodor 2003. 345., Fodor 2004. 15., Fodor 2005. 26.). Ám akármelyik interpretációs modellt tekintjük – amint nem egyszer más esetekben, úgy itt is – azzal kell szembesülnünk, hogy a következtetések levonására már azelőtt sor került, mielőtt a formai jegyek elemzése alapján a Kárpát-medencéből ismert tárgy egykori tágabb kontextusában került volna értelmezésre. Így nem meglepő, hogy mivel a kérdéses emléknek sem a Kárpát-medencéből, sem Kelet-Európából nem sikerült jó párhuzamát fellelni, mindenki arra a következtetésre jutott, hogy a különféle eredetű(nek tűnő) elemek egy kompozícióba történő összeszerkesztése egy semmiféle formai előképet nem követő IX. vagy X. századi magyar mester műve kell, hogy legyen. E meggyőződéstől vezérelve azután már arra sem történt kísérlet, hogy a sēnmurvhoz kötődő zoroasztriánus képzetek segítségével lehessen magyarázatot találni az állat feltűnésére a bezdédi lemezen,[16] vagy hogy igazolni próbálják: a sēnmurv nem pusztán díszítőmotívumként tűnt fel a X. században, hanem tényleges zoroasztriánus jelképként, s az átvétel közvetlen forrásai valóban zoroasztriánusok voltak. Nem született magyarázat a szárnyas egyszarvúnak e szinkretikus jelképek összességében betöltött szerepére sem – így az sem meglepő, hogy az általánosságban megfogalmazott szinkretikus képzetek említése mellett mindeddig csak néhány kísérlet történt a vizsgált lemezen

[14] Kétségtelen, hogy e tévesztés nem Szabó 1961. 31., 22. lj. megjegyzésére megy vissza, amely szerint „[...] a közel-keleti dualisztikus szemlélet a saena-merego [a pahlavi sēnmurv Avestai *mərəγa Saēna* alakjának Sz. J. Gy. által használt változata – B.Á.] egy ellenlábasát is megteremtette, alakja azonban elmosódottabb és ábrázolására a klasszikus művekben nem törekedtek. Külsejéről csak annyit tudunk, hogy ez is szárnyas démon volt. Lehetséges, hogy őt láthatjuk viszont a bezdédi lemez baloldalán, a kérdés egyelőre nyitva marad." A sēnmurv „ellenlábasát", azaz gonosz párját ugyanis a szövegek ugyancsak sēnmurv néven említik, vö. Schmidt 1980. 18–19. (ennek magyarázatát lásd ugyanott!). A magyar szakirodalom azonban nem ezen az alapon tekinti sēnmurvnak a jobb oldali állatalakot is.

[15] Hampel 1900. 601., Hampel 1904. 150., László 1967. 130., követte őket ebben Dienes 1972. 61–62., Fodor 1996. 183. Ezt látva egyébként kissé meglepő, hogy a millecentenáriumi katalógusban a tárgy leírása során Fodor I. előbb szárnyas egyszarvúnak nevezi a jobb oldali állatalakot, majd a következő oldalon sēnmurvként, azaz saját – a szovjet kutatásból származó – szóhasználatában pávasárkányként azonosítja. E jelenségre már Marosi 1997. 163. lakonikus megjegyzéssel hívta fel a figyelmet: „egy állat, ami kétféle"...

[16] A zoroasztrianizmus jelenlétét a IX–X. századi magyarok közötti feltételezi Mesterházy 1992., Mesterházy 1994. 201–204.

látható kompozíció ikonográfiai, illetve ikonológiai értelmezésére. Az egyik első ilyen irányú próbálkozás László Gy. nevéhez fűződik, aki szerint *„... a jelenet egésze erősen ... a két ragadozó közti ősre vagy istenanyára emlékeztet. Ezért az a nézetünk, hogy voltaképpen valami ilyesféle jelenetet ábrázol, csakhogy az idők folyamán 'pogány' tartalma kereszténnyé vált, az ősi istenség helyét a kereszt foglalta el."* (László 1967. 130.)

Az ebben az esetben igen sematikus értelmezést javasoló Lászlóhoz képest némileg másképpen érvelt Nagy Á., aki a kereszt két oldalán álló állatalakokat „ókeresztény jelképnek" tartotta – ám mivel a X. századi Kárpát-medencei lemezen *„a szimmetrikus állatpár ókeresztény galamb- vagy pávakettőse helyébe az óiráni mondavilág pantheisztikus szörnyei kerültek, szembenállásukat mint a Jó és a Rossz örök küzdelmének jelképét kell értelmeznünk."* (Nagy 1971a. 48.)

Tulajdonképpen e két vélemény ötvözetét képviseli Mesterházy K. állásfoglalása, aki szerint *„A 'megkeresztelt' életfa áll a középpontban, és kétoldalt a jó és gonosz lények veszik körül."* (Mesterházy 1992. 91.)

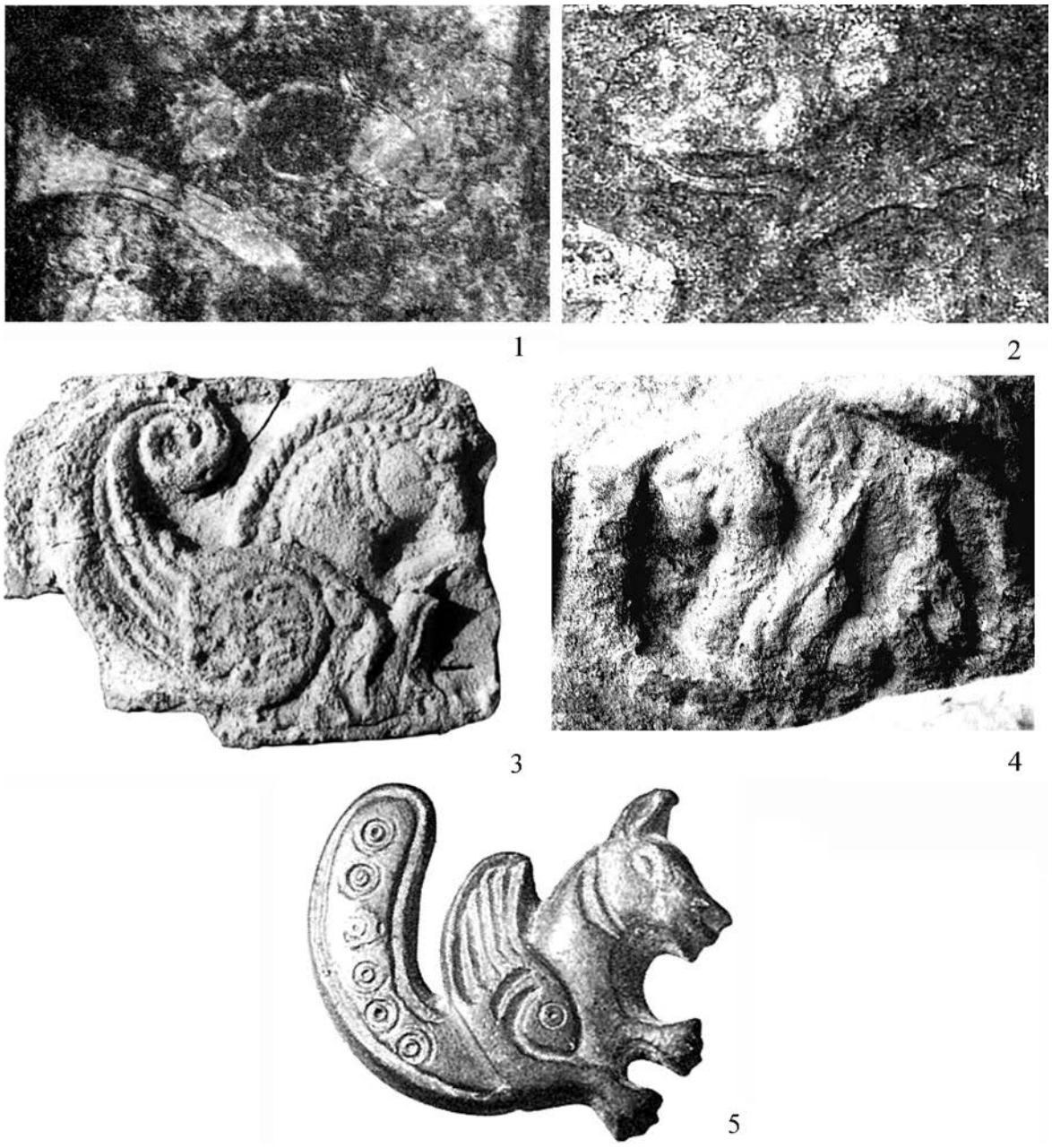
Jelen tanulmány arra tesz kísérletet, hogy a lemezen feltűnő egyes elemek formai kapcsolatrendszerének felderítésével egy, a korábbiaknál egységesebb magyarázatot találjon e sokat hivatkozott tárgy által felvetett kérdésekre. Ám a lemezen látható ábrázolás fent említett páratlan volta miatt célszerűnek tűnik az egyes elemek – azaz a sēnmurv, a szárnyas egyszarvú, a kereszt és a növényi ornamensek – vizsgálatára külön-külön sort keríteni.

A sēnmurv

A tiszabezdédi tarsolylemezen egyik állatalak sem a természetben előforduló fajokhoz tartozik. Ugyanakkor az egyszarvúval ellentétben, amelynek – mint alább látni fogjuk – a valóságban is előforduló modelljei vannak, a másik állatalakot kutya- vagy sárkányszerű előtag, míg hátsó részét madár- vagy halfarok alkotja; testéből pedig egy pár szárny nő ki. A lényt – mint fentebb láttuk – a magyar kutatás az 1960-as évek óta *sēnmurv*ként határozta meg. A vizuális művészetek sēnmurvja kompozit lény, melyet klasszikus (VI/VII–XIII. századi) formájában kutya- vagy oroszlánszerű előtag, pávafarok és egy pár szárny alkot. E kompozit lény ábrázolásait elsőként K.V. Trever azonosította az iráni mitológiából ismert sēnmurvval (Trever 1933., Trever 1938.). Az általa felvetett azonosságot a kutatás nagyobb része hamar elfogadta,[17] s mára olyan általánosan (el)ismert lett, hogy a legtöbben K.V. Treverre való hivatkozás nélkül használják e nevet a kérdéses kompozit lény megnevezésére. Az iráni mitológia sēnmurvjának azonosságát a vizuális művészetek e kutyafejű, pávafarkú szárnyas lényével csak jóval később kérdőjelezte meg B.I. Marsak, aki az általa vizsgált kora középkori szogd freskók elemzése kapcsán figyelt fel arra a nyilvánvaló különbségre, amely a jól meghatározható tartalmúnak tartott szogd alkotásokon megjelenő sēnmurv ábrázolások, illetve a sāsānida vizuális művészetek sēnmurvként azonosított lényei között mutatkozik (Belenitskii–Marshak 1981. 70–73., Marshak 2002. 37.).[18] B.I. Marsak szerint – ebben A.M. Belenyckijt követve – ugyanis e szogd freskókon egyértelműen azonosítható a mítoszok Rustamja, illetve az őt segítő sēnmurv, ám ezeken az ábrázolásokon nem az állat sāsānida jellegű, szárnyas „kutya-páva" formája tűnik fel, hanem több, az antik *kētos*-hoz, illetve *hippocampus*-hoz jóval közelebb álló

[17] Bár munkáját több ponton jogos bírálat érte, a művészetből ismert ábrázolások és a mitológiai lény kapcsolatáról vallott nézeteit első recenzensei is elfogadhatónak ítélték, így pl. Toll 1942. 464: „The general idea of Miss Trever's book seems to be quite correct ...".

[18] Ugyanakkor Marsak egyéb munkái egy részében maga is a Trever által javasolt értelemben használta a megnevezést (vö. legutoljára Marshak 1998.).

2. kép

1–2: Hal- és pávafarkú szárnyas kompozit lények a panjikenti freskókon (TJ) (Azarpay 1981. Pl. 5–6. alapján), 3: griff előtag a Qalᶜeh-e Yazdegerd-i palotából (IR) (Keall 2002. alapján), 4: kētos-szerű lény a Rag-e Bibi-i sziklareliefen (AFG) (Grenet et al. 2007. Fig. 8. alapján), 5: a Foroughi gyűjtemény sēnmurvos fibulája (Ghirshman 1977. Pl. IX: 1. alapján)

Fig. 2

1–2: Composite winged creatures with fish and peacock tail on the Panjikent frescoes (TJ) (after Azarpay 1981. Pl. 5–6), 3: griffin protome from the Qalᶜeh-e Yazdegerd palace (IR) (after Keall 2002), 4: kētos-like creature from the Rag-e Bibi rock relief (AFG) (after Grenet et al. 2007. Fig. 8), 5: brooch depicting sēnmurv, Foroughi Collection (after Ghirshman 1977. Pl. IX: 1)

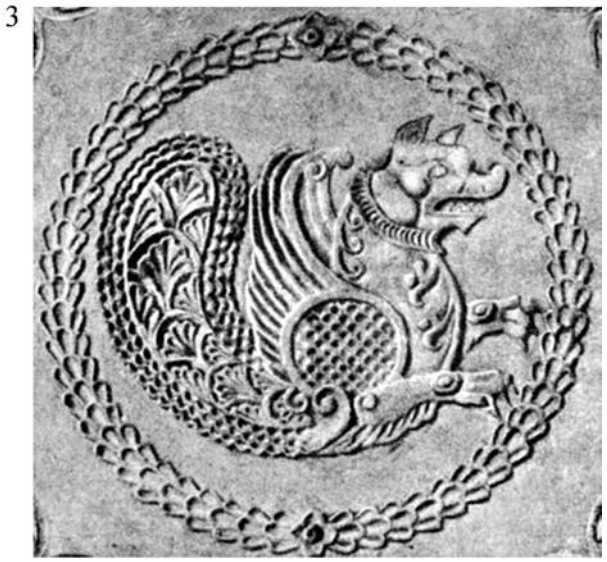

3. kép

1. Csikóhalon lovagló nereida a Projecta ládikán, Róma (ma: The British Museum, London) (http://www.flickr.com/photos/28433765@N07/3592762532/ alapján), 2: szárnyas, kētos-szerű tengeri lény egy szentélyrekesztő márványlapján a S. Maria Teodote della Pusterla templomából (ma: Museo Civici, Pavia) (Cat. Paderborn 1999. Cat. No. II.42. alapján), 3: sēnmurv a Tāq-i Bustān-i sziklareliefen (IR) (Ghirshman 1962. Abb. 272. alapján)

Fig. 3

1: Nereids riding hippocampus on the Projecta Casket, Rome (today: The British Museum, London) (after (http://www.flickr.com/photos/28433765@N07/3592762532/), 2: kētos-like winged sea creature at the marble plate of a chancel screen from the church of S. Maria Teodote della Pusterla (today: Museo Civici, Pavia) (after Cat. Paderborn 1999. Cat. No. II.42), 3: Sēnmurv on the Tāq-i Bustān rock relief (IR) (after Ghirshman 1962. Fig. 272)

keveréklény-típus (2. kép 1.).[19] Ennek alapján Marsak felvetette, hogy a tényleges sēnmurvot a szogd ábrázolások állatalakjaiban kellene látnunk, míg a sāsānida, majd az azt követő későbbi ábrázolásokról ismert szárnyas, kutyatestű, pávafarkú lényben az uralkodói *xvarənah* (uralkodói dicsőség és szerencse) jelképét ismerhetjük fel.[20] M. Compareti – továbbgondolva B.I. Marsak tézisét – már amellett érvelt, hogy a sāsānida sēnmurv ábrázolásokat sokkal inkább madárszerű lényekben kellene keresnünk, semmint a sāsānida szárnyas „kutya-pávában", amelyet ő a pseudo-sēnmurv névvel illetett (Compareti 2006. 190.).

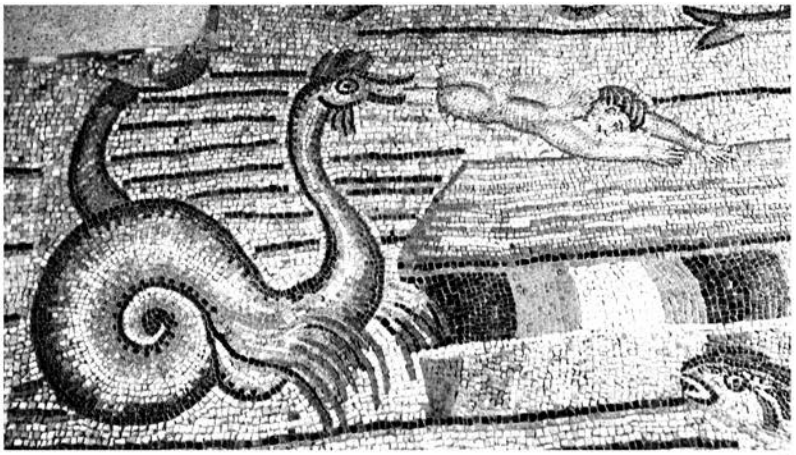
A tisztánlátás érdekében érdemesnek látszik megvizsgálni három, a kora középkori művészetben gyakran feltűnő képzeletbeli kompozit lény, a sāsānida szárnyas „kutya-páva" (*sēnmurv*), a *kētos* és a *hippocampus* meghatározó jegyeit. Mint fentebb szó volt róla, a sēnmurv – amennyiben a K.V. Trever által javasolt azonosítást elfogadhatónak tartjuk – klasszikus formájában kutya előtagú, pávafarkú szárnyas lény. Először a sāsānida művészetben tűnt fel, s onnan indult hódító útjára a teljes Mediterráneumban, majd a kontinentális Európában (3. kép 3.). Ezzel ellentétben a másik két állat az ókori mediterrán művészetekben született, s végső soron mindkettő megalkotóit a természetben előforduló állatok ihlették. A kētos (4. kép 1.) klasszikus ókori megjelenési formája – a 'hal, bálna, cet' jelentésű görög szónak megfelelően – egy nagyméretű tengeri halra emlékeztet (Boardman 1987.). A hippocampus a Földközi-tengerben gyakori tengeri csikó (csikóhal) művészi megjelenítéseként lépett be az antik vizuális művészetek repertoárjába, s klasszikus formájában nevéhez híven egyértelműen azonosítható, előre álló mellső lábbal ábrázolt ló előtagból, s általában (de korántsem mindig) spirálisan visszacsavarodó halfarokból állt. Már a klasszikus ókorban előfordult egyébként a lény kiegészítése szárnyakkal, ami azután a késő ókori művészetben kifejezetten gyakorivá vált. Ekkoriban váltak elterjedtebbé mindkét állat kevésbé klasszikus formái is: egyrészt jellemző lett a két lény szárnyas ábrázolása, másrészt gyakori volt a kifejezetten nem-hal és nem-ló komponensek feltűnése. Hadd idézzem itt a Projecta ládika Nereidájának sárkányszerű állatát (3. kép 1.) (Cat. New York 1977/78. 330–332., Nr. 310., Boardman 1987. Pl. XXII.2.) vagy a korban igencsak elterjedt Jónás-ábrázolások cethalait, amelyek között a sárkányszerű lénytől a vaddisznó fejű, oroszlán lábú, szárnyas formáig (4. kép 2.)[21] igen sok variáns megtalálható! A kora középkorban azután már sokszor nem egyszerű elkülöníteni az előreálló mellső lábbal, illetve nem egyszer szárnnyal ábrázolt kētos és a hasonló jellegzetességekkel felruházott hippocampus ábrázolásait. Erre legtöbbször akkor nyílik lehetőségünk, ha a jelenet kontextusa a segítségünkre van. Így a IX. század elején készült Sacra Paralellában, ahol a florilegium illuminátora a Nagy Szent Vazul által a Genezis 1,21. fejezetéhez[22] írt kommentárt megjelenítve a szövegben szereplő ceteket (a Septuaginta szövegében kētos) farkasfejű, két mellső lábbal rendelkező, spirálisan visszacsavarodó halfarkú tengeri szörnyekként

[19] Panjikent VI:41. szektor: Rustam ciklus. Érdekes megfigyelni ugyanakkor, hogy az egyazon freskón ábrázolt sēnmurvok sem mindig teljesen azonos megjelenésűek: így a panjikenti freskókon mind spirálisan megcsavarodó (egyértelműen halfarkú: 2. kép 1. – Azarpay 1981. Pl. 6: 9.), mind folyamatos vonallal ívelődő farokkal (inkább pávafarkú: 2. kép 2. – Azarpay 1981. Pl. 5.) rendelkező példányokat láthatunk. E teremtményeket korábban egységesen oroszlán-madárként értelmezték (vö. Azarpay 1975. 173.). A panjikenti és a varahsai kompozit állatok között egyébként előfordul ló-, teve- és oroszlán-előtagúként azonosított is (vö. Schmidt 1980. 35–36., Azarpay 1975.). Ráadásul több esetben a szovjet kutatás sem értett egyet egy-egy állat azonosításában. Így pl. a varahsai freskókat közlő Siskin „szárnyas pegazusként", míg Marsak „szárnyas teveként" értelmezte a keleti csarnok déli falának állatát (vö. Azarpay 1975. 170., 4. lábjegyzetben idézett véleményekkel).

[20] A *xvarənah* koncepciójáról az iráni népek között lásd Duchesne-Guillemin 1963., Duchesne-Guillemin 1979., Jacobs 1987.

[21] Pl. a Cleveland Museum of Art „Jónás és a cethal" szobra (Cat. New York 1977/78. 409., Nr. 366.).

[22] „És megteremtette Isten a nagy víziállatokat, a vizekben nyüzsgő különféle fajta úszó élőlényeket, és a különféle fajta madarakat."

1

2

3

4. kép
Jónás és a cethal abrázolásai 1: kētos az aquileiai bazilika padlómozaikján (Marini 2003. 106. alapján), 2: kētos a Cleveland Museum ismeretlen lelőhelyű márványfaragványán (Cat. New York 1977/78. 409., Cat. No. 366. alapján), 3: kētos egy ambo faragványán, Traetto-Minturno (IT) (Haseloff 1930. Taf. 69. nyomán)

Fig. 4
Depictions of Jonah and whale 1: kētos on the floor mosaic, Basilica of Aquileia (after Marini 2003. 106), 2: kētos on the marble statue of unknown provenience, Cleveland Museum (after Cat. New York 1977/78. 409, Cat. No. 366), 3: kētos depicted on an ambo, Traetto-Minturno (IT) (after Haseloff 1930. Taf. 69)

5. kép
1: Sēnmurvos díszű selyemruha egy afrasiabi freskón (ma Szamarkand) (Albaum 1975. Tab. VI. alapján), 2: szogd szárnyas teve a kitmanovói ezüsttálon, (Udmurtia, RU) (Marschak 1986. Abb. 24. alapján), 3: szogd szárnyas teve a malcevói korsón (Perm megye) (Marschak 1986. Abb. 55. alapján), 4: sēnmurv a Mšattā egyik reliefjén (HKJ) (Creswell 1979. Pl. 123. alapján)

Fig. 5
1: Silk caftan decorated with sēnmurvs on an Afrasiab fresco (today: Samarkand) (after Albaum 1975. Pl. VI), 2: Sogdian winged camel at the silver plate from Kitmanovo (Udmurtia, RU) (after Marschak 1986. Fig. 24), 3: Sogdian winged camel on the jug from Malcevo (Perm County) (Marschak 1986. Fig. 55), 4: sēnmurv on a Mšattā relief (HKJ) (after Creswell 1979. Pl. 123)

jelenítette meg.[23] Szintén a kētos ábrázolása tűnik fel a fent hivatkozott, Jónás történetét bemutató késő ókori és kora középkori freskókon, mozaikokon és faragványokon (4. kép 3.). Úgy tűnik, ez a helyzet a sāsānida szárnyas „kutya-pávának" a legkésőbb a VIII. században a keleti mediterrán/bizánci művészet díszítőelemei közé történő belépése után tovább bonyolódott, ugyanis korántsem lehetetlen, hogy ennek egyes formai jegyei hatással voltak a késő ókori kētos/hippocampus ábrázolásokra. Nem egy olyan esetet ismerünk ugyanis, ahol az egyértelműen spirálisan visszacsavarodó halfarkú kompozit lényt kinyújtott nyelvű kutya vagy oroszlán előtaggal jelenítették meg

[23] Fol. 247v, Par. gr. 923, Bibliothèque National, Paris: Weitzmann 1979. 207., Pl. CXXI: 551. Ez a forma egyébként a IX. századi Bizáncban elterjedtnek számított, amint azt a Pantokrator és Hludov pszaltériumok cet ábrázolásai mutatják (vö. Dufrenne 1966. Pl. 32 (fol. 217v, cod. 61, Athos hegy), Scsepkina 1977. obr. 157. (fol. 157r, cod. 129, Goszudarsztvennij Isztoricseszkij Muzej, Moszkva).

(3. kép 2.).[24] Ezeket a formákat ugyan a kutatók többsége a sēnmurv ábrázolások között tárgyalja (pl. Eyice 1966. 115–116., Vanderheyde 1994. 38–40.), mégis úgy vélem, helyesebb különbséget tenni e kutya/oroszlán előtagú és halfarkú lények és a sāsānida szárnyas „kutya-páva" között. Akár K.V. Trever azonosítását fogják ugyanis az újabb leletek alátámasztani, akár a B.I. Marsak és követői által javasolt egyeztetéseket, egyértelműnek tűnik, hogy pusztán a kompozit lény *egyik* meghatározó attribútuma (kutya/oroszlán előtag) alapján nem azonosíthatunk minden további nélkül két ábrázolt állatot, ha azok egyéb jegyeikben (szárny léte/nem léte, hal- vagy pávafarok) különböznek. E pusztán a kutya előtagot megjelenítő ábrázolások egyébként is sok nehézséget okoznak a sāsānida szárnyas „kutya-páva" kutatásában, hiszen azokban az esetekben, ahol csak egy fej[25] vagy egy szárnyas kutya előtag[26] látható, még korántsem biztos, hogy az alkotó által megjeleníteni kívánt állatnak pávafarka volt-e. Mégis, ezek is gyakorta minden további megfontolás nélkül sēnmurv előtagként kerülnek meghatározásra. Ráadásul olyan kompozit lényeket is ismerünk a Sāsānida-kori Iránból, amelyek ugyan bizonyos mértékig hasonlítanak a szárnyas „kutya-pávára", ugyanakkor döntő különbségek is mutatkoznak. A koppenhágai Ny Carlsberg Glyptothek gyűjteményében őrzött, sāsānidának meghatározott[27] tálon megjelenő madár előtagja például kifejezetten papagáj jellegű, farktollai is az állat madár (ámde nem páva) voltát húzzák alá (Compareti 2006a. Fig. 22.) – egyedül a négylábúakra jellemző tartással előre nyúló lábak kelthetik a szemlélőben azt a benyomást, hogy ezen a tálon is a „kutya-páva" egy alakjával állnánk szemben.[28] Hasonló ábrázolás látható a teheráni Reżā ᶜAbbāsi Múzeum (egykor New Yorkban, H. Kevorkian gyűjteményében őrzött) egyik tálján (Cat. Essen 1962. Kat. 387., Compareti 2006a. Fig. 23.),[29] valamint a Qalᶜeh-i Yazdegerd-i késő parthus kori palota stukkódíszei között is (ám e töredéken az állat farka nem vehető ki: 2. kép 3.).[30] Ezeket az állatokat is rendszeresen kapcsolatba hozzák a sāsānida „kutya-pávával" anélkül, hogy az azonosítás mellett pozitív érveket hoznának fel. Részben más a helyzet a kora középkori szogd kultúra néhány alkotásáról ismert ún. „tevemadárral", amelynél – bár sok hasonlóságot mutat a sāsānida szárnyas „kutya-pávával" – a fennmaradt ábrázolásokon a szárnyas lény előtagja egyértelműen teveként határozható meg, míg a farka valamely madáréra hasonlít (5. kép 2–3.).[31] Ebben az esetben a kínai forrásokból ismert, hogy a szárnyas teve a helyi szogd dinasztia szimbóluma.[32]

[24] Leggyakrabban idézett előfordulásai: szentélyrekesztő márványlap a S. Maria Teodote della Pusterla templomából: Inv. Nr. B55, Museo Civici, Pavia (VIII. század): Cat. Paderborn 1999. 80–82., Nr. II.42.; Arta (XIII. század vége, a *templon* faragványai között): Eyice 1966. 115., Fig. 2., Vanderheyde 1994. Fig. 3. Szárny nélküli variáns: a Louvre gyűjteményének egyik ismeretlen lelőhelyű karperecén (XII–XIII. század): Cat. Paris 1992. 338–339., Nr. 253.; Szent Miklós templom, Mesopotamia, Albánia (XIII. század): Vanderheyde 1994. Fig. 5.

[25] Így az Ermitázs híres „sēnmurv feje" (Trever 1964. Fig. 1.).

[26] Így az alább tárgyalandó, II. Bahrām pénzein megjelenő koronadísz, a VII–VIII. századi érmekre vert ellenjegyek vagy a panjikenti II. templomban látható istennő trónszékének lábát alkotó sárkányfejű, szárnyas lény (vö. Belenyickij–Marsak 1973. 59., Azarpay 1975a. Pl. VI. – ez utóbbi esetben még az istennő azonosítása: Azarpay 2011. 58. sem nyújt segítséget a trón lábát alkotó állatok pontosabb meghatározásában). Lásd továbbá alább a 45. jegyzetet!

[27] Egyet kell értenünk B.I. Marsakkal abban, hogy a tál nagy valószínűséggel hamisítvány (vö. Compareti 2006a. 175.).

[28] Feltételesen a sēnmurv ábrázolásokkal hozza kapcsolatba Compareti 2006a. 175–176., a sēnmurvval hasonlónak írja le, de világosan elkülöníti attól Schmidt 1980. 24.

[29] Az aranytálat (!) a katalógus készítői a VI–VII. századra keltezték, Schmidt 1980. 24. szerint inkább sāsānida kor utáni készítmény lehet. Véleményem szerint a tál valószínűleg modern kori hamisítvány.

[30] A lelet közlői annak ellenére is sēnmurv-protoménak írták le az ábrázolást, hogy az állat előtagja egyértelműen griffszerű (vö. Keall–Leveque–Willson 1980. 40., Fig. 17., Pl. XX. a–b., Keall 2002. 69.).

[31] E lényt láthatjuk az Ermitázs egy VIII. század elejéről származó tálján: Szmirnov 1909. Tab. XXII., Nr. 49., Cat. Paris 2006, 128–129., Nr. 71. (B.I. Marsak), illetve a szintén az Ermitázsban őrzött, Malezava lelőhelyről származó VIII. századi korsón: Szmirnov 1909. Tab. L., Nr. 84., Marschak 1986. 83. Ugyanakkor nem azonosítható a farok az egyik VII. századi töredékes varahsai freskón (Siskin 1963. Tab. XV., Rowland 1970. Fig. 56.).

[32] A korábbi irodalom összefoglalásával: Schmidt 1980. 36.

A fentiek fényében úgy vélem, nemcsak nem alaptalan, de szükséges is a sāsānida szárnyas „kutya-páva" és a kora középkori kētos/hippocampus ábrázolások formai szinten történő szigorúbb elkülönítése, mint az az eddigi kutatásban gyakorlat volt. Ez természetesen nem zárja ki, hogy az egyes formák között szemantikai szinten akár kapcsolatot is találhassunk, hiszen amit formai szinten leginkább szárnyas kētos-nak határozhatunk meg,[33] az a kora középkori szogd freskókon a Rustamot segítő sēnmurvként jelenik meg. Ez a forma azonban az eddig napvilágra került sāsānida művészeti emlékekről nem ismert (mint ahogy a Rustam történet sāsānida ábrázolása sem került eddig elő – vö. Compareti 2006.), így a sāsānida Iránban vagy nem létezett sēnmurv ábrázolás, vagy e mitikus állat más megjelenítési formája is elképzelhető, mint amely a szogd freskók segítségével kikövetkeztethető. Ez pedig elvezet bennünket annak kimondásához, hogy a sēnmurv és a *xvarənah* ábrázolások logikai alapon történő különválasztására B.I. Marsak által javasolt megoldás korántsem kényszerítő erejű. Másrészt arra is rámutat, hogy az iráni kultúrkörbe tartozó kultúrák esetében, ahol mind a sēnmurv, mind pedig a *xvarənah*/*farn* képzete létezett, elképzelhető, hogy ugyanazon jelenség vizuális megjelenítésére különböző formák[34] alakultak ki (2. kép 1–2.),[35] míg ott, ahol ezek a képzetek nem léteztek, a különböző vizuális formákat akár hasonló jelentéssel is felruházhatták. Különösen fontos a formai és a szemantikai szintek különválasztása azért is, mert amíg a szogd Rustam-ciklus sēnmurvjainak eredete formai szempontból minden valószínűség szerint a hellenisztikus, majd a római művészettel keletre került kētos/hippocampus ábrázolásokkal függhet össze,[36] addig a sāsānida szárnyas „kutya-páva" keletkezéséről semmi biztosat nem tudunk: első egyértelműen azonosítható megjelenései alkalmával ugyanis teljesen kiforrott formájában találkozhatunk vele (Harper 2006. 22., illetve lásd lejjebb).

Elméleteknek természetesen e téren sem vagyunk híján. A sāsānida szárnyas „kutya-pávát" E. Herzfeld az antik hippocampus orientalizált formájának tartotta (Herzfeld 1920. 134.). Néhány szkíta ábrázolás előkerülésével a (volt) szovjet kutatás ezekkel kísérelte meg kapcsolatba hozni állatunkat (Trever 1938. 32–35., részben elfogadólag: Schmidt 1980. 22–24., jogosan ellenzőleg: Toll 1942. 465.). Felmerült később az ókori közel-keleti előképek szerepe (Harper 1961., Harper 2006. 22–23.), gondoltak a hellenisztikus kortól kezdve keletre került kētos ábrázolások megtermékenyítő hatására (Boardman 1987. 82., 65. j.), született magyarázat a pávafarok megjelenésének okairól (Schmidt 1980. 40–51., Harper 2006. 73–74.), legújabban pedig P.O. Harper a politikai bizonytalanságok uralta késő antik világ (ezen belül is a szíriai-mezopotámiai térség) multikulturális központjainak alkotásaként határozta meg az apotropaikusnak tartott kompozit lényt (Harper 2006. 22–23., 73–74.). Mindezen kísérletek ellenére ma sem tudunk pontos választ adni az eredet kérdésének minden részletére. A tanácstalanság annyit mindenképpen jól mutat, hogy a sāsānida szárnyas „kutya-páva" megalkotója szilárd elképzelésekkel rendelkezett az állat külső jegyeiről, amelyet minden bizonnyal a korban elterjedt kompozit lények egyes elemeinek felhasználásával alakított ki, úgy azonban, hogy az egyik már létező formával se legyen összetéveszthető.

---

[33] Bár mindenképpen elgondolkodtató a panjikenti állatok fent (lásd 19. jegyzet!) már jelzett sokszínűsége.

[34] Érdemes itt felidézni Azarpay 1975a. 174–175. (vég)következtetését, aki szerint a szogd freskók elemzése alapján bizonyosra vehető, hogy a panjikenti és varahsai szárnyas kompozit lények – eltekintve ló, teve és oroszlán előtagjuktól – a csőrükben tartott gyűrűk, illetve a freskók kontextusa alapján mind a *farn* képzetével álltak összefüggésben. Azaz a formákban megmutatkozó eltérések nem feltétlenül jelentettek (jelentős) szemantikai különbözőséget.

[35] Óvatosságra kell inteniük ezzel kapcsolatban azoknak a VII. századi érméknek, amelyekre ellenjegyként a sāsānida szárnyas „kutya-pávához" hasonlító alakokat ütöttek, feliratként pedig a szogd *farn* (a *xvarənah* szogd alakja) szerepel mellettük (vö. Nikitin–Roth 1995.). Megjegyzendő, hogy az ellenjegyek kis mérete alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy az alkotók nem a szogd freskókról is ismert kētos-szerű lényt akarták-e megjeleníteni, illetve hogy a szogd nyelvű felirat és a kompozit lény képe a kelet-iráni világ pontosan mely táján került az érmékre (vö. Nikitin–Roth 1995. 277–278.). Így a kérdést perdöntő bizonyítékok előkerüléséig célszerű nyitva hagyni.

[36] Erre korábban már utalt, és a keletre került kētos-ról röviden értekezett Boardman 1987. 82–83.

6. kép

1: Közép-ázsiai (Čač-i [?]) készítésű ezüsttál kētos-okkal, ismeretlen lelőhely (Darkevics 1976. Risz. 1: 1. alapján), 2: kētos ábrázolásos, réz alapú ötvözetből öntött fülkanál, Novinki I. kurgántemető (Nyizsnyij Novgorod megye) (Huzin 2006. színes táblája alapján), 3–4: sárkányszerű kētos-t és sēnmurvot ábrázoló veretek, Bolsije Tigani 24. sír (Alekszejevszkoje járás, Tatarsztan, RU) (Halikova 1976. 11. kép 15., 17. alapján), 5: sēnmurv ábrázolásos, réz alapú ötvözetből öntött fülkanál, szórvány, Eger–Szépasszonyvölgy (HM 387. 2. kép alapján)

Fig. 6

1: Silver bowl made in Central Asia (Čač [?]), depicting kētea, unknown provenance (after Darkevics 1976. Fig. 1: 1), 2: ear spoon made of copper alloy, depicting kētos, Novinki I barrow cemetery (Nizhnij Novgorod County) (after Huzin 2006. colour plate), 3–4: fittings depicting dragon-like kētos and sēnmurv, Bolshije Tigani, grave 24 (Aleksejevskoje District, Tatarstan, RU) (after Halikova 1976. Fig. 11: 15, 17), 5: ear spoon made of copper alloy, depicting a sēnmurv, stray find, Eger–Szépasszonyvölgy (after HM 387. Fig. 2)

A sēnmurv azonosításának kérdésére az alábbiakban még visszatérek, a bezdédi lemezen látható lény szempontjából azonban már itt érdemes megjegyezni, hogy annak több jegye eltérést mutat a klasszikus sāsānida szárnyas „kutya-páva" ismert megjelenési formáitól. Ilyen eltérés figyelhető meg a kutya-előtagon: a bezdédi állatalak nyakán sörényszerű csomók láthatóak, ezáltal a lényt – a fejformával összhangban – inkább sárkány- vagy oroszlánszerűnek láthatjuk, semmint kutyának. A farok sem a klasszikus sēnmurv ábrázolásokon látható felcsapott pávafarok – formailag éppen annyira besorolható lenne a halfarkak közé is, bár az antik hippocampus-ok, illetve kētos-ok, valamint a fentebb említett szogd sēnmurvok spirálisan visszacsavarodó farkától igen távol áll. Összességében tehát a bezdédi lemez bal oldali állatát leginkább egy formailag torzult sāsānida eredetű szárnyas „kutya-pávaként" (sēnmurv) határozhatjuk meg. Arra, hogy mindebből milyen következtetések vonhatóak le, e fejezet második felében térek vissza.

Érdemes már itt leszögeznünk: a sēnmurv megjelenése a X. századi Kárpát-medencei leletanyagban éppoly unikálisnak számít, mint az alább vizsgálandó egyszarvúé. A bezdédi lemezen kívül egyetlen korabeli Kárpát-medencei tárgyról ismert: az Eger–szépasszonyvölgyi temető elpusztított sírjainak egyikéből múzeumba került fülkanálról (6. kép 5.).[37] De ahogyan a bezdédi lemez különleges az eddigi tarsolylemezek között, úgy az egri fülkanálnak sem ismerjük jó párhuzamát. A Kárpát-medencében – a kelet-európai térséggel szemben – a fülkanalak egyébként sem számítanak a korszak gyakori leleteinek; az egri példányon kívül csak egy darabot ismerünk, Csorna lelőhelyről (Lakner 1889. II: 12., Hampel 1900. XXI: 12.). Az egri pipereeszköz a kelet-európai fülkanalak között sem rendelkezik közeli párhuzamokkal. A leginkább hasonló példányt Novinkiből, az I. kurgántemető leletei közül ismerem (VII. század végi – VIII. századi datálással: 6. kép 2.).[38] Ezen azonban nem sēnmurv ábrázolást láthatunk, hanem az antik kētos szárnyas változatát. Az utóbbi lény ábrázolásai minden bizonnyal a közép-ázsiai (szogd [?]) fémedényművesség közvetítésével kerültek el erre a vidékre (vö. pl. Darkevics 1976. risz. 1.) (6. kép 1.), ahol a IX–X. században is kimutathatók (6. kép 3.).[39] Így a bezdédi sēnmurv kulturális hátterének felderítése érdekében a legcélravezetőbbnek e mitikus állat történetének áttekintése tűnik, így kísérelve meg választ találni a bezdédi lemezen történő megjelenésének lehetséges okaira.

A sēnmurv kétségkívül az iráni mitológia alakjai közül indult hódító útjára, ám – szokatlan módon – esetében sokkal korábbi időkből rendelkezünk róla szóló írásos forrásadatokkal, mint ahogy első képi ábrázolásokon megjelenése dokumentálható. A lény általunk ismert első említése az Avesztából származik, *mərəγa Saēna*, azaz Saēna madár formában (Schmidt 1980. 2–6., Schmidt 1980a. 161.). A középiráni időszakban (ahová az általunk tárgyalt sāsānida periódus tartozik) a pahlaviben sēnmurvként tűnik fel az írott forrásokban, amelyekből az is kiviláglik, hogy a közkedvelt iráni képzetek között a sēnmurv legfontosabb funkciója az életfa magvainak szétszórása volt (Schmidt 1980. 8., Fauth 1987. 124., Curtis 1996. 36.). Minden bizonnyal e termékenységgel kapcsolatos megjelenéssel van összefüggésben gyakori feltűnésének másik fő forrása: az uralkodói *xvarənah* jelképeként.[40]

[37] Első közlése: Bartalos 1899. IV. kép 2., Hampel 1900. 579., 13. kép, Révész 2008. 37. t. 1., jó minőségű fotóját lásd: Révész 1996a. 387., 2. kép.

[38] Jó minőségű fotót közöl Huzin 2006. számozatlan színes tábla a 112–113. számozott oldalak között.

[39] Lásd erre a bolsije tigani temető 24. sírjának egyik téglalap alakú lemezén feltűnő szárnyas kētos-t (Chalikova–Chalikov 1981. Taf. XX: 15.c.). Arra, hogy e lény a kora középkorban még távolabbi északi tájakra is eljutott – nyilvánvalóan a korabeli kiterjedt kelet-európai kereskedelmi forgalomnak köszönhetően – a gnyezdovoi temető egyik csüngőjén látható szárnyatlan kētos utal (Arbman 1959. 132., Fig 16.).

[40] Az ezen azonosítást támogató irodalmi adatok hiányáról lásd: Schmidt 1980. 20–22. Így nem meglepő, hogy a *xvarənah* jelképeként történő értelmezés alapját az állat vizuális művészetekben történő feltűnései alapján következtették ki (vö. Schmidt 1980a. 167.), illetve fogalmi kapcsolatokra alapozták (vö. Fauth 1987. 123.).

E korai írott történettel szemben a legelső biztosan datálható klasszikus sēnmurv ábrázolások – ahogyan arra többen is felhívták a figyelmet (Harper 1961., Schmidt 1980., 28., Bálint 2004. 30., Harper 2006. 73., Compareti 2006. 185.) – a Tāq-i Bustān-i sziklareliefen maradtak fenn, ahol mind a csónakból íjjal vaddisznóra vadászó (Fukai–Horiuchi 1969. Pl. XLVII–L., LXI–LXIV.), mind a páncélos lovas (Fukai–Horiuchi 1972. Pl. XLII., XLIV., XLVIII., LIII.) uralkodó sēnmurv díszítésű selyemruhát visel (3. kép 3.).[41] A vizsgált állatalak történetében e jelentős szerepet játszó emlék abszolút datálása azonban korántsem tekinthető megnyugtatóan megoldottnak. A legtöbben E. Herzfeldet követve II. Ḫusraw Parvīzként (591–628) azonosítják a grotto beiktatási jelenetén ábrázolt uralkodót (Herzfeld 1920. 82–99., Herzfeld 1920a. 112., 1. lj., Herzfeld 1938., Haskins 1952., 344., 177. j., Goldman 1989. 837., Bálint 1995. 43–44., Harper 1996. 119., 2. lj.),[42] de a K. Erdmann által képviselt korábbi, I. Pērōzként (459–484) történő meghatározásnak (Erdmann 1936. 213–215., Erdmann 1937., Erdmann 1937a., Erdmann 1940., Erdmann 1943. 32–33., Erdmann 1943a. 277–278., Erdmann 1954.) is épp úgy vannak hívei (Sheppard 1981.), mint az I. Ḫusraw Anūšīrvānkénti (531–579) (Wachtsmuth 1945/49. 223.) vagy a legkésőbbi, III. Ardašīrkénti (628–630) azonosításnak (Tanabe 2006.). Az utóbbi évtizedekben a keltezés kérdése látszólag még tovább bonyolódott azáltal, hogy feltételezték a nagy grotto reliefjeinek több fázisú készítését – ám az álláspontok itt is I. Pērōz, II. Ḫusraw Parvīz és III. Yazdegerd (632–651) kora körül sűrűsödnek.[43] A sēnmurv ábrázolások történetét tekintve a II. Ḫusraw, III. Ardašīr és III. Yazdegerd közötti időbeli különbség nem túl jelentős, míg ha az I. Pērōz-féle keltezést fogadnánk el, e keveréklény első biztos ábrázolása több mint egy évszázaddal korábbra kerülne (amennyiben nem tételezzük fel, hogy a lovas ruházatára utólag faragták volna a sēnmurvokat).

Mindez nem jelenti azt, hogy ez lenne az első ismert, még kevésbé, hogy a valaha készült legelső sēnmurv ábrázolás. Mindenesetre a kutatás által korábbra keltezett emlékek kronológiai helyzete még a Tāq-i Bustān-i relief keltezésénél is bizonytalanabb. Az állat legkorábbi feltűnése többek szerint a II. Bahrām kori (276–293) érmék egy részén látható fejdíszeken megjelenő állatalakokhoz kötődik,[44] ám ezeken a pénzeken csak az ábrázolt lény kutya-előtagja van jelen, így abban korántsem lehetünk biztosak, hogy ténylegesen sēnmurvról van szó (Schmidt 1980. 24–26., Schmidt 1980a. 166.). A korai keltezésű emlékek közé tartozik a British Museum egyik sāsānida kori pecsétköve, melyet a publikáló A.H. Bivar egyedi indoklás nélkül, a kérdéses emlékanyaggal kapcsolatos általa kidolgozott rendszer alapján a IV. századra datált (Bivar 1969. 80., Pl. 13. EG 6 számú pecsét.). Keltezésével kapcsolatban érdemes arra felhívni a figyelmet, hogy Bivar a kérdéses pecsét ábrázolását *griff*ként határozta meg, így a griffet megjelenítő pecsétlők között tárgyalta és keltezte az idézett darabot is.[45] A „griff"-ábrázolások között tárgyalt a szerző egy másik sēnmurv ábrázolásos pecsétet, melyet – főként a rajta látható felirat paleográfiai elemzésére támaszkodva – már a VII. századra helyezett (Bivar 1969. 81., Pl. 13. EG 20 számú pecsét.). Ugyancsak itt, a korai emlékek sorában kell megemlékeznünk egy új leletről, az észak-afganisztáni Rag-e Bibi-i sziklareliefről, amelyet 2002–2004 között dokumentált egy francia kutatócsoport.[46] Az I. Šāpūr (241–272)

[41] A Tāq-i Bustān-i reliefen ábrázolt viseletről lásd Peck 1969., Domyo 1997. elemzéseit.

[42] Ezt az álláspontot képviseli, ha nem is minden kétkedés nélkül, a faragványok legújabb monografikus feldolgozását készítő kutatócsoport is (B. Overlaet személyes közlése, amelyért itt is köszönetemet fejezem ki neki).

[43] Von Gall 1990. 38–46.: I. Pērōz a grotto lovasa, II. Ḫusraw Parvīz a vadászjelenetek készíttetője; Mode 2006.: II. Ḫusraw Parvīz a beiktatási és a vadászjelenetek készíttetője, III. Yazdegerd a grotto lovasa.

[44] Az azonosítást biztosnak veszi: Trever 1964. 166., Lukonin 1967. 203., Marschak 1989. 68., inkább hezitáló álláspontonvan Göbl 1968. 44., Taf. 4.64.

[45] A. H. Bivar kronológiai rendszerére, illetve a sāsānida pecsétlők datálásának nehézségeire lásd: Bivar 1969. 13–24.

[46] Az emlék felfedezéséről és a dokumentálásról lásd Grenet 2005. 115–117., Grenet et al. 2007. 242–247.

idejére datált reliefen ábrázolt uralkodó övcsatján ugyanis egy, a fent említett szogd freskókról ismert spirálisan visszahajló halfarkú, kutya- vagy oroszlánfejű szárnyas lény látható – bár a mellső lábak ábrázolása nélkül – (2. kép 4.) (Grenet 2005. Fig. 11., Grenet et al. 2007. Fig. 8.), amely ugyan elég távol áll a klasszikus sāsānida sēnmurvoktól, de sok hasonlóságot mutat egyrészt a klasszikus mediterrán hippocampus-szal, s főként a kētos-szal, másrészt pedig a VI–VIII. századi szogd freskók sēnmurvjaival. Amennyiben tehát elfogadnánk B.I. Marsak érvelését, s a tényleges sēnmurvot a szogd freskókról ismert kompozit állatokkal azonosítjuk, a Rag-e Bibi-i lény ez idáig az egyetlen, amelyet sāsānida kori sēnmurvnak tarthatnánk.

A legtöbb valószínűsíthetően sāsānida kori sēnmurv ábrázolás kétségkívül a késő sāsānida korból származó fémedényekről ismert – még akkor is, ha ezeknek a már a korai iszlám időszakban készült edényektől való elkülönítése sok esetben igencsak problematikus. E tárgyak többsége nem datálható kellő pontossággal, így általában VI–VII. vagy VII–VIII. századi, illetve ehhez hasonló keltezésekkel találkozunk a szakirodalomban. Az alábbi táblázatban megkíséreltem összegyűjteni néhány, a sāsānida fémedényművességet jól ismerő szakember keltezését az egyes, sēnmurv ábrázolásos edényekkel kapcsolatban (ide iktatva a már biztosan a korai iszlám időszakra tehető darabokat is).

Tárgy	Keltezés	Irodalom
1. Magas, talpas korsó (7. kép 1.) (Pavlovka, ma: Ermitázs, Szentpétervár)	VI. század	Szmirnov 1909. Tab. XLIX., Nr. 83. Trever–Lukonyin 1987. 113., Nr. 21.
	VI–korai VII. század	Cat. Bruxelles 1993. 248, Nr. 96. (B. Marsak)
	VI. század	Cat. Paris 2006. 116–117, Nr. 56 (B. Marsak)
	VII. század [47]	Harper 1991. 74–75.
2. Korsó (7. kép 3.) (ma: Ermitázs, Szentpétervár)	VI–VII. század	Szmirnov 1909. Tab. XLVIII., Nr. 82. Trever–Lukonyin 1987. 115–116., Nr. 28.
	VI. század vége–VII. század eleje	Cat. Bruxelles 1993. 246, Nr. 95. (B. Marsak)
	VI–VII. század	Cat. Paris 2006. 107–108, Nr. 46 (B. Marsak)
3. Korsó (7. kép 4.) (Dagesztán, ma: Ermitázs, Szentpétervár)	VI. század	Szmirnov 1909. Tab. CXV., Nr. 288. Cat. Bruxelles 1993. 243, Nr. 92. (B. Marsak)
	VI–VII. század	Trever–Lukonyin 1987. 116., Tab. 93., Nr. 30.
4. Korsó (7. kép 2.) (Muzeh Melli, Teherán)	V–VI. század	Godard 1938. Fig. 198–199. Godard 1964. 170.
	VI–VII. század	Cat. Wien 2000. 289–290, Nr. 158. (M. Alram)
	VI–VII. század	Harper 2000. 51.
5. Magas korsó (British Museum)	VIII. század	Pinder-Wilson 1960.
6. Magas, talpas korsó (H. Kevorkian Collection, New York)	VI–VII. század VIII. század	Cat. Essen 1962. Nr. 395.

[47] „may [...] be works that post-date the collapse of the Sasanian dynasty in the mid-seventy century A.D." (Harper 1991. 74–75.), „late Sasanian or Early Islamic silver-gilt ewer" (Harper 2006. 136.).

7. Csésze (7. kép 5.) (a Terek folyó környéke, ma: Ermitázs, Szentpétervár)	kései VI–VII. század	Szmirnov 1909. Tab. XLII., Nr.70. Trever–Lukonyin 1987. 115., Pl. 73, Nr. 26.
8. Csésze (egykor Firdusi herceg gyűjteményében, ma: RGZM Mainz)	VI–VII. század	Cat. Schallaburg 2012. 338–339., Nr. XIII.11 (Ch. Miks)
9. Kerek tál (8. kép 1.) (Qūrī Qalᶜeh, Kermānšāh–Pāveh út mente, Kermānšāh, Irán)	VII. század	Rahimi 2004. Abb. 1. Cat. Bochum 2004. 678., Nr. 303.
10. Kerek tál (British Museum, London)	VII. század	Dalton 1922. 69–70., Fig. 1. Harper 2000. 51.
	VII–VIII. század	Cat. Bruxelles 1993. 220., Nr. 71. (B. Overlaet)
	VII–korai IX. század	Cat. Paris 2006. 114–116., Nr. 55. (St J.S.)
	VIII. század 2. fele – IX. század	Kröger 1999. 202.
11. Kerek tál (8. kép 2.) (Māzanderān, ma: Metropolitan Museum of Art, New York)	V. század	Harper 1961. Fig. 2.
	VII. század	Cat. New York 1978. (P. O. Harper)
12. Kerek tál (Musée du Louvre, Paris)	VII–VIII. század	Cat. Paris 2006. 136–137., Nr. 82 (F. Demange)
13. Kerek tál (Gīlān, Irán, ma: Tenri Museum, Japán)	IV. század	Fukai 1968. 22–23., Pl. 70–71.
14. Ovális tál (ma: ismeretlen magángyűjtemény)		Sotheby aukció, közelebbi adat nem ismert
15. Ovális tál (Nejat Rabbi Collection)		Orbeli 1938. Fig. 253.
16. Ovális tál (The Nasli and Alice Heeramaneck Collection, New York)		Cat. Ann Arbor 1967. 120–121., Nr. 37.
17. Oktagonális tál (8. kép 3.) (Museum für Islamische Kunst, Berlin)	IX–X. század	Szmirnov 1909. Tab. LXX., Nr. 126. Kröger 1999. 202.
	X. század	Cat. Paris 2006. 133., Nr. 76 (J. Kröger)
18. Csónak alakú tál (The Nasli and Alice Heeramaneck Collection, New York)		Cat. Ann Arbor 1967. 107., Nr. 20.
19. Csónak alakú tál (Dailaman, ma: Borowski gyűjtemény, Basel)	VI–VII. század	Cat. Wien 1963. 102., Nr. 426.
20. Csónak alakú tál (Muzeh Melli, Teherán)		Harper 1988. 334., 8. lj. (illusztráció nélküli említés)
21. Füles kancsó (Lisevka, ma: Ermitázs, Szentpétervár)	X. század	Szmirnov 1909. Tab. LXXII. Marschak 1986. 100–101.

A fenti táblázathoz mindenképpen szükséges három megjegyzés a túl messzemenő kronológiai következtetések elkerülése érdekében. Az egyik a felsorolt edények eredetére vonatkozik. Amint ugyanis jól ismert, a sāsānida toreutika alkotásainak csak kisebb része származik régészetileg ismert kontextusból, s ez utóbbinak is csak elenyésző hányada magukról az egykori sāsānida területekről. Nincs ez máshogyan a sēnmurv ábrázolásos edényekkel sem: ezek közül egy került elő a mai Irán területén folyó feltárás során (Nr. 9), míg további 5 darab 1909 előtt jutott különböző gyűjteményekbe Oroszország kelet-európai és kaukázusi területeiről (Nr. 1–3, 7, 17, 21).

7. kép
1–4: Sēnmurv ábrázolásos sāsānida korsók 1: Pavlovka (Harkovi Kormányzóság) (Trever–Lukonyin 1987. Tab. 56. alapján), 2: ismeretlen lelőhely (ma: Teherán) (Cat. Wien 2000. Cat. No. 158. alapján), 3: ismeretlen lelőhely (ma: Ermitázs, Szentpétervár) (Trever–Lukonyin 1987. Tab. 84. alapján), 4: ismeretlen lelőhely (Dagesztán területéről, ma: Ermitázs, Szentpétervár) (Trever–Lukonyin 1987. Tab. 93. alapján), 5. sāsānida csésze sēnmurvval a Terek folyó vidékéről (Dagesztán) (Trever–Lukonyin 1987. Tab. 73. alapján)

Fig. 7
1–4: Sassanian jugs depicting sēnmurvs 1: Pavlovka (Harkov Governorate, UA) (after Trever–Lukonyin 1987. Pl. 56), 2: unknown provenance (today: Tehran) (after Cat. Wien 2000. Cat. No. 158), 3: unknown provenance (today: Hermitage, St. Petersburg) (after Trever–Lukonyin 1987. Pl. 84), 4: unknown provenance (from the territory of Dagestan, today: Hermitage, St.Petersburg) (after Trever–Lukonyin 1987. Pl. 93), 5. Sassanian cup depicting sēnmurv from the Terek Region (Dagestan) (after Trever–Lukonyin 1987. Pl. 73)

8. kép

Késő sāsānida / korai muszlim tálak sēnmurvval 1: Qūrī Qalᶜeh, Kermānšāh–Pāveh út mente, Kermānšāh (IR) (Cat. Bochum 2004. Cat. No. 303. alapján), 2: Māzanderān (IR) (ma: Metropolitan Museum of Art, New York) (Harper 1961. Fig. 2. alapján), 3: ismeretlen lelőhely (ma: Museum für Islamische Kunst, Berlin) (Cat. Paris 2006. Cat. No. 76. alapján)

Fig. 8

Late Sassanian / Early Islamic plates depicting sēnmurvs 1: Qūrī Qalᶜeh, along the Kermānšāh–Pāveh Road, Kermānšāh (IR) (after Cat. Bochum 2004. Cat. No. 303), 2: Māzanderān (IR) (today: Metropolitan Museum of Art, New York) (after Harper 1961. Fig. 2), 3: unknown provenance (today: Museum für Islamische Kunst, Berlin) (after Cat. Paris 2006. Cat. No. 76)

Szintén korán került a British Museumba egy tál (Nr. 10.), illetve a teheráni nemzeti múzeumba egy korsó (Nr. 4.). E darabok kapcsán az eredetiség kérdése nagy bizonyossággal válaszolható meg; hasonlóan a talán Māzanderān környékéről a Metropolitan Museumba került tálhoz (Nr. 11.) és a British Museum gyűjteményébe jutott korsóhoz (Nr. 5.), amelyek szintén a minden bizonnyal eredeti darabok közé számítódnak. A különböző magángyűjteményekben a második világháború után felbukkant, s zömmel kiállítási katalógusokban publikált korsók, tálak, illetve csónak alakú tálak (Nr. 6., 12–16., 18–19.) között azonban nem egy olyan gyanús darab is található, amelynek az autentikus leletek teljességének ismeretében dolgozó szakember általi vizsgálatára máig nem került sor. Ezen utóbbi kategóriában egyaránt találhatók a hiteles leletek között kiváló analógiákkal rendelkező darabok (mint a Metropolitan Museumban őrzött tálra rendkívül hasonlító párizsi tál [Nr. 12.] vagy a British Museum korsójának New York-i párja [Nr. 6.]), illetve eddig párhuzamok nélkül álló tárgyak [Nr. 16, 18.]). Természetesen egyik kategória sem jelent önmagában bizonyosságot: a jó párhuzamokkal rendelkező, Japánban őrzött „Šāpūr-tál" hamisítvány volta éppúgy joggal vetődött fel (Mode 1993. 133–134., 164. vj.), mint több, párhuzamok nélkül álló darabé (vö. Mode 1993. 133., 159. lj.). E probléma megoldását sokszor nem segítik a kérdéses darabok eredetiségének megállapításához elméletileg fogódzót jelentő stíluskritikai vizsgálatok sem, ugyanis a hatalmas területeken és igen hosszú időszakon keresztül készített sāsānida stílusú fémedények műhelyviszonyainak vizsgálata még korántsem haladt kellőképpen előre. Bár kétségtelen, hogy a P. O. Harper által felállított kategóriák – központi, provinciális és periférikus termékek (Harper 1991.) – komoly előrelépést jelentenek a „sāsānida fémedények" differenciálatlan tömegének értelmezésében, a legtöbb edény e szempontrendszer szerinti besorolására még nem került sor; így az átlagtól eltérő egyes jegyeket sok esetben egyaránt lehet kronológiai, illetve geográfiai fogódzót jelentő attribútumként vagy a tárgy hamis voltának jelzőjeként értelmezni.[48] Részben e helyzet következménye, hogy az ismeretlen régészeti kontextusú, tehát főként tipológiai, illetve stíluskritikai alapon keltezhető fémedények datálása meglehetősen széles időhatárok között mozog, s az egyes kutatók által javasolt időrendi besorolások akár több évszázados eltérést is mutathatnak.

A fenti táblázatban bemutatott keltezések alapján tehát úgy tűnik, hogy bár a jelenleg rendelkezésre álló kronológiai rendszerektől nem várhatunk jelentős segítséget a sēnmurv ábrázolások megjelenésének pontosításában, egyelőre nincs adatunk arra, hogy a vizsgált lény a Sāsānida Birodalom fennállásának utolsó évszázada előtt feltűnt volna a toreutika alkotásain. Érdemes itt ugyanakkor arra is felhívni a figyelmet, hogy a sāsānida fémedényművesség különböző kutatóktól származó korszakolásai[49] alapján úgy tűnik: a késő sāsānida korban a sāsānida fémedények mind típusukat, mind díszítőrendszerüket tekintve jóval változatosabbak lettek a megelőző évszázadokénál. E folyamat részeként – többek között – jó néhány, a valóságban sohasem létező kompozit teremtény megjelent a sāsānida toreutika díszítőrepertoárjában.[50] Talán nem alaptalan arra gondolnunk, hogy a fémedényeken a sēnmurv ábrázolások elterjedésére is ekkoriban kerülhetett sor. Abban a kérdésben

[48] Ez történt például a Japánban őrzött „Šāpūr-tál" kapcsán, ahol Mode 1993. 133–134., 164. vj. részben a sēnmurv jelenléte alapján tartotta hamisítványnak az edényt, míg Bálint 2004. 350. az állat feltűnése alapján keltezte a leletet évszázadokkal későbbre az eredetileg javasolt II. Šāpūr koránál.

[49] A sāsānida edényformák relatív- és abszolútkronológiai helyzetére lásd Harper 1988a. Néhány kései edényt a díszítőrendszer új témái szempontjából elemez Marshak 1998.

[50] E tendencia legszebb példáját a teheráni Mūze-ye Mill-īye Īrān-ban őrzött VI–VII. századi, halászjeleneteket ábrázoló ezüsttál (Inv. Nr. 4115) jelenti, amelyen a közönséges halak között spirálisan visszacsavarodó halfarokban végződő, szárnyas keveréklények is feltűnnek. A négy ábrázolt lény között egyaránt megtalálhatóak az oroszlán-, a ló-, a kos- és a hegyikecske-előtagúak (vö. Cat. Wien 2000. 287–288., Nr. 157., Cat. Paris 2006. 109., Nr. 48.). Meg kell azonban itt jegyeznem, hogy e keveréklények a sāsānida gemmák díszítőelemei között már korábban is jelen voltak, így csak a toreutika alkotásain való feltűnésük számít újdonságnak a késő sāsānida korban.

azonban ismereteink jelen szintjén – nem kis részben az idevágó írott forrásanyag hiányában – korántsem látunk tisztán, mi okozhatta a fémedényművesség díszítőrendszerében a késő sāsānida korban bekövetkező ezen (és egyéb) változás(oka)t. A kutatás általában a háttérben meghúzódó társadalmi átalakulásokkal magyarázza ezeket: azaz a fémedény-produkció szigorú központi ellenőrzésének fellazulása mögött a Sāsānida dinasztia centralizált hatalmának lazulását sejti, illetve az iráni arisztokrácia reprezentációs igényeinek és lehetőségeinek ezzel párhuzamosan bekövetkezett emelkedésével magyarázza az egyértelműen uralkodói reprezentációs célokat szolgáló díszítéstípusok mellett újonnan feltűnő elemeket.[51] A sēnmurv-díszes edények viszonylag kései megjelenését egyébként az azokat hordozó edényformák tipológiai vizsgálata alapján is valószínűsíthetjük: a magas, talpas korsók ugyanis csak a VI. század második fele után tűnnek fel a sāsānida toreutikában (Harper 1991.), amint a csónak alakú tálak is a VI. századtól terjedtek el (Harper 1988.). Szintén kései, már a korai iszlám időszakra helyezte korábban is a kutatás a British Museum, a Metropolitan Museum (8. kép 2.) és a Louvre három, egymásra igencsak hasonlító kerek tálját (Nr. 10–12.). Ezt a keltezést erősítette meg azután az 1997-ben az iráni Qūrī Qalᶜeh barlangnál, a Kermānšāh–Pāveh út mentén talált 7 edényből álló kincslelet, amelynek sēnmurvos tálját (Nr. 9.) ugyan feldolgozója a VII. századra datálta (Rahimi 2004., Cat. Bochum 2004. 678–679., Nr. 303.), valójában azonban a kincslelethez tartozó többi edény alapján már inkább a VIII. századi horizonthoz tartozhat (8. kép 1.).[52]

Az mindenesetre a fennmaradt emlékek alapján jól látható, hogy a késő sāsānida korban lezajló átalakulások nyomán kialakult díszítőrepertoár a sāsānida korszak lezárulása után sem szűnt meg, hanem a sāsānida hagyományokat sok téren – így a fémművesség terén is – követő korai iszlám fémművességben folytatódott. Ezt jelzik az igencsak félrevezető terminussal post-sāsānidának nevezett korszakra, azaz a VII. század második felére és a VIII–IX. századra keltezett sēnmurv ábrázolással díszített fémedények, valamint a berlini Museum für Islamische Kunst IX–X. századra datált korai iszlám tálja, amelynek középső medalionjában egy, az azt körülvevő kisebb medalionokban négy, míg a tál peremén további 24 sēnmurvot láthatunk (8. kép 3.).[53] Ám e hosszú idejű továbbélés nem korlátozódik kizárólag a fémedényművesség alkotásaira – amint nem korlátozódott arra az állat feltűnése már a sāsānida időszakban sem. Amint azt fentebb a Tāq-i Bustān-i sziklarelief kapcsán láttuk, állatunk legkésőbb a VI–VII. században megjelenik a šāhanšāh által viselt selyemruhákon. Megjegyzésre érdemes ugyanakkor, hogy ennek ellenére sem a ránk maradt korabeli sāsānida textilekről,[54] sem azok bizánci (főként egyiptomi) utánzatairól nem ismerjük sāsānida kori megjelenését. E feltűnő hiány talán összefüggésben lehet azzal, hogy a kutatók nagy része szerint a sēnmurvval díszített tárgyak használata – mivel az uralkodói *xvarənah* jelképét hordozták magukon – a király számára volt fenntartva a sāsānida korban (Schmidt 1980. 36–37., Mode 1993. 60.). E privilégiumot többen olyan erősnek érezték, hogy az afrasiabi palota freskóin feltűnő követség sēnmurv-díszes kaftánt viselő tagját (5. kép 1. – a nyugati falon ábrázolt 4. alak: Albaum 1975. Tab. VI., Albaum–Brentjes 1972. 172. Abb. 158.) a Sāsānida dinasztia tagjaként, sőt, egyenesen az utolsó sāsānida uralkodóként, III. Yazdegerdként (632–651) azonosították (Mode 1993. 58–62.).

---

[51] Ennek ellenére Mode 1993. 61. azzal számolt, hogy a sēnmurv feltűnése az ezüstedényeken az uralkodói *largatio* szokásával lehetett összefüggésben. Vö. ezt Marshak 1998. megjegyzéseivel a Sāsānida Birodalom fennállásának utolsó évszázadában a fémedényeken ábrázolt tematikákról!

[52] A kincslelethez tartozó két csónak alakú tál részben paleográfiai érvelésen nyugvó keltezésére lásd: Akbarzadeh–Daryaee–Lerner 2001.

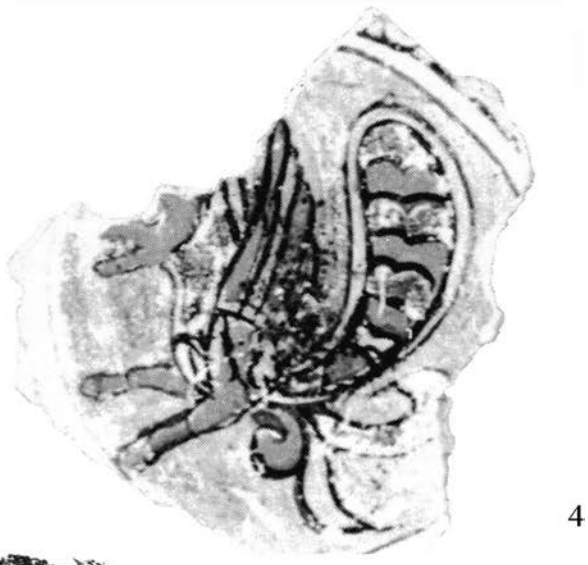
[53] Berlin, SMPK, Museum für Islamische Kunst, Inv. Nr. I.4926: Cat. Berlin 1989. 586. Abb. 684, Nr. 4/72., Cat. Paris 2006. 133. Nr. 76.

[54] Ezekkel kapcsolatban a kutatás jelen állását összefoglalja Schrenk 2006., Comparati é.n.

1

2

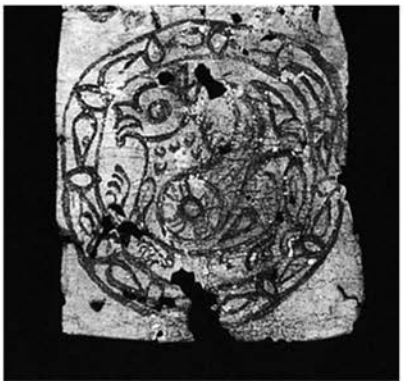

3

4

5

6

7

8

9. kép
Korai iszlám sēnmurv ábrázolások 1: Čāl Ṭarḫān (IR), stukkódísz (Cat. Paris 2006. Cat. No. 15. alapján), 2: Azraq al-Šīšān (HKJ), bazaltfaragvány (von Gladiss 2005. Abb. 11: 9. alapján), 3. Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī (SYR), freskódísz (Schlumberger 1939. Fig. 26. alapján), 4. Qaṣr al-Ḥallābāt (HKJ), freskódísz (Bisheh 1993. Fig. 1. alapján), 5: ismeretlen lelőhelyű ezüstérme (ma: Bibliothèque National, Párizs) (Cat. Paris 2006. Cat. No. 208. alapján), 6. Bet Šeān (ISR), üvegcsésze töredéke (Hadad 2005. Pl. 4: 91. alapján), 7: ismeretlen lelőhelyű festett üvegedény (ma: Corning Museum of Glass, USA) (Whitehouse 2008. Fig. 2. alapján), 8: ismeretlen lelőhelyű papirusztöredék, Egyiptom (ma: Museum für Islamische Kunst, Berlin) (Cat. Wien 1998. Nr. 25. alapján)

Fig. 9
Early Islamic sēnmurv depictions 1: Čāl Ṭarḫān (IR), stucco decoration (after Cat. Paris 2006. Cat. No. 15), 2: Azraq al-Šīšān (HKJ), basalt sculpture (after von Gladiss 2005. Fig. 11: 9), 3. Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī (SYR), fresco decoration (after Schlumberger 1939. Fig. 26), 4. Qaṣr al-Ḥallābāt (HKJ), fresco decoration (after Bisheh 1993. Fig. 1), 5: silver coin, unknown provenance (today: Bibliothèque National, Paris) (after Cat. Paris 2006. Cat. No. 208), 6. Bet Šeān (ISR), fragment of glass cup (after Hadad 2005. Pl. 4: 91), 7: painted glass vessel, unknown provenance (today: Corning Museum of Glass, USA) (after Whitehouse 2008. Fig. 2), 8: papyrus fragment, unknown provenance, Egypt (today: Museum für Islamische Kunst, Berlin) (after Cat. Wien 1998. Nr. 25)

Gyengíti ezt az érvelést egyrészt az, hogy több más korabeli állatábrázolást is az uralkodói *xvarənah* jelképeként értelmez a kutatás (így pl. a nimbusszal körülvett fejű vagy szalaggal körbekötött nyakú kost, vö. Ghirshman 1962. 229., Schmidt 1980a. 168., Kröger 1982. 140.), amelyek pedig viszonylag gyakran tűnnek fel a sāsānida művészet nem-uralkodói reprezentációt tükröző profán alkotásain. Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy jelen ismereteink szerint nagy valószínűséggel a sāsānida korra keltezhető sēnmurv ábrázolások egy csoportja szinte bizonyosan nem közvetlenül az uralkodóhoz köthető emlék, még ha bizonyos esetekben a rajtuk megjelenő sēnmurvok nem-uralkodói környezetben is szolgálhattak a hatalmi ideológia kifejezőeszközeként. Ezen nem-uralkodói csoportba tartozhat a fent felsorolt fémedények nagyobb része, hiszen a pavlovkai magas, talpas korsót (Nr. 1: 7. kép 1.) P. O. Harper jobb esetben is provinciális (Harper 1991. 74–76., Harper 2006. 135–136.), míg a Terek folyónál talált csészét (Nr. 7: 7. kép 5.) már biztosan perifériális (Harper 2006. 134–136.) műhelyben készült alkotásnak határozta meg. Szintén a provinciális kategóriába tartozhat az Ermitázs ismeretlen lelőhelyű korsója (Nr. 2: 7. kép 3.) (s áll ez a megállapítás a korai iszlám korból származó darabok többségére). Az edények mellett minden valószínűség szerint a nem-uralkodói csoportba sorolható a fentebb már szintén említett néhány vésett pecsét, a Foroughi gyűjtemény fibulája (2. kép 5.) (Ghirshman 1977. Pl. IX: 1.)[55] vagy a Corning Museum of Glass üvegmedalionja (N.N. 1965. 123., Nr. 13., Cat. Ann Arbor 1967. 149. Nr. 72., Cat. Bruxelles 1993. 270. Nr. 119.). Szintén ebbe a csoportba tartozhatnak – amennyiben a kérdéses emlékek sāsānida, s nem a valószínűbb korai iszlám kori keltezése felé hajlunk – a Čāl Ṭarḫān lelőhelyen napvilágra került stukkópanelek (9. kép 1.).[56]

A fenti rövid felsorolás egy további szempontra is felhívja a figyelmet: arra, hogy a sēnmurv viszonylag későn tűnt fel a sāsānida vizuális művészetben, ugyanakkor nem számított ott igazán

[55] Talán szintén sēnmurvot ábrázol a gyűjtemény egy másik darabja: Ghirshman 1977. Pl. IX: 2.

[56] A kérdéses darabok több múzeum, illetve gyűjtemény között szóródtak szét, így már az 1936-os ásatások előtt néhány a Philadelphia Museum of Art tulajdonába került: Thompson 1976. 29. Pl. XXIII: 1., Kröger 1998. 325–326. Abb. 194., egy panel az Art Institute of Chicago-ba: Pope–Ackerman 1938/VII. Pl. 177: F., s egy-egy további a Vignier Gyűjteménybe: Ghirshman 1962. Abb. 271., Londonba, a British Museumba: Cat. Bruxelles 1993. 152–153., Nr. 11., Cat. Paris 2006. 60. Nr. 15., illetve a berlini Museum für Islamische Kunstba: Cat. Berlin 1989. 583., 586., Nr. 4/71., Abb. 683., Gierlichs 1993. 59–60. Nr. 76. Az ásatásokról ismertté vált darabok többfelé szóródtak, ám ma csak az Iránban maradt lapok őrzési helye ismert: Muze-ye Melli-ye Irān, Teherán (egykor Muze-ye Irān-e Bāstān): Thompson 1976. Pl. IV.3–4.

elterjedtnek. Elképzelhető – főként a következő néhány évszázad sēnmurv ábrázolásainak ismeretében –, hogy ez a jelenség valahogyan valóban összefüggésben áll speciális jelkép mivoltával. Ám e vonalon csak igen bizonytalanul lehet továbbhaladnunk, ugyanis – amint fentebb említettem – a késő sāsānida korban feltűnő ábrázolások konkrét jelentésével kapcsolatban az írott források nem szolgálnak megfelelő információkkal. A korabeli zoroasztriánus szövegek az állatról a termékenységgel kapcsolatos képzetekkel összefüggésben emlékeznek meg – ilyen jellegű értelmezést azonban a késő sāsānida korra keltezhető tárgyi anyag vizsgálata alapján igen kevéssé tarthatunk valószínűnek. E szempontból az sem érdektelen, hogy a J. Kröger által bemutatott, a sēnmurvot a termékenységgel összekapcsoló ábrázolások mind a korai iszlám korból származnak (Kröger 1999. 201–202.). Korántsem véletlen tehát, hogy a korábbi kutatás a leginkább egykori kontextusában vizsgálható alkotáshoz, a Tāq-i Bustān-i sziklareliefhez fordulva kísérelte meg a sāsānida kori ábrázolások értelmezését, így jutva el az uralkodói *xvarənah* szimbólumához. Megerősítve látták e nézetet a hephtalita uralkodók pénzein feltűnő invesztitúra ábrázolások vizsgálata alapján: azokon ugyanis a sēnmurv is megjelenik, a felirat pedig a Tāq-i Bustān-i relief segítségével nyert eredmény helyességét látszik alátámasztani (Göbl 1967., az értelmezéshez lásd Schmidt 1980. 38., Schmidt 1980a. 167.).

Úgy tűnik, hogy nemcsak a sēnmurvnak, mint művészeti elemnek a feltűnése kontinuus a sāsānida hagyományokat folytató korai iszlám toreutika alkotásain, de az állatnak az uralkodói *xvarənah* koncepciójával összefüggő megjelenése sem feltétlenül korlátozódik pusztán a késő sāsānida korra. A Sāsānida Birodalmat elsöprő muszlim hódítók az iráni uralkodói koncepció több más elemével (lásd pl. Ettinghausen 1972. elemzését!) együtt az uralkodói *xvarənah* képzetének egyes elemeit is meghonosíthatták újonnan létrehozott birodalmukban. Minden bizonnyal ezzel lehet összefüggésben, hogy jó néhány közvetlenül az Omajjád dinasztia tagjaihoz köthető közel-keleti palotakomplexumból ismertek sēnmurv ábrázolások. A kérdéses emlékek kronológiai helyzetének áttekintése alapján nyilvánvaló, hogy ezen Omajjád kori paloták szinte kizárólag a VIII. század második negyedének két uralkodójához, II. Hišāmhoz (uralkodott: 724–743) és II. Walīdhoz (uralkodott: 743–744) köthetők. Sajnos a vizsgálandó paloták állapota és publikáltságának foka éppoly különböző, mint a szakirodalomban az egyes emlékeknek egyes uralkodókhoz rendelése. Mindennek ellenére bizonyos tendenciák így is kirajzolódnak a sēnmurv ábrázolások vizsgálata során.

Lelőhely	Elhelyezkedés	Faragvány	Freskó
Azraq al-Šīšān (ᶜAyn al-Sawdāᵓ)	Egy-egy timpanon faragványaként	x (2 db) (9. kép 2.)	
Ḫirbat al-Mafǧar	A fürdő/trónterem egyik falifülkéje (faragvány); E2 szoba (freskó)	x	x (10. kép 1.)
Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī	A palota egyik belső szobája		x (9 kép 3.)
Qaṣr al-Ḥallābāt	A qaṣr 10. szobája		x (9. kép 4.)
Qaṣr al-Mšattā	A homlokzat egyik háromszöge	x (5. kép 4.)	

Habár a táblázatban bemutatott lelőhelyek számát a további feltárások minden bizonnyal gyarapítani fogják, a bemutatott paloták szoros kronológiai összefüggése nyilvánvaló. A legkorábbi biztosan keltezhető emléket a mai Szíriában található Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī jelenti, ahol az ásatások során előkerült a II. Hišām kalifa nevét tartalmazó, az alapítással összefüggésben álló felirat (Schlumberger 1986. 28.). E felirat egyben a palota kalifai alapítását is bizonyítja, ami – bár csak közvetve, hiszen a palota tényleges lakója nem ismert – valószínűsítheti az uralkodói környezetet a

freskón ábrázolt sēnmurv számára is. Szintén hitelt érdemlő felirat datálja II. Walīd idejére (Bisheh 1987.) az igen hosszú időn keresztül a viták kereszttüzében álló[57] Qaṣr al-Mšattāt – habár a kérdéses faragvány előkerülése után is vannak hívei az O. Grabar (Grabar 1987.) által felvetett, majd a felirat ismeretében saját maga által is visszavont (Grabar 1993. 100., 6. j.) korai ᶜAbbāsida értelmezésnek (pl. Whitcomb 2001. 507–508.). Nehezebb helyzetben vagyunk az egykor a Jordán völgyében álló Ḫirbat al-Mafǧar keltezésekor. Abban ugyan senki sem kételkedik, hogy az épületkomplexum szintén a fent említett két kalifa idejére helyezhető, az építtető-tulajdonos személye körül azonban már koránt sincs ilyen egyetértés. A feltárásokat végző R. Hamilton előbb hezitálva (Hamilton 1959. 104–105., 230–232., 345–346.), majd a kérdésre többször visszatérve egyre határozottabban érvelt II. Walīd személye mellett (Hamilton 1969., Hamilton 1978., Hamilton 1988.). Álláspontját többen követhetőnek vélik (vö. pl. Fowden 2004. 159–160.), még ha az R. Hamilton által az azonosítás mellett felhozott egyes érvek megkérdőjelezhetőek is (vö. Bisheh 2000.). Akárhogy is, a bennünket itt foglalkoztató sēnmurv ábrázolások szempontjából mindenképpen utalni kell arra, hogy a részben befejezetlen[58] palota feltárása során talált írásos töredékek között lelt, II. Hišāmnak címzett levél (Baramki 1938. 53. Fig. 2.) tanúsága szerint az építkezés már Walīd hercegsége alatt megkezdődött. Bár csak még inkább közvetett érvek alapján, de szintén erre az időre helyezhetőek Azraq al-Šīšān romjai, amelyek az előzőekkel ellentétben nem egy, az Omajjád dinasztia tagjai által építtetett palotakomplexumként, hanem az uralkodó család valamely tagja (földrajzi helyzetéből következőleg legvalószínűbben szintén Walīd herceg) által használt elkerített vadászterületként értelmezhetőek.[59] Némileg kilóg a fenti sorból a szintén jordániai Qaṣr al-Ḥallābāt, amelyet sem az itt talált feliratok,[60] sem pedig a stratigráfiai megfigyelések,[61] illetve konkrét leletek nem segítenek pontosabban elhelyezni az Omajjád koron belül. Ugyanakkor a ḥallābāti stukkódíszek párhuzamossága a fent említett Ḫirbat al-Mafǧar-i és Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī-i stukkókkal, valamint a jellegzetes, ámbár a Ḫirbat al-Mafǧar-i mozaikoknál jelentősen gyengébb színvonalú padlómozaikok jelenléte (Bisheh 1980., Bisheh 1982., Bisheh 1985., Bisheh 1988., Bisheh 1993., Arce 2006., Arce 2009. 172.) alapján Gh. Bisheh megkockáztathatónak tartotta az Omajjád dinasztiából származó hercegi patrónus feltételezését (Bisheh 1980. 75., Bisheh 1985. 265.), ami a qaṣr földrajzi fekvése alapján ismételten Walīd hercegi periódusára mutathatna. S bár e kétségtelenül a kisebb méretű és jelentőségű, semmi esetre sem a már városiasnak szánt[62] qaṣrok közé tartozó rezidenciának pontos szerepe éppúgy ismeretlen – részben, mert minden bizonnyal többfunkciós volt[63] –, mint ahogy a többi Omajjád qaṣr

[57] A korábbi kronológiai attribúciókra lásd Creswell 1979. 633–634. összeállítását!

[58] Érdemes itt ugyanakkor utalni arra a kevéssé idézett tényre, hogy habár a palota építése nem fejeződött be (amihez minden bizonnyal hozzájárult az épületet még a munkálatok során sújtó földrengés is), s a hamarosan bekövetkező ᶜAbbāsida hatalomátvétel után erre később sem került sor, a jelentős részben álló palotakomplexumban az élet az 1940-es években közzétett kerámia (Baramki 1944.) újraelemzése alapján nyilvánvalóan egészen a Mameluk korig folytatódott (kisebb szakadás csak a XI. században valószínűsíthető) (vö. Whitcomb 1988.).

[59] Az új, Omajjád kori keltezésre lásd Bisheh 1986., Watson–Burnett 2001., Fowden 2004. 158., von Gladiss 2005. 242–244., Umayyads 2000. 162–163.

[60] A rezidenciális épületkomplexumhoz tartozó mecset feliratai, illetve a rezidencia stukkódíszeinek stíluskritikai jegyei alapján Bisheh 1980. 75. megkockáztathatónak vélte a lelőhely Omajjád kori fázisának 709–743 közé helyezését, ám a későbbiekben mind Bisheh 1993., mind az új feldolgozást végző Arce 2006. negatívan nyilatkozott a helyi feliratok keltező értékéről (bár e véleményük elsősorban a korábbi görög feliratokra vonatkozott).

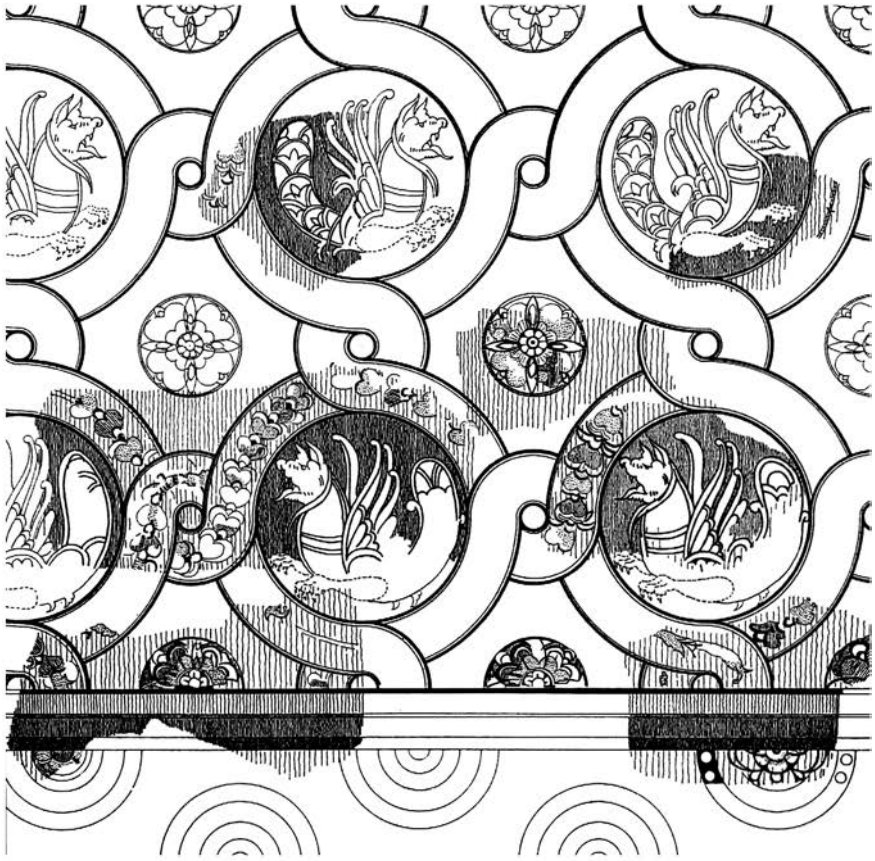
[61] A stratigráfiai keltezés lehetőségeiről lásd Arce 2006., Arce 2009.!

[62] Az Omajjád kori sivatagi rezidenciák ilyen irányú fejlődéséről lásd Genequand 2008. fejtegetéseit!

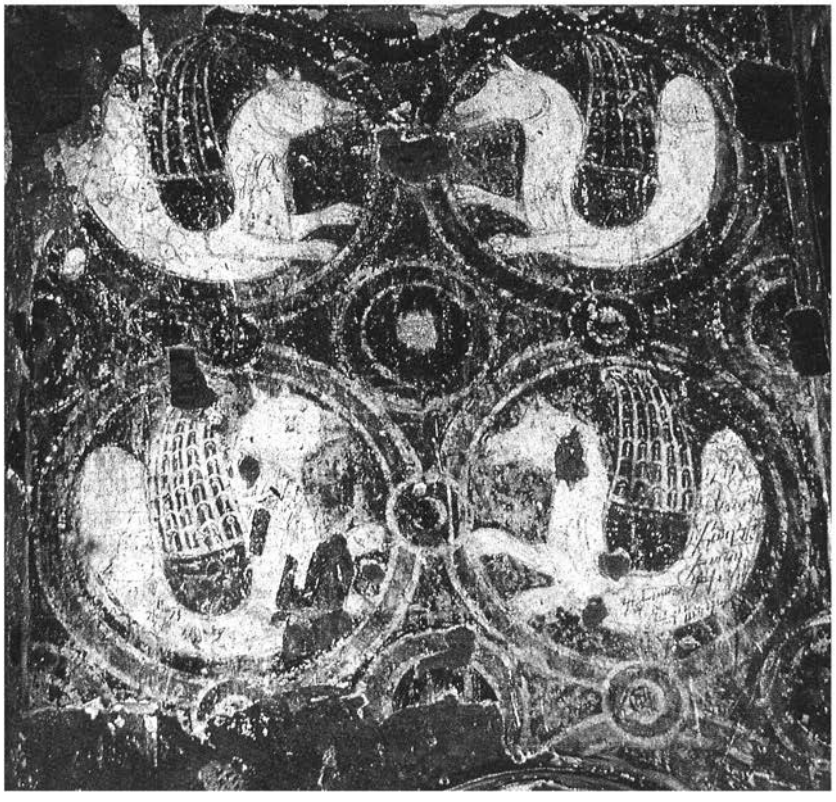
[63] Amint erre már Grabar 1993. esszéje is utalt.

10. kép
1: Sēnmurvokat ábrázoló freskó rekonstrukciója, Ḫirbat al-Mafǧar (ISR) (Grabar 1959. Fig. 253. alapján), 2: Sēnmurvokat ábrázoló freskó, Ani (GE) (Schippmann 1993. 132. kép alapján)

Fig. 10
1: Reconstruction of a fresco depicting sēnmurvs, Ḫirbat al-Mafǧar (ISR) (after Grabar 1959. Fig. 253), 2: Fresco depicting sēnmurvs, Ani (GE) (after Schippmann 1993. Fig. 132)

1

2

rendeltetése körül sem zárult le máig a vita,[64] a Walīd által építtetett és látogatott épülettípusok sokféleségének ismeretében Qaṣr al-Ḥallābāt viszonylagos kis méretét semmi esetre sem tarthatjuk a hozzá történő kötést kizáró oknak. Kétségtelen ugyanakkor, hogy ezen attribúció mellett néhány általánosságon kívül semmiféle pozitív érvet sem lehet felhozni – így ebben az esetben egyelőre nem tűnik ajánlatosnak az egykori patrónus(ok) konkrét személy(ek)kel történő azonosítása.

A fenti kronológiai, illetve a tulajdonosok személyét érintő áttekintés után érdemes röviden egy pillantást vetnünk a vizsgálat alá vonható sēnmurv ábrázolásoknak az épületeken belüli helyzetére, illetve az abból adódó tanulságokra. A legtisztább helyzetet természetesen azok az emlékek jelentenék, ahol a sēnmurv ábrázolást hordozó freskó vagy faragvány egykori helyén maradt: ilyet azonban csak egyetlen lelőhelyről ismerünk, Qaṣr al-Mšattā homlokzati faragványai között (a bejárattól nyugatra elhelyezkedő 4. háromszögben (Kühnel 1933. Abb. 10, Creswell 1979. I: 2, Pl. 123, Enderlein–Meinecke 1991. Abb. 20).[65] Már kevésbé biztos a Qaṣr al-Ḥallābāt palotájának fő udvaráról nyíló 10. helyiségében (Bisheh 1988. 274. Pl. VIII.b, Bisheh 1993. 51. Fig. 7)[66] feltárt freskómaradványok (9. kép 4.) lokalizálása, az újonnan elkészült rekonstrukció (Arce 2008. Fig. 20) alapján feltehető, hogy az I. Arce szerint audiencia céljaira is szolgáló (Arce 2009. 172.) épületrész falát textilszövetre emlékeztetően viszonylag nagyobb felületen boríthatta a sēnmurvos freskó. Ugyanezt a helyzetet láthatjuk Ḫirbat al-Mafǧar freskómaradványinál, ahol a palota bejárati szárnyának északi oldalán, az E2 számú szobában akadtak a medalionos selymekre emlékeztető elrendezésű freskótöredékekre (10. kép 1.) (Grabar 1959. 296–297.).[67] Ám amíg a ḥallābāti freskó viszonylag elérhető helyen volt, addig a Ḫirbat al-Mafǧar-i E2-es szoba a palota egyik eldugott sarkában helyezkedett el. Szintén egy viszonylag nehezen (a középső udvarról nyíló szobák felől) megközelíthető kis helyiség falát díszítette egykor a Qaṣr al-Ḥayr al-Ġarbī-i sēnmurvos freskótöredék (9. kép 3.) (Schlumberger 1939. Fig. 26, Schlumberger 1986. Pl. 57:b).[68] Ugyanígy a Ḫirbat al-Mafǧar-i palotakomplexumhoz tartozó fürdőből (vagy trónteremből)[69] származó sēnmurv díszes faragványt is a helyiség egyik legkevésbé látványos pontján helyezték el:[70] a kupola alatti 3. számú falifülkében (az egyetlen figurális fülkedíszként: Hamilton 1959. 152. Fig. 118, Pl. XXIX: 26). Pusztán egykori helyzetéből itt is kevéssé következtethetünk az ábrázolás jelentésére, illetve jelentőségére, különösen, hogy a magasan elhelyezett faragvány körül sok más állat-, illetve emberalakos stukkódísz volt látható.[71] Nem emelkedett ki jelentőségével az Azraq al-Šīšān-i rezervoár két, közelebbről nem meghatározható funkciójú timpanonjába – több más állatot ábrázoló faragvány közé[72] – beépített sēnmurvos kő sem

[64] A korai időszak *Bādiya*-teóriáját (Lammens 1910., Herzfeld 1921.) hosszú időre felváltotta a Sauvaget 1939., illetve Sauvaget 1967. által javasolt, s Grabar 1978. 148–173. által továbbfejlesztett (mező)gazdasági funkciót feltételező elképzelére, de feltűnt a kérdéses emlékek politikai jellegű interpretációja is (Gaube 1979.). A jelenlegi kutatás a kérdést jóval differenciáltabban kezeli, lásd ehhez Bisheh 1985. 265., Bisheh 1992., Fowden 2004., Genequand 2008. megjegyzéseit!

[65] A palota legújabb alaprajzát lásd: Bujard 2002. Fig. 3–4., Genequand 2008a. Fig. 30–31; izometrikus rekonstrukciója: Bujard 2002. Fig. 8., Genequand 2008a. Fig. 32.

[66] Bisheh 1993, 51. az állatot griffként határozta meg. Az épület alaprajzát lásd: Bisheh 1988. Fig. 25., Bisheh 1993. Fig. 1. Bár Arce 2008. Fig. 20 képaláírása a 11. helyiségről ír, megalapozottabbnak tűnik a töredékeket felszínre hozó ásató beszámolójára hagyatkozni.

[67] A freskótöredékek: Hamilton 1959. Pl. LXX: 1–6, elhelyezkedésük rekonstrukciója: Grabar 1959. Fig. 253. A palota alaprajzát lásd: Hamilton 1959. Fig. 8.

[68] A palota alaprajzát lásd: Schlumberger 1939. Pl. XXXV, Schlumberger 1986. Pl. 22.

[69] Ettinghausen 1972. hosszasan igyekszik bizonyítani ezt az álláspontot.

[70] Így látta ezt már Ettinghausen 1972. 38., 1. lj.

[71] A fürdő látvány-rekonstrukcióját lásd: Hamilton 1959. Fig. 25–26.!

[72] A faragott kövek legteljesebb katalógusát közli: Bisheh 1986., az újabb faragványokat: Vibert-Guigue 2006. 331–338.

(9. kép 2.).[73] Úgy tűnik tehát, hiába lehet elviekben csaknem valamennyi sēnmurv ábrázolást felmutató Omajjád kori palotát a dinasztia tagjaihoz kötni, az ábrázolások kontextusa olyan mértékben ismeretlen, illetve olyannyira nem specifikus, hogy az mindenfajta szoros értelmezését lehetetlenné tesz. S bár azt a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján nem tarthatjuk teljességgel kizárhatónak, hogy a vizsgált állat ábrázolása már önmagában utalt volna az uralkodócsaláddal fennálló valamiféle kapcsolatra, a tény, hogy a kérdéses sēnmurvok az esetek jelentős többségében más állatok társaságában fordulnak elő (Azraq al-Šīšān, Qaṣr al-Mšattā), illetve textilszerűen borították a reprezentációs szempontból kevéssé jelentős helyiségek falait (Ḫirbat al-Mafǧar, Qaṣr al-Ḥallābāt), sokkal inkább az állatnak a paloták díszítőrendszerében elfoglalt funkciójára utal, semmint kiemelt, egyéni jelkép szerepére.

Érdemes továbbá arra is felfigyelnünk, hogy a korai iszlám időszak sēnmurv ábrázolásai csak az Omajjád korban, s akkor is főként az Omajjád hatalom utolsó három évtizedében köthetőek valamelyest – e palotákon keresztül – az uralkodói reprezentáció köréhez, míg az iráni tradícióhoz sokkal erőteljesebben kötődő ᶜAbbāsidák alatt ez a folyamat megszakadni látszik. A kizárólagos uralkodói környezet – amint a késő sāsānida korban sem – az Omajjádok alatt sem mutatható ki. Jó néhány olyan emlék maradt ránk, amelyeknek az uralkodói közeghez tartozása bizonytalan vagy éppen valószínűtlen. Ezek közé tartoznak azok a fent röviden bemutatott ezüstedények (illetve azoknak egy része), amelyek egyértelműen sāsānida művészeti tradíciókat követnek, de a sāsānida korszak után készültek az új muszlim birodalom számára dolgozó műhelyekben. Arra nézve, hogy ilyen típusú edények – köztük a sēnmurvot megjelenítők is – az előkelők viszonylag szélesebb köreiben használatban lehettek, az írott források adatai utalnak. A gyakran idézett ᶜAbbāsida kori (IX. századi) Abū Nūwās-tól származó költemény szerint például *'Wine circulated among us in a gold cup, which a Persian endowed with various representations; on its bottom Kisra [is found] and on its sides there are wild cows [or antelopes] ambushed by riders with bows; wine reached as far up as where collars are buttoned up and water as far as the place where headgears are.'*[74]

Egy másik versben pedig így ír le egy minden kétségen kívül a sāsānida kor után készült ezüstedényt: *'He opened the plug [of a wine bottle] over a cup whose bottom and sides were engraved; it was decorated with a representation of Kisra's army; Kisra himself appears on the bottom of the vessel; the leaders of the army with maces and short robes are found by his [Kisra's] stirrups.'*[75]

Az Abū Nūwās-féle költemények természetesen csak arra szolgáltatnak bizonyítékot, hogy a sāsānida típusú fémedények még a IX. században is kedveltek voltak a muszlim udvar(ok)ban, illetve az arisztokrácia köreiben, arról azonban semmit sem árulnak el, hogy létezett-e bármilyen szabályozás, amely készítésüket/birtoklásukat keretek közé szoríthatta volna. (Ezt feltételezik a Sāsānida Birodalomban az uralkodó vadászatát ábrázoló tálak kapcsán, amelyeket a kutatás a királyi *largatio* szokásával hoz kapcsolatba.) Így abban sem találhatunk semmi meglepőt, hogy a sēnmurvval díszített edényeket használók köréről sincsen semmiféle konkrét adatunk a magukból az edényekből nyerhető információkon kívül. E szempontból pedig kétségkívül figyelemre méltó, hogy az egyetlen iráni földből, s egyben ismert régészeti kontextusból származó darab, a Qūrī Qalᶜeh barlangnál talált edény minden bizonnyal abból a sāsānida kor utáni provinciális iráni műhelyből került ki, mint a kincslelet többi edénye[76] – ez pedig korántsem rosszabb minőségű, mint a Metropolitan Museum vagy a Louvre kerek tálja.

[73] Az első kő első publikációja: Bisheh 1986. 51., jó színes fotója: von Gladiss 2005. Abb. 11.9. A második kő: Vibert-Guigue 2006. 332., 334. Fig. 16. A kövek lelőhelyére: Fowden 2004. 158., a lelőhely alaprajza: Bisheh 1986. 47., légifotója: Kennedy 2000. 45., Fig. 10., összefoglalóan: Vibert-Guigue 2006.

[74] Oleg Grabar fordítása: Grabar 1967. 35.

[75] Oleg Grabar fordítása: Grabar 1967. 35.

[76] Erre nézve lásd Akbarzadeh–Daryee–Lerner 2001. megállapításait!

A sēnmurv használatának problémáját, pontosabban annak sokrétűségét jól mutatják azok a nyugat-iráni területeken ca. 697/698 és 713/714 között vert igen ritka arabo-sāsānida rézérmék is, amelyek előoldalára az egykori sāsānida uralkodó (II. Ḫusraw Parvīz) képét, hátoldalára pedig egy sēnmurv alakját verték (9. kép 5.).[77] Ezeknek az uralkodói (illetve a konkrét esetben az általa kinevezett helytartói) reprezentációval kapcsolatban álló, ám mégis közkézen forgó tárgyaknak nyilvánvaló ritkasága mellett figyelemre méltó, hogy a sēnmurv a sāsānida pénzverés kelléktárában ismeretlen volt. Nem így a hephtalita uralkodók pénzein, ahol jól azonosíthatóan a *xvarənah* hordozójaként jelent meg (Göbl 1967. I. 178–179., II. 156–157., III. Taf. 70: 259., Herzfeld 1938. 152., Abb. 26); de használták e keleti területeken a VII–VIII. században e keveréklény alakját a különböző arabo-sāsānida és keleti hun érmékre vert ellenjegyekként is (Göbl 1967. 112–202., Gaube 1973. 109–118., Nikitin–Roth 1995.). Nem teljesen problémamentes az állat azonosítása ezen ellenjegyek többségén,[78] ugyanis sok esetben csak a kutya-/oroszlánszerű előtagot láthatjuk, míg a pávafarok nem jelenik meg – azaz közel sem biztos, hogy az egykori alkotók valóban sēnmurvot akartak megjeleníteni.[79]

Ezek mellett az uralkodó dinasztiával, illetve annak ideológiájával valamilyen formában közvetlen vagy közvetett kapcsolatban álló tárgyak mellett egy sor olyan alkotást ismerünk a korai iszlám korból, amelyek minden bizonnyal a társadalom sokkal szélesebb rétegei számára lehettek elérhetőek. A legnyilvánvalóbbak azok a medaliondíszes üvegedények, amelyeken a sēnmurv feltűnik. Bár első közléseik idején még megoszlottak a vélemények e kétségtelenül sāsānida mintákat követő üvegek késő sāsānida, illetve korai iszlám korra történő datálhatóságával kapcsolatban,[80] egy szíriai szórvány medalionon feltűnő *bismi ’llāhi* felirat, valamint a berlini Pegasus-csésze *ᶜamra ’llāhi* (‘Isten örök létére [esküszöm]’) felirata meggyőző bizonyítékot szolgáltat a medaliontípus korai iszlám származására (Erdmann 1953.). Ezt a véleményt támasztották alá azután a megfelelő stratigráfiai megfigyelések mellett napvilágra került példányok, mint például a bennünket itt különösen érdeklő, Bet Šeān Omajjád kori rétegeiből származó, *Allāh*-feliratos, sēnmurvval díszített példány (9. kép 6.) (Hadad 2005. 22. Pl. 4: 91). Hasonló időhorizonthoz tartozhat – bár szórvány jellege miatt csak a korai típusú kufi felirat segítheti a datálást – az egykori Prokesch-Osten Gyűjtemény *ᶜammara Allāhu li-man tabᶜahu* (‘Isten tartsa meg sokáig életben azt, aki követi őt’) feliratos agyagpecsétlője, amelyen szintén egy sēnmurv ismerhető fel (a tárgyra: Glück 1930. 256., Creswell 1979. Fig. 686; a feliratra: Grohmann 1967. 113.).

Ezek mellett az Omajjád kori, minden bizonnyal a társadalom szélesebb rétegei által is elérhető edények mellett számolnunk kell egy olyan emlékcsoporttal, amely ugyan nem feltétlenül az uralkodó és dinasztiája tulajdonát képezte, de az értékes nyersanyag és a kivitel színvonala alapján legvalószínűbben a korabeli arisztokrácia tagjai birtokolhattak. Ide tartozik az egykor Theodor Fischer luzerni gyűjteményének[81] részét képező elefántcsont ládika, amelyet ugyan közlője sāsānida

---

[77] E rézvereteknek alig néhány példánya ismert: Inv. Nr. 1989.218, Bibliothēque Nationale, Paris: Cat. Paris 2006. 219., 224., Nr. 208.; Ashmolean Museum, Oxford: Album–Goodwin 2002. Pl. 35, Nr. 496.; közelebbi adatok nélkül közölt példány: Bates 1987. Pl. II: 6. Datálásukra lásd Album–Goodwin 2002. 47–49.

[78] A legegyértelműbben azonosítható ellenjegyekre lásd a Nikitin–Roth 1995. által közzétett érméket.

[79] Ugyanezzel a problémával kellett szembenézni már a II. Bahrām kori érmék koronáin látható állatok értékelésénél (vö. Göbl 1968.), illetve több, sēnmurv előtagot ábrázoló sāsānida agyagbulla esetén is (vö. Göbl 1976. 35–36.). Szintén ez akadályozza meg a fent említett varahsai szogd freskó és az Ermitázs gyűjteményében őrzött, vitatott funkciójú ezüst sēnmurv fej (Trever 1964. Pl. XLVIII, Marschak 1986. Abb. 58, 60) e dolgozat keretei között történő tárgyalását.

[80] Ezeket összefoglalja, illetve a sāsānida keltezés mellett érvel Erdmann 1950/51.

[81] A tárgy az 1960-as években már a brüsszeli Madame Féron-Stocklet gyűjteményhez tartozott (vö. Cat. Essen 1962. Nr. 393.), jelenleg számomra ismeretlen helyen őrzik. A ládika hollétével kapcsolatos érdeklődésemre B. Overlaet (Bruxelles) sem tudott érdemi információhoz jutni.

korúként határozott meg (von Falke 1928.), azonban mind a sēnmurvok, mind a Bahrām Gūr vadászatát bemutató középső medalion stílusa alapján sokkal inkább az Omajjád vagy a korai ᶜAbbāsida korra keltezhető. Úgy vélem, ugyanez mondható el a fent röviden említett Čāl Ṭarḫān,[82] illetve a Niẓāmābād (Kröger 1982. Abb. 114. Taf. 74: 1) lelőhelyen feltárt, sēnmurvot ábrázoló stukkópanelekről (illetve paneltöredékről) (9. kép 1.). Amint az említett ládikánál, úgy ebben az esetben sem lehetünk biztosak a kérdéses paloták, illetve stukkódíszítéseik keltezését illetőleg, ám stíluskritikai alapon a korai iszlám (Omajjád) periódusra datálásuk, illetve az épületkomplexumoknak egy helyi előkelőhöz kötése itt is megalapozottabbnak tűnik (Kröger 1982. 181., 186.).

Nem közvetlenül az arisztokráciához, de az értékes nyersanyagot tekintve mindenképpen a korabeli jómódúakhoz vezetnek a VIII–IX. századra (azaz inkább már a korai ᶜAbbāsida korra) datált, sēnmurvot ábrázoló selyemszövetek. A Tāq-i Bustān-i sziklareliefen látható sēnmurvos selymek, az afrasiabi freskó egyik követének selyemruhája, illetve a talán korabeli selyemszövetek hatását mutató Ḫirbat al-Mafǧar-i[83] és Qaṣr al-Ḥallābāt-i freskók ismeretében mindenképpen meglepő a tényleges szövetek ily kései felbukkanása – így ebben az esetben inkább kell a hagyományozódásban mutatkozó hiányra gondolnunk, semmint a sēnmurvos szövetek tényleges kései megjelenésére. Állandó problémát jelent természetesen a kora középkori selyemszövetek régészeti kontextus nélküli, pusztán készítéstechnikai és stíluskritikai alapokon nyugvó datálásának/datálhatóságának nehézsége. Így nem meglepő, hogy a sēnmurvdíszes selymek keltezésében igen komoly szerepet kapott az egyetlen ténylegesen régészeti kontextusból származó darab, amely a híres Moscsevaja Balka lelőhelyről került múzeumba (11. kép). A szövetet mind az első közlő (Jeroussalimskaja 1978.), mind a későbbi feldolgozók a VIII–IX. századra keltezték (Riboud 1976.), helyesbítve ezzel a hasonló szövetekre a kaukázusi temető feldolgozását megelőzően javasolt korábbi (VI–VII. századi) keltezéseket. A moscsevaja balkai darabbal kapcsolatban azonban megoszlanak a vélemények annak bizánci vagy keleti muszlim készítmény voltáról. Ugyanígy az európai egyházi kincstárakból származó sēnmurvos szövetek esetén is sokszor találkozunk a szakirodalomban a „bizánci/iráni" megjelöléssel, ami egyértelműen mutatja a pusztán technikai alapokon álló kutatásban rejlő bizonytalanságot.[84] Ugyanakkor ezek a bizánci és a korai iszlám világban (s nem kizárólag annak iráni részén, amint a sēnmurv ábrázolásokat kulturális indikátorként alkalmazó szerzők munkái gyakorta sejteni engedik) egyaránt elterjedt selymek azt teljes egyértelműséggel jelzik, hogy e mitikus keveréklény legkésőbb a VIII. századra nemcsak az uralkodói reprezentáció szűk köreit, hanem már a részben a sāsānida világ örököseként fellépő korai iszlám kultúra határait is könnyedén átlépte.

Úgy tűnik, a sēnmurv nem pusztán a fent látott jelentős geográfiai, kronológia és kulturális határokon hatolt át sikeresen, hanem az iráni kultúrában gyökerező jelentését (illetve egyes jelentéseit) is képes volt maga mögött hagyni, ami nélkül elképzelhetetlen lett volna mind az iszlám, mind pedig a bizánci kultúrkörben történő hosszú távú meggyökeresedése. Korántsem állt egyedül ezzel a sāsānida-bizánci kulturális érintkezések történetében. A fentebb már idézett, szintén a *xvarənah* szimbólumaként számon tartott, nyakában textilszalagot viselő kos ábrázolásai például már a Sāsānida Birodalom fennállása alatt, az V. század végén megjelentek a Bizánci Birodalom

[82] Lásd az 56. jegyzetet!

[83] A Ḫirbat al-Mafǧar-i freskó selyem előképét feltételezte Grabar 1959. 299.

[84] Amint a középkori bizánci és muszlim selyemszövetek egyik legalaposabb ismerője, A. Muthesius fogalmaz: „Clearly, the surviving silks demonstrate a near identical silk production in Islamic and in Byzantine silk weaving centres by the tenth century." (Muthesius 1995. 308.)

11. kép
Sēnmurvokat ábrázoló selyemkaftán, Moscsevaja Balka (Karacséj- és Cserkeszföld, RU)
(Cat. München 1996. 18., Cat. No. 1. alapján)

Fig. 11
Silk kaftan depicting sēnmurvs, Moshchevaja Balka (Karachay-Cherkessia, RU)
(after Cat. München 1996. 18, Cat. No. 1)

keleti provinciáinak művészetében, amint arról az Antiokiában feltárt padlómozaikok tanúskodnak.[85] Tovább árnyalja a képet, hogy a minden valószínűség szerint e mozaikok előképéül szolgáló selymeket[86] magában a Sāsānida Birodalomban gyártották, amelyek azután az antinoopolis-i ásatások tanúsága alapján a Bizánci Birodalomba is elkerültek[87] (ahol azután helyi műhelyek másolták[88]). A vizsgált állatot megjelenítő alkotások köre nem merül ki a(z akár exportcélokat is szolgáló) textíliákban. Amint a sēnmurv esetén, úgy itt is megtalálhatjuk ezeket az állatokat a toreutika alkotásain (pl. Cat. Paris 2006. 114., Nr. 54.), különböző pecsétlőkön (pl. Brunner 1978. 92–96.) vagy éppen a Kīš-i palota stukkódíszei között (Kröger 1982. Taf. 81: 3). E jelenség egyrészt világosan mutatja, hogy a sēnmurvnak a sāsānida kultúrában elfoglalt helye semmi esetre sem lehetett gátja a mediterrán kultúrák közötti vándorlásának, másrészt rávilágít azon út kivételes voltára, melyet e keveréklény a bizánci kultúrában bejárt. Sem a kos, sem az antiokiai mozaikokon, illetve egyiptomi késő ókori textileken látható textilszalaggal körülvett nyakú fácánok, papagájok vagy a koronggal övezett fejű madarak nem váltak elterjedtté Bizánc nyugatabbi provinciáiban, ellentétben a sēnmurvval, amely – keveréklény léte ellenére[89] – a VIII. századtól a bizánci kultúra szerves részévé vált mintegy négy évszázadra.

A biztosan bizáncinak tartható sēnmurv ábrázolások kronológiai helyzetének elemzése arra is felhívja a figyelmet, hogy az Antiokiából, illetve a késő ókori Egyiptomból ismert sāsānida eredetű fent említett vizuális elemekkel ellentétben a sēnmurv minden bizonnyal nem közvetlenül a sāsānida, hanem már a korai iszlám (Omajjád kori) kultúrából került a nyugati szomszédhoz. E századból származnak – majd a későbbi századokban szaporodnak – Bizáncban az első sēnmurvdíszes selyemszövetek (12. kép 6.)[90] (legyenek ezek keleti muszlim/iráni műhelyekben készült importok vagy már bizánci másolatok).[91] Ekkoriban tűnik fel az állat egy minden valószínűség szerint Szar-

[85] Ma a Worchester Art Museum (Inv. Nr. 1936.33), illetve a Musée du Louvre (Inv. Nr. Ma 3442) gyűjteményeiben. Első közlése: Levi 1947. Pl. CXXXIII: b (Worchester), Pl. CXXXIV (Louvre), jó színes fotóját lásd Cat. Worchester 2000. 133., Nr. 20.

[86] A korábbi közkeletű felfogást, miszerint az V. századtól Antiokiában elterjedő, keleti, sāsānida előképekre visszamenő mozaikdíszítés-típusokat sāsānida textilekről másolták volna (pl. Morey 1938. 42–43., Morey 1953. 41–45., Levi 1947. 313–315., Lavin 1963. 77–78., Gonosová 2000. 130–133., Balty 2006. 40–42.) az utóbbi időben megkérdőjelezte, illetve a tézis árnyaltabb megfogalmazásának szükségességére hívta fel a kutatás figyelmét Dunbabin 1999. 178–179.

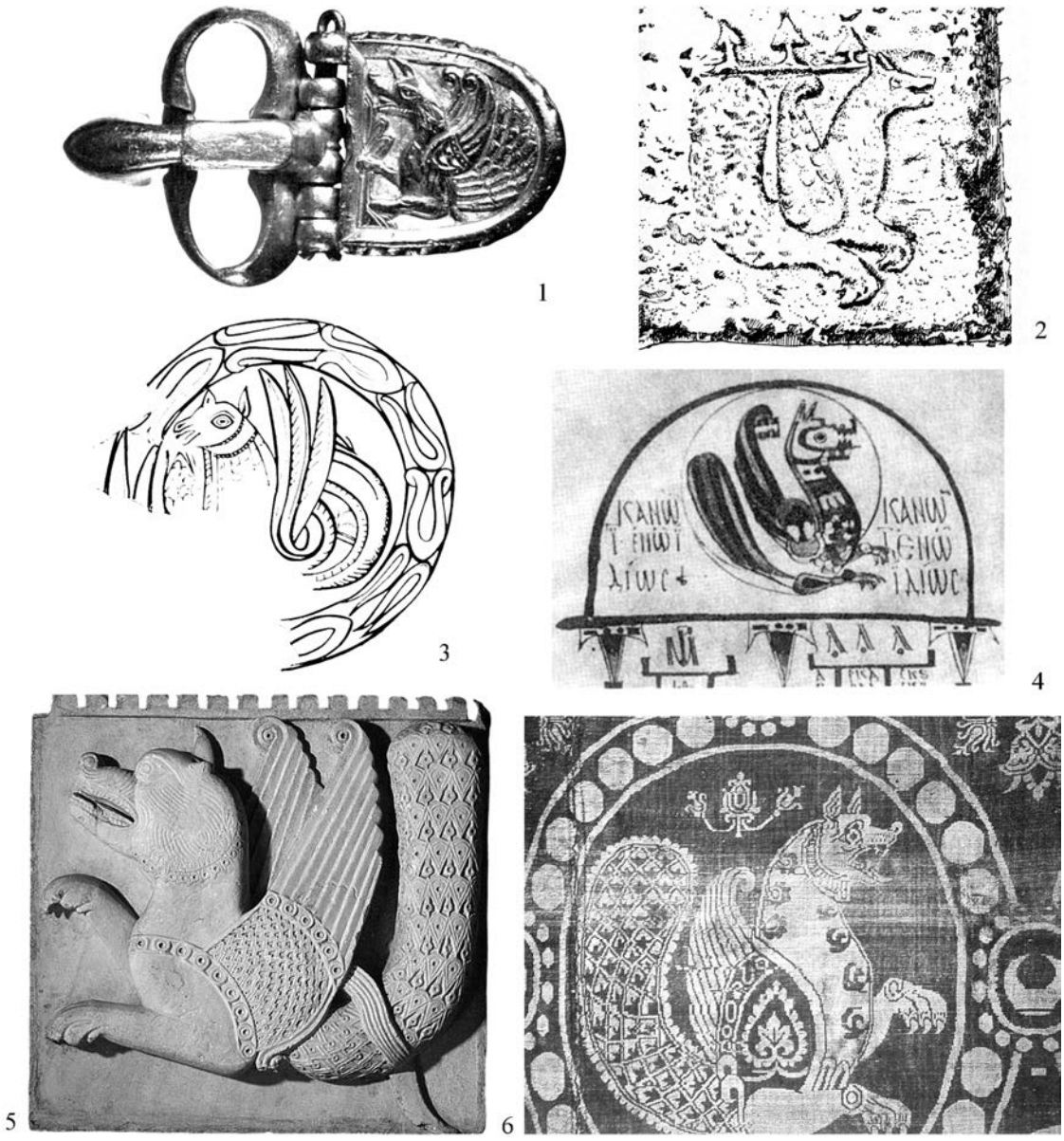
[87] Pl. Inv. Nr. 26.812/10, Musée des Tissus, Lyon: Martiniani-Reber 1986. 44–45., Nr. 10, valamint Inv. Nr. E29376, Musée du Louvre: Martiniani-Reber 1997. 111–112., Nr. 60., színes fotón: Schrenk 2006. Fig. 9.

[88] Vö. a The Metropolitan Museum of Art-ban őrzött textiltöredékkel, amely minden valószínűség szerint egy Egyiptomba került sāsānida szövet helyi másolatának tartható (Harper 1995/96.)!

[89] Arra, hogy a sāsānida szárnyas „kutya-páva" csaknem az egyetlen keveréklény, amely az antik mítoszok kompozit lényeivel szemben – legalábbis a hivatalos egyházi álláspont szerint – ellenséges beállítottságú Bizáncban gyökeret tudott verni, lásd Maguire–Maguire 2007. 28.

[90] Az ismert leletek közül a szöveteket tipológiai szempontból vizsgáló A.A. Jeruszalimszkaja szerint a legrégebbi a zöld alcsoporthoz tartozó ún. Saint-Leu selyem (a Szent Ilona ereklyéi között Saint-Leu-Saint-Gilles templomi őrzési helye után elnevezve), melynek darabjai ma Párizsban (Inv. Nr. 16364 és Inv. Nr. 14572, Musée des Arts décoratifs): Cat. Paris 1992. 374–375., Nr. 281. és Londonban (Inv. Nr. 761-1893 és Inv. Nr. 8579-1863, Victoria and Albert Museum): Cat. Bonn 2010. 170., Nr. 54. találhatóak meg. Ezt követi a vörös alcsoporthoz tartozó San Salvatore-i selyem: Mancinelli 1975., Jeroussalimskaja 1978. Fig. 8, majd a szintén a vörös alcsoporthoz tartozó Saint Rémi lepel és párna (Szent Remigius ereklyéi közül, Reims): Cat. Paris 1992. 375–376. Nr. 282–283., Guicherd–Vial–Dupont 1962., Riboud 1974. Fig. 8–9, illetve a moscsevaja balkai kaftán (zöld csoport), vö. Jeroussalimskaja 1978. 198–199., Riboud 1974. 26–28. Talán szintén e sēnmurvos selymek közé lehet sorolni a Musée Alfred Bonno (Chelles, FR) szövettöredékét: Laporte 1988. 146., Fig. 46, vö. Muthesius 1997. 219.

[91] Jeroussalimskaja 1978. 189–191. szerint a sēnmurvos selymek zöld és vörös alcsoportjához tartozó darabok sāsānida hagyományokat követő iráni műhelyek termékeinek tarthatók, míg a kék alcsoporthoz tartozók bizánci imitációk. Ezzel szemben a szakemberek többsége vagy bizánci másolatnak határozza meg a zöld és a vörös alcsoport egyes tagjait is, vagy nem tartja eldönthetőnek a muszlim, illetve bizánci származás kérdését.

12. kép

Bizánci sēnmurv ábrázolások 1: ismeretlen lelőhelyű aranycsat, Szardínia (IT) (ma: Römisch-Germanisches Museum, Köln) (Cat. Bonn 2010. Nr. 98. alapján), 2: Isztambul városfalának egyik tornya (Eyice 1966. Taf. 27: b. alapján), 3: Ağaç Alti Kilise (TR), templomi freskó, (Thierry 2002. Pl. 54. alapján), 4: festett kézirat kánontábláján (ma: Cod. gr. 354, fol. 12v, Vatikán) (Weitzmann 1935/1996. Taf. LXXXII. Abb. 515. alapján), 5: ismeretlen lelőhelyű kőfaragvány, Isztambul (Cat. Paris 2009. Cat. No. 5. alapján), 6: ismeretlen lelőhelyű selyemszövet (ma: Victoria and Albert Museum, London) (Cat. Bonn 2010. Nr. 54. alapján)

Fig. 12

Byzantine sēnmurv depictions 1: golden buckle, unknown provenance, Sardinia (IT) (today: Römisch-Germanisches Museum, Köln) (after Cat. Bonn 2010. Nr. 98), 2: a tower of the Istanbul city wall (after Eyice 1966. Pl. 27: b), 3: Ağaç Alti Kilise (TR), church fresco (after Thierry 2002. Pl. 54), 4: canon table of an illuminated manuscript (today: Cod. gr. 354, fol. 12v, Vatican) (after Weitzmann 1935/1996. Pl. LXXXII. Fig. 515), 5: stone sculpture, unknown provenance, Istanbul (after Cat. Paris 2009. Cat. No. 5), 6: silk cloth, unknown provenance (today: Victoria and Albert Museum, London) (after Cat. Bonn 2010. Nr. 54)

díniáról származó bizánci aranycsaton (12. kép 1.),[92] valamint néhány, a bizánci képrombolás korára (726/730–787, 814–843) keltezett kappadókiai és görögországi templomi freskón. A legjobb állapotban megmaradt falfestmény Ağaç Alti Kilise-ből származik; itt a kutatás a templom korai fázisának anikonikus díszítését a képromboló periódusra keltezte (12. kép 3.).[93] Hasonló alapon helyezték ugyanerre az időre a középső-görögországi Episkopi-i (Cat. Athens 1976. 63., Nr. 14a., Pl. I: 14a) és az izauriai Al Oda-i templomok (Gough 1957., Thierry 1976. 97–98., Fig. 38, Thierry 2002. 142., Sch. 50) freskóit, ahol szintén megjelenik a sēnmurv (bár korántsem annak legklasszikusabb formájában). Meg kell ugyanakkor itt jegyeznem, hogy e keltezések korántsem állnak teljesen szilárd lábakon: az ún. képrombolás kori templomok datálása meglehetősen komoly vitákat váltott ki az utóbbi évtizedben,[94] így semmi meglepő sincs abban, hogy akad, aki az Ağaç Alti Kilise sēnmurvos freskóját is – a teljes figurális ciklus keltezése alapján – inkább a XI. század elejére helyezi (Restle 1967. III. Nr. LV., Vanderheyde 1994. 36.). Akárhogyan is, a VIII. századból származó szardíniai csat, illetve a VIII–IX. századi selyemszövetek alapján viszonylag nagy biztonsággal következtethetünk a sēnmurv ábrázolások VIII. századi bizánci megjelenésére; Konstantinápoly városfalának 16. számú, V. Leōn (ur. 813–820), II. Mikhaēl (ur. 820–829) vagy Theophilos (ur. 829–842) bizánci császár uralkodása idején, azaz a második képromboló periódus alatt épült tornyán pedig már biztosan fővárosi környezetben is találkozhatunk vele a IX. század első felében (12. kép 2.) (Eyice 1966. 110–112. Taf. 27, 28a). Szintén kőfaragványról ismert egy további, a kutatás által a X. századra keltezett konstantinápolyi sēnmurv ábrázolás (12. kép 5.), amelyet J. Strzygowski fedezett fel 1889-ben egy isztambuli régiségkereskedőnél, s amely 1901 óta az Isztambuli Régészeti Múzeum gyűjteményéhez tartozik.[95] Ez ugyan szórvány leletet, de A. Grabar megkísérelte a 907-es alapítású konstantinápolyi *tou Libos* kolostor templomának (ma: Fenari Isa Camii) faragványai közé beilleszteni (a két prokonnēsosi márványból faragott téglalap alakú lapot a szentélyrekesztő részeként értelmezve: Grabar 1963. 108–109.), konszenzus azonban csak a datálása körül alakult ki (Mango–Hawkins 1964. 305., Ulbert 1969. 77. [a faragványoknak a Fenari Isa Camiival való egyidejűségét is vitatva], Firatli 1990. 170–171., Nr. 343–344., Vanderheyde 1994. 36., Cat. Paris 2009. 92., Nr. 5.). Korántsem lenne ugyanakkor egyedülálló a sēnmurvnak egy templom szentélye körüli feltűnése, hiszen az 1966-ban az anatóliai Sebasta/Sisvaslı falunál feltárt, a VI. században épített, majd a X–XI. században jelentősen átépített templom szentélyrekesztőjének faragványai között is előkerült egy oszlop töredéke, amelyen egymás alatt négy összefonódó medalionban egy-egy sēnmurv látható (13. kép 2.). A *templon* faragványait az ásató a X. századra keltezte (Firatli 1969. 164., Fig. 27, Firatli 1979. Fig. 1), míg a későbbi kutatás a *templon* felirata alapján 1019–1025 közé datálja (vö. Dennert 1997. 48.). Ugyancsak keresztény kontextusban jelenik meg állatunk egy 948/949-es keltezésű Biblia kézirat kánontábláján (12. kép 4.) (Fol. 12v, Cod. Gr. 354, Vatikán: Weitzmann 1935/1996. 75., Taf. LXXXII, Abb. 515).

Ugyanakkor a X–XI. századi bizánci sēnmurv ábrázolások jelentősebb része továbbra is a profán szférához tartozott: folytatódott ugyanis a VIII–IX. században meghonosodott selymek

[92] Egykori Sammlung Diergardt, Römisch-Germanisches Museum, Köln (Inv. Nr D960). A csatot hosszú ideig a VII. századra keltezték (Werner 1955. 41., Taf 6: 9, Riemer 1995. 788–790., Bálint 2004. 30., 4. kép 2.); ma a VIII. századi dátum elfogadottabb (Schulze-Dörrlamm 2002. 342., Schulze-Dörrlamm 2009. 109. [E35 típus], Cat. Bonn 2010. 190., Nr. 98.).

[93] Thierry 1976. Fig. 39, Thierry 2002. 140–142. Pl. 54: „VIII. század vagy IX. század eleje" keltezéssel. A medalionos keretben megjelenő állatok textil előképét már Eyice 1966. 116. is feltételezhetőnek tartotta.

[94] Az érveket és ellenérveket lásd: Gough 1957., Thierry 1976., Haldon–Brubaker 2001. 24–28., Brubaker 2001., Brubaker 2004.

[95] Még VI–VII. századi datálással, eredeti sāsānida emléknek tartva közölte: Mendel 1912. II. 579–582., Nr. 790–791.

13. kép

Bizánci sēnmurv ábrázolások 1: Gnyozdovo I/41. kurgán (RU), mázas kerámiatál (Jegorov 1999. Risz. 18: 34. alapján), 2: Sebasta/Sisvaslı (TR), templom szentélyrekesztőjének faragványa (Eyice 1969. Fig. 27. alapján), 3: Theophanō-kereszt zománclapja (Buckton 1988. Fig. 16. alapján), 4: a preszlavi kincs (BG) aranydiadémjának zománclapjai (Buckton 1988. Fig. 4. alapján)

Fig. 13

Byzantine sēnmurv depictions 1: Gnjozdovo, barrow I/41 (RU), glazed ceramic plate (after Jegorov 1999. Fig. 18: 34), 2: Sebasta/Sisvaslı (TR), chancel screen of a church (after Eyice 1969. Fig. 27), 3: enameled plate of the Theophanō-cross (after Buckton 1988. Fig. 16), 4: enameled plates of the golden diadem from the Preslav Treasure (BG) (after Buckton 1988. Fig. 4)

1

2

3

4

gyártása,[96] de megjelent az állat a konstantinápolyi (feltehetőleg császári) műhelyben készült, majd ajándékként a dunai bolgárok uralkodójához került preszlavi aranydiadém rekeszzománc díszein (13. kép 4.),[97] a fővárosi elit számára készített díszes elefántcsont ládikák díszítőelemei között (14. kép 3.), egy négyszögletes testű, szíjbefűző lyukkal ellátott csaton,[98] illetve egy XI. századi polichrom mázas tányér festett díszítéseként is (13. kép 1.).[99] A fent említett ládikákon feltűnő sēnmurvok korántsem egyetlen formai megjelenést követnek. A Victoria and Albert Museum ládájának (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXIV: 108) és a ravennai Museo Civico ládikájának egyik állata (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXVI: 114d) még a sēnmurv klasszikus jegyeit viseli magán (14. kép 3.). Ezzel szemben a Dumbarton Oaks Collection ládájának (14. kép 1.) (Weitzmann 1972. Pl. XXXI: C), illetve a párizsi Musée de Cluny darabjának (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXI: 106c) állatai egészen madárszerű megjelenésűek azáltal, hogy mellső lábuk már nem előre néz, mint a sēnmurv kutya előtagjánál szokás, hanem a test alatt függőlegesen helyezkedik el (mint a madaraknál megszokott). A Muzeum Książąt Czartoryskich (Krakkó) ládájának határozottan sēnmurv megjelenésű lényének farka spirálisan visszacsavarodik,[100] a würzburgi Domschatz (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXII: 107a) és a ravennai Museo Civico (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXVI: 114a–b) ládáin a keveréklény farka nemcsak hasonlóan visszacsavarodó, de egy további kutyafej nő ki belőle (14. kép 4.). Ez utóbbi forma feltűnése nem korlátozódik e két ládikára – megjelenik a IX–XI. században Bizáncban rendkívül elterjedtnek számító négyszögletes testű, szíjbefűzős csatok díszítéseként is (14. kép 2.). S habár e díszítésforma nem számít a legelterjedtebbek közé a csattípus darabjain, a korábban ismert hat példány[101] mellett nemrég újabb kilencet közöltek Anatóliából (Schulze-Dörrlamm 2009. 214–216., Nr. 423–431: Typ G2, Bildtyp 3). Már csak viszonylagos közkedveltsége miatt is érdemes egy pillanatra elidőznünk ezen állatnál, ugyanis a formai ismertetőjegyek olyan mértékű megváltozása figyelhető meg a standard sēnmurv ábrázolásokhoz képest, amely elgondolkodásra kell, hogy késztessen azzal kapcsolatban, valóban a sāsānida szárnyas „kutya-pávával" állunk-e még szemben, avagy egy másik képzeletbeli lénnyel. Az antik, illetve késő ókori képzeletbeli lények ábrázolásait áttekintve úgy tűnik, hogy a kétkedés nem alaptalan, ugyanis valóban létezett egy olyan állat, amelynek fontosabb jegyei megegyeznek

[96] Erre az időszakra tehetőek a kék alcsoport selymei, mint a brüsszeli Musées royaux d'Art et d'Historie-ban (Inv. Nr. Tx.609) őrzött darab: Cat. Bruxelles 1982. 216., Nr. Tx.11., Cat. Paris 2006, 181., Nr. 130. vagy a firenzei Museo Nazionale del Bargello gyűjteményében (Inv. Nr. 634/F) lévő selyem: Ghirshman 1962. Fig. 276 – talán ez utóbbi töredékei lehetnek a Cooper-Hewitt Museum (New York): Pope–Ackerman/XI 1938. Fig. 983, Cat. Paris 2000, 176., Nr. 207., illetve a berlini Kunstgewerbe Museum: Von Falke 1913. II. Abb. 237 sēnmurvos selymei is (vö. Cat. Paris 2000. 176., Nr. 207.).

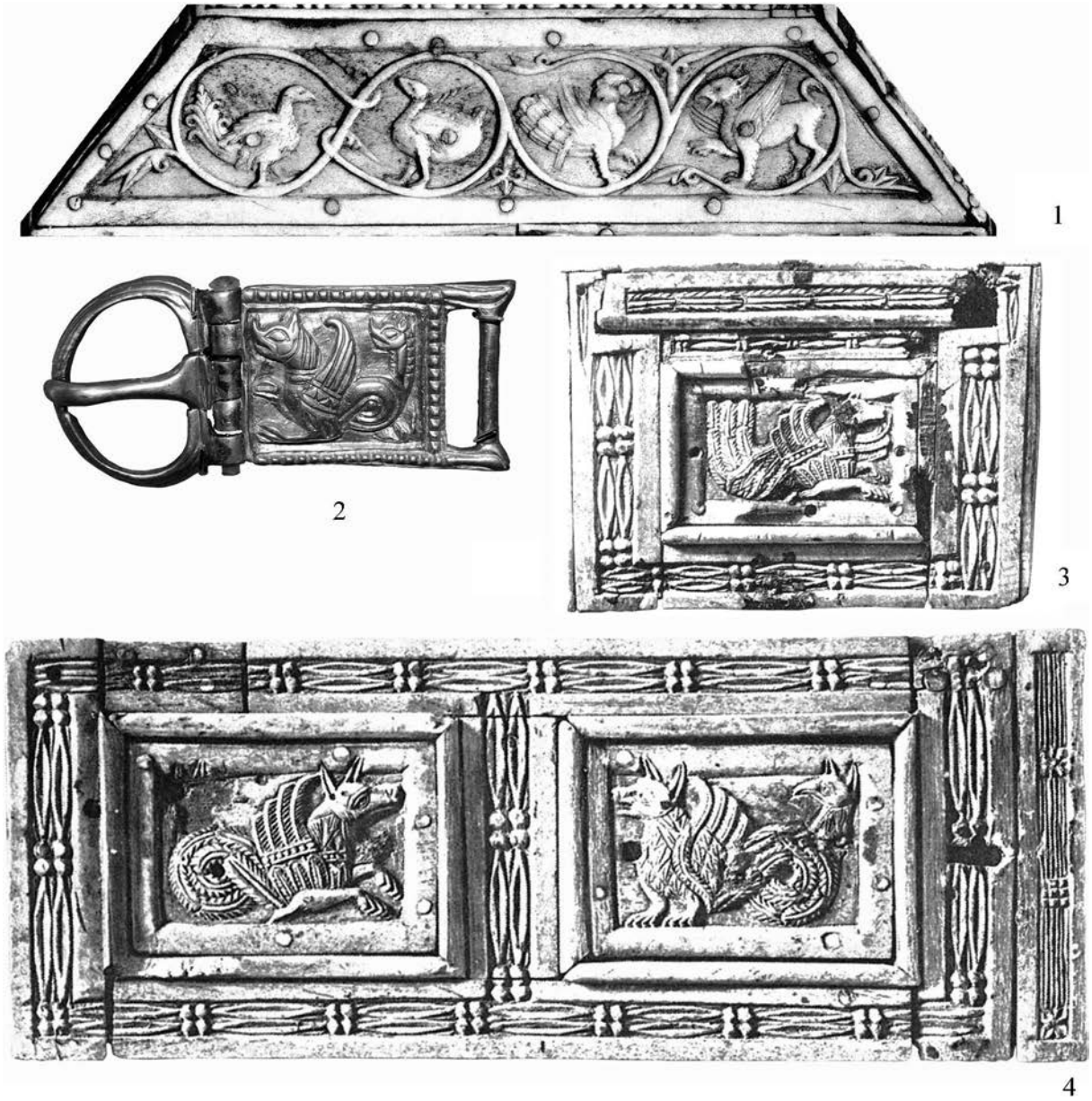
[97] Jó minőségű színes felvételen közli: Totev 1982. 32–33., 36–37., Fig. 1, 4., Cat. Magdeburg 2001. 488–489., Nr. VI.58b; Bosselmann-Ruickbie 2011. Abb. 7. A kincslelet első részletesebb elemzése (a bolgár szempontok kidomborításával): Totev 1986. A funkció kérdésére lásd: Atanasov 1999. A diadémot stíluskritikai és készítéstechnikai attribútumok alapján konstantinápolyi császári ajándékként határozta meg: Atanasov 1999., Bosselmann-Ruickbie 2004., Bosselmann-Ruickbie 2011. 30–31, 34–35.

[98] Anatólia (TR) (Halûk Perk Müzesi): Küroğlu 2009. Fig. 1.

[99] Gnyezdovo (RU) I/41. kurgán: Makarova 1967. 14., Tab. II.5., Jegorov 1999. Risz. 18: 34, színes fotóját lásd az utóbbi kötet címlapján. A Makarova által javasolt X. század végi datálás e lelettípus legkorábbi keltezhető emlékei közé emelné a gnyezdovói edényt, ugyanis a korinthos-i ásatások feldolgozása során D.G. Sanders valószínűbbnek tartotta a XI–XII. századi attribúciót (vö. Sanders 2003. 391–394.!). A keltezés kérdésére lásd még Mango 2001. 32–33. megjegyzéseit! Hasonló kiegészítést javasoltak egy preszlavi tányér kapcsán: Totev 1987. Fig. 7, itt azonban túlságosan kevés maradt meg az állatból ahhoz, hogy a lény egyértelműen meghatározható legyen.

[100] A ládikát eredetileg sāsānidaként közölték a pán-sāsānida szemléletű Survey of Perisan Art egyik kötetében: Pope–Ackerman 1938/VII. Pl. 257, ám az sokkal inkább illik a X–XII. századi bizánci darabok közé.

[101] Anatólia (Halûk Perk Müzesi): Küroğlu 2009. Fig. 8., Chersonesos: Vinski 1974. Taf. I: 10a., Makarova–Pletnyeva 2003. Tab. 37: 65., Preszlav: Aladžov 1995. Abb. 1., Szíria (?): Orlov 1973. Risz. 2: 6., 6: 2., „Irán": Jenkins–Keene 1982. Nr. 36b., ismeretlen lelőhely, Archäologisches Staatsammlung, München: Cat. München 2000. 115., Nr. 111.

14. kép

Sēnmurv és sēnmurv-szerű lények bizánci ábrázolásai 1: ismeretlen lelőhelyű ládika csontfaragványai (ma: Dumbarton Oaks Collection, Washington) (Weitzmann 1972. Pl. XXXI: C. alapján), 2: ismeretlen lelőhelyű ezüstcsat, Törökország (ma: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz) (a szerző felvétele), 3–4: ismeretlen lelőhelyű ládika csontfaragványai (ma: Museo Civico, Ravenna) (Goldschmidt–Weitzmann 1930. Taf. LXVI: 114a–b, d. alapján)

Fig. 14

Byzantine depictions of sēnmurvs and sēnmurv-like creatures 1: carved bone plaques of a casket, unknown provenance (today: Dumbarton Oaks Collection, Washington) (after Weitzmann 1972. Pl. XXXI: C), 2: silver buckle, unknown provenance, Turkey (today: Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz) (photo by the author), 3–4: carved bone plaques of a casket, unknown provenance (today: Museo Civico, Ravenna) (after Goldschmidt–Weitzmann 1930. Pl. LXVI: 114a–b, d)

a IX–XI. századi csatokon, illetve az elefántcsont ládikákon látható keveréklényével. Nem másról van szó, mint az ókori mítoszok háromfejű kutyájáról, *Kerberos*-ról, amelynek már a római korban is ismert volt megjelenítése két kutyafejjel (e kérdéshez lásd Horváth 2007. elemzését!). Úgy tűnik, ezen ősi mitikus lény azután az antik mitológia egyes jelenségei iránt különösen fogékony IX–X. századi Konstantinápolyban találkozott a keleti világ szárnyas „kutya-pávájával", s a sēnmurv ábrázolásokról jól ismert szárnyas kutya előtagon ekkor jelent meg a pávafarkat felváltó második kutyafej. Ez a jelenség, azaz a sēnmurv egyes részleteinek feloldása az antik hagyományból jól ismert mitologikus teremtmények jellegzetességei között talán azon meglehetősen homályos kérdésre is segíthet választ találni, hogyan értelmezhették ezt a sāsānida eredetű, s feltehetőleg muszlim közvetítéssel Bizáncba jutott keveréklényt a keresztény Bizáncban. Egyetlen olyan korabeli írott adattal sem rendelkezünk ugyanis, amely választ adna arra: minek is tartották Bizáncban az általunk helyesen vagy helytelenül sēnmurvként azonosított képzeletbeli lényt. Azzal minden bizonnyal tisztában lehettek, hogy a valóságban nem létező állatról van szó – legalábbis azon eredeti formájában, ahogyan még a VIII–X. századi selyemszöveteken láthatjuk. Éppen a későbbi ábrázolások egy része, mint a fent említett sebastai templom szentélyrekesztője vagy a csontfaragványok egy része mutat rá ugyanakkor arra, hogy a sēnmurv a X. század második felére vagy a XI. századra több esetben elvesztette klasszikus megjelenésének nem egy jellegzetességét, s egyre inkább madárra kezdett hasonlítani. E szempontból különösen érdekes, hogy hasonló folyamatok figyelhetők meg mind a bizánci ábrázolások egykori forrásvidékét jelentő iszlám világban, mind pedig Nyugat-Európában, ahová a sēnmurv ábrázolások nyilvánvalóan (részben) Bizáncon keresztül jutottak el.

Mint fentebb említettem, az iszlám világban az Omajjád kor után semmi jelét nem láthatjuk annak, hogy állatunk bármiféle módon kapcsolatban állna az uralkodó-ideológiával, s bár a VIII–X. században még viszonylag gyakran találkozunk a sēnmurv sāsānida kori megjelenési formáival, a szárnyas „kutya-páva" ábrázolása egyre inkább átadta a helyét a későbbi századok *sīmorġ*jának, amely már egyértelműen csak madár jegyeket viselt magán (erre röviden lásd Gierlichs 1993. 17–20., 26., Curtis 1996. 79–80., de Blois 1997.). A késői szárnyas „kutya-páva" típusú sēnmurvok közé tartozik az iszlám művészetben a fent hivatkozott, Berlinben őrzött nyolcszögű tál mellett egy minden bizonnyal X. századi egyiptomi tusrajz (9. kép 8.) (Cat. Wien 1998. 86–87., Nr. 25.), illetve egy XI. századi, a Cooper-Hewitt Museumban őrzött selyemszövet, amelyen a gyöngysorkerettel körülvett medalionokban egymás alatt pegazusok, elefántok és sēnmurvok láthatóak (Pope–Ackerman 1938/XI. Pl. 983).[102] Az iszlám művészetben is feltűnik ebben az időben egy visszacsavarodó farkú sēnmurv (9. kép 7.),[103] amely arra utalhat, hogy a VIII–IX. századi, főként Irán területéhez kötött alkotásokon megfigyelhető jelentés, azaz a termékenységszimbólum (Kröger 1999. 201–202.) ekkor már visszaszorulóban volt, s a *sīmorġ* egyre inkább a későbbi forrásokból ismert alakban szilárdult meg az iszlám kultúrában.[104] Szintén erre utal a permi Lisevka közelében talált X. századi kelet-iráni füles kancsó (Marschak 1986. 100–101.) pávák között feltűnő sēnmurvja, amely ugyan még oroszlánfejű és pávafarkú, a lába már nem előre, hanem lefelé áll (Szmirnov 1909. Pl. LXXII: 128) (amint az a Dumbarton Oaks gyűjteményében őrzött faragványon is megfigyelhető: 14. kép 1.).

[102] A kérdéses lelet iszlám vagy bizánci készítmény jellege nem eldöntött (vö. fentebb!).

[103] Inv. Nr. 66.1.18, Corning Museum of Glass: Cat. Ann Arbor 1967. 152., Nr. 75. Helyes, IX–X. századi keltezésére lásd: Whitehouse 2008. 99–100., Fig. 2.

[104] Erre nézve lásd Ettinghausen 1950. 156. megállapítását, aki szerint a mongol kor előtt a papagájszerű megjelenítés volt a gyakori, míg azután a kínaiaktól átvett feng-huang madár lépett ennek a helyébe!

A már fentebb említett nyugat-európai sēnmurv ábrázolások első feltűnésére, úgy tűnik, még a Karoling korban kerülhetett sor, amint egy, Corbie-ből származó, a IX. század első negyedére[105] datált psalterium illusztrációjának sēnmurvszerű lénye tanúsítja (15. kép 1.) (Cod. lat. 18, Amiens [FR]: Grabar 1971. Pl. XXVII, Fig. 1).[106] Nem kizárt, hogy ez a megjelenés éppen úgy a korabeli Karoling világba eljutó keleti (bizánci vagy keleti muszlim [közép-ázsiai, iráni]) selyemszövetekkel[107] lehet összefüggésben,[108] amint a gellone-i szakramentárium lapjain feltűnő „sāsānida kacsák" is azokon kerültek el Európa nyugati felébe.[109] Talán ugyanerre a forrásvidékre vezethet bennünket a Musée de Cluny gyűjteményébe tartozó elefántcsont könyvfedél, amelynek hosszanti szélein több fantasztikus lény kíséretében egy sēnmurv is feltűnik (Goldschmidt 1969. 76–77., Nr. 156., Taf. LXIX: 156).[110] A velencei Sant'Ilario apátság IX. század első évtizedeire (tehát a bizánci fennhatóság korára) keltezett padlómozaikjának sēnmurvos díszítése (15. kép 2.) (Dorigo 1983. 668–672., Fig. 471, 475) arra is felhívja a figyelmet, hogy ezek az – Európa nyugati felén jobb szó híján – orientalizálónak nevezhető művészeti elemek (akármilyen eredetűeknek is határozzuk meg őket) minden valószínűség szerint Bizánc közvetítésével érkezhettek a Karoling világba. A későbbiekben azonban minden bizonnyal más, közvetlenebb utak is megnyíltak e mitikus lény nyugati terjedése előtt. A X–XI. században több olyan sēnmurv ábrázolással is találkozhatunk Nyugaton, amelyek minden bizonnyal közvetlen bizánci hatásra vezethetőek vissza. Két ilyen ábrázolást egy 1002–1025 között készült kódex díszes fedőlapjára erősített Ottó-kori rekeszzománcos lemezkéken láthatunk viszont,[111] egy harmadikat pedig az ún. Theophanō-kereszt zománclapocskáin (az esseni apátság főnöknője 1039–1058 között) (13. kép 3.) (Buckton 1988. 241–242., Pl. XVI, Fig. 16). Ugyancsak egy zománcos díszű aranylemezen tűnik fel nyolc, már erősen madárszerű sēnmurv a XI. század második feléből származó mindeni ereklyetartón (Cat. Paderborn 1999. 530–532, Cat. No. VIII.18). S habár az ereklyetartó ládika XI. századi, maga a zománcos lemez eredetileg talán egy korábbi, X. század második felei ötvöstárgy részét képezhette. Különösen érdekes e nyugati sēnmurvok koncentrálódása a rekeszzománcokon, ha emlékezetünkbe idézzük a fentebb a preszlavi diadém sēnmurvval díszített rekeszzománc-lapjainak bizánci eredetéről mondottakat, hiszen a X. század második felének bizánci-nyugati diplomáciai eseményeinek fényében, s különösen Theophanō 972-es német házassága után korántsem elképzelhetetlen olyan, a preszlavi diadémhoz hasonlóan a konstantinápolyi udvarban készült (talán éppen a preszlavi lapokhoz hasonló megjelenésű) rekeszzománcos tárggyal számolnunk,[112] amely e XI. századi nyugati tárgyakon látható sēnmurv ábrázolások előképéül szolgálhatott.[113] Talán ezzel a friss művészeti impulzussal magyarázható az is, hogy a későbbi, X–XI. századi zománclapok jóval eredetibb formában

---

[105] A kéziratnak és körének datálásra lásd Homburger 1957. 425.!

[106] A tudtommal teljes egészében máig nem közölt kódex sēnmurv ábrázolását csak említi: Porcher 1968. 190., a kézirat miniatúrái közül válogatást közöl Porcher 1968. Abb. 204–210. A kézirat különlegességéről lásd Nordenfalk 1957. 142. rövid megjegyzéseit.

[107] Érdemes itt emlékezetbe idézni a Saint-Leu-i, illetve a Saint Rémi-i sēnmurvos selymek lelőkörülményeit.

[108] A kódex keleti elemeit tudtommal elsőként értékelő Porcher 1968. 201–208. egyrészt a Karoling udvarban dolgozó „nagyszámú görögre és szírre" gondolt, mint közvetítőre, másrészt pedig az észak-lombardiai késő langobard udvari kultúrára.

[109] Cod. lat. 12048, Bibliothèque National, Paris, vö. Baldwin 1970.

[110] Grabar 1971. 702–703. szerint a faragvány inkább Ottó-kori (XI. századi) lehet.

[111] Cod. lat. 16301, Bayerische Staatsbibliothek, München: Grabar 1971. Pl. XXXI, Fig. 1–2. A kódexre, illetve a zománclapok korára lásd: Steenbock 1965. 147–149., Nr. 59., Abb. 79, Gauthier 1972. 51–52., Pl. 20: 321, Nr. 20.

[112] Lafontaine-Dosogne 1993. 67. a fent említett müncheni kódex egyes zománcos lemezkéit kifejezetten egy Theophanō-val nyugatra került tárgyról származtatja.

[113] Theophanō német házasságának művészeti vonatkozásairól lásd Westermann-Angerhausen 1991., Wolf Di Cecca 1991.; kifejezetten a zománcos tárgyak kapcsán szól erről: Lafontaine-Dosogne 1993.

mutatják állatunkat, mint a Karoling kori corbie-i kézirat. Nem zárhatunk ki ugyanakkor más forrásokat sem, hiszen egyrészt a sēnmurvos selymek korántsem kerültek mind sírba a Karoling korban, amint ezt a speyeri dómban valamikor 1208–1213 között végső nyugalomra helyeztett Sváb Fülöp (ur. 1198–1208) sírjából származó sēnmurvos szövet tanúsítja (Müller-Christensen–Kubach–Stein 1972. I. 958–959., II. Abb. 1151).[114] Hasonló módon a fent említett velencei mozaik tágabb körzetében is találni két további padlómozaikot, amelyen a sāsānida „kutya-pávához" hasonló, ám spirálisan visszacsavarodó farkú kompozit lényt ábrázoltak a X. (15. kép 3.),[115] illetve a XI. században.[116] Érdemes felfigyelni ugyanakkor a hispániai muszlim uralom által kínált közvetítő csatorna lehetőségére is, ugyanis nemcsak a XI. században a mór Hispániába került/készült(?) sēnmurvos selymek bizonyítják az állat ottani ismertségét,[117] de e környezetből a vizsgált lény már a 975-ös keltezésű Girona-i Beatus kéziratba is átkerült (15. kép 4.).[118] Ez utóbbi azért is különösen érdekes számunkra, mert ez az egyetlen olyan alkotás, ahol korabeli felirat kíséri az eredeti, szárnyas „kutya-páva" alakjában megjelenő sēnmurvot. A felirat szerint: „corvus et aquila in venatione", azaz az állatot szokatlan megjelenése ellenére is *hollók*ként azonosítja.

A sēnmurvszerű lények korabeli értelmezéséhez segíthet hozzá egy ugyancsak a X. századból, ám Hispániától igen messze eső térségből származó művészeti emlék. A mai kelet-törökországi (akkoriban örmények lakta) Van-tó Ałťamar nevű szigetén a 920-as években épült Szent Kereszt templom[119] keleti külső falán az örmény kőfaragó a bibliai Jónás történetéből jelenített meg két epizódot. Az elsőn Jónást kivetik a hajóból, illetve elnyeli a cet, a másodikon Jónás megmenekül a cet gyomrából (16. kép 1.) (Der Nersessian 1965. Fig. 17). Ám a Jónást elnyelő és kiköpő cet korántsem ugyanaz a lény: az első haltestű, s talán némileg kutyafejű, ám hal volta kétségtelen (Der Nersessian 1965. Fig. 18) – ellentétben a Jónást kiköpő lénnyel, amelynek előtagja világosan felismerhetően egy sēnmurv előtagja, míg farka spirálisan visszatekeredő halfarok (16. kép 2.) (Der Nersessian 1965. Fig. 19). Az alkotó kezét itt kétségkívül Jónás könyvének örmény fordítása vezethette, abban ugyanis – a fordítás alapjául szolgáló görög szöveget követve – a Jónást elnyelő állatot a *kēt* szóval (a görög *kētos* 'cet' szó származéka) adták vissza, míg a Jónást a partra vető lényre a *višap jkann*, azaz a 'sárkány-hal' megnevezést alkalmazták (Russel 1990/91. 142.).[120] Minden bizonnyal ez a *višap*-sárkány jelenik meg tehát az ałťamari Jónás-reliefen. A *višap* korántsem pusztán a Jónás történet örmény fordításában játszik szerepet a kora középkorban.[121] A *višap* ugyanis

[114] Minden bizonnyal e késői időkben is látható sēnmurv ábrázolások járultak hozzá az olyan furcsa lények létrejöttéhez, mint az a sāsānida „kutya-páva" több elemét megőrző madárszerű állat, amely a Bayerische Staatsbibkliothek egyik XII. századi, német területről származó kódexének illusztrációi között látható (Katzenellenbogen 1989. 62., Fig. 61).

[115] Treviso (IT), a katedrális kriptája (X. század): Dorigo 1983. Fig. 481.

[116] Pomposa (IT), a templom padlója (XI. század): di Francesco é.n. 38.

[117] A hispániai ismertségre utal, hogy a Cooper-Hewitt Museum sēnmurvos selyme egy észak-spanyolországi (Santa Maria de l'Estany en Catalogne) templomban őrzött ereklye mellett maradt fent. Az ilyen selymek hispániai készülésének lehetőségét felveti Cat. Paris 2000. 176., Nr. 207.

[118] Fol. 165v, Inv. Num. 7 (11), Museu de la Catedral de Girona (E): Neuss 1988. Taf. CLI: b, Williams 1994. II. Fig. 336. A kéziratról, további bibliográfiával: Williams 1994. II. 51–64., az illuminációkat lásd: Williams 1994. II. Fig. 259–397. Az iszlám művészet kéziratra gyakorolt hatásáról lásd Beckwith 1989. 359–362., Williams 1994. I. 155., II. 59–61. A Gerona-i Beatus kérdéses részéről lásd továbbá Werckmeister 1965. 945–948., Williams 1994. I. 155., II. 59. és Guilmain 1960. 20–21. megjegyzéseit.

[119] Az építtetőre és a politikai-történeti kontextusra lásd Jones 2007. kimerítő elemzését.

[120] Az örmény bibliafordításban megjelenő *višap*ra és *kēt*re lásd Dowsett 1957. 465–466.

[121] De még az ałťamari templom díszítésében sem korlátozódik szerepe erre az egy megjelenésre, ugyanis a templombelső freskói között a Gen.3.10–19. helyét ábrázoló freskón is feltűnik a *višap*-kígyó (vö. Davis 1991. 151.). Némileg a sēnmurvra emlékeztető előtagja van (rókaszerű fej, két mellső láb, szárny, bár a test erősen kígyóra hasonlít), a farok azonban teljes egyértelműséggel megtekeredő hal- vagy kígyófarok (Thierry–Donabédian 1989. Fig. 266 – fotó, Thierry 2002a. 150., Abb I: 5 – rajz).

15. kép

Nyugat-európai sēnmurvok és sēnmurvszerű lények 1: Corbie (FR), festett kézirat (ma: Cod. lat. 18, Amiens) (Grabar 1971. Pl. XXVII., Fig. 1. alapján), 2: velencei padlómozaik (Dorigo 1983. Fig. 475. alapján), 3: trevisói padlómozaik (Dorigo 1983. Fig. 481. alapján), 4: Girona-i Beatus, fol. 157v (Neuss 1988. Taf. CLI: d. alapján)

Fig. 15

Western European sēnmurvs and sēnmurv-like creatures 1: Corbie (FR), illuminated manuscript (today: Cod. lat. 18, Amiens) (after Grabar 1971. Pl. XXVII, Fig. 1), 2: floor mosaic, Venice (after Dorigo 1983. Fig. 475), 3: floor mosaic, Treviso (after Dorigo 1983. Fig. 481), 4: Gerona Beatus, fol. 157v (after Neuss 1988. Pl. CLI: d)

az örmény mitológia ősidők óta ismert szörnye, amely hatalmas szárazföldi kígyóként és vízi sárkányként egyaránt megjelenhet (Dowsett 1957. 466.). A VII. századi Ananias Širakacʿi tudósítása alapján a Van-tó környéki örmény folklórban már a kora középkorban jól ismert volt a *višap*, egy sárkány, melyet a zoroasztriánus mitológia Vahagn istene győzött le és repített a Holdra (Russel 1990/91. 143.).[122] A helyiek úgy hitték, hogy a tavon keletkező viharok okát is az isten és a *višap* közötti küzdelemben kell keresni (Russel 1990/91. 142–143.). De a *višap* szerepe korántsem korlátozódhatott e negatív megjelenésre, hiszen Movsēs Kałankatuaci szerint a kaukázusi hunok között szokás volt e *višap*-kígyó képével díszített arany- vagy ezüstékszereket viselni,[123] az örmények harci zászlaján a *višap* képe volt (Russel 1990/91. 143.).[124] Azzal kapcsolatban, hogy vajon e harci zászló sárkánya hasonlított-e az ałtʿamari relief lényére,[125] pusztán találgatásokra vagyunk utalva: az azonos név alapján azonban ezt korántsem feltételezhetjük teljes egyértelműséggel.[126]

A sāsānida művészet szárnyas „kutya-pávája" tényleges alakjában korántsem volt ismeretlen a középkori kaukázusi (grúz és örmény) művészetben – sőt, mi több, a legkésőbbi keltezhető klasszikus sēnmurv ábrázolás egy örmény templom freskói között maradt ránk. A jelenleg ismert leletek alapján a lény kaukázusi feltűnése minden bizonnyal legkésőbb a VIII–IX. században kereskedelmi úton érkező selyemszövetekkel kezdődhetett a moscsevaja balkai kaftán alapján (11. kép) (Jeroussalimskaja 1978., Bromberg 1990. 6–7.). Az állat a X–XI. századra itt is hatással volt, illetve felvételt nyert a keresztény templomok faragványain megjelenített különféle állatalakok közé. Erre mutat az ałtʿamari relief *višap*ja mellett a grúziai Nikorcminda Szent Miklós templomának[127] a XI. század legelejéről származó[128] faragványai között feltűnő hangsúlyosan oroszlán előtagú, pávafarkú szárnyas lény (Aladasvili 1957. Tab. 27, 31: 1), illetve az ugyancsak itt megjelenő, szétesző pávafarokkal jellemezhető variáns (Aladasvili 1957. Tab. 22: 1). A nikorcmindai faragvány oroszlánfejű állatának különlegessége, hogy a mellette feltűnő örmény felirat az állatot *kʿatʿam vešapi*-ként, azaz 'madár-sárkány'-ként nevezte meg (Schmidt 1980. 40.). Szintén a XI. századból származnak

[122] Arra, hogy e történet Ananias Širakacʿi közel 40 műve (vö. Hewsen 1994. 11.) közül melyikből származik, nem sikerült adatot találnom. A Vahagn és a sárkány (itt *ənd višapa*^{c} alakban) küzdelméről szóló örmény legendáról a X. századi Movsēs Khornatsʿi is beszámol (*Patmutʿiwn Hayoc* = Az örmények története) I.31, angol fordítása: Thomson 1980. 123. Vahagn istenre röviden lásd Dumézil 1970. 122–123. Minden bizonnyal ezért nevezték az örmények Vahagnt *Vishapakʿal*-nak (azaz „Dragon-Handler"-nek), amint arról Agatʿangełos örmény történetíró tudósít (vö. Agatʿangełos, *Patmowtʿiwn* = Az örmények története) cap. 809, angol fordítása: Thomson 1976. 347., a kifejezéshez fűzött megjegyzéseket lásd Thomson 1976. 490, 4. j.

[123] Movsēs Kałankatuaci, *Patmutʿiwn Ałuanic* (A kaukázusi albánok története) II.40, angol fordítását lásd Dowsett 1961. 159.

[124] A 380-as években Armeniában harcoló bizánci-örmény koalíció csapatai által használt sárkányos zászlóról lásd Movsēs Khornatsʿi, *Patmutʿiwn Hayoc* (Az örmények története) III.37, angol fordítása: Thomson 1980. 297. A 312-ben Rómába bevonuló Nagy Konstantin sárkányos zászlajáról lásd Ammianus Marcellinus, *Rerum gestarium* XVI.10.7, német fordítása: Seyfarth 1970. I.177.

[125] E szempontból nem érdektelen, hogy Trever 1964. 167–169. éppen a hasonló zászlókról és hadi jelvényekről szóló antik adatok alapján kísérelte meg az Ermitázsban őrzött ezüst sēnmurvfejként azonosított sarabot a sāsānida katonai egységek által használt insigniumként értelmezni. Álláspontjával ellentétben Marschak 1986. 430., 55., 15. lj. közép-ázsiaiként határozta meg a tárgyat, a VIII. század első felére keltezte, s egy zoomorf trón részeként értelmezte.

[126] A korabeli *višap*-képzetek elterjedtségére, illetve a lény polimorf természetére jellemző, hogy Movsēs Kałankatuaci (*Patmutʿiwn Ałuanic* III.20) szerint 834/835-ben egy *višap*-hal néven emlegetett hatalmas hal úszott fel a Kaszpi-tengerből a Kur folyón, s nagy riadalmat okozott a helyi halászok között, akik végül sikeresen végeztek a szokatlan „látogatóval". A szöveg fordítását és a hozzá fűzött magyarázatokat lásd: Dowsett 1957.

[127] A templom 1010–1014 közötti építésére lásd: Aladasvili 1957. 105., 109., Beridse–Neubauer 1981. 122.

[128] A faragványok stílusuk alapján a VII. századi templom (Aladasvili 1977. 48., Beridse–Neubauer 1981. 27–28.) későbbi, XI. századi kiegészítéséhez tartoznak.

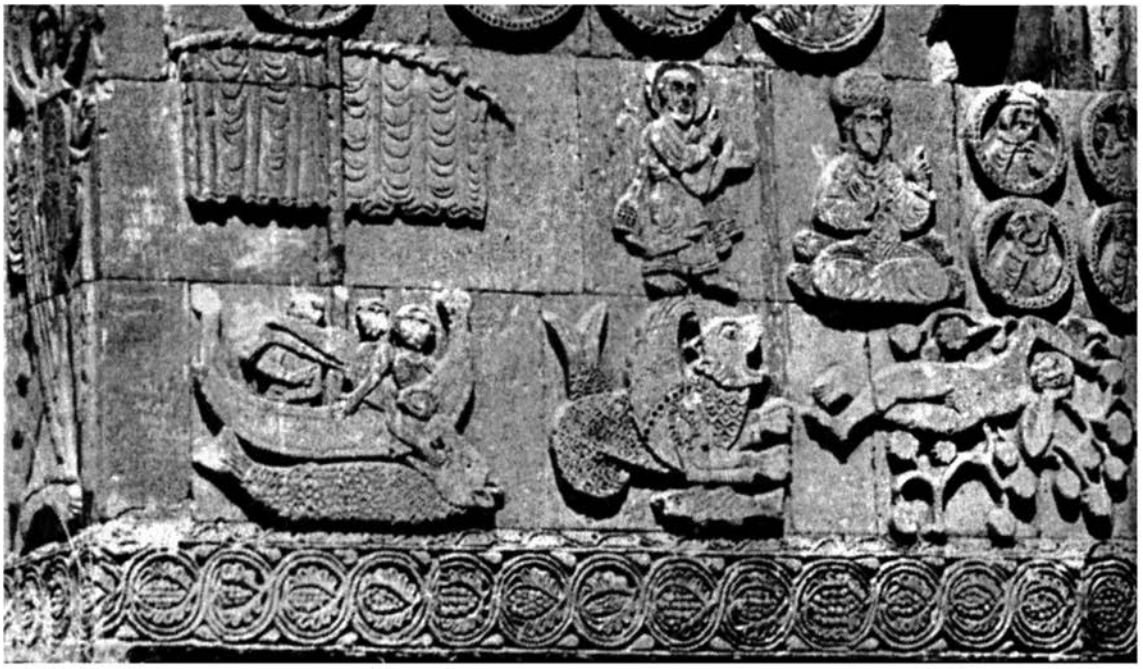
a martvilii katedrális (Aladasvili 1977. risz. 48–49, Beridse–Neubauer 1981. Abb. 49)[129] és az Atenis Sioni-i templom (16. kép 3.) (Csubinasvili 1948. risz. 57, Aladasvili 1977. risz. 46, 228.)[130] sēnmurvos faragványai, valamint a Koretiből származó faragott templomi faajtó egymással szemben álló sēnmurvjai (16. kép 4.) (Csubinasvili 1958. 84–85., Tab. 23, 26–27). Az ajtón ábrázolt lény pávafarka széteső, míg a két templomi kőfaragványon a sēnmurv klasszikus alakja tűnik fel. Különösen igaz ez az Atenis Sioni-i állatra, amely a VIII–IX. századi selyemszövetekről ismert sēnmurvokhoz áll legközelebb. Ilyen szövetek kaukázusi (kései) jelenlétére utal a már a XIII. század elejére (1215-re) keltezhető örményországi Ani templomának freskója, amelyen medalionokba komponált, egymással szemben álló szárnyas „kutya-pávák" vannak (10. kép 2.) (Grabar 1971. Pl. XXIIIbis, Fig 3, Schippmann 1993. 136., 132. kép).

Hangsúlyoznom kell, hogy az ałt'amari relief Jónást partra vető *višap*ja nem azonosítható minden további nélkül a sāsānida művészetből hódító útjára indult szárnyas „kutya-pávával", még ha a szakirodalomban általában sēnmurvként tárgyalják is (Russel 1990/91. 143., Vanderheyde 1994. 39.). Sokkal több hasonlóságot mutat ugyanis a szogd freskók Rustam-ciklusának sēnmurvjaival, illetve az antik művészet szárnyas hippocampus- és kētos-szerű állataival. Ez nem jelenti azt, hogy a korabeli szemlélő bizonyosan különbséget látott a sāsānida szárnyas „kutya-páva" és e szárnyas kētos-szerű lény között, ám arra mindenképpen figyelmeztet, hogy a modern kutatás vizuális formákat szigorúan elkülönítve kezelő analitikus kategóriái éppenúgy tévútra vihetnek, mint a minden szárnyas kutya/oroszlán előtagú lényben a zoroasztriánus irodalom sēnmurvját kereső megközelítések. Ha a X. századi Hispania keresztény illuminátora a sāsānida szárnyas „kutya-pávában" az általa ismert állatvilág *hollój*át láthatta, ugyanekkor az örmény kőfaragó a hasonló – bár nem minden részletében azonos – megjelenésű ałt'amari sárkányban a saját *višap*-ját, a nikorcmindai alkotó pedig az ałt'amarinál a sāsānida szárnyas „kutya-pávát" jóval hűebben visszaadó lényben a *k'at'am vešapi*-t (azaz a 'madár-sárkány'-t, 'madár-višap'-ot) jeleníthette meg, míg a korabeli bizánci csatok és csontfaragványok készítői a görög mitológia *Kerberos*-ává egészítették ki a korai iszlám művészetből Bizáncba átszármazott sāsānida szárnyas „kutya-pávát", akkor nyilvánvaló, hogy sem a nyugat-európai, sem a bizánci sēnmurvszerű lények (legyenek azok sāsānida szárnyas „kutya-pávák" vagy a szogd, a bizánci és a nyugat-európai művészetben egyaránt elterjedt szárnyas *kētos*-szerű lények) nem hordozhattak egyazon, szilárd jelentést a megrendelők/készítők/használók/nézők számára. Mindez nyilván összefüggésben áll azzal az egyetemes emberi tulajdonsággal, hogy a szemünk előtt megjelenő jelenségeket agyunk nem képes másként értelmezni, mint valóságosként;[131] ami egyben azt is jelenti, hogy hajlamosak vagyunk a korábban ismeretlen dolgokat már ismertekkel azonosítani. Ez pedig konkrétan a sēnmurv esetében azt valószínűsíti, hogy e fantasztikus teremtményt minden átvevő kultúra már ismert lény(ek) megjelenítéseként igyekezett interpretálni. E gondolatmenetet megfordítva talán az is érthetővé válik, miért nem tarthatjuk teljesen meggyőzőnek B.I. Marsak és követőinek érvelését, akik a szogd freskók Rustam-ciklusának szárnyas kētos-szerű sēnmurv ábrázolásai alapján tartják biztosan elvetendőnek a sāsānida szárnyas „kutya-páva" sēnmurvként történő azonosítását. Korántsem elképzelhetetlen ugyanis, hogy egyazon mitológiai lénynek két különböző kultúrában két hasonló, ámde részleteiben mégis különböző megjelenési

[129] A szintén a VII. századi templomhoz (Aladasvili 1977. 46., Beridse–Neubauer 1981. 27.) tartozó faragvány kora nem állapítható meg biztonsággal, a VII. századi keltezés korainak tűnik.

[130] E jelenségre Grabar 1977. 51. hívta fel a figyelmet. Többek között erre a tényre vezethető vissza, hogy K.V. Trever 1933., illetve 1938-as írásáig gyakorta griffként vagy hippocampus-ként írták le a szárnyas „kutya-pávát", hiszen mindaddig, amíg nem ismerték fel valódi identitását, olyan lényekkel azonosították, amelyek formailag némi hasonlóságot mutattak vele, s az antik művészetekből ismert volt a nevük.

[131] Emellett érvelt a sēnmurv kapcsán Schmidt 1980. 35–37., Boardman 1987.

1

2

3

4

16. kép
Sēnmurvok és sēnmurvszerű lények Kelet-Anatóliában és a Kaukázusban 1–2: Ałt'amar (TR), faragványok a Szent Kereszt templom falának külső oldalán (DER NERSESSIAN 1965. Fig. 17, 19. alapján), 3: Atenis Sion (AM), a templom faragványai (ALADASVILI 1977. Risz. 46. alapján), 4: Koreti (AM), a templom faragott ajtaja (CSUBINASVILI 1958. Tab. 26. alapján)

Fig. 16
Sēnmurvs and sēnmurv-like creatures in East Anatolia and Caucasus 1–2: Ałt'amar (TR), depictions on the exterior side of the Holy Cross Church (after DER NERSESSIAN 1965. Fig. 17, 19), 3: Atenis Sion (AM), stone carving of the church wall (after ALADASVILI 1977. Fig. 46), 4: Koreti (AM), carved door of the church (after CSUBINASVILI 1958. Pl. 26)

formája alakuljon ki,[132] s a két részben eltérő formát az adott kultúrák részesei mégis megfelelően legyenek képesek azonosítani.

Visszatérve azonban a vizuális művészetek sēnmurvszerű lényeinek szemantikai kérdéseihez: mint fentebb láttuk, a Gerona-i Beatus illuminátora számára a holló, az ałt'amari és a nikorcmindai kőfaragó számára a *višap* volt az az állat, amelynek a vizsgált kompozit lényt megfeleltették. A korai iszlám művészetben ezzel szemben – úgy tűnik – rövid időre talán megtarthatta a sāsānida kori uralkodói jelkép mivoltát, illetve (elsősorban Iránban) hosszabb ideig a zoroasztriánus szövegekből kiolvasható termékenységgel összefüggő jelentését. Nyilvánvaló, hogy az iszlám világ különböző pontjain a sēnmurvval/*sīmorġ*gal kapcsolatos képzetek különböző dinamika szerint változtak. A X–XI. században író Firdawsī (940–1020) *Šāhnāmeh*jában a sīmorġ egyértelműen madárként jelenik meg, s ekként ismeri a későbbi muszlim irodalom is. Sőt, a szó újperzsa sīmorġ alakja arra csábította az etimologizáló kedvű muszlim szerzőket, hogy a szó kettébontásával megalkossák annak 'harminc madár' jelentését (a perzsa *sī* 'harminc', illetve a perzsa *morġ* 'madár' jelentéséből).[133] Nem csoda tehát, hogy azokon a vizuális alkotásokon, ahol a sīmorġ megnevezést találjuk a megjelenített állat mellett, minden esetben jól felismerhetően madarat találunk.[134] Arra nézve, hogy a muszlim világban milyen régi időkre megy vissza a sīmorġ megjelenítése madárként, kevés biztos támpontunk van, így azt sem tudhatjuk, hogy létezett-e valaha a sāsānida szárnyas „kutya-páva" sēnmurv/sīmorġként azonosítása, avagy e lényt mindig is madár formában képzelték el és ábrázolták. A IX. században író baṣrai al-Ǧāḥiẓ (kb. 781–868/869) egy helye alapján úgy tűnik, hogy az ᶜAbbāsida korban – legalábbis az Iránától nyugatra fekvő területeken – a sīmorġként ismert lény már madár formában lehetett ismert. A karkadannról (azaz a rinocérosz/egyszarvúról, lásd alább) értekezve ugyanis al-Ǧāḥiẓ a következőket írta:

„Leggyakrabban azt tagadják, hogy létezik a világon állat, melyet *krkdn*-nak [*karkaddan*/*karkadann*] hívnak, és úgy vélik, hogy ez és az *ᶜanqāʾ mugrib* azonosak. Az *ᶜanqāʾ* képét korábban a királyok szőnyegein látták, akiknél a neve perzsául *symrk* [*sīmark*], ami kimondva annyit jelent: *ő maga harminc madár*, mivel a perzsa *sī* harmincat, míg a *mrġ* [*morġ*] madarat jelent arabul. Az arabok, ha hírül veszik, hogy valami elpusztult vagy valótlan, azt mondják: felszállt vele az égbe az *ᶜanqāʾ mugrib*."[135]

---

[132] Az ᶜAṭṭār filozófiai költeményében megjelenő, a sīmorġot kereső harminc madár motívumára lásd BURGEL 1988. 5–8.

[133] Bár – mint fentebb említettem – e kérdésben sem teljes az állandóság, hiszen a XIII. századig a sīmorġot általában inkább papagájra hasonlító formában jelenítették meg, míg a mongol kortól kezdve ennek helyét átvette a kínai *feng-huang* (főnix) típusa (vö. ETTINGHAUSEN 1950. 156.).

[134] Az arab szöveg kiadását lásd: HĀRŪN 1945. 120–121. Itt is köszönetemet fejezem ki Schönléber Mónikának az arab szöveg fordításáért!

[135] Az arab szöveg kiadását lásd: HĀRŪN 1945. 120–121. Itt is köszönetemet fejezem ki Schönléber Mónikának az arab szöveg fordításáért!

Al-Ǧāḥiẓ korában tehát már mind a sīmorġ ‘harminc madár’ jelenése, mind pedig az *ᶜanqāʾ muġrib*bal, azaz egy főnix-szerű madárral[136] azonosítása ismert volt a mezopotámiai térségben, sőt leírásából azt is megtudhatjuk, hogy e madarat a „királyok szőnyegein”, azaz nemes textíliákon is ábrázolták.[137] A VIII–X. századi sēnmurvos selymekről mondottak alapján csábító lenne természetesen az e textíliákon megjelenő sīmorġokat a selyemszöveteken feltűnő sāsānida szárnyas „kutya-pávakkal” azonosítani, az al-Ǧāḥiẓ által adott *ᶜanqāʾ muġrib*bal való megfeleltetés, illetve a „harminc madár” etimológia alapján inkább gondolhatunk valamiféle madarakat megjelenítő textíliákra.

Egy másik, némileg későbbi irodalmi adat esetleg arra mutathat, hogy a keleti muszlim (iráni) térségben a szárnyas „kutya-páva” nem feltétlenül tűnt el véglegesen még a X. században sem. A csillagászati munkákat is író, ḫwārazmi származású al-Bīrūnī (973–1048) ugyanis *Kitāb al-ʾāṯār al-bāqiyya ᶜan al-qurūn al-ḫāliyya* című munkájában beszámol egy régi, a sāsānida időkre visszamenő *Bahārǧašn* nevű ünnepről, amely még a szerző idejében sem merült teljesen feledésbe. Ám az *al-ʾĀṯār al-bāqiyya* szövege e ponton több kéziratban hiányos, így egyik korai európai kiadója a könyv angol fordítása során az ünnepre vonatkozó részeket a szerző egy másik művének, a *Kitāb al-qānūn al-Masᶜūdī*nak egy ugyanerre az ünnepre vonatkozó adatával egészítette ki, ahol al-Bīrūnī a következőket írja a *Bahārǧašn*ról:[138]

„Ami a Bahārǧašn-t illeti, azért [hívták így], mert az a tavasz kezdete volt a perzsa királyok idején [a sāsānida korban] (fī ’l-ayyām al-akāsira). Ezen a napon egy kis szakállú (kawsağ/kūsağ) férfi lovagolt körbe, egy legyezővel legyezte magát, boldogan hirdetve a hideg elvonulását és a meleg érkezését. Perzsiában (Fārs) még ma is él ez a szokás nevettetés céljából.”[139]

Ám Sachau e ponton korántsem aknázta ki teljes mértékben a *Qānūn*ban rejlő lehetőségeket, ugyanis – amint arra A. Bausani felhívta a figyelmet – al-Bīrūnī szövegéből az is kiderül a *Bahārǧašn*ról, hogy „[…] Úgy hitték, hogy ezen a napon feltűnnek a Ḫorāsānḫarreh, vagyis a repülő rókák[140], melyek a Kayānidák idején a szerencséjük jelei voltak, de megszűntek létezni velük együtt.”[141]

Időközben azután A.B. Halidov két újabb (egy isztambuli és egy szentpétervári) kézirat bevonásával elkészítette az *al-ʾĀṯār al-bāqiyya* azon részeink újabb kritikai kiadását (Halidov 1959.), melyek Sachaunál még nem szerepeltek. Ez alapján egyértelművé vált az A. Bausani által javasolt kiegészítések jogossága; A.B. Halidov kiadásában szintén ott szerepel a Ḫurāsānḫarrah-re vonatkozó részlet:

---

[136] Az *ᶜanqāʾ muġrib*ra röviden lásd Pellat 1986.

[137] Ettinghausen 1950. 33., 27. lj. szerint ez a legkorábbi adat az arab irodalomban figurális díszítésű szőnyegekre. Annak alapján, hogy a ḥadīṯok szerint figurális ábrázolást házi használatú textíliákon csakis szőnyegeken vagy párnákon tűrhet meg hívő muszlim (vö. van Reenen 1990. 43–44.) az is érthető, al-Ǧāḥiẓ miért a királyok szőnyegeiről ír.

[138] Az *al-ʾĀṯār al-bāqiyya* eredeti arab szövegének kiadását lásd: Sachau 1876. 225., az angol fordítást: Sachau 1879. 211.!

[139] Schönléber Mónika fordítása; a *Kitāb al-Qānūn al-Masᶜūdī* eredeti arab szövege: Bīrūnī 1954. 264. Az angol szöveg Sachau 1879. 211. fordításában: „This day was the beginning of spring at time of Kisrās. Then a thin-bearded [...] man used to ride about, fanning himself with a fan to express his rejoicing at the end of the cold season and the coming of the warm season. This custome is still kept up for fun.” A szöveggel később foglalkozó Bausani 1978. 317. szerint: „Quanto al *Bahārjashn* [...] perché era il principo di primavera nei giorno dei *Kisrà* [...]. In quel giorno un uomo di poca barba [...] cavalcava attorno facendosi vento con un ventaglio in segno di dioia per l’andarsene del freddo e di benvenuto per l’arrivo del caldo. Su usa abcor oggi nel Fârs [...] questo costume cosè per ridere: il ventaglio non è che un simbolo [...] e il divertisenso sta nella sua [finta] agonia e morte.”

[140] Az arab szövegben ezen a helyen a kontextusba nem illő és értelmezhetetlen «wa-hiya ṭġlb ṭyār» szavak szerepelnek; a „ṭglb” gyökök helyett a helyes olvasat nagy valószínűséggel «wa-hiya ṭaᶜālib ṭayyāra» (vö. Halidov 1959. 158.).

[141] Schönléber Mónika fordítása; az arab szöveg: Bīrūnī 1954. 264., Bausani 1978. 317. tolmácsolásában: „In questo giorno si credeva che apparissero le *khorāsānkharra*, cioè delle volpi volanti che, all’epoca dei Kayanidi [...] erano un segno di fortuna, fortuna che si annullò con la loro estinzione.”

„Ezt a napot īsāl wahārnak is hívják, melyet a Kayānidák Bahārğašn-nak hívtak. Ez az első nap, amelyen feltűntek a Ḫurāsānḫarrah: ezek repülő rókák voltak a Kayānidák idején, bennük volt koruk boldogsága és jóléte. A Kayānidákkal együtt tűntek el és az ő bukásukkal múltak ki. Éppen ezért [úgy tartják], hogy szerencsét hoz, ha azon a napon megpillantják a rókákat."[142]

Al-Bīrūnī fenti mondataiból egyértelmű, hogy e sāsānida (s a Kayānidák említése alapján talán még korábbi) hagyományokat őrző ünnep nemcsak a tavasz beköszöntével, s ezáltal a természet újjászületésével és a termékenységgel volt összefüggésben, hanem a szövegben szereplő „repülő rókák" feltűnését az irániak Ḫurāsān, azaz Ḫwārazm *xvarənah*-jának (dicsőségének) jeleként várták, akként tekintettek rá. A fentiekben a sēnmurvnak, illetve a sāsānida művészetek szárnyas „kutya-pávájának" a termékenységgel, illetve a *xvarənah*-val való kapcsolatát látva talán nem alaptalan arra gondolnunk, hogy al-Bīrūnī repülő rókája alatt a sēnmurv, illetve a művészetek szárnyas „kutya-pávájának" megjelenését lehet értenünk.[143] Mindezek alapján talán az sem véletlen, hogy a korai iszlám korra keltezett, a sāsānida szárnyas „kutya-pávát" ábrázoló legkésőbbi edények (a IX–X. századi berlini tál és a X. századi lisevkai korsó) is ennek a kelet-iráni térségnek a műhelyeiből kerültek ki. Korántsem bizonyos, hogy a X. században ez a megfeleltetés ennyire kizárólagos lett volna. Al-Bīrūnī számol ugyanis be egy másik, asztrológiai témájú művében, a *Kitāb al-tafhīm li-awāʾil ṣināᶜat al-tanğīm*ban arról, hogy a déli konstellációk közé tartozó *qīṭus* (azaz a kētos[144]) „egy tengeri szörny két lábbal és egy madáréhoz hasonló szárnnyal".[145] A későbbi illusztrált asztrológiai kéziratok már nem madárfarokkal ábrázolják a *qīṭus*t – inkább a természethű halfarok válik általánossá, míg az al-Bīrūnī által jelzett két láb egy kutya/macskaszerű lényhez tartozik, amelyet több esetében egy pár szárny is kiegészít.[146] Szárny nélkül jelenik meg az egyik első ismert iszlám *qīṭus* ábrázoláson egy 960 körül készült kéziratban: a fej és a mancsok itt is egyértelműen kutya/macskaszerűek, a lény farkát viszont egyaránt lehetne hal- és madárfarokként értelmezni. Egyedül a test utal inkább halszerű állatra (Bausani 1978a. 277–278., Tav. Ib.).[147] Megjegyzendő, hogy a II. Walīd által építtetett Quṣayr ᶜAmra zodiákus freskóján még egy klasszikus kētos látható spirálisan többször megcsavarodó halfarokkal és szárny nélkül (míg a láb kérdése a freskó erősen sérül állapota miatt nem válaszolható meg biztonsággal: Saxl 1979. 425–426., Fig. 463, Vibert-Guigue–Bisheh 2007. Pl. 74, 136b, 138). Mindezek alapján valószínűnek látszik, hogy a vizuális művészetekben az antik kētos csak lassan, több lépcsőben alakult át a muszlim *qīṭus*szá. Ennek fényében az sem tűnik lehetetlennek, hogy az antik mediterrán művészetből származó kētos ábrázolások az idők folyamán

---

142 Schönléber Mónika fordítása, az arab szöveget A.B. Halidov kiadása (Halidov 1959.) után Cristoforetti–Scarcia 2013. is hozza, a szöveg az ő angol fordításukban: „This day [*i.e.*, the 1st of Āḏar] is also called *īsāl wahār* [< *ī-sāl-bahār?*] and the Kayanids called it Spring Festival (Bahārjašn). It is the first day in which appeared the Ḫurāsānḫurra: they were flying foxes in the time of the Kayanids and in them consisted the happyness of that time and the welfare of that days. They disappeard along with the Kayanids and finished along with their fall. For that reason it is considered auspicious to look at a fox in this day."

143 Ellenkezőleg értelmezi, s a sēnmurvnak a művészetek szárnyas „kutya-pávájával" való azonossága ellen érvel Cristoforetti–Scarcia 2013.

144 Az antik kētos-ra lásd Gundel 1921., muszlim utódjára pedig Bausani 1978a. elemzését.

145 Al-Bīrūnī, *Kitāb al-tafhīm li-awâʾil ṣināᶜat al-tanğīm* 161. Az angol fordítást lásd: Wright 1934. 72.: a *qīṭus* „is a sea monster with two feet and a tail like a bird's."

146 Ezt a halfarkú, kutyafejű, szárnyas lényt láthatjuk viszont al-Qazwīnī *ᶜAğâʾib al-maḫlūqāt wa ġarāʾib al-mawğūdāt* című művének több kéziratában, pl. fol. 27v, Loth 723, Oriental and India Office Collections, British Library, London (1572): Carboni 1995. Fig. 3; fol. 20v, Cod. Mixt. 331, Österreichische Nationalbibliothek, Wien (XV. század): Baer 1965. Fig. 99, Bausani 1978a. Tav. IV.a.; egy további, közelebbről meg nem nevezett kéziratból: Bausani 1978a, Tav. IV.b. A XVI. századtól azután feltűnnek az emberfejű, madár testű *qīṭus*ok is (vö. Baer 1965. 77–80., Bausani 1978a. 278–279., 281.).

147 A szerző szerint e miniatúra pontosan megegyezik a *Kitāb al-tafhīm*ban leírt *qīṭus*szal – bár a farok véleményem szerint inkább utal ez esetben halra, mint madárra.

kontaminálódtak az iráni sēnmurvval, felvéve annak bizonyos jegyeit, ami elvezetett a későbbi évszázadok kutyafejű, szárnya *qīṭus*aihoz.[148] Mindez pedig csak erősíti azt a lehetőséget, hogy a sāsānida szárnyas „kutya-páva" alakját – miután a korábbi képzetek lassan visszaszorultak – egyre inkább más valós vagy képzeletbeli lényekkel azonosították még az iráni világban is.

A fentiek után jóval nehezebb pontos képet alkotni a sāsānida szárnyas „kutya-pávának" a bizánci kultúrában betöltött szerepéről. Amennyire a fennmaradt emlékek bepillantást engednek, Bizáncban egyrészt az antik mitológia Kerberosával hozhatták összefüggésbe – másrészt az egyházi, keresztény környezetben való gyakori feltűnése arra utal, hogy e szárnyas „kutya-páva" egy sokkal kevésbé pogány értelmezésben is létezett. S nem csak a bizánci kultúrában kell e kifejezetten keresztény kontextussal számolnunk, hiszen mind a fent említett grúz és örmény templomi freskókon és faragványokon, mind pedig a IX–XI. századi nyugat-európai megjelenéseken (szakramentárium illuminációja, kódex fedőlapja, kereszt zománcdísze) közvetlenül vagy közvetve keresztény környezetben látjuk viszont. Ám amíg a nyugat-európai és az örmény keresztény alkotások feliratai szolgáltatnak némi adatot a lény korabeli értelmezésének vizsgálatához, addig a megannyi bizánci megjelenés ellenére sem sikerült eleddig közelebb kerülni e szárnyas „kutya-páva" konkrét jelentéséhez, mint hogy valamiféle apotropaikus funkciót tulajdonítsanak neki (vö. Schmidt 1980. 39–40.). Nem jelentenek kellő segítséget a művészeti alkotások sem, ugyanis a legtöbb sēnmurv ábrázolás nem egy konkrétan értelmezhető ikonográfia részeként áll előttünk. Templomi (freskón: Ağaç Alti Kilise, Al Oda, Episkopi; faragványon: Sebasta, Fenari Isa [?]), illetve Biblia-kéziratbeli megjelenéséből, valamint a feltehetőleg a császári családhoz tartozó, Bulgáriába küldött asszony diadémján való feltűnéséből annyi mindenképpen leszűrhető, hogy a lény helyzete a keresztény bizánci kultúrán belül semmi esetre sem volt periferiális, pogány vagy „idegen". Így, habár konkrét értelmezésével nem lehetünk tisztában mindaddig, amíg erre vonatkozó írott adat vagy kellő pontossággal értelmezhető művészeti alkotás nem kerül elő, annyi talán megalapozottan állítható, hogy a Kerberosszal való azonosítása mellett létezett e keleti szárnyas „kutya-pávának" egy keresztény értelmezése is Bizáncban – amint létezett a korabeli Nyugat-Európában is. Amikor tehát a bezdédi lemezen egy kereszt mellett látjuk viszont, korántsem kell kötelező érvénnyel valamiféle szinkretikus, még kevésbé pogány vagy éppen zoroasztriánus jelképként tekintenünk rá. Sőt, Iránon kívül egyetlen olyan előfordulását sem találtuk, amelyet akárcsak feltételesen is kapcsolatba lehetne hozni zoroasztriánus képzetekkel (megjegyzendő itt azonban az is: a zoroasztriánus művészet anikonikus jellege miatt Iránban sem volt más a helyzet).

Az egyszarvú

A tiszabezdédi lemez közepén álló kereszt jobb oldalán látható egyszarvú lény részben a fent jelzett tény – miszerint néhány kivételtől eltekintve a lelettel foglalkozó kutatás nem egyszarvúként azonosította – következményeként mindeddig minimális figyelemben részesült. A tarsolylemez ikonográfiai sémájának megértéséhez szükségesnek látom a sokat tárgyalt – s fentebb általam is részletesen vizsgált – *sēnmurv* mellett e másik legendás lénnyel is kellő részletességgel foglalkoznunk. Különösen indokolt ez annak fényében, hogy az egyszarvú ábrázolások mind időbeli, mind térbeli elterjedése jóval szélesebb, mint a Bezdéddel kapcsolatban szinte kizárólagosan hivatkozott – bár valójában kellő részletességgel sohasem elemzett – sēnmurvé.

Az első egyszarvú ábrázolások jelen ismereteink szerint az indiai szubkontinensen született korai civilizáció lelőhelyeiről, Harappából, Mohenjo-daróból és Lothalból kerültek napvilágra;

[148] Ezt már Bausani 1978a. 281–282. felvetette.

amint magának az egyszarvú képzetének első feltűnését és kialakulását is Indiába helyezi a kutatás (Einhorn 1997. 40–46., Tagliatesta 2007. 175–176.). Az egyszarvú lény képzetének születésében minden bizonnyal szerepet játszott az indiai rinocérosz (*Rinocheros unicornis*), amely valóban egyetlen, a koponya orrhoz közeli részén ülő szarvval rendelkezik. S habár az indiai kultúrkörből korán kikerülő egyszarvú ábrázolás a különböző befogadó népek képzeletében gyorsan mesés állattá vált,[149] e legendák unicornisának az indiai rinocérosszal való kapcsolata a későbbi muszlim tudományos irodalom szerzői számára is érzékelhető, kikövetkeztethető volt. Így az egyszarvúról a muszlim irodalomban első részletes leírást adó IX. századi szerző, al-Ǧāḥiẓ (kb. 781–868/869) *Kitāb al-ḥāyawān* (Az állatok könyve) című művében az összegyűjtött adatok ismertetése során igyekezett egy képbe gyúrni a valóságban is létező indiai rinocéroszról, illetve a legendák állatáról elérhető információkat (Ettinghausen 1950. 15., 20., 24., 29., 33., 74.). A későbbiekben aztán az egyszarvú legendákból ismert tulajdonságai kerültek előtérbe, másoknál pedig, mint az Indiáról tudományos igénnyel író al-Bīrūnīnál (973–1048) az indiai rinocérosszal kapcsolatos valós információkra helyeződött a hangsúly (vö. Ettinghausen 1950. 12–25.). Ez a kettősség a legtöbb későbbi irodalmi, illetve vizuális művészeti alkotásban érzékelhető marad.

Ez természetesen nem kelthet meglepetést, hiszen a legendák egyszarvújának képzete sokkal hamarabb érkezett meg az indiai szubkontinenssel szomszédos térségekbe, mintsem hogy az indiai rinocérosz az antik, majd ismételten a középkori tudományos érdeklődés látókörébe került volna. A fennmaradt régészeti leletek alapján úgy tűnik, hogy az egyszarvú képzete legkésőbb a Kr. e. I. évezred korai századaiban feltűnt az Indiával szomszédos iráni térségben, ahol az ábrázolásokon a koponyán helyet foglaló egyetlen szarv kivételével minden kapcsolatát elvesztette az indiai rinocérosszal. A legkorábbi iráni egyszarvú, egy loristāni bronzszobor, kecskeszerű megjelenése ellenére egyetlen hangsúlyos szarvat visel a két fül között – ezzel kétségtelenné téve az ábrázolni kívánt állat meghatározását (Cat. Essen 1962. 60., Nr. 65., Einhorn 1997. 31. Abb. 2). Első látásra persze talán meghökkentőnek tűnhet, hogy az indiai egyszarvúból (rinocéroszból) hogyan lett kecskeszerű lény, ám valójában semmi meglepő sincs abban, hogy a befogadó közeg egy általa ismert állatfajt ruházott fel az újonnan feltűnő attribútummal, amely ráadásul egyben az állat természetének fő meghatározója volt. Mindez mintegy előre jelzi azt a későbbi ábrázolások hosszú során jól megfigyelhető tényt, miszerint nem az ábrázolt állat fajtája, hanem kizárólag a koponyán megjelenő egyetlen szarv, azaz e majd' minden természetből ismert állattól idegen jegy jelentette azt a különlegességet, amely az állat kedveltségét, s egyben az azt körülvevő legendákat megalapozta. Ugyanakkor éppen ez az állatot a szarvon kívül semmiféle különleges sajátossággal fel nem ruházó szemlélet az, amelynek következtében az egyszarvúak igen széles spektrumával találkozhatunk még egy korszakon belül is – azaz többnyire még egy-egy rövidebb perióduson belül sem alakult ki egységes ikonográfiája. Ugyanerre vezethető vissza, hogy már az antik szerzők sem tudtak megegyezni, valójában miféle állat is az unicornis (vö. Brandenburg 1959., Kaminski-Menssen 1995.).

Az ismert állatvilágból egyetlen szarvával kitűnő lényt minden bizonnyal a legkorábbi időktől kezdve különböző legendák vették körül. E korai időszakról azonban nem állnak rendelkezésre olyan jellegű írott adatok, amelyek e történetek jellegét számunkra is megvilágítanák. Az első antik leírás, amelyből az unicornisról élő elképzelésekről részletes képet nyerhetünk, az Achaimenida II. Artaxerxēs udvarában működő orvos, a knīdosi Ktēsias *Indika* című munkája (Kr. e. IV. század

[149] Az indiai háttér elemzéséhez lásd Ettinghausen 1950. 94–101.

eleje).[150] Ktēsias szerint Indiában létezett egy vadszamárfaj, amely a lóhoz hasonló, de nagyobb. Teste fehér, feje bíborszínű, szeme kék; koponyáján egyetlen hosszú, hegyes szarv található, amely alul fehér, középen fekete, felül piros. Megemlékezik e lény szarvának csodás gyógyhatásáról: aki ugyanis a szarvából készített kupából iszik, annak sem a méreg, sem a gyomorgörcs, sem az epilepszia nem árthat többé. Vadászni csak a szarva miatt szokták, hiszen húsa különösen keserű, elfogása pedig rendkívül nehéz az állat nagy sebessége és harciassága miatt.[151] A leírásban szereplő adatok minden bizonnyal a perzsa udvarban élő elképzeléseket tükrözik – tekintve, hogy Ktēsias maga soha sem járt Indiában (Lenfant 2004. CXLVI.) –, így az *Indika* lapjain már ez, a valóságos egyszarvú rinocérosszal semmilyen kapcsolatban nem álló kép indult nyugati hódító útjára. Ez jelenik meg az állatok rendszerezését készítő Arisztotelésznél (De partibus animalium III.2[152]), majd az Apollōnios életrajzát elkészítő Philostratos-nál, illetve a római korban író Claudius Aelianus-nál (ca. 175–235) (De natura animalium IV.52[153]) és Plinius-nál (Nat. Hist. VIII.31). Az utóbbi két szerző minden bizonnyal más, korábbi forrásokra – így Megasthenēs *Indiká*jára – is támaszkodott, náluk ugyanis az egyszarvú leírásában feltűnik az indiaiak által *kartazan*nak nevezett állat (Aelianus XVI.20;[154] Plinius, Nat. Hist. VIII.31[155]), amelynek teste lóhoz, lába az elefántéhoz, míg farka a disznóéhoz hasonló; a szeme között nagy szarv található (vö. Brandenburg 1959. 843.). Ez utóbbi – a Seleukos Nikatōr megbízásából Kr. e. 300 körül az indiai Csandragupta udvarában több alkalommal is megfordult Megasthenēs-re visszamenő – leírás láthatólag jóval közelebb áll az indiai rinocérosz valós megjelenéséhez, mint a Ktēsias-tól ránk maradt jellemzés. Arról, hogy sem Megasthenēs, sem az őt követő szerzők nem azonosították a két állatot, tanúskodik, hogy munkájukban külön leírást adtak az indiai rinocéroszról és az egyszarvúról (Einhorn 1997. 56–57.).

A Ktēsias-tól Phōtios-nál megőrződött adatokból talán az indiai egyszarvú iráni elterjedésének okaira is következtethetünk. Minden bizonnyal a szarvnak tulajdonított gyógyító hatás lehetett az egyik jelentős tényező, amely e különleges állatot oly vonzóvá tette az iráni közeg számára. Ennek fényében az is könnyebben érthető, miért korlátozódik a Ktēsias művéből a görög-római világban ismertté váló egyszarvú iránti érdeklődés a természetismereti művekre, s miért hiányzik az antikvitás képzeletbeli lényekben egyébként kiemelkedően gazdag hagyatékából az egyszarvú, s annak ábrázolása (Brandenburg 1959. 856., Einhorn 1997.). Ktēsias leírása nem csak a természetismereti munkák útján befolyásolta az antik gondolkodást. Az általa leírt egyszarvú különleges vadsága másokat is megihletett. A héber nyelvű ószövetségi iratokat a Kr. e. III. századtól görögre fordító alexandriai tudósok a Septuaginta görög szövegében 8 helyen használták a görög *monokerōs*-t a héber *re'em* visszaadására (e helyeket felsorolja: Einhorn 1997. 53., Canivet–Canivet 1979. 73.). A héber szó eredeti jelentése minden bizonnyal 'vadbika', ám feltehetőleg már a Septuaginta fordítói sem lehettek tisztában a *re'em* szóval jelölt állat pontos jellemzőivel; így azonosították azt valamely tulajdonsága – talán éppen vadsága – alapján a görög monokerōs-szal. Ez az azonosítás azután átkerült a latin nyelvű Vulgatába (*unicornis* fordítással), s a kereszténység térhódításával

[150] Maga a mű mára elveszett, Phōtios Bibliothekája, illetve egy sor antik szerző rövid kivonatai azonban több fontos részletet megőriztek belőle, így az egyszervúról szóló adatainak egy részét (?) is. Az *Indika* Phōtios által fenntartott részeit lásd a Bibliotheka klasszikus kiadásában francia fordítással kísérve, Bibliotheka, cod. 72: Henry 1959. 133–147. A teljes mű összes antik szerzőtől származó töredékét összegyűjtötte, s a görög és latin szemelvényeket francia fordítás kíséretében közzétette: Lenfant 2004. 172–211.

[151] Ktēsias, Indika fr. 45. A görög szöveget és a francia fordítást lásd: Henry 1959. 143–144., Lenfant 2004. 182–183.; csak fordítást ad: Auberger 1991. 114–115.

[152] A görög szöveget és angol fordítását lásd: Peck 1968. 218–221.

[153] A görög szöveget és angol fordítását lásd: Scholfield 1958/59. I.272–277., csak fordítást ad: Auberger 1991. 126–127.

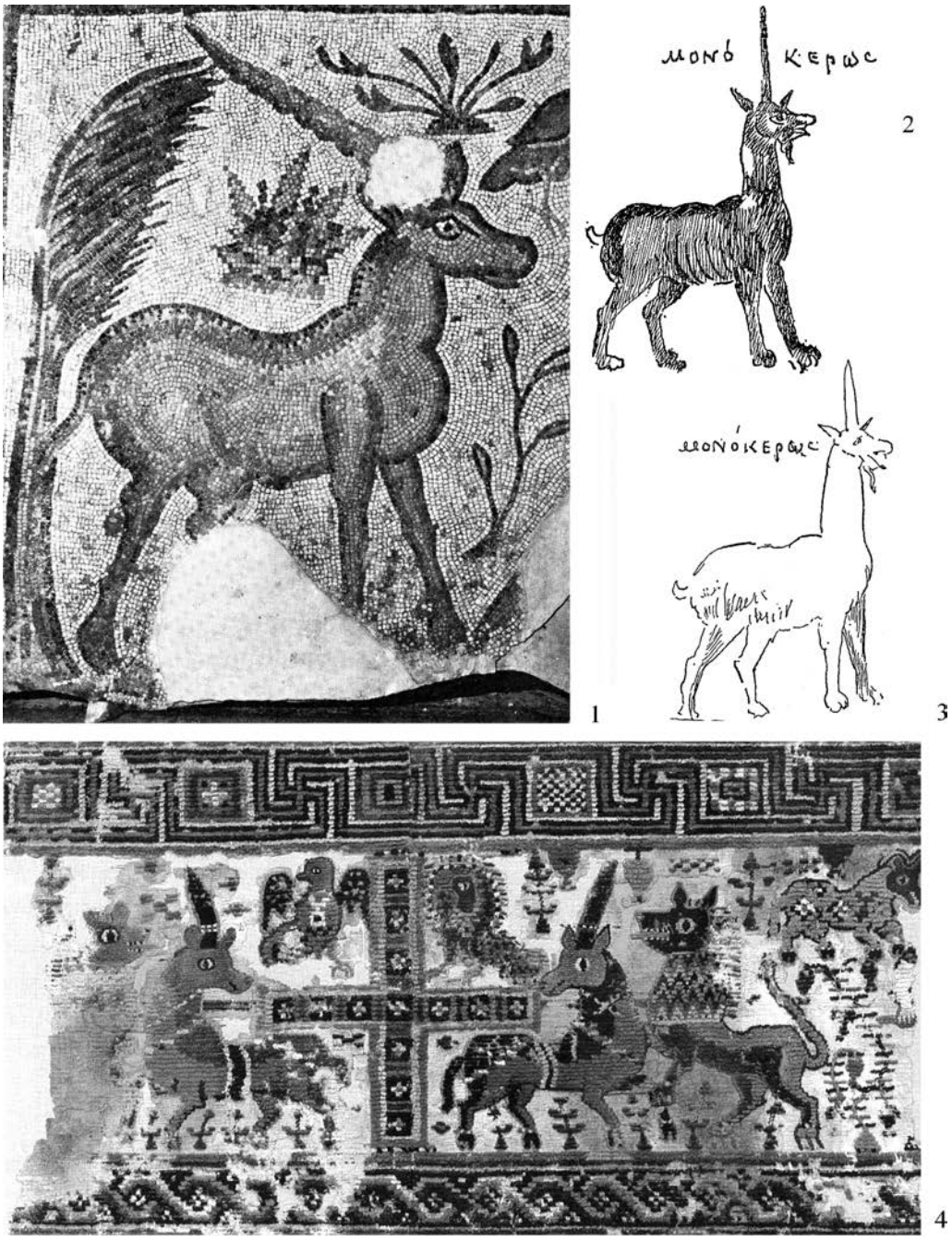
[154] A görög szöveget és angol fordítását lásd: Scholfield 1958/59. III.288–291.

[155] A latin szöveget és angol fordítását lásd: Rackham 1956. 56–57.

fokozatosan elterjedt mind a hellenizált Keleten, mind a romanizált Nyugaton. Úgy tűnik, hogy útja a görög nyelvű térségekben kezdetben sokkal sikeresebbnek bizonyult. Amíg ugyanis az egyházatyák mind Keleten, mind Nyugaton egyaránt idézték és használták munkáikban az ótestamentumi egyszarvút (Brandenburg 1959. 846–851., Einhorn 1997. 60–62., Canivet–Canivet 1979. 81–86.), addig a kora keresztény művészetben az egyszarvú ábrázolások elsősorban a keleti, görög térségekben tűnnek fel (összefoglalóan: Kaminski-Menssen 1995.). Az állat vizuális megjelenítése során az alkotók nem támaszkodhattak a bibliai helyekre, hiszen azok semmiféle támpontot sem szolgáltattak az állat fizikai megjelenésével kapcsolatban. Nem úgy a természetismereti leírások szerzői, akik ugyan nem teljesen egybehangzóan, ám részletesen bemutatták a kérdéses élőlényt. Úgy tűnik, a kora keresztény alkotások is többé-kevésbé egy, a természetismereti művekben írottak alapján általánosan elterjedt elképzelést követtek, s az egyszarvút szamár vagy ló méretű négylábúként jelenítették meg. A legtöbb ábrázolás azonban csak főbb vonalaiban rokonítható az irodalmi adatokból megismert négylábúval.

A legkorábbi keltezhető kora keresztény egyszarvú ábrázolás a mai Közép-Szíriából, Ṭayyibat al-Imām lelőhelyről került elő egy templom padlómozaikján. Az apszis előtti mozaik előterében két antilophoz vagy szarvashoz hasonlító testű egyszarvú két szarvas kíséretében a Paradicsom egy sziklából eredő négy folyójának partján áll, és iszik. A középmezőben Isten Báránya áll egy ciborium alatt, két oldalán egy-egy kiterjesztett szárnyú páva, felettük a Betlehemet és Jeruzsálemet jelképező városmodellek. A pávák külső oldalán egy-egy edikula áll, amelyek tetején főnixeket jelenített meg az alkotó (Zaqzuq–Piccirillo 1999. Fig. 3–9). A mozaik a felső sorban lévő görög felirat szerint a Kr. u. 442-ből datálódik,[156] s a Jelenések Könyvében (21,22: „Templomot nem láttam benne, mert az Úr, a mindenható Isten a temploma és a Bárány") leírt mennyei Jeruzsálemet ábrázolja (Balty–Balty 2004. 455–457.). Időben nem sokkal követi ezt az ábrázolást a ḥūartei „A" bazilika (*Michaeilon*) keresztelőkápolnájának padlómozaikja (IV. század vége – V. század eleje) (Canivet–Canivet 1979. 57–61. Fig. 3, Canivet–Canivet 1987. Pl. CLIV), ahol egy antilopszerű állat látható, fején egyetlen hatalmas hátrafelé álló csavart szarvval. Hasonlóan antilopszerű egyszarvú ábrázolásokat láthatunk a kora keresztény Közel-Keleten több helyen, így a ḥūartei „A" bazilika keresztelőkápolnájára a VI. század első évtizedeiben (510–520-as évek) ráépített ḥūartei „B" bazilika (Phōtios templom) keresztelőkápolnájának mozaikján (Canivet–Canivet 1979. 57–61. Fig. 4, Canivet–Canivet 1987. Pl. CXL: 1–2), ahol az erősen hátrafelé hajló szarvon nincs nyoma a korábbi ḥūartei egyszarvú szarván látható spirális csavarodásnak (17. kép 1.). Szintén antilopszerű a közép-szíriai Maʿarrat al-Nuʿmān-i múzeum két V–VI. századi mozaikpaneljének állata: ám amíg az egyiken a medve előtt/elől futó egyszarvú hosszú csavart szarva hátrafelé néz (Inv. Nr. 1379/15: Bucci 2007. 13. Fig. 2), addig a másik panelen a támadó oroszlánnal szembe futó állat egyenes szarva előre, az oroszlán irányába mered (Inv. Nr. 1971: Bucci 2007. 12. Fig. 1). Az első panel egyszarvújához áll közelebb az ugyanott őrzött, s a közeli Hwād Szent György tiszteletére szentelt templomának 568-as padlómozaikjai közül származó mozaikpanel (Bucci 1997/2000. 379–383. Fig. 9), amelynek kecskeszerű egyszarvújának erősen csavart szarva szintén hátrafelé hajlik. Az állatok szarvállása között megmutatkozó különbséget e szíriai mozaikok esetén könnyen érthetővé teszi, ha figyelembe vesszük a jelenetek értelmét. A két hátrafelé hajló szarvú unicornis békés kontextusban, Izaiás próféta könyvének (11.6–8 és 65.25) Paradicsom-víziójának vizuális megjelenítéseként értelmezhető, az előre meredő szarvú, támadólag fellépő egyszarvú viszont az állatok megszelídítéséről szóló bibliai helyhez kapcsolódik (vö. Bucci 1997/2000., Bucci 2007. értelmezéseivel). Ugyancsak békés környezetben, az életadó keresztvíz forrásának (Kaminski-Menssen

[156] A Zaqzuq–Piccirillo 1999. 450. által javasolt eredeti keltezést (447-es év) Balty–Balty 2004. 455. helyesbítette.

17. kép

Késő ókori egyszarvúk 1: Ḥūarte (SYR), keresztelőkápolna padlómozaikja (Canivet–Canivet 1987. Pl. CXL. alapján), 2–3: „Keresztény Topográfia", kézirat (Plut. IX.28, Bibliotheca Laurenziana, Firenze és Cod. Sin. gr. 1186, Szent Katalin kolostor, EG) (Wolska-Conus 1968/73. III. Fig. 3–4. alapján), 4: ismeretlen lelőhelyű kopt falikárpit, Egyiptom (ma: Riggisberg, CH) (Schrenk 1993. alapján)

Fig. 17

Unicorns from Late Antiquity 1: Ḥūarte (SYR), floor mosaic of the baptistery (after Canivet–Canivet 1987. Pl. CXL), 2–3: "Christian Topography", manuscript (Plut. IX.28, Bibliotheca Laurenziana, Firenze; Cod. Sin. gr. 1186, St. Catherine Monastery, EG) (after Wolska-Conus 1968/73. III. Fig. 3–4), 4: Coptic wall tapestry, unknown provenance, Egypt (today: Riggisberg, CH) (after Schrenk 1993.)

1995. 25.) vagy az Egy Isten szimbólumaként (Canivet–Canivet 1979. 87.) jelennek meg a ḥūartei baptisztériumok vagy a ṭayyibati Égi Jeruzsálem ábrázolásának hátrafelé hajló szarvú unicornisai.

Hasonló tendenciák figyelhetők meg az V–VII. századi egyiptomi egyszarvúak vizsgálata során is. Itt – nem kis részben az egyiptomi élővilág hatására – a szíriai unicornisok testformáihoz képest még inkább dominálnak az antilop jellegű ábrázolások. A talán legkorábbra keltezhető példányt a jelenleg a Riggisbergben (CH) őrzött Éliás faliszőnyeg (17. kép 4.) (Schrenk 1993. 167–171. Abb. 1–3) jelenti, amelyet a publikáló stíluskritikai alapon először – ugyan bizonytalanul – az V–VI. századra helyezett (Schrenk 1993. 175.); az újabban végzett radiokarbon mérés alapján azonban elképzelhetőnek tűnik egy korábbi keltezés.[157] A kompozíció középpontjában egy kereszt két oldalán egy-egy visszafelé (a kereszt felé) forduló egyszarvú, mellettük pedig egy-egy oroszlán áll. Hasonló kompozíció látható a Württembergisches Landesmuseum kopt faliszőnyegén, azzal a különbséggel, hogy az oroszlánok a kereszt horizontális szárai fölé, míg az unicornisok a szárak alá kerültek – mellettük pedig egy-egy keresztet tartó lovas jelenik meg (Schrenk 1993. 172. Fig. 4). Hasonló kompozíciót (azaz a kereszt mellett álló, s visszafordulva arra tekintő egyszarvú-párt) hordozott az abū fānāi (Felső-Egyiptom) kopt kolostor „E" gyülekezőtermében talált freskótöredék, amelyet az ásató szintén az V. századra keltezett (Buschhausen et al. 1991. 138. Taf. 9, Buschhausen 1995. 224. Farbabbildung 65). Amennyire ez a megmaradt töredékek alapján megállapítható, a freskó a terem egyetlen figurális díszítője volt – így a későbbi értelmező kapcsolatba hozta a teremben lévő kúttal, az utóbbit az Élet Vizével, míg a freskó keresztjét az Élet Fájával azonosítva (Kaminski-Menssen 1995. 26–27.).

A kereszt mellett szereplő egyszarvút a faliszőnyegek publikálója Krisztus kereszthalálának szimbólumaként értelmezte; szerinte az egyszarvú szerepe a kereszt jelenlétének, értelmének megerősítése (ahogy az egyházatyák is gyakran hivatkoznak rá), míg az oroszlánok a gonosz erőket jelképezik (Schrenk 1993. 178.; ezt az értelmezést elfogadta Kaminski-Menssen 1995. 21–22., 27.). Magam úgy vélem, hogy ebben az esetben sem célszerű figyelmen kívül hagyni a Kereszt körül az egyszarvú mellett megjelenő oroszlánokat, s így az alább részletesen tárgyalandó értelmezést, miszerint a Kereszt-oroszlán-unicornis hármasának együttes feltűnése a 21. zsoltárból jól ismert könyörgésre, illetve Krisztus kereszthalálára utalhat.[158] Mindez természetesen nem zárja ki, hogy a Kereszt mellett magányosan feltűnő egyszarvút a Sabine Schrenk által javasolt krisztológiai interpretáció szellemében értékeljük. Szintén krisztológiai értelmezést (Krisztus győzelme a halálon, illetve általánosabban a jó győzelme a gonosz felett: Bridel–Bosson–Sierro 1999. 151.) javasoltak az ásatók a kelliai (Quṣūr al-ᶜIzayla, Egyiptom) VI. század végi – VII. századi (Bridel–Bosson–Sierro 1999. 122.) QIz. 19/20-as számú remetelak egyszarvút ábrázoló freskójával kapcsolatban is: itt a *crux gemmata* bal oldalán áll a sajnos csak töredékeiben megmaradt négylábú, fején egyetlen hosszú, hátrafelé hajló szarvval. A fej és a kereszt közé az egykori alkotó a görög monokerōs szót írta, mintegy egyértelművé téve az ábrázolást (Bridel–Bosson–Sierro 1999. 127., 146–147., Pl. 22: 7, Pl. 24: 4).

Tipológiai szempontból hasonló, ámde ikonológiailag minden valószínűség szerint eltérő jelenet látható a hannoveri Kestner-Museum egyik műkereskedelemből származó, VI–VII. századi kopt reliefjén. A két visszafelé hajló, csavart szarvú unicornis egy kantharosból kinövő szőlő/életfa két oldalán áll (Wolderıng 1961. 30., Nr. 35. Abb. 35). A jelenet feltehetőleg éppúgy egyfajta Paradicsom ábrázolásként oldható fel (Kaminski-Menssen 1995. 22., 24.),[159] mint a feltevések szerint a luxori templomkörzetből múzeumba került (valójában tehát ismeretlen lelőhelyű), s egykor

[157] Schrenk 2004. 47–50. Kat. 6. Tabelle 1, 11, 18 (^{14}C keltezés: 379–543).
[158] Erre nézve lásd alább a 66. oldalon.
[159] Ezzel szemben Einhorn 1997. 130. inkább krisztológiai-eukharisztikus értelmezést javasol.

minden valószínűvég szerint egy templom díszítését képező kora középkori faragvány. Ennek közepében egy oszlopokon álló boltív alatt egy aránytalanul nagy hal, a relief alján egy páva, illetve a két lény között kisméretű egyszarvú képe látható (Cat. Cairo 1979. 195., Cat. No. 302., Romano–Parlasca–Rogers 1981. 196., Nr. 302. Abb. 158).

Jóval nehezebben értelmezhető a kyrenaikai Qaṣr Lībiyā templomának északkeleti kápolnájában feltárt, a VI. század középső harmadára keltezett mozaikpadló egyszarvúja, itt ugyanis a békésen legelésző állat környezete nem ad egyértelmű fogódzót a kép tartalmának elemzéséhez (Alföldi-Rosenbaum–Ward-Perkins 1980. Pl. 59). Hasonlóan nehézséget jelent a bāwīṭi Apollōn kolostor XVII. kápolnájának nyugati falán 9 szent társaságában megjelenített unicornis, itt ugyanis sem a feliratok, sem pedig az ábrázolt szentek személyének elemzése nem segített hozzá egy egységes program felismeréséhez (Clédat 1904. 79. Pl. XXXIX felső kép, Pl. LI felső kép, Pl. LII). Ezért az egyszarvút is inkább önmagában álló jelképként, Krisztus megtestesülésének szimbólumaként értelmezte az eddigi kutatás (Bourguet 1991. 371., Kaminski-Menssen 1995. 28.). Még problematikusabb az a Kyrenaika vidékéről vagy a szíriai térségből származó, műkincskereskedelembe került mozaiktöredék, amelyből mindössze a csavart szarvú, antilopszerű egyszarvú maradt meg, az egykori kompozícióból viszont semmi sem rekonstruálható (Einhorn 1997. 85., 168. lj. Abb. 24).

A késő ókori Bizánc keleti provinciáiban feltűnő unicornisok fent látott geográfiai elterjedése minden bizonnyal nem magyarázható kizárólag az egyházatyák által előszeretettel alkalmazott egyszarvú szimbolika (a Keresztnek, a vallás egységének, illetve Krisztusnak, mint az egy Isten egyszülött fiának szimbóluma: vö. Einhorn 1997. 60.) hatásaként, hiszen ez nemcsak a görög nyelvű Keleten, s még kevésbé kizárólag a szíriai-egyiptomi térségben volt közkedvelt (így pl. a kappadókiai atyák is alkalmazták azt). Habár az előzőekben bemutatott egyszarvú ábrázolásoknak – a korábbi kutatással összhangban – keresztény értelmezését tarthatjuk valószínűnek (erre utal gyakori templomi kontextusuk is), számolnunk kell egy további tényezővel, amely állatunk közkedveltségéhez hozzájárulhatott: ez a Kr. u. II. század legvégén vagy a III. század első felében feltehetőleg Alexandriában összeállított ún. Physiologos.[160] Ez a részben természetismereti, részben mesés elemekből összeszőtt, a kései ókor és a középkor századaiban hihetetlen népszerűségre szert tett munka számos, a természetben létező növény és állat, illetve ezek keresztény szimbolikus-allegorikus értelmezésének ismertetése között külön fejezetet szentel a monokerōs-nak. Az itt leírtak azután nemcsak az állat testi megjelenésével kapcsolatos elképzelések terjedéséhez, illetve a közel-keleti görög, majd sémi közösségek közötti elfogadottságához járultak hozzá, de tekintettel a könyvecske különös kedveltségére, olyan tájakra is eljuttatták az unicornis képét, ahol az a késő ókori időszakban pusztán az egyházatyák által alkalmazott szimbolika hatására nem tudott gyökeret verni. A különböző redakciók vizsgálata alapján úgy tűnik, hogy az eredetileg görög nyelven született munkát hamar lefordították a keresztény oikumené számos nyelvére,[161] így latinra is (talán már a III–IV. században) – s a legkorábbi illusztrált verziók is a latin nyelvű Európából maradtak ránk. Igen nehéz pontos képet kapni arról, mely szövegrészletek voltak jelen már a kezdetektől a kérdéses műben, a Physiologos ugyanis széleskörű elterjedtségének köszönhetően igen sok kéziratból ismert, ráadásul „Es handelt sich um einen Gebrauchstext; jeder Kopist nahm für sich das Recht in Anspurch, wegzulassen oder hinzuzusetzen, was er für wichtig hielt." (Kaimakis 1974. 1a.)

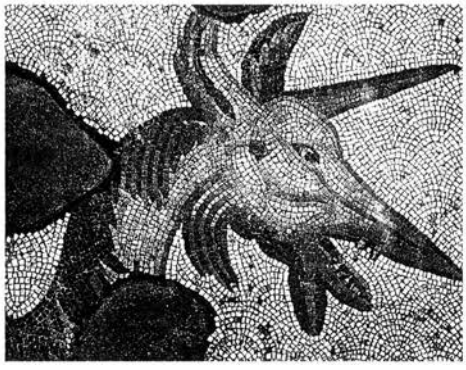
Ez egyben azt is jelenti, hogy az itt vizsgált egyszarvú-fejezet sem szerepel valamennyi Physiologos kéziratban, a kéziratok jelentős része pedig nem tartalmaz a szöveghez mellékelt ábrázolásokat. A Physiologos a következőket mondja az egyszarvúról: „[...] The monoceras, that is, the

[160] Angol, illetve német fordítását lásd: Curley 2009., Seel 2000., a datáláshoz: Scott 1988., Curley 2009. XVII–XXI.
[161] E redakciókra és fordításokra röviden lásd Perry 1941. 1116–1128.

1

3

2

4

18. kép

Nyugat-európai és bizánci egyszarvúk 1: Physiologus Bernensis (Physiologus Bernensis 1964. 16v. alapján), 2, 4: Isztambul, konstantinápolyi Császári Palota mozaikpadlója (Brett 1947. Pl. 33. és Jobst 1987. Abb. 28. alapján), 3: Hludov psaltērion, Konstantinápoly (?) (ma: Goszudarsztvennij Istoricseszkij Muzej, Moszkva) (Scsepkina 1977. obr. 93. alapján)

Fig. 18

West European and Byzantine unicorns 1: Physiologus Bernensis (Physiologus Bernensis 1964. 16v), 2, 4: Istanbul, mosaic floor the the Emperor's Palace in Constantinople (after Brett 1947. Pl. 33, Jobst 1987. Fig. 28), 3: Hludov psaltērion, Constantinople (?) (today: Gosudarstvennij Istoricheskij Muzej, Moscow) (Scsepkina 1977. Fig. 93)

unicorn, has this nature: he is a small animal like a kid, is exceedingly shrewd, and has one horn in the middle of his head. The hunter cannot approach him because he is extremely strong. [...] Hunters place a chaste virgin before him. He bunds forth into her lap and she warms and nourishes and takes him into the place of kings. [...]" (Curley 2009. 51.)[162]

A késő ókori kéziratok hiánya miatt nem sokat tudhatunk arról, hogy e szövegrészletekhez mikor csatolták először a kora középkori kódexekből ismert illusztrációkat. A bennünket itt érdeklő egyszarvú ábrázolások azonban nem szerepeltek minden Physiologos kéziratban, de még minden, ábrázolásokkal kiegészített kódexben sem. A legrégebbi illusztrált emlékben, a IX. századi berni kódexben ott találjuk az állatot: a kecskeszerű, ámde méretes testhez hosszú, hátrafelé ívelődő szarv tartozik, az unicornis bal oldalán pedig az illusztrált szöveg szüze áll, kezét az állat feje felé nyújtva (18. kép 1.).[163] Hasonló formában, bár inkább kutyaszerű testtel láthatjuk viszont az egyszarvút egy X. századi brüsszeli kódexben, ahol szintén a szűz társaságában ábrázolták egymás alatt kétszer is.[164] Ugyanezt a sémát találjuk meg a legkorábbi görög nyelvű illusztrált kódexekben is, így az 1921-ben megsemmisült XI. századi vagy XI. századi előképekre visszamenő XIV. századi smyrnai Physiologosban[165] és a szintén XI. századi milánói italo-görög kéziratban.[166] Ám némileg meglepő módon ugyancsak a szűzzel együtt ábrázolt hosszú szarvú unicornis tűnik fel a IX–XI. századi bizánci marginális illusztrációkkal díszített psaltērionokban is, így a 840-es években keletkezett Hludov psaltērionban (18. kép 3.),[167] a vele nagyjából egykorú IX. századi Pantokratōr psaltērionban,[168] illetve az 1066-os datálású Theodoros psaltērionban.[169]

Már korábban sem képezte vita tárgyát a kutatásban, hogy a közép bizánci psaltērionok egyszarvú ábrázolásai a fent látott késő ókori észak-afrikai, illetve szíriai-palesztinai mozaikokról, freskókról, illetve textíliákról ismert egyszarvú-típusra mennek vissza;[170] az elmúlt évtizedekben napfényre került ábrázolások pedig tovább erősítették e tézist.[171] Ezt az egyszarvú formát találjuk meg az emlékekben egyébként rendkívül szegény VIII–IX. században is: a nyugat-európai sírokból, illetve egyházi kincstárakból ismert, kocsiversenyt ábrázoló bizánci selymeken egy antilopszerű testű, hátrafelé kanyarodó szarvú unicornis pár áll egymással szemben a kocsiversenyzőket keretelő medalionok között.[172] Léteznie kellett ugyanakkor más hasonló, egyszarvút ábrázoló bizánci textíliáknak is, ugyanis a római Forumon épült Santa Maria Antiqua átriumának bal oldalán, az egyik falbeugrásban egy madarakat, illetve egy egyszarvút ábrázoló freskótöredéket fedezhetünk

[162] Az ún. első redakció eredeti görög szövegét lásd Kaimakis 1974. 68a–69a.

[163] Fol. 16v, Codex Bongarsianus 318, Burgerbibliothek, Bern: Physiologus Bernensis 1964. 16v.

[164] Ms. 10066–77, Bibliothèque royale de Belgique, Bruxelles: Einhorn 1997. Abb. 28.

[165] Fol. 74, cod. B 8, Schola Evangelica: Strzygowski 1899. 18. Taf. XII.

[166] Fol. 24r, ms. E16 supl, Bibliotheca Ambrosiana, Milano: Gengaro 1958. 25–26. Fig. 4.

[167] Fol. 93v, cod. 129, Goszudarsztvennij Isztoricseszkij Muzej, Moszkva (Scsepkina 1977. obr. 93) (91. zsoltár). A kéziratra és keltezésére lásd továbbá: Corrigan 1992. 124–134, 140–144.

[168] Fol. 109v, cod. 61, Athos hegy: Dufrenne 1966. Pl. 16. A kéziratra és keltezésére lásd még: Corrigan 1992. 124–134, 144–146.

[169] Fol. 124v, Add. MS. 19352, British Museum: Einhorn 1997. Abb. 22. Nyilvánvalóan ezt az ábrázolást követi a XIII. századi Hamilton psaltērion fol. 171v (vö. Havice 1984. Fig. 15).

[170] Így értékelte azokat Einhorn 1997. 84. (már az eredeti, 1976-os kiadásban is).

[171] Vö. az eredeti 1976-os kiadáshoz fűzött megjegyzéseket: Einhorn 1997. 86–87.

[172] Inv. Nr T01601, Domschatz, Aachen: Cat. Paderborn 1999. 63–64., Nr. II.17a.; Inv. Nr. 13289, Musée National du Moyen Âge et des Thermes de Cluny, Paris: Cat. Paris 1992. 194., Nr. 129., Cat. Paderborn 1999. 63–64., Nr. II.17a.; Museo Nazionale del Bargello: Muthesius 1997. 212. Datálásukra és értékelésükre lásd: Muthesius 1997. 72–73., Brubaker–Haldon 2001. 93–94.

fel, amely minden bizonnyal egy konkrét bizánci textília másolatának tekinthető.[173] Erre utal maga a kivitel, ugyanis az állat egy, a korban megszokott festett, de eredeti textíliákat utánzó *velum*on tűnik fel.[174] Erősíti ezt a lehetőséget a Liber Pontificalis egy bejegyzése, miszerint IV. Gergely pápa (p. 827–844) a római San Marco templomnak egy „*cum chriphis et unicornibus*" díszített textíliát adományozott.[175] Tekintve a Liber Pontificalis IX. század középső harmadára vonatkozó adatát, illetve azt, hogy a Santa Maria Antiqua freskója 850 után, talán már a X. században készült (Osborn 1987. 200–204.), az eredeti textília minden bizonnyal késő VIII. századi, valószínűbben IX. századi lehetett – azaz nagyjából egykorú vagy némileg későbbi, mint a Nagy Károly sírjából származó selyemszövet. A freskó unicornisa formailag sem áll túl távol az ismert bizánci selymek egyszarvúitól; a fő különbség az, hogy a lószerű állat fején az egyenes szarv előre meredő. Ez a késő ókortól kezdve a kora középkorban végig létező forma – amint fentebb szó volt róla – elég jól megfelel az antik természetismereti munkákból ismert, s Ktēsias adataira visszamenő monokerōs-képnek, sokban különbözik viszont a Physiologos által leírt kisméretű egyszarvútól. Nem úgy a korai nyugati Physiologus kódexek unicornisai, amelyek – mint a berni vagy a brüsszeli kézirat mutatja – érdekes módon méretüket, illetve formájukat tekintve inkább megfelelnek a szövegben leírt állatnak, mintsem a bizánci redakciókból ismert antilopszerű formák. Jelen ismereteink szerint azonban valószínűnek tűnik, hogy e Karoling-, illetve Ottó-kori formák mégsem az eredeti késő ókori Physiologos egyszarvú illuminációját hűebben követő mivoltuknak köszönhetik a szövegben leírt állathoz való nagyobb fokú hasonlóságukat. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy a késő ókori előképeket követő középkori illuminátorok módosítottak az állatról rendelkezésére álló eredeti, antilopszerű képen, s az általuk ismert kecske-, illetve kutyaszerű formákkal helyettesítették az Európában idegen, így ismeretlen antilopszerű testet.[176] Erre utal az is, hogy a szintén késő ókori előképekre visszamenő, bár azokat szabadon felhasználó Utrechti psalteriumban megjelenő egyszarvúk a berni Physiologus kecskeszerű megjelenésű állatára hasonlítanak. Ebben az esetben nyilvánvaló, hogy a IX. századi psalterium alkotója nem a Physiologosból származó illusztrációk nyomán dolgozott az unicornisok megjelenítésénél, hiszen mind a négy egyszarvú a hozzá tartozó zsoltárszöveg direkt illusztrációja.[177] Az egyetlen olyan korai, Karoling-kori unicornis ábrázolást tartalmazó mű, amelyben ugyan inkább ló, mintsem antilop testű állatot találunk – amely ezáltal mégis inkább a késő ókori görög monokerōs ábrázolások, semmint a fent látott berni, illetve utrechti kódexek tradíciójához áll közelebb – a 820–830 körül Saint-Germain-des-Près-ben keletkezett Stuttgarti psalterium. Nyilvánvalóan ez a hasonlóság játszott közre abban, hogy a kódexnek a 91. zsoltár 11. sorához készült ábrázolását[178] egy bizánci, képrombolás előtti görög Oktateuch kéziratra kísérelte meg visszavezetni a korábbi kutatás (vö. Einhorn 1997. 98–102.). Ugyanakkor a zsoltároskönyvnek a 21. zsoltár 22. sorához készült, igen hasonló egyszarvút is tartalmazó illuminációját – mivel konkrét keleti előképet nem sikerült hozzá találniuk – más forrásból kísérelték meg levezetni, s a bizánci előképet kizártnak tartották (vö. Einhorn 1997. 102.). Érdemes itt figyelembe vennünk egyrészt azt, hogy mára világossá vált: a korábban feltételezett teljes, illuminált késő ókori Oktateuch csak egyszer, I. Justinianos korában létezett – majd második (s egyben egyetlen középkori bizánci)

[173] Az állat jelenlétére csak a szövegben utal Osborn 1987. 202., Osborn 1992. 334. Az általa hivatkozott Wilpert-féle corpushoz eddig nem sikerült hozzájutnom; lehetőségem nyílott azonban az emlék személyes vizsgálatára Rómában, a fent adott leírás ez alapján készült.

[174] A Rómában fennmaradt textileket utánzó festett *vela*ról lásd Osborn 1992. részletes elemzését.

[175] Liber Pontificalis II.75, angol fordítását lásd: Davis 1995. 54.

[176] Erre utal például a berni Physiologus ábrázolása, itt ugyanis az illumináció stílusa alapján igen valószínű, hogy egy késő ókori kézirat szolgáltatta a Karoling-kori alkotó számára az előképet (vö. Homburger 1964. 40.). A IX. századi illuminátor – bár az egyszarvú és a szűz magasságainak arányát nem változtatta meg drasztikusan a késő antik antilopszerű egyszarvúhoz képest – az állat testének formáját a szövegben említett bakocska (fol. 16v: a latin szöveget és német fordítását hozza: Physiologus Bernensis 1964. 92–93.) képére formálta.

[177] Zsoltárok 21,22: fol. 12r: DeWald 1932. Pl. XIX., 28.6: fol. 16r: DeWald 1932. Pl. XXVI., 77,69: fol. 45r: DeWald 1932. Pl. LXXII., 91,11: fol. 54.r: DeWald 1932. Pl. LXXXVI. A zsoltárok DeWald 1932. munkájától eltérő azonosítását lásd Einhorn 1997. 97.

[178] Fol.108v, Cod. bibl. 2°23, Stuttgart: Wamers 1991. Abb. 5.

változata a X. században keletkezett (Lowden 1992., Kresten s.a.). Másrészt azonban a fent tárgyalt észak-afrikai és közel-keleti késő ókori emlékek igazolják a korabeli egyszarvú ábrázolások elterjedt voltát és a kérdéses állat antilop-/lószerű megjelenítését. Amennyiben tehát létezett illuminációkkal díszített késő antik Physiologos kézirat (ami igen valószínű), akkor ebben az irányban érdemes keresni mind a közép bizánci marginális zsoltárillusztrációk és illuminált Physiologosok, mind a Stuttgarti psalterium egyszarvúinak eredetét.

Van egy további adatunk, amely talán segítséget nyújthat e késő ókori ábrázolásforma továbbélésének megértéséhez. A Kr. u. VI. század közepén Alexandriában író Antiokhiai Kōnstantinos – avagy ahogyan a későbbi kéziratokból ismert, Kosmas Indikopleustēs – Keresztény topográfiájának (*Kristianikē Topografia*)[179] XI. könyvében ugyanis egy rövid leírást olvashatunk a monokerōsról,[180] amelyet a három későbbi kézirat közül kettőben az állat ábrázolása is kiegészít. Mindkét állat a fentebb ismertetett késő ókori észak-afrikai, illetve közel-keleti formához áll közel. Nehézséget jelent, hogy a XI. könyvet minden bizonnyal utólag csatolták a Keresztény topográfiához, maguk az egyes állatokról szóló leírások eredetileg egy külön művet vagy inkább gyűjteményt alkottak, amelynek témája India leírása volt (Wolska-Conus 1968/73. I. 36., 57., 141., III. 314.).[181] A XI. könyv által az egyes állatokról adott rövid ismertetések tehát nem mások, mint egy hosszabb, mára elveszett munkából származó kivonatok (Wolska-Conus 1968/73. III. 314., Schneider 2010. 229–231.). Tovább bonyolítják a helyzetet a bennünket itt érdeklő illusztrációk, ugyanis a három kézirat közül éppen a legkorábbi, a IX. századra keltezhető vatikáni kódex (Vat. gr. 699) nem tartalmazza a XI. könyvet, így az illusztrációkat sem (Wolska-Conus 1968/73. I. 182., 185.). Úgy tűnik, hogy habár a IX. századi vatikáni kódex illuminációinak stílusa őrizte is meg a leginkább az eredetihez közelítő formát,[182] ezek nem csak saját koruknak megfelelő kiegészítéseket tartalmaznak az elveszett késő ókori előkép(ek)hez képest (Brubaker 2006.), de a két XI. századi kódexnél kevésbé hűen követik az illusztrációknak a késő ókori eredetiben megalkotott sorrendjét. Ez nem jelenti azt, hogy a vatikáni kódex alkotója szándékosan hagyta volna el a XI–XII. könyvet, még akkor sem, ha a másik két kézirat[183] I–X. könyvekhez tartozó ábrázolásainak szoros kapcsolata egymással, illetve a vatikáni kódexszel arra is utal, hogy a Keresztény topográfia szövege és a hozzá tartozó képek mindig szorosan összetartozó egységet képeztek, s másolásuk is így történt a századok során (Brubaker 2006. 5.). Az alapkéziratokat tanulmányozó és a *stemma codicum*ot elkészítő kutatók arra a következtetésre jutottak, hogy a XI. könyv a hozzá tartozó illusztrációkkal együtt csak valamikor később került a Kosmas neve alatt fennmaradt szöveghez, így a vatikáni és a másik két kódex két különböző recenziót képvisel a szöveg és az ábrázolások tekintetében (Wolska-Conus 1968/73. I. 176–182., 185., Schneider 2010. 29.). Phōtios Bibliothekájának Kosmas-ról szóló bejegyzése alapján az is világos,

[179] A mű datálására, a szerző személyére, illetve a készülés helyére lásd: Wolska-Conus 1968/73. I. 16. (datálás), 109–115. (szerzőség), 304–305. (hely).

[180] A görög szöveg kritikai kiadását és francia fordítását közli: Wolska-Conus 1968/73. III. 326–329. Új német fordítását a görög szöveg kíséretében lásd Schneider 2010. 237., 243–244.

[181] Vö. Schneider 2010. 10., aki ugyanakkor jogosan veti fel (Schneider 2010. 230–231.) azt is, hogy korántsem bizonyos, hogy az egyes excerptumok egy korábbi könyvből kimásolt részek, nem pedig önálló részletek. Ez természetesen a XI. könyv Antiokhiai Kōnstantinos-szal való kapcsolata szempontjából sem lényegtelen kérdés.

[182] Wolska-Conus 1968–1973. I.174–176., 185. ez alapján arra következtetett, hogy a vatikáni kódex egyben az eredeti késő ókori előképet leghűebben követő kézirat. Ezzel szemben Brubaker 1977. 49–50. kimutatta, hogy az illuminációk elhelyezkedése szempontjából ez csak az első redakcióra lehet igaz (azaz a I–V. könyvre), a VII–IX. könyvben éppen a két XI. századi kódex tűnik az eredetit hűebben követőnek.

[183] A zömmel töredékekben megmaradt kódexek mellett csak két teljes kézirat maradt fenn a XI. századból: a firenzei (Plut. IX.28, Bibliotheca Laurenziana) és a Sinai-i (Cod. Sin. gr. 1186, Szent Katalin kolostor). E kettő, illetve a IX. századi vatikáni mellett fontosak még az 1921-ben megsemmisült smyrnai kódexben fennmaradt töredékek: Strzygowski 1899.

hogy a Topográfia ún. negyedik (azaz a XI. és a XII. könyvvel kiegészített) redakcióját már ismerte (Schneider 2010. 20–21.), azaz legkésőbb a IX. század közepe táján[184] a XI. könyv a Kosmas Indikopleustēs neve alatt fennmaradt Keresztény topográfiának már szerves része volt. Az állatábrázolásoknak a két XI. századi kódexben megőrződött rendszere arra utal továbbá, hogy az előképül szolgáló illusztrált kézirat(ok)nak követniük kellett egy, a ma ismerteknél jóval tisztább rendszert, amelyet a XI. századi másolók saját elképzelésük szerint alakítottak át (Wolska-Conus 1968/73. III. 314–316., 1. j., Brubaker 1977. 49.). Ennek alapján az is feltételezhető, hogy a csak a firenzei és a sinai kódexekben ránk hagyományozódott állatábrázolások – köztük az egyszarvúé – legkésőbb a IX. században jelen lehettek a Topográfia kéziratiban, s talán magából a Kōnstantinos által írott eredeti műből (a Geōgraphikából) származnak. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a kérdéses monokerōs-illusztrációk (17. kép 2–3.)[185] a késő ókori észak-afrikai, illetve közel-keleti egyszarvú ábrázolások hagyományát követik – ami korántsem lenne meglepő, ha azok még valóban az Alexandriában író Kōnstantinos-tól származnának, aki egyébként maga jegyzi meg, hogy „(Selbst) habe ich es nicht gesehen. Doch habe ich Bronzestelen von ihm, die in dem königlichen Palast mit den vier Türmen in Äthiopien aufgestellet waren, angeschaut."[186]

Az egyszarvút a késő ókori Keleten megszületett eme antilop-/lószerű testtel, illetve hosszú, zömmel hátrafelé kanyarodó szarvval bemutató ábrázolásmódtól jelen ismereteink szerint – amint fentebb láttuk – csak az európai korai középkorban kezdtek eltérni az alkotók. Ám mint minden szabálynál, itt is akadnak kivételek. Ismerünk ugyanis egyetlen olyan késő ókori példát, amely szakítani látszik az antilopszerű egyszarvú képével. A kérdéses ábrázolás jelentőségét növeli, hogy nem máshol került napvilágra, mint a késő antik Kelet szívében, a konstantinápolyi császári palotában feltárt padlómozaikon. A Nagy Palota peristyliumának mozaikját díszítő valós és mitológiai teremtmények között feltűnő egyszarvú meghatározása körül éppen olyan bizonytalanság uralkodik, mint a mozaikpadló datálása és programjának értelmezése körül. Az állatot hol szárnyas egyszarvúként (Brett 1947. 77. Pl. 33–34.), hol egyszarvú griffként (Hiller 1969. 302., Trilling 1989. 70.), hol pedig leopárdgriffként (Jobst 1987. 15. Abb. 28.) írták le a szakirodalomban. A bizonytalanság valóban indokolt is, hiszen az állat teste inkább a korabeli griffekére emlékezetet (18. kép 2.),[187] ám a fentebb az egyszarvút meghatározó attribútumokról mondottak alapján – azaz, hogy az egyetlen igazán fontos jegy az egyetlen szarv jelenléte (18. kép 4.) – joggal határozhatjuk meg grifftestű, szárnyas egyszarvúként.

Nehezebb helyzetben vagyunk, amikor megjelenésének forrásait próbáljuk meg felkutatni – az eddigiekkel ellentétben ugyanis nem áll rendelkezésükre olyan szöveg, amely segítséget jelenthetne a szárnyas egyszarvúról élő korabeli képzetek megismerésében. Egy, a császári palota mozaikjánál némileg korábbi szerzőtől, az Egyháztörténetét 425 körül író Philostorgios-tól (368 – ca. 439) arról ugyan értesülünk, hogy Konstantinápolyban létezett a Kr. u. V. században egy egyszarvút ábrázoló relief/szobor, amely a leírás szerint bizonyos jellegzetességeit tekintve (kígyószerű fej, az állon látható szakáll, hosszú torok, oroszlánszerű lábak)[188] emlékeztetett a császári palota állatára, sem a koráról, sem pedig az ábrázolt lényt körülvevő esetleges képzetekről nem árul el többet forrásunk – talán mert maga sem rendelkezett információkkal. A konstantinápolyi késő ókori szobrokról általánosságban tudottak alapján annyit talán feltételezhetünk, hogy az egyszarvú szobra a

[184] Phōtios Bibliothekájának keletkezési idejéről lásd Treatgold 1980. megállapításait.

[185] A képeket átrajzolva közli: Wolska-Conus 1968/73. III. 386–387. Fig. 3–4 (fol. 268r, Cod. Laur. Plut IX.28; fol. 202r, Cod. Sin. gr. 1186).

[186] Kosmas Indikopleustēs, Kristianikē Topografia 11.6: Schneider 2010. 243.

[187] Bár az első közlemény inkább leopárdszerűnek tartotta (vö. Brett 1947. 77.).

[188] Philostorgius, Historia Ecclesiastica III.11, angol fordítását lásd: Amidon 2007. 47–48.

Nagy Konstantintól kezdve a császárok által a városba hozatott antik alkotások közül kerülhetett ki (erre lásd Bassett 2004., Bauer 1996. 143–268., 309–387.), további találgatásokba bocsátkozni azonban megfelelő adatok hiányában nem célszerű. A császári palota mozaikján látható egyszarvú ábrázolás értelmének megismeréséhez vezető egyetlen reális lehetőséget így a mozaik kompozíciójában betöltött szerepének megvilágítása jelenthetné, ehhez azonban még a leginkább teljességre törekvő magyarázatok sem nyújtanak segítséget,[189] legfeljebb annyi olvasható ki belőlük, hogy az egyszarvú szárnyas griff az idilli világra veszélyként leselkedő vadállatok csoportjába tartozhat.[190] Akárhogy is, a császári palota Hērakleios (ur. 610–641) korában készült mozaikján[191] feltűnő szárnyas egyszarvú (18. kép 2., 4.) annyit mindenképpen jelez, hogy már a késő ókorban kialakult az antilop-/lószerű testű, azaz egy valóságban létező állathoz még igen hasonló unicornis mellett egy másik ábrázolástípus is, amely a valóságtól egyre inkább elrugaszkodva nemcsak a lény testi jegyeit alakította kevéssé reálissá, de egy pár szárnnyal is kiegészítette azt.

Ez a reális ábrázolásmóddal szembemenő tendencia később, a korai középkorban több kultúrkörben előtérbe került. Bennünket – a bezdédi lemez kapcsán – két részlet érdekel különösen. Az első az a fentebb már említett, a kora középkori, illetve Karoling-kori Európában megfigyelhető tendencia, miszerint az egyszarvúnak az antik szövegekben leírt jegyei éppúgy egyre inkább feledésbe merültek, mint a nagyrészt ebből táplálkozó vizuális megjelenési formák (a kivételek között szerepel pl. a Stuttgarti psalterium vagy a berni Physiologus unicornisa, amelyek többé-kevésbé még az antik előképek követői). Ennek következtében az egyes ószövetségi szövegrészleteket, illetve az apokalipszis különböző jeleneteit vizuálisan is megjeleníteni kívánó kódexillusztrációk és egyéb művészeti alkotások[192] készítői vagy a Physiologus-ból leszűrhető tanulságok alapján kísérelték meg megjeleníteni az egyszarvúkat, vagy – s ezek az esetek sokkal gyakoribbak – a saját környezetükből ismert állatok képét egészítették ki az unicornis neve által jelzett meghatározó attribútummal: egyetlen szarvval. Ennek következtében egy sor reálisan vagy elnagyoltan ábrázolt állatfaj fején találjuk ott a koponyára ragasztott egyetlen szarvat. Az ábrázolásokat vizsgálva úgy tűnik, legtöbbször a megjeleníteni kívánt jelenet tartalma határozta meg, milyen állattal kötötte össze az alkotó az egyszarvút – békés kontextusban általában békésnek látott, míg harcias kontextusban harciasnak tartott állat fejére került a szarv. Hasonló mondható – s ugyancsak legfeljebb a tendenciák megjelöléseként – az állatok szarvának állásáról is: a szövegek által veszélyesként meghatározott unicornis hegyes szarvát általában előre állóként, míg a békés állatét hátrafelé hajlóként mutatták be.

Az ilyen, a művész által egyénileg megalkotott unicornis ábrázolások egyik legkorábbi csoportját az itáliai késő langobard, illetve korai Karoling-kori kőfaragványok között találjuk meg. E VIII–IX. századi faragványokon az unicornis jellemzően nem egyedül szerepel: egy luccai faragványon egy kereszt egyik oldalán áll, míg a másik oldalon egy oroszlán látható (19. kép 1.);[193] egy

189 Ez alól Hiller 1969. 302. próbálkozása sem kivétel, aki szintén csak az egyszarvúról a kora keresztény írásokban olvasható többféle jelentésre utalt általánosságban.

190 Vö. a Trilling 1989. 54–69. által kidolgozott értelmezéssel!

191 A korábban javasolt korai V. századi, II. Theodosios (ur. 408–450) kori: Brett 1942. 34., Brett–Macaulay–Stevenson 1947.; az V. század középső harmadát támogató: Hellenkemper-Salis 1987. 304., Hellenkemper-Salis 1994.; a 450–500 közötti: Talbot-Rice 1958. 17., 148.; a kései V. század – korai VI. századi: d'Andria 1969.; az 530 utáni, I. Justinianos (ur. 527–565) kori: Talbot-Rice 1965. 5., Jobst 1987. 18., Jobst 1995. 230.; a VI. század végi, Tiberius kori (ur. 578–582): Mango–Lavin 1960. 69.; a II. Justinianos (ur. 685–695, 705–711) kori: Nordhagen 1963., Wright 1975. 24–25., Nordhagen 1993. keltezések után úgy tűnik, Trilling 1982. 36–54. stilisztikai alapú, illetve Bardill 2004. 146. régészeti alapú Hērakleios kori datálásával a mozaikok időrendi helyzete talán biztos alapokra került. Trilling stíluskritikai alapú datálását bizonytalannak látta: Mango 1994. 131–134.

192 Az ábrázolt témák és a fennmaradt alkotások áttekintését lásd: Einhorn 1997.

193 Musei Nazionale, Lucca: Barsali 1959. Tav. XV.

1

2

19. kép

1. Lucca (IT) Kereszt, egyik oldalán egyszarvúval, a másikon oroszlánnal (Barsali 1959. Tav. XV. alapján), 2: hispániai muszlim elefántcsont ládika szárnyas egyszarvúval (ma: Museo Arqueológico Provincial, Burgos, E) (Skubiszewski 1992. Fig. 37. alapján)

Fig. 19

1. Stone carving depicting a cross flanked by a unicorn and a lion, Lucca (IT) with a unicorn at one side and lion at the other one (after Barsali 1959. Pl. XV), 2: Hispanian Islamic ivory casket with winged unicorn (today: Museo Arqueológico Provincial, Burgos, E) (Skubiszewski 1992. Fig. 37)

subiacoi márványlapon a növény tetején elhelyezett edényből egyszarvú és szarvas iszik (Toesca 1927. Fig. 276.). Egy cividalei márványlapon egy rozetta köré fonódó szalagfonat egyik oldalán kicsinyét vezető egyszarvú, másik oldalán hasonlóképpen közeledő oroszlán áll (Tagliaferri 1981. Tav. CXVIII: 378.); a római San Saba templomából származó szentélyrekesztő töredéken egy levelet rágcsáló unicornis látható (Trinci Cecchelli 1976. Tav. XXX: 78.); míg a szintén római Santa Maria in Cosmedin templomából napvilágra került töredéken egy fa két oldalán elhelyezkedő egyszarvú és oroszlán ismerhető fel (Melucco Vaccaro 1974. Tav. XL: 102a.). Bonyolultabb struktúra részeként jelenik meg állatunk egy trentói szentélyrekesztőn, ahol a szalagfonatokkal osztott lap bal felső díszítőmezejében egy négylábú hátán áll (Porta 2001. 457., Nr. 8.). Hasonló kompozíció részét képezi egy marliai (Barsali 1959. 45–46., Nr. 47., Tav. XXIVb.)[194] és egy orbetelloi (Carli 1968. Taf. IV–V.) kőlapon: itt a felszínt behálózó szalagfonatból kialakított négyszög alakú mezőkbe kereszteket, illetve különböző állatalakokat faragtak, köztük mindkét esetben egy-egy unicornist, illetve a velük szemben álló oroszlánokat. A kérdéses emlékeknek szinte mindegyikén különböző egyszarvút láthatunk: a trentói lap és a San Saba állata inkább lószerű, a luccai és az orbetelloi kutyára hasonlít, míg a cividalei unicornis teste leginkább egy tehénre emlékeztet. Közös jellemzőjük az előre meredő szarv, s több esetben a nyitott száj, illetve a kilógó nyelv. Ez utóbb alapján tarthatjuk jogosnak J. W. Einhorn megállapítását, aki a kereszt, illetve a fa két oldalán elhelyezett oroszlán és egyszarvú párosát a 21. zsoltár 22. sorával hozza összefüggésbe: „*Salva me ex ore leonis, et a cornibus unicornium humilitatem meam*" (Einhorn 1997. 129–130.). Más esetekben, mint a San Sabából származó, levelet rágcsáló vagy a subiacoi edényből ivó unicornisnál – hasonlóan a Kestner Museum fent tárgyalt kopt faragványhoz – J. W. Einhorn krisztológiai értelmezést javasolt, illetve utalt a subiacoi egyszarvú mellett az élet vizéből ivó szarvas alakja kapcsán a 42. zsoltár 2. sorára: *„Quemadmodum desiderat cervus ad fontes aquarum..."* (Einhorn 1997. 130.). Érdemes ugyanakkor felfigyelni arra is, hogy a 21. zsoltár 22. sora nem csak ezen itáliai kőfaragók – illetve valószínűbben megrendelőik – kezét vezette, de megtermékenyítő hatása kimutatható a Karoling-kori Európa északi felének művészei között is. Ez a zsoltársor ihlette az Utrechti psalterium egyik miniatúráját (fol. 12r: DeWald 1932. Pl. XIX.); illetve a 820–830-as évekre keltezhető Stuttgarti zsoltároskönyv egyik illuminációját (fol. 27r), amelyen a felső traktus közepén elhelyezett keresztre feszített Krisztus bal oldalán két korabeli felszerelésben ábrázolt katonát, míg jobb oldalán a Keresztre és a keresztre feszített Megváltóra támadó oroszlánt és egyszarvút találhatunk (20. kép 1.) (Wamers 1991. Abb. 6.). Ugyanennek a zsoltárhelynek az illusztrációját láthatjuk – igaz, erősen összevont változatban – a halton moori IX. századi pyxisen, ahol a medalionokban két-két nyitott szájú, futó oroszlánt és egyszarvút jelenített meg az ötvös – itt azonban már sem a Kereszt, sem Krisztus nem jelenik meg a kompozícióban (20. kép 2.) (ld. Wamers 1991. kiváló elemzését!).

Az önmagában igencsak nehezen értelmezhető, sokszor a különböző mesterek által különböző részleteiben megragadva, lerövidítve ábrázolt kompozíció valós jelentőségének megértését elsősorban a teljes programot megőrző korabeli alkotástól, a Stuttgarti zsoltároskönyvtől várhatjuk. A

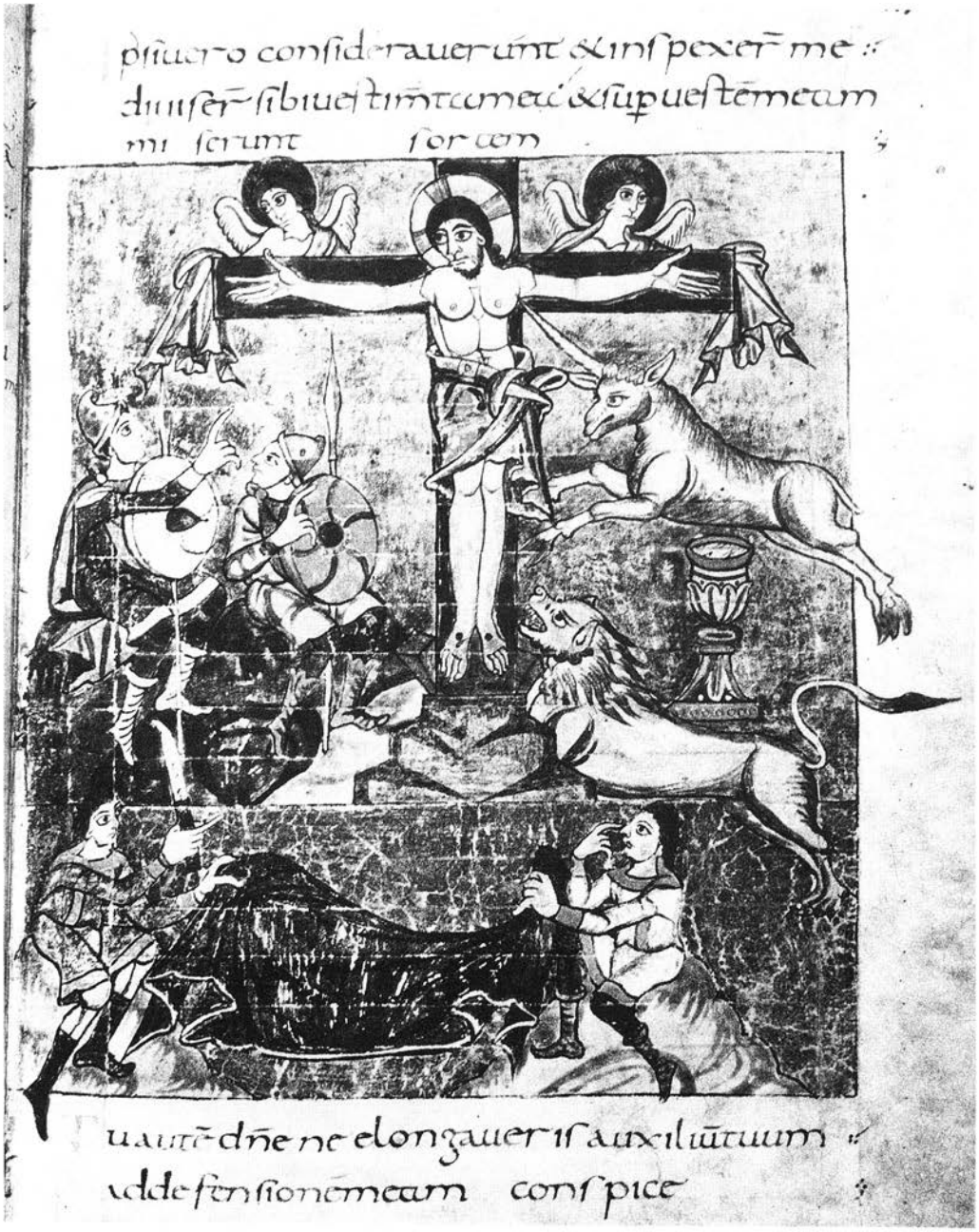
20. kép

A 21. zsoltár inspirálta keresztre feszítés ikonográfia változatai 1: Stuttgarti Psalterium, fol. 27r (Wamers 1991. Abb. 6. alapján), 2: Halton Moor (GB), Karoling ezüstcsésze (Wamers 1991. Abb. 4. alapján)

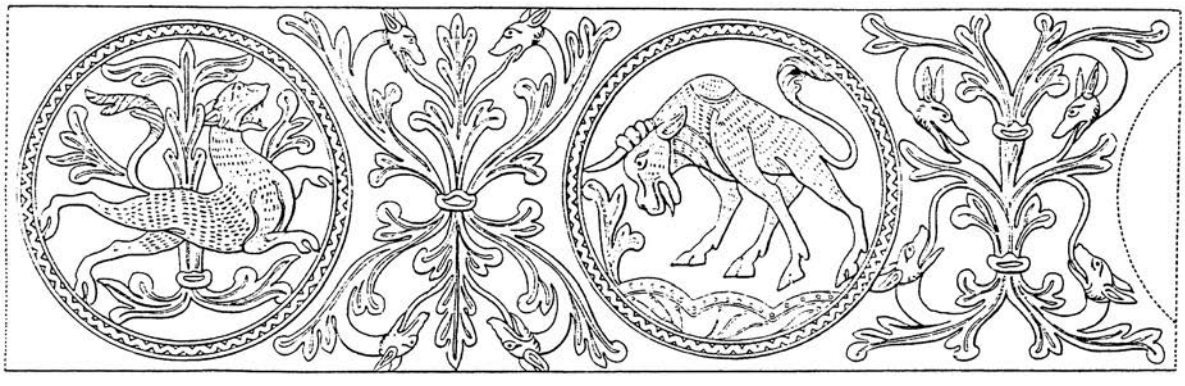
Fig. 20

Variants of crucifixion iconography inspired by Psalm 21 1: Stuttgarter Psalter, fol. 27r (after Wamers 1991. Fig. 6), 2: Halton Moor (GB), Carolingian silver cup (after Wamers 1991. Fig. 4)

[194] Az egyszarvú meghatározása a faragvány töredékessége miatt bizonytalan, így itt elfogadtam az emléket eredetiben tanulmányozó közlő véleményét.

p̄ſſuer-o conſide-rauer-unt & inſpexer-unt me :
diuiſer-unt ſibi ueſtimenta mea & ſup ueſtem meam
mi ſerunt ſor-tem
u.s.uit-dñe ne elonga uer-is auxiliū tuum :
ad defenſionem meam conſpice

1

2

keresztrefeszített Megváltót, a balján álló katonákat, a jobbján rohanó oroszlánt és egyszarvút, illetve a Kereszt alatt Jézus ruháin osztozkodó két alakot ugyanis nem pusztán a Jézus halálát feljegyző Máté (27.35–50) és János (19.18–30) evangélisták által adott leírások kötik össze, azokban ugyanis a Megváltó jobb oldalán futó állatokról egyetlen szót sem olvashatunk. A kérdéses ikonográfiai formula létrejöttében az Evangéliumok mellett döntő szerepe volt a fentebb már többször hivatkozott 21. zsoltárnak, amelyben a következők olvashatók:

> *„Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet? Távol van megtartásomtól jajgatásomnak szava.*
> *[...]*
> *A kik engem látnak, mind csúfolkodnak rajtam, félrehúzzák ajkaikat és hajtogatják fejöket:*
> *Az Úrra bízta magát, mentse meg őt; szabadítsa meg őt, hiszen gyönyörködött benne!*
> *[...]*
> *Erőm kiszáradt, mint cserép, nyelvem ínyemhez tapadt, és a halál porába fektetsz engemet.*
> *Mert ebek vettek körül engem, a gonoszok serege körülfogott; átlyukasztották kezeimet és lábaimat.*
> *Megszámlálhatnám minden csontomat, ők pedig csak néznek s bámulnak rám.*
> *Megosztoznak ruháimon, és köntösömre sorsot vetnek.*
> *De te, Uram, ne légy messze tőlem; én erősségem, siess segítségemre.*
> *Szabadítsd meg lelkemet a kardtól, s az én egyetlenemet a kutyák körmeiből.*
> *Ments meg engem az oroszlán torkából, és a bivalyok szarvai*[195] *közül hallgass meg engem.”*
> (21,1/21,8–9/21,16–22)[196]

A zsoltárrészletre már Máté (27.35) és János (19.24) is úgy hivatkozott, mint a Jézus halálának körülményeit megjósoló ószövetségi próféciára (Jn. 19.24: *„Ezért megegyeztek egymás közt: ‘Ne hasítsuk szét, hanem vessünk rá sorsot, hogy kié legyen.’ Így teljesedett be az Írás: Ruhámon megosztoztak egymás közt, és köntösömre sorsot vetettek. A katonák valóban így tettek.”*). Sőt, a zsoltár kezdő sora (*„Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engemet?”*) nem más, mint Jézusnak a Kereszten kimondott utolsó szavai: *„Elōi elōi lama sabakhthani”* (Máté 27,46; Márk 15,34).[197] Így válhatott később a zsoltár mintegy részévé Krisztus szenvedéstörténetének, s ezért használja ilyen értelemben azt az Egyház napjainkig a húsvéti liturgia során. Ez a kiemelt jelentőségű liturgikus környezet pedig kellő ismertséget biztosított e minden év legfontosabb egyházi ünnepén felhangzó zsoltárnak ahhoz, hogy az ábrázolás középkori szemlélője – s főként az Írás értelmezésében

---

[195] Az ószövetségi iratokat a héber eredeti alapján fordító Károli Gáspár magyar fordításában a héber *re’em*et a ‘bivaly’ szóval adta vissza, amely ugyan jobban megfelel a szó eredeti jelentésének, az ókori és a középkori hagyományt azonban a Septuaginta *monokerōs*-a, illetve Vulgata *unicornis*-a, azaz az egyszarvú határozta meg.

[196] Károli Gáspár magyar fordítása.
„Deus Deus meus respice me; quare me dereliquisti longe a salute mea verba delictorum meorum
[...]
omnes videntes me deriserunt me locuti sunt labiis moverunt caput
speravit in Domino eripiat eum salvum faciat eum quoniam vult eum
[...]
aruit tamquam testa virtus mea et lingua mea adhesit faucibus meis et in limum mortis deduxisti me
quoniam circumdederunt me canes multi concilium malignantium obsedit me foderunt manus meas et pedes meos
dinumeraverunt omnia ossa mea ipsi vero consideraverunt et inspexerunt me
diviserunt sibi vestimenta mea et super vestem meam miserunt sortem
tu autem Domine ne elongaveris auxilium tuum ad defensionem meam conspice
erue a framea animam meam et de manu canis unicam meam
salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam” (21,1/21, 8–9/21,16–22)

[197] Az Újszövetség görög szövegében (Ελωι ελωι λεμα σαβαχθανι: Mk. 15,34; Ηλι ηλι λεμα σαβαχθανι: Mt. 27,46) arámi nyelven szereplő mondat eredeti héber formája az „ēlî ēlî lamâ šabaqtanî” volt.

valamelyest is képzettek – számára ne jelenthessen komoly akadályt még a leginkább mindössze néhány elemre leegyszerűsítő formula értelmezése sem. Éppen a téma kiemelt szerepe miatt különösen érdekes ugyanakkor, hogy a különböző keresztrefeszítés-ikonográfiák között sem a késő ókorban, sem az annak hagyományait szorosabban követő Bizáncban, sem pedig a késő középkori Nyugaton[198] nem vált elterjedt, standardizálódott típussá az oroszlánnal és unicornissal kiegészített változat. A VIII–IX. században (amint a fentebb tárgyalt alkotások mutatják) létezett ez a forma, s igen valószínű, hogy a fent tárgyalt késő ókori kopt faliszőnyegeken – ezek templomi jelenléte írott forrásokkal jól adatolt (vö. Mango 2007. 41–43.) – is ennek egy variánsával állunk szemben.

Mielőtt túlságosan előreszaladnánk, van még egy kérdéskör, amelynek a bezdédi egyszarvú vizsgálata során teret kell szentelnünk. Amint ugyanis már e részfejezet bevezetőjében szó volt róla, nem kizárólag az indiai, illetve az európai keresztény kultúrkörben vertek mély gyökeret a különleges tulajdonságokkal rendelkező mesés egyszarvú állatokról szóló képzetek, hanem a két világ között elterülő, illetve közvetítő szerepet játszó térségekben és kultúrákban is. E szempontból ugyan figyelemre méltó, hogy a sāsānida művészetben nem találkozhatunk egyszarvú ábrázolásokkal, ugyanakkor az arabban a rinocéroszt jelölő 'karkadann' szó szanszkrit eredetű, és ismert volt a pahlaviban is; annyi tehát bizonyos, hogy a rinocérosz – habár gyakori távolról sem volt – ismert volt a sāsānida Iránban (Ettinghausen 1950. 94–95., 149–150.).[199] Az is bizonyosnak tűnik, hogy a IX. századtól a muszlim szerzőknél feltűnő karkadann jellemzői között korántsem csak az ebből a keleti tradícióból származó elemek figyelhetők meg, de több szerzőre jelentős hatást gyakoroltak a görög természetismereti munkákból (elsősorban Aristotelész De partibus animaliumából) származó részletek is. Az egyszarvú lényekre vonatkozó források, illetve a belőlük kiolvasható elképzelések sokszínűsége is oka volt annak, hogy a muszlim forrásokban több szóról kimutatható az 'egyszarvú' jelentés (pl. *ḥarīš*, *šāzehvār*, *āras*, *al-miᶜrāğ*, *qaṭᶜā*) – leggyakrabban azonban mégis a 'rinocérosz' jelentésű karkadann névvel találkozhatunk.[200] Ám nemcsak a lényre vonatkozó megnevezések, de a vizuális megjelenítésére létrehozott ábrázolásformák is széles spektrumon mozogtak. Ezek között, szemben a késő antik és kora középkori Mediterráneumban és Nyugat-Európában elenyésző számú és arányú szárnyas egyszarvúval, már a korai időktől kezdve viszonylag sok szárnyas példányt találhatunk. Sőt, mindjárt az első ismert iszlám kori, jól azonosítható egyszarvú ábrázolásokat felmutató X–XI. századi hispániai elefántcsontfaragvány-csoporton ilyen szárnyas lényeket láthatunk (19. kép 2.).[201] Az írott szövegek elemzéséből ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szárny – amely a vizsgált írásokban nem, pusztán a hozzájuk tartozó ábrázolásokon tűnik fel – a rinocérosz-karkadann korántsem elengedhetetlen része; pusztán a szokatlan állat meghatározó jegyei mellett mintegy kiegészítéseként jelenik meg (Ettinghausen 1950. 8–9., 24–25.). Érdemes arra is felfigyelnünk, hogy e X–XI. századi ábrázolások után a szárnyas egyszarvú mintegy két évszázadra eltűnik a muszlim képzőművészet kelléktárából, s csak a XIII–XIV. században tűnik ott fel ismét (Ettinghausen 1950. 24.).

---

198 A késő középkori néhány megjelenést felsorolja Einhorn 1997. 521–524.

199 A legújabb, fentebb a sēnmurv kapcsán részletesebben tárgyalt IV. századi sāsānida sziklarelief (Rag-e Bibi, Afganisztán) tanúsítja, hogy a rinocérosz legalábbis a sāsānida Irán keleti, Indiával érintkező részein ismert volt (vö. Grenet 2005. Fig. 6., Grenet et al. 2007. Fig. 2–3.).

200 Erre nézve lásd Ettinghausen 1950. összeállítását!

201 Lószerű testtel, előre meredő szarvval: Collection Marquis Hubert de Ganay, Paris (XI. század eleje): Ettinghausen 1950. Pl. 5., Kühnel 1971. 45., Nr. 38., Taf. XXXIa.; kecskeszerű testtel, hátrafelé kanyarodó szarvval, szárnnyal: Inv. Nr. 10–1866, Victoria and Albert Museum, London (XI. század eleje): Kühnel 1971. 44–45., Nr. 37., Taf. XXVII–XXVIII., Beckwith 1989A. Pl. 29.; Museo Arqueológico Nacional, Madrid (1025–1030): Kühnel 1971. 47–48., Nr. 41., Abb. 49.; Inv. Nr. 57371, Museo Arqueológico Nacional, Madrid (1049/1050): Cat. New York 1992. 204–206., Nr. 7.

A szárny megjelenése az egyszarvúakon a muszlim kultúrkörben szempontunkból már csak azért sem lényegtelen, mert – amint fentebb láthattuk – a késő ókori Mediterráneumban éppen úgy szinte ismeretlen volt ez az ikonográfiai forma, mint a kora középkori Nyugat-Európában és Bizáncban. A kérdéssel a muszlim művészet egyszarvúival részletesebben foglalkozó R. Ettinghausen – miután nem sikerült olyan irodalmi adatra akadnia, amely indokolná a szárny feltűnését – a következő magyarázatot tartotta valószínűnek: *„The texts show that the karkadann was thought to be an exceptionally strong, fierce, and rare animal with qualities which placed it in the monster class. It was not only an exotic animal, but as Jāḥiẓ indicated, thought by many to be an imaginary one. It is therefore natural that artistic imagination should give it the same feature which was customarily attributed to representations of sphinxes and griffins. Furthermore, in the period when the winged representations of the karkadann appear in large numbers in the ornamentation of the decorative arts, even zoological books speak of quadrupeds and human beings with wings. There is thus a natural tendency on the part of the decorative artist to add wings to animals [...] so as to add some fabulous and fantastic quality."* (Ettinghausen 1950. 24–25.)

Ettinghausen az egyszarvúakon a szárny megjelenését részben a XII–XIII. századi muszlim művészet általános tendenciáiból levezető álláspontja csak megszorítással alkalmazható a kronológiai okokból témánk szempontjából leginkább érdekes X–XI. századi hispániai példányokra. Amint a szerző maga is megjegyzi, az egyszarvú vizuális megjelenítéseinek VII–X. századi hiánya után a X. század vége felé feltűnő első ábrázolások csak egy szűkebb régióra, *al-Andalus*-ra jellemzőek az iszlám világon belül: az itt feltűnő kis kecske-, illetve macskaszerű testtel és hosszú, hátrafelé kanyarodó szarvval jellemezhető szárnyas lények ugyanis a későbbi évszázadokban nem váltak jellemzővé az iszlám művészetben. Az iszlám világ más tájain a XI–XII. századtól megjelenő egyszarvú ábrázolásoknál általában jóval nagyobb szerepet játszottak az irodalmi művekben a karkadannról adott leírások, illetve a kelet (főként India) felől érkező ikonográfiai formulák – így e korai hispániai példák inkább néhány helyi mesternek egy még ki nem alakult ikonográfiai típus megalkotására tett egyéni, s a későbbiekben nem elterjedő megoldásait dokumentálják, mintsem egy hosszú tradíció kezdetét (Ettinghausen 1950. 159.). Ettinghausen másik, általánosabb megállapítása a bezdédi egyszarvú értékelése szempontjából érdeklődésre tarthat számot. A szárny feltűnése – mint az állat képzeletbeli voltának jelzője – nem korlátozódik az iszlám művészetre: ez a megoldás az első nagy ókori kultúrák mitikus lényeinek vizuális megjelenése óta sok korban és térségben dokumentálható. Ezért vélte már László Gy. is azt a bezdédiről, hogy *„szárnyas, ami azt jelenti, hogy »nem e világból való«"* (László 1967. 130.).

A késő ókori, illetve kora középkori bizánci, nyugat-európai és muszlim egyszarvú ábrázolások fenti rövid áttekintés után néhány tanulság leszűrhető a bezdédi lemezen látható állattal kapcsolatban. Az egyik viszonylag tisztán kirajzolódó pont a lény testi megjelenésével kapcsolatos: a kisméretű, macska-/kutyaszerű testű, hosszú, előreálló szarvú, nyitott szájú, szárnyas egyszarvú nem a lény késő ókori megjelenési formáinak fő vonulatához tartozik. S bár a késő antik időszakban csak elvétve feltűnő szárnyas egyszarvú a kora középkorban sem vált elterjedtté, a bezdédi unicornis testi jegyei leginkább mégis a VIII–IX. századi nyugat-európai nem-kanonizálódott formák felé mutatnak. Szintén ebbe az irányba terelik figyelmünket a nyitott szájjal és előreálló szarvval a kereszt felé rohanó állat itáliai és Karoling-kori nyugati párhuzamai. Ugyancsak a Karoling világ, illetve annak peremterületei felé vezető jegynek tűnik számomra a bezdédi egyszarvú testének tagolása vertikális vonalakkal, valamint a combok spirálformákkal való visszaadása. Hasonló testkiképzést láthatunk a nemrég M. Schulze-Dörrlamm által alapos vizsgálat alá vont cascaisi (ma: Portugália) oroszlános korongon (Schulze-Dörrlamm 2007. Abb. 1–2.), illetve a norvégiai Gokstadnál feltárt hajósír minden bizonnyal valahol a Nyugat-Mediterráneumban gyártott medalionjain (vö. Schulze-

Dörrlamm 2007. 151–153. Abb. 3.). Hasonló a négylábú test- és combkiképzése a mediterrán, illetve kontinentális előképeket követő, azoknak a skandináv Borre-stílusban készült átfogalmazását adó borrei négyzetes vereteken (Müller-Wille 1986. Abb. 3: 6., 8–9.). A borrei négylábúaknál még naturalisztikusabb, ám a nyugat-mediterrán oroszlános korongoknál már elvontabb formát mutató bezdédi unicornis helyét így ugyancsak valahol a Karoling kontinentális tradíció peremvidékén jelölhetjük ki. Mindezek mellett a bezdédi állat leginkább párhuzam nélkül álló testi jegye kétségkívül a testen elhelyezett egy pár szárny: itt, amint láttuk sem a VII. századi konstantinápolyi, sem a X–XI. századi hispániai muszlim példák nem szolgálnak többel, mint általánosságban megfogalmazható iránymutatással. A továbblépéshez így a lemezen megjelenő jelenségek összességének vizsgálata, azaz az ikonográfia elemzése segíthet hozzá.

Tiszabezdéd: egy keresztény képtípus Kárpát-medencei adaptációja

A tiszabezdédi tarsolylemezen megjelenő sēnmurv, illetve a szárnyas egyszarvú tágabb összefüggésrendszerben történő vizsgálata során szerzett ismeretek birtokában kíséreljük meg a bezdédi lemezen látható elemek együttesének értékelését. Az első megválaszolandó kérdés kétségtelenül az, hogy habár a fentiekben erre utaló nyomokat a késő ókori, illetve kora középkori emlékek vizsgálata során nem találtunk, előfordul-e mégis bármikor a két lény *egyazon* írott vagy vizuális környezetben? Az egyetlen ilyen példa, amelyről tudomásom van, a muszlim természetismereti irodalom néhány alkotójához kötődik, akik az elefánt és a rinocérosz viszonyának taglalása során megemlékeznek arról, hogy az elefánt legnagyobb ellenfele az *ʿanqāʾ*, amely egy szigeten él és csak olyan nagyvadakra vadászik, mint az elefántok, illetve a hatalmas kígyók és halak.[202] Ám tekintve, hogy más – nyilvánvalóan Indiából származó (Ettinghausen 1950. 83.) – hagyományok szerint az elefánt legnagyobb ellensége a karkadann/rinocérosz, az *ʿanqāʾ* és a karkadann összetévesztése már igen korán kimutatható, amint azt a fenti, al-Ǧāḥiẓtól származó idézet is mutatja. Ez a keveredés vezetett ahhoz, hogy a muszlim irodalomban az elefánt és a karkadann mellett az *ʿanqāʾ*, illetve az azzal sokak által azonosnak tartott *sīmorġ* és a szintén ezeknek megfeleltetett *roḫ* is bevonult a messzi tájakon csak egymásnak ártani képes mesés csúcsragadozók közé (Ettinghausen 1950. 19., 32–34.). A XIII–XV. században e keveredés eredményeként már több közös ábrázoláson láthatjuk a sīmorġot, a rinocérosz/karkadann/egyszarvút és az elefántot, ám ezeken a sīmorġ minden esetben madár alakban tűnik fel, amint az az iszlám művészet *ʿanqāʾ*/sīmorġ ábrázolásainál megszokott (pl. Ettinghausen 1950. Pl. 8., 17.). Mindezek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a muszlim írott és vizuális kultúrában egységként feltűnő sīmorġ–karkadann párosnak semmi köze a bezdédi lemezen látható egyszarvú – szárnyas „kutya-páva" (sēnmurv) összeállításához. Mindezen persze nem sok csodálkoznivaló akad, ha felidézzük a fentebb a vizuális művészetek keleti szárnyas „kutya-pávájának" a pre-iszlám iráni világon kívül ismert azonosításait – ami egyértelműen arra mutat, hogy az ábrázolt lény már jóval azelőtt elvesztette iráni (sēnmurv?) identitását, mielőtt a IX–X. századi magyarok között megjelent.

Így a két állat kapcsolatáról az előzőkben látottak fényében célszerűnek tűnik a problémát más oldalról megközelíteni. Úgy vélem, az előző oldalakon elmondottakból levonható első és legfontosabb következtetés az, hogy sem a keleti szárnyas „kutya-páva" (sēnmurv), sem az egyszarvú nem számít szokatlannak vagy idegennek a VIII–X. századi bizánci vagy nyugat-európai keresztény művészetben, így feltűnésük a kereszt mellett sem feltétlenül utal pogány vagy szinkretikus környezetre. Éppen ellenkezőleg: a kereszt mellett álló egyszarvú kifejezetten gyakori jelenség mind a késő ókori, mind a kora középkori keresztény Mediterráneumban. Ugyanez mondható el az

[202] A forrásokra, illetve a lejegyzett történetekre lásd Ettinghausen 1950. 32.

eddig csak röviden említett keresztről, illetve annak kapcsolatáról a növényi ornamentikával. Amint a késő ókori, illetve a kora középkori keresztábrázolások növényi ornamentikával való kapcsolatát feldolgozó J. Flemming fogalmazott, *„In der byzantinischen Kunst sind Kreuz und Pflanzornament eine innige Verbindung miteinander eingegangen."* (Flemming 1969. 88.) Az e kapcsolatot vizsgáló disszertációjában a szerző négy csoportba osztotta a növényi ornamentikával együtt feltűnő keresztábrázolásokat: 1) hullámzó indák között elhelyezett keresztek; 2) levélkelyhekben álló keresztek; 3) keresztek a kandelláberfa tetején; 4) keresztek az önállóan álló indák és kandelláberfák között (Flemming 1969.). E kategóriák közül a bezdédi kereszt a 2. csoportba sorolható, azzal a különbséggel, hogy a legtöbb kora középkori példán a levélkehely levelei a kereszt vertikális szárának aljáról indulnak, míg a bezdédi kereszt a palmetta volutakelyhében ülő központi levél alkotta legyező tetején helyezkedik el. Mindez azonban éppen úgy nem jelentős eltérés az ábrázolni kívánt ikonográfiai séma szempontjából, mint az sem, hogy a bezdédi keresztet keretszerűen körbefogják a volutakehely és a központi levél közé ékelődő kitöltőlevelekről induló további palmetták. Ez a növényi elemek által kialakított keretbe foglalt kereszt-kompozíció ugyanis szintén nem ismeretlen a keresztény világban, legyen itt szó egy, a keresztet rombusz alakban keretelő mezőből különböző irányokba futó palmettákról (21. kép 1.)[203] vagy a kereszt szárának aljáról induló és a kereszt szárai által alkotott üres térrészeket kitöltő, szabadon futó folyamatos indákról (21. kép 2.).[204] S habár a J. Flemming által a hullámzó indákkal körbefolyt, illetve a levélkehelyben álló keresztek kapcsán javasolt jelentéstartalom, azaz a Kereszt, mint az Élet Fája, illetve az örök élet jelképe (Flemming 1969. 89–90., 96.) csak általánosságban fogadható el, ez az általánosság esetünkben nem tűnik pontosíthatónak, viszont semmiképpen sem mond ellent a lemezen látható kompozíció többi eleméből kiolvasható tartalomnak. Ha ugyanis csak a kereszt és az állatpár által alkotott sémát vizsgáljuk, úgy tűnik, a kompozíciót tekintve a fentebb az egyszarvú kapcsán tárgyalt VIII–IX. századi késő langobard és Karoling-kori példák állnak a legközelebb a bezdédi lemezhez. Közös elemet jelent a középen elhelyezett kereszt, az annak egyik oldalán ábrázolt kitátott szájú, előre meredő szarvával a kereszt felé futó unicornis, valamint a kereszt másik oldalán álló, kitátott szájú, a kereszt felé fenyegetően forduló lény. Természetesen fontos különbségek is vannak: az egyik a bezdédi egyszarvú szárnyas volta, a másik a vele szemben álló lény szárnyas „kutya-páva" (sēnmurv) alakja – szemben az európai ábrázolások oroszlánként meghatározott lényeivel. A fő kérdés tehát nézetem szerint az, hogy mekkora jelentőséget tulajdonítunk a megmutatkozó hasonlóságoknak és különbségeknek, illetve melyiket tekintjük fontosabbnak? Magam úgy vélem, mindkettőnek meg kell találnunk a helyét a lemez egészének értékelése során. A hasonlóságokon kezdve: a kereszt két oldalán álló, a keresztre fenyegetően támadó egyszarvú és szárnyas „kutya-páva" (1. kép 2.) meglehetősen pontosan ragadja meg, adja vissza a nyugat-európai ábrázolások *lényeg*ét annak ellenére, hogy a megjelenített lények nem pontos másai az európaiaknak. Ezt látva nem kerülhető meg a kérdés: mely nyugat-európai formák feltűnése lenne perdöntő bizonyíték? Amint azt fentebb láthattuk, a vizsgálható alkotások nagy részénél ugyanis sem az egyszarvú, sem az oroszlán nem egyetlen, realisztikusan megjelenített állatot formáz, illetve nem egy kanonizált előképre megy vissza. Ez utóbbi tény önmagában korántsem kell, hogy meglepetést keltsen, hiszen az egyértelműen késő ókori előképeket követő Stuttgarti psalterium kivételével a fennmaradt VIII–IX. századi emlékek készítői maguk alkották meg mind a valóságban sohasem látott unicornis, mind az általuk élőben szintén nem ismert oroszlán képét. Ezért sem meglepő, hogy még az egy viszonylag szűk észak-itáliai térségből ismert

[203] Lásd pl. a preszlavi Gebe-klisse bazilika egyik IX. század végéről – X. század elejéről származó márványfaragványát (Tschilingirov 1978. Abb. 38.)!

[204] Lásd pl. a sant'oreste al sorratei Santa Maria dell'Ospedale templom VIII. század második felére keltezhető szentélyrekesztőit (Raspi-Serra 1974. 102–105., Nr. 112–113. Fig. 128–129.)!

1

2

21. kép
Növényi elemekkel körülszőtt keresztek 1: Gebe-klisse bazilika, Preszlav, szentélyrekesztő faragvány (Tschilingirov 1978. Abb. 38. alapján), 2: Santa Maria dell'Ospedale, Sant'Oreste al Soratte (IT), kőfaragvány (Raspi-Serra 1974. Tav. LXXII. Fig. 129. alapján)

Fig. 21
Crosses interwoven by vegetal ornaments 1: Gebe-klisse basilica, Preslav, carved stone ornament of chancel screen (after Tschilingirov 1978. Fig. 38), 2: Santa Maria dell'Ospedale, Sant'Oreste al Soratte (IT), carved stone ornament (after Raspi-Serra 1974. Pl. LXXII. Fig. 129)

VIII–IX. századi egyszarvú ábrázolások is csak nagy vonalakban tekinthetőek hasonlónak (de például a cividalei tehénszerű és a luccai kutyaszerű unicornis már eléggé eltérőnek nevezhető), az ugyanezen faragványokon feltűnő oroszlánok leginkább közös jegye pedig a fenyegetően kitátott szájú négylábú mivoltuk. E tendencia okairól az unicornis ábrázolások kapcsán már volt szó: tekintve, hogy az élőben soha, senki által nem látott unicornis egyetlen igazán meghatározó attribútuma az egyetlen szarv jelenléte, az antik előképek ismerete nélkül dolgozó mesterek ezt a jegyet helyezték el az általuk ismert állatvilág valamely, többé-kevésbé (s általában inkább kevésbé) hűen megformázott egyedén. Az oroszlán ábrázolások esetében hasonló tényezőre gondolhatunk: mivel a kora középkori Észak-Itáliában és a Karoling Európában oroszlánt legfeljebb korábbi ábrázolásokról ismertek, a nem elsőrangú művészeti központokban dolgozó egyszerűbb mesterek itt is az ábrázolások szempontjából legfontosabbnak tartható jegyek (jelen esetben a keresztre támadó lény ellenségesen kitátott szája) kiemelésével kísérelték meg vizuálisan visszaadni az egzotikus állatot.

Mindez természetesen önmagában nem magyarázza a keleti szárnyas „kutya-páva" megjelenését a bezdédi lemezen, de talán arra rámutat, hogy a kereszt bal oldalán feltűnő lény némely vonása alapvetően megfelel a kompozíció megkívánta szerepnek. Más – bár korántsem elhanyagolható – kérdés, hogyan került e lény a X. századi Kárpát-medencébe. A korábbi magyarázatok között egyaránt felmerült már a Kelet-Európába elkerült sāsānida stílusú fémedények (Mesterházy 1992. 93.), valamint a kelet-európai magyarok közé vagy a Kárpát-medencébe eljutott bizánci selymek (Dienes 1970. 39., Dienes 1972. 61–62., Dienes 1975. 104.) közvetítő szerepe. Annyi mindenesetre tény, hogy amint a késő sāsānida vagy korai iszlám korban, provinciális iráni műhelyben készült pavlovkai korsó (7. kép 1.) és a Terek völgyében talált hasonló korú, perifériális műhelyből kikerült csésze (7. kép 5.) tanúsítja, a sāsānida stílusban dolgozó, fémedényeket készítő műhelyek termékei már a Sāsānida Birodalom fennállásának utolsó évtizedei alatt eljuttathatták a szárnyas „kutya-páva" képét a kelet-európai térségbe. A lény ábrázolását hordozó termékek északra áramlása a későbbi századokban sem szakadt meg, amint a moscsevaja balkai VIII–IX. századi sēnmurvos kaftán (11. kép), valamint a Volga–Káma-vidéken előkerült IX–X. századi berlini tál (8. kép 3.) és a X. századi lisevkai korsó példája mutatja. Ha tekintetbe vesszük az ilyen és ehhez hasonló edényeknek a helyi finnugor népek hitvilágában betöltött szerepét (vö. Fodor 2008.), illetve az ezekről a helyiek tárgyaira átkerült díszítőelemeket, szinte meglepetésként érhet, hogy a sēnmurv alakja csak egyetlen, a Bolsije Tigani temető 24. sírjában talált ovális vereten tűnik fel ezen a tájon a IX. században (6. kép 4.) (Chalikova–Chalikov 1981. Taf. XX: 15B.), illetve, hogy mindezidáig nem került elő ilyen ábrázolással díszített tárgy egyetlen, a Szubbotyici horizonthoz tartozó sírból (Komar 2011.) sem, pedig ott a „keleti ezüstökről" ismert motívumok szélesebb tárházával találkozhatunk, mint a X. századi Kárpát-medencében. Így a magyarok esetében az egyetlen Kelet felé mutató nyom az egri fülkanál sēnmurvja (6. kép 5.) lehet, amennyiben azon az alapon elfogadhatónak tartjuk annak keleti származását és egyben korai keltezését,[205] hogy a fülkanalak a kelet-európai steppe gyakori leletei, míg a X. századi Kárpát-medencében pusztán két példánya vált eddig ismertté, s így esetleg *Altstück*ként temethették el a honfoglalás utáni évtizedekben, nem pedig honfoglalás kor utáni keleti importról vagy Kárpát-medencei termékekről van szó. Nem lehetetlen az sem, hogy a szárnyas „kutya-pávával" a magyarokat a kelet-európai steppén hozzájuk eljutott bizánci és muszlim selymek ismertették meg,[206] amint azt sem zárhatjuk ki, hogy ugyanezen termékek a Kárpát-medencében hatottak rájuk. Végső soron azzal a lehetőséggel is számolnunk kell, hogy konkrét esetünkben esetleg maga a lemezt készítő ötvös volt az a közvetítő közeg, amely az állatnak a lemezre kerülését lehetővé tette.

[205] Az ilyen típusú érvelések hosszú ideig általánosnak számítottak a magyar honfoglalás korának régészeti kutatásával foglalkozó szakemberek között, s csak az utóbbi évtizedekben merült fel kétely érvényességükkel kapcsolatba, vö. Révész 1998.

[206] E selyemkereskedelemről az al-Ğayhānīt kivonatoló Ibn Rusta is beszámol (Zimonyi 2005. 35.).

Ehhez a ponthoz érve mindenképpen szükséges néhány szót szólnom arról az ötvösről, aki a bezdédi lemez elkészítésének fő mestere lehetett.[207] Bár személye természetesen – mint valamennyi X. századi Kárpát-medencei ötvösé – ismeretlen, az általa készített munka némi információval szolgál róla. Először is talán azt jelzi, hogy korántsem volt mesterségének legkiválóbb vagy leggyakorlottabb képviselője. Erre utalnak a kompozícióban megmutatkozó gyakori aránytévesztések, a középső díszítőmező bal alsó részében otthagyott befejezetlen állat- vagy növényidom, a keretelő és a növényi elemek bizonytalan körvonalai. Ezekhez képest az állatalakok meglehetősen jól sikerültek, ami arra utalhat, hogy a mesternek nagyobb gyakorlata volt az állatok, mint a növényi motívumok megformálásában. A szokatlan nyersanyagválasztás mögött meghúzódó okok közül nem lehet egyértelműen egyet megnevezni, de lehetőségként éppen úgy felmerülhetnek a készíttető szerényebb anyagi lehetőségei,[208] mint a készítő ötvös által követett műhelygyakorlat/hagyomány.[209]

Azt már a korábbi kutatás – Fettich Nándor nyomán – többször leszögezte, hogy a vörösréz használata a X. századi Kárpát-medencében készült kalapált-poncolt lemezes tárgyak között unikálisnak számít – azt azonban kevésbé vették számításba, hogy más tájakon mennyire terjedt el. A kivételt itt is Fettich N. jelenti, aki sajátos elméletet épített a vörösréz használatára (a varég eredetű fémművesség hatásának tartva azt a magyar honfoglalás kori leletanyagban), s bár ebben kimondva nem szerepelt idegen eredetű mesterek alkalmazásának feltételezése, a különböző műhelyhagyományok keveredéséről Fettich által papírra vetett elképzelésektől ez sem áll feltétlenül távol. Érdemes ugyanakkor figyelembe vennünk, hogy habár Fettich normann teóriája alól az eltelt évtizedek során lassanként ki is hullottak az érvek, az általa követett vizsgálati irányok nem feltétlenül minden tekintetben eleve elvetendőek. Egy új és egy régi-új lelet talán e szempontból nyújthat segítséget. Egy 1959-ben Rétközberencsről a nyíregyházi Jósa András Múzeumba került, teljes felületén aranyozott, domborított vörösréz lemez töredékeinek (Istvánovits 2003. 161. t. 1.) újólagos vizsgálata során derült ki, hogy a szakirodalomba tarsolylemezként bevonult tárgy valójában nemcsak hogy nem tarsolylemez, de minden valószínűség szerint nem is a X. századi Kárpát-medencében készült ötvösmunka, hanem a késő Karoling-kori (IX. század vége – X. század eleje) fémművesség körébe tartozik.[210] Ugyancsak tanulságosak lehetnek a nyitrabajnai (Bojna, SK) település feltárása során napvilágra került, talán ereklyetartóhoz vagy oltárhoz tartozó, vörösréz lemezből domborított, teljes felületükön aranyozott lemezek (Pieta–Ruttkay 2006. Obr. 11–20.).[211] Mindez szempontunkból azért különösen érdekes, mert a rétközberencsi és a nyitrabajnai lemezeket – a bezdédi lemezhez hasonlóan[212] – vörösréz lemezből domborították és teljes felületükön aranyozták. A túlzottan messzemenő következtetések levonását elkerülendő nem árt itt szólnunk a különbségekről sem: a rétközberencsi lemeztöredékeken és a nyitrabajnai lemezeken nem lehetett megfigyelni az egyes

[207] Mint a lemez leírása során említettem, elképzelhetőnek tartom, hogy a központi díszítőmezőt körbefutó sáv (annak háromlevelű palmettái) egy másik kézműves, legvalószínűbben a központi mezőt készítő mester tanítványának munkája.

[208] Ennek eldöntésében a tarsolylemezes sírt körülvevő temető többi sírjának mellékletgazdagsága/szegénysége nem nyújt közelebbi támpontokat, hiszen a bezdédi temetőhöz hasonlóan szintén szegényes mellékletű sírok közé eltemetett tiszanánai 1. sírban nyugvó fiatal fiú pl. éppúgy ezüst alapú ötvözetből készített, díszítetlen tarsolylemezzel indult a másvilágra, mint a karosi II/52. sír idős férfi halottja, akinek a temetkezéséből további többszáz tárgy került elő (vö. Révész 1996. 78–90. t., Révész 2008. 71–72. t.).

[209] Az ötvösként is tevékenykedő Fettich N. pl. inkább ezen utóbbi lehetőséget tartotta valószínűnek.

[210] A berencsi – eredetileg legvalószínűbben egy késő Karoling-kori reliquariumot borító – lemez töredékeinek részletesebb vizsgálatára a közeljövőben kerítek sort. A lemez anyagösszetételét XRF méréssel határoztuk meg (May Zoltán mérése). Az 1. mérés a lemez hátoldalán készült: Cu: 98,413%, Pb: 0,471%, Sb: 0,233%. A 2. mérési pont az aranyozott előoldalon volt: Cu: 47,834%, Au: 46,131%, Ag: 4,664%, Pb: 0,138%, Zn: 0,508%, Fe: 0,470%.

[211] A lemezek vörösréz alapanyagát fémvizsgálatok erősítették meg (vö. Mehofer–Leusch 2006.). A készítéstechnikát lásd ugyanott!

[212] E párhuzamosságra már a rétközberencsi töredékeket tarsolylemezként interpretáló Dienes (1975. 104.) felfigyelt.

motívumelemek körvonalainak olyan mértékű lemélyítését az előkarcolt vonalak mentén, mint a bezdédi darabon. Másrészt viszont a körvonalak jól látható végigponcolása, ami a X. századi ún. „tarsolylemezes kör" esetén megszokottnak számít, nem jellemző a bezdédi lemezre. Feltűnő különbség, hogy amíg a berencsi lemez ornamentikája a Kárpát-medence X. századi tárgyi kultúrájától elütő és egyértelműen illeszkedik a Karoling művészet antikizáló növényi ornamensei közé, addig a bezdédi lemeznél a helyzet éppen fordított: a növényi ornamensek jól illeszkednek a X. századi Kárpát-medencei tárgyakról ismert formák közé, ugyanakkor nem mutatnak számottevő hasonlóságot a korabeli nyugat-európai fém- és kőornamentikával.[213] A bezdédi lemez hátterének kitöltése körponcokkal a Karoling ötvösség ugyancsak nem kifejezett jellegzetessége, ám például a IX. századi Kárpát-medencei Karoling peremkultúrákban (a Pannoniában és a morváknál egyaránt gyártott lemezes díszgomboknál, amelyeket nemritkán ugyancsak vörösréz lemezből alakítottak ki, s teljes felületük aranyozott[214]) megfigyelhető, s éppen így a X. századi Kárpát-medencében is a nem túl gyakran alkalmazott, mégis jellegzetes ötvöseljárások közé tartozott.[215] Megjegyzésre érdemes, hogy a bezdédi palmetták belső osztóvonalainak végéről hiányzik a hasonló lemezes termékek többségénél megszokott lezáró egyes vagy hármas poncnyom. Megfigyelhető ugyanakkor az osztóvonalakat megtörő félkörív alkalmazása, amely a többi hasonló termékre egyáltalán nem jellemző.[216] Mindezen jegyek alapján a következő megállapításokat vélem megkockáztathatónak:

1. A bezdédi lemezen ábrázolt jelenet ideológiai magja két ikonográfiai sémát ötvöz: egyrészt a Mediterráneum-szerte ismert, a Keresztet mint az Élet Fáját bemutató formulát, másrészt pedig egy jellegzetes késő ókori eredetű, s a Karoling Nyugat-Európában a VIII–IX. században elterjedt abbreviált keresztre feszítés képtípust, amely a keresztény tipologikus gondolkodás szellemében, egy szóillusztrációt alkalmazva a keresztnek és a 21. zsoltár 22. sorának vizuális megjelenítése révén utal Jézus kereszthalálára.[217]

2. Annak ellenére, hogy a tartalmi mag viszonylag tisztán felismerhető, a részletek megformálásában egy sor olyan apró eltérés mutatkozik, amely egyértelművé teszi, hogy a tárgy legfeljebb a Karoling Európa valamely peremterületén készülhetett. Ilyenek az oroszlánnak (vagy valamilyen oroszlánszerű lénynek) a keleti szárnyas „kutya-pávával" való megjelenítése vagy éppen a jellegzetes Kárpát-medencei szétterülő palmetták használata a hagyományosan elterjedt mediterrán növényi ornamentális formákkal szemben. E változtatások ellenére a központi díszítőmezőt készítő ötvös megőrizte a mondanivaló lényegét, ami arra utal, hogy annak tartalmi részével tisztában lehetett, még ha a kompozíció megalkotása során részben a korabeli Kárpát-medencében (ugyancsak) ismertnek számító elemeket használta is. Figyelemre méltó továbbá, hogy a zsoltár oroszlánjának a szárnyas „kutya-pávával" helyettesítésekor – bár nem tudhatjuk, konkrétan milyen állatnak látta – a mester nem lépett ki a korabeli keresztény világban vallási kontextusban megjeleníthető lények kategóriájából, hiszen az általunk sēnmurvnak nevezett lény mind Bizáncban, mind a Karoling Európában jól megfért a keresztény művészek által keresztény alkotásokon alkalmazott teremtmények között. Vonatkozik ez a kereszt köré szerkesztett, szétterülő palmettákból álló hálóra is, hiszen a növényi ornamentális keretbe ágyazott keresztábrázolások elterjedtek az említett térségekben;

[213] Igaz ez még akkor is, ha a X. századi ún. „magyar palmetták" néhány jó párhuzama éppen abból a késő langobard/korai Karoling Észak-Itáliából ismert (vö. Bollók 2012. CVIII. t. 4., 6–7.), amerre a kereszt körül álló állatalakok jelentette ikonográfiai séma mutat.

[214] Ezek gyártása az emlékek tanúsága szerint nem szűnt meg azonnal a honfoglaló magyarok megérkeztével, így az ezeket készítő ötvösök egy részének helyben maradásával is számolhatunk (vö. Mesterházy 2000.).

[215] A kérdést bővebben taglalta Horváth 2008.

[216] E jellegzetességre Tóth Endre hívta fel a figyelmemet disszertációmról írott opponensi véleményében, amelyért itt is köszönetemet fejezem ki.

[217] Az ikonográfiát ebben az értelemben azonosítottam a bizonyítóanyag bemutatása nélkül: Bollók 2010. 51.

a közvetíteni kívánt üzenetet pedig elsősorban nem a stílus, hanem az azonosítható formák kombinációja hordozta.

3. A készítéstechnika területén ugyanaz a kettősség figyelhető meg, mint a díszítőrendszer vonatkozásában: azaz az inkább Nyugat-Európa és az inkább a Kárpát-medence felé mutató jegyek keveredése mutatható ki.

A fentebb felsorolt jegyek alapján úgy vélem, a bezdédi lemezt készítő ötvös kulturális hovatartozásának megítélésében a legnagyobb súllyal az ábrázolás Karoling kapcsolatai esnek latba. Kevéssé tűnik ugyanis valószínűnek, hogy e kifinomult, a korabeli Karoling Európában elterjedt, sajátságosan lerövidített ikonográfiai sémát egy Kárpát-medencei, a Karoling világgal semmilyen kapcsolatban sem álló személy *ex nihilo* alkotta volna meg. Szintén valószínűtlennek látszik az a már korábban felvetett lehetőség, hogy a teljes kompozíciót a Kárpát-medencébe került idegen eredetű tárgyról másolták volna.[218] Nemcsak a bezdédi lemez közeli párhuzam nélküli volta mond ennek ellent, de az is, hogy a legtöbb Karoling-kori alkotáshoz hasonlóan – amelyeknél a stabil ikonológiához társuló variábilis ikonográfiai megoldások voltak megfigyelhetőek – a központi díszítőmezőt készítő mester az ideológiai magot, az ábrázolt jelenet lényegét ragadta meg, s saját vizuális kifejezőeszközeivel jelenítette meg azt. Ez a kombinálókészség egy olyan mestert sejtet, aki sem a korbeli Nyugat-Európa, sem pedig a Kárpát-medence kulturális világában nem volt idegen.

Csábító lenne természetesen e mester eredetét pontosabban meghatározni, de a rendelkezésre álló adatok alapján legfeljebb találgatásokra nyílik lehetőségünk. Mindenesetre a Karoling világ és a IX–X. századi magyarság között fennálló kapcsolatok alapján korántsem meglepő az, amit a bezdédi lemez kapcsán tapasztaltunk. Ha az Annales Bertiniani 862-es *ungri* adatát legfeljebb kétesnek fogadjuk is el, az Annales Iuvavenses Maximi 881-ben *ad Veniam* hadakozó magyarjai már kétség kívül a birodalom határain belül jártak. Alig két évtized múlva, 900-ban azután a Kárpát-medence keleti felét már korábban birtokba vevő magyarok előbb sikeresen felszámolták a pannóniai Karoling közigazgatást, majd 904-re maguk alá gyűrték a Szvatopluk fiai által uralt morva területeket, végül 907-ben *Mosaburg/Brezalauspurc*-nál (Boba 1989., Szőke 2011. 12., 48.) a Karoling uralom restaurációjára érkező nyugati hadak legyőzése révén megvédték a 900-ra megszerzett területeiket, s hamarosan a Bécsi-medencéig tolták ki fennhatóságuk határát. E katonai sikerek nyomán nem csak a Dunától nyugatra és északra elterülő vidékek feletti ellenőrzést szerezték meg, de a korábban Karoling uralom alatt élő lakosság egy részét is a saját népeik közé integrálták.[219] E helyben maradó csoportok között éppen úgy akadhatott néhány, korábban a Birodalom keleti végvidékein élő, a Karoling közigazgatás alá tartozó és az azt működtető elitnek dolgozó ötvös, amint bizonyára azok között a 898–955 között Itália és Nyugat-Európa ellen vezetett hadjáratok során fogságba hurcolt nyugatiak között is, akikről a korabeli írott források beszámolnak. Mindezek alapján korántsem tűnik lehetetlennek egy Kárpát-medencében dolgozó Karoling iskolázottságú ötvössel számolnunk a bezdédi lemez esetében. Ugyanakkor kétségtelen, hogy maga a lemez technikai kivitele – mint láttuk – nem mutat fel olyan jegyeket, amelyek ezt a következtetést kényszerítő erejűvé

[218] E felvetést Révész 2003. 166., Révész 2003a. 439.) fogalmazta meg egy XI–XII. századi muszlim selyemszövetet „szinte az egész kompozíció" párhuzamaként említve. A hivatkozott szövettel kapcsolatban azonban megjegyzendő: annak közepén nem keresztet, hanem egy négy szembenálló szív alakba írt palmettából összeszerkesztett összetett ornamenst láthatunk. Érdemes emellett számításba vennünk a selyemszövetek készítéstechnikai sajátosságait; ennek következtében ugyanis a selyemszöveteken általában sokszor ismétlődő motívumok és tengelyesen szimmetrikus kompozíciók kerültek megjelenítésre (amint a hivatkozott muszlim selymen is).

[219] A zalavári ásatásokat vezető, a pannóniai Karoling-kori régészetet megteremtő Szőke Béla Miklós szerint azok, akiknek volt vesztenivalójuk (azaz az elit és környezetük) elhagyták Pannóniát, s a Birodalom határain belülre húzódtak vissza (vö. Szőke 2005. 26., Szőke 2011. 48.). Ám mint mindig és mindenütt, a Karoling Pannoniában is azok lehettek többen, akiknek sem túl sok vesztenivalójuk, sem a menekülést követő újrakezdésre nyíló kecsegtető kilátásuk nem volt.

tennék. Ugyancsak nem kényszerítő erejű e tekintetben a lemez stílusa, amely jelentősebb eltérések nélkül követi a X. századi Kárpát-medencéből ismert fémműves-termékek stílusát. Ennek fényében joggal fogalmazta meg kétségeit Mesterházy Károly, utalva arra, hogy nemcsak a X. századi Kárpát-medencei hagyatékban fennmaradt Karoling eredetű tárgyak (pl. a benepusztai szíjvég vagy a rétközberencsi lemez) ornamentikája és stílusa jellegzetesen Karoling, hanem a IX. századi morva és pannoniai Karoling peremkultúrák Karoling tárgyai is összetéveszthetetlenül magukon viselik nyugati eredetük jegyeit.[220] Úgy vélem, hogy egy további szempontot is érdemes megfontolnunk, amely az „ízig-vérig Karoling" vagy „Karoling iskolázottságú mesterre utaló jegyeket hordozó" vitát ugyan nem döntheti el, de talán segíthet a probléma pontosabb megfogalmazásában. Meyer Shapiro (Shapiro 1953.) mutatott rá, hogy a középkorban a műalkotások stílusát általában a megrendelő ízlésvilága (jelen esetben a korabeli Kárpát-medencei ornamentális kör stílusa[i]) határozta meg, míg az alkalmazott vizuális kifejezőeszközök inkább a készítő mester ismereteit, kulturális hovatartozását tükrözték. A bezdédi lemez „magyar" stílusának és „Karoling" képi nyelvének találkozása ennek fényében akár arra szolgáló adalék is lehet, hogy a férfiviseletre erős hatást gyakorló Karoling iparművészet befolyását mutató pannoniai, horvát és morva iparművészethez képest a Kárpát-medencei X. századi (magyar honfoglalás kori) stílus sokkal önállóbb volt, így az „idegen" eredetű képi nyelvet képes volt sokkal erősebben a saját arculatára formálni, mint az említett Karoling peremkultúrák. Másrészről figyelmet érdemel, hogy az ún. morva ornamentális körnek – főként a női viselet elemeit tekintetbe véve – erős késő avar gyökerei is vannak (vö. Szőke 1960., Mesterházy 2000., Szőke 2011. 40–41.), azt pedig tudtommal eddig nem vizsgálták, hogy ez a késő avar gyökerű kör vett-e fel Karoling vizuális elemeket, s ha igen, akkor ez morva avagy „idegen" mesterek útján történhetett-e?

Mindezeket figyelembe véve nem tartom lehetetlennek, hogy a Kárpát-medencét a IX. század végén birtokukba vevő magyarok iparművészete meríthetett az újonnan megszerzett területek korábbi urainak tradícióiból annak ellenére, hogy az ilyen jellegű hatásokat mutató tárgyak egyben szorosan illeszkednek a X. századi megrendelők által támasztott igényekhez.

Exkurzus: a bezdédi tarsoly szíjazatát díszítő veretek

Érdemes itt röviden kitérnünk a tiszabezdédi tarsoly bőrszíjazatát díszítő négyzetes veretre és szíjvégre, amelyek Fettich N. első munkái óta a bezdédi tarsoly kulturális hovatartozásának és kronológiai helyzetének megítélésében jelentős szerephez jutottak. Fettich ugyanis az általa niellóval díszítettnek vélt négyzetes veret és spirális díszű szíjvég gnyozdovói kapcsolataira, valamint a tarsolylemez vörösréz alapanyagára és az állatalakok vélt csernyigovi párhuzamaira utalva arra a megállapításra jutott, hogy a bezdédi lemez és díszítményei egyaránt a magyarok IX. századi varég kapcsolatainak, illetve a tárgyegyüttes levediai készülésének bizonyítékai (először és legrészletesebben: Fettich 1931. 57–68.). Ugyancsak a nielló használata alapján utalta a korabeli normann kapcsolatok sorába a benepusztai szíjvéget is (Fettich 1931. 62.) – azaz egy olyan tárgyat, amelyről mára minden kétséget kizáróan bebizonyosodott, hogy 900 körül, azaz a késő Karolingkorban Észak-Itáliában vagy a svájci-bajor térségben készült (Wamers 2005. 310.).[221] Sőt, Fettich a

[220] Mesterházy Károly opponensi véleményében így fogalmaz: „A rétközberencsi valóban Karoling minta, a benepusztai szíjvég, a Karoling birodalom perifériáján felvirágzó ó-horvát és nagymorva művészet emlékei közt nem találunk olyan Karoling tárgyat, amely nem ízig-vérig Karoling lenne." Itt is külön köszönetemet fejezem ki segítségéért!

[221] Korábban már Arbman 1942. 312–313. is a Karoling világba, bár inkább annak perifériájára helyezte e szíjvég készítését, míg Lennartsson 1997/98. 582. egyértelműen egy eredeti Karoling tárgynak a perifériákon készült imitációjaként értelmezte.

nielló korabeli skandináviai használatának perdöntő voltáról olyannyira meg volt győződve, hogy e közegben hivatkozott „a koppenhágai múzeum feliratos szíjvégére" (Fettich 1931. 61.), amely szintén nem más, mint egy, a vikingek által a Karoling Birodalom területéről rabolt, s másodlagosan fibulává átalakított, eredetileg a lotharingiai térségben készült IX. század közepi Karoling szíjvég.[222] Mindezzel természetesen véletlenül sem a nielló tárgyak hosszú sora által jól adatolt viking kori használatát kívánom kétségbe vonni, pusztán arra utalok, hogy ezek éppen úgy ismertek voltak a Karoling Európában, mint a kelet-európai varég központokban és Bizáncban. A Fettich által niellóval díszítettként meghatározott, s gnyozdovói készítménynek tartott bezdédi négyzetes veretteI és szíjvéggel (Fettich 1931. 61., Fettich 1933. 387., Fettich 1937. 76.) kapcsolatban azonban komolyabb probléma adódik: valójában nem niellódíszesek.[223] A négyzetes veret[224] réz alapú ötvözetből[225] készült öntéssel, amelyet azután ezüsttausírozással díszítettek. Vékony ezüstszálakat tausírozott az egykori ötvös a szintén réz alapú ötvözetből[226] öntött szíjvégbe[227] is. Ez a tény természetesen nem feledtetheti el velünk a már Fettich N. által hivatkozott, a Csernyigov–Gnyozdovo körből ismert, a bezdédi veretekhez a megszólalásig hasonlító vereteket.[228] Hasonló a helyzet a bezdédi tarsolyhoz tartozó spiráltausírozott szíjvéggel is, amelynek párhuzamai meglehetősen egységesen

222 A korábbi irodalmat és a szíjvég meghatározását lásd Cat. Frankfurt 2005. 95.

223 Nielló nyomát sem a makroszkopikus, sem pedig az XRF vizsgálat nem tudta kimutatni. Ezzel a Kárpát-medencei niellódíszes tárgyak száma három biztos adatra csökkent: a benepusztai Karoling szíjvégre (Wamers 2005.) és a Piliny–leshegyi görög feliratos bizánci csüngőre (Nyáry 1873. 27. ábra), valamint a karosi II. temető 7. sírjának Karoling csatjára (Révész 1996. 13. t. 14.). A szakirodalomban szintén niellódíszesként kezelt ismeretlen lelőhelyű szórvány veret (Fettich 1937. 50. t. 4–5., Mesterházy 1989/90. 239. 9. kép 6.) a bezdédi és a kelet-európai párhuzamok fényében ugyancsak ellenőrzésre szorul.

224 Magassága: 1,4 cm; szélessége: 1,38 cm; vastagsága: 0,1 cm; tömege: 2,85 g. Hátoldalán három egybeöntött, különböző mértékben kalapált szegecs látható, az egyiken megvan a rögzítésnél használt ellenzőlapocska. A szegecsek hossza: 0,3 cm, átmérőjük: 0,15 cm.

225 Az XRF mérés szerinti anyagösszetétele (May Zoltán mérése) a hátoldalon mérve: Cu: 94,877%, Sn: 2,117%, Sb: 0,104%, Pb: 0,910%, Zn: 0,241%, Ni: 0,036%, Fe: 0,115%, Mn: 0,019%; az előoldalon mérve: Cu: 68,209%, Ag: 28,784%, Sn: 1,198%, Sb: 0,118%, Pb: 0,885%, Zn: 0,041%, Au: 0,167%, Fe: 0,106%, Cr: 0,115%, Bi: 0,266% (az ezüst nagy százalékarányú jelenléte alapján egyértelmű, hogy a mérési pontba a mérőműszer sajátosságainak következtében a tausírozott felület is beleesett).

226 A szíjvég hátoldalán a teljes felületet lefedő rögzítőlap miatt nem lehetett mérési pontot kijelölni, így az egyetlen mérésre az előoldalon kerül sor, ahol az XRF mérés szerinti anyagösszetétele (May Zoltán mérése): Cu: 72,786%, Sn: 3,667%, Sb: 0,173%, Pb: 1,655%, Zn: 0,072%, Au: 0,198%, Ni: 0,061%, Fe: 0,0463%, Bi: 0,107%, AG: 20,433% (az ezüst jelenlétéhez lásd az előző jegyzetet!).

227 Hossza: 2,2 cm; szélessége: 1,25 cm; vastagsága: 0,1 cm; tömege: 3,15 cm. Hátoldalán négy szegecs látható, a szíjvég egyenes vége felőli kettő egybeöntött, míg a lekerekedő végnél az egybeöntött szegecs letörött (?), s mellette egy utólag bevert vörösréz szeg látható, amely az előoldalt átüti. A három szegecsre egy, a szíjvégnél alig kisebb vörösréz lemezt helyeztek, ezzel rögzítve a veretet a bőrön. A szegecsek hossza: 0,25 cm; átmérőjük: 0,15 cm.

228 A Fettich által még csak Gnyozdovóból hivatkozott (Fettich 1931. 38. kép 1.) párhuzamok száma mára 5 lelőhelyről (Gnyozdovo, Kijev, Sesztovica, Sztaraja Ladoga, Bolsije Tyimerovo) és 2 szórványból származó 16 leletegyüttesre nőtt (Muraseva 2000. 48., Risz. 68., 117–118.) (33. verettípus, 1. csoport M altípusa) gyűjtése alapján. V.V. Muraseva az összes oroszországi darabot a X. századra, s inkább annak második felére datálta. Itt megjegyzendő, hogy a szerző által összeállított, részben közöletlen leleteket tartalmazó listával óvatosan kell bánnunk, ugyanis ezeket vizsgálva kiderül, hogy a 33/1M alcsoport megalkotásakor a szerző nem volt tekintettel a fémbetét jelenlétére vagy hiányára. A gnyozdovói 107. kurgán (Szizov 1902. Tab. III: 39., Egerov 1999. Risz. 21. I.107.1), a kijevi 120. sír (Karger 1958. 197., No. 2. Risz. 43.) vagy a sesztovicai 93. kurgán (Blifeld 1977. Tab. XV: 1–2.) veretei a fémbetéttel kitöltött, csillag alakú motívummal díszített kerek veretek közé tartoznak, míg például a kijevi 115. sír (Karger 1958. 188., No. 2. Risz. 35.). kerek veretein fémbetét nem figyelhető meg. Ez utóbbi típus egyébként nem ismeretlen a Kárpát-medencéből sem (vö. Révész 2006. Abb. 12: 2–4.). Ugyancsak figyelmet érdemel, hogy Karger (1958. 197.) a kijevi veretekről egyértelműen megírta, hogy réz alapú ötvözetből öntöttek és ezüsttel tausírozottak.

a Csernyigov–Gnyozdovo körből ismertek.[229] A típus genezise tulajdonképpen nem egykönnyen magyarázható, hiszen a legjobb kivitelű darabok Meroving-kori tausírozott előképekre mennek vissza; bár ma már Karoling-kori környezetből is ismert egy-két hasonló díszítésmódú – bár eltérő ornamentikájú, s némileg eltérő kivitelű – példány,[230] így nem lehetetlen, hogy a típus a Karoling fémművesség közvetítésével került el a keleti viking fémművesség formakincsébe. Ugyanakkor a bennünket itt konkrétan érdeklő típus jelenleg ismert előfordulásai a Dnyeper-út mentén sűrűsödnek, a X. századra, annak is inkább a második felére keltezhetők (Muraseva 2000. 125–126., Muraseva 2006. 359–360.), a logikusnak tűnő forrásterületen, Skandináviában pedig nem fordulnak elő. Mindezek alapján a két tárgytípus IX. századi ismertségét bizonyító újabb adatok előkerüléséig nehéz a Fettich N. által adott magyarázatot követni, azaz a kérdéses szíjvég és veret IX. századi készülését feltételezni – még akkor is, ha például a korabeli kijevi temetkezési helyek nagy része a későbbi építkezések során megsemmisült (a problémára utal Muraseva 2006. 360.). A párhuzamok ismeretében nem tűnik lehetetlennek, hogy az orosz kutatás által a „csernyigovi iskola" készítményei közé sorolt két tárgy kereskedelmi kapcsolatok révén akár a X. században is elkerülhetett a Kárpát-medencébe. Ennek lehetősége nyilvánvalóan fennállt nemcsak a X. században a Volgai Bolgáriából Kijeven keresztül a Kárpát-medencébe vezető kereskedelmi utak írott (Polgár 2002.) és régészeti[231] adatokkal egyaránt alátámasztható létéből következőleg, hanem akár a Kárpátoktól keletre telepített, előretolt magyar helyőrségeken keresztül is lehetőség nyílhatott ilyen típusú kapcsolatokra. Erre utalhat talán a bezdédi tausírozott négyzetes veret magyarországi szórvány párhuzama (Fettich 1937. 50. t. 4–5., Mesterházy 1989/90. 239. 9. kép 6.), amely a bezdédi verettel ellentétben kerek formájával is kapcsolódik a Dnyeper-vidéki leletekhez. Mindenképpen feltűnő persze, hogy e két, a Kárpát-medencei leletanyagban „idegen", míg a Csernyigov–Gnyozdovo kör leletei között jellemzőnek tartható tárgy a Kárpát-medencei leletektől majdnem minden tekintetben elütő bezdédi tarsolyon bukkan fel. Mégis, a kelet-európai párhuzamok kronológiai helyzetéről az orosz kutatás által adott meghatározás (X. század, annak is inkább a második fele: Muraseva 2000. 125–126., Muraseva 2006. 359–360.) sokkal jobbal illik a bezdédi temető leleteinek újraelemzésével nyert időrendhez (X. század középső és talán utolsó harmada: Révész 2003. 167., Révész 2003a. 440.), mint a korábban feltételezett korai, Kárpátoktól keletre történő készüléshez. Itt kell megemlítenem a geszterédi sírból napvilágra került, réz alapú ötvözetből öntött és keskeny aranylemezkékkel tausírozott csatot (Kiss 1938. VIII. t. 20), amely tudtommal nemcsak a X. századi Kárpát-medencei leletanyagban párhuzam nélküli, de hasonló emlék a fent említett varég központokból sem ismert. Látva e tárgyakat, valamint a bezdédi négyzetes veret formai elkülönülését a Dyneper-vidéki kerek tausírozott veretektől, továbbá a viszonylag nagyszámú X. századi Kárpát-medencei tausírozott tárgy ismeretében tehát nem elképzelhetetlen – ha nem is túl valószínű – a bezdédi tausírozott négyzetes veret Kárpát-medencei készítése sem.

[229] A gnyozdovói leletek korai publikációi nyomán már Fettich (1931. 38. kép 5–6.) több jó párhuzamot mutatott be, majd az újabb leleteket összeállítva Muraseva (2000. 66. Risz. 100., 125–126.) már 5 altípusba (Muraseva 15 А-Д szíjvégtípus) osztva 5 lelőhelyről (Csernyigov, Gnyozdovo, Scsemilovka, Sesztovica, Szednyev) 15 leletegyüttest tudott felsorolni. Egy, a legeredetibb formát mutató tausírozott darab jó színes fotóját közli Muraseva 2006. Abb. 5.

[230] Például a már hivatkozott Nyitrabajnárói (Pieta–Ruttkay 2006. Obr. 7.), továbbá a csehországi Hradec u Němětic-ről (Michálek–Lutovský 2000. Fotoab. 47., 64.2.), valamint San Vincenzo al Volturnóból (Mitchell 1994. Fig. 7A–C.).

[231] Így például a máramarosi *dirhem*kincs: Kovács 2005., Kovács 2008.

Összegzés

Végső, minden kérdésre kielégítő magyarázattal szolgáló válaszokat a magam részéről továbbra sem tartok lehetségesnek; a tiszabezdédi tarsolylemezen látható ikonográfiai séma egységes tartalmú, keresztény értelmezése (sajátos keresztre feszítés ikonográfia) azonban nézetem szerint sokkal meggyőzőbb érvekkel támasztható alá, mint a korábbi évtizedekben egyeduralkodónak számító szinkretikus megfejtési kísérlet. A lemezen megfigyelt néhány egyedi jegy alapján úgy vélem, a keresztre feszítés ikonográfiát megjelenítő ötvös kulturális hovatartozása viszonylagos biztonsággal meghatározható. S habár a kívánatos egzaktság ebben az esetben sem érhető el, a magam részéről valószínűbbnek tartok egy helyi, a IX. század utolsó évtizedeiben a Kárpát-medencei Karoling peremkultúrák egyikében iskolázódott, majd a magyar honfoglalás után az új urak szolgálatába szegődő, s nekik dolgozó ötvössel számolni, mint egy X. században messziföldről elhurcolt alkotóval. Mindenesetre a bezdédi tarsolylemez egyrészt – szemantikai szinten is jól azonosítható mivoltában – talán minden más Kárpát-medencei X. századi művészeti alkotásnál jobban jelzi az egyik irányt: a keresztény Nyugatot, amely felé az új hazában megtelepedett honfoglaló magyarság nemcsak politikailag, de egyben kulturálisan is tájékozódott. Másrészt a fenti vizsgálat arra is rámutatott, hogy a X. századi magyar művészeti formanyelv még a korabeli átlagprodukciótól olyannyira elütő alkotásokra is feltűnő erővel hatott, mint a Kárpát-medencében teljesen egyedinek számító bezdédi lemez. Mindez persze nem meglepő, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy a korban a létrejövő alkotás stílusának kialakításában a megrendelő ízlése számított döntőnek; ám e jelenség egyben arra is magyarázatul szolgálhat, hogy miért olyan nehéz a Kárpát-medencében a nem magyar ötvösök által készített tárgyak felismerésmerése és elkülönítése a helyi meseterek munkáitól.

A már több mint egy évszázada jól ismert, s az 1930-as évektől kezdve a tudományos érdeklődés homlokterében álló tiszabezdédi tarsolylemez jelentős karrierjét látva csábító lenne végül választ keresni arra, hogy vajon mit jelenthetett ez a sajátos keresztény képet hordozó tárgy a tiszabezdédi temető 8. sírjában ősei szokása szerint feltorolt lovának maradványaival együtt végső nyugalomra helyezett személy számára. Az egykori szellemi közeg szinte nyom nélküli eltűnésének következtében ezzel kapcsolatban éppúgy legfeljebb csak bizonyíthatatlan találgatásokba bocsátkozhatnánk, mint ahogyan minden valószínűség szerint azt sem fogjuk soha megtudni, hogy vajon ő volt-e a tárgy első tulajdonosa avagy éppen készíttetője. Annyi mindenestre bizonyos, hogy a magyar honfoglalás koráról a kutatásban jelenleg élő általános képbe egy magyar szolgálatba szegődött, már a magyarok érkezése előtt is a Kárpát-medencében élő személy mint a bezdédi lemez megrendelője és első tulajdonosa éppenúgy beilleszthető lenne, mint egy pogány vagy a kereszténységről már bizonyos ismeretekkel rendelkező magyar „előkelő” (akár maga a bezdédi 8. sír halottja). S habár az ilyen és ehhez hasonló kérdésekre adandó válaszokat minden valószínűség szerint soha nem ismerhetjük meg, a bezdédi lemez így is a Kárpát-medence X. századi kulturális viszonyainak különösen érdekes, sok szempontból egyedülálló dokumentuma.

Irodalom

Akbarzadeh–Daryaee–Lerner 2001.

Daryoush Akbarzadeh – Touraj Daryaee – Judith A. Lerner: Two Recently Discovered Inscribed Sasanian Silver Bowls. *BAI* 15. 2001. 71–75.

Aladasvili 1957.

Натела Александровна Аладашвили: Рельефы Никорцминда. (На грузинском языке.) Тбилиси 1957.

Aladasvili 1977.

Натела Александровна Аладашвили: Монументальная скульптура Грузии. Фигурные рельефы V-XI вв. Памятники древнего искусства, Москва 1977.

Aladžov 1995.

Živko Aladžov: Boucle avec representations rares de Veliki Preslav. In: La culture matérielle et l'art dans les terres bulgares VIe–XVIIe s. Bulletin de l'Institut d'Archeologie 38. Éditions académiques „Prof. Marin Drinov", Sofia 1995. 81–83.

Albaum–Brentjes 1972.

Lazar Israelovic Albaum – Burchard Brentjes: Wächter des Goldes. Zur Geschichte und Kultur mittelasiatischer Völker vor dem Islam. Verl. der Wiss., Berlin 1972.

Albaum 1975.

Л.И. Альбаум. Живопись Афросиаба. ФАН, Ташкент 1975.

Album–Goodwin 2002.

Stephen Album – Tony Goodwin: Sylloge of Islamic Coins in the Ashmolean I: The Pre-Reform Coinage of the Early Islamic Period. Ashmolean Museum, Oxford 2002.

Alföldi-Rosenbaum–Ward-Perkins 1980.

Elisabeth Alföldi-Rosenbaum – John Ward-Perkins: Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches. Monografie de Archeologia Libica 14. L'Erma di Bretschneider, Roma 1980.

Amidon 2007.

Philostorgius, Church History. Transl. Philip R. Amidon. Writings from the Graeco-Roman World 23. Society of Biblical Literature, Atlanta 2007.

Arbman 1942.

Holger Arbman: Einige orientalische Gegenstände in den Birka-Funden. *ActaArchKøb* 13. 1942. 303–315.

Arbman 1959.

Holger Arbman: Skandinavisches Handwerk in Russland zur Wikingerzeit. *MeddLUHM* 1959. 110–135.

Arce 2006.

Ignacio Arce: Qaṣr Ḥallabāt (Jordan) Revisited: Reassessment of the Material Evidence. In: Muslim Military Architecture in Greater Syria. From the Coming of Islam to the Ottoman Period. Ed. Hugh N. Kennedy. History of Warfare 35. Brill Academic Publishers, Leiden–Boston 2006. 26–44.

Arce 2008.

Ignacio Arce: Hallabat: Castellum, Coenobium, Praetorium, Qaṣr. The Construction of a Palatine Architecture under the Umayyads (I). In: Residences, Castles, Settlements. Transformation Processes from Late Antiquity to Early Islam in Bilda al-Sham. Proceedings of the International Conference held at Damascus, 5–9 November 2006. Orient-Archäologie Band 24. Eds. Karin Bartl – Abd al-Raqqaz Moaz. Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf. 2008. 157–182.

Arce 2009.

Ignacio Arce: Qasr al-Hallabat (Jordan): Transformation of a Limes Arabicus Fort into a Monastic and Palatine Complex. In: Limes XX. XXth International Congress of Roman Frontier Studies, León (Espana), Septiembre, 2006. Establios sobre la frontera Romana / Roman Frontier Studies. Eds. Ángel Morillo Cerdán – Norbert Hanel – Esperanza Martín Hernández. Cosejo Superiode Investigaciones Científicas, Instituto Histórica Hoffmeyer. Instituto de Arqueología de Mérida, Madrid 2009. 155–180.

Atanasov 1999.
Georgi Atanasov: On the Origin, Function and the Owner of the Adornments of the Preslav Treasure from the 10th Century. *ArchBulg* 3. 1999. 81–94.
Auberger 1991.
Ctésias: Histories de l'Orient.Trad. Janick Auberger. Les Belles Lettres, Paris 1991.
Azarpay 1975.
Guitty Azarpay: Some Iranian Iconographic Formulae in Sogdian Painting. *IrAnt* 11. 1975. 168–177.
Azarpay 1975a.
Guitty Azarpay: Iranian Divinities in Sogdian Painting. *ActaIr* 4. 1975. 19–29.
Azarpay 1981.
Guitty Azarpay: Sogdian Painting. The Pictorial Epic in Oriental Art. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London 1981.
Azarpay 2011.
Guitty Azarpay: Imagery of the Sogdian Dēn. In: «Maître pour l'éternité». Florilège à Philippe Gignoux por son 80e anniversaire. Cahiers de Studia Iranica 43. Eds. Rika Gyselen – Christelle Jullien. Association pour l'avancement des études irannienés, Paris 2011. 53–96.
Baer 1965.
Eva Baer: Sphinxes and Harpies in Medieval Islamic Art. An Iconographic Study. Oriental Notes and Studies 9. Israel Oriental Society, Jerusalem 1965.
Baldwin 1970.
Carl R. Baldwin: Sassanian Ducks in a Western Manuscript. *Gesta* 9. 1970. 3–10.
Bálint 1995.
Bálint Csanád: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai [(Régészeti tanulmányok]). Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. JATE Magyar Őstörténeti Kutatócsoportja, Balassi Kiadó, Szeged 1995.
Bálint 2004.
Bálint Csanád: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. Varia Archaeologica Hungarica 16a. Balassi Kiadó, Budapest 2004.
Balty 2006.
Jean Balty: Mosaïques romaines, mosaïques sassanides: jeux d'influences réciproques. In: Ērān ud Anērān. Studien zu den Beziehungen zwischen dem Sasanidenreich und der Mittelmeerwelt. Beiträge des Internationalen Colloquiums in Eutin, 8.–9. Juni 2000. Hrsgg. Josef Wieshöfer – Philip Huyse. Oriens et occidens 13. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2006. 29–44.
Balty–Balty 2004.
Jean Balty – J. Charles Balty: Nouveaux exemples de «bêma syrien». In: Sacralidad y arqueología. Homenaje al Prof. Thilo Ulbert al cumplir 65 anos. Eds. José María Blázquez Martínez – Antonino González Blanco. Antigüedad y christianismo 21. Universidad de Murcia, Murcia 2004. 447–457.
Baramki 1938.
Dimitri C. Baramki: Excavations at Khirbet el Mefjer III. *QDAP* 8. 1938. 51–53.
Baramki 1944.
Dimitri C. Baramki: The Pottery from Kh. el Mefjer. *QDAP* 10. 1944. 65–104.
Bardill 2004.
Jonathan Bardill: Brickstamps of Constantinople. Oxford University Press, Oxford–New York 2004.

Barsali 1959.
Isa Belli Barsali: La diocesi de Lucca. CSA I. Spoleto 1959.
Bartalos 1899.
Bartalos Gyula: Honfoglaláskori és egyéb régiségleletek Egerben és vidékén. *ArchÉrt* 19. 1899. 129–130., 353–360.
Bassett 2004.
Sarah Bassett: The urban image of late antique Constantinople. Cambridge University Press, Cambridge–New York 2004.
Bates 1987.
Michael L. Bates: Arab-Sasanian Coins. In: EncIr II: Anāmaka – Āṯār al-Wozarā'. London–New York 1987.
Bauer 1996.
Franz Alto Bauer: Stadt, Platz und Denkmal in der Spätantike. Untersuchungen zur Ausstattung des öffentlichen Raums in den spätantiken Städten Rom, Konstantinopel und Ephesos. P. von Zabern, Mainz am Rhein 1996.
Bausani 1978.
Alessandro Bausani: Un auspicio armenio di Capodanno in una notiza di Īrānshahrī (Nota ad Ajello). *OrMod* 58. 1978. 317–319.
Bausani 1978a.
Alessandro Bausani: Κῆτος fra le stazioni lunari? *OrMod* 58. 1978. 275–283.
Beckwith 1989.
John Beckwith: Islamic Influences on Beatus Apocalypse Manuscripts. In: John Beckwith: Studies in Byzantine and Medieval Western Art. Pindar Press, London 1989. 359–362.
Beckwith 1989a.
John Beckwith: Caskets from Cordoba. In: John Beckwith: Studies in Byzantine and Medieval Western Art. Pindar Press, London 1989. 194–265.
Belenyickij–Marsak 1973.
Александр Маркович Беленицкий – Борис Ильич Маршак: Стенные росписи, обнаруженные в 1970 году на городище древнего Пенджикента. *СГЭ* XXXVI. 1973. 58–64.
Belenitskii–Marshak 1981.
Aleksandr Markovich Belenitskii – Boris Ilich Marshak: The Paintings of Sogdiana. In: Azarpay 1981. 11–77.
Beridse–Neubauer 1981.
Wachtang Beridse – Edith Neubauer: Die Baukunst des Mittelalters in Georgien vom 4. bis zum 18. Jahrhundert. Verlag Anton Schroll & Co, Wien–München 1981.
Bernheimer 1931.
Richard Bernheimer: Romanische Tierplastik und die Ursprünge ihrer Motive. Verlag F. Bruckmann, München 1931.
Bīrūnī 1954.
Abū al-Rayḥān Muḥammad ibn Aḥmad al-Bīrūnī: *Kitāb al-qānūn al-Masᶜūdī* 1–3. Ed. Dāᵓirat al-maᶜārif al-ᶜuṯmâniyya. Ḥaydarābād 1954.
Bisheh 1980.
Ghazi Bisheh: Excavations at Qasr al-Hallabat, 1979. *ADAJ* 26. 1980. 69–77., 263–275.
Bisheh 1982.
Ghazi Bisheh: The Second Season of Excavations at Hallabat, 1980. *ADAJ* 26. 1982. 133–143.

Bisheh 1985.
Ghazi Bisheh: Qasr al-Hallabat: an Umayyad Desert Retreat or Farm-Land. *SHAJ* 2. 1985. 263–265.
Bisheh 1986.
Ghazi Bisheh: Mulāḥaẓāt mutafarriqa ḥawla iktišāfāt umawiyya ḥadīṯa (Notes on Some Newly Discovered Umayyad Remains). *ADAJ* 30. 1986. 7*–15*.
Bisheh 1987.
Ghazi Bisheh: Qasr al-Mshatta in the light of a recently found inscription. *SHAJ* 3. 1987. 193–197.
Bisheh 1988.
Ghazi Bisheh: Qasr el-Hallabât (1984–1985), Jordanie. *RB* 95. 1988. 272–277.
Bisheh 1992.
Ghazi Bisheh: The Umayyad monuments between Muwaqqar and Azraq: palatial residences or caravanserais? In: The Near East in Antiquity. German contributions to the archaeology of Jordan, Palestine, Syria, Lebanon and Egypt III. Ed. Susanne Kerner. Al-Kutba, Goethe-Institut Amman and German Protestant Institute for Archaeology, Amman 1992. 35–41.
Bisheh 1993.
Ghazi Bisheh: From Castellum to Palatium: Umayyad Mosaic Pavements from Qasr al-Hallabat in Jordan. *Muqarnas* 10. 1993. 49–56.
Bisheh 2000.
Ghazi Bisheh: An Iconographic Detail from Khirbet al-Mafjar: The Fruit-and-Knife Motif. In: The Archaeology of Jordan and Beyond. Essays in Honor of James A. Sauer. Studies in the Archaeology and History of the Levant I. Eds. Lawrence E. Stager – Joseph A. Green – Michael David Coogan. Eisenbrauns 2000. 59–65.
Bivar 1969.
Adrian David Hugh Bivar: Catalogue of the Western Asiatic Seals in the British Museum. Stamp Seals II: The Sassanian Dynasty. British Museum Press, London 1969.
Blifeld 1977.
Давид Исакович Бліфельд: Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Наукова думка, Київ 1977.
de Blois 1997.
François C. de Blois: Sīmurgh. EncIsl IX: San–Sze. E J Brill, Leiden 1997. 615.
Boardman 1987.
John Boardman: 'Very Like a Whale' – Classical Sea Monsters. In: Monsters and Demons in the Ancient and Medieval Worlds. Papers Presented in Honor of Edith Porada. Eds. Ann Elizabeth Farkas – Prudence Oliver Harper – Evelyn Byrd Harrison. P. von Zabern, Mainz 1987. 73–84.
Boba 1989.
Imre Boba: Braslavenspruch: Bratislava or «Braslav's Burg»: Zalavár? *UJb* 17. 1989. 9–23.
Bollók 2010.
Bollók Ádám: Pogányság s kereszténység között. A Kárpát-medence a magyar honfoglalás korában. In: Keresztény gyökerek és a boldog magyar élet. Szerk. Rochlitz Bernadett. Keresztény Értelmiségiek Szövetsége, Budapest 2010. 39–57.

Bollók 2012.
Bollók Ádám: Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a honfoglalás kori díszítőművészethez. Doktori (PhD) értekezés kézirata. Budapest–Piliscsaba 2012.
Bossemann-Ruickbie 2004.
Antje Bossemann-Ruickbie: Goldener Glanz aus Byzanz. Der Schatzfund von Preslav (Bulgarien) – Ein kaiserliches Geschenk an einen «barbarischen» Regenten. *AW* 6. 2004. 77–81.
Bosselmann-Ruickbie 2011.
Antje Bossellmann-Ruickbie: Byzantinischer Schmuck des 9. bis frühen 13. Jahrhunderts. Untersuchungen zum metallen dekorativen Körperschmuck der mittelbyzantinischen Zeit anhand datierter Funde. Spätanike–Frühes Christentum–Byzanz B. 28. Reichert, Wiesbaden 2011.
Bourguet 1991.
Pierre du Bourguet: Paintings, Bāwīṭ. CE II. 1991. 367–372.
Brandenburg 1959.
Hugo Brandenburg: Einhorn. RAC IV. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart 1959. col. 840–862.
Brett 1942.
Gerard Brett: The Mosaic of the Great Palace in Constantinople. *JWCI* 5. 1942. 34–43.
Brett 1947.
Gerard Brett: The Mosaics. In: Brett – Macaulay – Stevenson 1947. 64–97.
Brett–Macaulay–Stevenson 1947.
Gerard Brett – W. J. Macaulay – Robert B.K. Stevenson: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Being a First Report on the Excavations Carried Out in Istanbul on Behalf of the Walker Trust (The University of St. Andrews) 1935–1938. Oxford University Press, Oxford–London 1947.
Bridel–Bosson–Sierro 1999.
EK 8184 III: Explorartions aux Qouçqoûr el-Izeila lors des campagnes 1981, 1982, 1984, 1985, 1986, 1989 et 1990. Eds. Ph. Bridel – N. Bosson – D. Sierro. Mission suisse d'archéologie copte de l'Université de Genève, Leuven 1999.
Bromberg 1990.
Carol Altman Bromberg: Sasanian Royal Emblems in the Northern Caucasus. In: Proceedings of the First European Conference of Iranian Studies, held in Turin, September 7th–11th, 1987 by the Societas Iranologica Europaea I: Old and Middle Iranian Studies. Eds. Gherardo Gnoli – Antonio Panaino. Istituto Italiano Per Il Medio Ed Estremo Oriente, Roma 1990. 1–17.
Brubaker 1977.
Leslie Brubaker: The Relationship of Text and Image in the Byzantine Mss. of Cosmas Indicopleustes. *BZ* 70. 1977. 42–57.
Brubaker 2001.
Leslie Brubaker: On the margins of Byzantine Iconoclasm. In: XXe Congrès International des Études Byzantines, Collège de France-Sorbonne, 19–25 aout 2001. Pré-Actes I: Séances plénières. Collège de France, Paris 2001. 209–216.

Brubaker 2004.
Leslie Brubaker: Aniconic Decoration in the Christian World (6th–11th Century): East and West. In: Cristianità d'occidente e cristianità d'oriente (secoli VI–XI) I. SettSFCISAM LI. Spoleto 2004. 573–590.
Brubaker 2006.
Leslie Brubaker: The Christian Topography (Vat. gr. 699) revisited: image, text, and conflict in ninth-century Byzantium. In: Byzantine Style, Religion and Civilisation. In Honour of Sir Steven Runciman. Ed. Elizabeth M. Jeffreys. Cambridge University Press, Cambridge 2006. 3–24.
Brubaker–Haldon 2001.
Leslie Brubaker – John F. Haldon: Byzantium in the Iconoclast Era (ca. 680–850): The Sources. An Annotated Survey. Birmingham Byzantine and Ottoman Monographs. Ashgate Publishing Ltd, Birmingham 2001.
Brunner 1978.
Christopher J. Brunner: Sasanian Stamp Seals in The Metropoliatn Museum of Art. The Metropolitan Museum of Art, New York 1978.
Bucci 1997/2000.
Giovanna Bucci: Mosaici pavimentali del vicino oriente con raffigurazioni di animale in pace. *FR* 153–154. 1997–2000. 351–414.
Bucci 2007.
Giovanna Bucci: Quattro pannelli musivi pavimentali dell Siria del Nord (Four mosaic floor panels from Northern Syria). In: Mosaici d'Oriente: Tessere sulla via di Damasco, 4 Agosto – 5 Novembre 2007. Mosaics from the East: Tiles on the road to Damascus. Ravenna 2007. 9–15.
Buckton 1988.
David Buckton: Byzantine Enamel and the West. *ByzF* 13. 1988. 235–244.
Bujard 2002.
Jacques Bujard: Palais et châteaux omeyyades de Jordanie: Mchatta, Umm al-Walid et Khan al-Zabib. *AS* 25: 3. 2002. 24–31.
Buschhausen 1995.
Helmut Buschhausen: Das Möchswesen in Ägypten und Abu Fana. In: Der Lebenskreis der Kopten. Dokumente, Textilien, Funde, Ausgrabungen. Mitteilungen aus der Papyrussamlung der Österreichischen Nationalbibliothek (Papyrus Erzherzog Rainer) 25. Hrsgg. Helmut Buschhausen – Ulrike Horak – Hermann Harrauer. Hollinek, Wien 1995. 208–228.
Buschhausen et al. 1991.
Helmut Buschhausen – Jenny Albani – Alexander Dostal – Hermann Harrauer – Ulrike Horak – Fathih M. Khorshid – Barbara Mencarelli – Hans Plach: Die Ausgrabungen von Dair Abu Fana in Oberägypten im Jahr 1989. *ÄL* 2. 1991. 121–146.
Burgel 1988.
Johann C. Burgel: The Feather of Simurgh. The „Licit Magic" of the Arts in Medieval Islam. New York University Press, New York–London 1988.
Canivet–Canivet 1979.
Maria-Teresa Canivet – Pierre Canivet: La licorne dans les mosaïques de Ḥūarte-d'Apamène (Syrie) (IVe–Ve siècles). *Byz* 49. 1979. 57–87.

Canivet–Canivet 1987.
Maria-Teresa Canivet – Pierre Canivet: Ḥūarte. Sanctuarie chrétien d'Apamène (IVe–VIe siècles) I–II. *BAH* 122: 1–2 1987.
Carboni 1995.
Stefano Carboni: Constellations, Giants and Angels from al-Qazwini Manuscripts. In: Islamic Art in the Ashmolean Museum I. Ed. James W. Allan. Oxford Studies in Islamic Art 10. University of Oxford, Oxford 1995. 83–97.
Carli 1968.
Enzo Carli: Un paliotto altomedioevale ad Orbetello. In: Festschrift Ulrich Middeldorf. Hrsg. Ulrich Alexander Middeldorf – Antje Middeldorf Kosegarten – Peter Tigler. De Gruyter, Berlin 1968. 12–14.
Cat. Ann Arbor 1967.
Sasanian Silver. Late Antique and Early Medieval Arts of Luxury from Iran. Ed. Oleg Grabar. University of Michigan, Ann Arbor 1967.
Cat. Athens 1976.
Byzantine Murals and Icons. National Gallery, September–December 1976. Archaeological Service, Athens 1976.
Cat. Berlin 1989.
Europa und der Orient: 800–1900, 28. Mai – 27. August 1989. Hrsgg. Gereon Sievernich – Hendrik Budde. Bertelsmann Lexikon Vlg., Berlin 1989.
Cat. Bochum 2004.
Persiens Antike Pracht. Bergbau, Handwerk, Archäologie. Katalog der Ausstellung des Deutschen Bergbau-Museum Bochum vom 28. November 2004 bis 29. Mai 2005, I–II. Veröffentlichungen dem Deutschen Bergbau-Museum Bochum 128. Hrsgg. Thomas Stöllner – Rainer Slotta – Abdolrasool Vatandoust. Bochum 2004.
Cat. Bonn 2010.
Byzanz: Pracht und Alltag. Kunst- und Ausstellungshalle der Bundesrepublik Deutschland, Bonn 26. Februar bis 13. Juni 2010. Hrsgg. Falko Daim – Robert Fleck. Bonn 2010.
Cat. Bruxelles 1982.
Splendeur de Byzance. 2 octobre – 2 décembre 1982, Musée royaux d'Art et d'Histoire. Ed. Jacqueline Lafontaine-Dosogne. Les Musées, Bruxelles 1982.
Cat. Bruxelles 1993.
Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine [224–642]. Musées Royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles & Crédit Communal, Bruxelles 1993.
Cat. Cairo 1979.
The Luxor Museum of Ancient Egyptian Art. Catalogue. American Research Center in Egypt, Cairo 1979.
Cat. Essen 1962.
7000 Jahre Kunst in Iran, 16. Februar bis 24. April 1962 in Villa Hügel, Essen. Villa Hügel e.V, Essen 1962.
Cat. Frankfurt 2005.
Die Macht des Silbers. Karolingische Schätze im Norden. Hrsgg. Egon Wamers – Michael Brandt. Schnell & Steiner, Regensburg 2005.
Cat. Magdeburg 2001.
Otto der Grosse. Magdeburg und Europa II: Katalog. Hrsg. Matthias Puhle. P. von Zabern, Mainz 2001.

Cat. München 1996.
Anna A. Ierusalimskaja – Birgitt Borkopp: Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Stankt Petersburg. Bayerischen Nationalmuseums – Staatlichen Ermitage, München 1996.
Cat. München 2000.
Pferdemann und Löwenfrau. Mischwesen der Antike. Hrsg. Gisela Zahlhaas. Archäologische Staatssammlung – Museum für Vor- und Frühgeschichte, München 2000.
Cat. New York 1977/78.
Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century, Catalogue of the Exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978. Ed. Kurt Weitzmann. Metropolitan Museum, New York 1979.
Cat. New York 1978.
The Royal Hunter. Art of the Sasanian Empire. Ed. Prudence Oliver Harper. Asia Society, New York 1978.
Cat. New York 1992.
Al-Andalus. The Art of Islamic Spain. Ed. Jerrilynn D. Dodds. Metropolitan Museum of Art, New York 1992.
Cat. Paderborn 1999.
799 – Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Karl der Grosse und Papst Leo III. in Paderborn I. Hrsgg. Christoph Stiegemann – Matthias Wemhoff. Zabern, P. von Mainz 1999.
Cat. Paris 1992.
Byzance. L'art byzantine dans les collections publiques françaises. Musée du Louvre, Paris 1992.
Cat. Paris 2000.
Les Andalousies, de Damas à Cordoue: exposition présentée à l'Institut du monde arabe du 28 novembre 2000 au 15 avril 2001. Ed. Éric Delpont. Hazan, Paris 2000.
Cat. Paris 2006.
Les Perses sassanides. Fastes d'un empire oublié (224–642). Ed. Françoise Demange. Association Paris-Musées, Paris 2006.
Cat. Paris 2009.
De Byzance à Istanbul. Un port pour deux continents. Ed. Nazan Ölçer. Éditions de la Réunion des Musées Nationaux, Paris 2009.
Cat. Princeton–Worchester 2000.
Antioch. The Lost Ancient City. Ed. Christine Kondoleon. Princeton University Press, Princeton–Worchester 2000.
Cat. Schallaburg 2012.
Das goldene Byzanz und der Orient. Hrsg. Falko Daim. Schallaburg Kulturbetriebsges. M. B. H. Schallaburg 2012.
Cat. Wien 1963.
Kunstschätze aus Iran. Ausstellung im Österreichischen Museum für angewandte Kunst Wien, 16. Jänner bis 31 März 1963. Bundesministerium für Unterricht und Kunst, Wien 1963.
Cat. Wien 1998.
Schätze der Kalifen. Islamische Kunst zur Fatimidenzeit. Wien, Künstlerhaus, 16. November 1998 bis 21. Februar 1999. Hrsg. Wilfried Seipel. Skira, Milano–Wien 1998.

Cat. Wien 2000.

7000 Jahre persische Kunst. Meisterwerke aus dem Iranischen Nationalmuseum in Teheran. Kunsthistorisches Museum, 22. November 2000 bis 25. März 2001. Hrsg. Wilfried Seipel. Skira – Kunsthistorisches Museum, Milano–Wien 2000.

Cat. Worchester 2005.

The Arts of Antioch. Art Historical and Scientific Approaches to Roman Mosaics and a Catalogue of the Worchester Art Museum Antioch Collection. Eds. Lawrence Becker – Christine Kondoleon. Princeton University Press, Worchester 2005.

Chalikova–Chalikov 1981.

Elena Aleksandrovna Chalikova – Alfred Hazanovics Chalikov: Altungarn an der Kama und im Ural. Das Gräberfeld von Bolschie Tigani. *RégFüz* II: 21. Budapest 1981.

Clédat 1904.

Jean Clédat: Le monastère et la nécropole de Baouît. MIFAO 12. 1904.

Compareti 2006.

Matteo Compareti: The So-Called Senmurv in Iranian Art. A Reconsideration of an Old Theory. In: Loquentes linguis. Linguistic and Oriental Studies in Honour of Fabrizio A. Pennacchietti. Eds. Pier Giorgio Borbone – Alessandro Mengozzi – Mauro Tosco. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2006. 186–200.

Compareti 2006a.

Matteo Compareti: Iconographical Notes on Some Recent Studies on Sasanian Religious Art. *Annali di Ca' Foscari* 45. 2006. 163–200.

Corrigan 1992.

Kathleen Corrigan: Visual Polemics in the Ninth-Century Byzantine Psalters. Cambridge University Press, Cambridge 1992.

Creswell 1979.

Keppel Archibald Cameron Creswell: Early Muslim Architecture I–II (Revised Edition). New York 1979.

Cristoforetti–Scarcia 2013.

Simone Cristoforetti – Gianroberto Scarcia: Talking about Sīmurġ and Ṭāq-i Bustān with Boris I. Marshak. In: Согдийцы, их предшественники, современники и наследники. На основе материалов конференции «Согдийцы дома и на чужбине», посвященной памяти Бориса Ильича Маршака (1933–2006) / Sogdians, their Precursors, Contemporaries and Heirs. Based on proceedings of conference "Sogdians at Home and Abroad" held in memory of Boris Il'ich Marshak (1933–2006). Eds. A.I. Torgoev – P.B. Lurje. *ТГЭ* LXII. 2013. 339–352.

Curley 2009.

Physiologus. Transl. Michael J. Curley. University Of Chicago Press, Chicago–London 2009.[2]

Curtis 1996.

Vesta Sarkhosh Curtis: Persische Mythen. Mythen alter Kulturen 7. Reclam, Ditzingen, Stuttgart 1996.

Csubinasvili 1948.

Георгий Николаевич Чубинашвили: Памятники типа Джвари. Исследование по истории грузинского искусства. Издательство Академии Наук Грузинской ССР, Тбилиси 1948.

Csubinasvili 1958.
Георгий Николаевич Чубинашвили: Грузинская средневековая художественная резьба по дереву (перелома X–XI вв.). Гос. изд. Сабчота Сакартвело, Тбилиси 1958.
Dalton 1922.
Ormonde Maddock Dalton: A Late Sasanian Silver Dish. *BurlM* 40. 1922. 227. 69–70.
d'Andria 1969.
Francesco d'Andria: Note sui mosaici del Palazzo Imperiale de Constantinopli. *CIA* 2. 1969. 99–109.
Darkevics 1976.
Владислав Петрович Даркевич: Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории европейской части СССР и Зауралья. Наука, Москва 1976.
Davis 1991.
John Gordon Davis: Medieval Armenian Art and Architecture. The Church of the Holy Cross, Aght'amar. David Brown Book Company, London 1991.
Davis 1995.
The Lives of the Ninth-Century Popes (Liber Pontificalis). The Ancient Biographies of Ten Popes from A.D. 817–891. Transl. Raymond Davis. Translated Texts for Historians 20. Liverpool University Press, Liverpool 1995.
Dennert 1997.
Martin Dennert: Mittelbyzantinische Kapitelle. Studien zu Typologie und Chronologie. Asia Minor Studien 25. R. Habelt, Bonn 1997.
Der Nersessian 1965.
Sirarpie Der Nersessian: Aght'amar: Church of the Holy Cross. Harvard Armenian Texts and Studies I. Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1965.
DeWald 1932.
Ernest T. DeWald: The Illuminations of the Utrecht Psalter. Illuminated Manuscript of the Middle Ages. University Press, Princeton–London–Leipzig 1932.
Dienes 1961.
Dienes István: A honfoglaló magyarok. In: A kisvárdai vár története. Szerk. Éri István. Kisvárdai Járási Tanács, Kisvárda. 1961. 95–196.
Dienes 1970.
Dienes István: A honfoglalás kora. Magyar művészettörténet 1. MRT-Minerva Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1970.
Dienes 1972.
Dienes István: A honfoglaló magyarok. Hereditas, Corvina Kiadó, Budapest 1972.
Dienes 1975.
Dienes István: A honfoglaló magyarok és ősi hiedelmeik. In: Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyománya. Szerk. Hajdú Péter. Corvina Kiadó, Budapest 1975. 77–108.
Dinkler–Dinkler von Schubert 1991.
Erich Dinkler – Erika Dinkler von Schubert: Kreuz I: vorikonoklastisch. RBK V: Kreuz–Maltechnik. Stuttgart 1991. 1–219.
Domyo 1997.
Mihoko Domyo: Late Sassanian Textile Designs in the Reliefs at Taq-i Bustan. *CIETA Bulletin* 74. 1997. 18–27.

Dorigo 1983.
Wladimiro Dorigo: Venezia Origini. Fondamenti, ipotesi, metodi I–III. Electa, Milano 1983.
Dowsett 1957.
Charles James Frank Dowsett: A Neglected Passage in the History of the Caucasian Albanians". *BSOAS* 19. 1957. 456–468.
Dowsett 1961.
The History of the Caucasian Albanians by Movsēs Dasxuranci. Transl. Charles James Frank Dowsett. Oxford University Press, London 1961.
Duchesne-Guillemin 1963.
Jacques Duchesne-Guillemin: Le xᵛarənah. *Annali IONSL* 5. 1963. 19–31.
Duchesne-Guillemin 1979.
Jacques Duchesne-Guillemin. La Royauté iranienne et le *xᵛarənah*. In: Iranica. Eds. Gherardo Gnoli – Adrino V. Rossi. Istituto Universitario Orientale, Napoli 1979. 375–386.
Dufrenne 1966.
Suzy Dufrenne: L'illustration des psautiers grecs du moyen age. Pantocrator 61. Paris grec 20, British Museum 40731. *Bibl. CahArch* 1. Librairie C. Klincksieck, Paris 1966.
Dumézil 1970.
Georges Dumézil: The Destiny of the Warrior. University of Chicago Press, Chicago–London 1970.
Dunbabin 1999.
Katherine M. D. Dunbabin: Mosaics of the Greek and Roman World. Cambridge University Press, Cambridge 1999.
Einhorn 1997.
Jürgen W. Einhorn: Spiritualis Unicornis. Das Einhorn in Literatur und Kunst des Mittelalters. Wilhelm Fink Verlag, München 1976, 1997.[2]
Enderlein–Meinecke 1991.
Volkmar Enderlein – Michael Meinecke: Graben – Forschen – Präsentieren. Probleme der Darstellung vergangener Kulturen am Beispiel der Mschatta-Fassade. *JbBM* 33. 1991. 137–172.
Erdmann 1936.
Kurt Erdmann: Die sasanidischen Jagdschalen. Untersuchungen zur Entwicklungsgeschichte der iranischen Edelmatellkunst unter den Sasaniden. *JbPK* 57. 1936. 193–232.
Erdmann 1937.
Kurt Erdmann: Das Datum des Tāḳ-i Bustān. *ArsIsl* 4. 1937. 78–97.
Erdmann 1937a.
Kurt Erdmann: Zur Chronologie der sasanidischen Kunst. *Forschungen und Fortschritte* 13. 1937. 169–170.
Erdmann 1940.
Kurt Erdmann: Der Taq i Bostan und das Problem der sasanidischen Kunst. Bericht über den VI. Internationalen Kongress für Archäologie, Berlin, 21.–26. August 1939. Hrsg. Max Wegner. W. de Gruyter, Berlin 1940. 249–251.
Erdmann 1943.
Kurt Erdmann: Die Kunst Irans zur Zeit der Sasaniden. Florian Kupferberg, Berlin 1943.
Erdmann 1943a.
Kurt Erdmann: Zur Chronologie der sassanidischen „Jagdschalen". *ZDMG* 97. 1943. 239–283.

Erdmann 1950/51.
Kurt Erdmann: Zur Datierung der Berliner Pegasus-Schale. *AA* 1950–1951. 115–131.
Erdmann 1953.
Kurt Erdmann: Noch einmal zur Datierung der Berliner Pegasus-Schale. *AA* 1953. 135–141.
Erdmann 1954.
Kurt Erdmann: Zu F. Wachtsmuth, Zur Datierung des Taq-i-Bustan und der Pariser Silberschale (ZDMG 99, S. 212–224). *ZDMG* 104. 1954. 538–539.
Ettinghausen 1950.
Richard Ettinghausen: Studies in Muslim Iconography I: The Unicorn. Freer Gallery of Art Occasional Papers I. 3. Literary Licensing, Washington 1950.
Ettinghausen 1972.
Richard Ettinghausen: From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World. Three Modes of Artistic Influence. Brill, Leiden 1972.
Eyice 1966.
Semavi Eyice: Ein Senmurwenrelief auf einem Turm der Stadtmauern von Istanbul. In: Tortulae. Studien zur altchristlichen und byzantinischen Monumenten. Hrsg. Walter Nikolaus Schumacher. Römische Quartalschrift Supplementum 30. Rom–Freiburg–Wien 1966. 110–119.
von Falke 1913.
Otto von Falke: Kunstgeschichte der Seidenweberei I–II. E. Wasmuth a. g., Berlin 1913.
von Falke 1928.
Otto von Falke: Ein sassanidischer Elfenbeinkasten. *Pantheon* 1. 1928. 144–146.
Fauth 1987.
Wolfgang Fauth: Der persische Simurġ und der Gabriel-Melek Ṭā'ūs der Jeziden. *Persica* 12. 1987. 123–147.
Fettich 1931.
Fettich Nándor: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *ArchÉrt* 45. 1931. 48–112.
Fettich 1933.
Fettich Nándor: A levediai magyarság a régészet megvilágításában I–II. *Századok* 67. 1933. 250–276., 369–399.
Fettich 1935.
Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság művészete. Ars Hungarica 11. Budapest 1935.
Fettich 1937.
Fettich Nándor: A honfoglaló magyarság fémművessége. / Das Metallkunst der landnahmenden Ungarn. ArchHung 21. Budapest 1937.
Fettich 1942.
Nándor Fettich: Die altungarische Kunst. Schriften zur Kunstgeschichte Südosteuropas 1. Florian Kupferberg, Berlin 1942.
Firatli 1969.
Nezih Fıratlı: Décuverte d'une église byzantine a Sébaste de Phrygie. Rapport préliminare. *CahArch* 19. 1969. 151–166.
Firatli 1979.
Nezih Fıratlı: Excavations at Selçikler (Sebaste) in Phrygia. *Yayla* 2. 1979. 18–21.
Firatli 1990.
Nezih Fıratlı: La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul. Bibliothèque de l'Institut français d'études anatolienne d'Istanbul 30. Jean Maisonneuve, Paris 1990.

Flemming 1969.
Johanna Flemming: Kreuz und Pflanzornament. *ByzSl* 30. 1969. 88–115.
Fodor 1996.
Fodor István: Tiszabezdéd. In: HM 181–185.
Fodor 2003.
István Fodor: Über die vorgeschichtliche Religion der Altungarn. *ActaEthnHung* 48. 2003. 327–351.
Fodor 2003a.
Иштван Фодор: К вопросу о дохристианской религии древних венгров. In: Этнос – Культура – Человек. Материалы международной научной конференции. К 60-летию доктора исторических наук, профессора В.Е. Владыкина. Сост. П.М. Васильева – Е.Н. Зайцева. Ижевск 2003. 373–384.
Fodor 2004.
Fodor István: A magyarok ősi vallásáról. Vallástudományi Tanulmányok 6. Magyar Vallástudományi Társaság, Budapest 2004.
Fodor 2005.
Fodor István: Az ősi magyar vallásról. In: Csodaszarvas 1. Őstörténet, vallás és néphagyomány. Szerk. Molnár Ádám. Molnár Kiadó, Budapest 2005. 11–34.
Fodor 2008.
Fodor István: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. [Pelzhandel, Kunst, Glaubenswelt.] In: Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Szerk. Novák László Ferenc. Az Arany János Múzeum Közleményei XI. Nagykőrös 2008. 127–177.
Fodor s.a.
Fodor István: Őscseremisz tarsolylemez. In: Ünnepi írások Bereczki Gábor tiszteletére. Uralisztikai Tanulmányok 19. Szerk. Bereczki András – Csepregi Márta – Klima László. ELTE BTK Finnugor Tanszék – Numi-Tórem Finnugor Alapítvány, Budapest (http://klimala.web.elte.hu/19/17Fodor.pdf)
Fowden 2004.
Garth Fowden: Quṣayr ʿAmra: Art and the Umayyad Elite in Late Antique Syria. The Transformation of the Classical Heritage 36. University of California Press, Berkeley–Los Angeles 2004.
di Francesco é.n.
Carla di Francesco: Pomposa. Abbey and Museum. Pomposa é.n.
Fukai 1968.
Shinji Fukai: Persio kobijutsu kenkyu. [Study of Iranian Art and Archaeology. Glassware and Metallwork.] Tokyo 1968.
Fukai–Horiuchi 1969.
Shinji Fukai – Kiyoharu Horiuchi: Taq-i-Bustan I: Plates. The Tokyo University Iraq–Iran Archaeological Expedition Report 10. Institute of Oriental Culture, University of Tokyo 1969.
Fukai–Horiuchi 1972.
Shinji Fukai – Kiyoharu Horiuchi: Taq-i-Bustan II: Plates. The Tokyo University Iraq–Iran Archaeological Expedition Report 13. Institute of Oriental Culture, University of Tokyo 1972.

Galavaris 1991.
George Galavaris: Kreuz II: nachikonoklastisch. RBK V: Kreuz–Maltechnik. Stuttgart 1991. 219–283.
von Gall 1990.
Hubertus von Gall: Das Reiterkampfbild in der iranischen und iranisch beenflussten Kunst der parthischer und sasanidischer Zeit. Teheraner Forschungen 6. Deutsches Archäologisches Institut, Abteilung Teheran, Berlin 1990.
Gaube 1973.
Heinz Gaube: Arabosasanidische Numismatik. Handbücher der Mittelasiatischen Numismatik 2. Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1973.
Gaube 1979.
Heinz Gaube: Die syrischen Wüstenschlösser. Einige wirtschaftliche und politische Gesichtspunkte zu ihrer Entstehung. *ZDPV* 95. 1979. 182–209.
Gauthier 1972.
Marie-Madeleine Gauthier: Émaux du moyen âge occidental. Office du Livre, Fribourg 1972.
Genequand 2008.
Denis Genequand: The New Urban Settlement at Qasr al-Hayr al-Sharqi: Components and Development in the Early Islamic Period. In: Residences, Castles, Settlements. Transformation Processes from Late Antiquity to Early Islam in Bilda al-Sham. Proceedings of the International Conference held at Damascus, 5–9 November 2006. Eds. Karin Bartl – Abd al-Razzaq Moaz. Orient-Archäologie. Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Rahden/Westf. 2008. 261–275.
Genequand 2008a.
Denis Genequand: Trois sites omayyades de Jordanie centrale: Umm al-Walid, Khan al-Zabib et Qasr al-Mshatta (travaux de la Fondation Max van Berchem 1988–2000). In: Residences, Castles, Settlements. Transformation Processes from Late Antiquity to Early Islam in Bilda al-Sham. Proceedings of the International Conference held at Damascus, 5–9 November 2006. Eds. Karin Bartl – Abd al-Razzaq Moaz. Orient-Archäologie. Deutsches Archäologisches Institut, Orient-Abteilung, Rahden/Westf. 2008. 125–135.
Gengaro 1958.
Maria Luisa Gengaro: A proposito delle inedite illustrazioni del Phisiologus greco della Biblioteca Ambrosiana. *ArteLomb* 3. 1958. 19–27.
Ghirshman 1962.
Roman Ghirshman: Iran: Parther und Sasaniden. Universum der Kunst 3. C.H. Beck, München 1962.
Ghirshman 1977.
Roman Ghirshman: La fibule en Iran II. Collection de M. Foroughi. *IrAnt* 12. 1977. 21–31.
Gierlichs 1993.
Joachim Gierlichs: Drache, Phönix, Doppeladler. Fabelwesen in der islamischen Kunst. Bilderhefte der Staatlichen Museen zu Berlin – Preußischer Kulturbesitz 75/76. Gebr. Mann, Berlin 1993.
von Gladiss 2005.
Almut von Gladiss: Die antike Welt im Kulturwandel – Der Beginn der Islamisierung. In: 10000 Jahre Kunst und Kultur aus Jordanien. Gesichter des Orients. Hrsgg. Beate Salje – Nadine Riedl – Gunther Schaurte. Verlag P. von Zabern, Mainz 2005. 236–247.

Glück 1930.
Heinrich Glück: Islamische Kunstgewerbe. In: Geschichte des Kunstgewerbes aller Zeiten und Völker IV. Hrsg. Helmuth Theodor Bossert. Verlag Ernst Wasmuth A.G., Berlin–Zürich 1930. 353–401.
Godard 1938.
Yedda Godard: Bouteille d'argent sāsānide. *Aṯār-ē Īrān* 3. 1938. 291–300.
Godard 1964.
André Godard: Die Kunst des Iran. Herbig Walter Kahnert, Berlin 1964.
Goldman 1989.
Bernard Goldman: The Imperial Jewel at Taq-i Bustan. In: Archaeologica Iranica et Orientalis Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe II. Eds. Leon de Meyer – E. Haerinck. Gent 1989. 831–846.
Goldschmidt 1969.
Adolph Goldschmidt: Die Elfenbeinskulpturen aus der Zeit der karolingischen und sächsischen Kaiser: VIII.–XI. Jahrhundert. Denkmäler der deutschen Kunst. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin–Oxford 1969.[2]
Goldschmidt–Weitzmann 1930.
Adolph Goldschmidt – Kurt Weitzmann: Die byzantinischen Elfenbeinskulpturen des X.-XIII. Jahrhunderts I: Kästen. Denkmäler der deutschen Kunst. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin 1930.
Göbl 1967.
Robert Göbl: Dokumente zur Geschichte der iranischen Hunnen in Baktrien und Indien I–IV. Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1967.
Göbl 1968.
Robert Göbl: Sasanidische Numismatik. Handbüchern der mittelasiatischen Numismatik 1. Klinkhardt & Biermann, Braunschweig 1968.
Göbl 1976.
Robert Göbl: Die Tonbullen von Tacht-e Suleiman. Ein Beitrag zur spätsasanidischen Sphragistik. Reimer, Berlin 1976.
Gonosová 2000.
Anna Gonosová: Exotic Taste: The Lure of Sasanian Persia. In: Cat. Princeton–Worchester 2000. 130–133.
Gough 1957.
Michael Gough: A Church of the Iconoclast (?) Period in Byzantine Isauria. *Anatolian Studies* 7. 1957. 153–161.
Grabar 1959.
Oleg Grabar: The Paintings. In: Hamilton 1959. 294–326.
Grabar 1963.
André Grabar: Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècle). Bibliothèque archéologique et historique de l'Institut Français d'Archéologie d'Istanbul 17. Librairie A. Maisonneuve, Paris 1963.
Grabar 1967.
Oleg Grabar: An Introduction to the Art of Sasanian Silver. In: Cat. Ann Arbor 1967. 19–89.

Grabar 1971.
André Grabar: Le royannement de l'art sassanide dans le monde chrétien. In: La Persia nel Medioevo. Atti del Convegno internazionale, Roma 1970. Accademia Nazionale dei Lincei, quaderno 160. Roma 1971. 679–707.
Grabar 1977.
Oleg Grabar: Islam and Iconoclasm. In: Iconoclasm. Papers Given at the Ninth Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham, March 1975. Eds. Anthony Bryer – Judith Herrin. Centre for Byzantine Studies, Birmingham 1977. 45–52.
Grabar 1978.
Oleg Grabar: City in the Desert. Qasr al-Hayr East. An account of the excavations carried out at Qasr al-Hayr East on Behalf of the Kelsey Museum of Archaeology at the University of Michigan, with the Help of Harvard University and the Oriental Institute, the University of Chicago I–II. HMEM 23–24. Distributed for the Center for Middle Eastern Studies of Harvard University by Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1978.
Grabar 1987.
Oleg Grabar: The Date and Meaning of Mshatta. *DOP* 41. 1987. 243–248.
Grabar 1993.
Oleg Grabar: Umayyad Palaces Reconsidered. *ArsOr* 23. 1993. 93–108.
Grenet 2005.
Frantz Grenet: Découverte d'un relief sassanide dans le nord de l'Afghanistan. *CRAI* 149. 2005. 115–134.
Grenet et al. 2007.
Frantz Grenet – Jonathan Lee – Philippe Martinez – François Ory: The Sasanian relief at Rag-i Bibi (Northern Afghanistan). In: After Alexander. Central Asia before Islam. Proceedings of the British Academy 133. Eds. Joe Cribb – Georgina Herrmann. Oxford University Press for the British Academy, Oxford 2007. 243–267.
Grohmann 1967.
Adolf Grohmann: Arabische Paläographie, Teil I. Forschungen zur islamische Philologie und Kulturgeschichte I. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch–historische Klasse, Wien 1967.
Guicherd–Vial–Dupont 1962.
Felix Guicherd – Gabriel Vial – Jacques Dupont: Le linceul de Saint-Remi. *CIETA Bulletin* 15. 1962. 38–50.
Guilmain 1960.
Jacques Guilmain: Zoomorphic Decoration and the Problem of the Sources of Mozarabic Illumination. *Speculum* 35. 1960. 17–38.
Gundel 1921.
Wilhelm Gundel: Ketos. PWRE 21: Katoikoi bis Komödie. Stuttgart 1921. col. 364–372.
Hadad 2005.
Shulamit Hadad: Islamic Glass Vessels from the Hebrew University Excavation at Bet Shean. Qedem Reports 8. Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 2005.
Haldon–Brubaker 2001.
John F. Haldon – Leslie Brubaker: Byzantium in the Iconoclast Era (ca.680–850). The Sources. An Annotated Survey. Aldershot, Ashgate 2001.

Halidov 1959
Анас Бакиевич Халидов: Дополнения к тексту „хронологии" ал-Бируни по ленинградской и стамбульской рукописям. [Additions to the „Chronology" of Al-Bīrūnī according to Leningrad and Istanbul Manuscripts.] *Палестинский сборник* 67. 1959. 147–171.
Halikova 1976.
Elena A. Halikova: Ősmagyar temető a Káma mentén. [Ancient Hungarian Cemetery along the Kama River. Contribution to the Issue of Magna Hungaria.] *ArchÉrt* 103. 1976. 53–78.
Hamilton 1959.
Robert W. Hamilton: Khirbat al Mafjar. An Arabian Mansion in the Jordan Valley. Clarendon Press, Oxford 1959.
Hamilton 1969.
Robert W. Hamilton: Who Built Khirbat al-Mafjar? *Levant* 1. 1969. 61–67.
Hamilton 1978.
Robert W. Hamilton: Khirbat al-Mafjar: The Bath Hall Reconsidered. *Levant* 10. 1978. 126–138.
Hamilton 1988.
Robert W. Hamilton: Walid and His Friends. An Umayyad Tragedy. Oxford Studies in Islamic Art 6. Oxford University Press, Oxford 1988.
Hampel 1900.
Hampel József: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői. Szerk. Pauler Gyula – Szilágyi Sándor. Magyar Tudományos Akdémia, Budapest 1900. 507–830.
Hampel 1904.
Hampel József: Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. *ArchÉrt* 24. 1904. 105–152.
Harper 1961.
Prudence Oliver Harper: The Senmurv. *MMAB* 20. 1961. 95–101.
Harper 1988.
Prudence Oliver Harper: Boat-Shaped Bowls of the Sasanian Period. *IrAnt* 23. 1988. 331–345.
Harper 1988a.
Prudence Oliver Harper: Sasanian Silver: Internal Developments and Foreign Influences. In: Argeinerie romaine et byzantine. Actes de la table ronde, Paris 11–13 octobre 1983. Ed. François Barette. De Boccarde, Paris 1988. 153–162.
Harper 1991.
Prudence Oliver Harper: The Sasanian Ewer: Questions of Origin and Influence. In: Near Eastern Studies. Dedicated to H. I. H. Prince Takahito Mikasa on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday. Bulletin of the Middle Eastern Culture in Japan 5. Eds. Masao Mori – Hideo Ogawa – Mamoru Yoshikawa. Harrassowitz, Wiesbaden 1991. 67–84.
Harper 1995/96.
Prudence Oliver Harper: Wool Textile Decorated with a Walking Ram. *BMMA* 53. 1995–1996. 21.
Harper 1996.
Prudence Oliver Harper: Taq-i Bostan and Mesopotamian Palatial Traditions. In: Collectanea orientalia. Histoire, arts de l'espace et industrie de la terre. Études offertes en hommage à Ágnès Spycket. Civilisations du Proche-Orient I: 3. Eds. Hermann Gasche – Barthel Hrouda. Neuchâtel, Recherches et Publications, Paris 1996. 119–127.

Harper 2000.
Prudence Oliver Harper: Sasanian Silver Vessels: The Formation and Study of Early Museum Collections. In: Mesopotamia and Iran in the Parthian and Sasanian Periods. Rejection and Revival c. 238 BC – AD 642. Ed. John Curtis. British Museum Press, London 2000. 46–56.
Harper 2006.
Prudence Oliver Harper: In Search of a Cultural Identity. Monuments and Artifacts of the Sasanian Near East, 3rd to 7th Century A.D. Bibliotheca Persica, Biennial Ehsan Yarshater Lecture Series 2. Bibliotheca Persica, New York 2006.
Hārūn 1945.
Al-Ǧāḥiẓ, al-Ḥayawān, vol. 7. Ed. Abd al-Salām. Hārūn al-Qāhira/Cairo 1944.
Haseloff 1930.
Arthur Haseloff: Die vorromanische Plastik in Italien. Pantheon, Firenze–Berlin 1930.
Haskins 1952.
John F. Haskins: Northern Origins of „Sasanian" Metalwork II. *ArtAs* 15. 1952. 324–347.
Havice 1984.
Christine Havice: The Marginal Miniatures in the Hamilton Psalter (Kupferstichkabinett 78.A.9.). *JbBM* 26. 1984. 79–142.
Hellenkemper-Salis 1987.
Gisela Hellenkemper-Salis: Die Datierung der Mosaiken in Grossen Palast zu Konstantinopel. *BJ* 187. 1987. 273–308.
Hellenkemper-Salis 1994.
Gisela Hellenkemper-Salis: Die Datierung der Mosaiken im Grossen Palast zu Konstantinopel. In: La mosaique gréco-romaine IV. Actes du colloque sur la mosaique gréco-romaine. Paris 1994. 185–188.
Henry 1959.
Photius: Bibliothèque, vol. I. Ed. and trad. René Henry. Collection Byzantine. Les Belles Lettres, Paris 1959.
Herzfeld 1920.
Ernst Herzfeld: Am Tor von Asien. Felsdenkmale aus Irans Heldenzeit. A.-G. Verlag, Berlin 1920.
Herzfeld 1920a.
Ernst Herzfeld: Der Thron des Khosro. Qellenkritische und ikonographishe Studien über Grenzgebiete der Kunstgeschichte der Morgen- und Abendlandes. *JbPK* 41. 1920. 103–147.
Herzfeld 1921.
Ernst Herzfeld: Mshattâ, Ḥîra und Bâdiya. Die Mittelländer des Islam und ihre Baukunst. *JbPK* 42. 1921. 104–146.
Herzfeld 1938.
Ernst Herzfeld: Khusrau Parwêz und der Ṭāq i Vastān. *AMI* 9. 1938. 91–158.
Hewsen 1994.
Robert H. Hewsen: Introduction. In: Ashkharhatsoyts (Ašxarhac'oyc'). The 7th century geography attributed to Ananias of Shirak. Ed. Robert H. Hewsen. Delmar, New York Caravan Books, New York 1994.
Hiller 1969.
Stephan Hiller: Divino sensu agnoscere. Zur Deutung des Mosaikbodens im Peristyl des Großen Palastes zu Konstantinopel. *Kairos* 11. 1969. 275–305.

HM
„Őseinket felhozád…” A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor István – Révész László – Wolf Mária. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996.

Homburger 1957.
Otto Homburger: Eine spätkarolingische Schule von Corbie. In: Karolinigsche und ottonische Kunst. Werden, Wesen, Wirkung. Forschungen zur Kunstgeschichte und christlichen Archäologie, karolingischen und ottonischen Kunst III. Franz Steiner, Wiesbaden 1957. 412–426.

Homburger 1964.
Otto Homburger: Die Physiologus-Illustrationen. In: Physiologus Bernsensis, facsim. Eds. Chr. von Steiger – Otto Homburger. 1964. 29–45.

Horváth 2007.
Horváth Friderika: Egy ritka emailos fibula Almásfüzitő vicusából. [Eine seltene Emailfibel aus dem Vicus von Almásfüzitő.] *ArchÉrt* 132. 2007. 295–304.

Horváth 2008.
Horváth Ciprián: Poncolt hátterű ornamentikával díszített tárgyak honfoglalás kori sírokban. [Objects decorated with punched background in graves from the period of the settlement of the Magyars.] *Arrabona* 46. 2008. 49–92.

Huzin 2006.
История татар. Том II. Волжская Булгария и Великая Степь. Ред. Фаяз Хузин. Изд-во «РухИЛ», Казань 2006.

Istvánovits 2003.
Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga. [Das ladnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.] Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. – MHKÁKS 4. Nyíregyháza 2003.

Jacobs 1987.
Bruno Jacobs: Das Chvarnah – Zum Stand der Forschung. *MDOG* 119. 1987. 215–248.

Jegorov 1999.
Гнездовский могильник. Часть 1. Археологические раскопки 1874-1901 гг. (по материалам ГИМ). Ред. Вадим Леонидович Егоров. Труды ГИМ. Памятники культуры. Государственный Исторический музей, Москва 1999.

Jenkins–Keene 1982.
Marilyn Jenkins – Manuel Keene: Islamic Jewelry in the Metropolitan Museum of Art. Metropolitan Museum of Art, New York 1982.

Jeroussalimskaja 1978.
Anna Jeroussalimskaja: Le cafetan aux simourghs du tombeau de Mochtchevaja Balka (Caucase Septentrional). *StudIr* 7. 1978. 183–211.

Jobst 1987.
Werner Jobst: Der Kaiserpalast von Konstantinopel und seine Mosaiken. *AW* 18. 1987. 2–22.

Jobst 1995.
Werner Jobst: Archäologie und Denkmalpflege im Bereich des ’Grossen Palastes’ von Konstantinopel. In: Arte profana e arte sacra a Bisanzio. Milion 3. Eds. Antonio Iacobini – Enrico Zanini. Argos, Roma 1995. 227–236.

Jones 2007.
Lynn Jones: Between Islam and Byzantium. Aght'amar and the Visual Construction of Medieval Armenian Rulership. Ashgate Publishing Group, Aldershot 2007.
Jósa 1896.
Jósa András: A bezdédi honfoglalás kori temető. *ArchÉrt* 16. 1896. 385–412.
Jósa 1896a.
Jósa András: A bezdédi honfoglaláskori sírmező. *Nyírvidék* 17: 23. 1896. június 7. Reprinted: Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású cikkei (1889–1900). Szerk. Csallány Dezső. JAMK 2. Budapest 1958. 32–34.
Jósa 1900.
Jósa András: Emlékek a honfoglalás korából. A thuzséri sírok. *ArchÉrt* 20. 1900. 214–224.
Kaimakis 1974.
Dimitris Kaimakis: Der Physiologus nach der ersten Redaktion. Beiträge zur klassischen Philologie 63. Hain, Meisenheum 1974.
Kaminski-Menssen 1995.
Gabriele Kaminski-Menssen: Zur Ikonographie und Ikonologie des Einhorns in frühchristlicher Zeit. *StädelJb* 15. 1995. 19–34.
Karger 1958.
Михаил Константинович Каргер: Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города I. Изд-во Академии наук СССР, Москва–Ленинград 1958.
Katzenellenbogen 1989.
Adolf Katzenellenbogen: Allegories of the Virtues and Vices in Medieval Art. From Early Christian Times to the Thirteenth Century. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 1989.[2]
Keall 2002.
Edward J. Keall: Qal'eh-i Yazdigird. *DossArch* 271. 2002. 64–71.
Keall–Leveque–Willson 1980.
Edward J. Keall – Margaret A. Leveque – Nancy Willson: Qal'eh-i Yazdigirt: Its Architectural Decorations. *Iran* 18. 1980. 1–41.
Kennedy 2000.
David L. Kennedy: Ancient Jordan from the Air. *Aramco World* 51. 2000. 3.36–46.
Kiss 1938.
Kiss Lajos: A geszterédi honfoglaláskori sírlelet. / Der altungarische Grabfund von Geszteréd. ArchHung XXIV. Budapest 1938.
Komar 2011.
Алексей Викторович Комар: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. [Давні мадьяри Этелькезу: перспективи досліджень. The perspectives of the Old-Magyars of Etelkoz. Study]. In: Мадяри в Середньому Подніпров'ї. Археологія і давня історія України. Вып. 7. Київ 2011. 21–78.
Kovács 2005.
Kovács László: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. In: Csodaszarvas 1. Őstörténet, vallás és néphagyomány. Szerk. Molnár Ádám. Molnár Kiadó, Budapest 2005. 35–96.
Kovács 2008.
László Kovács: Muslimische Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Antaeus* 29–30. 2008. 479–533.

Kresten s.a.
Otto Kresten: Biblisches Geschehen und byzantinische Kunst. Der Josua-Rotulus der Bibliotheca Apostolica Vaticana (Cod. Vat. Palat. gr. 431) und die illuminierten byzantinischen Oktateuche. München s.a.

Kröger 1982.
Jens Kröger: Sasanidischer Stuckdekor. Baghdader Forschungen 5. P. von Zabern, Mainz 1982.

Kröger 1998.
Jens Kröger: Die Reliefplatten aus Chal Tarkhan-Eshqabad mit Enten und Weinblättern im sasanidischen Stil in der Abegg-Stiftung. In: Entlang der Seidenstrasse. Frühmittelalterliche Kunst zwischen Persien und China in der Abegg-Stiftung. Riggisberger Berichte 6. Hrsg. Karel Otavsky. Abegg-Stiftung, Riggisberg 1998. 323–334.

Kröger 1999.
Jens Kröger: Vom Flügelpaar zur Flügelpalmetta. Sasanidische Motive in der islamischen Kunst. In: Bamberger Symposium: Rezeption in der islamischen Kunst. Beiruter Texte und Studien 61. Hrsgg. Barbara Finster – Christa Fragner – Herta Hafenrichter. Steiner, Stuttgart 1999. 193–204.

Kühnel 1933.
Ernst Kühnel: Mschatta. Bilderhefte der Islamischen Abteilung [der Staatlichen Museen zu Berlin] 2. Islamische Kunstabteilung, Berlin 1933.

Kühnel 1971.
Ernst Kühnel: Die islamischen Elfenbeinskulpturen, VIII.–XIII. Jahrhundert. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin 1971.

Küroğlu 2009.
Gülgün Küroğlu: A Group of Belt Buckles from the Halûk Perk Museum Possibly Belonging to the Anatolian Seljuks. In: Thirteenth International Congress of Turkish Art: Proceedings. Eds. Géza Dávid – Ibolya Gerelyes. Hungarian National Museum, Budapest 2009. 393–407.

Lafontaine-Dosogne 1993.
Jacqueline Lafontaine-Dosogne: Émail et orfèvrerie à Byzance, au Xe–XIe siècle, et leur relation avec la Germanie. In: Kunst im Zeitalter der Kaiserin Teophanu. Akten des Internationalen Colloquiums veranstaltet vom Schnütgen-Museum, Köln, 13.-15. Juni 1991. Eds. Anton von Euw – Peter Schreiner. Verlag Locher, Köln 1993. 61–78.

Lakner 1889.
Lakner Ambró: A csornai leletekről, 1888–1889. *ArchÉrt* 9. 1889. 263–267.

Lammens 1910.
P. Henri Lammens: La Bâdia et la Ḥîra sous les Omaiyades. *MFOB* 4. 1910. 91–112.

Laporte 1988.
Jean-Pierre Laporte: Le tresor des saints de Chelles. Société archéologique et historique de Chelles, Chelles 1988.

László 1967.
László Gyula: Hunor és Magyar nyomában. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1967.

Lavin 1963.
Irving Lavin: The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources. *DOP* 17. 1963. 181–286.

Lenfant 2004.
Ctésias de Cnide: La Perse, L'Inde, autres fragments. Ed. and trad. Dominique Lenfant. Collection des Universités de France publiée sous le patronage de l'Association Guillaume Budé. Les Belles Lettres, Paris 2004.
Lennartsson 1997/98.
Monika Lennartsson: Karolingische Metallarbeiten mit Pflanzenornamentik. *Offa* 54–55. 1997–1998. 431–619.
Levi 1947.
Doro Levi: Antioch Mosaic Pavements I–II. Princeton University Press, Princeton–New York–The Hague 1947.
Lowden 1992.
John Lowden: The Octateuchs: A Study in Byzantine Manuscript Illustration. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1992.
Lukonin 1967.
Wladimir G. Lukonin: Persien II. Übersetzung von W. Hinz. Nagel, München–Genf–Paris 1967.
Maguire–Maguire 2007.
Eunice Dauterman Maguire – Henry Maguire: Other Icons. Art and Power in Byzantine Secular Culture. Princeton University Press, Princeton 2007.
Makarova 1967.
Татьяна Ивановна Макарова: Поливная посуда: из истории керамического импорта и производства Древней Руси. Археология СССР E1–38. Изд-во „Наука", Москва 1967.
Makarova–Pletnyeva 2003.
Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья, IV–XIII века. Археология 17. Ред. Татьяна Ивановна Макарова – Светлана Александровна Плетнева. Наука, Москва 2003.
Mancinelli 1975.
Fabrizio Mancinelli: La chasuble du pape St. Marc à Abbadia S. Salvatore. *CIETA Bulletin* 41–42. 1975. 119–132.
Mango 1994.
Marlia Mundell Mango: Imperial art in the seventh century. In: New Constantines: the Rythm of Imperial Renewal in Byzantium, 4th–13th Centuries. Papers from the Twenty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies, St Andrews, March 1992. Society for the Promotion of Byzantine Studies, Publications 2. Ed. Paul Magdalino. Variorum, Aldershot 1994. 109–138.
Mango 2001.
Marlia Mundell Mango: Polychrome Tiles Found at Istanbul: Typology, Chronology, and Function. In: A Lost Art Rediscovered. The Architectural Ceramics of Byzantium. Eds. Sharon E. J. Gerstel – Julie A. Lauffenburger. Penn State University Press, University Park, Pennsylvania 2001. 13–41.
Mango 2007.
Cyril Mango: The Art of the Byzantine Empire, 312–1453. Sources and Documents. University of Toronto Press, Toronto–Buffalo–London 2007.[7]
Mango–Lavin 1960.
Cyril Mango – Irving Lavin: Rec. on Talbot-Rice 1958. *ArtB* 42. 1960. 67–73.

Mango–Hawkins 1964.
Cyril Mango – Ernest J. W. Hawkins: Notes. *DOP* 18. 1964. 299–315.
Marini 2003.
I mosaici della basilica di Aquileia. Ed. Graziano Marini. Centre for International Study of Contemporary Records and Archives, Aquileia 2003.
Marosi 1997.
Marosi Ernő: A magyar középkor művészete a Nemzeti Múzeumban a millecentenáriumi év kiállításain. *BUKSZ* 9. 1997. 158–167.
Marschak 1986.
Boris Il'ich Marschak: Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.-13. Jhs. und ihre Kontinuität. E.A. Seemann, Leipzig 1986.
Marshak 1998.
Boris Il'ich Marshak: The Decoration of some Late Sassanian Silver Vessels and its Subject-Matter. In: The Art and Archaeology of Ancient Persia. New Light on the Parthian and Sassanian Empires. Vesta Sarkhosh Curtis – Robert Hillenbrand – J.M. Rogers. I B Tauris & Co Ltd, London–New York 1998. 84–92.
Marshak 2002.
Boris Il'ich Marshak: Legends, Tales, and Fables in the Art of Sogdiana. Biennial Ehsan Yarshater Lecture Series 1. Bibliotheca Persica, New York 2002.
Martiniani-Reber 1986.
Marielle Martiniani-Reber: Lyon, musée historique des tissus: Soire sassanides, coptes et byzantines, V^{e}–XIe siècles. Inventaire des collections publiques françaises 30. Paris 1986.
Martiniani-Reber 1997.
Marielle Martiniani-Reber: Textile et mode sassanides. Les tissus orientaux conservés au département des Antiquités égyptiennes, Musée du Louvre. Inventaire des collections publiques françaises 39. Musée du Louvre, département des antiquités égyptiennes, Paris 1997.
Mehofer–Leusch 2006.
Mathias Mehofer – Verena Leusch: Technologische Analysen an den vergoldeten Goldplaketten aus Bojná. / Technologické analýzy pozlátených medených plakiet z Bojnej. In: Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. / Wirtschaftliches und politisches Zentrum des Fürstentums von Nitra. Hrsgg Karol Pieta – Alexander Ruttkay – Matej Ruttkay. Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied, Nitra 2006. 79–120.
Melucco Vaccaro 1974.
Alessandra Melucco Vaccaro: La diocesi di Roma III: La II regione ecclesiastica. CSA VII. Spoleto 1974.
Mendel 1912.
Gustave Mendel: Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines I–III. En vent au, Istanbul 1912.
Mesterházy 1989/90.
Mesterházy Károly: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje: [Хронология истории ювелирной мастерской на территории Верхней Тиссы и находок из времени приобретения венграми родины.] *Agria* 25–26. 1989–1990. 235–274.
Mesterházy 1992.
Mesterházy Károly: A honfoglaló magyarok hitvilága és a monoteizmus. [Belief- and Faith-World of Conquering Hungarians and Monoteism.] In: Hiedelmek, szokások az Alföldön I. Szerk. Novák László. *Arany János Múzeum Közleményei* 7. Nagykőrös 1992. 89–120.

Mesterházy 1994.
Mesterházy Károly: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In: Honfoglalás és régészet. A honfoglalásról sok szemmel I. Szerk. Kovács László. Balassi Kiadó, Budapest 1994. 195–205.
Mesterházy 2000.
Mesterházy Károly: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. [Great Moravian Ornamental Buttons in the Magyar Graves [of the] Hungarian Conquest Period.] *CommArchHung* 2000. 211–227.
Michálek–Lutovský 2000.
Jan Michálek – Michal Lutovský: Hradec u Němětic. Sídlo halštatské a raně středověké nobility v Česko-bavarském kontaktním prostoru. [Zusammenfassung in dt. Sprache.] Muzeum Středního Pootav, Strakonice–Praha 2000.
Mitchell 1994.
John Mitchell: Fashion in Metal. A Set of Sword-belt Mounts and Bridle Furniture from San Vincenzo al Volturno. In: Studies in Medieval Art and Architecture presented to Peter Lasko. Eds. David Buckton – Thomas Alexander Heslop. Sutton Pub Limited, London 1994. 127–156.
Mode 1993.
Markus Mode: Sogdien und die Herrscher der Welt. Türken, Sasaniden und Chinesen in Historiengemälden des 7. Jahrhunders n. Chr. aus Alt-Samarkand. Peter Lang International Academic Publishers, Frankfurt 1993.
Mode 2006.
Markus Mode: Art and Ideology at Taq-i Bustan: The Armoured Equestrian. In: Arms and Armour as Indicators of Cultural Transfer. The Steppes and the Ancient World from Hellenistic Times to the Early Middle Ages. Nomaden und Sesshaften 4. Eds. Markus Mode – Jürgen Tubach. Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden 2006. 393–413.
Moravcsik 1938.
Moravcsik Gyula: A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián György, Budapest 1938. I. 171–212.
Moravcsik 1953.
Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság. Kisebbségkutatás Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest 1953.
Morey 1938.
Charles Rufus Morey: The Mosaics of Antioch. Longmans, Green and Co., London–New York–Toronto 1938.
Morey 1953.
Charles Rufus Morey: Early Christian Art. An Outline of the Evolution of Style and Iconography in Sculpture and Painting from Antiquity to the Eighth Century. Princeton University, Princeton 1953.
Muraseva 2000.
Вероника Владислабовна Мурашева: Древнерусские ременные наборные украшения (X–XIII вв.). Эдиториал УРСС, Москва 2000.
Muraševa 2006.
Veronika Muraševa: Kompositgürtel altrussischer Krieger aus dem 10. und dem Beginn des 11. Jahrhunderts. *EurAnt* 12. 2006. 353–368.

Muthesius 1995.

Anna Muthesius: Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving. Pindar Press, London 1995.

Muthesius 1997.

Anna Muthesius: Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200. Fassbaender, Vienna 1997.

Müller-Christensen–Kubach–Stein 1972.

Sigrid Müller-Christensen – Hans Erich Kubach – Günter Stein: Die Gräber im Königschor. In: Der Dom zu Speyer I–II. Die Kunstdenkmäler von Rheinland-Pfalz 5. Hrsgg. Hans Erich Kubach – Walter Haas. Deutscher Kunstverlag, Berlin 1972. 923–1023.

Müller-Wille 1986.

Michael Müller-Wille: Bild und Bildträger. Beispiele im Borre- und Jellingstil. In: Zum Problem der Deutung frühmittelalterlicher Bildinhalte. Akten des 1. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983. Hrsg. Helmut Roth. Jan Thorbecke Verlag, Sigmaringen 1986. 153–174.

Nagy 1971.

Árpád Nagy: Zur archäologischen Problematik der Bekehrung des Ungarntums. *ActaAntAcrh* 14. 1971. 123–128.

Nagy 1971a.

Nagy Árpád: X–XI. századi emlékeink bizánci rétegeinek tagolódásáról. *Studium AIUDLKN* 2. 1971. 47–52.

Neuss 1988.

Wilhelm Neuss: Die Apokalypse des hl. Johannes in der altspanischen und altchristlichen Bibel-Illustration (das Problem der Beatus-Handschriften). Münster 1988.[2]

Nikitin–Roth 1995.

Alexander Nikitin – Gunther Roth: A New Seventh-Century Countermark with a Sogdian Inscription. *NC* 155. 1995. 277–279.

N.N. 1965.

N.N.: Recent Important Acquisitions Made by Public and Private Collections in the United Staets and Abroad. *JGS* 7. 1965. 121–133.

Nordenfalk 1957.

Carl Nordenfalk: Die Buchmalarei. In: André Grabar: Das frühe Mittelalters. Einführung in die Malerei des frühen Mittelalters. Milano 1957. 87–218.

Nordhagen 1963.

Per Jonas Nordhagen: The Mosaics of the Great Palace of the Byzantine Emperors. *BZ* 56. 1963. 53–68.

Nordhagen 1993.

Per Jonas Nordhagen: The Mosaics of the Great Palace of Constantinople. A Note on an Archaeological Puzzle. In: Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium. Papers Read at a Colloquium Held at the Swedish Research Institute in Istanbul 31 May – 5 June 1992. Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions 4. Eds. Lennart Rydén – Jan Olof Rosenqvist. Almqvist & Wiksell, Stockholm 1993. 167–171.

Nyáry 1873.

br. Nyáry Jenő: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. *ArchKözl* 9. 1873. 16–24.

Orbeli 1938.
Josef Orbeli: Sāsānian and Early Islamic Metalwork. In: A Survey of Perisan Art from Prehistoric Times to the Present II: Sāsānian Periods. Eds. Arthur Upham Pope – Phyllis Ackerman. Mazda Publishers, Oxford 1938. 716–770.
Orlov 1973.
Руслан Сергійович Орлов: Зображення звірів на візантійських пряжках X ст. (з колекції Державного історичною музею УРСР у Києві). *Археологія* 11. 1973. 86–93.
Osborn 1987.
John Osborn: The Atrium of the S. Maria Antiqua, Rome. A History in Art. *PBSR* 55. 1987. 186–223.
Osborn 1992.
John Osborn: Textiles and Their Painted Imitations in Early Medieval Rome. *PBSR* 60. 1992. 309–351.
Peck 1968.
Aristotle: Parts of Animals. Transl. Arthur Leslie Peck. The Loeb Classical Library No. 323. Harvard University Press, London–Cambridge 1968. 1–434.
Peck 1969.
Elsie Holmes Peck: The Representation of Costumes in the Reliefs of Taq-i-Bustan. *ArtAs* 31. 1969. 101–124.
Pellat 1986.
Charles Pellat: ʿAnqāʾ. EncIsl I: A–B. Leiden 1986. 509.
Perry 1941.
Ben E. Perry: Physiologus. PWRE 39: Philon bis Pignus. Stuttart 1941. col. 1074–1129.
Physiologus Bernensis 1964.
Physiologus Bernensis. Voll-Faksimile-Ausgabe des Codex Bongarsianus 318 der Burgbibliothek Bern. Wissenschaftlicher Kommentar von Christoph von Steiger und Otto Homburger. Alkuin-Verlag, Basel 1964.
Pieta–Ruttkay 2006.
Karol Pieta – Matej Ruttkay: Bojná – mocenské a christianizačné centrum Nitrianskeho kniežatstva. Predbežná správa. / Bojná – neues Macht- und Christianisierungszentrum des Fürstentums von Nitra. Vorbericht. In: Bojná. Hospodárske a politické centrum Nitrianskeho kniežatstva. [Wirtschaftliches und politisches Zentrum des Fürstentums von Nitra.] Hrsg. Karol Pieta – Alexander Ruttkay – Matej Ruttkay. Archeologický ústav Slovenskej Akadémie Vied, Nitra 2006. 21–69.
Pinder-Wilson 1960.
Ralph Pinder-Wilson: An Islamic Ewer in Sasanian Style. *BMQ* 23. 1960. 89–94.
Pinder-Wilson 1985.
Ralph Pinder-Wilson: An Islamic Ewer in Sasanian Style. In: Ralph Pinder-Wilson: Studies in Islamic Art. Pindar Press, London 1985. 254–259.
Polgár 2002.
Polgár Szabolcs: A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben. [Die Erwähnung der aus dem Wolga-Gebiet bis zum Karpatenbecken führenden Wege in einer moslemischen Quellen und der ungarische Fürstensitz in den ersten Jahrzehnten des 10. Jhs.] In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tudományos konferencia,

Tatabánya, 2001. július 30–31. Szerk. Kisné Cseh Julianna. Tatabányai Tudományos Füzetek 6. Tatabányai Múzeum, Tatabánya 2002. 217–232.

Pope–Ackerman 1938/VII.
A Survey of Perisan Art from Prehistoric Times to the Present VII: Plates 1–257. Eds. Arthur Upham Pope – Phyllis Ackerman. Oxford University Press, Oxford 1938.

Pope–Ackerman 1938/XI.
A Survey of Perisan Art from Prehistoric Times to the Present XI: Plates 981–1106. Eds. Arthur Upham Pope – Phyllis Ackerman. Oxford University Press, Oxford 1938.

Porcher 1968.
Jean Porcher: Die Bildhandschriften. In: Jean Hubert – Jean Porcher – Wolfgang Fritz Volbach: Frühzeit des Mittelalters von der Völkerwanderung bis an die Schwelle der Karolingerzeit. Universum der Kunst. Beck, München 1968. 103–208.

Porta 2001.
Paola Porta: Sculture tardoantiche, altomedievali e romaniche della basilica vigiliana di Trento: profilo iconografico e stilistico. In: L'antica basilica di San Vigilio in Trento. Storia Archeologia Reperti II. Eds. Enrico Cavada – Igino Rogger. Edizioni Museo Diocesano Tridentino, Trento 2001. 437–544.

Prohászka–Révész 2004.
Prohászka Péter – Révész László: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében. [Das landnahmezelitliche Gräberfeld von Tiszabezdéd im Spiegel der Aufzeichnung Adrás Jósa's.] *NyJAMÉ* 46. 2004. 137–168.

Rackham 1956.
Pliny: Natural History, Vol. III: Libri VIII–XI. Transl. Harris Rackham. Loeb Classical Library 353. Harvard University Press, London–Cambridge 1956.

Rahimi 2004.
Fereshte Rahimi: Technische Untersuchungen und Herkunsftsstudien sassanidischer Silbergefäße von Quri Qaleh. In: Cat. Bochum 2004. II. 456–460.

Raspi-Serra 1974.
Joselita Raspi-Serra: Le diocesi dell'alto Lazio: Bagnoregio – Bomarzo – Castro – Civita Castellana Nepi – Orte – Sutri – Tuscania. CSA 8. Spoleto 1974.

van Reenen 1990.
Daan van Reenen: The Bilderverbot, a new survey. *Der Islam* 67. 1990. 27–77.

Restle 1967.
Marcell Restle: Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien I–III. Bongers, Recklinghausen 1967.

Révész 1996.
Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. [Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert.] MHKÁKS 1. Budapest 1996.

Révész 1996a.
Révész László: Eger–Szépasszonyvölgy. In: HM 386–387.

Révész 1998.
Révész László: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. [Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien.] *MFMÉ–StudArch* 4. 1998. 523–532.

Révész 2003.
László Révész: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. *CommArchHung* 2003. 137–170.
Révész 2003a.
Révész László: A bezdédi honfoglalás kori temető. Egy régészeti fikció nyomában. In: Istvánovits 2003. 432–440.
Révész 2006.
László Révész: Zur absoluten Datierung frühungarischer Gräber. Archäologische Datierung – Naturwissenschaftliche Datierung. In: Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Hrsgg. Falko Daim – Ernst Lauermann. RGZM Monographie Bd. 64. Mainz 2006. 189–210.
Révész 2008.
Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői. [Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.-11. Jahrhundert.] Budapest 2008.
Riboud 1976.
Krishna Riboud: A Newly Excavated Caftan from the Northern Caucasus. *Textile Museum Journal* 4. Washington 1976. 21–42.
Riemer 1995.
Ellen Riemer: Byzantinische Gürtelschnallen aus der Sammlung Diergardt im Römisch-Germanischen Museum Köln. *Kölner Jb* 28. 1995. 777–809.
Romano–Parlasca–Rogers 1981.
James F. Romano – Klaus Parlasca – J. Michael Rogers: Das Museum für altägyptische Kunst in Luxor. Katalog. P. von Zabern GmbH, Mainz 1981.
Rowland 1970.
Benjamin Rowland: Zentralasien. Kunst der Welt. Holle Verlag, Baden-Baden 1970.
Russel 1990/91.
James Robert Russel: Two Notes on Biblical Tradition and Native Epic in the „Book of Lamentation" of St. Grigor Narekac'i. *Révue des Études Arméniens* 22. 1990–1991. 135–145.
Sachau 1876.
Chronologie orientalischer Völker von al-Bêrûnî. Ed. Eduard Sachau. Neudruck in Helioplanverfahren. Deutsche Morgenl. Gesellschaft, Leipzig 1923.
Sachau 1879.
The Chronology of the Ancient Nations. An English Version of the Arabic Text of the Athâr-ul-Bâkiya of Albîrûnî or "Vestiges of the Past", Collected and Reduced to Writing by the Author in A.H. 390–1, A.D. 1000. Transl. C. Eduard Sachau. Oriental translation fund of Great Britain & Ireland, London 1879.
Sanders 2003.
Guy D. R. Sanders: Recent Developments in the Chronology of Byzantine Corinth. In: Corinth, the Centenary 1896–1996. Corinth 20. Eds. Charles K. Williams II – Nancy Bookidis. Harvard University Press, Athens 2003. 385–399.
Sauvaget 1939.
Jean Sauvaget: Remarques sur les monuments Omeyyades. *JA* 231. 1939. 1–59.
Sauvaget 1967.
Jean Sauvaget: Chateaux umayyades de Syrie. Contribution a l'étude de la colonisation arabe aux Ier et IIe siècles de l'Hégire. *RÉI* 35. 1967. 1–49.

Saxl 1979.
Fritz Saxl: The Zodiac of Quṣayr ᶜAmra. In: Creswell 1979. I.2.424–431.
Schippmann 1993.
Klaus Schippmann: L'influence de la culture sassanide. In: Cat. Bruxelles 1993. 131–141.
Schlumberger 1939.
Daniel Schlumberger: Les fouilles de Qasr el-Heir el-Gharbi (1936–1938). Rapport préliminaire. *Syria* 20. 1939. 195–238., 324–373.
Schlumberger 1986.
Daniel Schlumberger: Qasr el-Heir el-Gharbi. *BAH* 120. Paris 1986.
Schmidt 1980.
Hanns-Peter Schmidt: The Sēnmurw: Of Birds and Dogs and Bats. *Persiaca* 9. 1980. 1–85.
Schmidt 1980a.
Hanns-Peter Schmidt: The Sīmurgh in Sasanian Art and Literatur. Journal of the K. R. Cama Oriental Institute 48. Bombay 1980. 161–178.
Schneider 2010.
Horst Schneider: Kosmas Indikopleustes. Christliche Topographie – Textkritische Analysen, Übersetzung, Kommentar. Brepols, Turnhout 2010.
Scholfield 1958/59.
Aelian: On the Characteritics of Animals I–III. Transl. A. F. Scholfield. Loeb Classical Library 446&449. Harvard University Press, Cambridge–London 1959–1959.
Schrenk 1993.
Sabine Schrenk: Der Elias-Behang in der Abegg-Stiftung. In: Begegnung von Heidentum und Christentum im spätantiken Ägypten. Riggisberger Berichte 1. Abegg-Stiftung, Riggisberg 1993. 167–181.
Schrenk 2004.
Sabine Schrenk: Textilien des Mittelmeerraumes aus spätantiker bis frühislamischer Zeit. Die Textilsammlung der Abegg-Stiftung 4. Abegg-Stiftung, Riggisberg 2004.
Schrenk 2006.
Sabine Schrenk: Silks from Antinopolois. In: Central Asian Textiles and Their Contexts in the Early Middle Ages. Ed. Regula Schorta. Riggisberger Berichte 9. Abegg-Stiftung, Riggisberg 2006. 23–33.
Schulze-Dörrlamm 2002.
Mechthild Schulze-Dörrlamm: Der rekonstruierte Beinkasten von Essen-Werden. Reliquiar und mutmasslicher Tragaltar des Hl. Liudger aus dem späten 8. Jahrhundert. *JbRGZM* 49. 2002. 281–363.
Schulze-Dörrlamm 2007.
Mechthild Schulze-Dörrlamm: Ein Silbermedaillon des 9. Jahrhunderts aus Cascais (Portugal). zu den Gürtelschliessen vornehmer Frauen im westlichen Mittelmeerraum. *ArchKorr* 37. 2007. 147–159.
Schulze-Dörrlamm 2009.
Mechthild Schulze-Dörrlamm: Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum II. Die Schnallen mit Scharnierbeschläge und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts. K RGZM 30: 2. Mainz 2009.
Scott 1988.
Alan Scott: The Date of the Physiologus. *VigChr* 52. 1988. 430–441.

Scsepkina 1977.
Марфа Вячеславовна Щепкина: Миниатюры Хлудовской Псалтыри. Греческий иллюстрированный кодекс 9 века. Издательство Искусство, Москва 1977.
Seel 2000.
Der Physiologus. Tiere und ihre Symbolik. Übers. Otto Seel. Artemis & Winkler, Düsseldorf –Zürich 2000.[2]
Seyfarth 1970.
Ammianus Marcellinus: Römische Geschichte I–IV. Übers. Wolfgang Seyfarth. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1970.
Shapiro 1953.
Meyer Shapiro: Style. In: Anthropology Today. Ed. Alfred L. Kroeber. Chicago University Press, Chicago 1953. 287–312.
Sheppard 1981.
Carl D. Sheppard: A Note on the Date od Taq-i-Bustan and its Relevance to Early Christian Art in the Near East. *Gesta* 20. 1981. 9–13.
Siskin 1963.
Василий Афанасьевич Шишкин: Варахша. Изд-во Академии наук СССР, Москва 1963.
Skubiszewski 1992.
Piotr Skubiszewski: Le trumeau et le linteau des Moissac: un cas du symbolisme médiéval. *CahArch* 40. 1992. 51–90.
Steenbock 1965.
Frauke Steenbock: Die kirchliche Prachteinband im frühen Mittelalter von den Anfängen bis zum Beginn der Gotik. Deutscher Verlag für Kunstwissenschaft, Berlin 1965.
Strzygowski 1899.
Josef Strzygowski: Der Bilderkreis des griechischen Physiologus, des Kosmas Indikopleustes und Oktateuch. Byzantinisches Archiv 2. München 1899.
Szabó 1961.
Szabó János Győző: Vasból készült honfoglaláskori tarsolylemez Túrkeve környékéről. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának tizedik évfordulójára. Szerk. Györffy Lajos. Túrkeve 1961. 25–33.
Szizov 1902.
Владимир Ильич Сизов: Курганы Смоленской губернии. Материалы по археологии России, № 28, Типография Главнаго управления уделов, Санкт-Петербург 1902.
Szmirnov 1909.
Яков Иванович Смирнов: Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи. Издание Имп. Археологической Комиссии ко дню 50-летия её деятельности. Санкт-Петербург 1909.
Szőke 1960.
Béla Szőke: Über Beziehungen Moraviens zu dem Donaugebiet in der Spätawarenzeit. *StSl* 6. 1960. 75–112.
Szőke 2005.
Szőke Béla Miklós: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén. [Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire.] In: „...a halál völgyének árnyékában járok". A középkori templom körüli temetők kutatása. Szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika. OpHung 6. Budapest 2005. 19–30.

Szőke 2011.
Béla Miklós Szőke: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. *Antaeus* 31–32. 2011. 9–52.
Tagliaferri 1981.
Amelio Tagliaferri: Le diocesi di Aquileia e Grado. CSA X. Spoleto 1981.
Tagliatesta 2007.
Francesca Tagliatesta: Iconography of the Unicorn from India to the Italian Middle Ages. *East and West* 57. 2007. 175–191.
Talbot-Rice 1958.
David Talbot-Rice: The Mosaics. In: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. Ed. David Talbot-Rice. The University Press, Edinburgh 1958. 121–160.
Talbot-Rice 1965.
David Talbot-Rice: On the Date of the Mosaic Floor of the Great Palace of the Byzantine Emperors at Constantinople. In: Charistērion eis Anastasion K. Orlandon I. Bibliothēkē tēs en Athēnais Arhaiologikēs Heteireias 54. Archaiologikē Hetaireia, Athēn 1965. 1–5.
Tanabe 2006.
Katsumi Tanabe: The Identification of the King of Kings in the Upper Register of the Larger Grotte, Taq-i Bustan: Ardashir III Restated. In: Ērān ud Anērān. Studies Present to Boris Ilich Marsak on the Occasion of His 70th Birthday. Eds. Matteo Compareti – Paola Raffetta – Gianroberto Scarcia. Universidad del Salvador, Venezia 2006. 583–601.
Thierry 1976.
Nicole Thierry: Mentalité et formulation iconoclastes en Anatolie. *JSav* 1976. 81–130.
Thierry 2002.
Nicole Thierry: La Cappadoce de l'antiquité au moyen âge. Bibliotheque de L'antiquite Tardive 4. Brepols Publishers, Turnhout 2002.
Thierry 2002a.
Jean-Michel Thierry: Armenien im Mittelalter. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Regensburg 2002.
Thierry–Donabédian 1989.
Jean-Michel Thierry – Patrick Donabédian: Armenian Art. Harry N. Abrams, New York 1989.
Thompson 1976.
Deborah Thompson: Stucco from Chal Tarkhan-Eshqabad near Rayy. Colt Archaeological Institute Publications. Aris and Phillips, Warminster 1976.
Thomson 1976.
Agathangelos*:* History of the Armenians. Transl. Robert W. Thomson. State University of New York Press, Albany 1976.
Thomson 1980.
Moses Khorenats'i: History of the Armenians. Transl. Robert W. Thomson. Cambridge, Mass.–London 1980.[2]
Toesca 1927.
Pietro Toesca: Storia dell'arte italiana I: il Medioevo. Unione Tipografico–Editrice Torinese, Torino 1927.
Toll 1942.
N. Toll: Rev. on Trever 1938. *AJA* 46. 1942. 464–466.

Totev 1982.
Totju Totev: The Preslav Treasure. Altos, Sofia 1982.
Totev 1986.
Тотю Косев Тотев: Преславското съкровище. [Der Schatz von Preslav.] *ИНМВ* 37. 1986. 81–107.
Totev 1987.
Totju Totev: L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav. *CahArch* 35. 1987. 65–80.
Treatgold 1980.
Warren T. Treadgond: The nature of the Bibliotheca of Photius. Dumbarton Oaks Studies, Washington 1980.
Trever 1933.
Камилла Васильевна Тревер: Собака-птица: Сенмурв и Паскудж. In: Из истории докапиталистических формаций. Сборник статей к сорокапятилетию научной деятельности Н.Я. Марра. Известия Государственной академии истории материальной культуры 100. Москва–Ленинград 1933. 293–328.
Trever 1938.
Kamilla Vasil'evna Trever: The dog-bird Senmurv-Paskudj. Ivan Fedorov, Leningrad 1938.
Trever 1964.
Kamilla Vasil'evna Trever: Tête de senmurv en argent des collections de l'Ermitage. *IrAnt* 4. 1964. 162–170.
Trever–Lukonyin 1987.
Камилла Васильевна Тревер – Владимир Григорьевич Луконин: Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Художественная культура Ирана III–VIII веков. «Искусство», Москва 1987.
Trilling 1982.
James Trilling: The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople. *DOP* 43. 1982. 27–72.
Trinci Cecchelli 1976.
Margherita Trinci Cecchelli: La diocesi di Roma IV: La I regione ecclesiastica. CSA VII. Spoleto 1976.
Tschilingirov 1978.
Assen Tschilingirov: Christliche Kunst in Bulgarien von der Spätantike bis zum Ausgang des Mittelalters. Union Verlag Berlin, Leinen 1978.
Ulbert 1969.
Thilo Ulbert: Studien zur dekorativen Reliefplastik des östlichen Mittelmeerraumes (Schrankenplatten des 4.–10. Jahrhunderts). Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie, München 1969.
Umayyads 2000.
The Umayyads: The Rise of Islamic Art. Museum With No Frontiers, Vienna–Beirut–Amman 2000.
Vanderheyde 1994.
Catherine Vanderheyde: Réflexions sur l'iconographie du Sémourve et sa diffusion dans l'art byzantin. *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain* 27. 1994. 35–40.

Vibert-Guigue 2006.

Claude Vibert-Guigue: Découverte de nouveaux blocs de basalte sculptés à ᶜAyn al-Sawdā (Azraq al-Shīshān), Jordanie. *ADAJ* 50. 2006. 325–349.

Vibert-Guigue–Bisheh 2007.

Claude Vibert-Guigue – Ghazi Bisheh: Les peintures de Qusayr ᶜAmra. Un bain omeyyade dans la bâdiya jordanienne. BAH 179. Beyrouth 2007.

Wachtsmuth 1945/49.

Friedrich Wachtsmuth: Zur Datierung des Taq-i-Bustan und der Pariser Silberschale. *ZDMG* 99. 1945–1949. 212–224.

Wamers 1991.

Egon Wamers: Pyxides imaginatae. Zur Ikonographie und Funktion karolingischer Silberbecher. *Germania* 69. 1991. 97–192.

Wamers 2005.

Egon Wamers: Aus Onkel Emilius' Schublade. Ein neuer kontinentaler Beschlag aus Lolland. In: Itinera archaeologica: vom Neolithikum bis in die frühe Neuzeit. Festschrift für Torsten Capelle zum 65. Geburtstag. Hrsgg. Heidemarie Eilbracht – Vera Brieske – Barbara Grodde. Internationale Archäologie, Studia honoraria 22. VML Vlg Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2005. 303–313.

Watson–Burnett 2001.

Richard P. Watson – G. W. Burnett: On the Origins of Azraq's „Roman Wall". *NEA* 64. 2001. 72–79.

Weitzmann 1935/1996.

Kurt Weitzmann: Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts. Berlin 1935. (Nachdruck: Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse 244. Veröffentlichungen (IV) der Kommission für Schrift- und Buchwesen 2/2. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1996.)

Weitzmann 1972.

Kurt Weitzmann: Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection III: Ivories and Steatites. Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Washington 1972.

Weitzmann 1979.

Kurt Weitzmann: The Miniatures of the Sacra Parallela, Parisinus Graecus 923. Studies in Manuscript Illumination 8. Princeton University Press, Princeton 1979.

Werckmeister 1965.

Otto Karl Werckmeister: Islamische Formen in spanische Miniaturen des 10. Jahrhunderts und das Problem der mozarabischen Buchmalerei. In: L'occidente e l'islam nell'alto medioevo II. Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo 12. Spoleto 1965. 933–967.

Werner 1955.

Joachim Werner: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. *Kölner Jb* 1. 1955. 36–48.

Westermann-Angerhausen 1991.

Hiltrud Westermann-Angerhausen: Spuren der Theophanu in der ottonischen Schatzkunst? In: Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Ende des ersten Jahrtausends I–II. Hrsgg. Anton von Euw – Peter Schreiner. Schnütgen Museum, Köln 1991. II. 193–218.

Whitcomb 1988.
Donald Whitcomb: Khirbet al-Mafjar Reconsidered. The Ceramic Evidence. *BASOR* 271. 1988. 51–67.
Whitcomb 2001.
Donald Whitcomb: Umayyad and Abbasid Periods. In: The Archaeology of Jordan. Eds. Burton MacDonald – Russell Adams – Piotr Bienkowski. Sheffield Academic Press, Sheffield 2001. 503–513.
Whitehouse 2008.
David Whitehouse: Early Islamic Gold Sandwich Glass in the Corning Museum of Glass. *JGS* 50. 2008. 97–103.
Williams 1994.
John Williams: The Illustrated Beatus. A Corpus of the Illuminations of the Commentary on the Apocalypse. Vol. I: Introduction; Vol. 2: The Ninth and Tenth Centuries. Brepols Publishers, London 1994.
Woldering 1961.
Irmgard Woldering: Meisterwerke des Kestner-Museums zu Hannover. Hans Peters Verlag, Frankfurt 1961.
Wolf Di Cecca 1991.
Christiane Wolf Di Cecca: Vom Schmuck der Herrscherin in ottonisch-salier Zeit – Dichtung und archäologische Funde. In: Kaiserin Theophanu. Begegnung des Ostens und Westens um die Ende des ersten Jahrtausends I–II. Hrsgg. Anton von Euw – Peter Schreiner. Schnütgen Museum, Köln 1991. II. 219–229.
Wolska-Conus 1968/73.
Cosmas Indicopleustès: Topographie chrétienne I–III. Ed. et trad. Wanda Wolska-Conus. Sources chrétiennes 141, 159, 197. Paris 1968., 1970., 1973.
Wright 1934.
Al-Biruni: The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology. Transl. R. Ramsay Wright. London 1934.
Wright 1975.
David H. Wright: The Shape of the Seventh Century in Byzantine Art. In: First Annual Byzantine Studies Conference, Cleveland, 24–25 October 1975. Abstracts of Papers. Cleveland 1975. 9–28.
Zaqzuq–Piccirillo 1999.
Abdul Zaqzuq – Michele Piccirillo: The Mosaic Floor of the Church of the Holy Martyrs at Tayibat al-Imam – Hamah, in Central Syria. *LA* 49. 1999. 443–464.
Zimonyi 2005.
Zimonyi István: Muszlim források a honfoglalás előtti magyarokról. A Ğayhānī-hagyomány magyar fejezete. MŐK 22. Balassi Kiadó Budapest 2005.

Bollók Ádám

Magyar Tudományos Akadémia
Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Régészeti Intézet
H–1014 Budapest
Úri u. 49.
e-mail: bollokadam@yahoo.de

„…salva me ex ore leonis et a cornibus unicornium humilitatem meam…" (Psalm 21.22)

On the iconography of the Tiszabezdéd purse mount

The present study analyses the iconography of a purse mount recovered from Grave 8 of the famous Tiszabezdéd–Harangláb dűlő (HU) cemetery. Although the Tiszabezdéd plate is one of the most often-quoted and well-known products of Ancient Hungarian metalwork, no in-depth analysis investigating its iconographical peculiarities has been conducted up to now. The Tiszabezdéd purse mount is an entirely unique artefact among Ancient Hungarian goldsmiths' products: the use of almost unalloyed copper as raw material, the mercury gilding of the whole surface (instead of the ornaments' background) as well as the complex iconography appearing on it are all completely unparalleled phenomena among 10th-century purse mounts. Nor other classes of 10th-century metalwork show considerable affinities with our plate; and especially its iconography seems to be completely original. The present article, therefore, besides reviewing and studying these unique traits, concentrates on the detailed examination of the plate's iconography and iconology. Since no exact parallel of the entire composition is currently known, the author examines individually the single elements of the composition, i.e., the cross placed in the middle field of the plate and intertwined with palmette ornaments, as well as the winged unicorn appearing on the right and the so-called *sēnmurv* figure (characterised by a canine protome, a peacock tail and a pair of wings) emerging on the left side of the cross. After a thorough analysis of the currently known unicorn and *sēnmurv* depictions occurring on Iranian, Byzantine, early Islamic and Western European artworks, the author suggests a new identification for the plate's iconography. According to this new interpretation the Tiszabezdéd plate bears a special Crucifixion imagery, which, although it harks back to Late Antique prototypes, became especially widespread in the Carolingian realm. It visualises Jesus Christ's Crucifixion with the traditional image of the Cross, however, complemented with the figures of a unicorn and a lion. This peculiar imagery associates the Cross with Psalm 21,22, i.e., a Biblical passage that was interrelated with Jesus' death on the Cross from the very beginning of the formation of Christian tradition. The so-called *sēnmurv* appearing in place of a lion does not necessarily contradict the proposed interpretation, since the former composite animal was likewise a widespread phenomenon in Byzantine and Western European Christian art, while the formal traits of the one depicted on the Tiszabezdéd plate, that is, the animal's wide open muzzle and dynamic run towards the cross corresponds well with the intended meaning. The accumulation of other attributes, most of which are of technical nature, along with this Crucifixion imagery popular in the Carolingian world seems to point to a goldsmith trained in the Carolingian tradition (perhaps somewhere on the Eastern peripheries of the Carolingian Empire). Be as it may, the Tiszabezdéd plate appears to be manufactured in the Carpathian Basin and its goldsmith was well aware with and influenced by the tradition of Ancient Hungarian metalwork.

Ádám Bollók

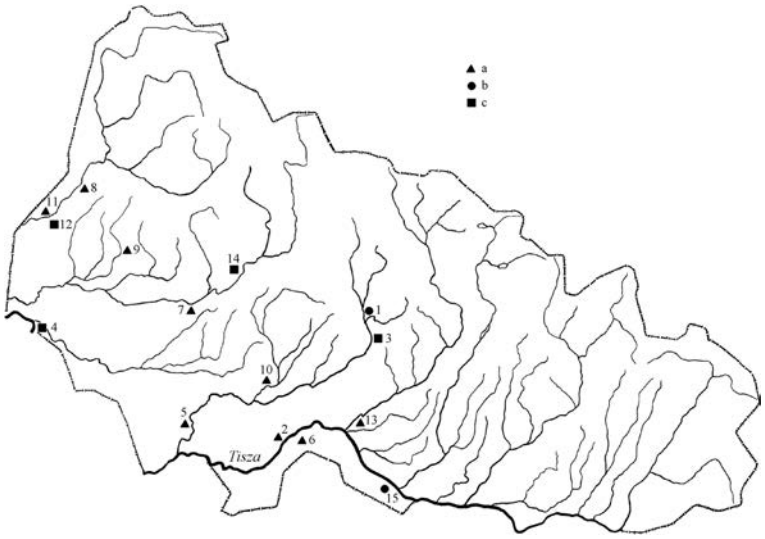
Hungarian Academy of Sciences
Research Center for the Humanities
Institute of Archaeology
H–1014 Budapest
Úri u. 49.
e-mail: bollokadam@yahoo.de

Kárpátalja középkori és kora újkori várainak kutatása

Igor Prohnenko – Volodimir Mojzsesz – Mária Zsilenko

Kárpátalja erődjeinek története a magyar várakkal foglakozó irodalom fokozott figyelme ellenére bővelkedik fehér foltokban. Ez elsősorban keletkezésük X–XII. századi keltezését illeti (Dzembasz–Kobály 2005. 22–24., Rappoport 1965.), ami éles ellentétben áll az európai kővárépítészet elveivel. A keltezés pontatlansága a források kritikátlan elemzésével és a várak régészeti kutatásának hiányosságával magyarázható.

A várak történetének rekonstruálása már a „vár" fogalom meghatározásánál nehézségekbe ütközik, mivel az adott kategóriába általában a földvárakat, kastélyokat és őrerődöket is besorolják. Ennek eredményeként a szakirodalomban egy egész sor vitás vár jelent meg. Ezek közé sorolható a beregszentmiklósi, dolhai, eszenyi, Ungvár–gerényi várkastély, a pontosan nem lokalizált Beregvár, Guti vár (Kismunkács), Sásvár, valamint a kőfalakkal nem rendelkező Bergdéda (Tóvár), Mezővári, Visk (Homeleak 2006. 230.).

1. kép

Kőből épített erődítmények (várak, kastélyok, erődök) Kárpátalja területén; a: várak, b: erődök, c: kastélyok, 1: Baranka, 2: Nagyszőlős (Kankó), 3: Dolha, 4: Eszeny, 5: Kovászó, 6: Királyháza (Nyaláb), 7: Munkács, 8: Nevicke, 9: Szerednye, 10: Szilce (Bodoló) 11: Ungvár, 12: Ungvár–Gerény, 13: Huszt, 14: Beregszentmiklós, 15: Visk

Fig. 1

Stone fortifications (castles, forts, mansions) in the territory of the Transcarpathian Region; a: castles, b: forts, c: mansions, 1: Bron'ka, 2: Vynohradiv (Kankó), 3: Dovhe, 4: Esen', 5: Kvasovo, 6: Korolevo (Nyaláb), 7: Mukachevo, 8: Nevyts'ke, 9: Seredne, 10: Sil'ce (Bodoló) 11: Uzhhorod, 12: Uzhhorod–Gerény, 13: Khust, 14: Chynadiyovo, 15: Vyshkove

A valós, klasszikus értemben vett várak közé kilenc kárpátaljai erődítmény sorolható: Szilce (Bodoló), Nagyszőlős (Kankó), Kovászó, Munkács (Palánk), Nevicke, Királyháza (Nyaláb), Szerednye, Ungvár és Huszt. A várak feltérképezése azt mutatja, hogy gyakorlatilag egy vonalban helyezkednek el, melyet a Kárpátok előhegyei és a térség fő vízi artériái határoznak meg (1. kép).

A kővárak történetének kulcsfontosságú és talán legbonyolultabb kérdése létrejöttük kora és okai. Fontosak az erődök átépítéséről, ostromairól és lerombolásáról tanúskodó adatok. Itt meg

kell jegyeznünk, hogy a munkácsi, ungvári és huszti vár hosszútávú állandó működése és gyakori rekonstrukciói az elsődleges építési horizontok roncsolásához vezettek, ami jelentős mértékben megnehezíti korai történetük régészeti kutatását.

Kárpátalja területén a legjobban kutatott vár Nevicke, ahol 1991 óta tevékenykedik az O. Dzembasz vezette régészexpedíció (Dzembasz 2001., Dzembasz–Kobály 2005. 61–66.), de az erődítés kora és okai véglegesen itt sem tisztázottak. A kutatók a várat XII. századinak tartják (Dzembasz–Kobály 2005. 22–24.), bár az alsó rétegek kerámiája XIII. századi, a keltező pénzek közül pedig Károly Róbert érméje a legkorábbi.

A megye többi kővárának történetét még nagyobb homály fedte. Éppen ezért az Ungvári Nemzeti Egyetem régészexpedíciója kezdeményezte kutatásukat. 2007 és 2013 között a nagyszőlősi, királyházai, barankai, szerednyei, kovászói, szilcei és beregszentmiklósi vár területén folytak ásatások keltezésük pontosítása céljából (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2008., Prohnenko–Homeleak–Zombor 2008. 189–192., Prohnenko–Homeleak–Zombor 2009., Prohnenko–Mojzsesz–Homeleak 2011., Prohnenko–Mojzsesz–Homeleak 2012.).

A 2007. évben az egymástól 10 km-re fekvő nagyszőlősi és királyházai várakat kutattuk (Nagyszőlősi járás, Kárpátalja).

A nagyszőlősi vár

A Kankóvár Nagyszőlős keleti peremén, a Fekete hegy lábánál fekszik (2. kép). Az erődítmény téglalap alakú (44,5x35 m) kiszögellő sarokbástyákkal, melyek közül az északi a legmasszívabb. A várépületen kívül a komplexumhoz egy kápolna, templom, gazdasági és lakóépítmények tartoztak. Az épületeket kőfal övezte (3. kép). A vár főépülete és a templom között helyezkedett el a kút.

2. kép
Nagyszőlős–Kankó vára

Fig. 2
Vynohradiv–Kankó Castle

A vár történetével foglalkozó irodalomban Nagyszőlős a IX századtól a helyi szláv földbirtokos rezidenciájaként szerepel (Pop–Pop 1971. 76–77.), bár a későbbi kiadványokban helyesbítve nem kő-, hanem földvárról beszélnek a szerzők (Pop 2006. 116.).

I. Károly 1307-ben a Borsa nemzetségből származó Beke tárnokmesternek adományozta Szőlőst, aki itt erős várat építtetett, melyet 1308-ban említenek. Később a Borsák Csák Mátéval szövetségben felkeltek a király ellen. A szőlősi várat 1315-ben Jánki Tamás elfoglalta I. Károly részére. Az ostrom során a vár elpusztult (Isztoria... 1982. 187.). Az uradalom a király első felesége, Mária tulajdona lett. Később is királynéi birtokként szerepelt.

A XIV–XV. század fordulóján a várat Zsigmond király Perényi Péternek adományozta hűséges szolgálatáért. Az 1399-ben kiadott oklevél várépítési engedélyt is tartalmazott, melyet a király 1401-ben megújított (Riskó 2007. 30–31.). Néhány évvel később kapták meg Nyaláb várát, mely

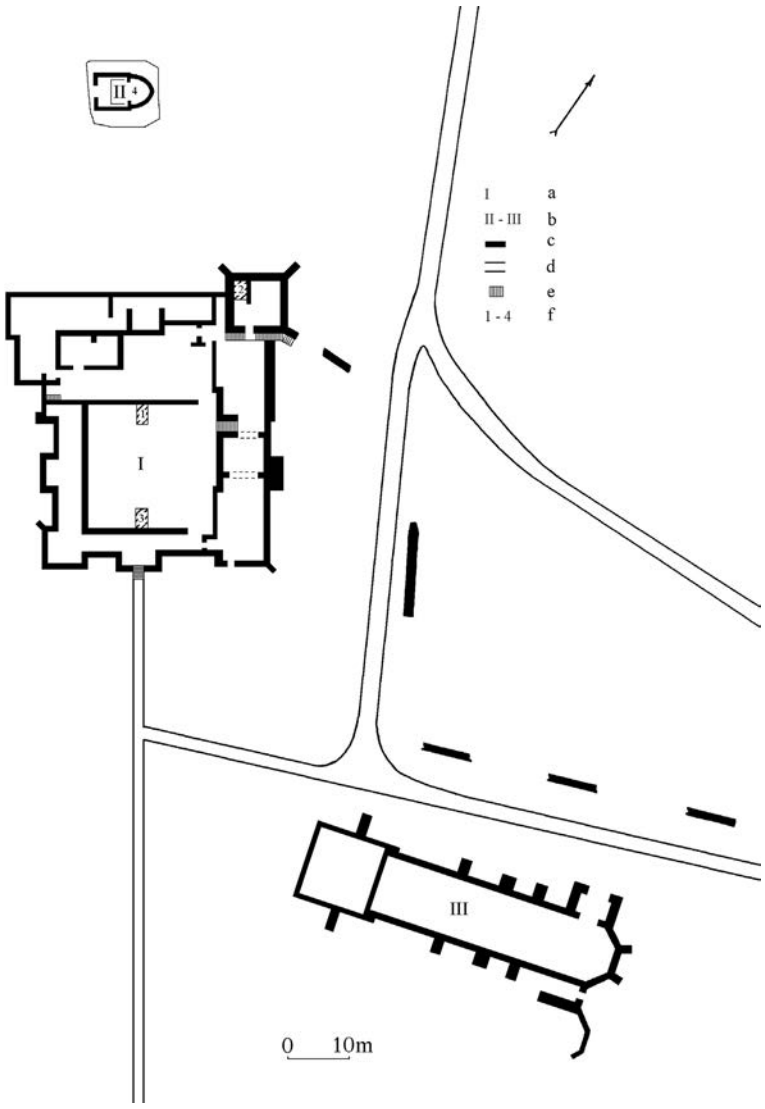
a 24 helységből és városból álló uradalmuk központja lett. Később az uradalom két részre szakadt, a Tisza jobb partján fekvő helységek Szőlőshöz, a bal partján fekvők Nyalábhoz tartoztak (Komáromy 2001. 31.).

A Perényiek nevéhez fűződik a szőlősi ferences rendház építése is. A szőlősi várat a néphagyomány Kankó várának nevezi. Az elnevezést az itteni ferences szerzetesek durva kalikóból készült csuhájáról kapta.

Perényi Ferenc 1554-ben feleségül vette Bebek Ferenc lányát. Később apósával együtt elszakadt I. Ferdinándtól és János Zsigmond erdélyi fejedelem pártjára állt, magára vonva a császár haragját. Telekessy Imre felső-magyarországi főkapitány előbb a kovászói várat vette be, majd ostrom alá vette a szőlősi várat is. A többnapos ostromot követően Perényi Ferenc és családja fogságba esett.

A várat Székely Antal kapitány újjáépítette, de még abban az esztendőben az erdélyi hadak Balassa Menyhért vezetésével megostromolták. Időközben Telekessy Imre visszatért hadaival, így Balassa javaslatára megállapodást kötöttek, miszerint a védők elvonulhatnak, a várat pedig 1558-ban lerombolták (Pop–Pop 1971. 77.).

2007-ben a nagyszőlősi vár területén három – valamennyi 2x3 méteres – kutatóárkot nyitottunk az erőd és még egyet – 2x2,5 m – a vár melletti kápolnaromok területén (3. kép).

3. kép

A nagyszőlősi Kankóvár alaprajza; a: a vár központi része, b: kápolnák, c: várfal, d: a várhoz vezető út, e: lépcső, f: kutatóárok, 2007

Fig. 3

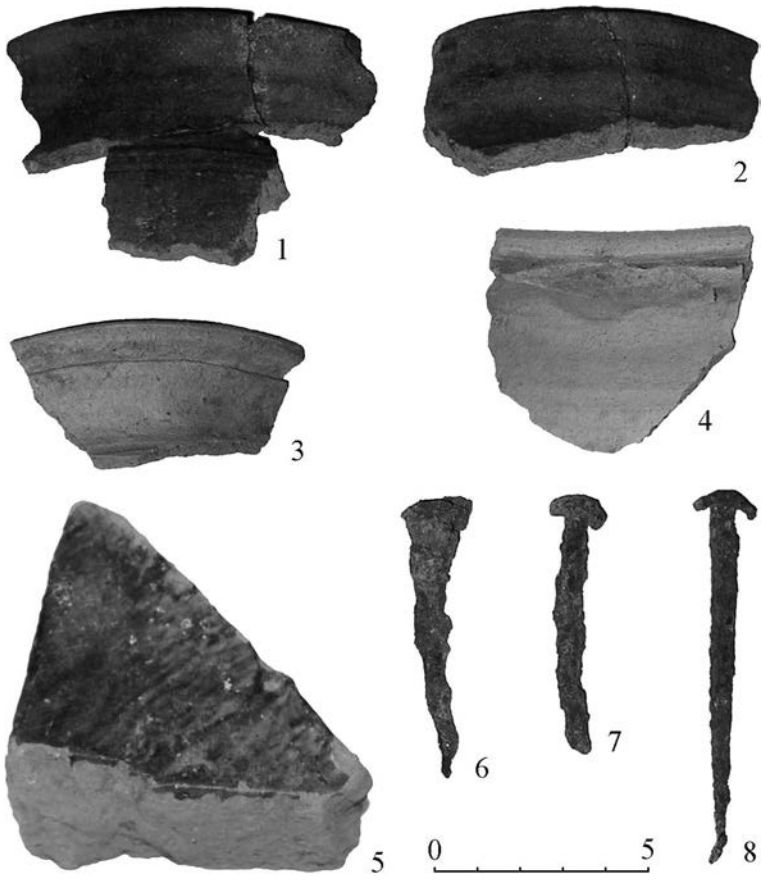
Ground plan of the Kankó Castle in Vynohradiv; a: central part of the castle, b: chapels, c: castle wall, d: road leading to the caslte, e: stairs, f: test trench, 2007

Az 1. kutatóárok a vár felső szintjén a belső udvar északnyugati falához kötődött. Tájolása északnyugat–délkelet. Feltárásánál a következő rétegek voltak megfigyelhetőek: a felső (0,2 m) szürke, jól ledöngölt talaj. Alatta porhanyós, barna réteg feküdt (0,2–0,4 m), amelyet 0,2 m vastag sárgás kavics vágott át, majd ismét barna talaj következett. A kutatóárok délkeleti falánál 0,7 m mélyen mészhabarccsal és homokkal kevert kőomladékot rögzítettünk. A kövek az északnyugati profil irányába lejtettek, ahol a fal mellett tűzhely nyomai figyelhetőek meg. Az árok délkeleti részében, a kőomladék alatt 0,65 m mélyen egy épület falának sarokrészére bukkantunk. A kőfal felső része és a tűzhely alja határolta a törmelékréteg végét, alatta sötétszürke talaj (0,7/0,85–

4. kép
Nagyszőlős–Kankóvár I kutatóárok

Fig. 4
Vynohradiv–Kankó Castle, test trench I

5. kép
Nagyszőlős–Kankó vára: közép- és kora újkori leletek

Fig. 5
Vynohradiv–Kankó Castle: Medieval and Early Modern Age finds

1,1 m) és sárga agyag (1,1–1,7 m) következett. A kutatóárok délkeleti felében feltárt fal sziklás altalajra volt alapozva.

Az *1. kutatóárok* (4. kép) stratigráfiai megfigyelése és leletanyagának elemzése a terület benépesítésének és beépítésének következő képét mutatja: közvetlenül az altalaj felett elterülő sárga agyagos réteg a késő bronzkori Sztanovo (=Felsőszőcs, Kr. e. XIV–XII. század) kultúrát képviselte. A korszakot a részlegesen károsodott tűzhely képviselte, betöltésében korong nélkül készített asztali és főzőedény-töredékekkel (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007. 223–224., Prohnenko–Homeleak 2007.).

A kutatóárok délkeleti oldalán feltárt falrészlet a sztanovói rétegbe mélyedt és a középkori építmény alapját képezte. Idővel a falat alapjáig lerombolták, amit az építkezési törmelék tanúsít. A fal bontásának idejét a kőtörmelék közötti mázas kerámia és csempetöredékek keltezik (5. kép). A mázas kerámia a Felső-Tisza-vidéken a XV. században jelent meg. Széleskörű elterjedésére a XVI. században került sor (Uličný 2004. graf. 7). Ugyancsak XVI. századi eredetű a Szőlősi járás régészeti emlékei (királyházai vár) között előforduló zöld mázas csempe, mely valószínűleg ugyanannak a fazekasműhelynek a terméke. A fentiek alapján az első középkori horizont falát a XVI. században rombolhatták le.

A második építkezési horizont nem sokkal a kankóvári első kőépület lebontása utánra keltezhető. A teret sárga

kavicsréteggel szórták fel, ennek köszönhetően vízszintes, egyenletes terepet nyertek a további munkálatokhoz. Az adott réteg nem tartalmazott középkori leleteket, mindössze néhány Sztanovo kultúrához köthető kerámiatöredék került elő (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007. 224.).

A terület előkészítése után rakták le a második építési horizont alapjait. A mai napig fennmaradt falak fundamentumát nem ásták a szikla altalajig, csak a sztanovói tűzhely szintjéig mélyítették, majd kövekből rakták ki, és mészhabarccsal rögzítették. Az alap lerakásánál a sztanovói réteg erősen károsodott. Az ásáskor kitermelt talajt a fal menti rész feltöltésére használták, ezzel magyarázható a jelentős mennyiségű késő bronzkori kerámia jelenléte a kutatóárok felső rétegeiben (1. horizont). A korong nélkül készített, késő bronzkora jellemző díszített kerámián kívül a rétegben pattintott szilánkeszközökre bukkantunk (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007. 224. Pl. 4: 21–22).

A középkori anyagot mindössze néhány lelet képviseli (patkó, szög, két kerámiatöredék, melyek közül az egyik mázas edény permrésze) (I. tábla).

A kutatóárok jelentéktelen leletanyaga ellentmond Kankóvár szakirodalomból ismert aktív szerepének az adott korban. Nem találtuk nyomait a feltételezett ostromnak sem, amellyel a vár pusztulását kapcsolatba hozzák. A leletek ugyanakkor keltezik a vár fennállásának utolsó szakaszát. A horizont kerámiájának analógiái Kelet-Szlovákia területéről ismertek, ahol a XVI. század második felében – XVII. század elején voltak használatban (Uličný 2004. Tab. XXIX: 7., XXXVI: 3., 46., XXXVII: 1–4., 7., XXXVIII: 3–5., XXXIX: 1., 3–6; XL: 1–3., 5., 7.).

2. kutatóárok. A vár főépületének alsó szintjén, az északi bástya sarkánál nyitottuk. Tájolása – akárcsak az első kutatóároké – északnyugat–délkelet. Feltárása során kavicsos és meszes szürke talajrétegek, sárga kavicsréteg, nagyobb kövekkel vegyített kavics és barna talajréteg követte egymást. Mindegyik porhanyós, a kultúrréteg építési törmelék felgyülemlésével jött létre. Akárcsak az 1. kutatóárokban, a leletek közt domináns a késő bronzkori kerámia. A középkori leleteket jelentéktelen mennyiségű kerámiatöredék képviseli, melyek analógiáik alapján XV. századiak (Uličný 2004. Tab. XVIII: 6–7.). Ezen kívül vasszögek és egy faragott kőtömb tartozik ide. Külön említést érdemel egy Sztanovo kultúrához köthető kőbálvány feje. A rajta talált habarcsnyomokból ítélve másodlagosan is felhasználhatták a vár falának építésekor (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007. 225.).

Az 1. kutatóárokban kapott eredmények pontosítására tőle 14 m-rel délkeletre, a belső udvar átellenes falánál húztuk meg az északnyugat–délkeleti 3. kutatóárkot. Stratigráfiája az 1. kutatóárokéhoz hasonló. 0,6–0,7 m-ig szürke, habarccsal és vakolattal kevert. Betöltésében egy mázas középkori edénytöredéken kívül sztanovói kerámiát találtunk. A szürke talaj alatt – gyakorlatilag a kutatóárok egész területén – 0,3 m vastagságú kőomladék volt megfigyelhető. Mélyebben sötétszürke késő bronzkori réteg következett. Egy, a sztanovói horizonthoz sorolható körte alaprajzú objektumra bukkantunk. Betöltése jól ledöngölt sötétszürke. Benne kerámiatöredékek voltak (Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007. 243. 6. ábra).

A vár középkori horizontjának pontosabb keltezését célozta a 4. kutatóárok a vártól 30 m-re északnyugatra fekvő kápolna területén. A kápolna sajátossága, hogy viszonylag kis méretei ellenére masszív négyszögletű alapjának vastagsága eléri a 3,5 m-t. Az árokban a következő stratigráfiát figyeltük meg: 1 m-ig a kultúrréteg a helyi lakosság tevékenységének következtében gyakorlatilag teljesen megsemmisült. Mélyebben, 2,9 m-ig andezit kőtömbök és vakolattörmelék feküdt, helyenként egészben ledöntött faldarabokkal. A törmelék alatt humuszréteg húzódott néhány edénytöredékkel.

Megfigyeléseinkből kiindulva arra következtettünk, hogy a kápolna egy korábbi, részben lerombolt torony alapjára épült, melynek faltörmelékével a bontás során a belső teret feltöltötték. A kerámiatöredékek kelet-szlovákiai analógiái a XIV. század közepére tehetőek (Uličný 2004. Tab. VII: 2., VIII: 11., XIV: 3., XV: 10.), ami egyben Kankóvár erődítésének kezdeti dátumát is jelenti.

A kápolna nyugati részében a kutatóárok betöltésében néhány mázas edénytöredéken és építési törmeléken kívül 0,1–2 m között megbolygatott emberi csontvázakra bukkantunk. A réteg jellegéből kiindulva sajnos lehetetlen megállapítanunk a kápolna építésének idejét és rekonstruálnunk a műemlék stratigráfiáját az adott részen.

Az előkerült leletek alapján Kankó történetét a következő szakaszokra bonthatjuk. A vár területének első betelepítése a Kr. e. XIV–XII. századra tehető, amikor a Sztanovo kultúra hordozói foglalták el a menedékül szolgáló természetes magaslatot. Késő bronzkori erődítésre utaló nyomokat nem találtunk a középkori építkezési munkálatok pusztításai miatt.

A kőerődítmény felhúzása a XIV. század közepére tehető, ami ellentmond a történeti kutatásban általánosan elfogadott jóval korábbi dátumnak. A régészeti leletek alapján megállapított keltezés egyezik a korabeli Európában fennálló helyzettel, ahol a XIII század közepétől erődök sokasága épült (Slivka–Vallašek 1991.). E folyamat nem véletlen: elsősorban a mongol-tatár betörések hullámával hozható kapcsolatba. Nem kétséges, hogy az erődítmények vonalának kiépítéséhez erős központi államszervezetre és jelentős befektetésekre volt szükség, amiről a Magyar Királyság perifériáján a XIII. század végéig nem beszélhetünk.

Kankóvár erődítményrendszerének renoválására a XVI. században került sor. Meg kell jegyeznünk, hogy a vár középkori horizontjainak leletanyaga viszonylag szegényes, ami kétségessé teszi jelentőségét, mint a Perényi család rezidenciája (uradalmuk központjául Nyalábvár szolgált). Ugyanakkor nem zárhatjuk ki területén a ferences rendi kolostor működését.

Nem találtuk régészeti bizonyítékait a vár gyakori ostromainak, romlásának kérdése ugyancsak nyitva maradt.

A királyházai vár

6. kép
Királyháza–Nyaláb vára

Fig. 6
Korolevo–Nyaláb Castle

Nyalábvár (6–8. kép) kutatása ugyancsak 2007-ben vette kezdetét. A vár Királyháza község (Nagyszőlősi járás) nyugati peremén helyezkedik el egy meredek hegy (magassága 52 m) tetején. Az erőd trapéz formájú, 52x47 m, a magaslat északkeleti részét foglalja el. A vár központi részétől 30 m-re húzódott a második védelmi vonal, egy négyszögletű építménnyel képviselve. A belső vártól északkeletre ék alakú, 10,15x9,65 m-es őrtorony magasodik (9. kép).

Nyaláb először 1262-ben szerepel az oklevelekben, de ekkor még csak egyszerű faépítmény volt Felszász falu határában (Királyháza első megnevezése). Ugocsa eredetileg erdőispánság volt, a magyar királyok gyakran vadásztak erdőségeiben, s az itt épült „domus regalisban” szálltak meg. A XIII század végére Nyaláb vára az egykori vadászházból az ugocsai királyi uradalom központjává vált.

7. kép
Királyháza–Nyaláb vára, a központi épület fala

Fig. 7
Korolevo–Nyaláb Castle, wall of the central building

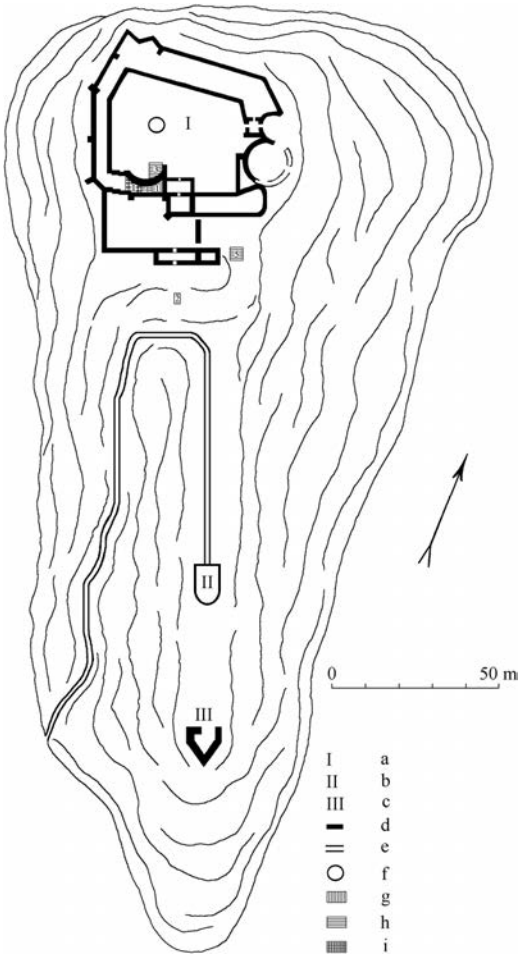
8. kép
Királyháza–Nyaláb vára, a délkeleti torony

Fig. 8
Korolevo Nyaláb Castle, southeastern tower

A XIV. század elején Károly Róbert a várat a Borsa nemzetségből való Bekének adományozta (Karácsonyi 1900. 211.). Csák Máté felkelésének leverése után a várat a Tamásfiak birtokolták, romjaiból újjáépítették (Hazai... 1897. 193.).

1378-ban Nagy Lajos király Nyalábot a Moldvából áttelepült Drág máramarosi főispánnak és testvéreinek adományozta. A főurak kezében az uradalom nem csak jelentősen gyarapodott, hanem lokális kulturális központtá vált, amiről az 1401-ben itt átírt, szláv nyelvű Evangélium tanúskodik (Mikitasz–Csucska 1968.).

1405-ben Zsigmond király a várat Perényi Péter országbírónak adományozta a Nápolyi László trónkövetelő ellen vívott harcokban szerzett érdemeiért, ami több mint egy

9. kép
Királyháza–Nyalábvár alaprajza; a: az erőd központi része, b: kápolna, c: torony, d: várfal, e: út, f: kút, g: a 2007-ben feltárt terület, h: a 2011-ben feltárt terület, i: a 2012-ben feltárt terület

Fig. 9
Ground plan of the Korolevo–Nyaláb Castle; a: central part of the fort, b: chapel, c: tower, d: castle wall, e: road, f: well, g: territory excavated in 2007, h: territory excavated in 2011, i: territory excavated in 2012

évszázados pereskedéshez vezetett a Drágfyakkal. A végítéletet 1506-ban Ulászló király hozta meg, Perényi Gábornak ítélve Királyháza várát.

Dózsa György parasztlázadása idején Nyaláb menedékül szolgált a helybéli nemességnek. A felkelők ostromgyűrűjét csak a Husztról a vár felmentésére siető Perényi Gábor érkezésének híre oldotta fel. A lázadás leverése után a Perényiek újabb területeket csatoltak uradalmukhoz.

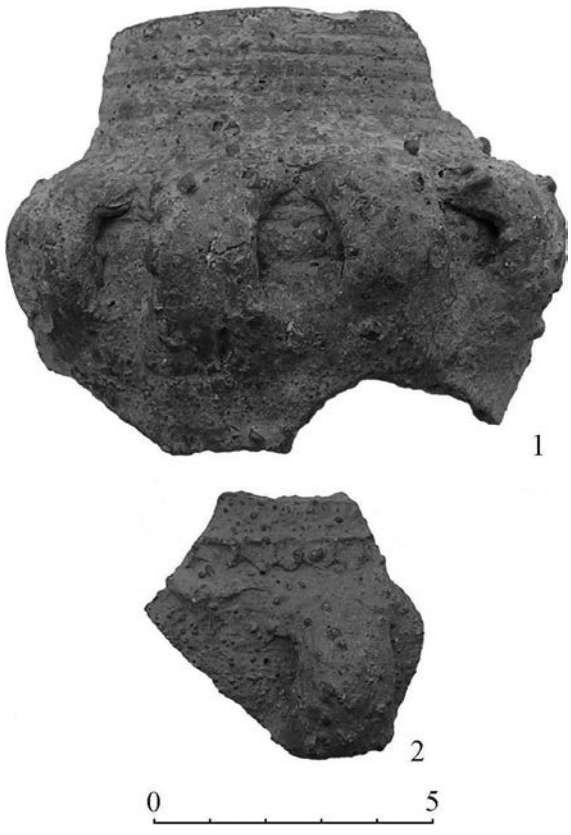
A mohácsi csatában Perényi Gábor elesett. Nyaláb várát özvegye, Frangepán Katalin örökölte. János fia nevelőjének Rotterdami Erasmus követőjét, Komjáti Benedeket hívta meg. Komjáti a várban fordította le magyar nyelvre Pál apostol 13 levelét. A fordítást Frangepán Katalin saját költségén adta közre 1533-ban Krakkóban, s ez lett az első nyomtatásban megjelent magyar könyv (Székely 1957. 19.).

Perényi István 1575-ben bekövetkezett halála után Perényi Zsófia gyámja, Dobó Ferenc foglalta el a várat, de a XVI. század végére ismét visszaszállt a Perényiek fiúágára. A vár Bocskai, Bethlen, Rákóczi harcaiban nem szerepel, de háborús időben a környék nemessége rendszerint idemenekült. Gyakran tartottak itt nemesi összejöveteleket, de 1670. június 14-én Ugocsa nemessége már Tekeházán gyűlésezett, mivel Nyalábvárban már nem volt erre lehetőség. Már ekkor híre szállt, hogy a császár le akarja romboltatni a várat, ami 1672-ben be is következett.

Bár a kutatás jól megvilágítja Nyalábvár eseménydús történetét, régészetileg a várral 2007-ig gyakorlatilag nem foglalkoztak (csak 1881-ben folytattak ásatásokat a vár kápolnájának területén, melynek leletanyaga a Magyar Nemzeti Múzeumba került). A 2007. és 2011–2013. évi ásatások folyamán a vár stratigráfiájának meghatározása céljából összesen 124 m^2-nyi területet tártunk fel (9. kép).

A 2007. évi idényben két 3x2 méteres kutatóárkot nyitottunk. Az elsőt a vár központi épületének délkeleti falánál, a másodikat a várfalon kívül, az út melletti mélyedésben.

1. kutatóárok. Délnyugat–északkeleti tájolású, három oldalát kőfal képezi. A felső réteg (0–0,7 m) sötétszürke, jelentős mennyiségű csont- és kerámiatöredékekkel. Az utóbbiak között figyelemre méltó a 0,4 m mélyről származó, területünkön egyedi, jól iszapolt és kiégetett, egyenletes bordó edényoldal egy ép és egy törött fogóbütyökkel. Felületét szimmetrikus hólyagok fedik (10. kép 2,. II. tábla 1.). A középkori Európa kerámiái között a hasonló, minőségi edények különleges helyet foglalnak el. A több mint 100 lelőhely feltérképezése arról tanúskodik, hogy Morvaország területén, Loštice városában (Olomouci kerület) (Drobná 1957., Nekuda–Reichertová 1968. 150., Obr. 48) vagy annak környékén (Polla 1986. 232.) gyártották. V. Goš és J. Novák az adott területet észak-morvaországi kerámiagyártó régióként határolta körül (Goš–Novák 1978.). A kerámiatípus fő jellemzője a csengő hangúra égetés, melynek

10. kép
Királyháza–Nyaláb vára, lošticei típusú edény töredékei

Fig. 10
Korolevo–Nyaláb Castle,
fragments of a Loštice type vessel

eredményeképpen egyenletes vörös-bordó színt nyertek, valamint az érdes felületet biztosító hólyagok (az agyag magas vastartalmának köszönhetően a kiégetés során az edény felületén hólyagocskák jelentek meg). A lošticei kerámiagyártás kezdetei a XIV. századra nyúlnak vissza (Nekuda–Reichertová 1968. 151.).

A lošticei típusú edények külön csoportját képezik a királyházaihoz hasonló magas peremű, hullámvonalas díszítésű kupák. A fogóbütykök kizárólag dekoratív elemek, számuk három és tizenhét között mozgott. Gyártásuk idejét a XV. század második felére teszik, importjukat Hunyadi Mátyás nevével hozzák összefüggésbe, aki 1490-ig birtokolta Morvaországot (Nekuda–Reichertová 1968. 153.).

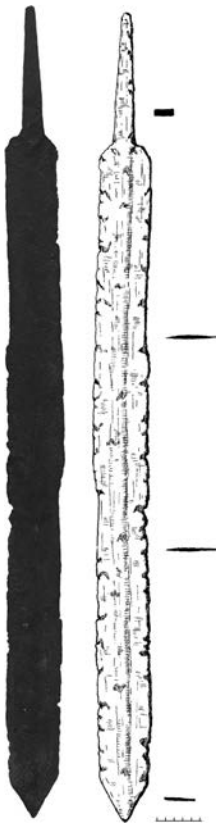
Morvaország területén a lošticei kerámia a XVI. századig használatban volt, amit Nürnberg város tanácsának 1530-as rendelete, valamint az orvosi szaknyelvben egy bőrbetegség megjelölésére használt „lošticei jellegű" kifejezés bizonyít. A lošticei kupák különleges formájuknak köszönhetően a középkor végére a nemesi kollekcióikban, a családi relikviák között kaptak helyet, kitűnő minőségük pedig biztosította fennmaradásukat mind a mai napig (Nekuda–Reichertová 1968. 154., Goš 2007.).

A Felső-Tisza-vidéken mindössze néhány lošticei kerámialelet ismert a régió nyugati részéről (Abaszéplak, sárosi vár, Bártfa), de közöttük fogóbütykös példányok nincsenek. Az ismert darabok a XV–XVI. század első felére keltezhetőek (Čaplovič–Slivka 1985. Obr. 1: 1, 4, Uličný 2004. 75; tab. XXXI: 5–6., 8–9.). Import terméknek minősülnek, mivel a kutatók teljes mértékben egyetértenek nem csak származási helyüket illetően, hanem abban is, hogy Morvaország határain kívül kizárólag behozatali cikkről van szó (Polla 1986. 230. 232.). B. Polla tanulmányának közlése idejére kirajzolódott a kerámiatípus elterjedésének keleti határa (Polla 1986. 230–232.). Ő a leleteket a XV. században Morvaországgal létrejött kereskedelmi kapcsolatokkal hozta összefüggésbe.

A fentiekből kiindulva feltételezhetjük a Felső-Tisza-vidék keleti része és Morvaország között a XV–XVI. század elején kiépített kereskedelmi kapcsolatok létezését. A morvaországi kerámia elterjedésnek keleti peremét a királyházai vár jelenti. A Románia területéről származó legújabb leletekkel a morvaországi kerámia elterjedésének határai jelentősen kitolódnak (mintegy 160 km). A királyházai lelet megerősíti a szlovákiai kutatók (B. Polla, M. Slivka) véleményét, miszerint a lošticei típusú kerámia kizárólag rangos főurak birtokában található (Polla 1986. 232.).

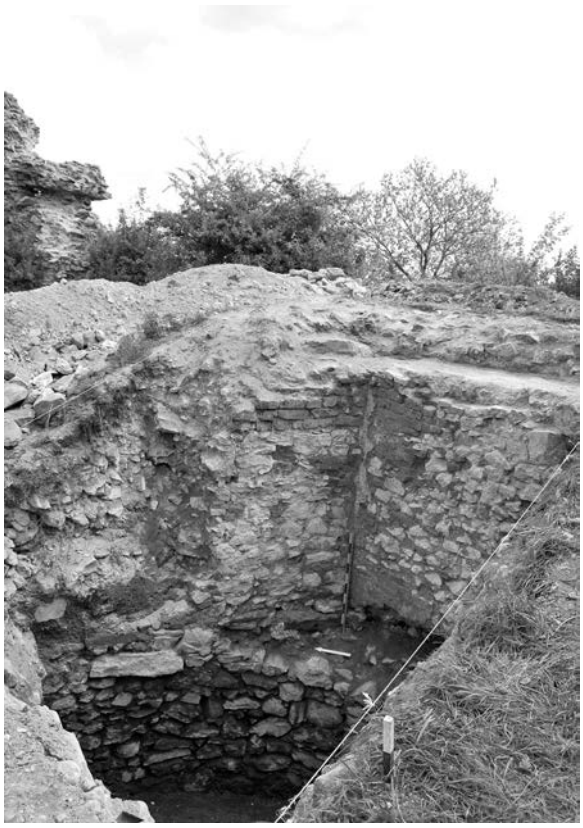
0,7–1,1 m mélyen fekete humuszréteget rögzítettünk. A leletegyüttest (II. tábla) egy ép edény, valamint számszeríjhoz tartozó nyílhegyek képviselték. Az utóbbiakon megfigyelt használatra utaló nyomokból a vár ostromára következtettünk. A réteg kerámialeletei között a 0,4 m-ről származó töredék analógiája került elő. Magas peremét öt koncentrikus vonalból álló bordázat, öblös részét tíz fogóbütyök és két vonal díszíti. A fogóbütykök felett bekarcolt vonalkák futnak. Pá. 6,7 cm. Anyaga jól iszapolt, csengő hangúra égetett. Felülete bordó, hólyagos (10. kép 1., II. tábla 2.). A réteg a leletek alapján a XV–XVI. századi.

A humusz alatt 1,8–2,1 m-ig építési törmelékkel kevert agyagréteg húzódott. Alsó részében (2,05 m), a téglatörmelék között egy pénzt találtunk (II. tábla 22.). A vár numizmatikai anyagának meghatározását dr. Eva Kolniková (Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nitra) végezte. Az adott példány Albert (1437–1439) magyar király érméje, súlya 0,43 g (Unger 1980. 462.), jól keltezi a kőfalak közötti tér betöltését az építési törmelékkel. A téglaréteg alatt andezit tömbök és a vár belső terének díszítésére utaló faragott kövek feküdtek. A törmelék valószínűleg a vár felújításával hozható kapcsolatba. A leltek közül figyelemre méltó egy 2,4 m mélyen fekvő jól iszapolt, magas grafittartalmú permtöredék. Pá. 32 cm. A középkori grafitkerámia elterjedt Csehország és Északnyugat-Szlovákia területén, ritkán előfordul Kelet-Szlovákiában, de Kárpátalján a szakirodalomból máig ismeretlen. A kutatók szerint az adott kerámiatípust Ausztriában gyártották (Scharrer-Liška 2007. 62–65.).

11. kép
Királyháza–Nyaláb vára

Fig. 11
Korolevo–Nyaláb Castle

12. kép
Királyháza–Nyaláb vára,
a 3. kutatóárok

Fig. 12
Korolevo–Nyaláb Castle,
test trench 3

2. kutatóárok. Délkelet–északnyugat tájolású. Feltárása során három réteget választottunk külön: a felső sötétszürke, humuszos, alatta barna, a kutatóárok keleti sarkában, az altalaj felett kavicsréteg. Betöltésében állatcsontok és korongolt kerámia. Egyes kerámiatöredékek hasonlóságot mutatnak Mala Kopanya (Alsóveresmart) földvárának középkori horizontjából származó késői formákkal (Kotigorosko–Prohnenko 2007. 3. tábla. 5). Nem tartjuk kizártak, hogy eredetileg éppen itt tervezték a vár építését, alapként felhasználva a meglévő dák erődítmény maradványait. Mivel nem sikerült a vár építéséhez és ellátásához szükséges vízforrást találni, inkább a Tisza szemközti partján található magaslatot részesítették előnyben.

A kutatóárokban két pénzt találtunk. Az első 1,3 m mélységből, ez I. Ferdinánd (1526–1564) dénárja 1553-ból, a körmöcbányai pénzverdéből, súlya 0,5 g (Huszár 1979. 935., Unger 1980. 744.). A másik 1 m mélységből II. Miksa (1564–1577) dénárja 1577-ből, ugyancsak a körmöcbányai verdéből, súlya 0,33 g (Huszár 1979. 993., Unger 1980. 767.) (II. tábla 20.).

A Nyalábvár területéről származó szórványleletek közt szerepelt Corvin Mátyás (1458–1490) Nagybányán 1482–1490 veretett dénárjának töredéke, súlya 0,36 g (Huszár 1979. 720.). Ugyancsak a királyházai leletek közé sorolhatjuk az Ukrán Fegyveres Erők Múzeumában (Kijev) őrzött XIV. századi kardot (Prohnenko 2008.) (11. kép).

A 2011. évben a vár központi részében (32 m^2) és a második védelmi vonalnál (16 m^2) folytatódtak a munkálatok. A várudvarban 5 m-ig a XVII. századi szándékos rombolásra utaló kőomladék figyelhető meg. A pusztítás csak egy kisebb, két fal közötti területet került el, ahol jelentős mennyiségű XIV–XVII. század eleji kerámiát, csempe- és üvegtöredékeket, fémtárgyat gyűjtöttünk. A leletek közt említést érdemel egy számszeríjhoz használt nyílhegy, rézgyűrű, valamint egy csontrátét (III–IV. tábla).

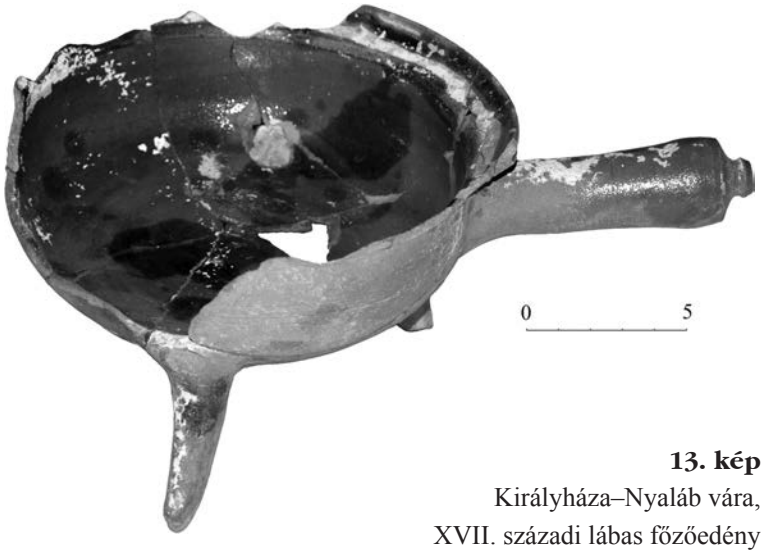
A várudvaron kívüli kutatóárok (12. kép) stratigráfiáját 3–4 m-ig a központi részhez hasonló kő- és építési törmelék jellemzi. Alatta 60 cm vastag sötétbarna talajréteg jelentkezett, betöltésében XV–XVII századi kerámia (13. kép) és fémtárgyak, a többi között egy lengyel és három magyar pénz (14. kép), valamint egy Xavéri Szent Ferencet és Loyolai Ignácot ábrázoló jezsuita medál (15. kép).

A 2011 évi királyházai ásatások eredményei végérvényesen bebizonyították a kővár XIV. századi létrejöttét, a védelmi vonal rekonstrukcióját a XVI. század folyamán és lerombolását a XVII. század végén.

2012-ben az Ungvári Nemzeti Egyetem expedíciója folytatta a vár területén megkezdett kutatásokat. Eredményeit már közöltük, ezért csak röviden foglaljuk össze (Prohnenko–Mojzsesz–Zsilenko 2012.).

Az 1. ásatási szelvényt (4x4 m) a vár központi épületének keleti falánál nyitottuk. Északkeleti profilja a 4. kutatóárokkal érintkezik, másik három oldalát kőfal határolja. A feltárt terület kultúrrétege 4,2 m, stratigráfiailag 3 horizontra bontható.

Az 1. horizont (0–1,2 m) betöltése masszív faldarabokból, nagy andezit tömbökből, tégla- és vakolattörmelékből állt. A réteg kerámiája nem túl jelentős, XVI–XVII. századi fazekak, kupák, korsók és fedők töredékei képviselik. A réteg leleteihez tartozott a többi közt egy 0,2 m mélyen talált számszeríjhoz használt vas nyílhegy, valamint egy 1,2 m mélyről származó I. Ferdinánd kori dénár (Huszár 1979. 935.).

13. kép
Királyháza–Nyaláb vára,
XVII. századi lábas főzőedény

Fig. 13
Korolevo–Nyaláb Castle, footed cooking vessel from the 17th century

14. kép
Királyháza–Nyaláb vára, pénzérmék

Fig. 14
Korolevo–Nyaláb Castle, coins

15. kép
Királyháza–Nyaláb vára, jezsuita medál

Fig. 15
Korolevo–Nyaláb Castle, Jesuit pendant

A 2. horizont (1,2–3,6 m) jól elkülönült a bolthajtásnak köszönhetően. Elemei nyomon követhetőek voltak az ásatási szelvény mindkét oldalán, a beomlott központi rész pedig a feltárt terület mintegy kétharmadát foglalta el 0,3 m-rel mélyebben a boltív alapjától. A réteg szürke, jelentős mennyiségű építési törmeléket tartalmazott. Kerámiája megegyezik az előző rétegével, a leletek közt egy vas nyílhegy is előkerült.

A 3. horizont (3,6–4,2 m) egy kályha ovális fűtőkamrája a kéményjárattal. Betöltése faszén- és hamuréteg, XVI. századi csempével, XVII. századi kerámiával, csontokkal telítve. A leletegyüttes elemzése arról tanúskodik, hogy a kályhát a XVI. század elején rakták és a XVI. század végéig – XVII. század elejéig használták.

Nyaláb leletanyagának elemzése jelenleg a következő időrendi képet mutatja: a kővár létrejötte a XIV. század elejére tehető, bár a korszak kultúrrétege nem túl jelentős. A XVI. század első felében az erődítményt felújították, a leletanyagból ítélve a vár ekkor élte fénykorát. A XVI. századi horizonton ostrom nyomait figyeltük meg, de annak végeredményét nem tudjuk meghatározni. Nyalábvár legalább a XVII. század elejéig lakott volt, további sorsát pedig a forrásokból és szakirodalomból ismerjük.

A királyházai vár régészeti anyagát jól kiegészíti a természettudományos (oszteológiai és metallográfiai) elemzések eredménye. Az állatcsontokat dr. Peter Pjenčakot, a tapolyhanusfalvai (Szlovákia) múzeum munkatársát kértük fel (Pjenčak–Prohnenko 2008.).

A vaddisznó és házi sertés vázának hasonlósága miatt csontjaikat különválasztani gyakorlatilag lehetetlen, de mindkét faj jelenléte nyomon követhető agyaraik alapján (a vaddisznóagyarak nagyobbak, a házi sertésé kisebb, tompa). Nem elkülöníthetőek a kutya és farkas csontok sem.

Az állatcsontok fajonkénti elemzése a következő képet mutatja: sertés és vaddisznó – 44,6%, szarvasmarha – 22,4%, őz – 2%, szarvas – 0,7%. A szárnyascsontok az oszteológiai leletek 28,4% tették ki, házi (tyúk, kacsa) és vadon élő (fácán) madarak is előfordulnak köztük. 1,65% a nem ételből származó csont, közöttük farkas vagy kutya és patkány fordult elő. A sertés és vaddisznó csontok szembeötlő dominanciája megszokott jelenség a Felső-Tisza-vidék váraiban. Királyháza környékén ma is jelentős a vaddisznó-populáció, melynek nagymértékben kedveznek a Tisza menti előhegyeket borító, bőséges élelmet szolgáltató tölgyesek. Ugocsa megye flórája kedvezett a nagyállattartásnak, a szarvasmarhacsordák bőven ellátták a vár hús-, tej- és bőrszükségletét, biztosították az igavonó állatokat.

A csontleletek alapján konstatálhatjuk a vadászat fontos szerepét a vár lakóinak életében. A nagy mennyiségű vadállatcsont – vadkan, őz, szarvas –alátámasztja a hely kezdeti vadászszállás szerepét.

A metallográfiai elemzés, melyet Ľubomír Mihok, a Kassai Technikai Egyetem professzora végzett, kibővítette ismereteinket a vastárgyak előállítása terén (Mihok–Prochnenko 2008.). A kárpátaljai kovácsok módszerei nagyban megegyeznek a középkori Csehország és Szlovákia fémmegmunkálási technológiájával, vagyis az adott esetben egy egységes iparrégióról lehet szó.

Barankai vár

A középkori dokumentumokban és a szakirodalomban várként szereplő kisebb erőd az Ilosvai járási Baranka község határárban található, kutatására 2008-ban került sor. Az erőd magas, sziklás hegyorom tetejére épült, melyet a helybéli lakosok Császárhegynek neveznek (16. kép). A Baranka folyó három oldalról körülöleli a hegy lábát, egy szűk utat hagyva a magaslatra. A várból jól áttekinthető a megtelepedésre alkalmas folyóvölgy, melyet hegylánc övez.

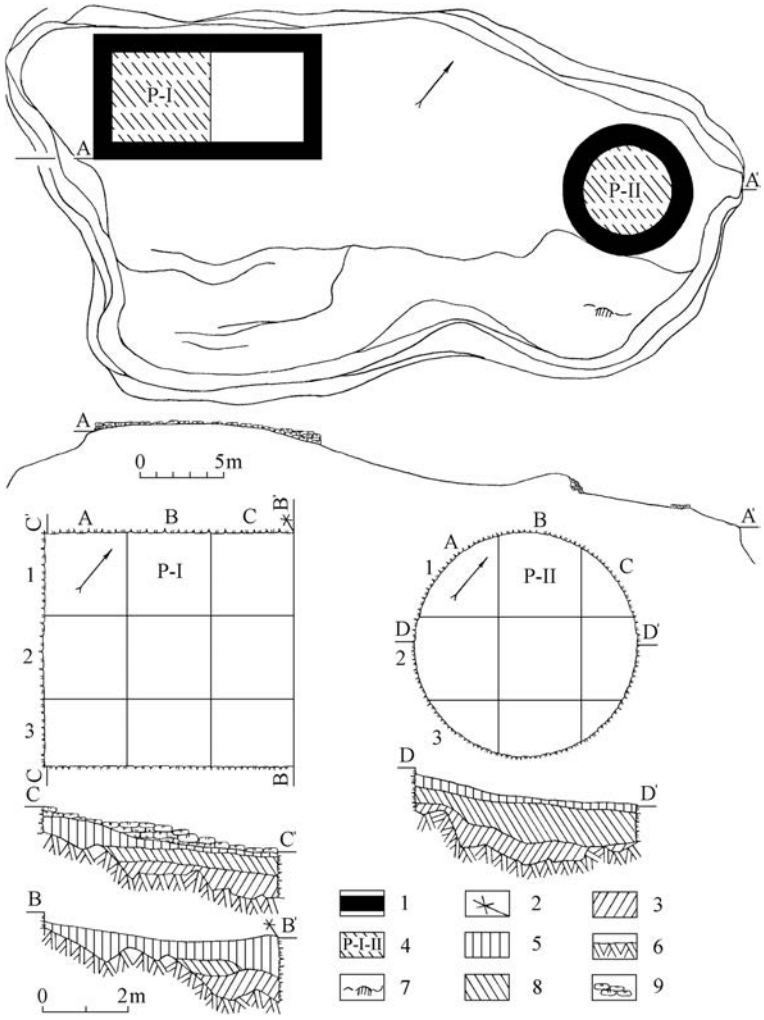
A vár valószínűleg a tatárjárást követően épült a beregi királyi uradalom védelmére. Első ízben a IV. Béla király és fia, István ifjabb király közötti 1264–65-ös belháború során említik a források. Ekkor Barankát, melyet korábban IV. Béla hívei megszálltak, a Csák nembeli Péter mester, István ifjabb király hadvezére ostromolta és el is foglalta.

Kun László király idejében lázadók húzódtak meg a várban. 1296-ban III. Endre király trónra lépésével a Kállay család ősei, a Balog-Semjén nemzetséghez tartozó Ubulfi Mihály, valamint fiai, István és Pál kapták a várat

16. kép
Baranka (Császár-hegy) várának látképe északnyugatról

Fig. 16
Panorama of the Bron'ka (Császár Hill) Castle from NW

17. kép
Baranka, a vár alaprajza: az I–II. ásatási szelvény alaprajza és metszete; 1 várfal, 2: gyep alatti réteg, 3: sárga agyagréteg, 4: ásatási szelvény, 5: felső réteg, 6: altalaj, 7: barlang, 8: fekete talajréteg, 9: köves réteg

Fig. 17
Bron'ka, the ground plan of the castle: ground plan and profile of excavation sector I–II; 1: castle wall, 2: layer under the lawn, 3: yellow clay layer, 4: excavation section 5: upper layer, 6: subsoil, 7: cave, 8: black soil layer, 9: rocky layer

(Pop–Pop 2004. 83.). III. Endre és Habsburg Albert 1291-ben kötött békeszerződésének egyik cikkelye az erőd lerombolását írja elő. 1321-ben a váradi káptalan oklevelében Barankán már csak várromokat említenek.

Az erőd a magaslat ovális tetején épült, melynek hosszabb tengelye, jelentéktelen eltéréssel nyugat–keleti tájolású (17. kép). A plató méretei (35x14 m) egyben az erőd méreteit is meghatározták. A magaslat nehezen megközelíthető, de kitűnő kilátást biztosít a folyó völgyére, éppen ezért beszélhetünk inkább őrhelyről, mint a klasszikus értelemben vett nemesi rezidenciáról.

18. kép
Baranka, a vár nyugati része

Fig. 18
Bron'ka, the western part of the castle

A vár két kőépítményből áll, melyek falai helyenként alig emelkednek ki a talaj felett. Az első – egy kerek torony (külső átmérője 7,8 m, falának vastagsága 1 m) a tér keleti részén épült. A magaslat meredek, a vár legkönnyebben megközelíthető oldalát védte. Déli oldalfala egy 3 m magas sziklával szomszédos, melynek alapjába egy mesterséges barlangot vájtak.

A második épület téglalap alaprajzú, a plató nyugati részén helyezkedik el (18. kép). 13,6x7,6 m, falainak vastagsága 1 m (17. kép). Közvetlenül az északi fal alapjánál meredek (45˚) lejtő kezdődik. A déli fal és a lejtő között egy 3 méteres, viszonylag vízszintes tér terül el. Az épület nyugati fala függőleges sziklatömbökkel határolt.

A helyi lakosság szavaiból és az erőd látványából ítélve a műemlék nagy részét kincsvadászok rongálták meg. Sok helyütt a rétegek összekeveredtek, helyenként egészen a sziklaalapokig feldúlták. Két ásatási szelvényünket a viszonylag épen maradt részen nyitottuk.

Az I. szelvényt (6x5,6 m) a téglalap alakú épület falai határolják. A kultúrréteg teljes egészében hiányzott. A déli fal mentén csak falevelek és összefonódott gyökerek találhatóak 0,1–0,5 m-ig, az északi négyzetekben 0,5 m vastag fekete humuszréteg volt. Alatta – egészen a szikla altalajig – sárga agyagréteg húzódott mészmaradványokkal.

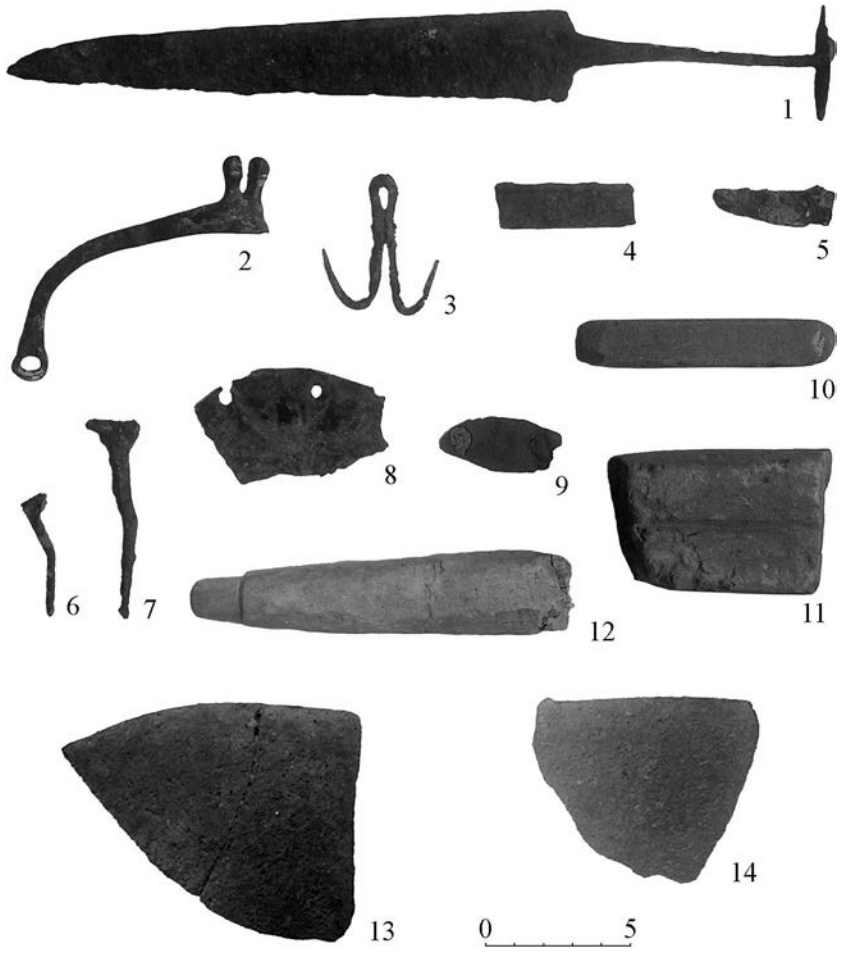
A szilatömbök között, a sárga agyagréteg alján három, Kr. e. II. évezredre keltezhető korong nélkül készített oldaltöredékre bukkantunk (Prohnenko–Homeliak–Mojzsesz 2008. 140.).

A felső réteg és a fekete humuszbetöltés bővelkedett kerámiában, fémtárgyakban és állatcsontokban (V. tábla). A rétegeket itt megbolygatták, a különböző kronológiai horizontok anyaga összekeveredett, ami lehetetlenné tette a szelvény stratigráfiai értékelését, így csak a leletanyag két időrendi csoportba osztása lehetséges.

Az első kronológiai csoport kerámiája főleg szürke cserepekből áll. Anyaguk jól iszapolt, apró szemű homokkal soványítva. Az peremek (Pá. 12,5–19 cm) erősen profiláltak, vállukat gyakran bekarcolt vízszintes koncentrikus és hullámvonalakból álló kompozíció díszíti. Egy esetben a felületre barna festékkel ornamentumot vittek fel. Az edények fenekén (Fá. 7,2–10,5 cm) néhány esetben fenékbélyeg van (V. tábla 8–10.).

Két karcsú, kihajló peremű, magas vállú, ovális testű edény méreteit sikerült rekonstruálnunk. Az egyik Pá. 14,8 cm, Fá. 8,8 cm, M. 20 cm. A másik Pá. 12,5 cm, Fá. 6,8 cm, M. 13 cm (V. tábla 1., 3.).

A barankai vár I. szelvény első kronológiai csoportjának kerámiája a Felső-Tisza-vidék területén ismert analógiák alapján a XIII. század második felére – XIV. század elejére keltezhető (Uličný 2004.). Ugyanide datálható a szelvény többi lelte: kerámiatégely, kések, egy sarkantyútöredék, halászhorog, vasszögek, egy bronzlemez, fenőkövek (19. kép). A tégely jól iszapolt, jelentős grafittartalommal. Pereme négyszögletes, 10,5x10,5 cm, sarkai lekerekítettek. Fá. 7 cm, M. 12 cm (V. tábla 11.). Belső felületén fémolvasztásra utaló nyomok látszanak.

19. kép
Baranka, az I. szelvény leletei

Fig. 19
Bron'ka, finds from sector I

Grafitos tégely Kárpátalján eddig csak a királyházai vár területén került elő, ahol a XVI. századra keltezhető. A Felső-Tisza-vidéken a sárosi várból ismerünk további darabot, melynek kora meghatározatlan. Északnyugat-Szlovákiában Liptovská Mara területén egy pénzhamisító műhelyben találtak XV. század közepére datálható töredékeket (Hlinka–Hoššo 1980. obr. 8.), Nyitrán pedig a XVI–XVII. századi rétegben (Březinová–Samuel et al 2007. 140. obr. 118: l–p.). A kutatók a hasonló edényeket ausztriai eredetűnek tartják (Scharrer-Liška 2007. 62–65).

A barankai várból származó négy kés közül egy ép és három töredékekben került elő. Az ép példány teljes hossza 27,5 cm, éle 19 cm. Élének mindkét oldalán vércsatorna fut végig (V. tábla 14.). Metallográfiai elemzése, melyet prof. L. Mihok végzett, a fém megmunkálásának magas szintű technológiáját mutatta ki (Mihok–Prochnenko 2009.).

A sarkantyú ívének fele maradt meg, hossza 9,7 cm, végén a lábbelihez erősítésre szolgáló nyílás. Analógiája a besztereci földvárról ismert (hossza 13,4 cm, súlya 65,4 g) (Istvánovits 2003. 352. 179. kép). A sarkantyú vasán ólmozás nyomai figyelhetőek meg (V. tábla 13.).

Az analógiák alapján a sarkantyú a XIII. század végére – XIV. század elejére keltezhető, amit a réteg kerámiaanyaga is alátámaszt (Slivka 1980., Koóšová 2004. 523–547.). A csapi vámhivatal ungvári laboratóriumában végzett röntgenfluoreszcencia vizsgálat (Gyurik M.) kimutatta a sarkantyú vasának ólmozását. Az ólmozás a fém alacsony olvadási hőmérsékletének köszönhetően

20. kép
Baranka, az I. szelvény kerámiája

Fig. 20
Bron'ka, pottery from sector I

viszonylag egyszerű eljárás volt. Két célt szolgált. Egyfelől biztosította a vas korrózió elleni védelmét, másfelől a vastárgyat a jóval drágább ezüsthöz tette hasonlóvá.

Az I. szelvény második kronológiai csoportjába viszonylag kevés kerámia tartozik: jól iszapolt, alig észrevehető apró szemcsés homokkal soványított, vörös, jól kiégetett darabok (20. kép). Az egyetlen perem átmérője 11,8 cm, erősen profilált, alsó része díszített. Analógiái a sárosi vár területéről ismertek (Uličný 2004.), keltezése a XV–XVI. század.

A II. szelvényt a keleti torony területén nyitottuk. Rétegei megegyeztek az I. szelvényével: felül fekete humusz (vastagsága 1 m), alatta sárga agyagos föld (0,4 m), az altalaj jól kivehető szikla. Betöltésében két fazék oldaltöredékeit találtuk, melyek alapanyaga hasonló az I. szelvény felső rétegének kerámiájához.

A kultúrréteg jellege alapján a keleti bástyát őrtoronyként, a téglalap alaprajzú építményt pedig lakóépületként határoztuk meg. A leletanyag alapján sikerült megállapítanunk az erőd működésének szakaszait. Az alsó horizont a térség réz- és bronzkori lakosságával hozható összefüggésbe, mely a magaslatot menedékként használta.

Az erőd gyors ütemű építése a XIII. század második felére tehető, használata rövid időtartamú: a XIV. század közepéig. A leletek közt a harci kések és fenőkövek dominálnak. Ugyanebbe a periódusba sorolható a nemesfémek olvasztására szolgáló tégely, a sarkantyútöredék, egy veder füle és a vasszögek.

Az erőd lakói az állatcsontleletekből ítélve vadászattal és halászattal foglalkoztak. A vadállatok közül vadkan, őz, szarvas, farkas van képviselve. A háziállat-csontok többsége sertés és szarvasmarha. A vár XV. századi kerámiaanyaga jelentéktelen. Baranka ekkor valószínűleg ismét menedékhelyként szolgált a helyi lakosok számára.

A régészeti kutatások megerősítették a vár szakirodalomban elfogadott kronológiáját. Az erőd a XIII. század második felében – vagyis a tatárjárás utáni időszakban – épült. A leletek teljes egészében jellemzik az erőd történetét és lakóinak tevékenységét, ami a további kutatásokat feleslegessé teszi.

A szerednyei vár

A vár a Velja patak mentén húzódó síkon épült. Központi, legjobban megőrzött részét egy háromemeletes lakótorony (18,5x16,5 m) képezi, melyet várudvar vesz körül (21. kép). Az erődítés két négyzet alakú, mára erősen nivellálódott földsáncból és várárokból állt. Az árkokat a vár mellett folyó patak vizéből töltötték fel.

A kutatás mind a mai napig elfogadja azt a nézetet, hogy a várat a XII. században a templomos lovagrend építette, amelyet II. Géza király invitált Franciaországból. Ugyanakkor a korai forrásokban egyetlen említést sem találunk, amely legalább utalna az erődítmény létezésére.

21. kép
Szerednye, a vár központi része

Fig. 21
Seredne, central part of the castle

A XVI. század elejéig Szerednye a hozzá tartozó falvakkal együtt a Pálócziak birtokában volt. Pálóczi Antal, a család utolsó férfitagja 1526-ban a mohácsi csatatéren esett el. Mivel férfiági leszármazottja nem volt, birtokai a vele közeli rokonságban álló Dobó családra szálltak. A Dobók idejében épült ki a szerednyei vár teljes védelmi rendszere. Vele egykorúak a ma is használatban lévő borospincék. Köztudott, hogy a család borkereskedelemmel alapozta meg vagyonát.

A Dobók után az Ung megye közel felét birtokló Homonnai Drugeth család kapta a várat. Később a Perényi és a Barkóczy család örökölte részbirtokként, akik nem sokat törődtek a Rákóczi-szabadságharc okozta károk kijavításával. Jelentős pusztítást okozott az a tűzvész is, amelynek nyomai az ásatások során jól kivehetőek voltak. Ettől kezdve a vár fokozatosan romlásnak indult. A XIX. század elejére Szerednye vára már csak romjaiban állt.

A műemléket (200x200 m) erősen megrongálták a területén folytatott építési és mezőgazdasági munkálatok. Komoly károkat okoztak az 1980-as években a várban tevékenykedő restaurátorok is. Munkájuk folytán a vár központi része régészeti szempontból gyakorlatilag megsemmisült, a földsáncokat és árkokat annyira átalakították, hogy eredeti magasságukat és mélységüket megállapítani lehetetlen (jelenleg helyenként elérik a 3,5 m-t). A munkálatok során károsodott a vízvezetékrendszer is, mely biztosította a várárok feltöltését a patakból.

A szerednyei várral kapcsolatban – mint említettük – egy sor legenda létezik, melyek az erőd létrejöttét a templomos lovagok rendjével hozzák kapcsolatba, és felépítését a XII. századra keltezik (Rappoport 1965.). A viszonylag korai dátumot a kutatók a vár építészeti sajátosságaival – elsősorban tervezésével – indokolják.

Ezzel szemben a korabeli oklevelekben nem találunk semmilyen említést a várról. Nehéz magyarázatot találnunk a falak alapjából származó, jóval későbbi keltezésű téglák eredetére. Ezek az ellentmondások szolgáltak ösztönzésül a 2008-ban kezdett ásatáshoz, melynek fő célja az erőd stratigráfiájának meghatározása volt.

Az I. szelvényt (22x4 m) a központi épület és az első várárok között nyitottuk (22. kép). A kultúrréteg vastagsága 2,8 m, szürke és fekete talaj váltja fel egymást. Falmaradványok a CD-1-1 és G-1-2 szelvényekben találhatóak, ahol az alapozás mélysége minimum 2,4 m (23. kép). Alapját az ásatási szelvényben felgyülemlett talajvíz miatt nem tudtuk nyomon követni. A legkorábbi lelet I. Ferdinánd (1526–1564) egy 1543-as bronzpénze (nagy valószínűséggel hamisítvány). Jelenlegi súlya 0,21 g (VI. tábla 13.). A lelet a kőfalak XVI. századnál nem korábbi építéséről tanúskodik.

22. kép
Szerednye, I. szelvény

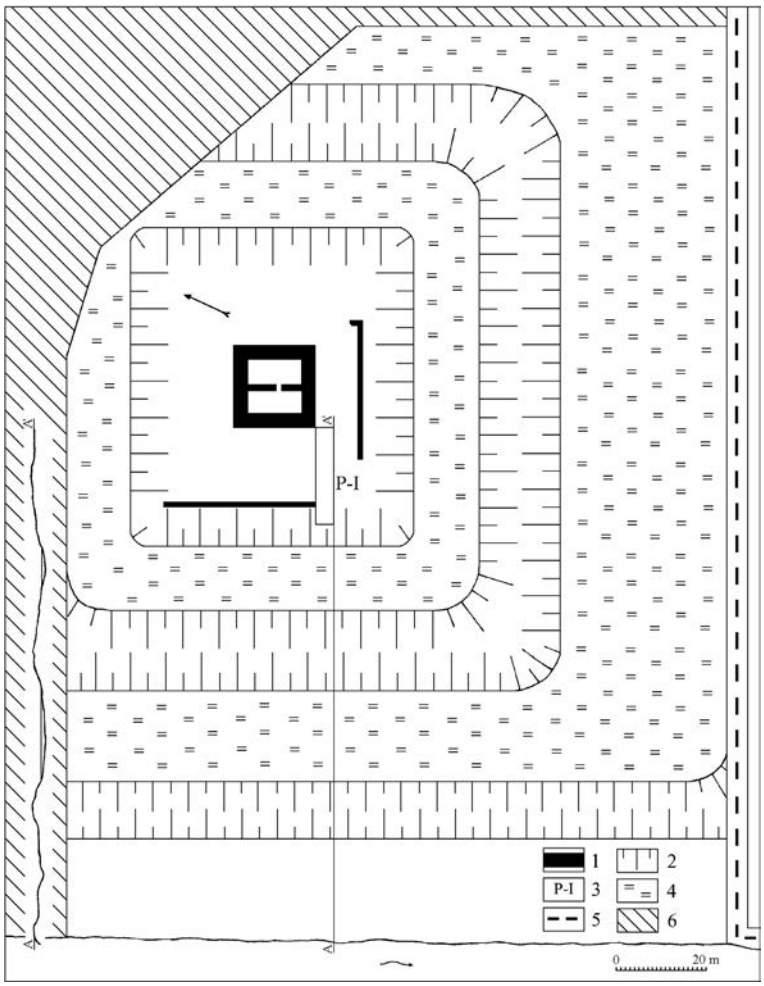
Fig. 22
Seredne, sector I

0,5–1,5 m mélyen égett rétegre bukkantunk (24. kép). A leletek közt ágyú- és muskétagolyók (VI. tábla 7–8., 12., VII. tábla 6–8.) tanúskodtak a vár ostromának valószínűségéről.

A fentiekből kifolyólag – elsősorban a műemlék területének nagymértékű rongálódása miatt – pontos adatokkal szolgálni a vár időrendjéről nem

23. kép
Szerednye, a vár alaprajza, 1: várfal, 2: várárok, 3: ásatási szelvény, 4: mezőgazdasági munkálatok következtében megrongálódott terület, 5 út, 6: megrongálódott terület

Fig. 23
Seredne, the ground plan of the castle, 1: castle wall, 2: castle moat, 3: excavation sector, 4: territory damaged by agricultural activity, 5 road, 6: damaged territory

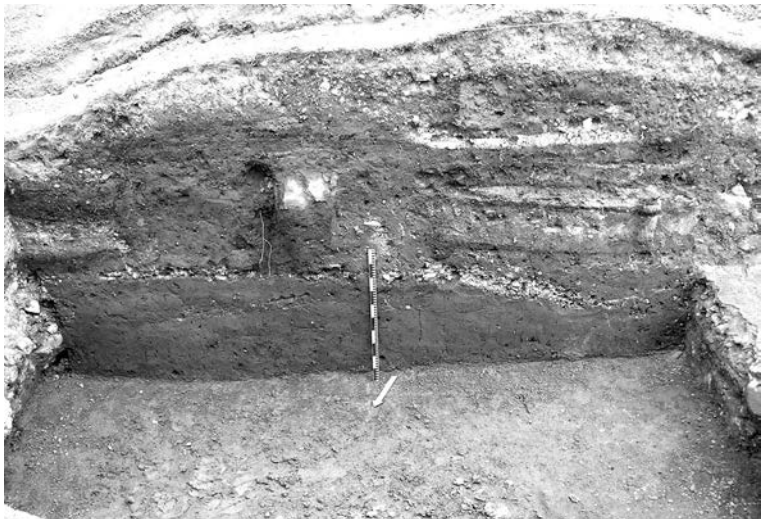
tudunk. Ugyanakkor a stratigráfiai megfigyelések és a leletanyag alapján két horizontot tudunk különválasztani.

Az *1. horizont* leletanyagát főleg kerámia jelenti, elsősorban korongolt, jól iszapolt, apró szemű homokkal soványított szürke fazekak és korsók töredékei.

Fazekak. Profilált permű, magas vállú, ovális vagy kerekded testű edények. Peremük átmérője 11,3–32,6 cm között mozog (VIII. tábla). Említést érdemel egy díszített példány: kerekded testére barna festékkel vízszintes koncentrikus és hullámvonalakat vittek fel. Pá. 15,2 cm (VII. tábla 1.).

Korsók. Főleg töredékekben kerültek elő. A legjobb megtartású az egyik példány felső része. Teste kerekded, nyaka szűk, „mandzsettás", szalagfülét a „mandzsettához" és a vállához erősítették. Pá. 4 cm, vállát vízszintes bekarcolt vonalakkal díszítették (VIII. tábla 21.).

2. horizont. Akárcsak az előzőt, főleg cserepek jellemzik, csak néhány fémtárgy és kályhacsempe akad közöttük. A kerámia fő formái a fazekak, korsók, fedők (IX. tábla). A korsók és fazekak megegyeznek az 1. horizont anyagával. A választékot füles, kónikus testű fedők bővítik. Alapjuk magassága különbözteti meg őket.

24. kép
Szerednye, az I. szelvény profilja

Fig. 24
Seredne, profile of sector I

25. kép
Szerednye, kályhacsempe

Fig. 25
Seredne, stove tile

Külön csoportot képeznek a kályhacsempe-töredékek, összesen 24 példány (X–XI. tábla). Jól iszapolt és kiégetett, apró szemű homokkal soványított agyagból készültek. Többségük zöld mázas (XI. tábla 1– 15.), de vannak vegyes mázasak (XI. tábla 16–17.) és máz nélküli példányok is (XI. tábla 18–23.). A csempék rajza az apró töredékekből nem rekonstruálható egy zöld mázas oromcsempe kivételével, mely stilizált angyalt ábrázol, alatta 1632 évszámmal (25. kép, VI. tábla 1.). Pontos analógiáját a kisvárdai vár területéről ismerjük (Földing 1997/98. 282. 27. kép).

Ezen kívül a réteg leletanyagát ivókupa, pipa, orsó, kulcs és számszeríjhoz használt nyílhegy képezte (VI–VII. tábla).

A szerednyei vár leletanyaga XVI–XVII., sőt egyes esetekben XVIII. századi. A vár felépítésének szakirodalomból ismert korai dátumát (XII. század) régészetileg a 2008-as ásatások során nem sikerült bizonyítanunk.

A leletanyag elemzése alapján a következő időrendi horizontokat különíthetjük el: a terület legkorábbi lakosságának emlékei korong nélkül készített edények oldaltöredékei. Pontos időrendi meghatározásuk lehetetlen, felépítésük alapján a Kr. e. II. évezredre tehetők.

A kővár építése a XVI. század első felében kezdődött, amire a réteg kerámiája és I. Ferdinánd 1543-s érmének hamisítványa utal. A vár történetének következő szakaszát (XVII–XVIII. század eleje) a leletanyag (kerámia, kályhacsempe, fémtárgyak, állatcsontok) mennyiségének jelentős növekedése jellemzi. Keltező lelet az 1632 feliratú oromcsempe, melynek pontos mása Kisvárdáról ismert. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy az erőd viszonylag kis területének ásatása után csak előzetes következtetéseket vonhatunk le. A szerednyei vár története további kutatást igényel, elsősorban a korabeli oklevelekre és az építészeti sajátosságokra alapozva. Nyitott marad a vár közvetlen közelében fekvő borospincék kérdése is. A pincék ásása során felszínre kerülő kövek kitűnő alapanyagként szolgálhattak az erődítmény építésénél, amit a geológiai elemzés megerősített. A falon olvasható felirat értelmében a pince a XVI. század elején épült, ami talán megegyezik az erődítés kezdeti szakaszával.

2009-ben a bodolói és a kovászói várban végeztünk kisebb feltárásokat, melyek fő célja a kronológia meghatározása volt.

A bodolói (szilcei vagy ilosvai) vár

Az erőd Szilce és Ilosva települések között félúton (Ilosvai járás), a Bodoló-hegy csúcsán épült (26. kép). Északról és északnyugatról a hegy alatt mocsarak húzódtak. Délkeleten, a hegy lábától 200 méterre folyik az Ilosva-patak (Irsavka), mely nem messze a Borzsába ömlik. A magaslat keleti és északnyugati lejtője meredek, a délnyugati lankás.

Bodolóvárról okleveles adat nem maradt fenn. Története gyakorlatilag ismeretlen, feltehetőleg az Ilosvai család építtette és birtokolta, fennállása a XIV. század tájára tehető. Romjait a XIX. században Ilosva új templomának építésekor bontották le és hordták el. A vár belső területét sűrű bozót fedi, csupán körvonalából és néhány falmaradványból lehet következtetni egykori szerkezetére.

Alaprajzát kőfundamentuma alapján határoztuk meg. Négyszögletes konfigurációjú, 32x32 m. Északról és délről a fal mentén várárok és földsánc húzódott (27. kép).

1981-ben Bodolót az Sz. Penyak vezette régészexpedíció kutatta (Penyak–Popovics–Potusnyak 1983.). A kerámia alapján ő három időrendi horizontot választott szét (Kr. e. III–II., Kr. u. X–XI. és XIII–XIV. század).

1991-ben Bodolóvár ásatását O. Dzembasz folytatta. Hallstatt és középkori (X–XI. század) kerámia került elő (Dzembasz 1991).

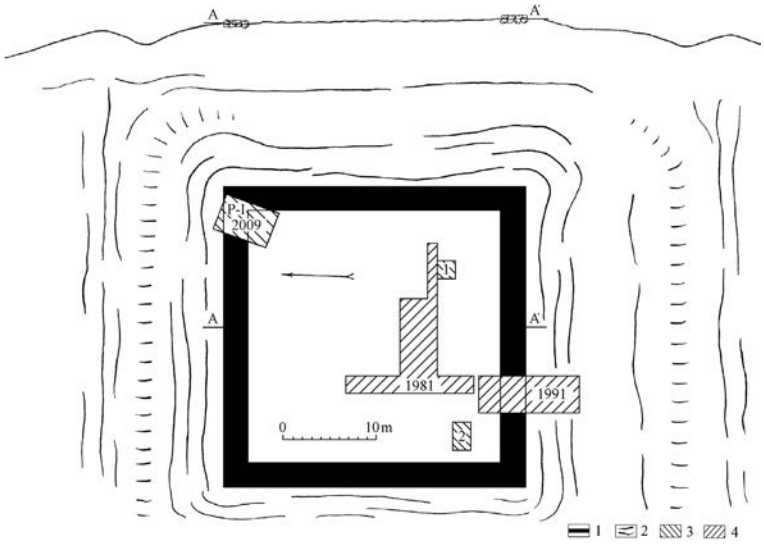
A korábbi leletanyag alapján célszerűnek látszott a további kutatás, ezért 2009-ben két kutatóárkot és egy szelvényt nyitottunk a vár kőalapzatán belül (Prohnenko–Homeleak–Zombor 2009.).

A szelvény 4x6 m, a várrom északnyugati sarkához kötődött (28. kép). A felső réteg (0,4 m) kőtörmelék, a vár bontása során keletkezett, melynek köveit a helyi lakosok építőanyagként használták fel. Alatta az altalajig a kultúrréteg 80 cm. Betöltéséből jelentéktelen mennyiségű Hallstatt kori és korongolt középkori kerámia került elő (29. kép 1–5., XII. tábla 1–5.).

26. kép
Szilce, Bodoló látképe északnyugatról

Fig. 26
Panorama of Sil'ce, Bodoló Castle from NW

27. kép
Szilce, Bodolóvár alaprajza, 1: várfal, 2: várárok, 3: 2009-ben feltárt terület, 4: 1981-ben Sz. Penyák és 1991-ben A. Dzembasz által feltárt rész

Fig. 27
Ground plan of the Sil'ce, Bodoló Castle, 1: castle wall, 2: castle moat, 3: territory excavated in 2009, 4: territory excavated in 1981 (by S. Penyak) and 1991 (by A. Dzembas)

Hasonló volt a helyzetet a kutatóárkokban. Az 1. kutatóárok egyetlen objektuma egy tűzhely. Kerek, átmérője 1 m, mélysége 0,2 m. Betöltésében fasződarabkák és állatcsontok voltak. Mellette középkori kerámiatöredékeket találtunk (29. kép 6–7., XII. tábla 6–7.).

28. kép
Szilce, Bodolóvár, ásatási szelvény, 1: délnyugatról, 2: nyugatról

Fig. 28
Sil'ce, Bodoló Castle, sector, 1: from SW, 2: from W

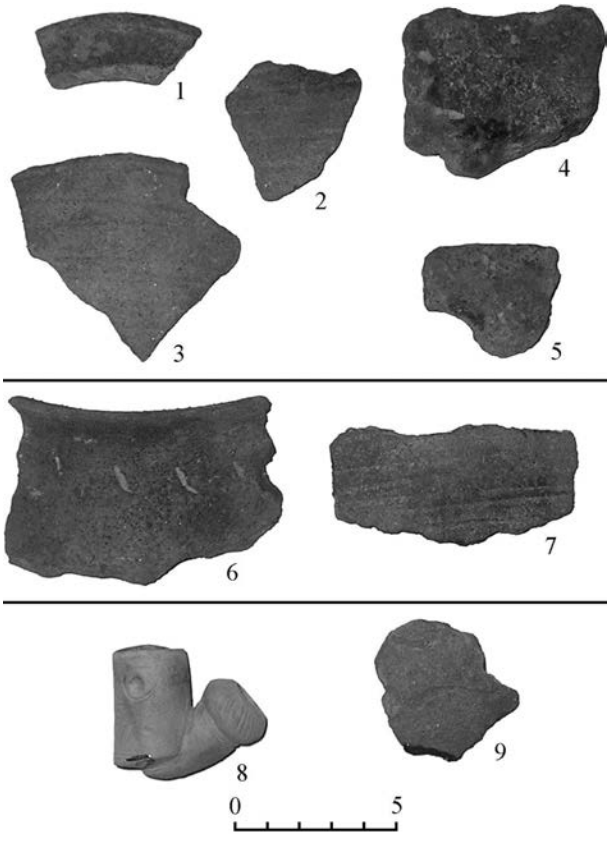
A 2. kutatóárokban cserepeken kívül a kőomladék alatt egy XVIII. századi cseréppipa töredékére bukkantunk (29. kép 8–9., XII. tábla 8–9.). Ez a lelet, a kőtörmelék jellege, valamint a helyi lakosság körében a várhegyet jelölő „kőbánya" megnevezés egyértelműen bizonyítja, hogy a vár köveit újrafelhasználták.

A feltárás során nyert kerámia pontosan nem határozható meg, keltezése XI–XIII. század közötti. Figyelembe véve a történelmi helyzetet, a középkori szint felső rétegének keltezése a XIII. század keretein belül mozog. Ebből kifolyólag az erőd építése a XIII század második felére tehető.

A kovászói vár

A második, 2009-ben kutatott vár Kovászó község (Beregszászi járás) keleti permén fekszik. Egy sziklás domb tetején épült (30. kép). A magaslat Borzsa folyóhoz vezető északi és északkeleti lejtője meredek, a déli és délnyugati lankás.

A vár első írásos említése 1390-ből származik, amikor Zsigmond király Nagymihályi János mesternek adományozta Várival együtt. Később a Jakchy család birtokolta Kovászót. 1461-ben

29. kép
Szilce, Bodolóvár, leletek 1–5: a szelvényből, 6–7: az 1. kutatóárokból, 8–9: a 2. kutatóárokból

Fig. 29
Sil'ce, Bodoló Castle, finds: 1–5: from the sector, 6–7: from test trench 1, 8–9: from test trench 2

Hunyadi János besztercei grófot, Magyarország kormányzóját iktatták be Kovászó birtokába.

A XVI. században a Mathuznaiak szerezték meg a kovászói uradalmat, akik 1540-ben eladták a várat Kávássy Kristóf huszti várkapitánynak. 1546-ban a Mathuznaiak visszakapták. Mathuznai Pál kihasználva a János Zsigmond erdélyi fejedelem és I. Ferdinánd közötti háborúskodást, rablóvárat alakított ki Kovászón, innen tartotta rettegésben a környéket.

Ferdinánd megelégelte a Mathuznaiak garázdálkodásait, ezért 1563-ban biztosokat küldött ki a megyébe, hogy megvizsgálják a kovászói vár fenntartásának célszerűségét védelmi szempontból. Ha a várra szükség van, császári hadakat kell benne elhelyezni, ha nem, akkor le kell rombolni. Mivel ekkor a vidék még János Zsigmond birtokában volt, a határozatnak nem tudtak érvényt szerezni. 1564-ben, amikor Schwendi Lázár császári hadvezér elfoglalta a vidéket, serege a kovászói várat is megostromolta, és lerombolta az erősséget (Lehoczky 1996. 548–549.).

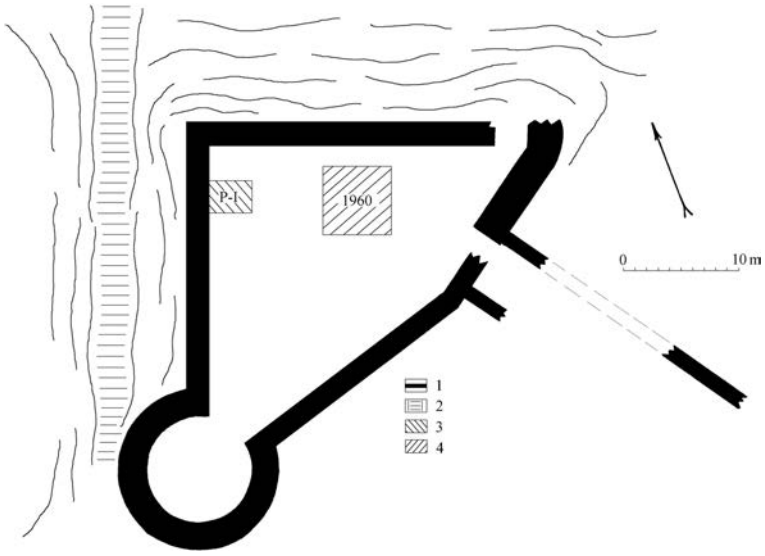
A lelőhely egy része a helyi lakosság gazdasági tevékenysége következtében erősen rongálódott. Mára a vár alapja és falainak egy része maradt fenn. A falak nagy andezit tömbökből épültek, vastagságuk 2 m.

A vár háromszög alaprajzú, déli sarkában kerek donjonnal. A belső rész területe 450 m^2. A torony belső átmérője 9 m. Nyugati fala mentén 4 m mély árok húzódik, mely a toronynál ér véget (31. kép).

30. kép
A kovászói vár délnyugati oldala

Fig. 30
Kvasovo castle, SW side

31. kép
Kovászóvár alaprajza, 1: várfal, 2: várárok,
3: 2009-ben feltárt terület, 4: 1960-ban feltárt rész

Fig. 31
Ground plan of the Kvasovo Castle, 1: castle wall, 2: castle moat,
3: territory excavated in 2009, 4: territory excavated in 1960

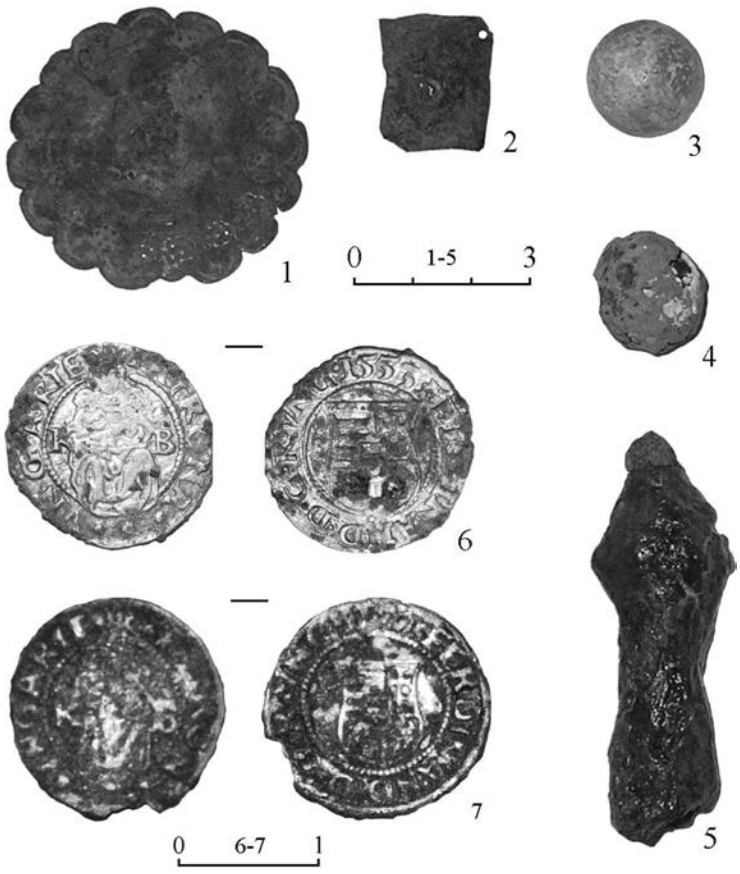
A nyugati várfalnál 3x4 m-es szelvényt nyitottunk. A kultúrréteg 3,2 m vastag volt (Prohnenko–Homeleak–Zombor 2009. 244.).

A felső szintet (1 m) építkezési törmelék (kövek, tégla, vakolat) képezte. Alatta sötétszürke és világosbarna, közvetlenül a sziklás altalaj felett köves 20–30 cm vastag réteg.

A szelvény központjában 1 m mélyen, az építkezési törmelék alatt egy 1,25 m mély gödör körvonalai rajzolódtak ki. Alsó részébe a vár oldalfala vágódik be, betöltésében cserepekkel és állatcsontokkal.

Elsősorban korongolt fazekak töredékeiről van szó (XIII. tábla). Jól iszapoltak, apró szemű homokkal soványítottak, szürkék. Peremük erősen profilállt, néha „mandzsettás", lekerekített vagy benyomott díszítésűek. Válluk magas, testük ovális vagy kerekded. XVI. századi keltezésüket (Uličný 2004.) I. Ferdinánd (1526–1564) 1553-ban Körmöcbányán veretett érméje (súlya 0,51 g) (32. kép 6., XIV. tábla 21.) is megerősíti.

A szelvény kerámiája két csoportra osztható. Az első, a szelvény felső rétegeiből származó csoport megegyezik a gödör tartalmával.

A második csoportba korongolatlan cserepeket soroltunk, melyek az alsó, világosbarna rétegből származnak és morfológiai sajátosságaik alapján a Kr. e. II. évezredre datálhatók.

A szelvény további leletanyagát vasszögek, díszített bronzlemez, számszeríjhoz való nyílhegyek, muskétagolyók és I Ferdinánd 1555-ben Körmöcbányán veretett érméje (súlya 0,45 g) képezték (32. kép, XIV. tábla).

A kovászói vár ásatásának eredményeit összegezve: történetét két periódusra oszthatjuk. A terület első lakosai a Kr. e. II. évezred folyamán telepedtek meg. A második szakasz a vár építőivel hozható kapcsolatba. A feltárása során előkerült leletanyag teljes egészében XVI. századi.

32. kép
Kovászó, leletek az I. szelvényből

Fig. 32
Kvasovo, finds from sector I

A beregszentmiklósi vár

2010-ben a beregszentmilósi (Munkácsi járás) várkastély területén folytattunk feltárást.

A települést a XIV. század végétől a Perényiek ősei birtokolták. Zsigmond király 1403-ban kelt oklevelében megengedte Perényi Imrének, hogy Szentmiklóson erődített kastélyt építsen. A XVII. század második felében a szentmiklósi birtok a Rákócziakra szállt.

II. Rákóczi György sikertelen lengyelországi hadjárata nyomán a lengyel hadak a kastélyt feldúlták. A Zrínyi-féle összeesküvés bukása után, 1666-ben itt rejtőzött el I. Rákóczi Ferenc. A kastély később Homonnai Drugeth György özvegye, Eszterházy Mária kezén volt. 1669-ben Lipót király beleegyezett, hogy a Rákóczi család a szentmiklósi uradalmat az Eszterházy családtól 65.000 tallérért átvehesse.

1673-ban Beregszentmiklóst már Rákóczi Ferenc özvegyének, Báthory Zsófiának birtokaként említik. Halála után a várkastélyt Zrínyi Ilona vette át gyermekei javára. A szatmári békekötés után Rákóczi birtokát a kincstár kezelte. 1726-ban VI. Károly Szentmiklóst Munkáccsal együtt gróf Schönborn Lotár Ferencnek adományozta, s ettől kezdve a család leszármazottai birtokolták (Lehoczky 1996. 659– 662.).

A vár sík területen, a Latorca folyó jobb partjától 300 m-re fekszik (33. kép). Központi része U alakú, kétemeletes épület, sarkain két háromszintes toronnyal. A falak vastagsága meghaladja az 1 m-t (34. kép). A kastélyt övező várárok nem maradt meg. Létezéséről a korabeli metszetekről és a község idős lakosainak elbeszéléseiből tudunk.

33. kép
A beregszentmiklósi vár az északi oldalról

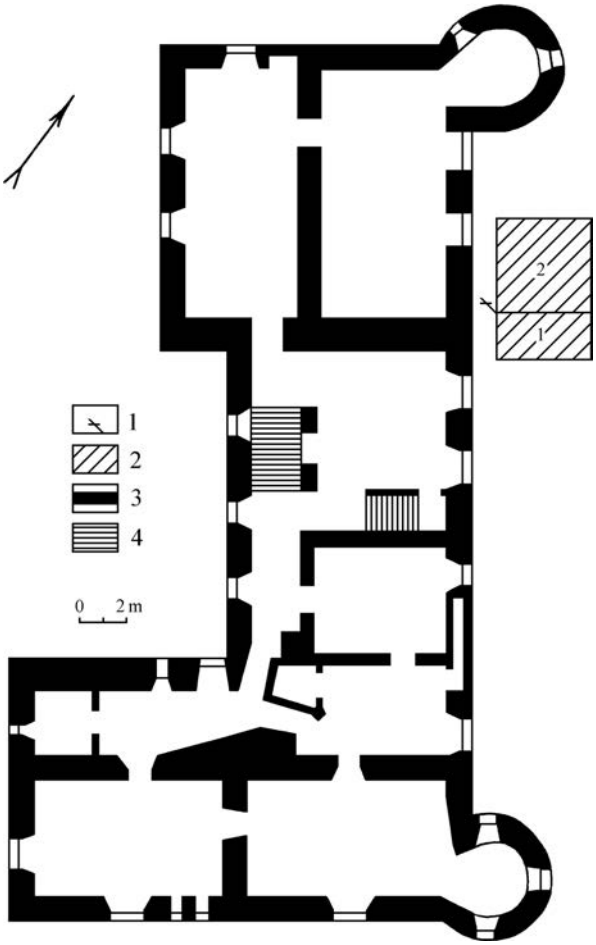
Fig. 33
Chynadiyovo castle from N

Elsődleges feladatunk a vár straigráfiájának meghatározása volt. A központi épület keleti falánál egy 2x4 m-es kutatóárkot ástunk. A kutúrréteg vastagsága 1,8 m.

A leletanyag és a stratigráfiaiai megfigyelések alapján két fő horizontot különíthetünk el.

1. horizont (0–0,4 m). Leletanyagának zöme kerámia, elsősorban jól iszapolt, apró szemcsés homokkal soványított, világostól sötétbarnáig változó színű korongolt fazéktöredékek. Némelyik belül zöld mázas. Peremük általában erősen profilált, átmérőjük 15–25 cm, testük ovális (XV. tábla 1–8., XVI. tábla 1–4., 6.). A hasonló kerámia a térség XVI–XVII. századi együtteseire jellemző (Uličný 2004).

Külön csoportot alkotna a kályhacsempe-töredékek (7 db). Jól iszapoltak, apró szemcsés homokkal soványítottak, zöld (XV. tábla 10–11., 13., XVI. tábla 5.) vagy vegyes mázasak (XV. tábla 12., 14–16., XVI. tábla 8.).

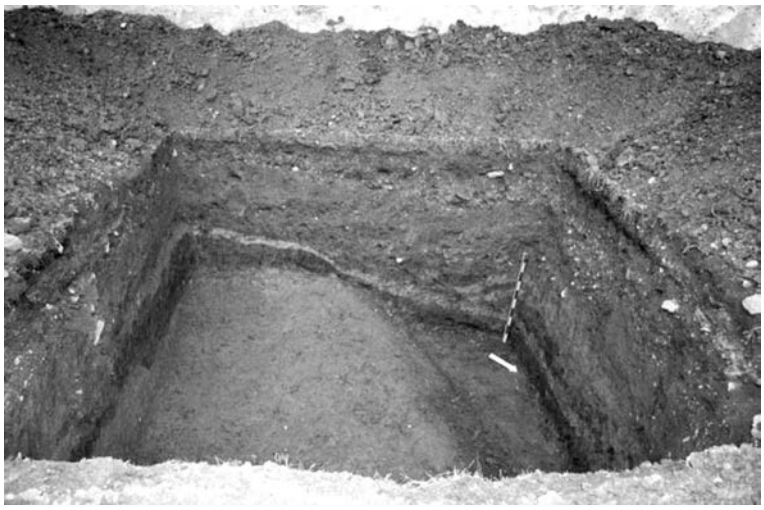

34. kép
A beregszentmiklósi vár alaprajza, 1: gyep alatti réteg, 2: kutatóárok, 3: várfal, 4: lépcső

Fig. 34
Ground plan of the Chynadiyovo Castle, 1: layer under the lawn, 2: test trench, 3: castle wall, 4: stairs

A horizont leletegyüttesét agyagpipa (XV. tábla 9., XVI. tábla 13.), vasszög (XV. tábla 17., XVI. tábla 11.) és Corvin Mátyás (1458–1490) Körmöcbányán 1489–1490 között veretett pénze (XV. tábla 18., XVI. tábla 15.) egészíti ki. Ez utóbbi a legkorábbi keltező lelet. Fennmaradt súlya 0,28 g (Huszár 1979. 722.).

2. horizont (0,4–0,8 m). Leletanyagát négy korongolt fazék jól iszapolt, apró szemcsés homokkal soványított barna oldaltöredéke képezte. Az előző horizont leletanyagához viszonyítva az edények anyaga érdesebb. Felületüket bekarcolt hullám- és cikkcakk vonalak díszítik (XV. tábla 19–22., XVI. tábla 12., 14.). Az edények analógiáit a térségben a XIII. század végére – XIV. századra keltezik (Uličný 2004.).

35. kép
Beregszentmiklós, 2. kutatóárok

Fig. 35
Chynadiyovo, test trench 2

A 2. kutatóárok (35. kép) stratigráfiai szempontból nem volt értékelhető, rétegei a várkastély területén folytatott építkezési munkálatok során összekeveredtek. Erre utal a kutatóárok legalsó rétegében talált XVII–XVIII. századi kerámia, valamint a felette elhelyezkedő XII–XIII. századi leletek sora (XVII. tábla).

A beregszentmiklósi vár felderítése során nyert leletanyag alapján működését a XIII. század végére – XVIII. századra tehetjük. A feltárt terület kis mérete nem teszi lehetővé az erődítés idejének pontos meghatározását. Nem zárhatjuk ki, hogy a kő várkastély felépítése előtt itt már létezett egy település. Éppen ezért a várkastély konkrét keltezését csak további, széleskörű kutatások útján lehetséges meghatározni.

* * * * *

A kárpátaljai várak leletanyaga alapján a középkori és kora újkori erődítmények történetében három fő szakaszt tudunk kijelölni. Az első – a XIII. század második felétől (Nevicke, Bodoló, Baranka) – és a második – a XIV század közepéig (Királyháza, Nagyszőlős, Nevicke) – a mongoltatár támadások után, a gazdasági stabilitás visszaállásával hozható kapcsolatba, amikor Magyarország területén várak egész láncolata épült. Az első szakaszra kerek donjonok építése jellemző, míg a másodikra négyszögletű tornyok emelése. A két periódus közös jellemzője az erődítmények viszonylag kis területe és a kultúrréteg szegényessége, amiből arra következtetünk, hogy ezek elsősorban megfigyelőpontok lehettek.

A XV. század második felében – XVI. század elején a helyzet radikálisan megváltozott. A lőfegyverek széleskörű elterjedésével megkezdődött a már létező várak (Királyháza, Nagyszőlős, Nevicke) átépítése, és új, masszív erődítmények létrehozása (Kovászó, Szerednye). Nem zárhatjuk ki ebben a korban Baranka, mint megfigyelőpont működését.

A várak romlása (az ungvári, munkácsi és huszti kivételével) a XVII–XVIII. századra tehető (I. táblázat).

I. táblázat: A kárpátaljai várak kronológiája a régészeti adatok alapján

Vár	Erődítés előtti települések	A vár építésének kora	Újjáépítések	Ostromok	A vár romlása
Baranka	Kr. e. II. évezred	XIII. század vége	–	–	XIV. század
Nagyszőlős	Kr. e. XIV–XII. század	XIV. század közepe	XV. század vége – XVI. század eleje	–	XVII. század
Királyháza	–	XIV. század eleje	XV. század közepe	XVI. század eleje	XVII. század
Kovászó	Kr. e. II. évezred	XVI. század	XVI. század	–	XVI. század
Nevicke	Kr. e. XIV–XII., IX–VIII., VI–IV., I. század	XIII. század vége	XIV. század közepe – XV. század közepe	XVI. század vége – XVII. század	XVII. század közepe
Szerednye	Kr. e. II. évezred	XVI. század eleje	XVII. század vége	XVIII. század eleje	XVIII. század eleje
Bodoló	Kr. e. III–II. század	XIII. század vége	–	–	XIII. század vége

Az Ungvári Nemzeti Egyetem régészexpedíciója ásatásai folytán szerzett leletanyag nagyban kiegészíti a régió középkori és kora újkori várairól rendelkezésünkre álló ismeretanyagot. Ugyanakkor a teljes körű történelmi kép kialakításához a Felső-Tisza-vidék erődítményeinek további, széleskörű, céltudatos kutatására van szükség.

Irodalom

Březinová–Samuel et al 2007.

„Tak čo, našli ste niečo?" – svedectvo archeológie o minulosti Mostnej ulice v Nitre. Ed. Gertrúda Březinová – Marián Samuel et al. Archeologický Ústav SAV, Nitra 2007.

Čaplovič–Slivka 1985.

Dušan Čaplovič – Michal Slivka: Stredoveká importovaná keramika na Východnom Slovensku. [Mittelalterliche importierte Keramik in der Ostslowakei.] *AR* XXXVII: 1. 1985. 49–57.

Drobná 1957.

Zoroslava Drobná: Loštické poháry. K otazce jeich datováni a slohoveho zařazeni. *Česky Lid* 44. 1957. 98–107.

Dzembasz 1991.

А. В. Дзембас: Отчёт отряда археологической експедиции Ужгородского государственного университета. Отчёт о полевых исследованиях. Ужгород 1991.

Dzembasz 2001.

О. В. Дзембас: Хронологічні горизонти та етапи забудови Невицького замку. Давня історія України і суміжних регіонів. [Хронологические горизонты и этапы застройки Невицкого замка.] *Carpatica – Карпатика* 13. 2001. 249–256.

Dzembasz–Kobály 2005.

О. В. Дзембас – Й.В. Кобаль: Невицький замок. Історичний нарис. ВАТ Видавництво «Закарпаття», Ужгород 2005.

Földing 1997/98.

Földing Zoltán: A kisvárdai vár XV–XVII. századi kályhacsempéi. [Die Ofenkacheln des 15-17. Jahrhunderts aus der Burg Kisvárda.] *NyJAMÉ XXXIX–XL.* 1997–1998. 265–309.

Goš–Novák 1978
Vladimír Goš – Jaromír Novák: Počátky výroby loštické keramiky. [Die Anfänge der Lošticer Keramikproduktion.] *AR* XXVIII. 4. 1976. 399–404.
Goš 2007.
Vladimír Goš: Loštice-město středověkých hrnčířů. Slezská univerzita, Opava 2007.
Hazai... 1897.
Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula. Kiadja Dessewffy Lajos, Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1897.
Hlinka–Hoššo 1980.
Jozef Hlinka – Jozef Hoššo: Historicko-archeologický výskum peňazokazeckej dielne v Liptovskej Mare. *Zborník Slovenského národného múzea* 74. História 20. 237–259.
Homeleak 2006.
О. М. Гомоляк: Замки Закарпаття (бібліографія). Давня та середньовічна історія Карпато-Дунайського ареалу. [Les châteaux de la Transcarpatie (Bibliografie).] *Carpatica – Карпатика* 34. 2006. 229–240.
Huszár 1979.
Lajos Huszár: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute. Corvina – Battenberg, Budapest – München 1979.
Istvánovits 2003.
Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. [Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.] Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. – Magyarország honfoglalás és Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.
Isztoria... 1982.
История городов и сел. Украинской ССР. Закарпатская область. Ин-т истории АН УССР-К. Глав. ред. Украинской Сов. Энциклопедии, Киев 1982.
Karácsonyi 1900.
Karácsonyi János: A magyar nemzetségek a XIV század közepéig. I. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1900.
Komáromy 2001.
Komáromy András: Nyalábvár és uradalma. In: Ugocsa vármegye a történelemben. Szerk. Kobály József – Kobályné Homoki Ilona. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár 2001. 17–42.
Koóšová 2004.
Petra Koóšová: Ku klasifikácii vrcholnostredovekých ostrôh z územia Slovenska (12.–15. storočie). [Zur Klassifikation der hochmittelalterlichen Sporen auf dem Gebiet der Slowakei (12.-15. Jahrhundert).] *Archaeologia Historica* 29. 2004. 523–547.
Kotigorosko–Prohnenko 2007.
В.Г. Котигорошко – И.А. Прохненко: Раскопки Малокопаньского городища в 2006 г. Археологічні дослідження в Україні 2005–2007. 9. Київ – Запоріжжя – Дике Поле 2007. 222–226.
Lehoczky 1996.
Lehoczky Tivadar: Bereg vármegye. Szerk. S. Benedek András – Vári Fábián László. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest – Beregszász 1996.

Mihok–Prochnenko 2008.

Ľubomír Mihok – I.A. Prochnenko: Analysis of Iron Objects from Korolevo and Vinogradovo Castles. [Анализ железных предметов Королёвского и Виноградовского замков.] *Carpatica – Карпатика* 37. 2008. 149–165.

Mihok–Prochnenko 2009.

Ľubomír Mihok – I. Prochnenko: Metallographic analysis of iron objects from castle Bronka, Transkarpathian Ukraine. [Металлографический анализ железных предметов с Броньковского замка, Закарпатская обл. Украины.] *Carpatica – Карпатика* 38. 2009. 261–274.

Mikitasz–Csucska 1968.

В. Л. Микитась – П.П. Чучка: Дві Закарпатські оригінальні пам'ятки XV ст. Мовознавство 1. АН УРСР, Київ 1968. 62–64.

Nekuda–Reichertová 1968.

Vladimír Nekuda – Květa Reichertová: Středověká keramika v Čechách a na Moravě. Moravské museum, Brno 1968.

Penyak–Popovics–Potusnyak 1983.

С.И. Пеняк – И.И. Попович – М.Ф. Потушняк: Раскопки в Закарпатье *AO* 1981. Москва 1983. 306.

Pjenčak–Prohnenko 2008.

П. Пьянчак – И.А. Прохненко: Анализ остеологического материала замков северовосточной части Верхнего Потисья. [Analysis of the Osteological Material of the Castles of the Northeastern Part of the Upper Tisza Region.] *Carpatica – Карпатика* 37. 2008. 166–177.

Polla 1986.

Belo Polla: Košice Krásna. K stredovekým dejinám Krásnej nad Hornádom. Vychodoslov. vyd., Košice 1986.

Pop 2006.

И.И. Поп: Энциклопедия Подкарпатской Руси. Издательство В. Падяка, Ужгород 2006.

Pop–Pop 1971.

Д. Поп – И. Поп: В горах и долинах Закарпатья. Изд-во Искусство, Москва 1971.

Pop–Pop 2004.

Д. Поп – И. Поп: Замки Подкарпатской Руси. Вид. Романа Повч, Ужгород 2004.

Prohnenko 2008.

И.А. Прохненко: Меч с Королёвского замка. *Carpatica – Карпатика* 37. 2008. 186–188.

Prohnenko–Homeleak 2007.

Igor Prohnenko – Omelyan Homeleak: Дослідження Виноградівського та Королівського замків у 2007 році. Relaţii româno-ucrainene. Istorie şi contemporaneitate (Румунсько-українські відносини. Історія та сучасність). Cluj-Napoca – Satu Mare 2007. 83–94.

Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2007.

И.А. Прохненко – Е.М. Гомоляк – В.В. Мойжес: Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году. [Результати дослідження Виноградівського і Королівського замків у 2007 році. The Results of Research of Vynogradiv and Korolevo Castels in 2007.] *Carpatica – Карпатика* 36. 2007. 219–255.

Prohnenko–Homeleak–Mojzsesz 2008.

И.А. Прохненко – Е.М. Гомоляк – В.В. Мойжес: Результаты исследования Броньковского замка. [The Results of Research of Bronka Castle.] *Carpatica – Карпатика* 37. 2008. 139–148.

Prohnenko–Homeleak–Zombor 2008.

И.А. Прохненко – Е.М. Гомоляк – И.Т. Зомбор: Середнянский замок. *Carpatica – Карпатика* 38. 2008. 189–192.

Prohnenko–Homeleak–Zombor 2009.

И.А. Прохненко – Е.М. Гомоляк – И.Т. Зомбор: Исследование замков Закарпатья. [The Researchment of Transcarpatian Castles.] *Carpatica – Карпатика* 38. 2009. 239–260.

Prohnenko–Mojzsesz–Homeleak 2011.

И.А. Прохненко – В.В. Мойжес – Е.М. Гомоляк: Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году. [The Results of Researchment of the Castel of Korolevo in 2011.] *Carpatica – Карпатика* 40. 2011. 213–232.

Prohnenko–Mojzsesz–Homeleak 2012.

И.А. Прохненко – В.В. Мойжес – Е.М. Гомоляк: Дослідження замків Закарпаття археологічною експедицією Ужгородського національного університету. Історичні студії 4. Збірник наукових праць з проблем давньої і середньовічної історії та етнології. Ужгород 2012. 59–78.

Prohnenko–Moizsesz–Zsilenko 2012.

Igor Prohnenko – Volodimir Mojzsesz – Maria Zsilenko: A királyházai vár csempekályhája. [The Tile Stove of the Korolevo Castle.] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 241–285.

Rappoport 1965.

P.A. Rappoport: Kárpátaljai középkori várak. [Закарпатские средневековые замки.] *ArchÉrt* 92. 1965. 61–66.

Riskó 2007.

Riskó Marianna: Ferencesek Nagyszőlősön. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Budapest 2007.

Scharrer-Liška 2007.

Gabriele Scharrer-Liška: Die hochmittelalterliche Grafitkeramik in Mitteleuropa und ihr Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte. Forschungsstand – Hypothesen – offene Fragen. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 68. 2007.

Slivka 1980.

Michal Slivka: Stredoveké hutníctvo a kováčstvo na východnom Slovensku (2. časť). [Средневековая металлургия и кузнечное дело в восточной Словакии. Das mittelalterliche Hüttenwesen und Schmiedehandwerk.] *HC* XI. 1980. 244–276.

Slivka–Vallašek 1991.

Michal Slivka – Adrián Vallašek: Hrady a hrádky na Východnom Slovensku. Edícia História. Východoslovenské vyd-vo, Košice 1991.

Székely 1957.

Székely Tibor: A magyar bibliafordítások történetéből. 1500–1955. Budapest 1957.

Uličný 2004.

Marian Uličný: Premeny východoslovenskej keramiky v 13.-17. storočí (na poklade analýzy keramického fondu z hradu Šariš). Dizertačná práca, Prešov 2004.

Unger 1980.

Unger Emil: Magyar éremhatározó. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest 1980.

Igor Prohnenko, Volodimir Mojzsesz, Maria Zsilenko

Науково-дослідний інститут карпатознавства
Ужгородського національного університету
88017 Ужгород
вул. Університетська, 14
Україна
e-mail: arhlabunu@ukr.net

The archaeological study of Medieval and Early Modern Period castles in the Transcarpathian Region

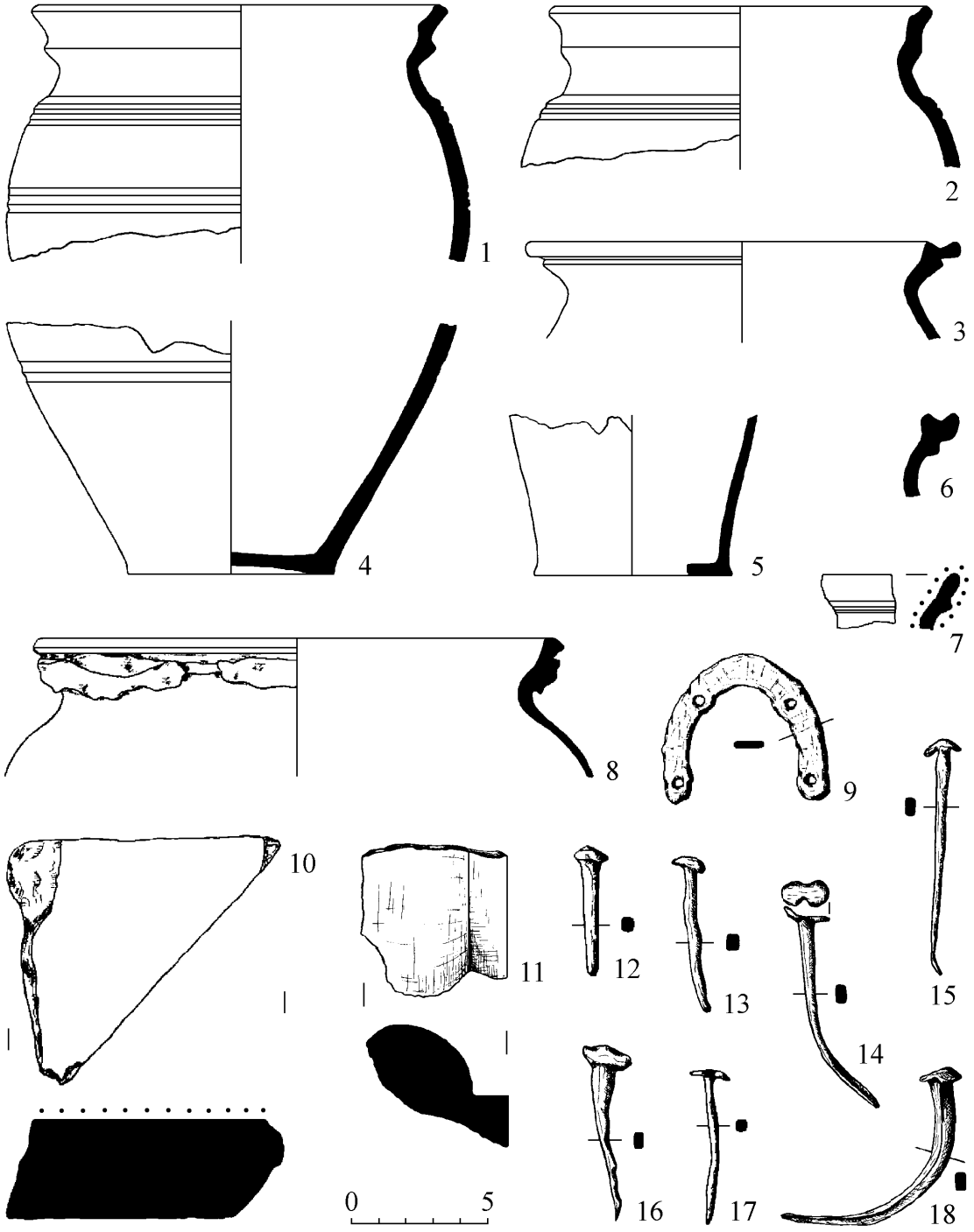
The three main periods in the construction of the Medieval fortifications in the Transcarpathian Region have been defined based on reliable local findings. The first period, the late-13th century (Bron'ka, Nevyts'ke and Sil'ce) and the second one, mid-14th century (Korolevo, Khust and Nevyts'ke) were connected to the construction of the network of castles in the Hungarian Kingdom. Their construction was motivated by the threat coming from the south and took place among the conditions of the post-Mongol economic recovery. The round shaped keeps have been typical for the first period and the square shaped towers for the second one. Both periods are characterised by small territory occupied by the fortifications and thin cultural horizon. This makes possible to argue about their dominating and controlling function at that time.

Situation has changed drastically in the second half of the 15th – early-16th century, when fire weapons became widely spread. It generated massive reconstruction of the existing (Korolevo, Vynohradiv and Nevyts'ke) and construction of new powerful fortifications (Seredne, Kvasovo). The castle in Bron'ka has been used as a controlling one at that time (Pl. I).

Most of the castles, except for Uzhhorod, Mukachevo and Khust, ceased to function in the 17th–18th century.

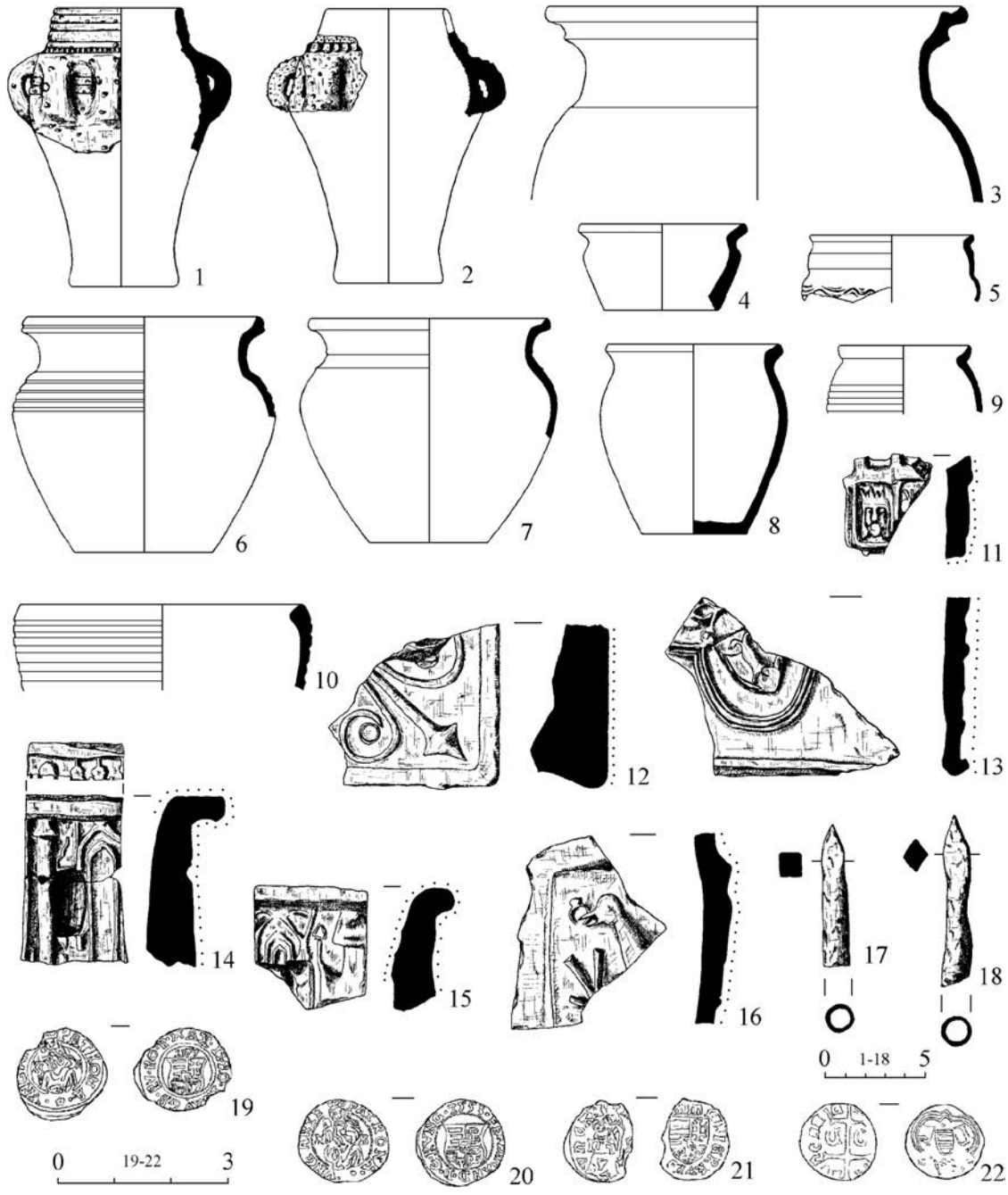
Igor Prohnenko, Volodymyr Moizhes, Maria Zhylenko

Uzhhorod National University
Carpathian Research Institute
88017 Uzhhorod
vul. Universitetska, 14
Ukraine
e-mail: arhlabunu@ukr.net

I. tábla
Nagyszőlős–Kankó vára

Plate I
Vynohradiv–Kankó Castle

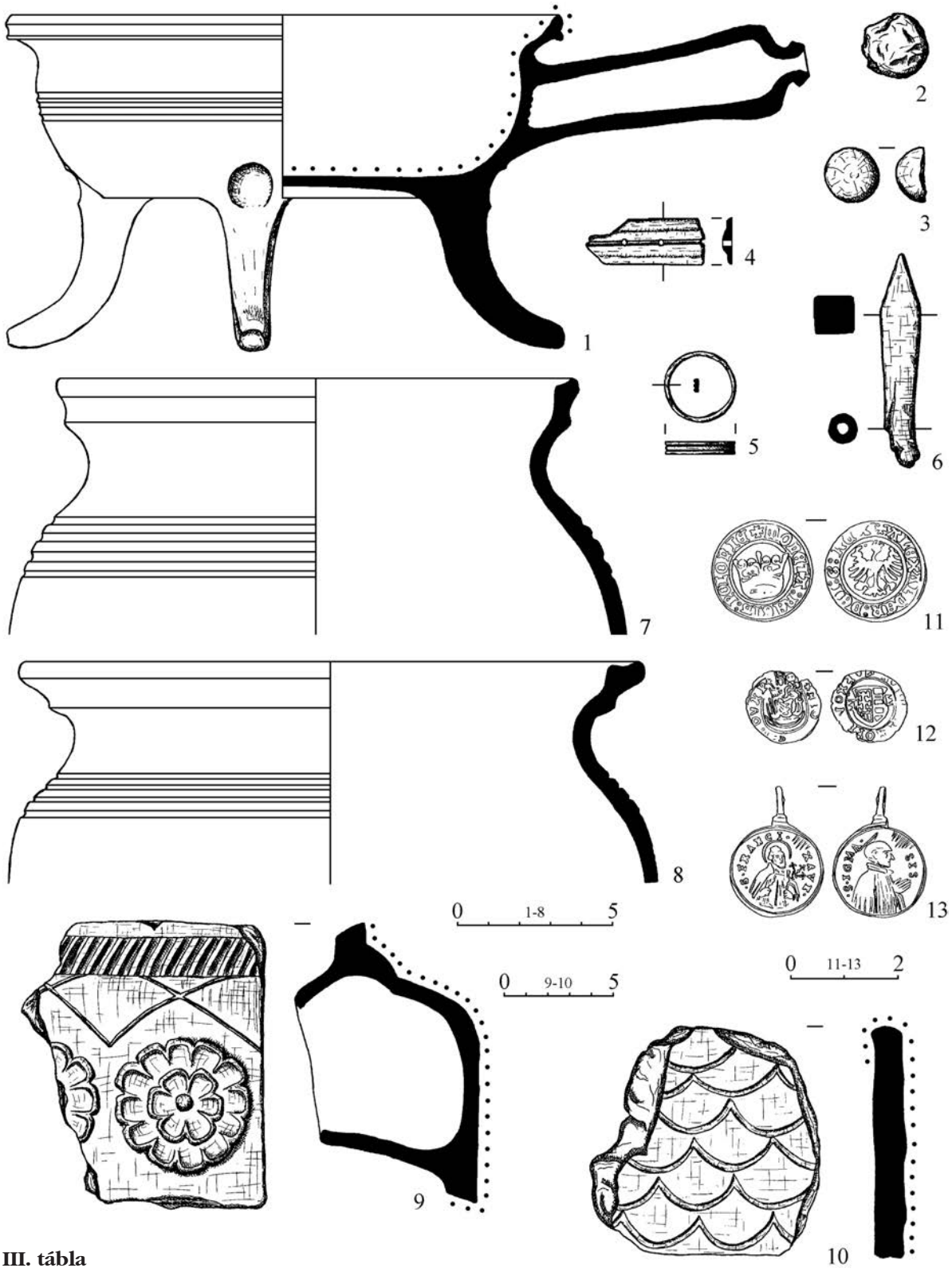

II. tábla

Királyháza–Nyaláb vára, a 2007. évi ásatás leletanyaga

Plate II

Korolevo–Nyaláb Castle, find material from the excavation in 2007

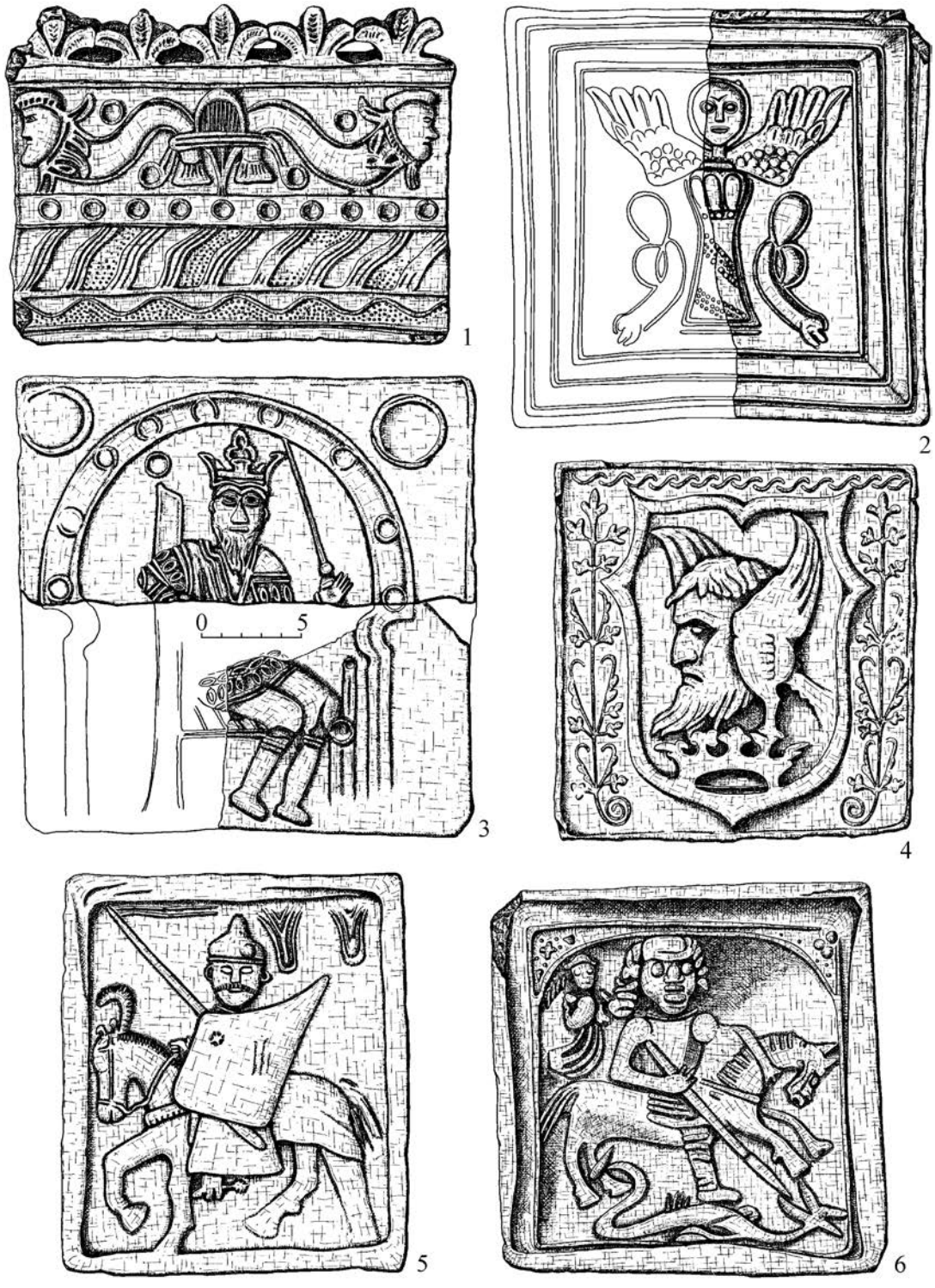

III. tábla

Királyháza–Nyaláb vára, a 2011 évi ásatás fontosabb leletei

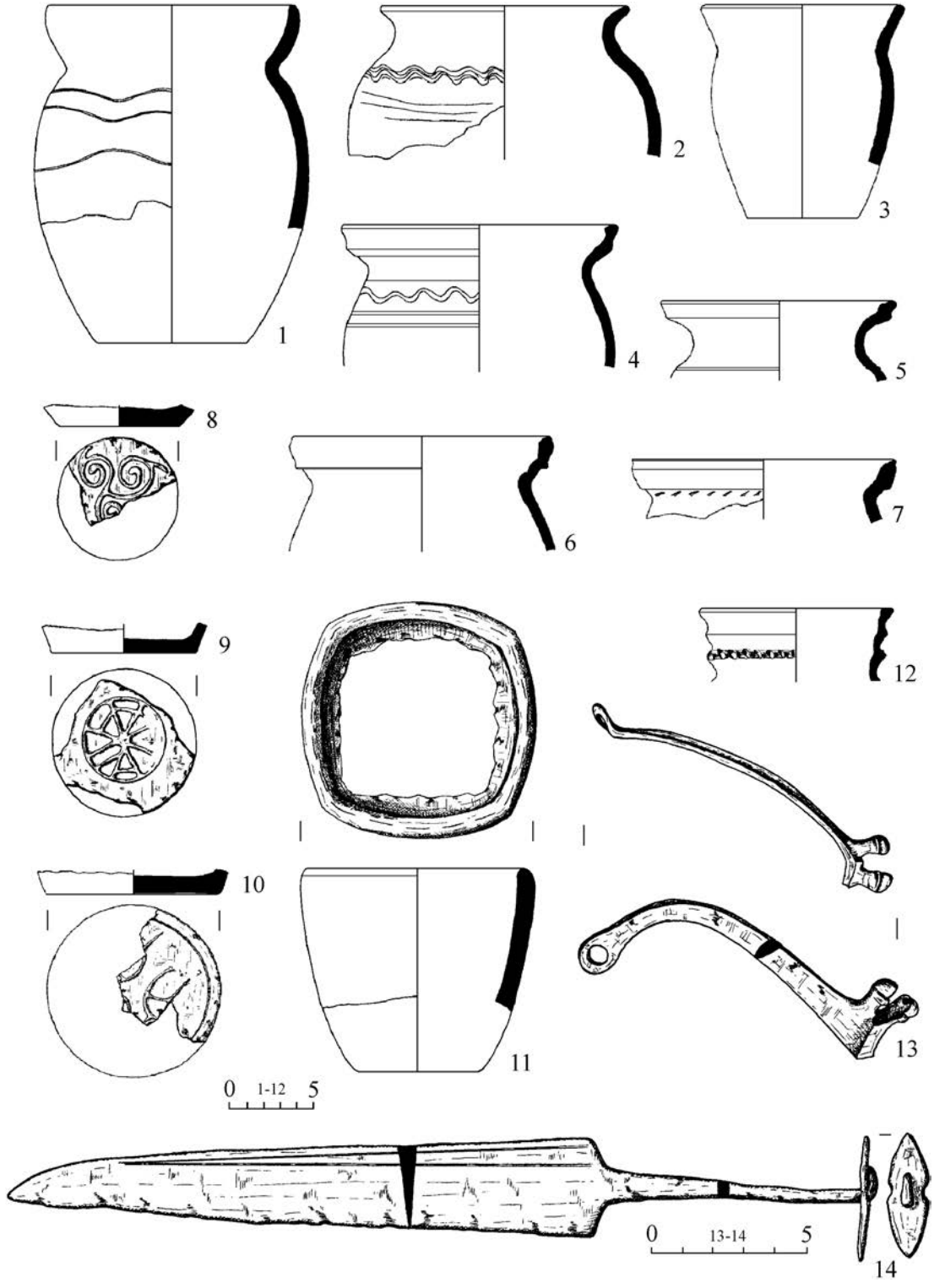
Plate III

Korolevo–Nyaláb Castle, major finds from the excavation of 2011

IV. tábla
Királyháza–Nyaláb vára, kályhacsempe

Plate IV
Korolevo–Nyaláb Castle, stove tile

V. tábla
Baranka (Császár-hegy), leletek

Plate V
Bron'ka (Császár Hill), finds

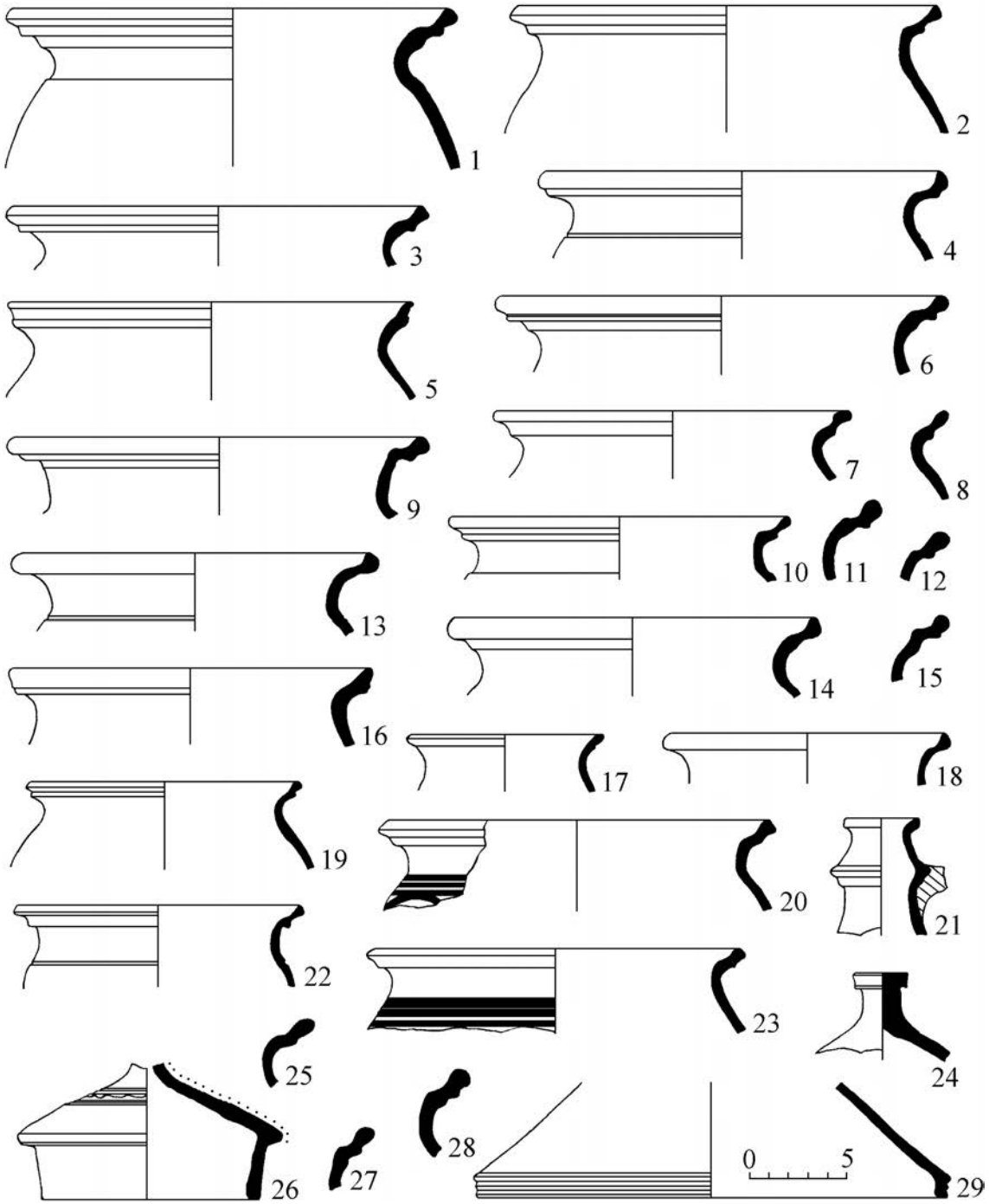
VI. tábla
Szerednye, az I. szelvény leletei

Plate VI
Seredne, finds from sector I

VII. tábla
Szerednye, az I. szelvény leletei

Plate VII
Seredne, finds from sector I

VIII. tábla

Szerednye, a felső szint (0,1–0,5 m) kerámiája

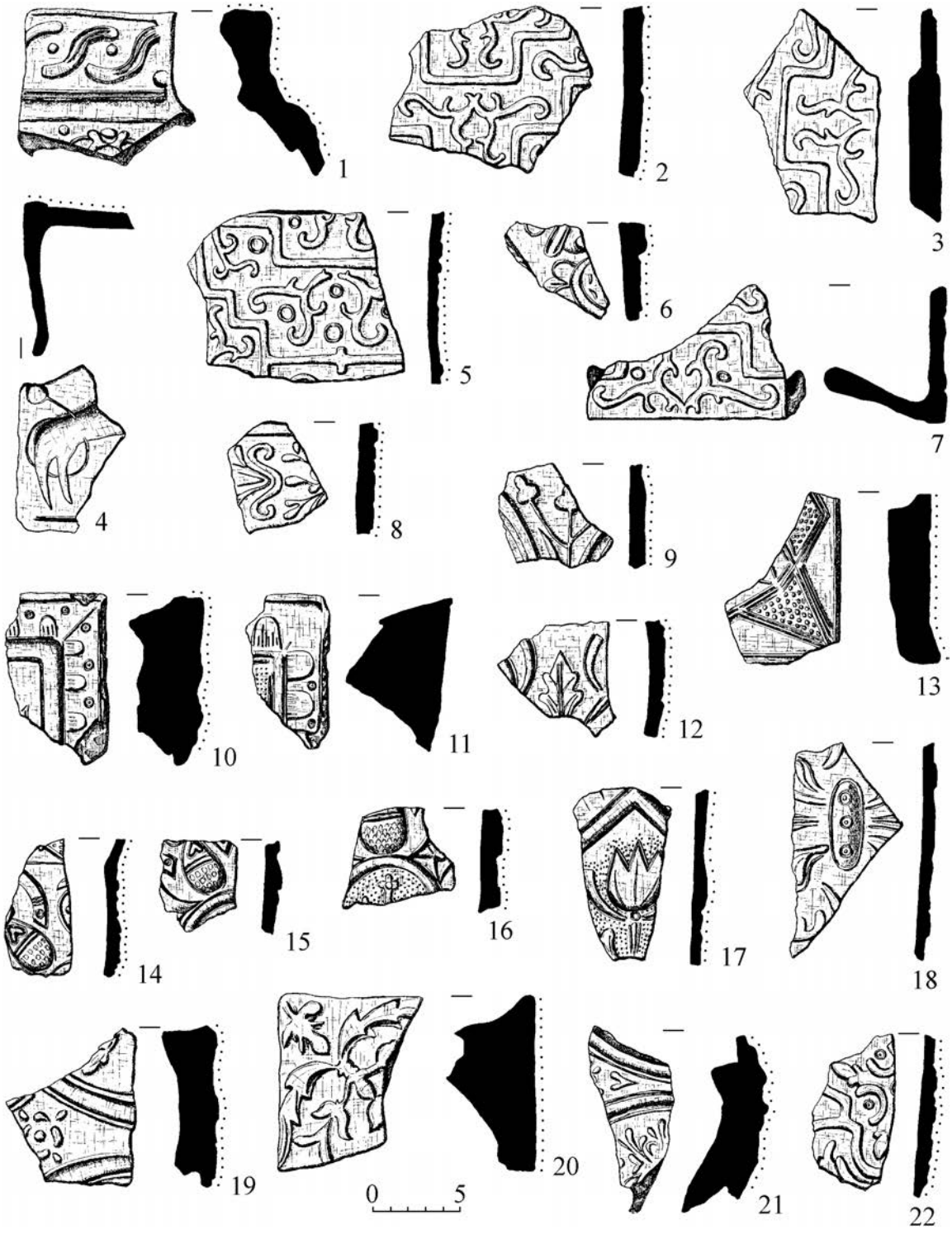
Plate VIII

Seredne, pottery from the upper layer (0.1–0.5 m)

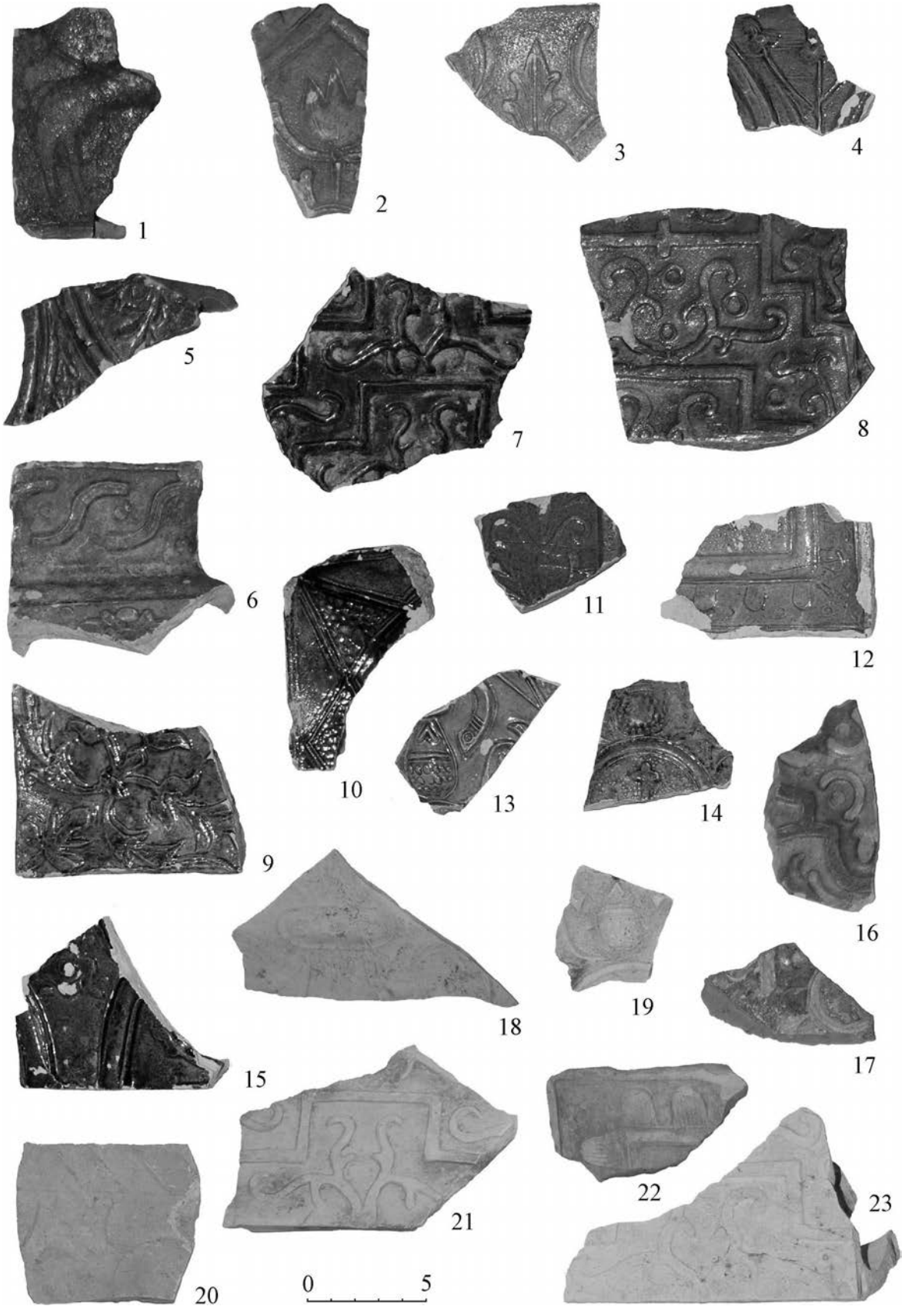
IX. tábla
Szerednye, az alsó szint (0,5–2 m) kerámiája

Plate IX
Seredne, pottery from the bottom layer (0.5–2 m)

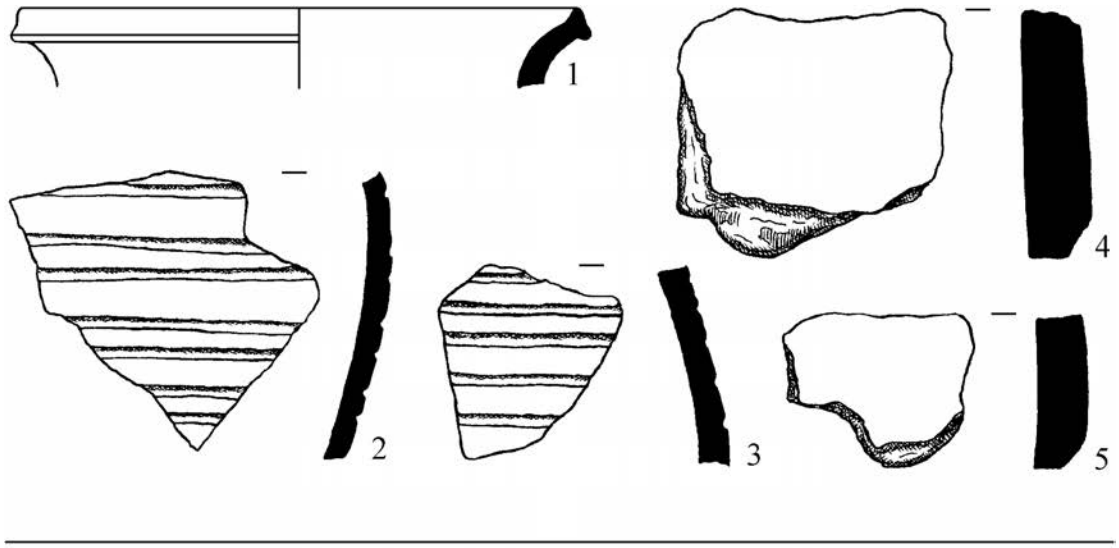
X. tábla
Szerednye, I. szelvény, kályhacsempék

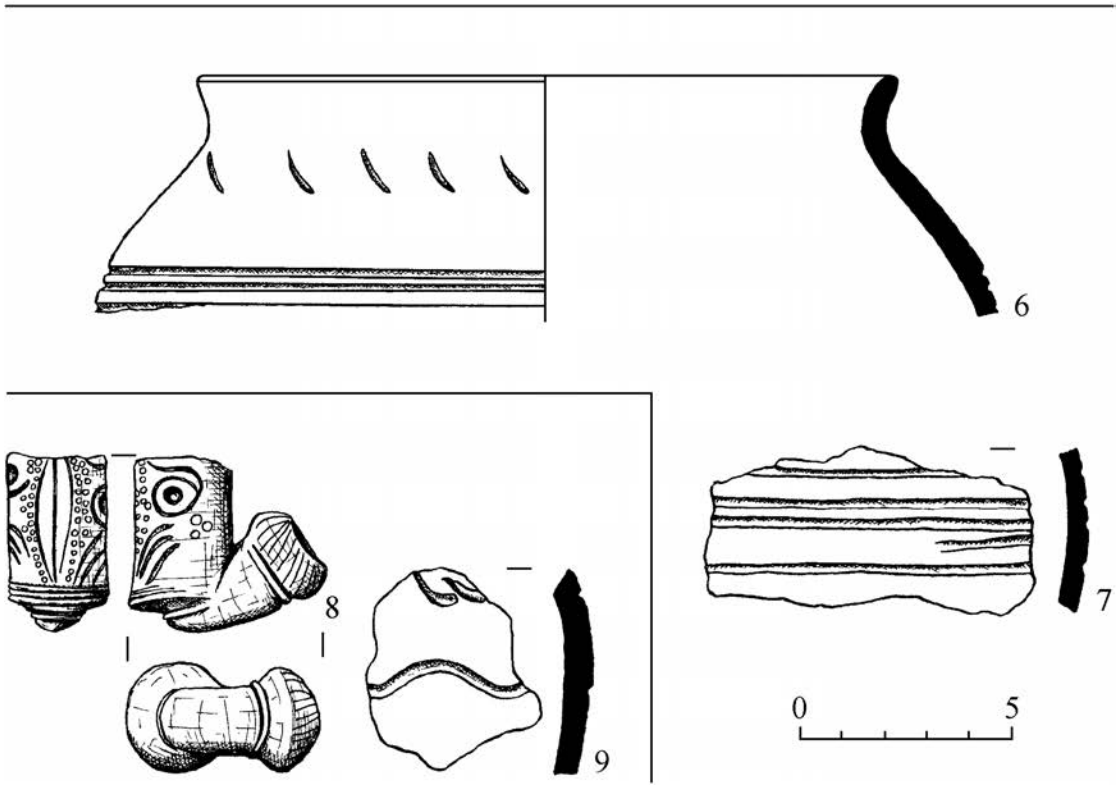
Plate X
Seredne, sector I, stove tiles

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
0
5

XI. tábla
Szerednye, I. szelvény, kályhacsempék

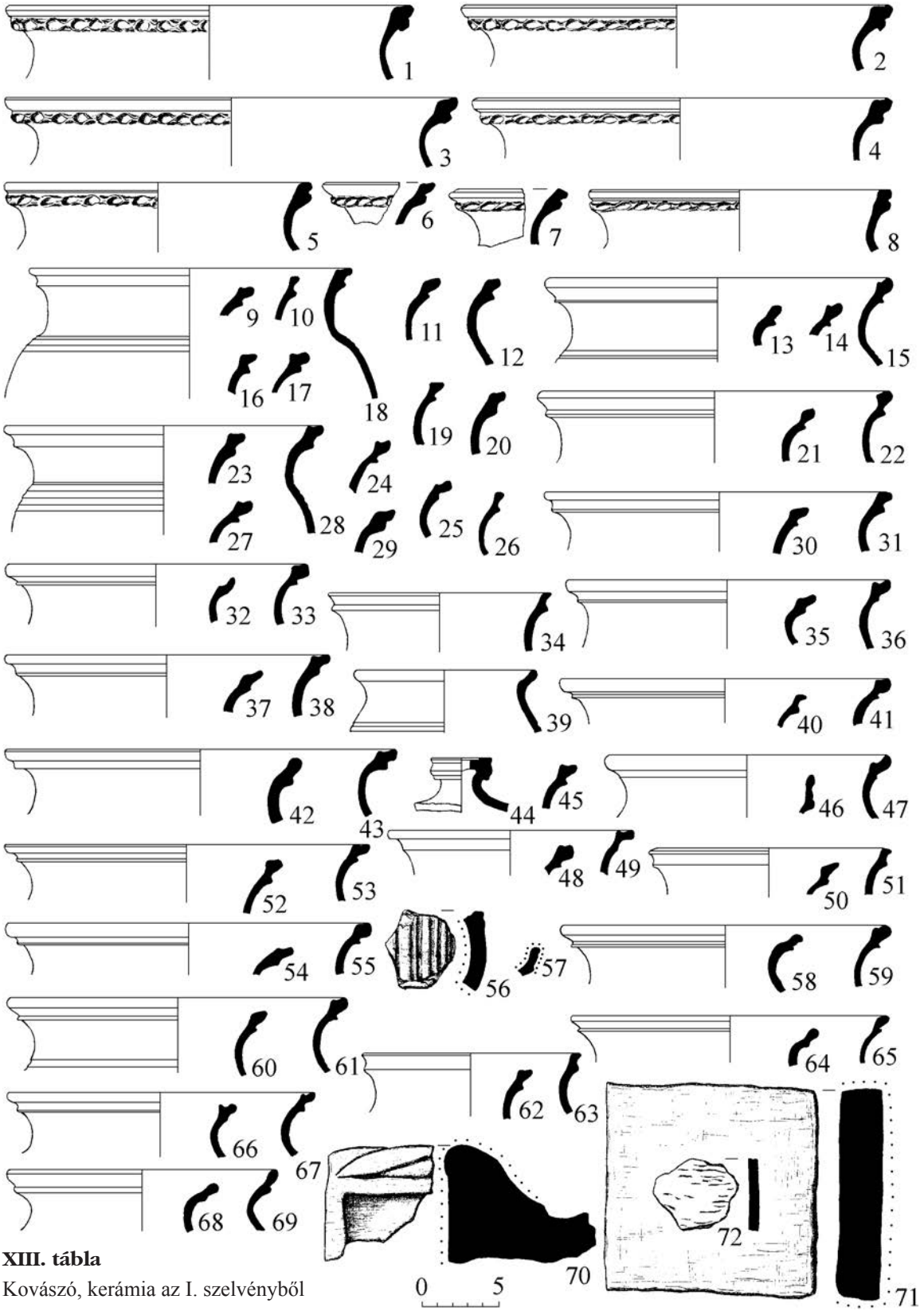
Plate XI
Seredne, sector I, stove tiles

XII. tábla
Szilce, Bodolóvár, leletek 1–5: a szelvényből, 6–7: az 1. kutatóárokból, 8–9: a 2. kutatóárokból

Plate XII
Sil'ce, Bodoló Castle, finds: 1–5: from the sector, 6–7: from test trench 1, 8–9: from test trench 2

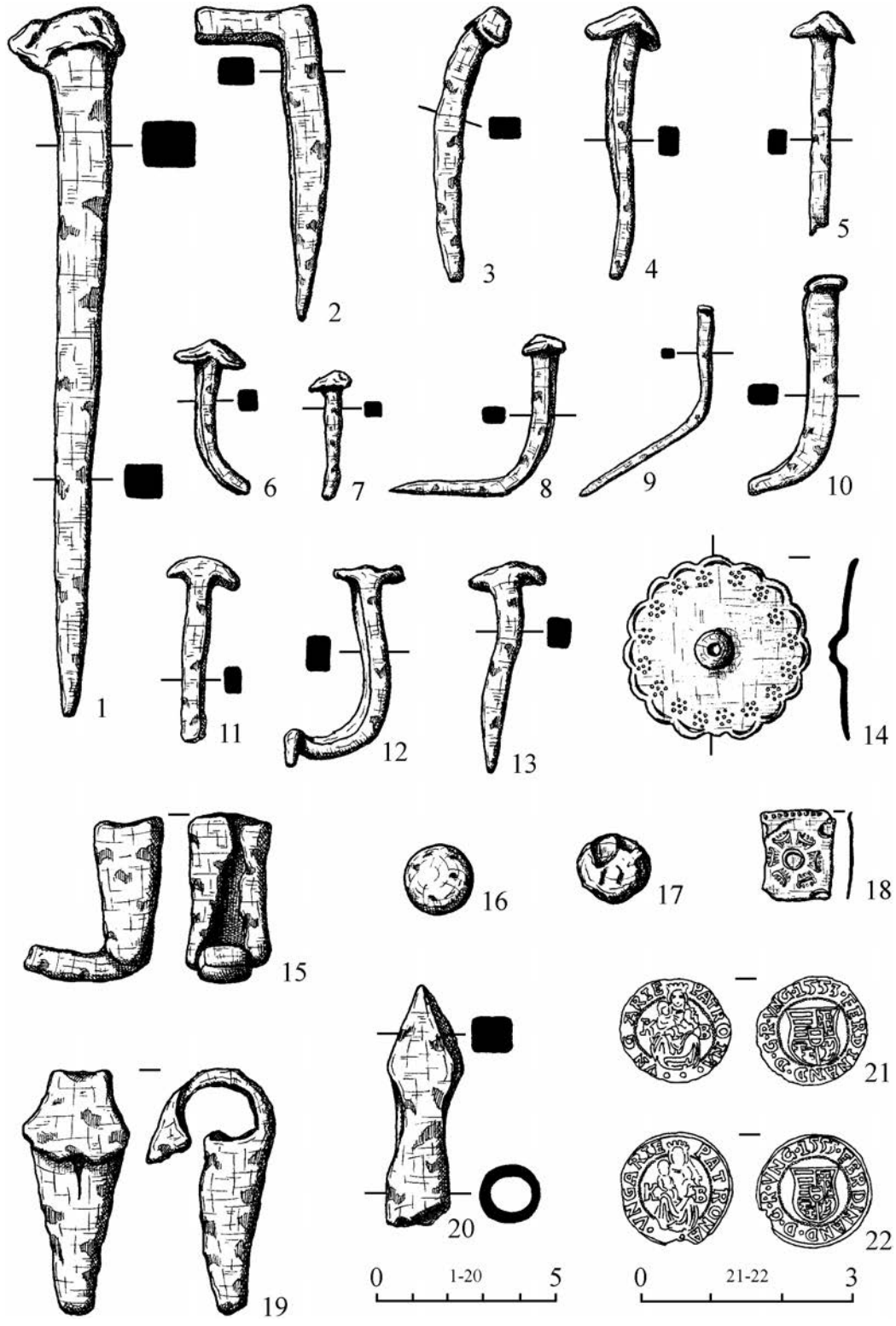

XIII. tábla

Kovászó, kerámia az I. szelvényből

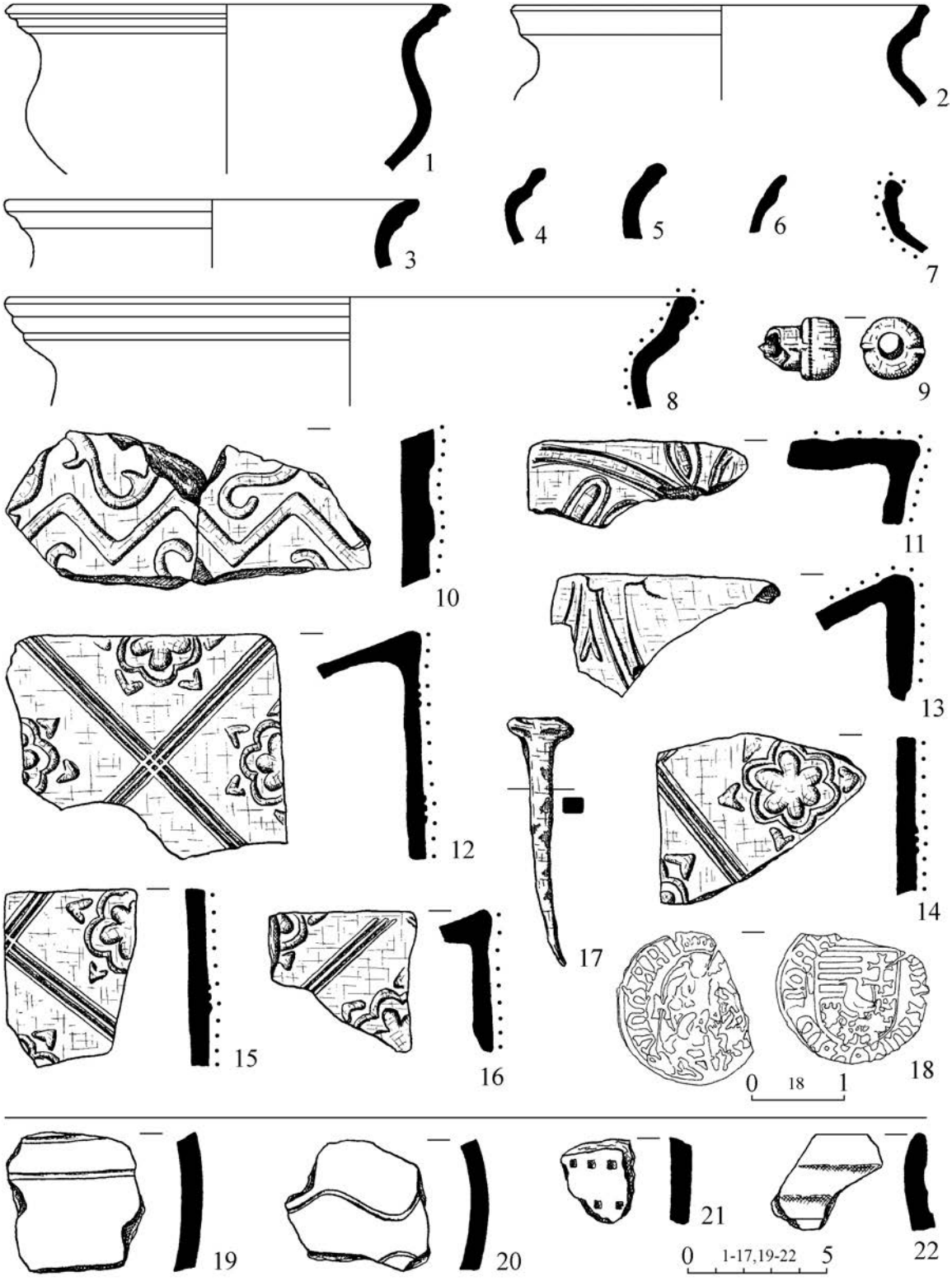
Plate XIII

Kvasovo, pottery from sector I

XIV. tábla
Kovászó, leletek az I. szelvényből

Plate XIV
Kvasovo, finds from sector I

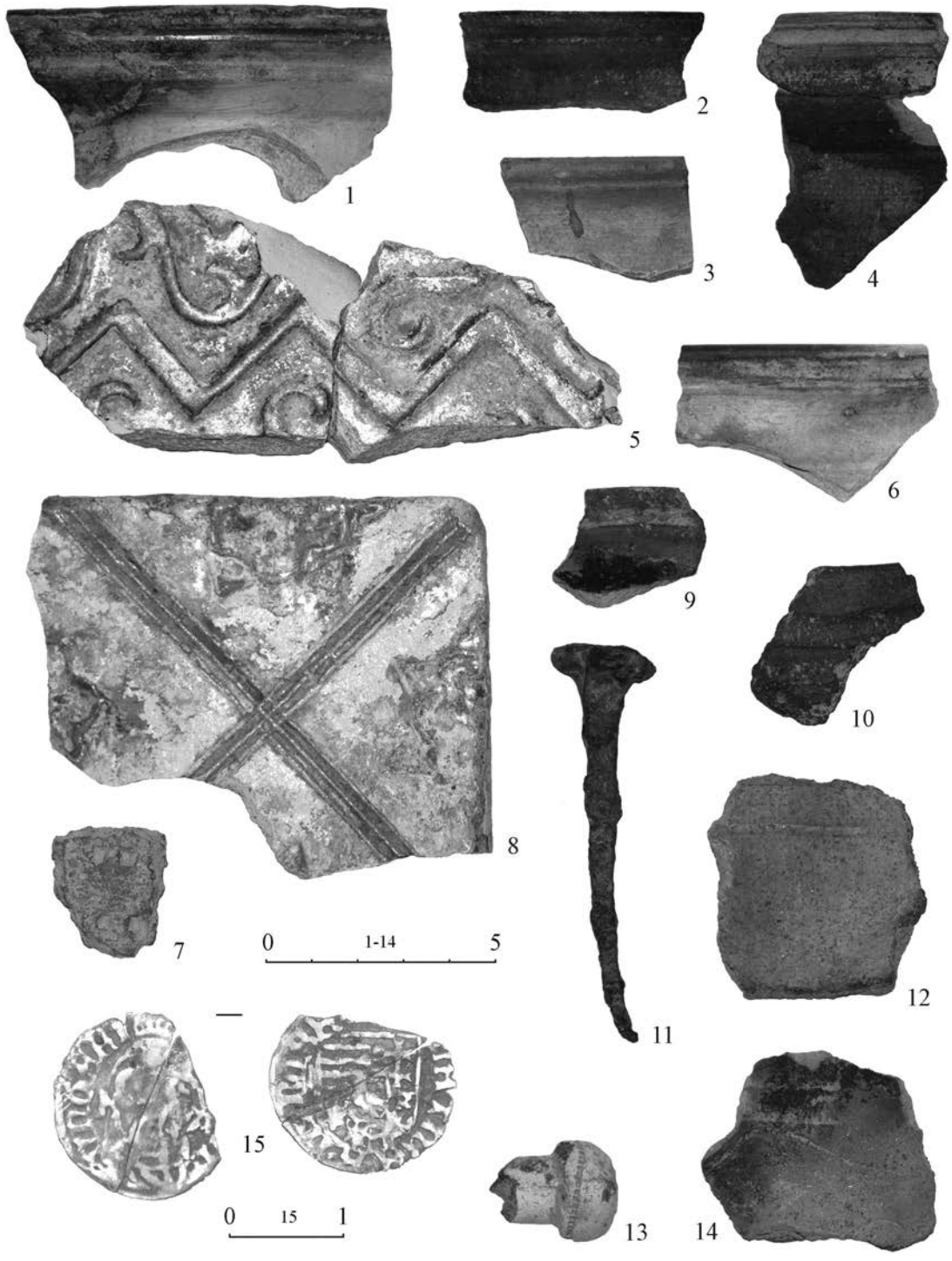

XV. tábla

Beregszentmiklós, az 1. kutatóárok leletei 1–18: 1. horizont, 19–22: 2. horizont

Plate XV

Chynadiyovo, finds from test trench 1: 1–18: level 1, 19–22: level 2

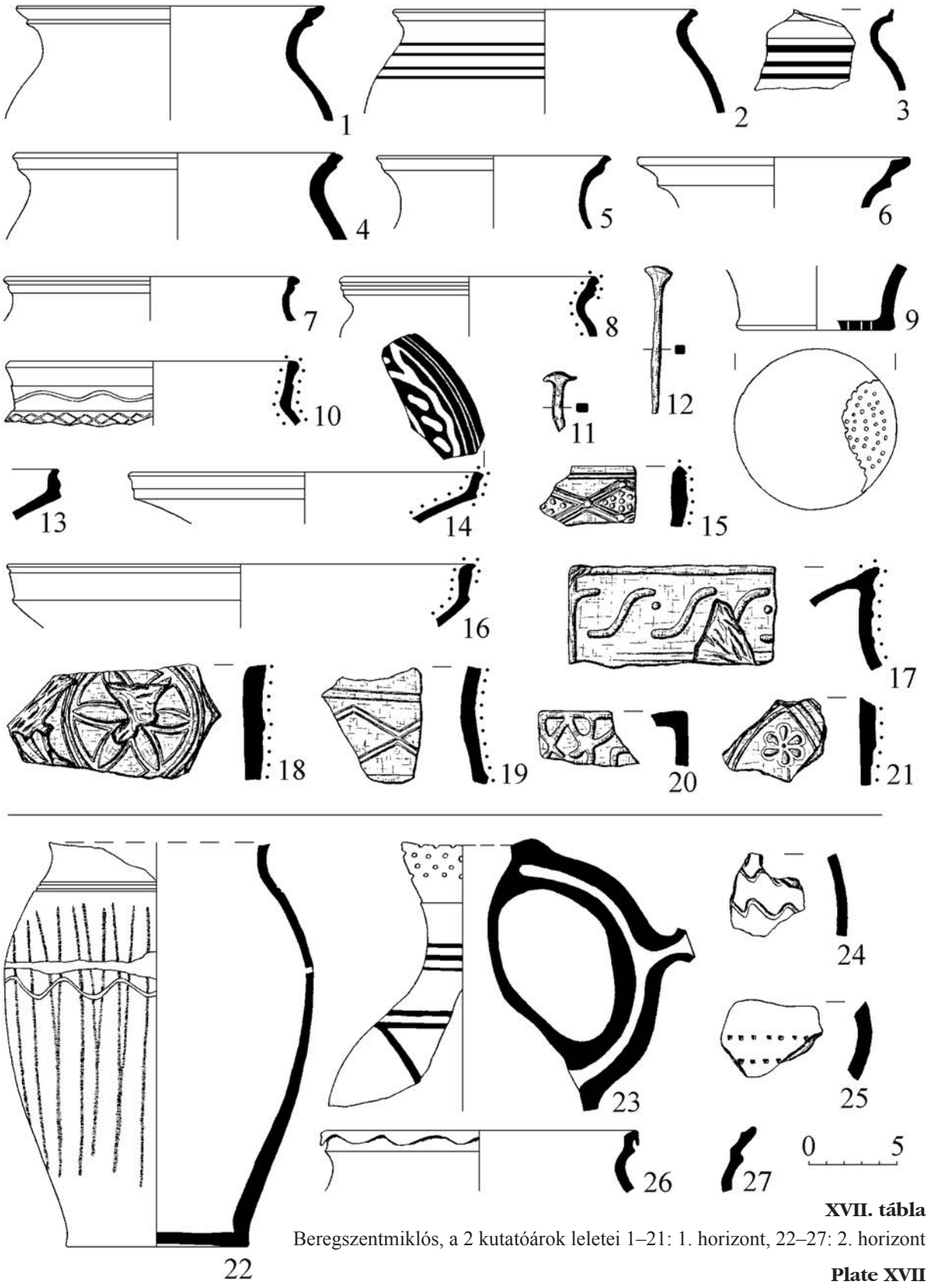

XVI. tábla

Beregszentmiklós, az 1. kutatóárok leletei 1–11: 1. horizont, 12–15: 2. horizont

Plate XVI

Chynadiyovo, finds from test trench 1: 1–11: level 1, 12–15: level 2

XVII. tábla

Beregszentmiklós, a 2 kutatóárok leletei 1–21: 1. horizont, 22–27: 2. horizont

Plate XVII

Chynadiyovo, finds from test trench 2: 1–21: level 1, 22–27: level 2

A margittai kerámia XVII–XVIII. századi előzményei

Emődi János

Margittán az idők folyamán mindig nagyszámú iparos élt. Egyidőben több céh is működött a településen, mely egyike volt ama hat Bihar megyei helységnek ahol a XVII–XVIII. században tíz vagy több foglalkozást űztek a lakók (Bársony 1984. 121., 125–126.). A településnek 1859-ben 3218 lakosa volt, közülük 560 iparos, 19 kereskedő. Évi hat vásárt tartottak (Fényes 1859. 273.).

A margittai fazekasság igen nagy múltra tekint vissza. Elég megemlítenünk, hogy már a Hódoltság előtt létezett a *Platea Fazekas* (Jakó 1940. 296.), mely minden bizonnyal azonos volt a közelmúltban még ugyanazon nevet viselő utcával,[1] ami érthető, ugyanis a mindenkori fazekasoknak érdekükben állt, hogy az agyagbányák közelében lakjanak (Cseredomb, Lapis / Lapos, a város északkeleti részén). Az a tény, hogy az akkor már ott álló – a XVI. századtól református – templommal és a Fazekas utcával együtt említik a ma is létező Körtvélyes, Sáros, Kis és Petri utcákat is, bizonyítja, hogy a település mai szerkezete – legalábbis a központi részén, a templomtér környezetében – már kialakult. (Ezeket a XVIII–XIX. században is említik, a Petri utcát 1793-ban, a Régi Tót utcát 1793-ban, az Új Tót utcát 1805-ben, a Régi Tót utcához tartozó Új Űlést 1805-ben, a Hajnal utcát 1805-ben, a Hurubát 1818-ban).[2]

Nem tudjuk, mikor szerveződött céhbe a margittai fazekas társadalom, a fél évezrede létező utcanév elképzelhetővé teszi a közép- vagy fejedelemség kori létezését. A XVIII. századi margittai fazekasságról kevés írásos adat őrződött meg. A század elején – 1723-ban – a margittai fazekasok a kolozsvári mesterektől kölcsönözték azok céhszabályzatát, melynek hitelesített másolatát meg is kapták (Mózes 1985. 392. 30. jegyzet).[3] Az annak alapján szerkesztett margittai változat nem maradt fenn – vagy nem is készült –, hanem a kolozsvári másolatot használták. Az irathoz a vidék földesura, Csáky Zsigmond gróf is írt egy pár soros jóváhagyó szöveget.[4] Nem tudhatjuk, hogy a szabályzat megszerzéséért fáradozó Szűts Sámuel és Posa Lajos margittai fő- és alcéhmester az iratot egy akkor alakuló céh számára vagy egy már régebb óta létező társaság részére kérték-e.[5] Minden esetre ettől kezdve céhes élettel számolhatunk, még ha erre kevés bizonyíték maradt is fenn. Egy már közölt 1757. évi irat egy 30 esztendeig a margittai *céhben* dolgozó fazekas-kályhásról tudósít, aki az évben megvakult, és a hatóság utasítására segítséget kapott a társulattól (Papp 1998. 139.).

---

[1] Fazekas u. (18–20 sz.), Mussolini u. (1940), Linder János u. (1950), 30 Decembrie u. (1980), 1 Decembrie u. (2012).

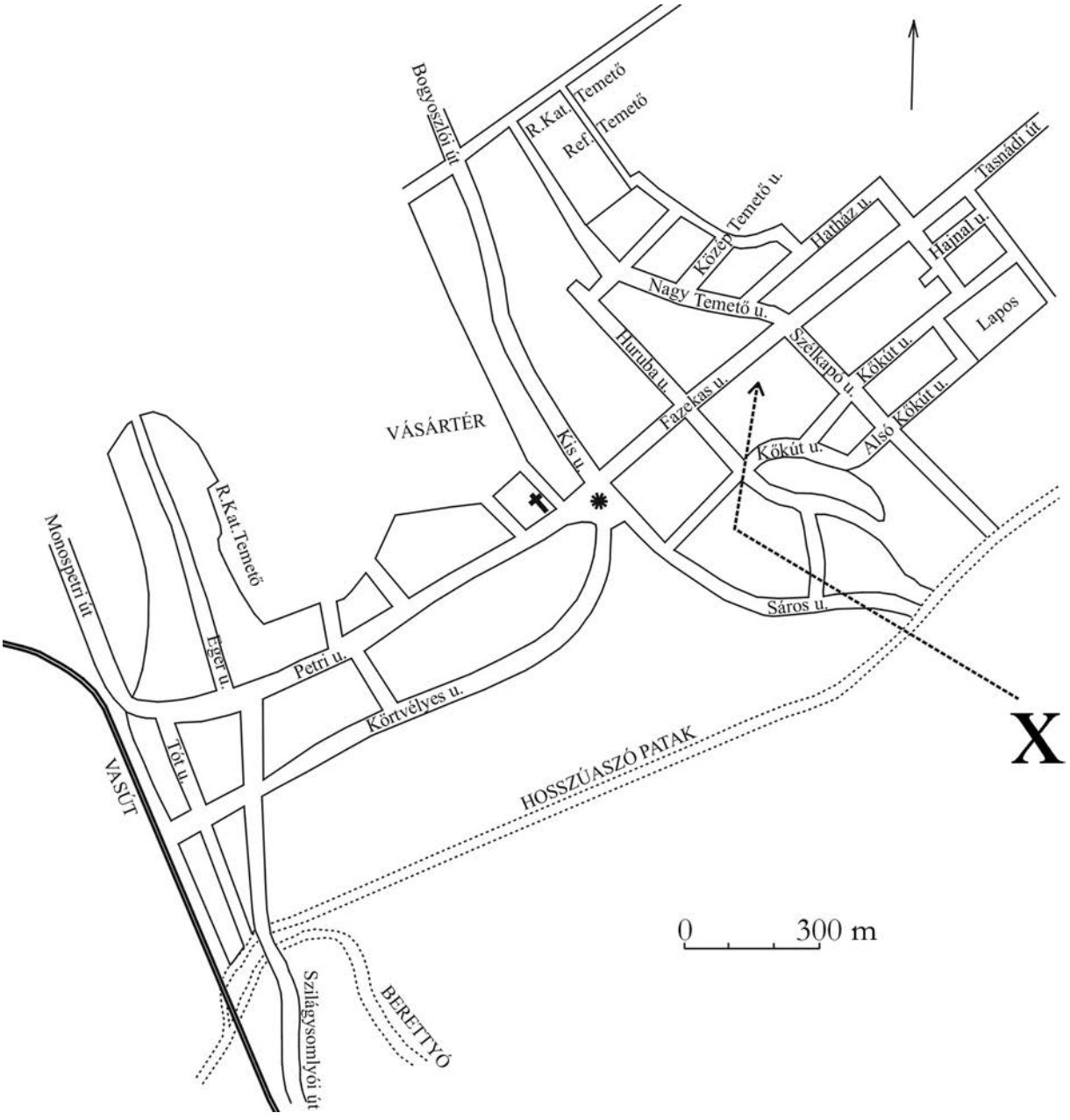
[2] Egyházi anyakönyvi adatok alapján.

[3] RNLBm / Bihar Vármegye Levéltára (41. lsz.), 110 sz. mikrofilmtekercs, 56–79 felvételek. A kolozsvári szabályzatot kísérő iratot aláíró három mester – Csehi D., Perlaky M., Budai I. – nem a margittai céh vezetői voltak, miként a szerző vélte, hanem a kolozsvári céh elöljárói!

[4] RNLBm / Bihar Vármegye Levéltára (41. lsz.), 110 sz. mikrofilmtekercs, 79. felvétel.

[5] A jelenleg hozzáférhetetlen iratok magyar és latin szövegének olvasata és fordítása még nem áll rendelkezésre.

A másik a margittai fazekas céh gyűléseinek jegyzőkönyvében található,[6] ahol bejegyezték, hogy a „temetési büntetés” (hiányzáskor – a szerző megjegyzése) összege – 20 Kr. – *1807 óta* nem változott, a céh vezetősége azonban 1858-ban megpróbálta felemelni az összeget, de végül elállt a szándékától. A margittai újkori fazekasság története és a több száz fazekas nevét tartalmazó adattára a közeljövőben fog megjelenni önálló kötetben (Emődi–Sándor–Wilhelm 2013.).

1. kép

Margitta térképe a XX. század első felében. X: A XVII–XVIII. századi lelőhely (a selejtgödör) előkerülési helye

Fig. 1

Map of Marghita from the first half of the 20th century. X: Situation of the 17th–18th century waste-pit

[6] RNLBm / Céhes iratok gyűjteménye (1137. lsz.), 20. iratcsomó, 8.

Mivel a magángyűjteményekben még fellelhető margittai kerámiaedény szinte mindegyike aránylag új keletű – többnyire a XX. század első feléből – megpróbáltunk itt is (akárcsak korábban, Mezőtelegd esetében) egy fazekas selejtgödröt keresni. A margittai Fazekas utca 38. számú ház udvarának végén, kb. 50 cm mélységben sikerült észrevennünk egy nagyobb méretű edényégető kemence alját (1. kép). A kemence átmérője 3 méter volt, vízszintes agyagtalpa 25 cm mélységig paticsszerűen vörösre égett át. Közvetlenül ennek felszínéről néhány jellegzetes kerámiatöredéket gyűjtöttünk össze. Mindössze egy méterre a kemence északi oldalától mélyült le a fazekas selejtgödre, ahová az égetéskor meghibásodott edényeket dobták be. A gödör felett ma kerítés húzódik, kettéosztva azt.[7] A gödör délnyugati végét modern szemétgödör metszette, bolygatatlanul maradt felületének is csak felét tárhattuk fel. Szabálytalan formája és egyenetlen fenékmélysége azt sugallja, hogy 1–2 alkalommal – újabb égetések után – kibővítették. A gödör teljes feltárt részén azonos kerámiatípusok töredékeit találtuk. Észrevehető volt, hogy a meghibásodott edényeket – hogy minél több férjen el a gödörben – jól megtaposták, így kevés kivétellel csak 2–5 centiméteres nagyságú apró töredékeket tudtunk összegyűjteni. Ezek ugyanolyan kivitelűek, színűek és díszítésűek voltak, mint a kemence padlójáról felszedett darabkák: elsősorban vékony, 2,5–4 mm falvastagságú edények töredékei.

Fazekasgödrünk mestere leginkább nem túl nagyméretű fazekakat és tejesköcsögöket készített, de nem mondhatjuk, hogy ezekre a termékekre „szakosodott", mert ezeken kívül – ugyan kisebb számban – szilkét, kacsasütőt, lábas serpenyőt, széles szájú kantát, rostélyos korsót, butykos korsót, tálat, tányért, tálkát, poharat és fedőt is találtunk. A nagyobb méretű edényeknek, így vizeskorsóknak, lábasoknak csak a szája, füle, fogantyúja, lába került elő. Ezek többi része nagyobbára hiányzott, valószínűleg felhasználták valamire – betapasztották valahová.

A kerámia finom pasztájú, egyenletesen átégett, felületén színfoltok nélkül. Az edények legnagyobb része drapp, egészen világos barna, ritkán szürke. A kevés vörösre sikerült darab az elégtelen égetés eredménye. Az edények zöme az első égetéskor került a selejtgödörbe, így máz nélküliek. Az igen kisszámú, már a második égetés után kiselejtezett edénynek is csak a belseje mázazott, sötétbarnára (25 töredék), vöröses barnára (5 töredék) vagy sötét mustárzöldre (7 töredék). Egy esetben a barna színre a szájperem belsején 1 cm széles zöld sávot húztak, egy másikon a világoszöld máz a perem külső oldalát is fedi.

A legtöbb edénytípuson van egy vagy két fül. Ezek mindig szalagfülek, s legtöbbször a szájperem alól indulnak a derékig. Döntő többségükben a közepükön hosszában hornyoltak. Két tálnak kisméretű lapos füle volt az alsó részén, ahová spárgát fűztek be falra függesztés céljából.

Az edényeken szinte mindig látható valamilyen díszítés. A használt motívumok aránylag egyszerűek és kizárólag geometrikusak. A mintákat mindig ugyanolyan vörös-barna (vasoxid) festékkel készítették. Ez alól kivételt a fehér festékkel készült zsinórminták és a fehér sávok képezték. A zsinórmintát ritkán – főleg a szürke pasztájú és színű töredékeken – vörös-barna színnel is készítették.

A vízszintes vékony vonalak, vonalregiszterek felfestése nem mindig sikerült hibátlanra, a vonalak közötti távolság nem egyforma, vastagságuk sokszor ingadozik, néha hozzáérnek, sőt összeolvadnak a szomszéd vonallal, máshol megszakadnak. Egy ritka, a többihez képest mondhatni bravúros kivitelezésű darabot is találtunk: egy táltöredéken 5 millimétert alig kitevő sávban 5 párhuzamos, fél milliméter vastagságú csíkot húzott fazekasunk, tökéletes kivitelezéssel (IX. tábla 4.).

[7] Hálásan köszönjük a ház tulajdonosának, dr. Szabó Béla úrnak a kutatáshoz és a leletek összegyűjtéséhez adott engedélyét, úgyszintén a szomszédos But családnak az általuk nyújtott szívélyes segítségét!

Fazekak és tejesköcsögök. Mivel közöttük számos átmeneti forma található, és a díszítésük is azonos, együtt tárgyaljuk őket. Szájperemük külső oldalán legtöbbször három félkörös tag fut körbe, ritkábban két vagy csak egy tag és egy sekély horony (I–III. tábla, IV. tábla 1.). A fazekak szájátmérője 15–20 cm, a köcsögöké 10 cm.[8]

Díszítésük:

– Barna, vörös-barna 1–4 mm széles, vízszintes csíkokból vagy spirálban felvitt csíkból álló regiszterek futnak körbe különböző magasságokban.
– 8–16 mm széles, körbefutó vízszintes fehér sávok.
– 2–4 mm széles, kisebb-nagyobb amplitúdójú hullámos, barna, vörös-barna vagy fehér sávok.
– Ún. zsinórozásos minta (Csupor–Csuporné Angyal 1998. 105. 234. ábra), melynek színe fehér, nagyon ritkán vörös-barna.
– Néhány vízszintes csík, hullámvonal igen gyakran az edény peremének belső oldalát díszíti.
– Az edény peremének belső oldalán néha függőleges, 5 mm széles csíkok ereszkednek le (IV. tábla 2.).
– Három köcsög vagy fazék kis töredékén ritkán használt mintákat láthatunk: fenyő, párhuzamos sávok (III. tábla 6.).
– A minták mindenütt a fazekak, köcsögök külső, felső részét díszítik, az alsó felületet soha.

Szilkékhez tartozott néhány töredék (IV. tábla 4., V. tábla 1–3., XIII. tábla 1.), melyeknek rézsútos állású szája volt, kettőnél a száj külső oldalán hullámvonalak futnak körbe, kettőnél a száj zöld mázzal fedett, további töredékeket fehér festék fed. Egynek szájátmérője 15 cm (IV. tábla 4.).

Egy *kacsasütő* négy töredéke került elő, belül vörös-barna rácsmintával, kívül karcolt, hullámos és egyenes vonalakkal díszített (V. tábla 4–5.).

Mindössze egy pár *lábas serpenyő* darabját találtuk meg. Egyetlen díszük az egyik töredék szájperemének belső oldalán húzódó vízszintes barna csík (V. tábla 6., VI. tábla 1.).

A *kétszájú rostélyos vizeskorsók* 6–8 mm széles keskeny peremének külső oldalát mindig csak egy vízszintes horony osztja ketté, és néha fehérre festettek. A kisebb kiöntőszáj átmérője 2,5–3 cm, a nagyobbé 5–9 cm között mozog. Nyakukon vízszintes barna-vörös vonalkötegekből álló minta húzódik ugyanúgy, mint a fazekakon. Ebből három helyen szintén barna rácsos létraminta ereszkedik le, köztük fehér festékkel készített kígyózó sáv indul lefelé, ritkábban fehér párhuzamos vonalívek vagy csóvák. Ezek alatt ismét a fenti vonalkötegek zárják a díszítést, mint a fazekak esetében (VI. tábla 2–4.). Összesen 25 ilyen korsószáj és -nyak került elő, ugyanakkor mindössze kettő-háromhoz tartozó oldaltöredék (VII. tábla 1–3.).

Egy *széles szájú kanna* szájpereme ugyanolyan kiképzésű, mint a fazekak zöme. Díszítésük is azonos (VII. tábla 4.). Szájátmérője 10 cm. Egyetlen kanna szájperemének töredéke ujjbenyomásokkal díszített (III. tábla 5.).

Két kis *szűk szájú butykosnak* csak nyak- és válltöredéke került elő (VIII. tábla 1–2.), valamint néhány vékonyabb falú, fehér engóbos butykos hastájéki töredéke (XI. tábla 3–4.).

A fazekaknál használt díszítőmintákat viszontlátjuk a *tálakon*. Itt az egész belső felületet befedik, a külső részen soha nincs díszítés (VIII. tábla 3–6., IX. tábla). A tálak peremének felső részén gyakran fut körbe egy hullámos vonal, ritkábban különböző szélességű vonalkák, néha pontok díszítik (XI. tábla 1.). A tálak mérete és profilja változó, a legnagyobb két példány szájátmérője 26–28 cm, magasságuk 9–10 cm.

[8] Az edények igen töredékes volta miatt csak kevés átmérő és magasság méretet tudunk adni.

A felsorolt edényféleségek szájprofil kiképzésének általában volt egy legtöbb példányban előkerült „vezértípusa". A tálak esetében hasonló, gyakrabban használt típus nincs, a profilok igen nagy változatosságot mutatnak (ld. tálak szájprofilja: XIII. tábla 2–3.). Erre csak azt a magyarázatot találjuk, hogy a nagyobb tudást, gyakorlatot igénylő edényeket a mester korongozta, a tálak készítését pedig a segédjére, esetleg inasára hagyta, ráadásul ez utóbbiak szerződése időközben lejárhatott vagy gyakran felbomlott, így többen is dolgozhattak a mesternél egy égetésre való edény elkészítéséig.

A leletek közt van néhány kisméretű, alacsony edényke, melyeket a *karimás szélű tálakhoz* szoktak sorolni (Csupor–Csuporné Angyal 1998: 59., 95. kép). Vállukon párhuzamos vízszintes vonalkötegeket és/vagy hullámvonalakat láthatunk, a peremükön szintén (X. tábla 1–4., XIII. tábla 2.). A két restaurált példány szájátmérője 10, illetve 15 cm, magassága 7, illetve 8 cm. A többi töredék is kisméretű példányhoz tartozott. Egyetlen azonos formájú, de nagyobb, sötétszürke tálka szájátmérője 28 cm (X. tábla 3.). Ez az edénytípus – még ha egy részüket esetleg tálként használták is – nem illik a tálak közé: más a formájuk, méretük, a száj- és peremkiképzésük, oldalfaluk profilja, és táljainkkal ellentétben, melyek csak belül díszítettek és kívül nem, ezek fordítva: csak a külsejükön van festett minta.

A *tányérok* kis számban készültek, nagyon töredékes voltuk és az azonos minták miatt nehezen lehet őket elkülöníteni a tálaktól.

Néhány szájtöredék valószínűleg magas, alul karcsú *pohárhoz* (kupához?) tartozott, ezeknek szájpereme felül élben végződik (ld. pohár szájprofilok: XIII. tábla 1. első három profil).

Négy kisméretű *fedő* egy-egy töredékét találtuk meg. Közülük egyen a fazekakon is használt sávos-regiszteres minta fut körbe, egynek csak a gombja maradt meg (XI. tábla 2.).

Egy ismeretlen formájú edény töredékén két kis egyforma kiöntőszájat látunk, melyek a peremen egy síkban helyezkednek el(!). A perem ujjbenyomásokkal díszített (XII. tábla 5.).

Az említett *festésen* kívül különböző edényfajtákon kis számban *karcolt minták* is láthatók. Ezek két részre oszthatók. Az elsőhöz a régebbi, hódoltsági díszítési módot képviselő néhány töredék tartozik, ahol a fehér engóbos felszínbe a karccal többnyire csak kijelölték a festékkel kitöltendő minták szélét (XI. tábla 5., 7.). Más daraboknál a minta 1-4 vízszintes vonalból áll, ritkán szélesebben karcolva, hasonló hullámos vonallal együtt. Jelen van két szilkén, ahol karcolt hullámvonalat látunk, az elsőnek a derekán is van pár vékony karcolt csík (IV. tábla 4., V. tábla 1.), ugyancsak az említett, belül festett kacsasütő külső oldalán (V. tábla 3–4.). A festett kannán, ahol a zsinórozási minta két sora között húzódik 3 karcolt vízszintes vonal (VII. tábla 4.), egy butykos vállán (VIII. tábla 2.), egy karimás szélű szürke tál vállán 3 csík (X. tábla 3.), néhány fehér engóbos, valószínűleg korsótöredéken (XI. tábla 3–4.) tűnik még fel a karcolás.

Analógiák

Vízszintes és hullámos vonalakból álló minták előzményként az ország számos területéről ismeretesek a XVI–XVII. századból, de más-más edénytípusokon, más díszítésekkel együtt és más kivitelezési móddal (Simon 2000. 74–76. ábra, Lázár 1986. 3: 7., 7: 1., 11: 1. kép, Parádi 1963. 242. 27: 1. kép, Andronic–Neamţu–Dinu 1967. 223. 31: 10. kép). Biharból valamennyire hasonló kerámiát az ezt az időszakot célzó ásatások hiányában csak a váradi várból és környékéről ismerünk, ahol ugyanilyen pasztájú és színű kerámián jelen van a vízszintes és hullámvonal dísz, igaz hiányzik ezeknek sűrű és vékony vonalas, valamint több regiszterbe rendezett változata, úgyszintén a köztük levő fehér sávozás, de fellelhető a szájperemek hármas osztása vízszintes hornyolással, a peremek belső oldalán a függőleges fehér vonalak, valamint az itt talált edények külseje sem

mázazott (Emődi 1998. 69., 29., 33: 21., 36., 37: 2–7. ábra, XXXVI: 1., valamennyi szórvány, Rusu 2002. planşa CII: b., CIV: a.). Az említett, a peremekből leereszkedő függőleges csíkok (IV. tábla 2.) a mezőtelegdi kerámián is előfordulnak (Emődi–Sipos 2003. 231. 40: 9–11. kép).

Az edények ilyen regiszterszerűen rendezett mintasávokkal díszítésére analógiaként a hódmezővásárhelyi leletekre utalunk (Lajkó 2007. XIII–XIV. tábla). Néhány díszítőminta is azonos a Margittán találtakkal (Lajkó 2007. X: 3. – a csésze és a mintája is). Megemlítendő még egy Szentendrén talált korsó (Vida 2008. 98. 5 kép, és 99. – korsó és irodalma).

A zsinórozásos minta Mezőtelegden is jelen volt a köcsögökön, de a minta vízszintes elválasztása ritkán 3-4, legtöbbször 5-6 barnásvörös csíkkal történt (Emődi–Goman 1999/2000. 82. fig. 55., 55/a.),[9] a későbbi – XIX. század közepi-végi – telegdi edényeken csak a minta alsó része látható (Emődi–Goman 1999/2000. fig. 60., 62., 64–65.). A XIX. század eleji nagyváradi Korona fogadó anyagában szintén csak az alsó rész változatai jelennek meg, néha a felső sor helyén függőleges vagy rézsútos vonalak állnak (Emődi–Goman 1999/2000. 83. fig. 57.). A XIX. század végi – XX. század eleji néhány más központban legtöbbször újból az eredeti teljes minta jelenik meg (Kresz 1961. 313. 7. ábra, Kresz 1972. 232. 20. kép, Kresz 1991. 101., 105., 270., 293. kép, Szalay 2002/03. I. 108–109., 111., 124. kép, II. 207–215., 388., 463–464. kép).

Tomka Gábor a XVII. századra teszi a *hosszában hornyolt* fülek készítését (Tomka 2002. 307.). A szűrős korsók rácsos mintája ismert volt már a XVII. század második felében Körösréven is.[10] A hódoltsági idők kerámiája között gyakori forma volt a butykos korsó, ez Mezőtelegden ugyancsak jelen volt (Emődi–Sipos 2003. 228. 27. ábra, 234. 54. ábra): a forma továbbélt. A poharakhoz analógiát a váradi várnál (Emődi 1998. 35: 2. ábra) és a későbbi Korona fogadó leletei[11] között találtunk.

A karcolt minták első része a hódoltság kori fazekasság általánosan használt egyik díszítési módja.[12] A második karcolási mód – néhány vízszintes vonal – hosszú ideig és sok helyen, néha alkalomszerűen használt díszítés, kevésbé releváns. Pikkelyminta (néha piramisba rendezve) látszik néhány töredéken, melyek a festés előtt kerültek a selejtgödörbe (XI. tábla 5., 7.). Ilyen mintával díszített csésze Mezőtelegden is előkerült (Emődi–Sipos 2003. 231. 40: 1. kép, 232. 48. kép). Ezt az itáliai eredetű, a habánok által átvett motívumot az itteni fazekasok is használták, akárcsak az ország más részein a hódoltság korában és később.

Megemlítendő a gödörben talált két kis táltöredék (XI. tábla 5–6.), melyeknek díszítése, színezése és technikai kivitelezése teljesen megegyező a mezőtelegdi legrégebbi fazekastermékekével (Emődi–Sipos 2003. 222. 1–4., 28–40. képek), melyek azonosak az említett hódoltság kori, nagy területeken elterjedt kerámiatípussal (Soproni 1982. 5–8., 15–19. t., Vida 1999. 6., 11–21. kép, Lajkó 2007. 84., 15., 17–18. kép, Nagyváradon: Marta 1994. 411. pl. III., VI–VIII., Emődi 1998. XXXV: 4., XXXVI: 1–2. tábla). Két kis mázazott, színes, spriccelt mintás töredék (XII. tábla 2.) nem alkalmas kormeghatározásra. A spriccelés Biharban – és máshol is – a XVII–XIX. században volt használatos. Egy kis bronzcsat szintén nem alkalmas időbehatárolásra (XII. tábla 6.).

A margittai selejtgödör anyagának kronologikus besorolását valamennyire segítik a benne talált egyéb tárgyak. Így például egy török típusú töredékes pipa (XII. tábla 3–4.) – figyelembe véve a nyakgyűrű kiképzését, mely helyi magyar munka – valószínűleg már a törökök Biharból való kiűzése után készült (Kovács 1963. 259. I. t., Tomka 2000. 30–31.). Egy mindössze 2,5 cm-es

[9] Közleményünkben még túl későire datáltuk ezeket a leleteket.

[10] Közöletlen anyag.

[11] Közöletlenek.

[12] Mezőtelegden is találtunk ilyen töredékeket (Emődi–Sipos 2003. 207–208., Emődi–Goman 1999/2000. fig. 1: 7., fig. 42: 6–8., 10–12.).

cserepet (XII. tábla 1.) biztosan jellegzetes ónmázas habán készítménynek határozhatunk meg. A rajta lévő kis mintatöredék számos analógiáját ismerjük a XVII. század közepétől a következő század harmadik évtizedéig (Radványi–Réti 2011.).

A Mezőtelegden talált kerámia selejtgödör leleteit – figyelembe véve a számos hódoltság kori mintás töredéket – a XVII. század második felére kell datálnunk. Ezek kis száma Margittán talán azzal magyarázható, hogy a másfél évszázados magyarországi jelenlétével szemben a török Biharban mindössze 32 évre vetette meg lábát. Ráadásul a helység már közvetlenül a hódoltsági terület határán vagy azon kívül esik. A török kori időszak ízlése, kereskedelme nem tudta az erős helyi tradíciókkal rendelkező fazekasokat befolyásolni. Ugyanakkor valószínűleg – és ezt csak a jövő kutatásai fogják tisztázni – a margittai gödör 1-2 évtizeddel későbbi, mint a mezőtelegdi.

Ismételten elmondjuk, hogy mivel akárcsak Mezőtelegden, itt, Margittán is, a sok száz név szerint ismert fazekas közül mindössze ennek az egy, XVII. század végi (vagy XVIII. század eleji) mesternek a munkáit ismerjük. Elhamarkodott volna messzemenő következtetéseket megfogalmaznunk az itteni termékek alapján. A néprajzosok jövőbeli feladata, hogy mindkét helységben további hasonló, zárt egységet képező leletegyütteseket tárjanak fel (régészeti módszerekkel), és ezzel hozzájáruljanak e két vezető szerepet játszó fazekasközpont régebbi termékeinek megismeréséhez. Ugyanez a helyzet a harmadik fontos bihari fazekasközpont, Körösrév esetében is.

A *margittai* kemence ásatási anyaga egységes díszítésű, jellegzetes fazekas termékskálát mutat. Úgy gondoljuk, hogy a fazekasközpontok *regionalizálódási folyamatának* egyik korai jelenségeként, lenyomataként határozhatjuk meg.

Irodalom

Ambrusné 1972.

Ambrusné Kozák Éva: A hollókői vár ásatása. [Ausgrabung in der Burg von Hollókő.] *ArchÉrt* 99. 1972. 167–187.

Andronic–Neamţu–Dinu 1967.

Al. Andronic – Eugenia Neamţu – M. Dinu: Săpăturile arheologice de la Curtea domnească din Iaşi. [Les fouilles de la cour princière de Jassy.] *ArhMold* V. 1967. 169–286.

Bársony 1984.

Bársony István: Bihar megye adózó népessége a XVIII. században. Acta Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth nominatae. Series Historica 36., Magyar történeti tanulmányok XVI. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1984.

Csupor–Csuporné Angyal 1998.

Csupor István – Csuporné Angyal Zsuzsa: Fazekaskönyv. Mezőgazda Kiadó – Planétás Kiadó, Budapest 1998.

Emődi 1998.

Emődi János: Egy pipakészítő műhely a Krisztina utcában. In: Történeti adatok Nagyvárad múltjából II. Szerk. Emődi János. Literator Kiadó, Nagyvárad 1998. 127–136.

Emődi–Goman 1999/2000.

Ioan Emődi – Ioan Goman: Centrul de olărit Tileagd. *Biharea* 1999–2000. XXVI–XXVII. 57–92.

Emődi–Sipos 2003.

Emődi János –Sipos József: A mezőtelegdi fazekasság. [Die Töpferei von Mezőtelegd.] *DDMÉ* 76. 2003. 203–245.

Emődi–Sándor–Wilhelm 2013.

Emődi János – Sándor Mária – Wilhelm Sándor: A margittai fazekasság. Oradea 2013. in print.

Fényes 1859.

Fényes Elek: Magyarország statistikai, birtokviszonyi és topographiai szempontból. I/III. Dél-Bihar vármegye. Ráth Mór kiadása, Pest 1859.

Jakó 1940.

Jakó Zsigmond: Bihar megye a török pusztítás előtt. Település- és Népiségtörténeti Értekezések 5. Sylvester Ny. Rt., Budapest 1940.

Kovács 1963.

Kovács Béla: A Dobó István Vármúzeum cseréppipái. [Tonpfeipfen im Dobó István Burgmuseum.] *EMÉ* 1. 1963. 235–262.

Kresz 1961.

Kresz Mária: Fazekas, tálas, korsós. (Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához.) [Гончары, кувшинчики и горшечники. Некоторые сведения к изучению и сравниванию центров гончарного ремесла в Венгрии.) Potter, jugmaker, dishmaker. (Some contributions to the research and comparison of Hungarian pottery works.)] *Ethnographia* LXXII. 1961. 297–379.

Kresz 1972.

Kresz Mária: Illusztrációk az erdélyi fazekasság történetéhez különös tekintettel a késő-habán kerámiára. [Beiträge zur Geschichte der Keramik in Siebenbürgen mit besonderer Berücksichtigung der spät-Habaner Fayencen. Иллюстрации к истории керамики в Трансильвании.] *Ethnographia* LXXXIII. 1972. 219–249.

Kresz 1991.

Kresz Mária: Magyar fazekasművészet. Corvina – Forum Kiadó, Budapest – Novi Sad 1991.

Lajkó 2007.

F. Lajkó Orsolya: A Dél-Alföld edényművessége a kora újkorban. A 17. századi hódmezővásárhelyi kerámia néprajzi és régészeti összefüggései. Doktori disszertáció. ELTE BTK, Budapest 2007.

Lázár 1986.

Lázár Sarolta: Az egri vár törökkori magyar cserépedényei. [Ungarische Töpferwaren der Burg von Eger aus der Türkenzeit.] *Agria* 22. 1986. 35–63.

Marta 1994.

Doru Marta: Ceramică de factură orientală. *Crisia* XXIV. 1994. 405–416.

Mózes 1985.

Terezia Mózes: Contribuţii la cunoaşterea centrelor de olărit din Beiuş, Marghita şi Tileagd. *Crisia* XV. 1985. 389–396.

Papp 1998.

Papp Klára: Biharország jobbágynépe. A magánbirtok és jobbágysága a XVIII. században. Csokonai Kiadó, Debrecen 1998.

Parádi 1963.

Parádi Nándor: Magyarországi pénzleletes középkori cserépedények, XI–XVII. század. [Средневековые керамические сосуды, содержащие монеты, найденные на территории Венгрии (XI–XVII вв.). Münzfunde hortende mittelalterliche Gefässe in Ungarn (11–17. Jh.).] *ArchÉrt* XC: 2. 1963. 205–251.

Radványi–Réti 2011.
Radványi Diána – Réti László: A habánok kerámiaművészete. A Kárpát-medence kerámiaművészete 4. Novella Kiadó, Budapest 2011.
Rusu 2002.
Cetatea Oradea. Monografie arheologică. Vol. I. Red. Adrian Andrei Rusu. Editura Muzeului Ţării Crişurilor, Oradea 2002.
Simon 2000.
Simon Zoltán: A füzéri vár a 16–17. században. [Die Burg Füzér im 16.-17. Jahrhundert.] Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 2000.
Soproni 1982.
Soproni Olivér: A magyar művészi kerámia születése. A török hódoltság kerámiája. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1982.
Szalay 2002/03.
P. Szalay Emőke: Magyar népi kerámia a Déri Múzeumban I–II. Ethnica, Debrecen 2002–2003.
Tomka 2000.
Tomka Gábor: Pipatípusok. Régészeti feltárásokból származó XVII–XVIII. századi cserépipák. In: A magyar pipa története. A magyar történelem a pipákon. Szerk. Haider Edit – Orgona Angelika – Ridovics Anna. Magyar Nemzeti Múzeum – Balatoni Múzeum, Budapest – Keszthely 2000. 25–32.
Tomka 2002.
Tomka Gábor: Findzsák, pipák, szürke korsók. Borsodi végvárak kerámialeleteinek török kapcsolatai. In: A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24–26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002. 299–308.
Vida 1999.
Vida Gabriella: A miskolci fazekasság a 16–19 században. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1999.
Vida 2008.
Vida Gabriella: Újkori kerámialelet Szentendre belvárosából. [Modern Ceramics Find in Downtown Szentendre.] *Néprajzi Értesítő* LXXXIX. 2007. (2008) 93–106.

Emődi János

RO–410210 Nagyvárad
Pavel utca 4. 5. ajtó
e-mail: aemodi@gmail.com

17th–18th century prototypes of the Marghita pottery

An 18th century Hungarian gazetteer mentions Marghita as the largest pottery centre of Hungary after Gömör (Slovakian: Gemer), before (or beside) Teleagd of Bihor County. Local pottery production goes back to old times. Already from the 16th century we have records on a *Platea Fazekas,* that is to say, Potters' Street. This street still exists and elder people use the same name for it. Products of this old pottery centre were completely neglected by the ethnographers with the

exception of four vessels the photographs of which were published by Terézia Mózes and described by Emőke P. Szalay. A volume in print represents the local pottery, the craftsmen by names and their guild and includes around 50 photographs of vessels made in Marghita. However, these are 20th century products, only three large jugs are older, but they all come from the 19th century. So, it seemed reasonable to seek for the earlier traces of the local pottery with the methods of archaeology, and, if possible, to excavate a find assemblage similar to the Tileagd one. As a matter of fact, we would have liked to find an 18th–19th century archaeological ceramic material like in Tileagd, but in both cases 17th century finds came to light.

In the course of research our starting point was an empirical fact: following each firing in a kiln, the potter discarded one or two dozens of poorly baked, deformed or injured vessels, and prepared a special pit in the faraway corner of his yard, where he collected the discarded pieces and covered them with earth in order to prevent accumulation of waste in his yard and garden. Both in Tileagd and Marghita such a waste-pit was found, in the latter place together with the burned bottom surface of the kiln (3 m large in diameter) with some shards on it.

In the waste-pit we found mostly fragments of small and medium sized pots and milk jars, but in a smaller number also fragments of craft-bowls, duck baking pans, saucepans, jugs with wide rim, jugs with strainer, jugs decorated with knobs, bowls, beakers and lids.

In most cases the colour of the vessels before the first firing was drab, light brown. There were only few pieces discarded after the second firing. Only the interior of these pieces was glazed – sometimes brown, more rarely green, and in some cases the rim was also glazed.

Almost all the vessels were decorated. The ornament could be a simple scratched line or wavy line. The most frequent decorative motifs were reddish brown made with iron oxide. The latter included bunches of parallel lines placed in the shape of horizontal registers, with white earth-paint braided pattern between them, more rarely with white stripes. Other wavy, horizontal or vertical bands were also white.

Strap handles of the vessels mostly were vertically fluted.

Few, but somewhat similar analogies of the represented pottery, and some ceramic fragments from the Ottoman period (in Bihor this 32 years long period came to end in 1693), a tin glazed Habán (Hutterite) vessel fragment and a fragmented pipe imitating a Turkish type date the Marghita finds to the late-17th century.

Vessels coming from the kiln found in Marghita represent ceramics of uniform shape and decoration. The activity of this centre can be described as the early example of the regionalisation of Hungarian pottery workshops.

János Emődi

RO–410210 Oradea
str. Episcop M. Pavel nr. 4 ap. 5
e-mail: aemodi@gmail.com

1

2

3

4

5

6

I. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. I
Finds from Marghita–Fazekas Street

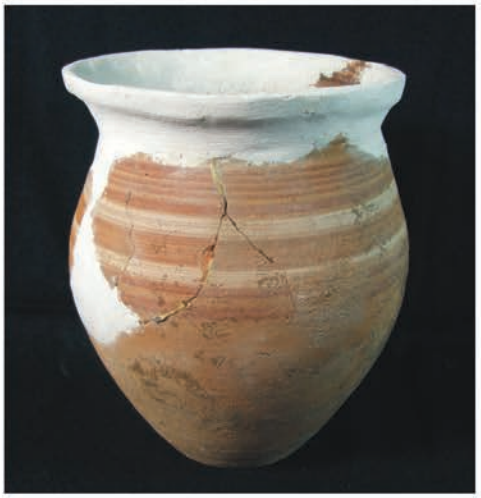
1

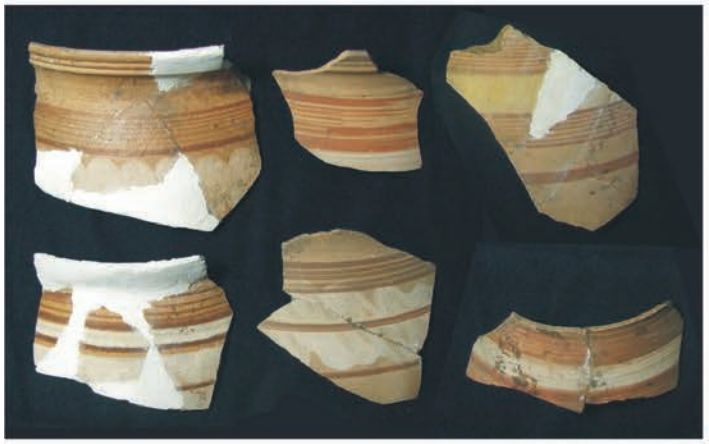
2

3

4

5

6

II. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. II
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

5

6

III. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. III
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

IV. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. IV
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

5

6

V. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. V
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

VI. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. VI
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

VII. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. VII
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

5

6

VIII. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. VIII
Finds from Marghita–Fazekas Street

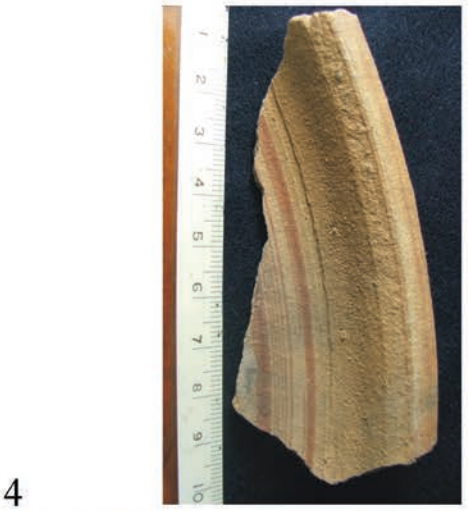
1

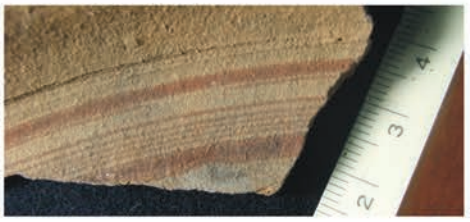
2

3

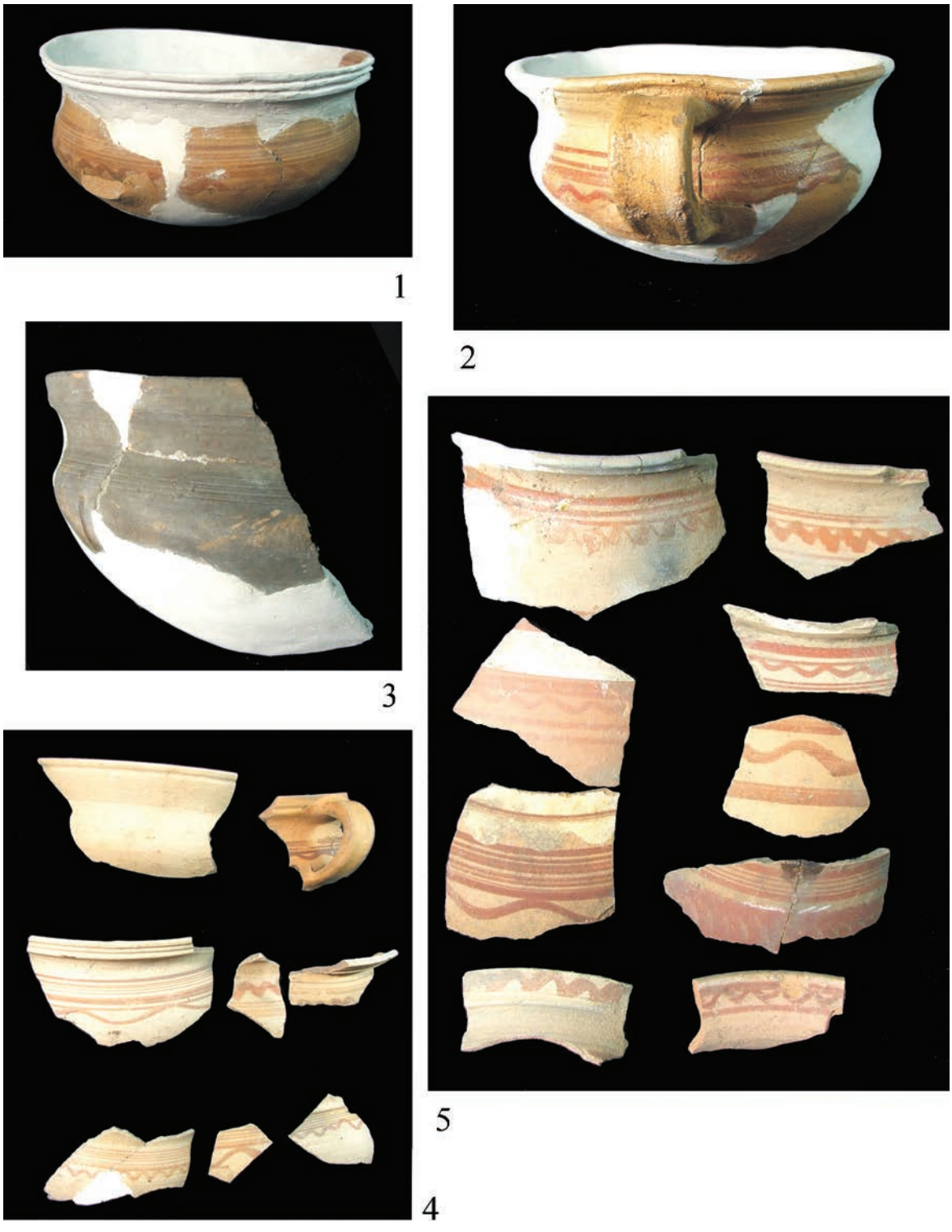

4

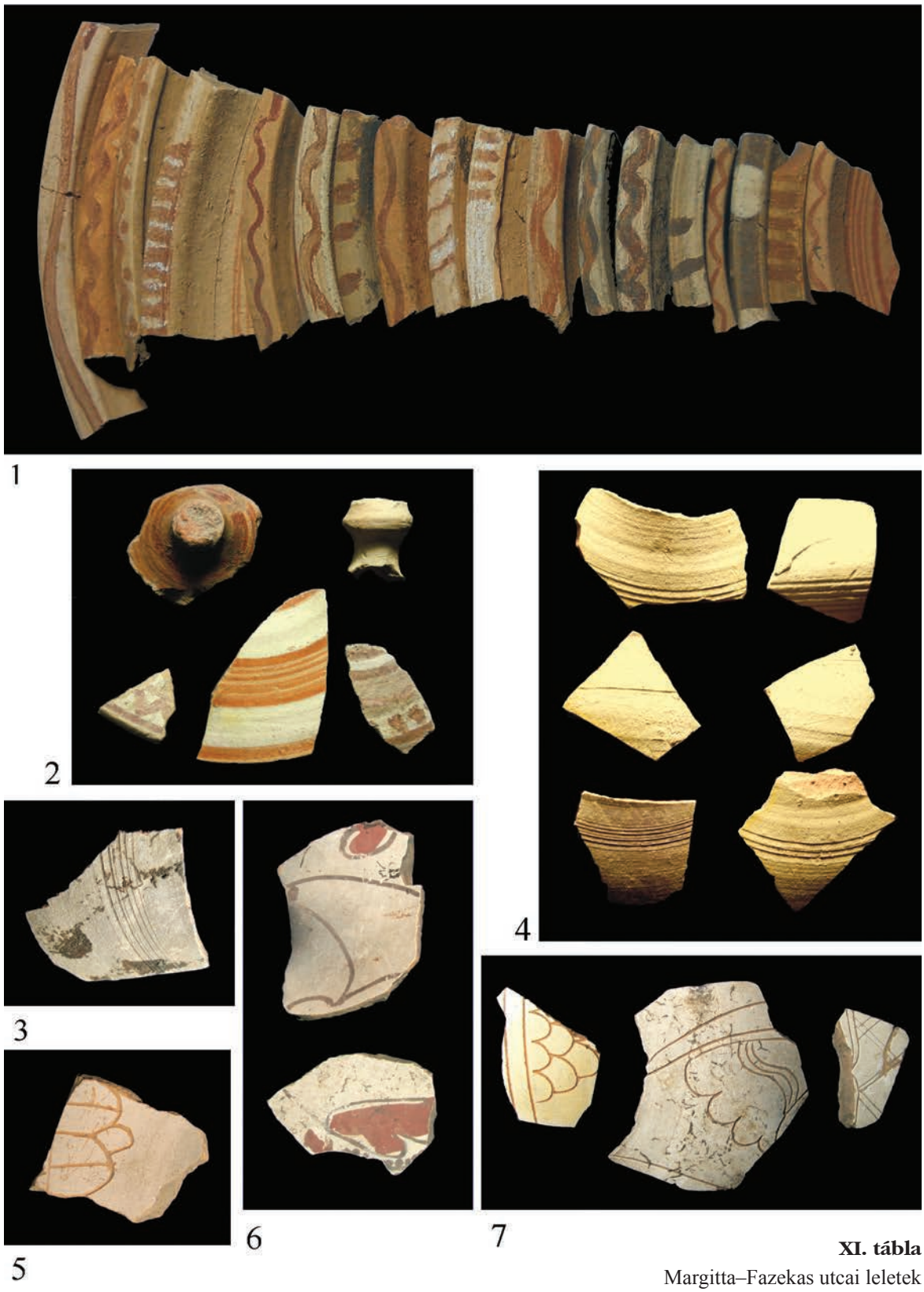
IX. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. IX
Finds from Marghita–Fazekas Street

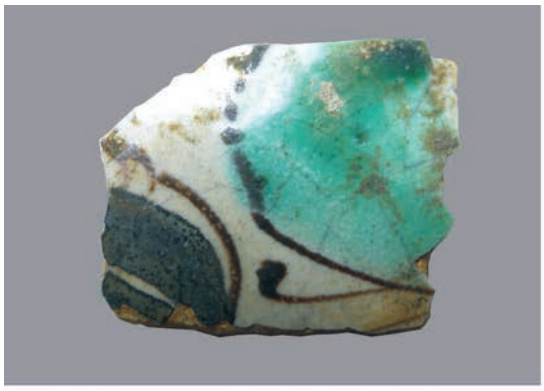
X. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. X
Finds from Marghita–Fazekas Street

XI. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. XI
Finds from Marghita–Fazekas Street

1

2

3

4

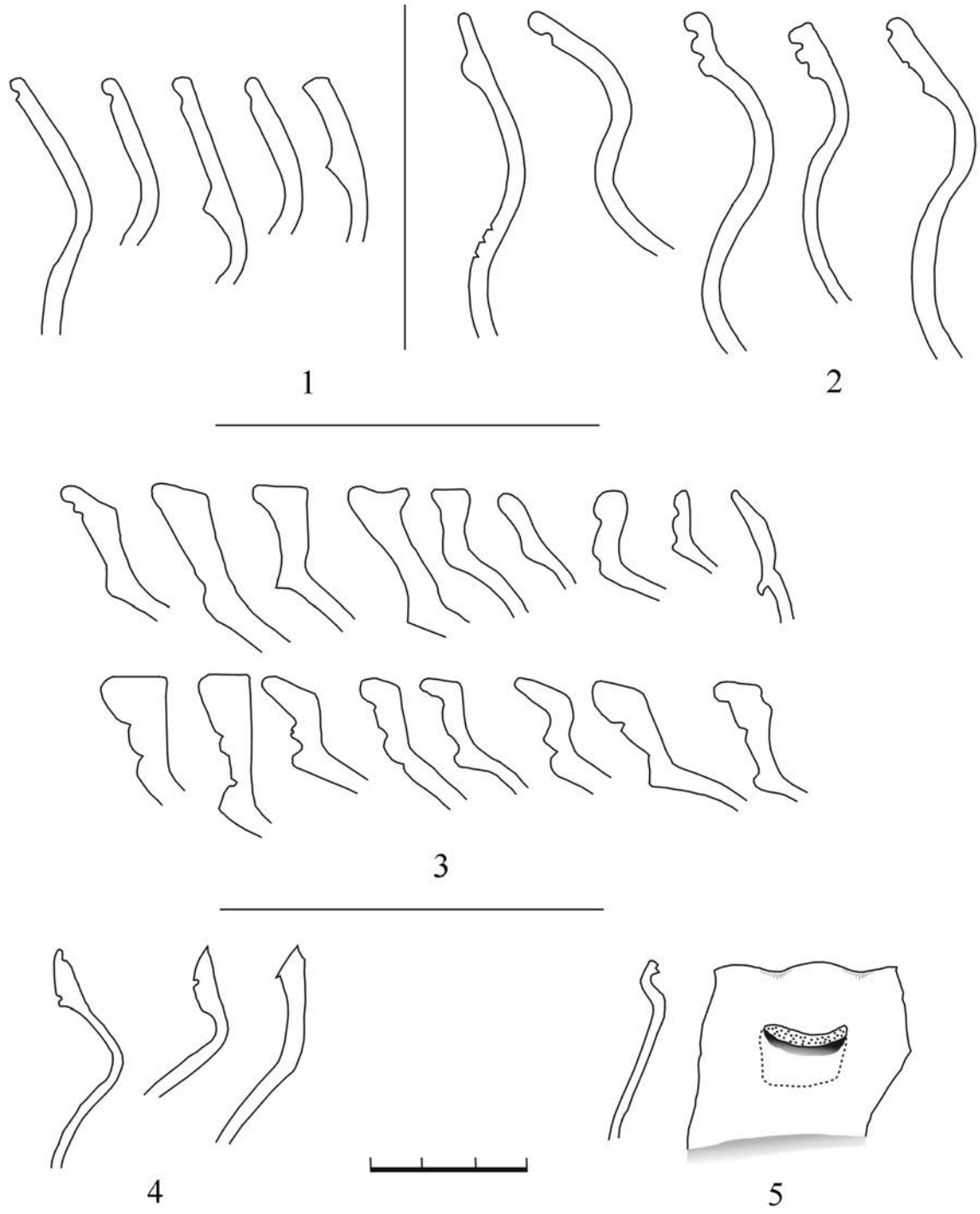
5

6

XII. tábla
Margitta–Fazekas utcai leletek

Pl. XII
Finds from Marghita–Fazekas Street

XIII. tábla

Margitta–Fazekas utcai leletek profiljai 1: szilkék, 2–3: tálak, 4: poharak, 5: kanta

Pl. XIII

Profiles of the finds from Marghita–Fazekas Street 1: craft-bowls, 2–3: bowls, 4: beakers, 5: jug

„Fiat piscis!” – „Fiat pax!”

Adalékok Forgách Zsigmond 1611. évi erdélyi hadjáratának utótörténetéhez

Mohácsi Endre

Bár a XVII. század első felének hajdúiról és a hozzájuk kötődő eseményekről számos munka készült,[1] mégis a mai napig vannak „fehér foltok”, mostohábban feldolgozott témák e téren. Gondoljunk csak például az 1607–1608. évi második hajdúfelkelésre, amelyet történelmi fontossága ellenére a történelemkönyvek alig vagy talán nem is említenek. Így esett választásom nagylúcsei Dóczy András életének és működésének[2] feldolgozására doktori dolgozatom keretében. Dóczy András élénk levelezést folytatott Thurzó György nádorral és Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitánnyal. A családi levéltár más értékes dokumentumokat is őriz. Dóczy életének vizsgálata során fedeztem fel, hogy szatmári főkapitányi időszakából számos levele megmaradt, köztük Forgách Zsigmond 1611. évi hadjáratával kapcsolatosak is. E levelek vizsgálata során fontosnak találtam egy kis kitérőt tennem kifejezetten e téma irányába.

Báthory Gábor[3] erdélyi fejedelemmé választása 1608-ban sokak ellenszenvét váltotta ki. Sokan szerették volna, ha a Bocskai István[4] által kijelölt Homonnai Drugeth Bálint[5] viszi tovább Erdély ügyeit a már kiegyengetett úton. Voltak olyanok is, akik Erdélyt újra a Magyar Királyság részeként üdvözölték volna. A józanabb gondolkodók viszont tudták, hogy Erdély visszaszerzése a török fenyegetés miatt még hiú ábránd. Ezért az ifjú Báthory Gábor feltűnésének Bocskai mellett Kassán 1605-ben,[6] aztán 1608-ban a fejedelemjelöltek között kifejezetten pozitív hatása volt a politikai életre. Megvolt rá az esély, hogy a gazdag, katolikus és méltán nagyhírű Báthory sarj jobban képviseli a Királyi Magyarország érdekeit Erdélyben. Csakhogy Báthory politikája nem váltotta be

---

[1] Lásd többek között Rácz István, Nagy László, Takáts Sándor vonatkozó munkái (Rácz 1969., Nagy 1986., Takáts 1979.). A hadjárattal utoljára Vörös 2011. foglalkozott. A témának számos kutatója akadt. Az elmúlt néhány évben szervezett történeti rendezvényen több előadás hangzott el, melyek a nagyközönség előtt tárták fel a legújabb kutatási eredményeket; így például 2006-ban a Nyírbátorban megrendezett „Báthoriak kora (a Báthoriak és Európa)” címmel vagy 2008-ban a szintén Nyírbátorban, illetve Debrecenben szervezett „Báthory Gábor és kora” c. konferenciák alkalmával.

[2] Dóczy András megítélésére jellemző, ahogyan Szekfű Gyula Bethlen Gábor című történelmi tanulmányában ír: *„Dóczy András képe történetírásunkba teljesen úgy került, ahogyan legnagyobb ellenségei akkoriban lerajzolták, így Szilágyi Sándornál, Erdélyország története 2. 117. l.* [Szilágyi 1866.]*: Dóczy «egyike ez idők legaljasabb jellemeinek»; történetírásunk az ítéletet minden kritika nélkül átvette tőle. Vö. Gindely: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez, 1896. 10.l.* [Gindely 1890.]*”* (Szekfű 1983. 262.)

[3] Somlyói Báthory Gábor (1589–1613) Erdély fejedelme 1608–1613-ban.

[4] Bocskai István (1557–1606) Bihar vármegye főispánja, Erdély fejedelme 1605–1606-ban.

[5] Homonnai Drugeth Bálint (1577–1609) Zemplén vármegye főispánja, majd Bocskai egyik tábornoka.

[6] Nevelőapja, ecsedi Báthori István (1555–1605) országbíró küldte Kassára Bocskai mellé álláspontja kifejezéséül, és ez az ifjú Gábornak hasznára válhatott a politikai gyakorlatban.

a hozzáfűzött reményeket sem Erdélyben, sem a Magyar Királyságban. Fejedelmi széke már 1610-ben megrendült: az erdélyi főurak egy csoportja merényletet tervezett ellene. A sikertelen akció ellenére érezhető volt Báthory Gábor hatalmának ingatag volta. 1610 decemberében elég erősnek érezvén magát, megtámadta és elűzte a Habsburg-párti havasalföldi vajdát, Radult,[7] de a területeket a török intésére fel kellett adnia, és onnan ki kellett vonulnia. A vajda címet mégis felvette, és meg is tartotta élete végéig. A Habsburg uralkodóban, II. Mátyásban[8] egy ideje érlelődött a gondolat Báthory megbüntetésére. Forgách Zsigmond[9] felső-magyarországi főkapitány unszolására 1611. június végén engedélyt adott egy Erdély elleni gyors hadjáratra. A terv az volt, hogy a trónját visszakövetelő Radul keletről, Forgách pedig nyugatról tör be Erdély területére, és Báthoryt harapófogóba zárva kényszerítik döntő csatára. Hogy nem így történt, az a hajdúk megbízhatatlansága mellett a hibásan megítélt erdélyi közhangulat miatt is lehetett. Báthory kivágva magát a végzetes kelepcéből – török segítséggel –, üldözöttből üldözővé lett. A magyarországi had és vezére 1611 szeptemberében kelet felé menekülve csak nagy nehezen vergődött vissza a Főkapitányság központjába, Kassára. A békesség pontjairól csak december végén Tokajban tudtak megállapodni.

1611. november 19-én érkezett meg Forgách Zsigmond vert serege Kassára. Csöndben vonultak be felhajtás és ünneplés nélkül. Minek is ünnepeltek volna, hiszen a visszatérést csupán a sereg fele érte meg. Nem látszottak katonáknak, mert a havasokban töltött október és november a július végén útnak indult seregnek metszően hideg volt, még fegyverzetüket is eldobálták a menekülés alatt. A főkapitány hadának nagy részével nem az ellenség végzett, hanem a fagy és az éhség. A korabeli hírek szerint a megvert és eltévedt sereg vezérükkel az élen lovaik húsán és máján élt.[10] Jelentéktelen dolognak tűnhet, de akár igaz volt, akár nem, adalék lehet a történészek számára ahhoz, hogyan is élhette meg a sereg a vészterhes napokat.

Forgách Zsigmond a török csapatok érkezésének hírére seregével már szeptemberben elhagyta Törcsvárnál Erdélyt. Hogy mi történhetett velük ekkor, nem igazán tudjuk. Az eddig feltárt források hallgatnak róla. Talán beismerték maguknak azokat a hibákat, amelyek e szégyenteljes vereséghez vezettek. A kutatók számára érdekes lehet, hogy a hadjáratról – a rendelkezésre álló források tanúsága szerint – egymás között sem beszéltek, pedig még pár hónapig biztosan kísértették őket a rossz emlékek. Néhány elszólással mégis találkozunk, ami bizonyítja, hogy a „bolyongások" még elevenen éltek emlékezetükben. Szerencsés megmenekülésük után az első dolguk a béke helyreállítása volt, nem értek rá sebeiket nyalogatni.

A következőkben azt vizsgáltam meg, hogy milyen körülmények vezettek ehhez a kiegyezéshez, és hogyan alakult az élet a tokaji béke megkötése után. Vizsgálódásom elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára E 196 sz. fondján alapul, amely Thurzó György[11] és Dóczy András[12] levelezését tartalmazza. A téma természetesen megköveteli a további kutatásokat, így – reményeink szerint – az idő előrehaladtával más releváns fondok is feldolgozásra kerülhetnek.

---

[7] Radul Serban (?–1620) Havasalföld fejedelme X. Radu néven 1602 augusztusa és 1610 decembere, illetve 1611 júniusa és szeptembere között.

[8] II. Mátyás (1557–1619) Habsburg házi főherceg, 1608-tól Magyarország, 1611-től Csehország királya, 1612-től Német-Római császár.

[9] Forgách Zsigmond (1565–1621) 1606-tól országbíró, 1611-től felső-magyarországi főkapitány, Szabolcs, Sáros, Nógrád vármegye főispánja, 1618-tól nádor.

[10] Többek között Szepsi Laczkó Máté, Hídvégi Mikó Ferenc, Tatrosy György történetírók feljegyzései után legendává vált az eset. Forgáchék levelezéséből igazolhatjuk ezeket a „rágalmakat".

[11] Bethlenfalvi Thurzó György (1567–1616) Árva vármegye örökös főispánja, 1609-től haláláig nádor.

[12] Nagylúcsei Dóczy András (?–1621) 1610-től szatmári főkapitány, 1618-tól felső-magyarországi főkapitány

A hadjárat, amelyhez Forgách Zsigmond és Dóczy András oly sok reményt fűzött, elbukott. Thurzó György bölcsen már szeptember végén felvette a kapcsolatot Báthory Gáborral a békekötés reményében. Báthory Gábornak – aki először sértetten bosszút forralt – meg kellett elégednie azzal, hogy hajdúseregét Szatmár vármegyébe küldte „áttelelni*”. „Immár meg írtam vala az levelet Nag[ság]odnak, hogy juta új hírem, hogy az hajdúság itt közöböttünk meg telepedvén itt akarna telelni. Mely ha így lenne minemű és mely nagy hasznot szerezhetnének ez darab földnek Na[gysá] god bölcsen megítélheti…”*[13] – írta Dóczy András kissé negatív felhanggal. Amiről írt, az komoly terhet jelentett az itt élők számára. Ráadásul a fejedelem semmilyen büntetést nem helyezett kilátásba kicsapongó hajdúinak, akik szabadon garázdálkodhattak a hátuk mögött Erdély győztes urával: *„Jóllehet itt ez helyben csendességben vagyunk de az Szamos két fele rakva hajdúval, eléggé dúlnak, Praedálnak, mely az Vármegyénknek felette nagy kárára, romlására vagyon.”*[14] A békére éppen annyira áhítoztak Szabolcs, Szatmár és Bereg lakosai, ahogy Forgách és Dóczy serege elveszve a havasokban az igazi élelemre, és épp olyan elkeseredett felkiáltással mondták; „Fiat pax!” (Legyen béke!), ahogyan Forgách Zsigmond jezsuita papja pénteken a lómájra: „Fiat piscis!”(Legyen hal!).

A hajdúvitézekkel már Bocskai Istvánnak meggyűlt a baja, ebben a helyzetben pedig – abszolút győztesnek érezvén magukat – teljesen ellenőrizhetetlenné váltak. Olyannyira, hogy már nemesi birtokokat is komolyan veszélyeztettek. Ez a helyzet túl azon, hogy a fejedelem erejére és hatalmára jellemző, már Erdélyben is komoly problémává vált. Az erdélyi rendek az októberi kolozsvári országgyűlésen kérték Báthoryt a dolgok rendezésére, mert jobbágyaik – akik a hajdúk mellett harcoltak – nem akartak visszatérni falvaikba, így a munka leállt és az adót sem tudták beszedni tőlük (Szilágyi 1880. 209.). Márpedig az országgyűlés gyalogok kiállítására és a portára menő követek költségére a megszokott tíz forint helyett most kapunként két forinttal többet ajánlott meg (Szilágyi 1880. 209.).

A vereség ellenére Forgách és Dóczy serege a hajdú garázdálkodások miatt újra harcolni akart, többekben felmerült a gondolat, hogy tarthatatlan helyzetükön a hajdúk elleni fegyveres fellépéssel segíthetnének. Thurzó György nádor kétségbeesetten írta november 14-én feleségének, Czobor Erzsébetnek, hogy *„Azoknak egy cseppnyire sem kellenék az békesség, csak az mint Czobor*[15] *uram is, fiam ír. Forgách uram pennig annál szörnyebben ír. Én pedig immár az békességnek tractátusához kezdettem. Ha pedig Forgách uram mégis örüli és kívánja az ló húst és búdosást, ám lássa; én felkelek, és Isten velem levén, haza megyek.”* (Zichy 1876. 298.) Az újabb harcokra gondolni alaptalan volt. Igaz, hogy október végén Nagy András[16] hajdúival és török segédcsapataival Kálló mellett vereséget szenvedett Széchy Tamás[17] szendrői kapitány és királyi főasztalnokmester felmentő seregétől,[18] azonban a hajdúk katonai fölényét még ideig-óráig sem tudták volna megtörni. A visszatért katonák számottevő része inkább saját siralmas helyzetén próbált javítani. November 24-től több bejegyzés található Kassa város jegyzőkönyveiben a hazatért katonák és kiszolgálók vagy családjuk által beadott kérvényekről: *„Az Hostati szekeresek az kik Forgáts Sigmond ö Nag[ysága]ával voltanak, az kiknek mind lovok, szekerek, szerszámok oda veszett könyörögnek valami segétségért az ő nagy kárvallásokért. Az mi illendő meg elégétetnek számot vetvén addig gabonát adnak cub[ulus].*[19] *1. mindennek.”* Vagy: *„Nagy Ferenc az szabad városok drabantja Erdélyből*

[13] MNL OL E 196 fasc. 63. no. 10.

[14] MNL OL E 196 fasc. 62. no. 4.

[15] Czoborszentmihályi Czobor Mihály (1570 körül – 1617) költő, katona, Thurzó György nádor sógora.

[16] Miskolci Nagy András (?–1612) hajdúgenerális.

[17] Rimaszécsi Szécsy Tamás (?–1618)

[18] Thurzó György előrelátóan szeptember 19-én a vár megerősítésére küldte Bosnyák Tamást katonáival Kállóba.

[19] Mértékegység, magyarul köböl.

meg jövén, hol a gyalogját és mindenitől megfosztatván kéri egy ruhára való segétséget és az legényeknek hó pénzt." Továbbá: *„Az város darabantinak felségi az kiknek az urok oda marat, könyörögnek, hogy adasson az N[emes] T[anács] búzát nekik is, mint az több meg jött darabontoknak*."[20] A helyzet komolyságáról mindent elárul, hogy Dóczy András nem merte vállalni a Szatmár várában rekedt Cesare Gallo[21] és Kis Lukács[22] biztonságos Kassára utaztatását,: „*Írja, hogy Cesar és Kis Lukács uramékat ki bocsássam, de itt az hajdúk mind külömben cselekszenek, mert itt mind környösköröl vadnak, dúlnak, fosztnak, praedálnak, kóborolnak, sőt soha Nag(ság)odnak annyi gonoszt írni nem tudunk, kivel iszonyatosbat nem cselekesznek, és noha mi azt nem hírdettjük, hogy Cesar Gaal és Kis Lukács Uramék elmenni igyekeznének, de ők azt magok is amint meg tuggyák gondolni, és igen vigyáznak".*[23] Bár a fejedelem a Szamos két partját adta telelni a hajdúknak, ők szinte az egész vármegyében portyáztak. A kisebb nemesi kúriák is célpontok lettek, ezért aki tehette nagyobb erősségekbe vonult, hogy átvészelje családjával a vészterhes időket. Dóczy András, aki szemtanúja volt Szatmár várában a kiszolgáltatott tömegek szenvedésének, panaszolta is Thurzó Györgynek a lehetetlen helyzetet: „*Kéröm azon Istenért Nagodat provideáljon és találjon azon módot ezeknek szabadulásokban, mert ezek úgy annyira el nyomorottanak miattok, hogy lehetelen dolog, hogy nagyobb ínség lehessen, mint ezeken mostan vagyon. Ilyen téli időben házokon kívül feleségestől, gyermekestől búdosnak. Mind házok, marhájok, joszágok hajdú kézben vagyon, semmivel nem bírnak, vadnak és sírnak magok itt nagy romlásban."*[24]

Kihasználva fölényüket a hajdúseregek még attól sem riadnak vissza, hogy városokat sarcoljanak meg. Premessy Gáspár[25] levelét Dóczy András felháborodásában elküldte a nádornak bizonyítván sanyarú helyzetüket: „*Köszönetem és magam ajánlása után Isten sok jókat adjon. Némethi bírák és polgár uraim az én irásimon látom, hogy semmit nem attok. De bizonnyal elhidgyétek azt, hogy a marhátokkal bántatom meg, s magatokkal is. Hanem mingyárt hozzatok tizen négy köböl lisztet. Húsz köböl zabot, egy mentének való posztót, húsz csizmákat jókat. Borsot sáfrányt, gyömbért, szekfüvet elegendőt. Egy pulhákot*[26] *jót tokostul. Húsz róka bőrt, nyolc szalonnát. Ezek mindjárt meg legyenek mert másképpen gondolok felőletek. Egy még gyolcsot is hozzatok. Csak álomnak ne véljétek írásomat, mert jó szerencsém ne legyen ha bosszút nem állok. Az marhátokon telelek ki. Isten veletek. Datum in oppido Gyarmat Anno Domini 1611."*[27]

A hajdúk erőszakoskodásainak hamar meg lett az eredménye. Dóczy András leveleiben két nevet említ ezekben a napokban, akik a hajdúk által veszítették életüket. Dóczy kéri Thurzó Györgyöt, hogy megtorolhassa a sérelmeket: „*Vármegye Deliberatioján*[28] *azt végezze, hogy én is itt az hajdú rabok közzül, kik itt vadnak egyet meg ölessek, sőt az (várbeliek és) Vármegye én általam könyörög Nag[ság]odnak azon, hogy Kállóban, Tokajban, Kassán, ahol hajdú rabok volnának demonstratiot tevén Parancsolna egyet egyet meg öletni, és hogy ez ártatlan vérontásért Báthory Gábort őt magát requiráltatván. Végezné el, hogy Premesit eö magát öletné meg érette, hogy ez féle sok gyilkosság evvel is jobban el ne áradna. Mivel az szegény Kende Mártonnak jóságos,*

[20] Archív Mesta Košice 172. p. és 179. p.

[21] Cesare Gallo (?–?) császári követ, tolmács.

[22] Kis Lukács (?–?) kamarai pénztárnok és fizetőember.

[23] MNL OL E 196 fasc. 63. no. 9.

[24] MNL OL E 196 fasc. 63. no. 11.

[25] Premessy Gáspárról keveset tudunk. Szilassy János hajdúkapitány alatt harcolt és 1608-ban Báthory Gábor Szilágy vármegyében adományozott birtokot neki.

[26] Lengyel eredetű kézi lőfegyver.

[27] MNL OL E 196 fasc. 63. no. 10.

[28] Deliberatio = tanácskozás.

Nemes embernek gyalázatos halála füstben mene és büntetlen marada, ha ez is büntetlen marad, annál inkább semmi félelmek nem lévén, iszunyúbb kegyetlenségeket cselekszenek rajtok, hogy azért az többi tanuljanak rajta.”[29]

Szinte a végszóra jött létre az egyezség. December 21. és 27. között Thurzó György nádor Tokajban fogadta Báthory Gábort, Erdély fejedelmét. A béke pontjai és szövege egyszerű, sallangmentes. Mindkét fél egyik legfontosabb érdeke volt, hogy a hajdúsághoz – önként vagy kényszerítve – csatlakozott jobbágyok visszatérjenek lakóhelyükre, és folytassák munkájukat. Az elrabolt javak, elhajtott marhák kerüljenek vissza eredeti tulajdonosukhoz. Fontos pont volt az is, hogy a háborúság ideje alatt elkövetett emberöléseket és más bűntetteket vizsgálják ki mindkét részről, és az ügyek „vádlottjait” büntessék meg. Az utolsó – igazából a legfontosabb – megállapodás, hogy a „fegyver letétessék”. Eljött tehát a várva várt békesség, amelyre annyian áhítoztak. Maga Thurzó György nagy megelégedéssel nyugtázta feleségének írt levelében a „Pax” létrejöttét: *„ …bizonyos, ha békességre nem hoztam volna az dolgot, ez az egész föld elhasonlott vólna ő fölségétül mind a Frátráig. Az Úr Isten kezében lévén az fejedelemnek is szíve, megesmérteti vele, hogy nem keveset szolgálván ő fölségének és házamnak, jól cselekedtem, Isten segítségébül, hogy egyességre és csendességre hoztam ez dolgot.”* (Zichy 1876. 300.)

A valóságban azonban nem sok minden változott meg. Mintha a hallá „változtatott” lómájat ízlelgették volna nyelvükkel, arra gondolva, hogy ez csak lómáj. A helyzetről így tudósított a nádornak Dóczy András szatmári főkapitány január 7-én: *„ …az indutiak*[30] *végben mentenek jól vagyon, de Nag[yság]od megbocsássa azok az indutiak csak az Tiszántúl való földnek használnak, mivelhogy itt mostan is az hajdúk insolentiája*[31] *semmit nem szünik, sőt napról napra környülöttünk lévén dúlnak, fosztnak, prédálnak. Eö fel[sé]gének mostan is az indutiák alatt három öreg asztagit*[32] *cséplettek el és két zab asztagit Királydaróczon és Dobrában dézsmákat és mindenféle jövedelmeket ők exigalták*[33] *az jószágokban és egyéb sok istentelenségeket cselekednek naponként, kik miatt hogy lehessenek állandók az indutiák nem gondolhatom… ”*[34]

A megvizsgált források alapján azt gondolom, hogy ebben az időben még Báthory Gábor fejedelem sem tudott hatni hajdúira, akik szemmel láthatóan semmibe vettek minden parancsot: *„Ezen órában juta meg Ukityievics Péter Ecsedből mondván, hogy Báthori ez jövendő héten indul meg Ecsedből Erdélyben, mivel két hét múlva gyűlésük leszön, és ugyan ott az Ecsed előtt találtak meg elpredált lovokat és ezüstös kargiokat, Premessi is ott Ecsedben lévén, kinek meg is parancsolta, hogy meg adgia de semmi nem költ benne. Annak felette Kállay Miklós, hogy Báthorival ki ment Ecsedből szánon, ebből találta lovát egy hajdú alatt, kinek szemtől szemben meg hatta Báthori, hogy meg adja Káll[a]ynak*[35] *az lovat, de ugyan nem atta. Premessi is ez napokban ártatlanul ölt volt meg egy szőcsöt, kiről találták meg Báthorit hogy büntetetlen el ne szenvedje de csak ez lött az válasz, hogy Premessi adgia meg az Díjat úgymint […] 40 az feleségének és az asszony is legyen contenta*[36]*. Ilyen szép effectusi*[37] *vadnak az mostani confoederationak… ”*[38]

---

[29] MNL OL E 196 fasc. 61. no. 13.

[30] Indutia = fegyverszünet.

[31] Insolentia = arcátlanság.

[32] Asztag = a szabad ég alatt ház alakra összerakott gabonakévék.

[33] Exigo = behajt, megkövetel.

[34] MNL OL E 196 fasc. 57. no. 12.

[35] Kállay Miklós (?–?)

[36] Contenta = megelégedett.

[37] Effectus = eredmény, siker.

[38] MNL OL E 196 fasc. 58. no. 4.

A fejedelem Tokajból ecsedi birtokára ment, és néhány hétig ott tartózkodott. Az ott élő nemesség egy része jó lehetőségeket látott önös érdekei megvalósítására. Ráadásul úgy tűnt, hogy Báthory mellé pártolt a szerencse: hatalma egyre nőtt. Nem is feledkezett meg Dóczy András közölni Thurzó Györggyel, kik is ezek az urak: „*..beszélik szolgáim kik Ecsedben voltanak, hogy mostan látván az emberek, hogy minden dolgok jól succedál*[39] *az Báthori pártján levőknek, sokkal többen udvarolnak mostan Báthorinak Ecsedben, hogy semmint annak előtte az ide való feö emberek közől, Kállay Miklós, Újlaki Ferenc és Kende Miklós és többen sokan mostan löttek oda való szolgák Urunknak eö felgének nagy kárával, és mivel itt igen kicsiny Praesidium*[40] *vagyon ha valami tumultus*[41] *lenne (kitől Isten irgalmazzon) igen kevesen lennének kik meg állanák immár az Saárt.*"[42]

Lehet tehát, hogy a békesség nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, de azért voltak előnyei. A vármegyék törvény szerint járhattak el a kóborló hajdúkkal: „*Elhatároztatott a megye határozatával, hogy mivel ezidőszerint sok kóbor hajdu szerte jár e megyében nem tudni milyen gonosz szándéktól vezérelve, a Szamos révein a falvak, mezővárosok gondosan őrködjenek, hogy az ilyesfajta kóbor és gyanús, a réveken átkelni szándékozó hajdukat 100 forint büntetés alatt elfogni, a királyi várőrség Szatmár várában levő kapitányának átadni tartoznak."*[43] Persze az ilyen próbálkozások nem bizonyultak túl nagy segítségnek, és a helyzet nem sokat javult. Thurzó György azon levele, melyben kéri a fejedelmet, hogy az elhunyt Sennyei Miklós özvegye és árvái számára az elvett jószágaikat a tokaji fegyverszünet értelmében szolgáltassák vissza, már április 17-én kelt (Géresi 1887. 79.).

Így az olyan nagyon áhított békére még várni kellett. Báthory Gábor visszatért Erdélybe, és Brassó hódoltatásához fogott. Itthon pedig csak reménykedhettek sorsuk jobbra fordulásában. A hazatért urak emlékezetében még elevenen éltek szenvedéseik, de pozitívan néztek a jövő elébe: *„Nagodnak panaszolhathatom, hogy igen rossz egészségben vagyok, vagyon egy egész hete, hogy betegeskedem, inkább hiszem, hogy az jó ló hús pecsenyék folytogatják gyomromat de talán az Úr Isten még ebből az nyavajábul ki gyógyít Nagod szolgálatjára."*[44]

Irodalom

Géresi 1887.

A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. IV. kötet. A család megbízásából kiadja Károlyi Tibor; sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. Kocsi Nyomda, Budapest 1887.

Gindely 1890.

Gindely Antal: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Athenaeum, Budapest 1890.

Nagy 1986.

Nagy László: Hajdúvitézek. Kossuth kiadó, Budapest 1986.

Rácz 1969.

Rácz István: A hajdúk a XVII. században. Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen 1969.

[39] Succedál = sikerül.

[40] Praesidium = védelem.

[41] Tumultus = felkelés, lázadás.

[42] MNL OL E 196 fasc. 58. no. 5.

[43] SzSzBML IV.a 501/a. 339.folio

[44] MNL OL E196 fasc. 59. no. 8.

Szekfű 1983.
Szegfű Gyula: Bethlen Gábor. Helikon, Budapest 1983.
Szilágyi 1866.
Szilágyi Sándor: Erdélyország története tekintettel művelődésére. Heckenast, Pest 1866.
Szilágyi 1880.
Erdélyi országgyűlési emlékek: Történeti bevezetésekkel. [Monumenta comitialia Regni Transylvaniae.] VI. kötet. Szerk. Szilágyi Sándor. Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest 1880.
Takáts 1979.
Takáts Sándor: Bajvívó magyarok. Móra Ferenc Kiadó, Budapest 1979.
Vörös 2011.
Vörös Péter: Forgách Zsigmond erdélyi expedíciója 1611-ben. *Hadtörténelmi Közlemények* 124. évfolyam 2011. szeptember 3. szám. 864–887.
Zichy 1876.
Bethlenfalvi Thurzó György gróf levelei nejéhez, Czobor-Szent-Mihályi Czobor Erzsébethez. Szerk. Zichy Edmund. Athenaeum, Budapest 1876.

Mohácsi Endre

Jósa András Múzeum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: mohacsiendre@gmail.com

Fiat Piscis! Fiat Pax!

Some data on the consequences of the Transylvanian campaign of Zsigmond Forgach in 1611

Election of Gábor (Gabriel) Báthory as the prince of Transylvania in 1609 provoked serious repugnance from a part of nobility. There were members of the elite whose preference would had been Bálint Homonnai Drugeth, named by István Bocskai as his successor, who would continue the old way of ruling Transylvania. The young magnate who was brought up as Catholic, promised to rule Transylvania according to his religion – peacefully. When he decided to seize the throne of Wallachia and occupied it with his troops in December 1610, he drew on to himself the anger of both the royal court in Vienna and the Ottoman government. Self-assured revenge campaign of the Hungarian forces against Báthory and his army started in July 1611. In the course of the campaign, troops of Zsigmond Forgách and András Dóczy were forced to flee. The army leaving Transylvania at Törcsvár in a hurry lost its way for several times and suffered of starvation in the hardly passable alps. After that a gossiping spread according to which the people of Zsigmond Forgách ate even their horses just to save themselves. It was then that their army chaplain said his famous words: "Fiat Piscis", that is to say, "Let it be fish", when on Friday, a fish-day they had no choice but to eat horse meat.

Endre Mohácsi

Jósa András Museum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: mohacsiendre@gmail.com

Két jelentős hegyaljai birtokos – tolcsvai Bónis György és Baksa István – javainak elkobzása 1670-ben

Ulrich Attila

1670-ben, az első elkobzási hullámban öt hegyaljai mezőváros – Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, Újhely – szőlőhegyein összesen 89 darab szőlőt koboztak el.[1] Az összeírás tartalmazta a szőlőkkel elvett gazdaságok nagyságát, annak felszereltségét, amiből megállapítható, hogy a Szepesi Kamara tulajdonába legtöbb esetben eszközökkel jól ellátott, bortermelésre berendezkedett háztartások kerültek. Veres Mátyásnak például Tokajban házát, 9 szőlejét, Tállyán új kőházát, 1 hold vetését, 8 szőlejét és szőlőműveléshez való eszközeit írták össze. Ezenkívül a Szabolcs megyei Lökön 10-10 köblös búza és árpa, 1,5 köböl köles vetés, 1 jobbágy és 1 puszta telke volt. De volt majorsága Eszláron (8 jobbággyal), ahol a majorsági épületek mellett 50 köblös búzavetést, felhalmozott élelmiszerkészletet is találunk. Debreceni Ferencnek Tokajban szintén háza és hat szőlője volt, Tállyán szabad, kővel kerített háza rétekkel, 9 szabad szőlővel, 2 pincével, sajtóházzal, szőlőművelési eszközökkel, valamint telkén 6 taksás házzal, amelynek éves jövedelme 36 Ft 40 dénárt tett ki.

A Hegyalján elkobzott hatalmas kiterjedésű szőlőbirtokok egyik nagy hátránya a promontóriumokon való szétszóródás volt, ezek 1673-ban 8398 Ft 4 dénár munkaköltséggel terhelték a kincstárat. Az ekkor műveltetett 121 szőlőre átlagban 69 Ft 40 dénár költség jutott, ami egy közepes nagyságú szőlő művelési költségének felel meg. A kamara által készített kimutatás nem tartalmazta a kamarai tisztek, a vincellérek és a szőlőpásztorok jövedelmét. A legtöbb bért Szepesi Pál erdőbényei majorságszőlői emésztették fel: a 6 szőlőre 984 Ft-ot fordítottak. Bónis Ferenc 11 liszkai szőlője 570 Ft 35 dénárba, a Nádasdyak tokaji birtokai 555 Ft-ba, a Kemény család tokaji és tarcali szőlői 425 Ft-ba, Veres Mátyás tokaji gazdasága 456 Ft-ba, Szuhay Mátyás tarcali szőlőinek műveltetése 450 Ft-ba került.[2] A magasnak tűnő művelési költségeket azonban párhuzamba tudjuk állítani a bortermelés nagyságával, az egy hordóra jutó termelési költséggel, illetve a boreladás használával. Egy 1674-ben keletkezett kimutatás a kamara kezelésében termett borokat tüntette fel. Az összes bevétel ekkor 851,5 hordó, 20 átalag, 66 icce bor volt. A Nádasdyak birtokán 52 hordó, 13 átalag, 4 puttony bor termett, művelési költsége 676 Ft, egy hordóra jutó átlaga kb. 11 Ft 55 dénár. Veres Mátyás egykori birtokán 63 hordó, 1 átalag, 18 puttony bort termeltek, a 422 Ft-os művelési

[1] Az első elkobzási hullámban az összeesküvés mellett legkitartóbban résztvevő személyek birtokai kerültek elkobzásra. Például: Kubinyi László, Veres Mátyás, Szuhay Mátyás, Szepessi Pál, Debreceni Ferenc, Bónis Ferenc. Vö. MOL U et C Fasc. 145. No. 6., 1670.

[2] MOL U et C Fasc. 158. No. 30., 1673. A fiskális szőlők művelési költségei (ahol feltüntették) a következőképpen alakultak: Tokaj 1593 Ft, Tarcal 1451 Ft 54 dénár, Keresztúr (Kisfaluddal és Szegivel) 1232 Ft, Mád és Zombor 806 Ft, Tállya és Rátka 1033 Ft 91 dénár, Erdőbénye 1220 Ft, Liszka 805 Ft 65 dénár, Tolcsva 210 Ft 94 dénár, Szántó 45 Ft. A forrásban lévő újhelyi, monoki adatok nem tartalmazták a művelési költségeket.

költséggel számolva az átlag 6 Ft 64 dénár.[3] A Kemény család tokaji és tarcali uradalmának 70 hordós termésére 475 Ft művelési költség, azaz hordónként 6 Ft 78 dénár, Szuhay Gáspáréra 8 Ft 8 dénár, Gyulaffy Lászlóéra 9 Ft 72 dénár, Thököly keresztúri majorságboraira 10 Ft 2 dénár jutott, Szepessy Pál bényei allodiális boraira a vincellér fizetésével együtt 10 Ft 83 dénár hordónkénti ráfordítást kapunk.[4] 1675–76-ban Szuhay Mátyás szőlőinek termése 31 hordó bor volt, munkára való kiadás 450 Ft, hordónkénti költsége 14 Ft 51 dénár. Szuhay Gáspár szőlőinek 31 hordós és 2 átalagos termése 348 Ft munkabérből 10 Ft 87,5 dénár (ha a 2 átalagot 1 hordónak vesszük) hordónkénti költséget kapunk. Ebben az évben a kincstárnak az allodiális borokból kb. 108 hordó bora származott (ez hordónkénti átlagban 13 Ft 44 dénár ráfordítást feltételez), ezzel szemben a harmados, negyedes művelésből és árendából mindössze 20 hordó.[5] 1676-ban a tokaji, tarcali, keresztúri, liszkai, bényei, tolcsvai és pataki majorságszőlők 356 hordó 6 átalag bort adtak, a tokaji uradalom három mezővárosában 18 hordó bevétel lett a szőlők harmados műveléséből, ezenkívül még 17 hordó lőrét írtak össze.[6]

Már ezek az adatok is bizonyítják, hogy a kincstár borkereskedelmének feltételezett haszna az elkobzott nemesi és polgári allódiumokból származott. Az okkupált, de a kincstárnak nem kellő szőlők harmados és negyedes műveltetésének többlete pedig a birtokokon termett árendás borokban, illetve a dézsmás adózásban volt. Mádon 1672-ben a fiskális szőlők dézsmájából 3 hordó, 4 köböl, 1 icce, 1673-ban 7 hordó, 3 köböl, 1 icce bort szedett be a kamara.[7] További részadatok bizonyítják, hogy a fiskális igazgatás fontosnak tartotta földesúri jogainak érvényesítését, regáléjövedelmeinek növelését. Így nagy hangsúlyt helyeztek a mezővárosok uradalmi (fiskális) kocsmáinak bevételeire: 1670-ben Mádon 81 hordót mértek ki kocsmán, Tolcsván pedig Bónis Ferenc allodiális boraiból 15 hordót fordítottak ugyanerre a célra.[8]

A megmaradt források nem különítették el a borok kimérésének jövedelmét, így nem lehet megállapítani, hogy az 1673–74-ben a fiskális javakból és kocsmából származó 21.099 Ft 20 dénár, és a 17.666 Ft 6 dénár jövedelemből valójában mennyit is tett ki a „diversoriumokban" való borárulás haszna.[9] Ebben a korszakban azonban a kamarai birtoklás egyik legnagyobb gátja a Rákóczi család földesúri jelenléte volt, akik mint a hegyaljai domíniumok földesurai minden tekintetben elsőbbséget élveztek. A fiskális tisztek panaszkodtak erre a tényre, s amikor a kamara sürgette az éppen esedékes borbevételt, a következő választ írták: *„az Fejedelem dézmája miat köll varakoznunk mivel ük az elsők"*.[10]

[3] MOL U et C No. 158. No. 31., 1674. A Tokajban művelt 24 szőlő vincellérének fizetése 20 Ft 49 dénár volt, ami szőlőnként kb. 1 Ft 62 dénárt jelent. Ha a tokaji borjövedelmet arányítjuk a vincellér fizetéséhez (bevétel 65 hordó 2 átalag), akkor annak bére a hordónkénti pénzráfordítást 3 Ft 22 dénárral növeli meg. Így az összes költség a Nádasdy birtokokon hordónként 14 Ft 77 dénár, Veres Mátyásénál pedig 9 Ft 86 dénár. Vö. MOL U et C Fasc. 116. No. 12., 1674. Ebben az évben Szabó Bálint kamarai vincellér által a tokaji és tarcali hegyen műveltetett 31 szőlő munkabére 1028 Ft 65 dénár volt.

[4] MOL U et C No. 158. No. 31., 1674. Szuhay Gáspár szőlőinek termése 46 hordó volt, művelése 372 Ft-ba került. Gyulaffy László birtokai 25 hordó bort adtak, a ráfordítás 243 Ft volt. Thököly Imre keresztúri majorsága 37,5 hordós termésére 376 Ft művelési költség jutott, Szepessy Pál erdőbényei allódiumának 96 hordós termése 1000 Ft művelési költséggel és 40 Ft-os vincelléri fizetéssel párosult.

[5] MOL U et C Fasc. 165. No. 3., 1675 körül. Csáky Ferenc szőlőinek termése 18 hordót tett ki, munkabérük 214 Ft 94 dénár, hordónkénti költsége kb. 11 Ft 94 dénár volt. Természetesen a kiszámolt hordónkénti költségekben a vincellérek és pásztorok jövedelmének hányada nem szerepel. Az adatokat vö. Orosz 1995. 97., illetve MOL U et C Fasc. 117. No. 4., 1675. A termett 108 hordó borból azonban 10-et egyéb kiadásokra vontak el, így a tényleges bevétel 98 hordó volt.

[6] MOL E 705. 4. cs., 1676.

[7] MOL U et C Fasc. 117. No. 2., 1673.

[8] MOL Filmtár 3945. d.

[9] MOL E 210. 42. cs.159. t. 19. sz., az 1670–74 közötti fiskális javak jövedelmei.

[10] MOL E 705. 4. cs., 1676.

A fentebb leírt terméseredmények természetesen a műveltetés minőségén túl elsősorban az időjárás függvényei voltak. A Szepesi Kamara 1675-ben – bizonyára tudni kívánták a birtokába jutó szőlők optimális terméseredményeit – egy nagy összeírásban rögzítette a szőlők legfontosabb adatait. A felmérés sok tanulsággal szolgál, és más évekből származó adatokkal összevetve látható, hogy a pusztulás, amely a XVII. század 70-es éveinek elejétől kezdve általános folyamat volt a Hegyalján, a fiskális birtokokra, valamint a harmados, negyedes művelésű szőlőkre fokozottan igaz. A Nádasdy család tokaji szőlőinek optimális termése 94 hordó, értékük ekkor 26.180 Ft, művelési költségük 626 Ft 96 dénár, a vincellér fizetése 25 Ft, így az egy hordóra eső termelési költség mindössze 6 Ft 93 dénár volt. Thököly Imre bodrogkeresztúri szőlőinek termése 67 hordó, értéke 18.400 Ft volt, művelési költsége 392 Ft, 1 hordóra jutó átlaga 6 Ft 22 dénár, ha a vincellér fizetését szintén 25 Ft-ban számoljuk. A jelentős Szepessy bényei allódium 133 hordós termése (27.060 Ft értékben) 1059 Ft-ba került, átlagos vincelléri fizetéssel számolva hordónként 8 Ft 15 dénár költséget jelentett. A forrásból egyértelműen kiderül, hogy a kincstár igyekezett megszabadulni a kezében lévő szőlőktől, a harmados, negyedes művelők, árendások aránya 1675-re óriásira duzzadt. A bérlők között sok olyan személyt találunk, akiről feltételezhető, hogy borkereskedelemmel foglalkozott. Gróf Wolkra Tokajban Baksa István 24 hordót termő, Tarcalon Király Mihály 7 hordót, Garai László 4 hordót termő birtokát, valamint Gönczy András 6 szőlőjét, Cseh Mihály 6 szőlőjét, Tokaji János 4 szőlőjét árendálta. Bekapcsolódtak a szőlőtermesztésbe és borkereskedelembe a kamara tisztjei is. Holló Zsigmond például Nagy András 9 szőlőjét árendálta 8 hordó borért. A nagyarányú bérlések mellett azonban sok olyan szőlőt találunk, amelyet senki sem művelt, elhanyagolták, semmit sem teremtek.[11] A szőlők minőségének romlása ellenére a kamara 1679-ben, a kezében lévő 489 db szőlőből még mindig 144 szőlőt (29,44%) műveltetett. Harmados és negyedes művelésbe mindössze 128 (26,17%) került, 272 birtok (55,62%) művelés nélkül maradt.[12]

A kérdés lényegében az, hogy a kevés birtokot bíró személyek, mint például Bónis Ferenc, Baksa István, Veres Mátyás, Garai László, Tokaji Nagy András, Bessenyey Mihály, Pap Izrael, Szemere László vagy éppen azok a Szuhay testvérek, akiknek kezén a legdrágább szőlőket találjuk (a Rákócziakon kívül persze) a Hegyalján bevételeikkel mennyit is „javítottak" társadalmi pozícióikon, illetve hogyan és mibe fektették (fektethették) borjövedelmük nagy részét?

A borait főleg Lengyelország felé értékesítő nemesség esetében kézzelfogható a tőkekoncentráció igen fontos jelensége. Nem mellesleg ez a nemesség vagy ez a hegyaljai réteg alapjában véve tőkeerősebb főleg hagyományos mezőgazdasági termeléssel foglalkozó társainál. Ugyan a szőlőtermesztés magas rezsit és meglévő készpénzállományt kívánt, azonban a haszon sokkal nagyobb volt. A kiadási oldalon a még kis mértékben meglévő jobbágyi robotmunkán kívül jelentős összegeket kellett invesztálni a szőlőművelésbe, a szőlők védelmébe, a szüretbe, a szakemberek alkalmazásába, a pincék folyamatos karbantartásába, az eszközök beszerzésébe, a sajtó- és borházak építésébe. Azonban a jobban termő helyekről származó, édesebb, finomabb, jobb minőségű bort 20–30 Ft körül lehetett eladni, az ettől még jobbakat egészen 35–50 Ft körül vásárolták, az aszúféléket pedig 60–120 Ft körül értékesítették félhordónként. A történeti kutatások bizonyították, hogy ezzel szemben egy-egy szőlő éves művelése – ha arányosítjuk a termőképességével – 6–12 Ft hordónkénti ráfordítást igényelt. A haszon tehát az esetek döntő többségében minimum 100% volt, ami jelentős kihatással volt a személyes gyarapodásra és a kölcsönügyletekre (Ulrich 2005.).

---

[11] MOL U et C Fasc. 70. No. 6., 1675.

[12] MOL U et C Fasc. 154. No. 1., 1679. Az összeírás nem tartalmazza Gönc-Ruszka, Olaszi, Szurdok, Szerencs, Monok, Sárospatak, Sátoraljaújhely felméréseit.

Tolcsvai Bónis Ferenc liszkai birtokairól fennmaradt egy értékes összeírás, amely jól mutatja – Baksához hasonlóan – a szőlőbirtokos nemesség relatív tőkeerősségét és jelentős befektetéseit. A mezővárosban a Kocsord utca végén volt egy „derék" pincéje, amely több száz hordó tárolására volt alkalmas. Az összeírók 73 borral teli, és 40 üres hordót számoltak meg ott. Érdekes, hogy a pince pados volt, ahol jelentős számban deszkákat (fenyő, bükk, tölgy) jegyeztek fel. Bónisnak a mezővároson belül egy jelentős telekkel bíró háza volt, belseje jól berendezett állapotban. A ház körül lóistálló, jégverem, gyümölcsös és (jó sövénnyel kerített) veteményeskert, csűrös kert, kamra, „sajtóház", nagy borház, vincellér ház, pincék, szekérszín került kialakításra. A borház maga a sajtóházból nyílt, benne 30 hordót, padján összesen 44 deszkát találtak. Az udvarról nyílt egy nagyobb és egy kisebb pince. Kutatásunk során nem találkoztunk olyan forrással, amely bizonyítja pincejáratok szerteágazódását: ebben az esetben három ágra tagozódott ásott pincével van dolgunk. A liszkai hegyen 72 hordós termésű 11 szőleje, kúriája után két nyomásban földjei voltak, „kiknek szamát hirtelen nem Tudhatni". A Bodrogon túl gyümölcsöskertje, 2 darab (2 szekér szénát termő) rétje, a szőlők alatt rétecskéi és még egy 7 szekér szénát termő kaszálója volt. A vámosújfalusi határban három rétjét írták össze. Bónis Ferencnek Szegi faluban két kúriája állt, az egyik zsindelyes, melyet korábban Usz Istvántól vásárolt meg, ehhez veteményes és oltványos kert tartozott. Másik kúriája szalmával fedett. Szőleinek száma a falu hegyein 6, termésük 32 hordó, így Bónis Ferenc évente körülbelül 104 hordó borral gazdálkodott.[13]

Surányi részbirtoka sok településből állt ugyan, de a falvakban magas a pusztatelkek száma, és viszonylag kevés jobbágycsalád élt bennük.[14] A Surányban lévő nemesi kúriához 58 hold föld (72 köböl maximum), 2 darab rét, 5 szekér szénát termő és egy közös erdő tartozott. Birtokait egy jobbágyi származású, surányi officiális irányította, akit felvettek a jobbágynévsorba is.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	telek
Surány	8	4	16	–	16	15	5
Fejércse	2	2	–	1	–	–	1
Csaroda	6	5	14	–	9	8	3
Balasir	1	1	–	–	–	3	0,5
összesen	17	12	30	1	25	26	9,5

Pusztatelkeinek száma Surányban 2, Papiban 2, Csarodán 4, Balasirban 3, Aszten, Kismuzsalyban, Halmiban, Kökényesden és Turcson 1-1, összesen tehát 16.

Jobbágyainak kötelezettsége a Surányban meghatározott etalonnal megegyező mértékű. Érdekes, hogy a cenzus alapjának az ökörszámot és nem a teleknagyságot tekintették, így a 6 ökrös gazda 1 Ft, a 4 ökrös 66 dénár, a 2 ökrös 33 dénár, az ökör nélküli pedig 24 dénár cenzussal és karácsony tyúkjával tartozott. Gabonából kilencedet, sertésből tizedet adtak. Robotolni „cimborában" robotoltak, 2 jobbágy alkotott egy igaerőt, egyébként minden második nap munkálkodtak a földeken, a réteken és a szőlőkben is. Földesúri haszonvételei ezenkívül Papiban (erdő) és Balasiron (vízimalom) voltak, ez utóbbi 8 köböl gabonát hozott neki évente.

Elkobzásakor a füzéri uradalom tulajdonosa ugyan Nádasdy Ferenc és örökösei voltak, de annak bérletét évi 3000 Ft fejében 1668-ban Bónis Ferenc váltotta meg, így az 1670-es elkobzáskor ő bírta az uradalmi haszonvételeket is. Ez a tulajdonosi „bizonytalanság" meglátszik a forrásokon, ugyanis az összeírók egy-egy esetben a két földesurat jelölték meg, legtöbbször azonban a neveket

[13] MOL U et C Fasc. 18. No. 2. 1670. július 14.

[14] MOL U et C Fasc. 15. No. 26.

kihagyva készítették el összeírásaikat. Ez az összeírási „szokás" a füzéri uradalom esetében jól mutatja a tulajdonjog körüli bizonytalanságot. Megjegyezzük, hogy valamennyi forrás esetében a már kamarai tulajdonban lévő birtokoknál jelölték a korábbi tulajdonos személyét. Bármilyenek is a források, az 1672. március 22-én készült összeírás beszámol egy településeiben kisszámú, viszont annál jelentősebb birtokról.[15]

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	borjú	sertés	juh	méh	szőlő	telek
Füzér	49	83	90	–	50	53	141	130	6	–	44
Filkóháza	46	78	85	2	76	38	202	204	29	–	15 ¼
Pálháza	33	53	64	5	54	39	123	67	23	16	32
Vily	38	58	30	10	40	43	101	39	11	39	35
Vágás	1	3	2	–	4	–	2	–	–	–	1
Komlós	1	–	–	–	–	–	–	–	–	–	szabados
összesen	168	275	271	17	224	173	569	440	69	55	127 ¼

A hegyaljához közel eső, erejében csökkenő, de legalábbis a korábbi füzéri domínium nagyságához és geopolitikai jelentőségéhez képest „jelentéktelenebb", szabaddá váló, árendálható jószág nem hiába került a gazdag borkereskedő érdeklődésének középpontjába. Amint azt láthattuk, Bónis igyekezett hagyományos birtokokkal kiegészíteni bortermelő gazdaságát, mert mint utaltunk rá, személyének földesúri tekintélyt ez kölcsönzött. Hiába a nagy vagyon, a jelentős kereskedelmi összeköttetések, ha a kor szellemisége a földesúri státuszt a birtoknagyságban, a jobbágyok, majorságok számában és nagyságában mérte, és figyelmen kívül hagyta a ténylegesen számító pénzügyi helyzetet.

A füzéri domínium bérlésének kiválasztása valószínűleg jól átgondolt döntés volt Bónis részéről, ha már évente képes volt 3000 Ft-ot fizetni érte. Egyrészt igen jól mutatott a birtoklási listán a füzéri váruradalom neve, másrészt a domínium ebben az időben kevés kárt szenvedett. Ez látszik a jobbágyszámban, illetve a jobbágyok által birtokolt jószágmennyiségben is. Ami még nagy szerepet játszhatott a hegyaljai birtokos döntésében, az a szokásokon alapuló jobbágyi teher mennyisége és a szokásjog lehetett. Az uradalom területén ugyanis a jobbágyi robot egyik általános vonása a falvanként 500 szőlőkaró, illetve 150 hordófal készítése volt az úr számára. Egyébként az egész uradalom területén jelentős a jobbágyi adóteher. Füzéren Szent György és Szent Mihály napján 2–2 Ft cenzust fizettek jobbágyfőként, karácsonykor pedig összesen 12 tyúkot, 4 ludat, 40 tojást, 1 icce vajat és fél icce mézet. Kilencedet a bárány kivételével mindenből adtak. A robot heti egy napot tett ki, és ehhez jött a faluban lévő allodiális szőlőben való munkálkodás. A településen földesúri vámot, malmot, mészárszéket, kocsmát jegyeztek fel, a mészárszék árendája évi 5 Ft volt. Erdejében 2000 sertést makkoltathattak. Filkóháza jobbágyai cenzusként 32–32 Ft-ot fizettek, karácsonykor további 5-öt. Szőlőmunkájukat is pénzen váltották meg (5 Ft 40 dénárral és 1 köböl allodiális szőlőből származó borral). A faluban lévő malmot 8 Ft-ért árendálták.

Filkóházán jelentős számú iparost is találunk, szabókat, szűcsöt, vargát, kovácsot, kerülőket. A szabók és a szűcs árendás, évente 18, 11, és 16 Ft-ot fizetett, a varga pedig késztermékkel adózott. A faluban a jobbágyokat kötelezték a boroshordóknak való fa vágására. A pálháziak cenzusa 4–4 forint, karácsonykor 8 tyúkot, 2 ludat, 40 tojást, 2 icce vajat, 1 icce mézet, 2 szekér szénát, és 1 köböl komlót adtak. Külön szolgáltatás volt a „juhász pénz", évi 1 Ft 80 dénár. Gabonából kilencedet, sertésből tizedet adtak, évente 1–1 zsákkal tartoztak. A faluban fogadót találunk vámmal,

[15] MOL U et C Fasc. 15. No. 12. 1672. március 22.

malmot kendertörő kővel, 6000 sertésnek való erdőt. Robotjuk megegyezett a füzériekével, a különbség annyi, hogy a mátyásházi hegyen lévő majorságszőlőt is művelniük kellett. A Vily településen élők cenzusa 6–6 Ft, karácsonykor 10 tyúk, 4 lúd, 2 szekér széna, 2 kappan, 6 tojás, 4 icce vaj, 2 icce méz volt. Gabonából kilencedet, sertésből tizedet adtak, évente 1–1 zsákkal tartoztak. A Bosia folyón 2 földesúri malom állt, 200 sertésnek való erdőt találunk a falu hegyén, robotolniuk szintén Mátyásházán kellett. Vágáson egy jobbágy lakott, szolgálatairól nem tudunk semmit, Komlóson pedig egy szabados élt.

A majorsági központot Füzéren hozták létre, ahol három nyomásban 493 kassai köblös földet sajátítottak ki a földesúr számára. A rétekről 324 szekér szénát lehetett kaszálni. Rétmajorságot alakítottak ki Pálházán 37 szekér, és Vilyen 28 szekér nagyságban. A rétmajorság nagysága tehát 389 szekérnyit tett ki.

A Sátoraljaújhelyen élő, zempléni nemes, Baksa István aktív részese volt az összeesküvésnek. Az inkább a hegyaljai szőlőtermesztés előnyeit élvező, tanult Baksa gyorsan a kamara célpontjába került, birtokelkobzásra ítélték. Így került okkupálásra kicsiny duplini birtoka. A 230 köblös föld- és 35 szekér szénát termő rétallódiummal rendelkező birtokhoz négy település tartozott: Duplin, Wiszlava, Potocska és Bodonlaka. A településeken három soltész élt, cenzusuk (két főnek 30–30 Ft, egy főnek 42 Ft évenként) összesen 102 Ft-k ot tett ki egy évben. Egész telkes jobbágy 6, fél telkes 26 (összesen 27 családfővel), ¾-ed telkes 5, ¼-ed telkes 42, zsellér 9 élt a településen. A magas jobbágyszám jelzi, Baksa birtoka nem szenvedett kárt a fegyveres harcokban. Bortermelésével hozható összefüggésbe, hogy két településen, nevezetesen Wiszlaván és Potocskán „görög boltot" is találtak az összeírók. A görög kereskedők mindkét faluban 16–16 Ft éves bérletet fizetett.[16]

Baksa István azonban nem felvidéki birtokaiból, hanem hegyaljai vagyonából élt. Újhelyen lévő kőházához malom, 40 köblös allódium és 10 szekér szénát termő rét tartozott. Sok más birtokoshoz hasonlóan a szőlőtermesztésből szerzett vagyonát földbirtokvásárlásba fektette, így lett aztán birtokos Vissen, Kenézlőn, Zalkodon, Bercelen (Gercsely?) is, amelyek átkelve a Tiszán könnyen elérhetőek voltak Újhelyről. Valószínűleg a szőlőtermesztéssel hozhatók összefüggésbe Ung vármegyei birtokai is (Ungvár, Császlóc, Voronkó).

Szabolcsi birtokain Vissen, Kenézlőn és Zalkodon nemesi telek és mindezeken a helyeken kialakított majorságai jelzik birtoklási szándékát. Vissen 225 köblös föld és 300 szekér (!) szénát adó rét, Kenézlőn 53 köblös föld és 6 szekér szénát termő rét, Zalkodon 125 köblös major és 30 szekér szénát termő rét került kialakításra. Jobbágyainak száma Vissen 40 féltelkes, Zalkodon egy puszta egész telek, Bercelen pedig Rákóczi Ferenctől inskribált 5 egész telkes, 3 féltelkes jobbágy és 3 zsellér volt. Ez a jobbágyszám kevés lehetett az elszórtan fekvő és viszonylag nagy kiterjedésű majorságok műveléséhez. Baksa valószínűleg ezért is „bérelt" jobbágyokat I. Rákóczi Ferenctől. A jobbágyok elégtelen száma pedig szolgálatuk magas fokáról árulkodik. Földesúri haszonvételeinek alacsony volta Baksa viszonylagosan „új birtokosságára" hívja fel figyelmünket. Földesúri haszonvételre alkalmas épületei – kocsma, szárazmalom és tiszai vám – csak Kenézlőn kerültek összeírásra, de úgy, hogy ezek becsértékét és éves hasznát nem közölték.

Ung vármegyei birtokai hasonló helyzetben voltak. Ungváron egy puszta nemesi háza volt 57 köblös majorsággal és 20 szekér szénát termő réttel. Császlócon 4 egész telkes jobbágycsalád lakott, a puszták száma 3 (ebből 2 egész, egy féltelkes). Voronkón egy soltészt, egy soltész telket írtak össze, valamint 5 féltelkes jobbágyot és 3 zsellért. A gyermektelenül meghalt, Újhelyen lakó Baksa István birtokait – szőlőbirtokainak értéke nélkül(!) – 1686-ban 11.238 Ft-ra becsülték.[17]

[16] MOL U et C Fasc. 157. No. 73.

[17] MOL U et C Fasc. 84. No. 106. 1686.

Egy másik forrás szerint alföldi birtokainak központja Vissen volt, ahol nemesi kúriája körül szép gazdaságot épített ki. Majorságában jelentős állatállományt tartott.[18] A kúriához tartozó kertben 3 boglya szénát termő rétje volt. Allódiuma 40 köblös földből – ahol 100 köblös búzavetés volt – és 100 szekér szénából álló rétből állt.

A forrásból magyarázatot találunk a viszonylag magas ökörszámra. Egyedülálló, hogy az összeírásban rögzítették a konvenciósokat, a gazdaság „majorgazdáját"-át és „gazdasszonyát"-át, akik feleltek a kúria környékének gazdálkodásáért. Baksa külön alkalmazott egy mészárost, Hottykai Jánost, akinek éves fizetése 10 forint volt, amíg az előbb említett majorgazdának feleségestül 16 Ft és más természetbeni juttatások. Kenézlőn szabad háza volt kocsmával a telkén, ahol borait árulhatta. Kenézlő birtoklása szintén megfontolt választás volt részéről, és az is, hogy éppen itt alakított ki kocsmát, ugyanis a falu az egyik jelentős tiszai átkelő volt (gázló), egyben kereskedelmi út futott át itt, amely a legrövidebb út volt Sárospatak felé a Partiumból. A faluban csupán egy alattvalója volt, egy csizmadia, aki munkájával szolgált. Baksának Zalkodon 4 puszta telke volt, amelyből egy nemesi telek 40 köblös földdel. Korábban a településen még 5 jobbágytelket elzálogosított a szintén rebellis Szentkirályi Mihálynak.

A választ arra, hogy az egyébként – a források szerint is – megfontolt Baksa miért kerülhetett a kamara figyelmének középpontjába, magyarázatot ad birtokainak 1675-ös felértékelése. Ha áttekintjük javait, akkor láthatjuk, hogy jobbágyainak száma, illetve birtokainak nagysága elenyésző egy középbirtokosi uradalomhoz képest, de birtokainak berendezése, felszereltsége legalább olyan szintű. A lényeg, mint korábban is említettük szőlőbirtoklásában keresendő. Újhelyen, Erdőbényén, Liszkán, Tolcsván, Tokajban és Redmecen 10 szőleje volt, amelyek 145 hordós bortermésre voltak képesek. Az adat igen nagy volumenű szőlőtermesztést feltételez, amelynek tőkeértéke és minden évben újratermelődő haszna Baksát életkörülményeivel – gazdasági, anyagi szempontból – a középbirtokos nemesek sorába emelte. Birtokainak összértéke 1675-ben vetekszik a Forgách, Szemere, Fáy, Keczer javakkal, vagy akár a balogi uradalom értékével: 56.449 Ft 66 dénár![19]

Korábban említettük a köznemesek kategorizálásának nehézségét. Úgy véljük, a gazdaság- és társdalom-történetírásnak e tények figyelembevételével kell kategorizálnia, esetleg új kategóriákat felállítani a nemesség gazdasági, családi és társadalmi viszonyainak vizsgálatánál!

Hogy Baksa birtokai a kamra fontos célpontjává váltak, azt megerősíti az a tény is, hogy meglepően sok, különböző időpontban készült forrást készítettek róluk. Különböző vármegyékben fekvő birtokairól fennmaradt egy 1670. augusztus 6-ával induló kamarai felmérés.[20] Először az értékesebb hegyaljai tulajdon került vizsgálat alá. Sátoraljaújhelyben szabad házát vették nyilvántartásba, amelynek belső elrendezése kúria jelleget tükrözött. A lakóház mellett lóistállót, 2 zsellérházat, gyümölcsöskertet, a mezővárosban malmot, 18 hold földet és a Sátor hegyen 60–70 hordó bort termő szőlőt írtak össze. Sárospatakon Baksának szintén volt kúriája, amely nagyobb volt az újhelyinél. A pataki kúria közel feküdt a várhoz, és még részek tartoztak hozzá Kispatakon, ahol kialakították a majorsági központot majorházzal, gyümölcsös- és káposztáskertekkel. Harmadik kúriája – igaz fából – Vissen épült fel, palánkkal kerített volt, jellegét tekintve igazi majorsági központ, amit az itt tartott allodiális állatok száma is jelez. Negyedik kúriája Kenézlőn állt. Abban Csizmadia János lakott: ez a kúria tehát valójában nem alkotta szerves részét a földesúr majorkodtatásnak. Baksa hegyaljai és ahhoz közel eső birtokainak jobbágysága minden nap (!) robotolt, ellenben más szolgálatról az összeírók nem tettek említést.

---

[18] MOL U et C Fasc. 44. No. 80. 1673. április 27. 32 lúd, 40 tyúk, 25 kacsa, 3 pulyka, 8 igás ökör, üsző, tinó, borjú és tehén összesen 36 és 3 bika.

[19] MOL U et C Fasc. 44. No. 81. 1675. december 29.

[20] MOL U et C Fasc. 92. No. 8. 1670. augusztus 6–11.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh
Alsó Redmec	1	2	2	–	4	25	–	–
Kis Bósva	11	7	2	10	20	84	6	–
Hotyka	5	5	2	12	–	2	68[21]	–
Viss	22	21	76	18	44	100	270	–
Balsa	2	2	12	–	6	24	–	30
Gercel[22]	12	13	22	2	15	59	–	33
Vágás	1	–	–	4	1	8	–	–
összesen	54	50	116	46	90	302	344	63

Az összeírt jobbágycsaládok között 6 szabadost és 7 zsellért említettek, puszta telkeinek száma 14.

A kamara emberei augusztus 11-én érkeztek meg Sáros vármegyei birtokaira, ahol jelentős jobbágyi lakosságot találtak. A Duplin központú birtokok száma szerény volt ugyan, de a bennük élő jobbágyság annál nagyobb gazdasági erőt képviselt. Kiemelkedően magas volt a falvakban élő soltészcsaládok és „papság" (sic!) száma.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh	telek
Duplin	5	7	12	6	13	18	–	12	5
Potocska	8	11	10	4	15	32	–	8	8
papság	6	7	10	3	13	19	–	6	6
Vislova	5	10	14	6	13	27	25	5	5
papság	1	3	2	2	2	4	–	–	1
összesen	25	38	48	21	56	100	25	31	25

Duplinban a majorház helyettesítette a földesúri kúriát, ahol 2 szobás, 2 kamrás, istállós, csűrös kertes elrendezést találtak. A jobbágyok adózása készpénzadóból, vetés utáni kilencedből, természetbeni cenzusból és minden napi robotból állt. Duplinban 20 Ft készpénzt, 10 köböl zabot, 24 tyúkot, 12 ludat, 5 icce vajat, 1 borjat, 2 font faggyút adtak a jobbágyok. Potocska évi 150 Ft-ot fizetett, a papság külön 15-öt, a soltészek „furmány pénze" 39 Ft, a trágyahordás megváltása („ganajat hogy ne hordják") további 15 Ft volt. Tyúkot 60 darabot, ludat 25-öt adtak évente Baksának. Vislova jobbágysága évente 200 Ft-ot, a soltészek 42-őt, a papság 15-öt, a trágyahordás elkerülésének váltása 28 Ft volt, emellett 18 ludat szolgáltattak be. Potocska és Vislova lakossága, ha nem rendelték őket szüretre 2 Ft 60 dénárt illetve 32 Ft 40 dénárt fizetett. A vilsovaiak robotja 2 nap szántás volt a duplini majorban, ha nem kellett szántaniuk 1 Ft volt a váltása fejenként. Aratásra 9 kaszást és 19 aratót küldtek. A kis uradalom jobbágyságának „néha" szekereznie is kellett. Egy másik, korábban említett összeírás szerint sárosi birtokainak jobbágyi állapota az alábbi táblázatban lett összefoglalva.[23]

[21] Az összeírt állatok mind kecskék voltak.

[22] Valószínűleg a mai Tiszabercel.

[23] MOL U et C Fasc. 92. No. 8. 1670. augusztus 6 – augusztus 11.

település	fő	férfiak	ökör	ló	tehén	sertés	juh	méh	telek
Duplin	31	42	44	32	52	93	–	13	?
Potocska	29	31	60	32	69	95	1	50	?
Vislova	38	54	74	32	105	169	80	22	?
Bodonlaka	6	9	36	16	17	–	–	–	?
összesen	104	136	214	112	243	357	81	85	?

A Wesselényi-összeesküvésben fontos szerepet vivő Bónis (a negyedik kivégzett), illetve a jurátus végzettségű, mérsékeltebb Baksa, illetve az itt most konkrétabban nem vizsgált Veres Mátyás és Garai László a szőlőjövedelmekből felhalmozódó jelentős készpénzmennyiséget visszaforgatta, főleg – amint láthattuk – földbirtokba. Tehették ezt, mert kisnemesi (középnemesi)-mezővárosi polgári létük (jólétük) a kor szokásainak és a társadalmi mérőfoknak megfelelően csak bizonyos fokig sorolta őket a vármegyei „elitbe". Ezért érthető a gazdaságilag-pénzügyileg vonzó Hegyaljához közeli birtokvásárlásuk még akkor is, ha az jövedelmezőségében messze alatta maradt boreladásaikból származó bevételeiknek. A két nemes borbevétele évente meghaladta a 3000 forintot, amely egy nagyobb uradalom éves készpénzbevételével vetekedett. Ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a borkereskedelem jövedelmezőségének kérdését, könnyen érzékelhető, hogy a szőlővel való foglalatosság tulajdonosait könnyen extraprofithoz juttathatta.

Irodalom

Orosz 1995.

Orosz István: Uradalmi és paraszti gazdálkodás Tokajban a 16–17. században. In: Tokaj. Várostörténeti tanulmányok I. Szerk. Bencsik János – Orosz István. Tokaj Város Önkormányzata, Tokaj 1995. 87–109.

Ulrich 2005.

Ulrich Attila: A Rákóczi család uradalmi bortermelése és bortermelésük haszna a 17. század második felében. [Produkcija vína a jej výnosy na rákóczíovských panstrách.] In: Povstavine Františka II. Rákócziho 1703–1711. v novšom prebliženi. Ed. Peter Kónya. Acta Facultatis philosophicae universitatis Prešoviensis. Prešovská Univerzita, Filozofická fakulta, Prešov 2005. (2006) 287–304.

Ulrich Attila

Jósa András Múzeum
Nyíregyháza
H–4401 Pf. 57.
e-mail: ulrich@jam.nyirbone.hu

Confiscation of the possessions of two significant landlords – György tolcsvai Bónis and István Baksa – from the Hegyalja region, in 1670

After the disclosure of the conspiracy by Wesselényi, the Royal Chamber (central economic-financial government of the Hungarian Kingdom) together with the Szepes (Spiš) Chamber started confiscations of unprecedented scale. They affected different classes of the contemporary society: magnates and gentries, citizens of agrarian and of free royal towns. Many soldiers and villeins had to leave their homes and possessions. Among the confiscated properties we find traditional allodia producing hard food and dealing with animal husbandry, but there were also wine-lands belonging to nobility. The latter, situated at the Hegyalja (Tokaj) region enabled conditions for a more modern farming. Cash money earned from wine production made it possible to start new investments. In the present short article the process of confiscation of some Hegyalja gentry properties is described. Despite of their being gentries they were able to significantly strengthen their social position with the help of the capital based on producing and selling wine.

Attila Ulrich

Jósa András Museum
Nyíregyháza
H–4401 Pf. 57.
e-mail: ulrich@jam.nyirbone.hu

Nyírbátori honvédek és nemzetőrök 1848–1849-ben

Bene János

A győztes polgári átalakulás idején Szabolcs vármegye négy járásának egyikét a nyírbátori járás alkotta, négy szakasszal. A járás székhelye Bátor, itt tevékenykedett Szilcz Lajos főszolgabíró, s ezen első szakaszhoz Bátor, Gyulaj, Pilis, Piricse, Máriapócs, Pócspetri és Kállósemjén tartozott. A második szakasz szolgabírója Szabó Albert, szakaszát Őr, Vaja, Kis- és Nagymada, Pusztadobos, Ófehértó, Besenyőd, Levelek, Magy és Apagy alkották. Jármy András harmadik szakaszába Kisléta, Bogát, Encsencs, Béltek és Bánháza, Lugos, Acsád, Szentgyörgyábrány, Budaábrány, Érkenéz és Szalmad községeket sorolták. A negyedik szakasz szolgabírója Szegedy István, s hozzá Rohod, Petneháza, Laskod, Ramocsaháza, Ibrony, Kércs, Nyírbakta, Lórántháza és Jákó tartozott (László 2000. 192–193.).

Mit mondanak az akkori országleírások a nagyjából kettő és félezer lakosú Bátorról? Idézzük a korban a legközelebbit, Fényes Elek szótárát. Az 1851-ben megjelent Magyarország geographiai szótára lapjain az alábbiakat olvashatjuk a településről: *„Nyír-Báthor, magyar mezőváros, Szabolcs vármegyében Kállóhoz keletre 2 mérföldnyire: 474 római katolikus, 60 görög katolikus, 23 evangélikus, 1889 református, 7 nem egyesült óhitű, 132 zsidó lakos. Van itt minorita monostor, s a plébániai szolgálatot is ezen szerzetesatyák végzik. Egy régi református szentegyház a híres Báthory nemzetség emlékkövével. Postahivatal és váltás Nagykálló és Vállaj között, patika és több jeles urasági épületek. Második osztálybeli egész jobbágytelek 64 7/8 számláltatik. Határa részint sárga, részint fekete homokos, erdeje van. Dohányt sokat termeszt. Földesura gróf Károlyi nemzetség."* (Fényes 1851. 101.)

Fényes Elek a lakosok számát 1851-ben 2585-ben határozta meg. Egy 1848-as összeírásból – mely a honvédsorozás alapját is képezte – tudjuk, hogy a lakosság száma 2935 fő volt. Összehasonlítva a vármegye mezővárosaival – nem számítva a 20.000 ezres Nyíregyházát – Bátor a vármegye egyik legkisebb ilyen típusú települése volt.

1848. március 21-én érkezett meg a megye székhelyére, Kállóba a márciusi pozsonyi és pesti események híre, s az aznap megalakított 29 tagú Közbátorsági Választmány a rend és a béke fenntartására a nemzetőrség felállítását rendelte, s az egyik összeíró helyül Bátort nevezte meg, ahová Kállay Emánuel kapitányt jelölték ki.[1] 1848. április 11-e, a Pozsonyban szentesített törvénykönyvnek a nemzetőrségről szóló XXII. törvénycikke után e szervezés felgyorsult, bár egyre több ellentét gerjedt, hiszen a jobbágyfelszabadítás nem egészen a felszabadítottak szája íze szerint történt. Így érthető, hogy a vármegye 148 településének mintegy 220.000 lakosa közül a törvény szerint alkalmas férfinép nem igazán tódult az összeíró biztosok elé, sőt Máriapócson karhatalommal és törvényszékkel kellett elnyomni a zendülést. Vaja, Levelek, Kisléta, Ibrony, Jákó, Laskod, Szalmad,

[1] SzSzBML IV. A. I/a. Közgyűlési jegyzőkönyv 674. szám.

Lórántháza, Lugos, Béltek lakossága 1848 tavaszán az összeírások és a szolgálat ellen volt. Bátorban viszont Wittich Mihály postamester – mint az ottani nemzetőrszázad századosa – megszervezte a nemzetőrséget, a legénységnek fegyvergyakorlatokat tartott.

A bátori nemzetőrség kiváló fegyelmére hivatkozott a Közbátorsági Választmány, amikor úgy döntött, hogy a megyében állomásozó császári-királyi gróf Wrbna 6. könnyűlovas ezred alezredesi osztályát, melynek törzse és egy százada Nyíregyházán, egy százada pedig Bátorban, Gyulajban és Pócspetriben feküdt, teljes egészben a megye legnépesebb helységébe, Nyíregyházára vonja össze, mint megyei lovas katonaságot.[2]

Wittich Mihály lelkes munkájának köszönhetően Nyírbátorban a nemzetőrségi intézményt elfogadta a lakosság, sőt június elején maga a nemzetőrségi százados jelezte a Közbátorsági Választmánynak, hogy mezővárosában olyanok is örömmel jelentkeztek a nemzetőrségbe, akik a törvény szerinti vagyoni képességgel nem bírtak. A Közbátorsági Választmány június 5-én utasította Szilcz Lajos főszolgabírót, hogy ezen pótlólagos összeírást tétesse meg.[3]

A nemzetőrség szervezése mellett a Közbátorsági Választmány dolga újabb feladatokkal szaporodott. 1848. május 16-án jelent meg gr. Batthyány Lajos miniszterelnök és br. Baldacci Manó ezredes, az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöke rendelete, melyben tudtul adták, hogy a kormány a nemzetőrség mellé egy 10.000 fős, úgynevezett rendes nemzetőrséget, a későbbi általánosan elfogadott szóhasználattal élve honvédséget szervez. A 10 zászlóaljból álló honvédsereg katonái 3 év szolgálatra kötelezték el magukat, belépéskor foglalópénzt kaptak és rendes ellátmányért szolgáltak. Honvéd lehetett mindenki, aki 18. életévét betöltötte, legalább 5 láb 2 hüvelyk (163 cm)[4] magas volt, és – ami nagy előny a nemzetőrséggel szemben – itt nem volt vagyoni cenzus, tehát a legszegényebbek is jelentkezhettek, sőt szolgálatukért díjazást kaptak. A 10. zászlóalj megalakulási helyéül Debrecent jelölték ki, s fiók hadfogadó kormány működött Nagykállóban. A toborzást május 29-én kezdték el a vármegyében, és június első harmadában már be is fejezték, mert a szükséges újoncállomány addigra összegyűlt. 1848. június 2. és 11. között Bátorban önkéntesnek jelentkezett Báthori István, Bene József csizmadia, Borsos Károly, Bucskó Mihály, Budaházi Károly, Cselenyák János, Csirke József, Daragó József, Demjén Pál, Győri Sándor csizmadia, Hajdú József, Horváth József kovács, Képíró János, Képíró József, Kupai Ferenc, Lengyel András, Lengyel György, Lengyel János, Mándy Gábor, Meszinger József, Molnár János, Novák Ferenc, Nyíri Sándor, Pethő Ferenc, Péter András, Pintye László, Pócsi István, Pótor István, Rezlár József, Sebők János, Szabó János, Szőke Mihály, Tapfer János kötélverő, Teftsák Mihály, Tobák János és Tóth Ferenc.[5]

1848. június 5-én a Közbátorsági Választmány ülésén az egyik fő kérdés a toborzás ügye volt, melyről Péchy László első alispán az alábbiakat jelentette a hadügyminiszternek: *„…hogy inkább terebély mint magas népfajunk lévén, s önkénteseink közül az 5 sukk 2 czoll mértéket majd csak kevesen üthetvén meg, a valamivel kisebbek is, de a mellett szép egészséges fiatal egyének be soroztathassanak. Ez idáig azonban ujabb rendelés nem érkezvén, miután a f. hó 7-én megkezdett besorozással kitünt, hogy 800 már együtt volt ujonczaink közzül 450 ütötték meg a mértéket, a szebbje pedig, s fiatalabbja kimaradt, s rokonyszenvük a Turszki ezredbe menésre nem mutatkozván, mentül többnek besoroztathatása reményében megcsalatkozánk…”*[6] A választmány tehát az előírt magasságnak egy collal való leszállítását kérte. A hadügyminiszterrel folytatott hosszas levelezésük végül

[2] SzSzBML IV. B. 102. 1. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 15. szám.

[3] SzSzBML IV. B. 102. 1. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 146. sz.

[4] A láb (sukk) és a coll (hüvelyk) hosszmértékek: 31,6 cm, illetve 2,6 cm. Az avatójegyzékekben szerepel még a vonal, mely 2–2,5 milliméter.

[5] SzSzBML IV. B. 103. Szabolcs vármegye újoncozási küldöttségének iratai.

[6] MNL Miniszterelnökség, hadügyi és nemzetőri iratok H. 3. 1848: 499.

sikert hozott, mert Szabolcs vármegyében a júniusi vizsgálatok során a sorozó bizottság már a 161 cm-es magasságot tekintette mérvadónak.

Nem mindenki került így sem a honvédek közé. 1848. június 7-én Debrecenből a Don Miguel 39. magyar sorgyalogezredtől Nagykállóba érkezett Csippik János hadnagy,[7] aki Finta Márton táblabíróval, a toborzást szervező vármegyei biztossal és Schaller Antal középponti alorvossal kezdte meg az önkéntesek sorozását. Egészségi állapotukat vizsgálva, magasságukat megmérve a Kállóban összegyűlt újoncok közül az öt napig tartó sorozás eredményeként 853 újoncot küldtek Debrecenbe, közülük 623 főt a 10. honvédzászlóaljhoz, 230 főt pedig a 62. Turszky magyar sorgyalogezredhez.[8]

Bátorból a 36 önkéntes közül 23-an bizonyultak alkalmasnak. Közülük tízen bátori születésűek voltak:

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Budaházi Károly	1848. jún. 10.	18	református	nőtlen	5.5.0.	
Daragó József	1848. jún. 8.	29	református	nős	5.2.3.	
Demjén Pál	1848. jún. 10.	22	református	nőtlen	5.3.2.	
Képíró János	1848. jún. 7.	24	református	nőtlen	5.8.1.	
Képíró József	1848. jún. 10.	20	református	nőtlen	5.1.1.	A megyei bizottmány sorozta be saját felelőssége mellett
Lengyel János	1848. jún. 7.	22	református	nőtlen	5.2.2.	Bal lába szemölcsökkel teljes
Meszinger József	1848. jún. 9.	25	katolikus	nőtlen	5.3.1.	
Nyíri Sándor	1848. jún. 10.	20	református	özvegy	5.2.1.	
Pethő Ferenc	1848. jún. 7.	30	református	nős	5.5.1.	
Pócsi István	1848. jún. 10.	22	református	nőtlen	5.2.0.	

Nagyobb számban csaptak fel honvédnek a Bátorban élő, dolgozó, más vármegyéből származó „idegenek”, napszámosok, a nyári aratási munkák idejére a település gazdáinál munkát vállalók és a mestereknél vagy a kontároknál szolgáló legények:

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Mestersége	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Bene József	1848. jún. 7.	25	katolikus	csizmadia	nőtlen	5.4.1.	Szántói (Abaúj vm.) születésű
Cselenyák László	1848. jún. 10.	22	óhitű		nőtlen	5.5.1.	Gebei (Szatmár vm.) születésű
Győri Sándor	1848. jún. 8.	20	katolikus	csizmadia	nőtlen	5.2.0.	Békési (Békés vm.) születésű
Hajdú József	1848. jún. 8.	21	óhitű		nőtlen	5.2.0.	Császári (Szatmár vm.) születésű

[7] A szabadságharcban őrnagy, az 53. honvédzászlóalj parancsnoka.

[8] Az első honvédzászlóaljak szervezéséről részletesen ír Urbán 1973.

Kupai Ferenc	1848. jún. 10.	18	református		nőtlen	5.1.3.	Jánosi (Szatmár vm.) születésű. A megyei bizottmány sorozta be saját felelőssége mellett.
Mády Gábor	1848. jún. 7.	27	református	csizmadia	nőtlen	5.2.2.	Baktai (Abaúj vm.) születésű
Molnár János	1848. jún. 10.	21	református		nőtlen	5.7.2.	Tasnádi (Közép-Szolnok vm.) születésű
Péter András	1848. jún. 10.	19	református		nőtlen	5.2.1.	Jánosi (Szatmár vm.) születésű
Pintye László	1848. jún. 10.	18	óhitű		nőtlen	5.3.0.	Sándorfalvi (Máramaros vm.) születésű
Szabó János	1848. jún. 9.	19	óhitű		nőtlen	5.2.0.	Derzsi (Szatmár vm.) születésű
Szőke Mihály	1848. jún. 8.	20	óhitű		nőtlen	5.2.0.	Hodászi (Szatmár vm.) születésű
Tapfer János	1848. jún. 7.	26	katolikus	kötélverő	nőtlen	5.3.2.	Székelyhídi (Bihar vm.) születésű
Tóth Ferenc	1848. jún. 10.	24	óhitű		nős	5.4.0.	Hodászi (Szatmár vm.) születésű

Az újoncoknak és a megyebeli nemzetőrségnek a szolgálat ellátásához fegyverekre is szüksége volt. Azok dolgában azonban akkoriban a vármegyei híján volt. Szemere Bertalan belügyminiszter július 24-én szólította fel a törvényhatóságot, hogy írjanak össze minden fegyvert (ebből csak a legszükségesebb mennyiséget hagyják a nemzetőrségnél, a többit szállítsák Pestre), kérjék meg a polgárokat, különösen a fegyvergyűjtemények tulajdonosait, hogy adják át e fegyvereket átvételi elismervény mellett, s ha később nem tudják visszaadni, az árát az állam megtéríti.[9]

1848. augusztus elején a járásbeli szolgabírák folyamatosan jelentették az illetőségi területükön található, általában nem nagy kontingenst jelentő puskaműves, puska, pisztoly, kard számát és a boltokban található lőpor mennyiségét. Szilcz Lajos főszolgabíró augusztus 9-én közölte, hogy szakaszában mindössze egyetlen egyedül dolgozó puskaműves van, a máriapócsi Kmets Aladár. Beszedett Nyírbátorban 13 puskát, 7 pisztolyt és 7 kardot, Pilisen 8 puskát, Piricsén 3 puskát, Gyulajban 4 puskát, 4 pisztolyt és 1 pisztolycsövet, Máriapócson 11 puskát és 3 pisztolyt, Pócspetriben 9 puskát és 3 pisztolyt, Kállósemjénben 15 puskát, 5 pisztolyt és 4 kardot. A nemzetőrség részére Nyírbátorban maradt 84 puska, 13 kard és 1 pisztoly, Pilisen 3 puska, Piricsén 11 puska, Gyulajban 26 puska, 2 pisztoly és 3 kard, Máriapócson 27 puska, Pócspetriben 11 puska és Kállósemjénben 8 puska.[10]

1848 nyara a nemzetőrök kiképzésével és a további szervezéssel telt el. A hivatalos lap, a Közlöny június 22-i száma adta tudtul, hogy a nemzetőrségi törvény 9. paragrafusa értelmében a miniszterelnök a törvényhatóságokban alakított zászlóaljakhoz június 19-ével kinevezte a parancsnokokat őrnagyi rangban, így Szabolcsba Eötvös György nyugalmazott kapitányt, Patay István és Komlóssy Lajos kilépett kapitányokat.[11] Elosztották ekkor az időközben 9576 főre duzzadt

[9] SzSzBML IV. B. 102. 48. cs. 1097. sz. 1848.

[10] SzSzBML IV. B. 106. 2. dob. 5/a. tétel.

[11] Életrajzi adataikat lásd Bona 2000. 321., 556., 451.

nemzetőrséget is. Három zászlóaljat szerveztek: az 1. zlj. (Eötvösé – Nyíregyháza és a dadai járás) 3623 fő, a 2. zlj. (Patayé – a Nádudvari járás) 3535 fő, a 3. zlj (Komlóssyé – a Bátori és a Kisvárdai járás) 2418 fő.[12] A zászlóaljakat a sorgyalogsághoz hasonlóan 6-6 századra osztották, s egy-egy zászlóaljba a nagyjából egyazon területen élők kerültek.

Az 1848 nyarán a Délvidéken kirobbant „kisháború" késztette a kormányt arra, hogy a katonaság mellett nemzetőrséget is vezényeljen a veszélyeztetett helyekre.

1848. augusztus 13-án Batthyány Lajos miniszterelnök rendeletben szólította fel a törvényhatóságokat, hogy kebelükön belül önkéntes nemzetőrzászlóaljakat szervezzenek.

Szabolcs megye augusztus 23-án határozott egy önkéntes nemzetőri zászlóalj kiállításáról oly módon, hogy a fegyverzet, felszerelés és ruházat költségeit a törvényhatóság vállalja magára. A zászlóalj egyenruhája *„…a megyebeli köznépnél ruházatul használt kék posztóból készült nadrág, ujjas lajbi, csizma, fejér ruha és túri süveg…"*[13] A zászlóalj 1000 fős létszámát községenként vetették ki, s a már bevált tapasztalatok szerint kezdték meg a szervezést. A szolgálati időt 1 évben határozták meg, s döntés született arról is, hogy a zászlóalj felszereléséhez a községek hozzájárulnak olyképpen, hogy az általuk kiállított önkéntesek felszerelésének költségét a községek fizetik ki.

Ennek a zászlóaljnak a névsora nem maradt fenn, csak töredék adatokkal rendelkezünk. Megmaradt viszont a kivetés alapja, így azt tudjuk, hogy egy-egy településről hány újoncot kellett adni. Bátorból 15-öt (László 2000. 180.).

Szabolcs vármegye már 1848. szeptember elejére kiállította ezt a zászlóaljat is, melynek ünnepélyes zászlószentelése szeptember 12-én volt Nagykálló főterén. Ez a zászlóalj lett a később nagy hírre szert tett szabolcsi 48. honvédzászlóalj. Ugyanebben az időben az országgyűlés az augusztus 23-án elfogadott véderő törvény alapján 42.000 újoncot ajánlott fel.

Szeptember elején újra az események homlokterébe került a honvédség ügye. Az országgyűlésen 1848. augusztus 26-án véglegesített véderő törvény alapján kiállítandó 42000 újonc ügyében a Kormányzó Választmány szeptember 4-én tartott ülést, melyen 19 küldöttséget nevezett ki, akiknek 7 nap alatt kellett az egész megyében összeírniuk és megvizsgálniuk a katonaköteleseket. Ez sem ment olyan egyszerűen! Általános volt a bizottságok jelentésében, hogy feltűnő hidegséget tapasztaltak, az orvosi vizsgálatok elől elhúzódtak, s csak olyanok jelentek meg, akik biztosan tudták, hogy katonai szolgálatra alkalmatlanok.[14]

Miközben a bizottságok végezték munkájukat, megjelent Batthyány Lajos rendelete, mely alapján (127 lélekre 2 újoncot számítva) Szabolcs megyének 3471 újoncot kell kiállítania a 19–22 éves katonakötelesekből akár sorshúzással, akár toborzással, a lényeg az, hogy minél előbb. Ha a 19–22 éves sorkötelesek közül nem elegendő a létszám, a sorozást az idősebb korosztály között kellett folytatni. Megengedte a rendelet a helyettes állítását. A szeptember 26-i rendelet pedig azt is közölte, hogy a most alakítandó 16 új honvéd zászlóalj közül a szabolcsi újoncokból 640-en a debreceni 28. zászlóaljhoz kerülnek.[15]

A Finta Márton polgári biztos vezette nagykállói hadfogadó bizottság ismét alapos munkát végzett az idegenkedésekről szóló bizottsági jelentések dacára. Ez a kettősség szinte az egész szabadságharc folyamán tapasztalható a megyében, nevezetesen, hogy a nemzetőrségről, a katonaságról szóló törvényeket, rendeleteket megjelenésükkor vonakodva, húzódozva fogadta nép, a konkrét végrehajtáskor viszont nemhogy a kívánt létszámot adta meg, hanem a megye összességét tekintve jóval túl is teljesítette.

[12] SzSzBML IV. B. 103. 4. doboz.

[13] SzSzBML IV. B. 102. Közgyűlési jegyzőkönyv 720. sz.

[14] SzSzBML IV. B. 102. Közgyűlési jegyzőkönyv 229. sz.

[15] SzSzBML. IV. B. 102. 12. dob. 48. cs. 1408. sz. 1848.

A rendeletek vétele után Finta Mártonék ismét elosztották a megyei újoncilletéket a települések között. Ezt a bizottságot Kállay Emánuel másodalispán vezette, Finta Mártonon kívül tagja volt Kausay Károly, Kralovánszky András, Lengyel Miklós, Molnár Ágoston, Szilágyi János és Zoltán Mihály. A 3471 újoncból leszámították az 1848 szeptemberében elvonult önkéntes (a későbbi 48.) zászlóalj 911 fős létszámát, s csak a megmaradt 2560 fővel számoltak. Az újoncozás során október 8-án, november 8-án és 27-én, valamint december 9-én összesítették a községek által adott újoncokat és a tartozást.[16]

A nyári toborzással szemben most már sorozás folyt Nagykállóban, ahol a megjelent újoncokat megvizsgálták. Most már azt is tudta a megyebeli Közbátorsági Választmány, hogy egy-egy településnek hány újoncot kell kiállítania. Bátor esetében 35-öt.

1848 őszi-téli napjaiban Bátorból, a bátori születésű 18–22 éves korosztályból az alábbi újoncokat sorozták be:

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Mestersége	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Bihari Mihály	1848. okt. 16.	19	református		nőtlen	5.0.0.	Bátorban sorsot húzott
Bon József	1848. okt. 19.	22	református		nőtlen	5.3.0.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.
Hatvani Sándor	1848. okt. 16.	19	református		nőtlen	5.0.2.	Bátorban sorsot húzott
Horváth Lajos	1848. szept. 26.	19	katolikus		nős	5.1.0.	
Jóni István	1848. szept. 19.	23	református		nőtlen	5.10.0.	
Kapta János	1848. okt. 16.	22	református		nős	5.0.2.	Bátorban sorsot húzott. 43. zlj.
Kónya János	1848. okt. 19.	20	református		nőtlen	5.5.2.	Bátorért sorsot húzott
Labbancz Sándor	1848. okt. 16.	22	református		nőtlen	5.3.1.	Bátorban sorsot húzott
Nagy József	1848. okt. 16.	24	református		nős	5.4.0.	Bátori lakos Zicherman Náthániel helyett
Nyíri Imre	1848. okt. 19.	19	református		nőtlen	5.0.0.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.
Oláh István	1848. okt. 16.	21	református		nőtlen	5.4.1.	Bátorban sorsot húzott. 43. zlj.
Oláh János	1848. okt. 16.	19	református		nőtlen	5.0.0.	Bátorban sorsot húzott
Pankházi Pál	1848. okt. 16.	22	református		nőtlen	5.3.3.	Bátorban sorsot húzott
Papp Sándor	1848. okt. 19.	22	református		nőtlen	5.3.2.	Bátorért sorsot húzott
Rákos János	1848. okt. 16.	22	református	csizmadia	nőtlen	5.2.1.	Bátorban sorsot húzott. 43. zlj.
Stark Benjámin	1848. okt. 23.	20	izraelita		nőtlen	5.2.1.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.

[16] A megyei levéltárban őrzött avatókönyvek alapján a hadfogadó bizottság 1848. szept. 19. és 1849. márc. 3. között 2549 újoncot vizsgált meg és avatott be (IV. B. 103. 5. dob.). Finta Márton egy 1848. dec. 15-én kelt összesítésben a 40 szabadságost kivéve már csak 289 fő, 1849. jan. 23-án pedig csak 154 fő hiányt jelentett.

Szakács Pál	1848. okt. 19.	21	református		nőtlen	5.6.3.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.
Veres János	1848. okt. 19.	19	református		nőtlen	5.0.2.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.
Vonza József	1848. okt. 19.	19	református		nőtlen	5.0.2.	Bátorért sorsot húzott. 43. zlj.

Mint az önkéntesek toborzásánál, 1848 őszén ismét lehetőség nyílt arra, hogy a most már kötelezett gazdafiúk helyett lehessen állítani helyettest vagy pénzért felfogadni olyan fiatalt, aki a gazdálkodást, ipart, műhelyt, kereskedést vivő legény helyett elmegy honvédnek. Bátorban így állt a honvédseregbe:

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Mestersége	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Brics László	1848. okt. 13.	20	óhitű		nőtlen	5.3.1.	Császári (Szatmár vm.) születésű. Bátori lakos Szabó Mihály helyett.
Gócs Ferenc	1848. okt. 14.	22	katolikus	csizmadia	nőtlen	5.2.2.	Jászói (Abaúj vm.) születésű. Bátori lakos Tarnóczi Mihály helyett. 43. zlj.
Káplárcsik Bazil	1848. okt. 13.	20	óhitű		nőtlen	5.3.3.	Folyvárki (Szepes vm.) születésű. Bátori lakos Mann Mózes helyett.
Magyar András	1848. okt. 19.	21	református		nőtlen	5.6.0.	Endrédi (Szatmár vm.) születésű. Bátori lakos Oláh János helyett. 43. zlj.
Nyíri Ferenc	1848. dec. 10.	23	református		nőtlen	5.2.2.	Mihályfalvi (Bihar vm.) születésű. Bátori lakos Weiszhausz Móric helyett, a 6. huszárezredhez ment.
Sisák János	1848. okt. 16.	25	katolikus	suszter	nőtlen	5.2.0.	Felső-karnai (Zemplén vm.) születésű. Bátori lakos Szabó Sándor helyett.
Szatmári István	1848. okt. 14.	19	református		nőtlen	5.1.0.	Nyírmeggyesi (Szatmár vm.) születésű. Bátori lakos Kováts Károly helyett. 43. zlj.
Toronyi László	1848. okt. 16.	20	óhitű		nőtlen	5.0.0.	Gebei (Szatmár vm.) születésű. Bátori lakos Szakács Sándor helyett

A fenti 28 újonc közül 13-an a Nyíregyházán 1848 novemberében megszervezett 43. honvédzászlóaljhoz kerültek, egy újonc pedig a híres 6. Württemberg huszárezred újonca lett.

1848. november 24-én a Szatmár vármegyei Désnél Katona Miklós őrnagy jórészt nemzetőrökből álló serege súlyos vereséget szenvedett Karl Urban császári-királyi alezredes csapataitól és szégyenletesen hazafutott. E nemzetőrök között volt a szabolcsi első nemzetőr zászlóalj is Eötvös György őrnagy parancsnoksága alatt. A megyét immár közvetlenül fenyegető veszedelem miatt a december 4-én megalakult Szabolcs vármegyei Honvédelmi Bizottmány még aznap elrendelte, hogy a bátori és nádudvari járásból 1200 nemzetőrt Bátorba vonjanak össze, és ott egy új nemzetőr zászlóaljat alakítsanak meg. A fegyverzet dolgában úgy rendelkeztek, hogy Wittich Mihály postamestert bízták meg 1000 lándzsa beszerzésével. Wittich Mihály a lándzsacsúcsokat a helybeli és környékbeli kovácsoknál rendelte meg, Szilcz Ferenc esküdt pedig Ligetalján az 1000 lándzsanyelet készíttette el. *„Addig is azonban, míg e lándzsák elkészülnének, a szükséges védelmi erő kiindítása fel nem függeszttethetvén. A kirendelt nemzetőrök bármi kapható fegyverrel, s legalább is vasvillával lesznek elláttandók”* – olvashatjuk a Honvédelmi Bizottmány határozatában.[17] Ezen új nemzetőr zászlóalj a megyei Honvédelmi Bizottmánytól – annak december 7-iki ülésén – a 2. nemzetőrzászlóalj hadrendi számot kapta. Az alakulat parancsnokává Kálnoky Antal századost szerette volna a megyei Honvédelmi Bizottmány kineveztetni az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal. Addig is, amíg az iratok a maguk útját járták, Kálnoky Antal százados (aki a Nyíregyházán felállított 43. honvédzászlóalj első századának parancsnoka[18]) elutazott Bátorba, első jelentését 1848. december 6-án már onnan keltezte. Azt írta, hogy megtette az intézkedéseket a hozzá küldött nemzetőrök orvosi vizsgálatával és ellátásával kapcsolatban. Schönwald Zsigmond bátori orvossal fiók-kórházat állítottak fel, Mandel Izsák pékmesterrel szerződést kötött a kenyér szállítására, Mandel Ábrahám kereskedőtől 15 font (7,5 kilogramm) puskaport vett át a szolgálat ellátására és a gyakorlatozásra. Kálnoky százados intézkedéseit a megyei Honvédelmi Bizottmány december 7-iki ülésén jóváhagyta, Schönwald Zsigmondot pedig a zászlóalj orvosává nevezte ki.[19] A zászlóalj továbbra is Bátorban maradt, majd 1848–49 fordulóján immár Vay Ferenc őrnagy[20] parancsnoksága alatt az észak felől betört Franz Schlik császári-királyi tábornok serege ellen vonult, de ütközetbe nem került. A tokaji átkelőt őrizték, majd 1849 tél végén a zászlóaljat hazabocsátották.

1849. április 24-én az országgyűlés újabb 50.000 újoncot ajánlott meg. A vármegyébe május 8-án érkezett meg az újoncozási osztály rendelete, mely szerint most 867 újoncot kellett kiállítaniuk. Május 15-től lehetett az újoncokat a nyíregyházi tartalék parancsnokságra irányítani. A vármegye e második kivetést is gyorsan szétosztotta a települések között. Bátorra 13 újonc jutott, akik közül az Avatójegyzékekben 11 név maradt fenn, 10 bátori születésű és egy Bereg vármegyei újonc.

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Mestersége	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Ari Mihály	1849. jún. 4.	21	református		nőtlen	5.0.0.	Bátorért
Bródi Antal	1849. jún. 4.	22	katolikus		nőtlen	5.1.1.	Bátorért
Demeter György	1849. máj. 22.	20	katolikus		nőtlen	5.0.3.	Bátorért
Garai Pál	1849. jún. 4.	21	református		nőtlen	5.1.1.	Bátorért

[17] SzSzBML IV. B. 102. 1. köt. Közgyűlési jegyzőkönyv 1171. sz.

[18] Életrajzát lásd Bona 1988. 303., Bona 2008/09. 532.

[19] SzSzBML IV. B. 102. 49. cs. 84. db. 1849.

[20] Életrajzát lásd Bona 2000. 698.

K. Kovács János	1849. máj. 22.	20	katolikus	csizmadia	nőtlen	5.0.2.	Bátorért
Ifj. Kótár János	1849. máj. 22.	20	református		nőtlen	5.0.0.	Bátorért
Kovács János	1849. jún. 4.	23	református		nőtlen	5.2.1.	Bátori lakos Nagy Sándor helyett
Lantos Sándor	1849. máj. 22.	18	református		nőtlen	5.2.2.	Bátori lakos Kónya Sándor helyett
Tóth Károly	1849. máj. 22.	24	református		nős	5.0.0.	Bátorért
Veres Mihály	1849. máj. 22.	21	református	ács	nőtlen	5.5.1.	Bátori lakos Baracsi János helyett

Név	Avatás éve, napja	Életkora	Vallása	Mestersége	Polgári állása	Magassága (láb, hüvelyk, vonal)	Megjegyzés
Tóth Ferenc	1849. jún. 4.	22	református		nőtlen	5.1.2.	Kerecsenyi (Bereg vm.) születésű. Bátori lakos Filep István helyett.

Már a szabadságharc utolsó napjaiban, 1849. június 4-én a mezőváros közönsége nemes gesztussal elhatározta, hogy Kossuth Lajosnak, az ország kormányzójának képét maga szerzi meg, és hat katonát – pontosabban a katonák helyett 2000 váltóforintot – ajánl az országnak a harcok folytatására. Azt is írásba foglalták, hogy ezt az összeget nem a vármegyének küldik, mert akkor ezen felajánlásnak nem lesz közhíre, hanem a segedelempénzt egyenesen a minisztériumba juttatják el. Nagylelkűségével és áldozatkészségével Bátor méltó módon vette ki részét 1848–1849 szabadságharcából.

Irodalom

Bona 1988.

Bona Gábor: Kossuth Lajos kapitányai. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1988.

Bona 2000.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek az 1848–49. évi szabadságharcban. Heraldika Kiadó, Budapest 2000.

Bona 2008/09.

Bona Gábor: Századosok az 1848/49. évi szabadságharcban I–II. Heraldika Kiadó, Budapest 2008–2009.

Fényes 1851.

Fényes Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest 1851.

László 2000.

Szabolcs vármegye 1848–1849-ben. Válogatta és szerk. László Géza. Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 22. Nyíregyháza 2000.

MNL

Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest

SzSzBML

Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza

Urbán 1973.
Urbán Aladár: A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán. Akadémiai Kiadó, Budapest 1973.

Bene János

Jósa András Múzeum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: benejan@jam.nyirbone.hu

Revolutionary soldiers and national guardsmen from Nyírbátor in 1848–1849

During the victorious bourgeois revolution of 1848, the Nyírbátor District was one of the four districts of Szabolcs County. The seat of the district was in Nyírbátor led by high sheriff Lajos Szilcz. In June 1848, 23 persons volunteered for military service in this agrarian town with population counting 2935. They were conscripted into the 10th Honvéd ("protector of the homeland" = revolutionary soldier) Battalion formed in Debrecen. In August 1848 Szabolcs County organised a volunteer battalion. In the autumn of 1848 this unit was transformed into a regular Honvéd battalion and received number 48, but also kept the name Szabolcs. 15 youngsters from Nyírbátor reported for this unit. This battalion was one of the most courageous troops of the Liberation War. Their banner was awarded with the 3rd class valour award. They laid down their arms in Komárom, and smuggled the banner home to Szabolcs. Now this banner belongs to the most valuable pieces of the Jósa András Museum.

In the autumn of 1848 – spring of 1849, after the recruitment laws accepted for better protection of the country, 38 conscripts were drafted partly to the 28th Debrecen Honvéd Battalion, partly to the 43rd Nyíregyháza Honvéd Battalion, but some of them got into Hussar units.

János Bene

Jósa András Museum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: benejan@jam.nyirbone.hu

„Rongyosok” Szabolcs-Szatmárban
Adatok a Felvidék visszacsatolásának előtörténetéhez

Mohácsi Endre

A történettudomány már igen régen ráébredt arra, hogy a hivatalos történelmi iratok mellett nagy jelentősége van a személyes levelezésnek, amelyek hozzásegíthetnek történelmünk pontosabb megismeréséhez.[1] A magánlevelezések hordozhatták írójuk hivatalosan ki nem mondott, nyilvánosan nem vállalható véleményét egy-egy politikai rezsimről vagy döntésről. E levelek felkutatása és megvizsgálása sokszor teljesen más megvilágításba helyezheti a történések hátterét.

Érdeklődésemet egy ilyen levél keltette fel, amely néhány régi képeslappal került hozzám. A könnyebb érthetőség érdekében a levelet teljes tartalmában közlöm.

Feladó: Kenyeres Lengyel László jogszigorló Nagykőrös
Címzett: Őnagysága: Szilágyi Erzsébet úrhölgynek, állami tanítónő, Gergelyi
„Nagykőrös, 1939. szept. 22.

Kedves Erzsike,

bizonyára nem kis csodálkozással veszi kézbe ezt a messziről érkezett levelet, hiszen joggal gondolhatta, hogy az a hálátlan vörösszakállu kőrösi legény nyilván familiástól elfeledkezett már nemcsak a gergelyi napokról, de Tanítónéni-védangyalukról is, akinek kedvességét és szeretetét annyiszor élveztük azokban a csúfosan végződött „daliás időkben”.

Higgye el gyakran gondoltunk Gergelyi felé, Magára, s k. Édesanyjára, akiknek jósága és kedvessége egyike marad azoknak az igazán szép emlékeknek, amelyekben ugyan nem bővelkedett a mi őszi kis „népfölkelésünk”, de amelyekért talán egyedül volt érdemes elmenni, – leszámítva a tiszta lelkiismeretet, hogy megpróbáltuk megtenni azt, amit lehetett volna, s nem mirajtunk állott, hogy nem szándékunk szerint sikerült.

Érdekes véletlen, – vagy talán több is, mint véletlen, ami csak most ötlik eszembe, mikor e sorokat kopogom, hogy éppen ma egy esztendeje, 1938. szept. 22-én ilyen esőre hajló délután gyülekeztünk, s indultunk útnak Kassa felé, (ahová, mint tudja, nem érkeztünk meg). Ha a kelleténél is szentimentálisabb lennék, bizonyára lírai hangon emlékeznék a dolgokról, s messzemenő következtetést vonnék le abból a körülményből, hogy éppen a tavalyi népfelkelés évfordulóján akadt újból kezembe Erzsike legutolsó, nov. 19-i levele, melyet Édesanyámhoz írt, s ami most végső impulzust adott ahhoz, hogy hosszú hónapok óta halogatott, hol ezért, hol azért elmaradt adósságrendezéshez fogjak, s megírjam ezt a levelet. Gergelyiből való elmasírozásunk olyan csúful végződött, hogy

[1] A magániratok jelentőségének növekedését jelzi, hogy évek óta gyűjt ilyeneket a BFL. Lásd például http://bfl.archivportal.hu/id-1893-leveltarunk_maganirat_gyujtese.html. A MOL gyűjteményének jó része is magánirat, például családi levéltár.

nem is szeretek visszagondolni rá, s ha mégis visszagondolok, csak dühöm és utálatom fokozódik az „ősi magyar földön" tengődő „új magyar élet" még ma is fennálló jogrendjének vámszedői iránt.

Még mielőtt politikai dühroham fogna el, sietve belekezdek régóta halogatott beszámolómhoz, s onnan kezdem, hogy amikor egy mocskos tót faluban szétkergettek bennünket, elszedvén még a köpenyt is, hogy vacogva utaztunk haza a novembervégi hűvös időben, s Kassának éppen csak hogy a pályaudvarát láthatta a társaság legnagyobb része, alig hogy hazaértem lévén mozgósított korosztályú, már a rákövetkező napon behívtak rendes sorkatonának. Ugyanez történt Unghvári Sanyival, s még néhányunkkal. Igen savanyú hangulatban vonultam be újból rendes csapattestemhez, Pestre, a Nándor-laktanyába, ahonnét azonban már nem kellett felmennem újból a felvidékre, s karácsony előtt kb. egy hétig a kaszárnyában loptam a napot, minden ok és cél nélkül.

A tavaszi kárpátaljai kirándulásból is ki akarta vétetni a részemet a bölcs hadvezetőség, s be is kellett vonulnom Pestre, szerencsére azonban egy kis rosszul diagnosztizált mandulagyulladást vélt látni rajtam a bevonuláskor az orvos, s hazaküldött miatta. (A ruténföldi cécóból így kimaradtam, de máig sem bánom, mert ott járt ismerőseim szerint nem volt sok öröm benne.)

A tavaszt sivár és egyhangú tanulással töltöttem, hogy már az őszre tervezett jogi szigorlataimat letehessem. Odáig most már sikerült eljutnom, hogy okt. elején doktorálok, föltéve persze, hogy addig meg nem indulunk Bukarest felé. Aug. vége felé a legpuskaporosabb napokban újból végigszántott a magunkfajta félkótya fiatalembereken a honfiúi lelkendezés, s éppen akkor Pesten járva, újból jelentkeztem magam is a tavalyi alakulatokba, de néhány nappal később értesítettek, hogy a budai kutyavásár is csupán egyszer történt meg, s ezúttal szabadcsapatokra nem lesz szüksége a kormánynak. Amiben különben neki igaza is van, hiszen a tavalyiban is az volt a hiba, hogy sok volt a nyilas köztük, ezért kellett pld. a Romhányban leszerelt pesti szabadcsapatosok közül az egyik vonattal Pestre ért mintegy 400 embert már a pályaudvaron rabszállító autókra rakva pár hétig a toloncházban tartani, mint a zsebtolvajokat.

Szigorlataimon kívül más nem is nagyon történt velem említésre érdemes, ha csak annyi nem, hogy mint aki évek óta foglalkoztam újságírással, s minden vágyam az lett volna, hogy valamelyik pesti komoly napilaphoz bekerüljek, részt vettem a Pesti Hírlap újságíró pályázatán, a kb. 450 jelentkező írásbeli vizsgák és helyszíni riportok során sikerült a legelső 5 közé bejutnom, s két (Herczeg Ferenccel és Kornis képviselőházi alelnökkel csinált) interjú alapján sikerült első lennem, s az első díj gyanánt (ahogyan a pályázat feltételei szóltak) belső munkatársi szerződést, szóval igen komoly állást kaptam, csak éppen az a bökkenő, hogy nem foglalhatom el, mert nem vettek fel a sajtókamarába, még pedig azért, mert mint az idevágó törvény kimondotta, nem vehető fel a kamarába az, aki a legutóbbi 10 éven belül az állami rend elleni bűncselekmény miatt jogerősen el volt ítélve. Márpedig én 1932-ben több cikket írtam, s követeltem a zsidókérdés rendezését és megoldását, mire fel a bíróság elítélt „a zsidó hitfelekezet ellen elkövetett izgatás miatt". Hogy 7 évvel később a zsidókérdés megoldása állampolitikai bölcsességnek látszik, s amiket ma törvénybe iktatnak, azért 7 évvel ezelőtt még becsukták az embert, az nem tartozik ide. Az újságírói állás így kútba esett, s most kénytelen vagyok ledoktorálásom után felcsapni ügyvédbojtárnak, ha már az Imrédy – Teleki-féle társaság nem engedi, hogy hatóságilag engedélyezett újságíró legyek.

Unghváry Sanyit januárban kinevezték tanárnak, azóta Kaposváron van, csak a nyáron volt itthon. Igen nagyfiú lett belőle, amennyiben tavasszal kiadott egy pamfletet a nyilas mozgalom ellen, és a kormánylapok sokat foglalkoztak írásával, minden szavát szentírásnak ismerve el.

Kiss Dénes (a harmadik szakállas, illetve most már az egyedüli, mert én még Kassa alatt megváltam csupán kényelmi szempontból viselt rőtvörös szőrzetemtől, Sanyi pedig igazgatójának javaslatára tette le férfiúi ékességét) szintén jól van, a nyáron behívták hadgyakorlatra, mégpedig mint orvost, egyik pesti katonakórházba. Pár napig csak kibírta csendben, de aztán káromkodni

kezdett, hogy őt katonának hívták be, ne tartsák hát kórházban. Mérges természetét felismerve a kényelmes kórházi szolgálatból kivezényelték hát az örkényi katonai telepre, ahol három hétig sátor alatt tanyázott, huszárokhoz lévén beosztva lóhátas kirándulásokat rendezhetett, s a fiatal tiszteket doberdói élményeivel szórakoztatva igen boldognak érezte magát. Most komolyan azzal a tervvel foglalkozik, hogy átminősítteti magát katonaorvosnak.

(Ugye megbocsát, hogy rendes levélpapír helyett ezen a féláruson folytatom, s fejezem be beszámolómat, amelyről nem hittem volna, hogy ilyen hosszúra nyúlik.)

A kis Tarczay, emlékszik talán arra a kis lányos képű kölyökre, aki Unghváry Sanyi után még a mi ottlétünkkor ment el tőlünk, alezredes az apja az itteni katonai parancsnokságon, a ludovikára jár.

Ruttkay barátunk serényen folytatja eddigi mesterségét, a tűzkő- és szaharincsempészést a környékbeli finánccok nagy bánatára.

(Itt jegyzem meg, hogy az a néhány fiú, aki a mi elmasírozásunk után még Gergelyiben visszamaradt, s még volt kedve vállalkozni, utánunk 8-10 nappal ép bőrrel ért haza. Őket is arra szánták, mint legkezdetben bennünket, hogy átmennek a határon, de az ő különvállalkozásukból se lett semmi.)

Az egyetlen bajtársunk, aki kihullott közülünk, dr. Bogdán Gyula, a ceglédi árvaszéki ülnök. Erzsike bizonyára nem látta szegény Gyula bácsit, apró, szemüveges vézna kis emberkét, aki még Kiss Dénesnek is a válláig ért jóformán, gyenge asztmás mivolta miatt a gazdasági ügyeket intézte, s Gergelyiben abban a híd melletti nagy házban lakott, ahol az udvarban konyha volt. A felesége egy ízben eljött hozzá Gergelyibe (Édesanyámék első látogatása előtt pár nappal) még a két kislányát is elhozta, 4, illetve 6 éves két porontyot. Szegény Gyula bácsi, mint említettem, asztmás volt, ráadásul sokat dohányzott, s inni is szeretett, elég az hozzá, hogy Mislén, ama bizonyos ronda tót faluban nagyon megfázott, s tüdőgyulladást kapott. A kassai kórházba vitték tőlünk, ott egy kicsit javult, karácsonyra haza is szállították Czeglédre, de tüdővészt kapott, s januártól augusztusig egyik tüdőszanatóriumból a másikig szállítgatva, bizony szegény Gyula bátyánk aug. 11-én meghalt. Czegléden temettük, mint egyetlen halottunkat, aki az őszi népfelkelésben hagyta ott a fogát. Őszintén megkönnyeztük szegényt, különösen mi, mert kezdetben őt is az egészségügyhöz osztották be, gyenge fizikumára tekintettel, s hetekig együtt laktunk Gönczön. Drága remek kis emberke volt, 44 éves mindösszesze, hitványacska fizikumu semmi kis teremtés, de fanatikusan szerette ezt a (széchenyisen szólva) „csúnyácska" kis magyar földet, s mikor Gönczön leszerelni és hazaküldeni akarta az őrnagyunk, azzal fenyegetőzött, hogy agyonlövi magát, ha őt szégyenszemre hazaküldik.

A többiekről mit írjak? Kis Berci, dagadt köpcös századosunk tovább koptatja a kőrösi városháza jegyzői íróasztalát, egy-két fiú közülünk nagy nehezen állásba jutott, ki tanítónak, ki a városházához díjnoknak, vagy effélének, a többségnek azonban a „nemzet hálája" még csak nagyobbacska harapás kenyeret se juttatott köszönetként, amiért vásárra vinni is készek voltak a bőrüket.

Édesanyámék is megvannak csendben, hála Istennek egészségben, s bajoskodva a mindennapi gondokkal. Kertgazdaságunk s szőlőnk az idén ritka rosszul fizetett, a piacon semminek sem volt ára, s a gyümölcsfélét jóformán ingyen kellett elkótyavetyélni. Édesanyám éppen nincs itthon, pár napra Szegedre utazott nagyanyámékhoz, így kifejezett megbízása nélkül ugyan, az ő nevében is én küldök üdvözletet.

Remélem, Erzsike Édesanyja is jól van, nem betegeskedik, mint akkoriban. Örülnék, ha alkalomadtán felkeresne bennünket soraival, s ha hírt hallanánk Gergelyi felől, Magukról is, s mindazokról, akiket ott megismertünk. Kedves lenne, ha alkalmilag átadná üdvözletemet V. Baráth Pál bácsiéknak, akiknek tiszta szobáját úgy meglaktuk, s akikben olyan igazi parasztot, olyan derék magyar családot ismertünk meg, akikért, s fajtájukért ha még egyszer sor kerülne rá, azt hiszem igen

sokan közülünk hajlandók lennénk még egyszer népfelkelni. Mi lett azzal a Barát Bálint nevű volt tanítóval, akinek akkor az a csúnya ügye támadt, s el is vitték a katonai nyomozók?

Édesanyjának hosszú és jó egészséget kívánva, s kezeit sokszor csókolva, fogadja, kedves Erzsike, őszinte üdvözletemet, és Magukra mindig hálás szívvel emlékező barátjuk és hívük tiszteletteljes kézcsókjait.

Kenyeres Lengyel László

P.S. Édesapám is kézcsókját küldi."

1. kép
Kenyeres Lengyel László

Fig. 1
László Kenyeres Lengyel

A laikus szem e levelet olvasva nyugtázza, hogy 1938-ban az év vége felé – az első bécsi döntés pontjai szerint – többek között Kassára is bevonult a magyar hadsereg. Mind nagyobb teret nyertek a hungaristák, a nyilasok. Jobban megvizsgálva a levelet, több részlet szemet szúr. Először is: „*… hogy éppen ma egy esztendeje, 1938. szept. 22-én ilyen esőre hajló délután gyülekeztünk, s indultunk útnak Kassa felé…"* Ha elővesszük a történelemkönyvet, és elolvassuk az ide vágó részt, láthatjuk, hogy Kassára csak november elején indultak el csapataink, tehát mit kerestek ott szeptemberben? Másodszor: „*amikor egy mocskos tót faluban szétkergettek bennünket, elszedvén még a köpenyt is, hogy vacogva utaztunk haza a novembervégi hűvös időben, s Kassának éppen csak hogy a pályaudvarát láthatta a társaság legnagyobb része",* ha novemberben bevonultunk Kassára, akkor miért kergették szét a társaságot a város előtti egyik faluban, vagy ha a bevonulás előtt történt ez az eset, akkor miért nem tartóztatták le őket? Harmadszor: kik azok a „mi"? Nos, ezekre és még más sok, közben felmerült kérdésre szerettem volna tudni a választ, amikor Kenyeres Lengyel László után kezdtem nyomozni.

Bár kevesen tudják, de 1938-ban újra felmerült a „Rongyos Gárda" és a szabadcsapatok bevetésének gondolata. A kutakodást tehát ezen a vonalon kezdtem. A „Rongyos Gárdáról" 1939–40-ben kiadtak könyveket, amelyeket általában a résztvevők írtak. Szép anyagot őriz az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára és a Hadtörténeti Levéltár kisebb átfedésekkel. Az ÁBTL anyagában főleg háború utáni periratok, kihallgatási jegyzőkönyvek találhatók. Figyelemre méltóak – az egyébként már egyszer kiadott – Újszászy István vezérőrnagy feljegyzései. Fontos forrás a témában Kozma Miklós anyaga is az MNL-ben. Hasznos információkhoz juthatunk végigbogarászva a vidéki levéltárak anyagát és sajtóját, kihalászva az elejtett adatokat. Végül óriási tényhalmaz áll a rendelkezésünkre az MTI napi szintű híradásaiból is.

Első kérdésként azon gondolkodtam el, hogy mi is történhetett 1938. szeptember 22-én? Ehhez nem árt visszanyúlnunk egy kicsit az események áradatában. Az év eleji Szudéta-vidéki és tescheni határincidensek és azok következményei miatt Magyarországon is kezdett puskaporos lenni a hangulat. Igaz, hogy a budapesti világméretű eukarisztikus kongresszus és a Szent István év más képet mutattak Magyarországról, a háttérben az ország vezetői komoly külpolitikai dilemma előtt álltak. Egyrészt egy ideje folyt a mai Szlovénia területén lévő Bledben a kisantant államaival egy megegyezés, amely a fegyverkezését azzal a feltétellel engedte volna Magyarország

számára, ha cserében lemond revíziós törekvéseiről. Másrészt Németország katonai ereje kecsegtetett megoldással. Itt viszont a túlzott germán orientáció fenyegetett a politikában. A többség az antant beleegyezésével szeretett volna területeket visszakapni, lehetőleg békés úton. Viszont az Anschluss nem hagyott kétséget afelől, hogy a Német Birodalom nem vár évekig egy békés megoldás reményében. A sikertelen Runcimann-misszió után az angol és francia politikának sikerült lecsúsznia odáig, hogy kijelentse: semmi körülmények között nem harcolna Csehszlovákiáért, sőt James Louis Garvin, a londoni Observer főszerkesztője szerint az 1919-es düledező közép-európai állapotot semmiféle háborúval nem lehet fenntartani.[2] A cseh probléma mindinkább elhatalmasodott: a határon átmenekültek történetei egyre rémesebbek voltak. A csehek általános mozgósítást rendeltek el, a szudétanémet katonákat a magyar határra hozták, a felvidéki magyar katonákat pedig a Szudéta-vidékre. Eközben országszerte tüntetéseket szerveztek visszakövetelvén a Felvidéket. Ilyen tüntetés zajlott szeptember 21-én is a budapesti Hősök terén.

2. kép
Korabeli szórólap

Fig. 2
Contemporary flyer

Mondhatni ezekben a hónapokban a semmiből tűnik elő egy nézet, amely a nemzetek önrendelkezési jogára hivatkozva elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. A „Mindent Vissza!” vagy „Nem! Nem! Soha!” jelszavak 20 év múltán beteljesedni látszottak. A győri program és Imrédy szeptemberi kaposvári beszéde is efelé terelte a közvéleményt. A katonai szellem befurakodott a mindennapi élet szférájába: „*Gondoskodni fogunk arról is, hogy a fegyelemnek szelleme, amelyet, mint a háború előtti időkből tudjuk, a katonai szolgálat oly áldásosán gyökereztetett meg a nemzet minden rétegében, a katonai szolgálati idő leszolgálása után se menjen veszendőbe. Ezért a kiszolgált és tartalékba kerülő egyéneket a leventéd-intézménnyel párhuzamosan úgynevezett lövész-szervezetben fogjuk össze, amely a polgári társadalomnak a hadsereggel való állandó érintkezését és ezáltal is a nemzet egybeforrását van hivatva szolgálni.”*[3] Ma már köztudott tény, hogy a világháború után alakult lövészegyesületekkel próbálták kiegyensúlyozni a trianoni béke magyar fegyverkezésre vonatkozó pontjait. Ezen egyesületek kiképzett állománya alkotta a kormány – a közvélemény előtt fel nem vállalt – bevethető titkos ütőkártyáját. 1938 késő tavaszán a kiképzettekből létrehoztak 19 alakulatot: az I–XIX. Honvéd-lövészzászlóaljakat. Kutatásaim során eddig még nem találkoztam a zászlóaljak létrejöttének, beosztásának bizonyítékával, csak a Kenyeres László leveléhez hasonló utalásokból – amelyekre dolgozatomban még kitérek – tudjuk, hogy ezek valóban léteztek.

Kenyeres Lengyel László élete nem volt makulátlan 1938-ig sem. Több sajtóperben fővádlott. Nagykőrösön közel került a helyi szélsőjobboldali szervezetekhez. Az itt közölt levél adatain

[2] Több ilyen kijelentés olvasható az Magyar Tudósító Iroda tudósításaiban ezekben a hetekben.

[3] Az MTI tudósítása 1938. szeptember 4-én a kaposvári beszédről. A Magyar Távirati Iroda 1920–1949 között megjelent napi híreinek sorozatonként rendezett digitális állománya elérhető a Magyar Nemzeti Levéltár online adatbázisaiban.

kívül egy 1940-ben egyenesen a kormányzóhoz írt kegyelmi kérvényéből tudjuk, hogy 1938 szeptemberében csatlakozott több nagykőrösi társával a XI. Honvéd-lövészzászlóaljhoz (*„önként jelentkeztem a reguláris sorkatonaságnál sokszorta veszélyesebb feladatokra kiszemelt, gerillaharcokra szervezett szabadcsapatok egyikébe”*[4]), amely alakulatnál önként vállalt több hónapos katonai szolgálatot. Az iratcsomóban felfedeztem egy – a XI. Honvéd-lövészzászlóalj által kiadott – szolgálati jegyet, melyből további információkat nyertem. A zászlóalj 1938. október 4-én Göncön volt. Kenyeres a zászlóalj 22. századának egészségügyi csoportjához volt beosztva, amelynek parancsnoka dr. Péterffy Gusztáv őrmester századorvos volt. Ennél a zászlóaljnál szolgált a nagykőrösi származású híres Unghváry család egyik sarja, Sándor is. Unghváry Sándor író szintén közel állt a jobboldali szélsőséges pártokhoz, sőt Szálasi pártjának igazgatóhelyettese volt egészen 1938. augusztus 17-ig, amikor is tisztéről lemondott. Olyannyira megcsömörlött, hogy Hubay Kálmánnak ajánlva a közölt levélben említett pamfletet adta ki tapasztalatairól (Unghváry 1939.). Könyvében igazolódik Kenyeres László állítása, hogy együtt szolgáltak szabadcsapatosként. A szeptember 22-i elindulást megerősíti az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában található hosszú ív, amelyen a vitéz Dalbosfalvy Illés tüzér főhadnagy által vezetett, a vitéz Görgey Károly lövészegyesület keretein belül kiképzett állomány névsora található, akik mint a II. Honvéd-lövészzászlóalj 4. százada *„1938. szeptember 22-én katonai szolgálatra, a határra önként kiment nemzeti szocialisták.”*[5] A nyíregyházi Jósa András Múzeum gyűjteményében szeptember 22-i bevonulást említ Bajdik Kálmán egy Vásárosnaményban készült csoportkép (4. kép) hátoldalán.[6] Végül Mester Kálmán is 22-ét említ könyvében (Mester 1940. 17.).

3. kép
Bajdik Kálmán

Fig. 3
Kálmán Bajdik

Egy másik kérdés megválaszolása bonyolultabb, viszont sokkal több információ áll a rendelkezésünkre. A szabadcsapatok és a Rongyos Gárda parancsnoksága Vásárosnaményban és Gergelyiben[7] rendezkedett be, de hivatalosan csak október 5-étől. Mester Kálmán leírása szerint 22-én este indultak útnak az önkéntesek, és előbb Romhányban, majd Göncön keresztülhaladva jutottak el Vásárosnaményig. Ha szemügyre vesszük a térképet, láthatjuk, hogy egy Kassa elleni támadás legkönnyebben Hidasnémetin keresztül kivitelezhető a leggyorsabban. Tehát elképzelhető, hogy amikor Kenyeres Lengyel László Göncön tartózkodott,[8] akkor történhetett egy ilyen betörés. Újszászy naplójegyzeteiben olvashatjuk egy „Határincidensek” cím alatti bekezdésben, hogy *„Werth a felvidéki helyzet fegyveres megoldása*

[4] MNL Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztály XIV. 4. Kenyeres Lengyel László iratai.

[5] ÁBTL A/881.

[6] JAM Tört. dok. 98.8.4.1.

[7] Gergelyi és Ugornya majd egy év múlva 1939-ben egyesül egy településsé Gergelyiugornya néven.

[8] Október 5-én biztosan Göncön volt a szolgálati jegy alapján.

mellett volt. Ezért a Vkf.[9] *(hadműveleti) osztály részéről bizalmas utasítások mentek ki a csapatokhoz (a rongyosokhoz) határincidensek kiprovokálására. Következmény volt a Meskó György és Vincze főhadnagyok által Balassagyarmat, Ipolyság, a Rongyosoktól Kassa dél, Miskolc észak vidékén Csehszlovák területre való betörések.”*[10] Szerencsére Szilágyi Erzsike levelezésében több levél is a rendelkezésünkre áll, így közelebb juthatunk a megoldáshoz. A tanítónő 1938. november 7-iki keltezéssel kapott a fiatalembertől egy levelezőlapot, amelyből tudjuk, hogy november 6-án vasárnap érkeztek Hidasnémetibe, amely eredeti kiindulási helyüktől, azaz Gönctől 15 km. Tehát mindenképp 1938. október 5-e és 1938. november 6-a között volt Gergelyiben a nagykőrösi fiatalember. Hozzáteszi, hogy másnap, azaz 8-án indulnak Kassa felé.

4. kép
Bajdik Kálmán bajtársaival Vásárosnaményban

Fig. 4
Kálmán Bajdik with his comrades in Vásárosnamény

A „Rongyos Gárda” újbóli bevetésének gondolata és annak körülményei a levéltári és más forrásokból nehezen rekonstruálható. Az 1938. október 5-i dátum – amely az „S” csoport megalakulásának időpontja – több forrásból bizonyítható. A Szabolcs-szatmári helyszínek kiválasztása kézenfekvőnek tűnhetett, bár az itt létesült kiképzőhelyek azonosítása és létrehozásuk pontos idejének meghatározása még várat magára. Az biztos, hogy Vásárosnamény község képviselő-testülete már június 30-án kötelezte magát 100 holdas közlegelőjének átengedésére egy új lőtér kialakítására.[11] Kenyeres Lengyel László leveléből tudhatjuk, hogy Vásárosnamény mellet Gergelyiben is helyeztek el a népfölkelő rongyosokból alakulatokat. A Szatmár és Bereg napilap október 16-i száma a XIII. Honvéd lövészzászlóalj mándoki zászlószentelési ünnepét közölte egy rövid cikkben. A cikk írója sok információt árul el a volt „székelyhadosztályos” vitéz Vén Zoltán parancsnoksága alatt álló alakulatról. Az egyik legfontosabb információ, hogy mikor érkeztek a csapat tagjai Mándokra: *„Már harmadik hete készülődnek, már harmadik hete «indulnak» lelkükben mostan is annak a pillanatnak a lobogó tüzével, amellyel még szeptemberben elindultak hazulról. A mándoki napok őszi napsugara elbarnította őket, kezük fogása kérgesebb lett a puskától és szemükben egyre vadabb tűzzel ég a nagy várakozás szent lobogása.”*[12]

---

[9] A 2.Vkf. osztály volt a sajtó, propaganda, szabotázs alosztály. A szabotázsrészleg terrorcselekmények tervezetét állította össze csehszlovák, román, jugoszláv, szovjet-orosz viszonylatban. A cselekmények vezető politikusok, katonák, üzemek, közlekedési és távíró berendezések ellen irányultak. Végrehajtói az illető országokban előkészített hálózat tagjai voltak. Ide sorolható az 1938 őszén a Felvidéken, majd 1939 márciusában Kárpátalján bevetett Rongyos Gárda is (Újszászy naplójegyzetei).

[10] ÁBTL A/414/1.

[11] SzSzBML IV.B. 769.

[12] *Szatmár és Bereg* XVIII: 42. (949.) szám, 1938. október 16. 4.

A jelenleg rendelkezésre álló iratokból, dokumentumokból a rongyos gárda szervezeti felépítése 1938 őszén a következőképpen rekonstruálható:

II. Honvéd lövészzászlóalj. Székhelye: Budapest. A 4. század parancsnoka: vitéz Dalbosfalvy Illés.

XI. Honvéd lövészzászlóalj. Székhelye: Gönc. A 22. egészségügyi csoport parancsnoka: dr. Péterffy Gusztáv.

XIII. Honvéd lövészzászlóalj. Székhelye: Mándok. Parancsnok: vitéz Vén Zoltán őrnagy. Csoportparancsnok: Horváth László alezredes. A rohamosztag parancsnoka: Papp Sándor. A 25. század székhelye Nyíregyháza. Parancsnok: vitéz Kovács Dezső főhadnagy. A 26. század székhelye: Mátészalka. Parancsnok: vitéz Kovácsy Árpád főhadnagy.

XVI. Honvéd lövészzászlóalj. Székhelye: Kecskemét. Parancsnok: Héjjas Iván. (Együtt 2009. 85.)

Az 1938. október 5-én létrejött „S" csoport (996 fő) szervezeti felépítése a következőképpen alakult:

I. Gergelyi szállászcsoport, vitéz dr. Héjjas Iván parancsnoksága alatt:
   1. számú járőr: vitéz Kassakürthy Pál,
   2. számú járőr: Kassakürthy Károly,
   5. számú járőr: Dinich Győző,
   6. számú járőr: Iványi Pál,
   1. század Prém József.

II. Vásárosnaményi szállászcsoport, Temessy József alparancsnoksága alatt:
   7. számú járőr: Kémery Nagy Imre,
   8. számú járőr: Szathmáry-Király Ádám,
   9. számú járőr: Körner Ferenc,
   2. század: vitéz Iván Imre,
   3. század: Bukovinszky Imre dr.,
   4. század: Somogyi Ottó dr.

III. Mezőtarpán alakult meg:
   3. számú járőr: Obis Gyula,
   4. számú járőr: Incek Jenő.

IV. Törzskülönítmény: Sághy Elemér, majd vitéz Héjjas Aurél.

Az 1938-as felkelés még a háborús években sem volt túlságosan publikus téma, pláne a „felszabadulás" után. A részletek ott lapulnak a levéltárak, múzeumok raktáraiban és természetesen kallódhatnak a résztvevők leszármazottainak padlásain vagy kamráiban. De néha-néha felbukkannak, és helyes irányba terelgetik a mai történetírást a múlt feltárásában.

Irodalom

Együtt 2009.
Együtt. A Magyar Írószövetség kárpátaljai írócsoportjának folyóirata. Ungvár 2009.
Mester 1940.
Mester Kálmán: A felvidéki szabadságharc története. Centrum Kiadóvállalat, Budapest 1940.

Unghváry 1939.
Unghváry Sándor: Mit láttam az Andrássy úti nyilas házban? Új Somogy Nyomda, Kaposvár 1939.

Mohácsi Endre

Jósa András Múzeum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: mohacsiendre@gmail.com

Rongyos Guards in Szabolcs-Szatmár County
Some data on the antecedents of the reannexation of Slovakia

By the First Vienna Award that took place 75 years ago on November 2nd, 1938, Hungary and Slovakia agreed on the adjustment of their common border determined in the Trianon (one of the Versailles palaces) Treaty. With the territory of towns Kassa, Rozsnyó, Ungvár, Munkács, Beregszász, Rimaszombat, Érsekújvár, Komárom, Léva and Losonc a population of more than 700 thousand Hungarians got back to Hungary. However, in the months preceding the agreement there were several theoretical variants for the recapture of the territories. The idea of organisation and deployment of the so-called Rongyos (Scrubby or Ragged) Guards revived. The Ragged Guards, kind of guerrilla fighters came from half-military rifle organisations organised in the 1930s. In the present article we get acquainted with some forgotten events from a private letter of a youngster from Nagykőrös who was trained in Vásárosnamény.

Endre Mohácsi

Jósa András Museum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: mohacsiendre@gmail.com

A nyíregyházi Bessenyei-szobor

Madár Ximena

Nyíregyházáról és Szabolcs vármegyéről beszélve nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a megye a Báthoriak kora után mindig periferiális helyzetben volt. Ezért anyagiak terén is szűkös lehetőségekkel bírt. Az az anyagi fölösleg, amely művészetek istápoláshoz elengedhetetlen, itt nem állt rendelkezésre. Ezért nem csoda, ha a város első köztéri alkotása viszonylag későn – a XX. század küszöbén – született.

Kovács István törvényszéki bíró a vármegye 1889. októberi közgyűlésén tett először javaslatot arra nézve, hogy Nyíregyházán állítsanak szobrot a megye híres szülöttének, Bessenyei Györgynek.[1] A közgyűlés elfogadta a javaslatot, majd a szobor felállításához szükséges pénzalap előteremtésére, a gyűjtés szervezésére létrehozták a szoborbizottságot, melynek tagjai: Miklós László alispán, Szikszay Pál főügyész, dr. Jósa András főorvos, Koczok László főmérnök és Mikecz István megyei aljegyző voltak.

1890-ben a vármegye általános gyűjtést rendelt el a következőképpen: „*…ezen törvényhatósági közgyűlés a járási főszolgabirákhoz, Nyíregyháza város polgármesteréhez és a községek elöljáróikhoz gyűjtő íveket bocsát ki oly felhívással, hogy vármegyénk egyik legnagyobb szülöttjének … emlékére összes hivatali és társadalmi befolyások felhasználása mellett lehetőleg eredményes gyűjtést eszközöljenek gyűjtésük eredményét a vármegyei alispánhoz jelentésök kíséretében terjesszék be.”*[2]

A város egyes pontjain nyilvános perselyeket helyeztek el azoknak az adakozóknak a részére, akik nem kívánták magukat megnevezni, továbbá majálisokat rendeztek, melyek bevételét a szoboralapra szánták. 1890-ben a Sóstón rendeztek „Bessenyei majálist”, amely 324 forint bevételt hozott a szoboralap javára.[3] A következő év júliusában Kisvárdán rendeztek táncmulatságot a Bessenyei-emlék javára. Ennek tiszta jövedelme 74 forint 3 krajcár volt.[4]

A gyűjtés nehézkesen ment. 1892-re csupán 800 forint gyűlt össze. Bár voltak a városban az ügynek lelkes támogatói, csupán egyetlen nagyobb összegű adományról tudunk. 1893-ban Bessenyei László földbirtokos 1000 forintot adományozott. A Magyar Tudományos Akadémia 280 forintos adománnyal támogatta a szobor megvalósításának tervét.[5]

---

[1] SzSzBML IV.B. 402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1872–1950. 386 Bgy/1889.

[2] SzSzBML IV.B. 402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1872–1950. 85 Bgy/1890.

[3] *Nyírvidék* XI: 30. 1890. július 25. 3.

[4] *Nyírvidék* XII: 30. 1891. július 26. 4.

[5] *Nyírvidék* XX: különkiadás 1899. május 9. 2.

A Nyírvidék hasábjain szinte heti rendszerességgel közzé tették a lelkes adományozók névsorát. Dessewffy Marianne grófnő 50 forintot adományozott a szobor költségeire.[6] 1892-ben Pongrácz Jenő a dadai felső sorozó járás polgári elnökeként neki járó 26 forint 20 krajcár utazási és napidíjat adományozta a Bessenyei-szoboralap javára.[7] Ugyanígy járt el a következő évben.

Érkeztek sokkal kisebb – szinte jelentéktelennek tűnő – adományok is. A Nyírvidék 1891. évfolyamának 28. számában olvasható, hogy Porubszky Pál nyíregyházi főgimnáziumi tanár 14 forinttal, Szilágy vármegye pedig 7 forint 90 krajcárral járult hozzá a szoboralaphoz.[8]

Sipos János helybeli újságíró Piringer János nyomdájában 1891-ben kiadatta *Emlékezés a múltra* c. könyvét, amelynek bevételét a szoborra ajánlotta. A füzetke ára 30 krajcár volt (Margócsy 1989. 33.).

Az 1894. október 9-i közgyűlésen a vármegye úgy döntött, hogy „az ezredéves ünnepély alkalmából elrendelt intézkedések költségeinek" fedezésére 240.000 forint kölcsönt vesz fel. Ebből az összegből 200.000 forintot a vármegyei közkórház felépítésére fordítanak, 10.000 forintot adományoznak a Bessenyei-szoborra, a megmaradt pénzből pedig megíratják a vármegye monográfiáját és a vármegye történelmi nevezetességű helyeit emléktáblákkal és emlékoszlopokkal jelölik meg.[9] Ez utóbbira szintén pályázatot írtak ki, amelyet a budapesti Gerenday Antal és Fia[10] cég nyert meg. Így a szabolcsi földvárban és Nagykállóban emlékoszlopot állítottak, a kisvárdai vár és a nyírbátori református templom falába emléktáblát helyeztek, a vajai Vay kastély falába carrarai márványból készült, Rákóczi címerrel ékesített emléktábla került.[11]

1895-re a Bessenyei-szoborhoz a gyűjtésből befolyt összeg elérte a 14.000 forintot. Ezek után hirdették meg a pályázatot.

1896. januárjában a budapesti Kereskedelmi Akadémia palotájában tárlat nyílt a Bessenyei-szobor pályázatra beérkezett pályamunkákból. Tizenhat pályaművet mutattak be, amelyeket egy 9 fős zsűri bírált el. A törvényhatósági kiküldötteken kívül (dr. Jósa András, Mikecz János alispán, Kovács István törvényszéki bíró) a magyar képzőművészet legkiválóbb tagjai, Benczúr Gyula és Lotz Károly festő-, Stróbl Alajos és Fadrusz János szobrászművészek, valamint Lechner Ödön és Rauscher Lajos műépítészek döntöttek arról, melyik pályamunka kerüljön kivitelezésre. A pályázók többsége a Magyar Tudományos Akadémián őrzött Czirjék Mihály testőr-író arcképét használta modellnek a pályamű készítéséhez, amelyet 1895-ig Bessenyei György portréjának tartottak.[12]

1896. január 20-án titkos szavazással döntöttek a nyíregyházi Bessenyei-szobor pályázatának eredményéről. A bizottság 8 szavazattal 1 ellenében, a „Szobor terv" jeligés alkotást találta alkalmasnak a kivitelezésre, mely Bessenyeit álló helyzetben, korhű testőri öltözetben, vállán farkasbőr kacagánnyal ábrázolta.[13] Tervezője Kallós Ede fiatal szobrászművész volt.

Holló Barnabás pályázó „Bihari remete" jeligés alkotását 300, a Donáth Gyula és Nadler Róbert által készített „Moriamur" jeligés pályamunkát 200 forintos jutalomban részesítette a vármegye.

---

[6] *Nyírvidék* XII: 18. 1891. május 3. 5.

[7] *Nyírvidék* XIII: 16. 1892. április 17. 4.

[8] SzSzBML IV. B. 411. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék alispánjának iratai, 1870–1950. 16885/1898.

[9] *Nyírvidék* XX: különkiadás 1899. május 9. 2.

[10] A Gerenday Antal és Fia cég – az első országosan szabadalmazott síremlékgyár – az 1850-es évektől kezdődően működött Budapesten.

[11] SzSzBML IV.B. 402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1872–1950. 419 Bgy/1896.

[12] *Nyírvidék* XVII: különszám 1896. január. 3–4.

[13] *Nyírvidék* XVII: 4. 1896. január 26. 2.

Bár Kallós szobortervét elfogadták, a kivitelezendő alkotás nem követte hűen a pályázatra benyújtott modellt, ugyanis a közgyűlés szükségesnek találta pár módosítás végrehajtását, amelyet a szobrászművésszel kötött szerződésben ekképpen rögzítettek:

„1.) A karokat a művész mintája végleges kidolgozásakor oly kép he[lyezze] el, hogy a bal kar ne legyen a könyökben meghajlott jobb karba f[űz]ve, hanem annak inkább támasztékául szolgáljon s ne az egész tenyér támassza az arczot – hanem a kéznek legfeljebb két ujja.

2.) Arczbeli hasonlatosság tekintetében ragaszkodjék a művész azon állítólag Bessenyeit ábrázoló arczképhez, mely a tud. akadémia képtárában őriztetik.

3.) A szobor talapzatát készitse barok stylben – körülbelül akként mint a minő alakban az a Donáth Gyula szobrász által készitett szoborterven látható.”[14]

A szerződés egy igen érdekes pontot is tartalmaz: „*Amennyiben pedig a törvényhatóságnak jelenleg a Bessenyei szobor alapban 14000 frt áll rendelkezésére, az alispán felhatalmaztatik a vármegye háza homlokzatán lévő két üres fülkébe szánt Szabolcs vezér és Szt. István 2 méter magas szobrának – Kallos Ede szobrász által megajánlott egyenként 500 frtnyi árban való megrendelésére.”*

A vármegye „elviekben” már 1892-ben elhatározta, hogy a vármegyeház homlokzatán lévő két üres fülkébe Szabolcs vezér és Szent István szobrát helyezteti el, ám az anyagiak eddig megakadályozták ennek a tervnek a kivitelezését. A két szobor 1897-re elkészült, de a vármegyeháza az elküldött alkotások közül csupán az egyiket – Szent István szobrát – vette át. A másik, Aba Sámuelről készült szobrot – mivel nem ez volt a megállapodásban (a művész félreérthette a feladatot) – a vármegye nem vette át. A szobor végül elkészült és a helyére került. Ezt bizonyítja egy 1898-as keltezésű utalvány, mely szerint a szobrászművésznek a fehér kőből kifaragott Szabolcs vezér szobráért a Bessenyei-szoboralapból 500 forintot utaltak ki.[15]

1898. júniusára a Bessenyei-szobor gipszmintája már elkészült, csupán az öntés volt hátra. A leleplezési ünnepély időpontját október 10-re tűzték ki, azonban közbejött Erzsébet királynő meggyilkolása, a nemzeti gyász. Így a szoboravatást a következő év tavaszára halasztották. 1899. május 9-én került rá sor. A Magyar Királyi Testőrség, a Magyar Tudományos Akadémia, a Petőfi Társaság és a Kisfaludy Társaság egyaránt képviseltette magát. A beszédek és koszorúzás után dr. Jósa András megnyitotta a vármegyei múzeumot, ezek után bankettet tartottak, a színházban pedig díszelőadást rendeztek.[16]

A szobor elnyerte a közönség tetszését, és a szakma is elismerően nyilatkozott róla: „*Van pátosza a Bessenyei-szobornak, lendületes és hatásos pátosza, csakhogy ez a pátosz nem a modellé, hanem az ércbeli formáké. Nem a modell teátrális beállításából, hanem plasztikai tömegek harmóniáiból szólaltatták meg ezt az ódát a nagy gárdistáról, hajporos udvari dámák szemefényéről, magyar kultúrának rengeteget irtó* [sic!] *bajnokáról. Minden benne van a Kallós modern szemmel megstilizált nemes barokkjában. Az első vázlaton még valami dantoni pose-t látunk; ez sem ágáló, plasztikán kívüli pose, hanem erősen összetartott formákból nőtt ki tömbszerűen, az anyaggal szervesen. De a kész szoborról ez is elmaradt, a művész egyszerűbb momentumot talált Bessenyei nőiesen szelíd egyéniségének jellemzésére. Erről az egyszerű és igénytelen szoborról pedig kiderült, hogy legjobb emlékszobra ennek a rossz-szobrú országnak*.” (Bárdos 1908. 73–82.)

---

[14] SzSzBML IV.B. 402. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. Vármegyék Törvényhatósági Bizottságának iratai, 1872–1950. 17 Bgy/1896.

[15] SzSzBML IV. B. 411. Szabolcs, valamint Szabolcs és Ung k. e. e. vármegyék alispánjának iratai, 1870–1950. 16974/1898.

[16] *Nyírvidék* XX: különkiadás 1899. május 9. 1–4.

A szobor 1928-ig állt a vármegyeház előtti téren, amikor a Dessewffy park (ma Bessenyei tér) előtti gyepágyra költöztették, hogy átadhassa helyét a Kisfaludi Stróbl Zsigmond alkotta Hősök szobrának. Pár évig árválkodott itt csupán, majd 1930-ban már eredeti szépségében állt vele szemben Venus érzéki alakja.

Kisfaludi Bencs Kálmánhoz írt, 1927. augusztus 29-én kelt leveléből kiderül, hogy a polgármester többször kifejezte abbeli óhaját, hogy a szobrászművész „Venus születése" című szobrát Nyíregyházán díszkútként állítsák fel. A város áldozatkészségétől áthatva a művész felajánlotta a műtermében lévő szobrot a városnak az előállítási ár megfizetése ellenében, mely akkor 3300 pengőt jelentett. Kisfaludi elvállalta a talapzat és a medence elkészítését is haraszti mészkőből a terveknek megfelelően.[17] Nyíregyháza városa 1928-ban vásárolta meg a szobrot. A Venus nem egyedülálló alkotás, több darab készült belőle. Az eredetinek óriási sikere volt: 1929-ben a barcelonai világkiállításon aranyérmet nyert. Érdekességként jegyezhetjük meg, hogy 1934-ben a megye papsága az erkölcsösségre hivatkozva levélben emelt kifogást a szobor ellen, mondván rossz hatással van az ifjúságra, és arra kérték a város képviselő-testületét, hogy a Venust helyezzék át a múzeumba vagy egy, csak felnőttek által látogatható helyre.[18] Amikor a művészt tájékoztatták a dologról, így válaszolt: „*Nagyon szeretném, ha meggyőzhetném a beadvány készítőit tévedésükről, és éppen ezért szabad legyen a szobor védelmére kelnem. Mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy a katholikus egyház művészete igen gyakran használ mezítelen alakot Szt. Sebestyén, Magdolna, az üdvözítő keresztre feszített alakja is nagy részben mezítelen, Róma templomai a Vatikán stb. tele vannak félig, vagy egészen mezítelen alakokkal. Az egész világon vannak mezítelen szobrok és képek és mégsem bántják az emberiség szemérem érzékét. Szobromban alig van szexualitás, és ha volna is, azt csak az veszi észre, aki nagyon belemélyed a nézésébe. Nagyon kérem a mélyen tisztelt urakat, akik a beadványt készítették vonják vissza a kérésüket, ne bolygassák a dolgot és akkor sem az ifjúság, sem a polgárság nem fogja észrevenni, hogy a szobor mezitelen. Nagyon kérem Polgármester urat közölje illetékes helyén kérésemet, és egyben tiltakozásomat a szobor elhelyezését illetően.*"[19]

[17] SzSzBML V. B. 77. 30929/1927.

[18] SzSzBML V. B. 77. Kk.5544/1935.

[19] SzSzBML V. B. 77. 007276/1934.

Venus a helyén maradt és így születhetett meg a „legenda”, mely szerint egy téli éjszakán Bessenyei megsajnálta a hidegben didergő Venust, és átsétált hozzá, hogy ráadhassa a vállán viselt prémet, melyről a hóban hagyott hatalmas lábnyomok tanúskodtak (Margócsy 1989. 46.).

Irodalom

Bárdos 1908.

Bárdos Artúr: Kallós Ede. *Művészet* VII: 2. 1908. 73–82. (http://www.mke.hu/lyka/07/073-082-kallos.htm)

Margócsy 1989.

Margócsy József: Utcák, terek, emléktáblák. Néhány új fejezet a régi Nyíregyháza életéből. Nyíregyháza Városi Tanács V. B., Nyíregyháza 1989.

Madár Ximena

Jósa András Múzeum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57.
e-mail: ximenamad@gmail.com

The sculpture of Bessenyei in Nyíregyháza

The present article describes the history of the first public sculpture in Nyíregyháza from the idea of establishing the monument until its realisation. The history of fund raising for the sculpture is dealt with in details. The whole story is an outstanding example showing a town civil alliance for common good.

It is exemplary how citizens collected the necessary sum in money-boxes situated in public places and through the income of different events. Later, this was repeated for several times in the case of further sculptures. Sponsoring became prestigious due to the list of donators regularly published in the local newspaper *Nyírvidék*.

The sculpture of Venus is closely related to the Bessenyei monument standing in front of it, though only in connection with a “legend”. The story of the Venus’ sculpture shows the conservative approach of the local community towards art.

Ximena Madár

Jósa András Museum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57.
e-mail: ximenamad@gmail.com

Beszámoló jelentés a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága 2012. évi tevékenységéről

Bene János

Bevezetés

A 2011. év CLIV. törvény – a megyei önkormányzatok konszolidációjáról, a megyei önkormányzati intézmények átvételéről – megváltoztatta a megyei múzeumigazgatóság korábbi helyzetét: 2012-ben megyei önkormányzati fenntartásból állami fenntartás alá kerültünk. Új fenntartónk a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Kormányhivatal kebelében működő Megyei Intézményfenntartó Központ lett. 2012. január 1-jétől a megyei múzeumigazgatóság neve is megváltozott: Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága lett. Az átadás-átvételkor mind az átadó megyei önkormányzat elnöke, Seszták Oszkár, mind a átvevő kormánymegbízott, dr. Vinnai Győző hangsúlyozta, hogy az átadás-átvétel célja a biztonságos, kiszámítható és gazdaságos működés további feltételeinek megteremtése. A múzeumi szervezet fennmarad, munkáját tovább végzi. Legfontosabb feladatunk tehát a működőképesség megőrzése volt, melyet az 2012-es esztendőben biztosítani tudtunk.

Múzeumaink munkáját a fenntartóváltás adta többletfeladatok mellett is magas színvonalú szakmai munka, a közönségkapcsolatok erősítése, a kezdeményezőkészség jellemezte. Év közben egyre biztosabbá vált, hogy a múzeumi intézmények újabb fenntartóváltás előtt állnak, és hamarosan egy teljesen új helyzettel kell szembenézniük: az adott település önkormányzatához fognak tartozni. Ez újabb feladatokat jelentett valamennyi múzeumnak. Jelentések, adatok, táblázatok garmadáját kérték tőlünk, ezzel is csökkentve az érdemi munkára fordítható időt és energiát. Mindeközben a helyzetből adódó bizonytalanság szintén nem kedvezett a szakmai munkának.

Mindezek ellenére intézményünk a tervezett programját rendben megvalósította, sőt plusz forrásokat felkutatva, bővítette is.

Jósa András Múzeum

A 2012. évi fejlesztési terveink között szerepelt a múzeum udvarának közösségi és rendezvényi térré alakítása. Terveket készíttettünk a múzeumépület alatt húzódó pincerendszer hasznosítására, de ezen elképzeléseink megfelelő pályázati források hiányában nem valósulhattak meg.

2012. március 31-én sikeresen lezártuk a Patrimonium II. Magyarország–Románia határon átnyúló együttműködési projektet. Év közben megtörtént a Patrimonium I. és a Castellum pályázat teljes körű vizsgálata. A Baker Tilly Hungária írásban adott értékelése szerint a pályázatok „mind szakmai, mind gazdasági megvalósítása példaértékű volt.”

Év közben vettük át a megszüntetett TOURINFORM Irodától a magyar-ukrán határon átnyúló projektet, mely a határon átívelő kerékpárutak megvalósításáról és annak turisztikai célú propagálásáról szólt.

Június 16-án nagy érdeklődés mellett rendeztük meg – a Kállay Gyűjteménnyel közösen – a Múzeumok Éjszakáját.

A megyei múzeumigazgatóság 2012. augusztus 15. és 19. között önálló sátorral vett részt a III. Kolozsvári Magyar Napokon. Augusztus 15-én Sztankó Gyöngyi nyíregyházi evangélikus lelkész 4 kenyeret szentelt meg a Jósa András Múzeumban, melyeket a kollégák Kolozsvárra vittek ki. Augusztus 16-án, 17-én és 18-án a tirpák, augusztus 19-én a nyíregyházi huszár hagyományokat mutattuk be. A rendezvénysorozat záróünnepségén az oklevél átvétele után egy megszentelt kenyeret adtunk át a szervezőbizottságnak. A programra készült el és Kolozsváron mutattuk be az „Erős vár a mi Istenünk" – A töretlen hitű nyíregyházi tirpákok c. filmet.

A Jósa András Múzeum 2012-ben Múzeumbarát iskola és Múzeumbarát pedagógus díjakat alapított, melyeket első ízben 2012. augusztus 27-én, a múzeumpedagógiai szakmai napon adtunk át. A Múzeumbarát iskola díjat a Móricz Zsigmond Általános Iskola, a Múzeumbarát pedagógus díjat Zelenák Edit tanárnő kapta.

2012. november 30-án rendben megtartottuk a Jósa András Múzeum napját. Köszöntőt mondott dr. Vinnai Győző Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei kormánymegbízott, országgyűlési képviselő, Seszták Oszkár, a megyei közgyűlés elnöke, országgyűlési képviselő, Jászai Menyhért, Nyíregyháza Megyei Jogú Város alpolgármestere és prof. dr. Polgár Péter, a Jósa András Megyei Kórház osztályvezető főorvosa, a kórházi tudományos bizottság elnöke. Seszták Oszkár kitüntetéseket adott át Szinyéri Péterné vezető restaurátornak, dr. Szathmáry László antropológusnak és Szikora István gépkocsivezetőnek. Ezen a napon két előadás hangzott el (Ratkó Lujza: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete – új néprajzi monográfia megyénkről és Istvánovits Eszter: Arany-korok címmel).

2012 januárjától Múltidéző Múzeumi Kosár címmel múzeumi online újságot indítottunk útjára. Megújult a honlapunk, melyen belül a Régészeti osztály önálló honlappal jelentkezett.

Május 19–20-án részt vettünk a Múzeumok Majálisán Budapesten, ahol a „Tirpák bursza" című programmal mutatkoztunk be.

Gyermekrajz pályázatot, múzeumi logó pályázatot írtunk ki, vetélkedőket szerveztünk.

Október 30–31-én Reformációs örökségünk címmel közösen emlékeztünk a Reformáció Napjára a nyíregyházi evangélikus és a szabolcsi református egyházzal.

Az év folyamán régészeti tárgyakat kölcsönöztünk a Parlamentben megrendezett nagy sikerű Megmentett örökség – Kincsek Európa szívéből című kiállításhoz, valamint a németországi manchingi Kelten Römer Museumnak.

2012. október 1-jével megszerveztük a Közművelődési Osztályt, melynek vezetője Román Zoltánné.

Sóstói Múzeumfalu

A Sóstói Múzeumfalu munkáját a közönségprogramok iránti érdeklődése határozta meg. A TÁMOP pályázat folytatásaként a vállalt fenntarthatóság biztosítása, illetve két újabb uniós pályázat elnyerése után azok beindítása volt a legnagyobb feladat (a TÁMOP-3-2-13. és a Magyarország–Románia határon átnyúló együttműködés elemeinek kidolgozása).

A 2012-ben szükségszerűvé és elengedhetetlenné vált népi épületfedések közül sikerült befejezni az évek óta húzódó két taposott szalmás lakóház tetőhéjazatának felújítását.

Rózsáné Bóna Bernadett a Szellemi kulturális örökség igazgatósága megyei képviselőjeként nagy szorgalommal és elhivatottsággal végezte a leendő örökségi témák felkutatását, előadást tartott a kívánalmakról, s próbálta meggyőzni az arra érdemeseket a téma szükségességéről.

Kállay Gyűjtemény

A Kállay Gyűjtemény 2012 márciusában nyitotta meg kapuit, amikor a régi állandó kiállítást új szisztéma szerint rendezték át.

Báthori István Múzeum

A Báthori István Múzeum működése szempontjából alapvetően meghatározó a múzeumépület állapota, amely jelenleg a fűtés hiánya miatt csak tavasztól őszig alkalmas látogatók fogadására, múzeumi programok bonyolítására.

2012-ben az NKA által kiírt pályázaton nyert 500.000 Ft-ból 256 db tárgy konzerválását, restaurálását végezték el. A munka eredményét kiállításon mutattuk be.

A múzeum 2012-ben sikeresen pályázott az NKA-nál módszertani kiadvány elkészítésére (400.000 Ft), a megvalósításra 2013-ben kerül sor. Az Magyar Vidéki Múzeumok Szövetsége a Múzeumok Őszi Fesztiválja keretében megtartott Márton napi programot 80.000 Ft-tal, Nyírbátor Város Önkormányzata a Múzeumok Éjszakája rendezvényt 228.000 Ft-tal támogatta.

Jelentős erőfeszítést követelt a 2011. év végén zárult TÁMOP 3.2.8., TÁMOP 3.2.11 és a TIOP 1.2.2. pályázat. A Báthori István Múzeum nem rendelkezik közművelődési és múzeumpedagógiai szakemberrel, ezért a múzeumpedagógiai foglalkozások nagy részét a két muzeológus tartotta.

Beregi Múzeum

A Beregi Múzeum 2012. március 10-én emlékezett meg a múzeumalapító Csiszár Árpád születésének 100. évfordulójáról.

A múzeum aktívan vett részt a Beregi Ünnepi Hét programsorozatában, illetve a nagy sikerű Zoárd-napi Sokadalom szervezésében. Nagy érdeklődés mellett sikerrel zajlott le a Múzeumok Éjszakája néptáncbemutatóval, zenével, kincskereső játékkal, rádiótörténeti ritkaságok bemutatásával, népi ételekkel, kiállításmegnyitóval.

A Beregi Múzeum a TÁMOP 3.2.13. kiírására sikeresen pályázott Beregi ízek a múzeumban címmel, s ezzel 30 millió forintot nyert.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

A Rétközi Muzeális Gyűjteménynek továbbra is az épület állaga a legnagyobb gondja. Az elnyert TIOP-1.2.2-11/1-2012-0040 pályázatnak köszönhetően a múzeumbelső átalakítása, a falkép rekonstrukciója 2013-ban meg fog történni. Megrendezték a Múzeumok Éjszakáját, a Holokauszt megemlékezéseket és a VIII. Kisvárdai Művészeti Napokat.

2012. szeptember 3-án indult el a „Tanulok, hogy befogadjam” című projekt, amely 20 millió Ft vissza nem térítendő támogatásban részesült az Új Széchenyi Terv keretében, európai uniós forrásból (TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0015). Segítségével a gyermekek, diákok és családok a tananyaghoz szorosan kötődő foglalkozásokon, illetve tanórán kívüli vagy szabadidős alkalmakon vesznek részt, megismerve a Rétköz kulturális értékeit.

2012. november 5-én indították el a „Befogadó múzeum” című projektet, amely az Új Széchenyi Terv keretében, európai uniós forrásból 49 millió Ft vissza nem térítendő támogatásban részesült (TIOP-1.2.2-11/1-2012-0040). Segítségével erősödik majd a múzeum szerepe Kisvárdán és környékén.

Szatmári Múzeum

A mátészalkai Szatmári Múzeum 2012-ben TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0013 a „Múzeumok Mindenkinek" Program – Múzeumok oktatási-képzési szerepének erősítése című pályázati konstrukció keretében „Tiszta udvar, rendes ház" elnevezésű pályázatot nyújtott be, amelyen 20 millió Ft vissza nem térítendő támogatást nyert. Az év legfontosabb feladata a pályázat folyamatos sikeres megvalósítása volt, ami átnyúlik a 2013-as esztendőre. Nagy sikerrel rendezték meg június 23-án a Múzeumok Éjszakáját, november 10-én az Őszbúcsúztató Márton-napi Vigadalmat. A TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0013 pályázat keretében elkészült az új múzeumpedagógiai oktatóterem.

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

A Vasvári Pál Muzeális Gyűjteményben az elnyert TÁMOP 3.2.11. pályázat révén növekedett a különböző múzeumpedagógiai foglalkozások száma, melyet a TÁMOP 3.2.8-as „Tanító tárgyi örökségünk" és a TÁMOP 3.2.3-as „Útilapu" pályázatok által életre hívott foglalkozások és programok színesítettek. Sikeresen bonyolították le a Téltemető tavaszköszöntő, a „Múzeumok Éjszakája, Ízek Kavalkádja" rendezvényeket. 2012-ben a múzeum harmadízben szervezte meg a Kabay János emlékhetet, második alkalommal a múzeumi napközis tábort. A Sőrés sétányon kialakított szoborpark december 14-én Kabay János mellszobrával bővült.

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

A Vay Ádám Múzeum 2012. szeptember 21-i keltezéssel új működési engedélyt kapott, neve Vay Ádám Muzeális Gyűjteményre változott.

2012. február 18. és március 10. között rendezték meg a XIII. Téli Alkotótábort 12 művész részvételével. Március 23-án II. Rákóczi Ferenc születésének 336. évfordulóját ünnepelték. Ezen esemény keretében emlékeztek a Vay Ádám Múzeum alapítójára, Molnár Mátyásra halálának 30. évfordulóján. Március 28–29-én helyet adtak a határon átívelő együttműködést szolgáló Magyar-Ukrán Kormányközi Vegyes Bizottság IV. ülésének. Az eseményen részt vett dr. Szabó Erika a KIM államtitkára. Az V. Vajai Őszi Művésztelepet szeptember 14. és 28. között tartották.

Személyi, szervezeti változások

2012. április 1-jével Bene János megyei múzeumigazgató kinevezését újabb 5 évre hosszabbította meg a Megyei Intézményfenntartó Központ.

A Kállay Gyűjteményben 2012. január 1-jétől kinevezett új igazgató dr. Ulrich Attila.

A Vasvári Pál Muzeális Gyűjteményben 2012. június 1-jétől kinevezett igazgató Baloghné Szűcs Zsuzsanna.

2012 folyamán határozatlan idejű kinevezést kapott Holmár Zoltán múzeumpedagógus, Muri Szilvia takarító (Jósa András Múzeum), Daróczi Mihály asztalos (Sóstói Múzeumfalu), Dohanics László közművelődési szakember (Kállay Gyűjtemény), Bakó Sándorné és Nagy János takarító-teremőrök (Beregi Múzeum), Balogh Tamás (Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény), Siketné Nagy Izabella múzeumpedagógus (Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény).

Az év során GyES-ről Babolcsi Andrea, Lukácsné Nagy Márta (Jósa András Múzeum), GyED-ről Vécseiné Lakatos Bernadett (Sóstói Múzeumfalu) tért vissza. THGy-n Dankóné Németh Erika (Jósa András Múzeum), GyED-en Gyüre Barna Attiláné (Jósa András Múzeum), Rózsáné Bóna Bernadett (Sóstói Múzeumfalu) volt.

Nyugállományba vonult dr. Szathmáry László, Szinyéri Péterné (Jósa András Múzeum), Medve Zoltánné (Beregi Múzeum).

2012-ben eltávozott a megyei múzeumigazgatóságról Bene Jánosné, Cservenák László és Morauszki Szabolcs (Jósa András Múzeum), Braun Anita (Sóstói Múzeumfalu).

Kitüntetések, elismerések, felkérések

Jósa András Múzeum

Bene János

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megye Közgyűlése a megyenapi ünnepségen (május 31.) Kölcsey Ferenc Díjat,

Egerben az Országos Honismereti Szövetség (július 2.) Bél Mátyás Díjat adományozott számára.

A Néprajzi Múzeumban Balogh Zoltán az emberi erőforrások minisztere és L. Simon László államtitkár Széchényi Ferenc Díjjal tüntette ki (augusztus 16.).

Az MVMSZ közgyűlése a felügyelő bizottság tagjává választotta (május 14.).

Szathmáry László

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés bronz emlékplakettjét kapta (november 30.).

Szikora István

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés bronz emlékérmét kapta (november 30.).

Szinyéri Péterné

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés bronz emlékplakettjét kapta (november 30.).

Tóth Istvánné

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Közgyűlés ezüst emlékérmét vette át (szeptember 20.).

Sóstói Múzeumfalu

Páll István

A Szabolcs-Szatmár-Bereg megye Közgyűlése emlékplakettje elismerésben részesült (február 21.).

Kállay Gyűjtemény

Ulrich Attila

Záródolgozatát a MTA Bolyai Ösztöndíjának Bíráló Bizottsága akadémiai elismerő oklevéllel díjazta.

Szatmári Múzeum

Cservenyák László

Jelöltként részt vett a megyei Príma Díj kiosztó ünnepségén a Megyeházán (november 23.).

Gyűjteménygyarapítás

Jósa András Múzeum

Régészet

A Régészeti Osztály munkatársai: Istvánovits Eszter, Jakab Attila, L. Nagy Márta, Pintye Gábor és Scholtz Róbert régészek, Mester Andrea gyűjteménykezelő, Veszprémi László geodétatérinformatikus, Beleznai Gabriella, Cseppentő Zoltán és Svéda Csaba rajzolók, Linzenbold

Attila fotós, Bakos János, Bocz Péter, Kiss László, Toldi Zoltán, Tompa György és Vizler Csaba technikusok, Fülöpné Juhász Barbara, Magyar Andrea, Pelei Zsuzsa, Svédáné Karácsonyi Judit és Veszprémi Beáta adatbevivők 875 napot töltöttek terepen (tervásatás: 22 nap, próbaásatás: 226 nap, leletmentés: 15 nap, megelőző feltárás: 325 nap, terepjárás: 81 nap, helyszíni szemle, régészeti szakfelügyelet: 206 nap).

A legkiemelkedőbb tárgyegyüttesek, illetve darabok:

– Tunyogmatolcs–Páskom, kora vaskori arany és bronz kincslelet,
– Tarpa, honfoglalás kori sír,
– Pap, rézkori sírleletek.

Néprajz

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása: 199 db – háztartási eszközök, használati tárgyak, viseletdarabok, gazdasági eszközök, bútor és kerámia Nyíregyházáról (Ratkó Lujza).

Új- és legújabb kor

A helytörténeti gyűjtemény gyarapodása: 1861 db, közöttük Nemeskéri Kiss Miklós nyíregyházi huszártiszt szekérládája a II. világháborúból, katonai téli sapka az 1950-es évek elejéről, valamint női báli ruhák az 1970–80-as évekből (Bene János).

A történeti dokumentumgyűjtemény gyarapodása 1407 db, legjelentősebb a Thardy család nemeslevele 1613-ból, valamint közel 300 nyíregyházi fotó (Mohácsi Endre).

A numizmatikai gyűjtemény tárgyévi gyarapodása 33 db papírpénz, 1 db angol-skót keretezett éremkollekció (3 db éremmel), 1 db Ferdinánd dénár a XVI. századból (Ulrich Attila).

A képzőművészeti gyűjtemény gyarapodása 8 db, közöttük Váci András: Nyírségi táj c. akvarellje (Madár Ximena).

Az iparművészeti gyűjtemény gyarapodása 47 db. Kiemelkedő egy XX. századi pipereszett, férfi csokornyakkendők, ingnyakak, zoknitartók (Madár Ximena).

Az irodalomtörténeti gyűjtemény gyarapodása 46 db (Dámné Rácz Magdolna).

Sóstói Múzeumfalu

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása 302 db (Bodnár Zsuzsanna: 138, Páll István: 164 db), köztük hiánypótló tárgyegyüttes 2 kézi szövésű perzsaszőnyeg a paplakba, halászati eszközök és gyermekviselet, valamint egy komplett férfiszabó-műhely eszközkészlete.

Újrafedték taposott szalmával a nagyhódosi és a tiszabecsi lakóházat, megjavították a paszabi tengerigórét. A vendégszobához ágyneműtartó szekrényt készítettek.

Külső megbízásként a Hajdú-Bihar megyei Hajdúszoboszlón az ottani múzeum Alfa-programból megvalósuló kiállításába egy nagyméretű, berendezhető paraszthá z-makettet készítettek (Páll István irányításával a brigád).

Kállay Gyűjtemény

Éves gyarapodás Kállay Dénes adománya jóvoltából 32 doboz trópusi és európai lepke- és bogárgyűjtemény (Ulrich Attila).

Báthori István Múzeum

A régészeti gyűjtemény: összesen 11 tárggyal gyarapodott, 3 db obszidián és 8 db cserép Nyírbátor–Nyírjes dűlőből (Scholtz Róbert).

A néprajzi gyűjtemény 32 db tárggyal gyarapodott, ebből jelentősebbek az Ófehértóról bekerült bútorok az 1940–60-as évekből (20 db), 1 db csempézett sparhelt, 2 db stelázsi, 1 db vizeslóca és 4 db lakásfelszerelési tárgy (Szabó Sarolta).

A helytörténeti gyűjtemény 98 db tárggyal gyarapodott: egy 1933-ból származó cserkészbottal, egy 1940-es évekbeli síléccel (Báthori Gábor), egy fekete-fehér Videoton televízióval, az 1960–70-es évek női viseletét reprezentáló 79 darabbal és 16 bakelitlemezzel (Szabó Sarolta).

Beregi Múzeum

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása 29 db, köztük 3 díszes öntöttvas kályha a dolhai és frigyesfalvi öntödéből a XIX. század közepéről (Varga János).

A történeti gyűjtemény gyarapodása 70 db, az 1930 és 1950 között működött, Kelemen Gyuláné vezette Beregi Házipari Szövetkezet működésére vonatkozó reklámanyagok és feljegyzések (Varga János).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

A régészeti gyűjtemény gyarapodása 6 db (Jakab Attila), a néprajzi gyűjteményé 120 db (Ratkó Lujza), a képzőművészeti gyűjteményé 2 db (Vofkori Mária).

Szatmári Múzeum

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása 10 db, a képzőművészetié 1 db, a történeti gyűjteményé 21 db (Cservenyák László).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

A néprajzi gyűjtemény gyarapodása 156 db, a történetié 48 db, a történeti dokumentumgyűjteményé 106 db, a numizmatikai gyűjteményé 64 db (Baloghné Szűcs Zsuzsanna).

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

A képzőművészeti gyűjtemény 46 db-bal bővült, melyet a Vay Ádám Múzeum Baráti Köre adományozott (Molnár Sándor).

Nyilvántartás

Jósa András Múzeum

Régészet

A gyűjtemény 246 tétellel (1132 db) gyarapodott (ezek 2009, 2010 és 2012 leltári számra kerültek). Az Egységes Múzeumi Informatikai Rendszer adatbázisába bekerült 193 lelőhely, 265 lelőhelyverzió, 2344 objektum és 68 lelet adata, valamint 3578 dokumentum.

A humán csonttani gyűjtemény gyarapodása 323 db (Szathmáry László).

Új- és legújabb kor

A helytörténeti gyűjteményben az Ariadne adatbázisban eddig elkészített karton összesen 5814 db (Bene János). A történeti dokumentumgyűjteményben Ariadne adatbázisban az eddig elkészített karton összesen 6461 db (Mohácsi Endre).

A képző- és iparművészeti gyűjteményben az Ariadne adatbázisban eddig elkészített karton összesen 5925, a képek száma összesen 1904 (Madár Ximena).

Sóstói Múzeumfalu

Megtörtént az időszaki kiállítások dokumentálása, forgatókönyv, fotók, videó készítése (Húsvéti asztal a kállósemjéni és a jánkmajtisi házban, Hej halászok, halászok…, Fehér gyász, fekete gyász c. kiállítások. Bodnár Zsuzsanna).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Folytatták a hagyományos nyilvántartások kiegészítését. 170 leírókartont készítettek (Lunczer Jánosné), tárgyfotókkal látták el (Pályka Ferencné). Folytatták a digitális nyilvántartást: 120 rekorddal gyarapodott az Ariadne nyilvántartás (Némethné Kocsis Borbála).

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

46 képzőművészeti tárgy leírókartonja készült el, ezeket az Ariadne adatbázisban rögzítették (Molnár Sándor).

Gyűjteményrendezés, revízió

Jósa András Múzeum

Régészet

Elkezdődött a régészeti gyűjtemény revíziója (Mester Andrea), folytatódott a nyírbátori régészeti gyűjteményé (Scholtz Róbert).

Új- és legújabb kor

Megkezdődött a jelvénygyűjtemény (Bene János) és a történeti dokumentumgyűjtemény (Mohácsi Endre) revíziója. 2012-ben az 1967-ben beleltározott 704 dokumentum revíziója történt meg. Egyúttal valamennyiről tárgyfotó készült (Madár Ximena, Mohácsi Endre). Folytatódott a képző- és iparművészeti tárgyak fotózása (Madár Ximena, Toldi Zoltán).

Sóstói Múzeumfalu

74 darab szék bevitele az Ariadne adatbázisba a bútorrevízió folytatásaként (Rózsáné Bóna Bernadett, Vasi Attiláné).

Kállay Gyűjtemény

Megtörtént a könyvári állomány revíziója (Riczu Éva, Magyar Lászlóné, ifj. Bene János).

Báthori István Múzeum

A néprajzi, iparművészeti és helytörténeti gyűjteményekben lévő néprajzi kerámia, kemencserép, porcelán- és üvegtárgyak rendezését végezték, új raktári rendet alakítottak ki. A textilraktárban a viseletek számára a meglévő kétszintes állvány mellé egy új állványt készíttettek, így lehetővé vált az összes viseleti darab vállfán, függesztve tárolása (Szabó Sarolta, Bodnár Lászlóné, Baracsi Mária, Korokné Botos Irén).

Szatmári Múzeum

A képzőművészeti anyag teljes egészében az új raktárban került elhelyezésre (Farkas Judit).

Adattári munka

Jósa András Múzeum

A régészeti adattár gyarapodása 118 db (Simonné Asztalos Henrietta), a történeti adattáré 8 db (Bene János). 2012-ben a régészeti adattári nyilvántartási rendszerben megkezdődött az áttérés az Ariadne programról az Egységes Múzeumi Informatikai Rendszerre. Ez azért vált szükségessé, mivel az Ariadne neten nem működtethető, s nem kompatibilis a fejlesztett Windows operációs rendszerekkel. Így mind kevesebb gépen tudtuk futtatni. El kellett döntenünk, hogy az Ariadne fejlesztett változatát vásároljuk-e meg vagy csatlakozunk az új – szélesebb körben használt és speciálisan múzeumi célokra fejlesztett adatbázishoz, mely a tesztelés alapján jól együttműködik a térinformatikai (így a múzeumban használt Arcwiev) rendszerekkel. Végül az utóbbi mellett döntöttünk. A program szakmai tesztelését Istvánovits Eszter és Fülöpné Juhász Barbara végezte. Rendszerbe állítottuk a lelőhely és az objektum modult, várat magára a leltározás átállítása. Ennek oka, hogy míg az előző kettőnél fokozatosan tudunk áttérni, a leltározásnál ez nem megoldható. E mellett az akkreditáció is megoldandó – errefelé megindultak a tapogatózások. Az 5 hónapos használat során 193 lelőhely, 265 lelőhelyverzió, 2344 objektum és 68 lelet adatai kerültek az adatbázisba, 3578 dokumentum feltöltésére került sor.

Filmfelvétel készült a bronzleletek restaurálásáról, ásatásokról (Beregi tározó, Tarpa–Nagyhegy), a Múzeumok Éjszakájáról, a tarpai honfoglalás kori lelet restaurálásáról, vizsgálatáról, az Üzenet régészeti kiállítás készítéséről, a Jósa András Múzeum napjának eseményeiről. Megtörtént a felvételek feldolgozása, vágása. Elkészült és sokszorosítottuk a „A tarpai honfoglaló vitéz” c. filmet, az „Erős vár a mi Istenünk” c. tirpák néprajzi filmet, a régész munkáját bemutató filmet, a Kincsek a raktár mélyéről c. filmet. (Linzenbold Attila)

A Jósa András Múzeumnak 3367 db, a Sóstói Múzeumfalunak 182 db, a Kállay Gyűjteménynek 29 db, a Báthori István Múzeumnak 303 db, a Vay Ádám Muzeális Gyűjteménynek 21 db fotó vagy file (meghívók, plakátok, katalógusok, rendezvények, kiállítások, műtárgyak fotói) készült (Boros György).

Sóstói Múzeumfalu

A fotótár gyarapodása 6366 db digitális fotó. (Bodnár Zsuzsanna: 4246 db, Kisgyörgy Tamás: 1570 db, Páll István: 550 db).

Beregi Múzeum

A fotótár gyarapodása 1469 felvétel (Vargáné Hegedűs Eszter).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

A fotótár gyarapodása 500 felvétel (Némethné Kocsis Borbála).

Szatmári Múzeum

Az adattár gyarapodása 31 db (Cservenyák László).

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

Az adattár gyarapodása 90 db (Molnár Sándor).

Könyvtár

Jósa András Múzeum

A könyvtár állományának gyarapodása:

	Könyv	Folyóirat	Audiovizuális dokumentumok	Összesen
Ajándék	172	168	1	341
Vásárlás	306	29	24	359
Csere	180	96	2	278
Saját	170	6	0	176
Összesen	828	299	27	1154

Az éves összgyarapodás értéke 2.520.482,- Ft. Az előző évekhez képest kiemelkedően magas vásárlási százalék oka a Közművelődési osztály sikeres TÁMOP 3.2.13-12/1 Nyíri Pajkos kincstára c. pályázata, melynek révén 212 kötettel (632.518,- Ft értékben) gyarapodott a könyvtár.

A kiadványok nyilvántartásba kerültek, a Corvina adatbázisban katalogizálásuk megtörtént. A Corvina katalógusban 17512 bibliográfiai rekord található, melyből 849 új rekord, valamint 4456 authorithy rekord, közte 103 új rekord.

A 2011-ben megvásárolt ACQ modul mellé idén megvásárolta a múzeum a vonalkódnyomtatót és -olvasót, így megindulhat a számítógépes szerzeményezés.

A 2010 őszén elkezdett teljes körű revíziót véglegesen lezártuk, a fenntartó a jegyzőkönyvet elfogadta. A törléseket a leltárkönyvekben elvégeztük (Laskayné Szőlősi Katalin, Riczu Éva).

Sóstói Múzeumfalu

178 egységgel (102 kötet könyvvel, 70 periodikával és 6 különnyomattal) gyarapodott a könyvtár állománya (Nagyné Bősze Katalin, Braun Anita, Mártonné Vattai Anikó). Kiemelendő Istvánovits Márton néprajzi kiadványainak a könyvtárba kerülése.

Kállay Gyűjtemény

A könyvtár gyarapodása 1306 db, közülük 10 periodika, a többi könyv. Adományozók: néhai dr. Kállay Kristóf (793 db) és Kállay Dénes (513 db) (Riczu Éva).

Báthori István Múzeum

A gyarapodás 240 tétel, közülük ajándék 69, csere 17, vásárlás 10, egyéb 144 tétel. Megtörtént a könyvtári állomány teljes revíziója (Laskainé Szőlősi Katalin és Riczu Éva).

Beregi Múzeum

Az éves gyarapodás 20 db (Varga János).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Az éves gyarapodás 73 db (Vofkori Mária).

Szatmári Múzeum

Az éves gyarapodás 43 db, ajándék 30 db, csere 13 db (Farkas Judit).

Műtárgyvédelem

Jósa András Múzeum

2012-ben a restaurátor műhelyben Szinyéri Péterné vezető restaurátor, Takácsné Varga Ágnes textil szakrestaurátor dolgozott. Dankóné Németh Erika régész szakrestaurátor augusztus 1-től táppénzen, majd szülési szabadságon, Havasi Dóra egész évben GyED-en volt. Kerámiamosásban és alkalmanként restaurátori munkában Szmolár Edit és Balogh Lászlóné segített. Ők végezték a régészeti kerámia, kő, állat- és embercsont mosását és az egész anyag elcsomagolását.

Gyűjtemény	Tisztítás	Konzerválás	Restaurálás
Néprajz	173	8	173
Helytörténet	201	201	201
Iparművészet	60		

Régészeti anyag mosása:

	Tisztítás	Ragasztás	kiegészítés	Konzerválás
Kerámia	19109	12703	30	
Fém	1440			1440
Kő-patics-salak	3621			
Állatcsont	7194			
Embercsont	30			

Részben NKA pályázat, részben saját erő bevonásával a képzőművészeti gyűjteményből restauráltattunk négy XIX. századi olajfestményt (3 db portré, 1 db ismeretlen városkép) (Madár Ximena).

Sóstói Múzeumfalu

5837 db tárgy kezelése történt meg, a textilekre és más néprajzi tárgyakra rákerült a leltári szám (a számok felvarrása, felfestése). A nagyhódosi csőszház tárgyainak gázosítását oldottuk meg (Kállai Beatrix, Vasi Attiláné, Rózsáné Bóna Bernadett, a takarítók és az építőbrigád).

Báthori István Múzeum

Az NKA által műtárgyvédelemre biztosított 500.000 Ft-ból a Jósa András Múzeum restaurátorai (Szinyéri Péterné, Takácsné Varga Ágnes) 256 db tárgyat tisztítottak, konzerváltak, restauráltak.

Beregi Múzeum

Megkezdődött a raktári tárgyak darabonkénti átvizsgálása, azonosítása. Ennek során mintegy 1500 darab tárgy tisztítása folyt (Hegedűs Antalné).

Tudományos tevékenység

Kiadványok

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága 2012-ben megjelent önálló kiadványai:

Jósa András Múzeum

A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LIII. évfolyam. Szerk. Istvánovits Eszter és Almássy Katalin. Nyíregyháza 2011. 309 o.

Mácsai István emlékkiállítás. A JAM Képzőművészeti Katalógusai 60. Szerkesztette, bevezetővel ellátta Madár Ximena. Nyíregyháza 2012. 30 o.

Bodnár Zsuzsanna: „Nyögvenyelőtől a mákos loksáig". A nyíregyházi tirpákok étkezési szokásai, népi ételei. Nyíregyháza 2012. 50 o.

Székhelyi Edith. Szerk. Balogh Géza. Nyíregyháza 2012.

Remekművek IV. Derkovits Gyula. A JAM Képzőművészeti Katalógusai 61. Szerkesztette, bevezetővel ellátta Madár Ximena. Nyíregyháza 2012. 52 o.

Fábián László – Pintye Gábor: Nagygéc. Történelmi és kulturális kalauz. Nyíregyháza 2011. 93 o.

Scholtz Róbert: Csengerújfalu. Történelmi és kulturális kalauz. Nyíregyháza 2011. 76 o.

Nyomdakész a Szabolcs-Szatmár-Bereg megye népművészete c. kötet. Szerk. Ratkó Lujza.

Sóstói Múzeumfalu

Kilencedik receptkönyvünk. Összeállította Braun Anita – Páll István Nyíregyháza–Sóstófürdő 2011. 34 o.

A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István (köszöntő kötet, egy kicsit másként). Szerk. Nagyné Bősze Katalin, Nyíregyháza–Sóstófürdő 2012. 99 o.

Báthori István Múzeum

Az ecsedi Báthoriak a XV–XVII. században. Szerk. Szabó Sarolta – C. Tóth Norbert. A Báthori István Múzeum Kiadványai 34. Nyírbátor 2012. 214 o.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Ratkó Lujza: Kerek az én szoknyám alja. Szabolcsi viseletek a Rétközi Múzeumban. Szerk. és a könyvet tervezte Vofkori Mária. Rétközi Múzeum – Rétközi Múzeum Baráti Köre Egyesület, Kisvárda 2012. 36 o.

Szatmári Múzeum

Cservenyák László: Nyírcsaholy története és néprajza Szerk. Cservenyák László. Nyírcsaholy 2012. 314 o.

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

A Vay Ádám Múzeum Baráti Köre tájékoztatója Szerk. Molnár Sándor. Vaja 2012. 34 o.

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak publikációi:[1]

Régészet:	41
Néprajz:	7
Történelem:	11
Közművelődés:	47
Összesen:	106 publikáció, 13 önálló kötet, füzet

[1] A publikációk adatait lásd ugyanebben a kötetben a 363–370. oldalon!

Az intézmény által szervezett konferenciák, munkahelyi tudományos viták

Jósa András Múzeum

I. Nyíregyházi Repülős Emléknap – közös szervezés a Kállay Gyűjteménnyel (Bene János, Ulrich Attila, Dohanics László) (szeptember 6.).

Beregi Múzeum

Csiszár Árpád református lelkész, múzeumalapító születésének 100. évfordulója alkalmából rendezett emlékkonferencia (Varga János) (március 10.).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Kémikusok (Baloghné Szűcs Zsuzsanna) (május 17.).

Kabay János emlékkonferencia (Baloghné Szűcs Zsuzsanna) (december 14.).

Részvétel átfogó tudományos intézményközi programokban

Jósa András Múzeum

Magyarország–Románia határon átnyúló együttműködési program 2007–2013. Patrimonium II. – a közös kulturális örökség határon átnyúló hasznosítása tárgyú pályázat. Résztvevők: Istvánovits Eszter, Jakab Attila, Madár Ximena, Mohácsi Endre, Pintye Gábor, Szabó Tamás, Szinyéri Péterné, Takácsné Varga Ágnes, Veszprémi Beáta, Veszprémi László).

Ukrajna–Magyarország határon átnyúló együttműködési program – kerékpárút építése és az ahhoz kapcsolódó turisztikai attrakciók (Holmár Zoltán, Morauszki Szabolcs).

Ónedények feldolgozása, digitalizálása – a Néprajzi Múzeum partnereként (Madár Ximena).

A magyar huszárság emlékeinek feldolgozása, digitális formában megjelenítése. Partnerek: Nádasdy Ferenc Múzeum, Sárvár, Hadtörténeti Múzeum, Budapest (Bene János).

Kulcsár Valéria (Szegedi Tudományegyetem) nyertes OTKA pályázatában résztvevők Istvánovits Eszter és Pintye Gábor.

Az Alföld népességstruktúrájának átalakulása a császárkortól az Árpád-korig. A kutatásban a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékének, a Nyíregyházi Főiskola Biológiai Intézetének, a Debreceni Egyetem Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszékének és a Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tárának a munkatársai vesznek részt (Szathmáry László).

A megyei múzeumigazgatóság 2012. augusztus 15-e és 19-e között önálló sátorral vett részt a III. Kolozsvári Magyar Napokon (Balogh Lászlóné, Bene János, Holmár Zoltán, Morauszki Szabolcs, Román Zoltánné, Svéda Csaba, Svédáné Karácsonyi Judit, Szikora István, Szmolár Edit, Tóbiás János, Tóth Istvánné, Vincze József).

Beregi Múzeum

Felhősné Csiszár Sarolta folytatta az OTKA támogatással 2002-ben elkezdett gyűjteményi összeírást a felvidéki református egyházakban.

Részvétel a szakági továbbképzés, illetve felsőoktatás munkájában, konferenciákon való részvétel

A megyei múzeumigazgatóság 34 tudományos és közművelődési dolgozója különböző konferenciákon, Magyarországon és külföldön 29 magyar nyelvű és 7 idegen nyelvű előadást tartott.

Jósa András Múzeum

Babolcsi Andrea MOKK továbbképzésen vett részt Szentendrén (szeptember 11–14.).

Bene János részt vett a néprajzos muzeológusok továbbképzésén Szegeden (október 3–5.). A Debreceni Egyetemen PhD vizsgabizottsági tag.

Laskainé Szőlősi Katalin részt vett a Magyar Könyvtárosok Egyesülete 44. évi vándorgyűlésén Győrben (július 12–14.).

Mohácsi Endre részt vett a történész-muzeológusok továbbképzésén Csíkszeredán (október 2–5.).

Ratkó Lujza a Magyar Táncművészeti Főiskola és a Szegedi Egyetem szerződéses oktatója. Opponens volt a Szegedi Egyetemen egy PhD védésen.

A restaurátor műhely dolgozói szakmai továbbképzésen vettek részt Budapesten (november 5–8.).

Szathmáry László részt vett a természettudományos muzeológusok XXX. konferenciáján Budapesten (október). A Debreceni Egyetem oktatója.

Részvétel konferencián

Múzeumpedagógiai Évnyitó Gödöllőn a Királyi Kastélyban. (Augusztinyi Krisztina, Babolcsi Andrea, Jászai Miklós Istvánné, Holmár Zoltán, Morauszki Szabolcs, Vincze József) (október 1.**).**

Szakmai nap Budapesten a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Ludwig Múzeumban (Babolcsi Andrea, Holmár Zoltán, Jászai Miklós Istvánné, Román Zoltánné, Vincze József) (november 14.**).**

„Múzeumok a kiadványok tükrében" című szakmai találkozó Szolnokon (Babolcsi Andrea, Bene János, Jászai Miklós Istvánné, Román Zoltánné) (december 10.).

Sóstói Múzeumfalu

Szabadtéri néprajzi múzeumok munkatársainak találkozója Ópusztaszeren (Bodnár Zsuzsanna, Mártonné Vattai Anikó, Nagyné Bősze Katalin, Rózsáné Bóna Bernadett) (február 23–24.).

A Tájházszövetség közgyűlése Szentendrén (Nagyné Bősze Katalin) (április 14.).

Örökség Napja Budapesten (Rózsáné Bóna Bernadett) (szeptember 16.).

Országos Múzeumpedagógiai Évnyitó Gödöllőn (Mártonné Vattai Anikó) (október 1.).

X. Országos Tájház Találkozó Hajdúböszörményben (Nagyné Bősze Katalin, Páll István) (október 4–5.).

A néprajzos muzeológusok továbbképzése Szegeden (Bodnár Zsuzsanna) (október 3–5.).

Országos Múzeumpedagógiai Konferencia Szentendrén (Nagyné Bősze Katalin, Páll István) (november 5.).

Bánáti (Románia) tanulmányi kirándulás (valamennyi munkatárs) (november 30.).

Kállay Gyűjtemény

Riczu Éva részt vett a Magyar Könyvtárosok Egyesülete 44. évi vándorgyűlésén Győrben (július 12–14.**),** valamint a Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtárban megtartott továbbképzésen (november 19.).

Báthori István Múzeum

Szabó Sarolta részt vett a néprajzos muzeológusok továbbképzésén Szegeden (október 3–5.), a Pulszky Társaság ülésén Pakson (november 15–16.).

Báthori Gábor oktató a Nyíregyházi Főiskolán.

A munkatársak Nagykárolyban voltak tanulmányúton, ahol az ottani kollégák vezetésével megtekintették a Helytörténeti Múzeumot és a Károlyi-kastélyt (október 16.).

Beregi Múzeum

Vargáné Hegedűs Eszter részt vett a Múzeumpedagógiai Évnyitón Gödöllőn (október 1.), Varga János és Vargáné Hegedűs Eszter a múzeumpedagógiai szakmai napon a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Ludwig Múzeumban Budapesten (november 14.).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Vofkori Mária részt vett a történész-muzeológusok továbbképzésén Csíkszeredán (október 2–5.).

Szatmári Múzeum

Cservenyák László részt vett a Pulszky Társaság közgyűlésén Budapesten (április 17.), a néprajzos muzeológusok továbbképzésén Szegeden (október 3–5.), a múzeumpedagógiai konferencián Szentendrén (november 5.), a múzeumpedagógiai szakmai napon a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Ludwig Múzeumban Budapesten (november 14.). Oktató a Debreceni Egyetemen, a Debreceni Egyetemen és a Nyíregyházi Főiskolán államvizsga-bizottsági tag.

Farkas Judit részt vett a Regionális Múzeumpedagógiai Évnyitón Nyíregyházán (szeptember 27.), a néprajzos muzeológusok továbbképzésén Szegeden (október 3–5.), múzeumpedagógiai szakmai napon a Petőfi Irodalmi Múzeumban és a Ludwig Múzeumban Budapesten (november 14.).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Baloghné Szűcs Zsuzsanna részt vett az Országos Múzeumpedagógiai Évnyitón Gödöllőn (október 1.), a néprajzos muzeológusok továbbképzésén Szegeden (október 3–5.), a múzeumpedagógiai konferencián Szentendrén (november 5.).

Egyéni továbbképzés

Jósa András Múzeum

GDi Fórum 2012 – XVII. Esri Magyarország Felhasználói Konferencia, Budapest (Fülöpné Juhász Barbara, Magyar Andrea, Veszprémi László) (október 11–12.).

Múzeuminformatikai továbbképzés Budapesten (Szabó Tamás, Toldi Zoltán) (október 16–17., november 20–21.).

Jászai Miklós Istvánné jelnyelv alapvizsgát tett.

Madár Ximena és Mohácsi Endre befejezte PhD. tanulmányait a Debreceni Egyetemen.

Mohácsi Endre ösztöndíjat nyert az International Visegrad Fund „Visegrad Scholarship Program”-jában.

Román Zoltánné akkreditált MOKK képzésen vett részt Szentendrén.

Sóstói Múzeumfalu

Mártonné Vattai Anikó. akkreditált MOKK képzésen vett részt Szentendrén.

Rózsáné Bóna Bernadett befejezte PhD. tanulmányait a Debreceni Egyetemen.

Vécseiné Lakatos Bernadett mesterképzésen vesz részt a Nyíregyházi Főiskolán.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Vofkori Mária elvégezte a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban szervezett háromszor egyhetes vezetőképzőt.

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Baloghné Szűcs Zsuzsanna PhD. hallgató a Debreceni Egyetemen.

Kutatószolgálat, külső kutatók száma

Jósa András Múzeum

Magyarországról 28 kutató 155 napot, külföldről 2 kutató 3 napot kutatott a múzeum adattárában, könyvtárában.

Beregi Múzeum

Két kutató kereste fel a múzeumot.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Három kutatót fogadott a múzeum.

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Egy egyetemi hallgató kutatott a múzeumban.

Közművelődési és közönségkapcsolati tevékenység

Kiállítások

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága intézményeiben 2012-ben megnyitott kiállítások:

Állandó kiállítások

Jósa András Múzeum

Június 16-tól Retro lakás (Balogh Lászlóné, Dankóné Németh Erika, Mohácsi Endre, Szinyéri Péterné, Szmolár Edit, Takácsné Varga Ágnes, Tóth Istvánné).

Időszaki kiállítások

Jósa András Múzeum

Romhánytól Majtényig (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (január 29-ig).

Remekművek III. (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás, Ulrich Attila) (február 26-ig).

HangOn (Román Zoltánné) (február 7. – március 18.).

Babák a nagyvilágból (Román Zoltánné) (április 13. – június 11.).

In memoriam Szikora Tamás (Madár Ximena, Mohácsi Endre) (április 27. – június 11.).

Fegyvert s vitézt! (Bene János, Mohácsi Endre, Holmár Zoltán, Morauszki Szabolcs) (május 18. – augusztus 21.).

Mácsai István festőművész tárlata (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán) (június 16. – augusztus 21.).

A NŐ (Mohácsi Endre, Madár Ximena, Tóbiás Tamás) (június 16. – augusztus 21.).

A kicsi, a nagy, a szép és a csúf (Szinyéri Péterné, Takácsné Varaga Ágnes, Dankóné Németh Erika, Balogh Lászlóné, Szmolár Edit) (június 16. – november 20.).

Óh, azok a 70-es évek! (Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán) (június 16. – november 30.).

Akik festették a „sömmit" (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán, Vincze József) (augusztus 25. – szeptember 13.).

Száz éves a nyíregyházi görög katolikus püspökség (Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (szeptember 14. – október 15.).

Őszi Tárlat (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás, Boros György, Morauszky Szabolcs, Holmár Zoltán, Vincze József) (október 19. – november 26.).

Osváth Imre emlékkiállítás (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás, Boros György) (november 22-től).

Remekművek IV. Derkovits Gyula (Madár Ximena, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (november 30-tól).

Üzenet. Ásatások – Leletek – Történetek (Régészeti osztály) (november 30-tól).

Sóstói Múzeumfalu

Nyírségi pléhkrisztusok. Ladányi András fotókiállítása (április 1–27.).

„Hej halászok, halászok!" Ősi mesterségünk: a halászat (Bodnár Zsuzsanna) (május 1. – június 17.).

Élet a tömlöcben. Közös kiállítás a Tiszalöki Országos Büntetésvégrehajtási Intézettel (Nagyné Bősze Katalin, Páll István) (június 23. – szeptember 17.).

Fehér gyász, fekete gyász. Halotti szokások, temetési szertartások a régi faluban (Bodnár Zsuzsanna) (október 10. – december 31.).

Betlehemek. A betlehemkészítő pályázatra beérkezett anyagokból és a Múzeumfalu anyagából (Nagyné Bősze Katalin és a közművelődési csoport) (december 14-től).

Kállay Gyűjtemény

Nyíregyházi repüléstörténeti kiállítás (Ulrich Attila, Dohanics László, Riczu Éva, Svéda Csaba, Magyar Lászlóné) (július 26. – augusztus 4.).

Lepke- és bogárgyűjtemény (Ulrich Attila, Dohanics László, Riczu Éva, Magyar Lászlóné) (június 16-tól).

Báthori István Múzeum

Dédanyáink konyhája. Ételek, étkek, ételkészítési eljárások a századfordulón (Szabó Sarolta) (május 7-ig).

Murvai György és Murvai Ervin Szabolcs „Tövisháti képek" c. fotókiállítása (május 17. – június 15.).

Szamurájok Nyírbátorban! A debreceni Déri Múzeum kiállítása (június 23. – november 8.).

Éltető nap. Bábás Erika zománcművész és Bábás László üvegművész kiállítása (Szabó Sarolta) (június 23. – szeptember 24.).

Langaméta gyermekjáték gyűjtemény. Kiállítás a tiszavasvári Langaméta Egyesület gyermekjátékaiból (Szabó Sarolta) (november 22-től).

Új szerzemények a Báthori István Múzeumban. Farkas Eszter grafikái (Szabó Sarolta) (november 27-től).

Különleges tárgyak a raktárak mélyéről. Restaurálva! 2012. (Szabó Sarolta) (december 4-től).

Beregi Múzeum

Kopriva Attila munkácsi festőművész tárlata (április 17-től).

Fából faragott beregi világ. Baráth Sándor fafaragó munkái (június 16-tól).

Rádiómatuzsálemek Páll István rádiógyűjtő anyagából (június 16-tól).

Tükörcserepeim. Schmidt Sándor fafaragóművész retrospektív kiállítása (június 30-tól).

Élet a ló és a szarvasmarha körül (július 14-től).

„A túlélés 200 millió éves művésze" – Baumgarten Karola képei.

Felvidéki népviseletek babákon (október 27-től).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Nyírbátori séták – fotókiállítás a Báthori István Múzeum anyagából (április 26. – május 24.).

Izrael régészete légi fotókon (május 24. – június 10.).

Kisvárdai Művészeti Napok – VIII. Tónusok (május 25. – június 10.).

Kozma István festőművész tárlata (június 16. – július 28.).

Gyermekrajzok (június 16. – december 31.).

Kastaly István festőművész kiállítása (szeptember 24. – október 4.).

Szatmári Múzeum

Mikola Nándor finnországi magyar festőművész centenáriumi kiállítása (február).

Dorogi Béla festőművész és műgyűjtő kiállítása (április).

Fábián Béla karikatúra szobrai (május).

Szűcs Édua grafikusművész karikatúrái (június).

Dr. Varga Béla nigériai fotókiállítása (július).

Földi Péter Munkácsy-, Kossuth- és Prima Primissima díjas festőművész kiállítása (augusztus).

Farkas Eszter festőművész emlékkiállítása (október).

Balogh Tamás fotóriporter aktfotó kiállítása (november).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Régi korok gyermekjátékai (február 17-ig).

„Tollal írt, linóba metszett, rézbe karcolt meséim" (február 3. – március 10.).

Bodnár Mihály természetfotói (február 9. – március 10.).

„Inkább törni, mint hajolni" (március 15. – április 15.).

Tiszalök akkor és most (április 20. – május 15.).

Egy szenvedéses út képekben (április 20. – május 15.).

Műanyag játékaink (május 11. – augusztus 16.).

Kelp Ilona (május 17. – június 13.).

Malév 66. Emlékkiállítás (június 6. – szeptember 6.).

Jó játék a papír! (augusztus 19. – november 30.).

Holló László festőművész dadai évei (szeptember 11. – október 10.).

Görög katolikus emlékek (október 20. – november 20.).

Kinyitott Bábszínház (november 24-től).

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

XIII. Téli Alkotótábor zárókiállítása (március 10-től).

Gonda Zoltán Holló László-díjas festőművész kiállítása (március 23-tól).

H. Németh Katalin grafikusművész kiállítása (május 18-tól).

Válogatás a nyíregyházi Városi Galéria kisplasztikai gyűjteményéből (június 23-tól).

Az V. Vaja Art Őszi Művésztelep zárókiállítása (szeptember 28-tól).

Sári Antal festőművész tárlata (november 10-től).

N. Vajas Mária iparművész tárlata (december 8-tól).

Más helyen rendezett kiállítások Magyarországon

Jósa András Múzeum

Romhánytól Majtényig, Zalaegerszeg, Megyeháza: (január 30. – február 28.).

A szabadságharc emlékezete, Debrecen, Főtér: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás János) (április 17.).

A szabadságharc emlékei, Nyírmada, Patay István Általános Iskola: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás János) (május 15. – június 1.).

A városalapítók hagyatéka, Nyíregyháza, Városháza: (Bene János, Mohácsi Endre) (május 17–31.).

Katonadolog, Debrecen, Fórum üzletház: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás János, Tóbiás Tamás) (június 5–10.).

Jékey Ferenc relikviái, Nyíregyháza, Megyei levéltár: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (szeptember 26. – december 31.).

100 éves a Kossuth-szobor Nyíregyházán, Nyíregyháza, Városháza: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (szeptember 27. – október 2.).

Katasztrófavédelem ma, Nyíregyháza, Megyei Katasztrófavédelmi Igazgatóság: (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (október 12. – december 31.).

20 éves a Nagy Imre Társaság, Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum: (Némethné Dikán Nóra, Boros György, Szabó Tamás) (november 24.).

Aranyleletek, Nyíregyháza, Megyeháza: (Régészeti osztály) (november 30.).

Sóstói Múzeumfalu

Nyíregyháza, Eötvös József Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium: „…együtt lenni jó” Népi gyermekjátékok a „Csoki” suliban (április 16–23.).

Vaja, Vay Ádám Múzeum: Régi idők játékai (Bodnár Zsuzsanna) (szeptember 6–26.).

Kállay Gyűjtemény

Nyíregyháza, Megyeháza: A pénz világa (Ulrich Attila, Mohácsi Endre) (november 9.).

Nagyhalász: Lepke- és bogárgyűjtemény (Ulrich Attila) (november 19-től).

Nyíregyháza, Városháza: Válogatás Kállay Miklós személyes tárgyaiból (Ulrich Attila) (december 13.).

Báthori István Múzeum

Encsencs: Katonanóta Fesztivál: Fegyvertörténet (Báthori Gábor) (augusztus 24–27.).

Beregi Múzeum

Gergelyiugornya, Református Egyházközség gyülekezeti terme: Fotókiállítás Csiszár Árpád életéről (Felhősné Csiszár Sarolta) (március 10.).

Lónya, Művelődési Ház: Fotókiállítás a régi Lónyáról (július 8-tól).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Kisvárda, Városi Könyvtár: Fotográfiák. Terebesi Gyula királyhelmeci fotóművész kiállítása (január 18. – február).

Kisvárda, Városi Könyvtár: Tövishát. Murvai György fotóművész kiállítása (február 15. – március).

Kisvárda, Várszínház és Művészetek Háza: XX. Tavaszi Tárlat (március 29. – április 30.).

Kisvárda, Várszínház és Művészetek Háza: Eperjessy Adrián fotóművész kiállítása (augusztus 29. – szeptember 25.).

Kisvárda, Várszínház és Művészetek Háza: Macskássy Izolda festőművész kiállítása (október 24. – november).

Külföldön

Jósa András Múzeum

Lengyelország, Jaroszlaw, Városi Múzeum: II. Rákóczi Ferenc emlékezete (Bene János, Ulrich Attila, Mohácsi Endre, Tóbiás János, Tóbiás Tamás) (április 21. – augusztus 31.).

Lengyelország, Bukowina Tatrzanska, Kultúrház: II. Rákóczi Ferenc emlékezete (Bene János, Molnár Sándor, Ulrich Attila, Mohácsi Endre, Tóbiás János) (szeptember 1–14.).

Lengyelország, Jaroszlaw, Benedek rendi kolostor: II. Rákóczi Ferenc emlékezete (Bene János, Tóbiás János) (szeptember 15-től).

Beregi Múzeum

Szlovákia, Búcs, Népviseletes Babák Háza: „Fából faragott beregi világ”. Baráth Sándor fafaragó, népi iparművész kiállítása (október 17-től).

Vendégkiállítások

Jósa András Múzeum

Az Isten katonái. A Varsói Állami Régészeti Múzeum vendégkiállítása (Bene János) (március 2. – május 8).

Az Alaptörvény illusztrációi (Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (december 1–31.).

Báthori István Múzeum

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön…” Raktárleletek és kincsek a Dunától keletre az őskortól a XX. századig. A Jósa András Múzeum vendégkiállítása (Régészeti Osztály) (április 18. – június 15.).

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön…” Raktárleletek és kincsek a Dunától keletre az őskortól a XX. századig. A Jósa András Múzeum vendégkiállítása (Régészeti Osztály) (október 11. – december 1.).

Szatmári Múzeum

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön…” Raktárleletek és kincsek a Dunától keletre az őskortól a XX. századig. A Jósa András Múzeum vendégkiállítása (Régészeti Osztály) (január 15-től).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

„Ne gyűjtsetek magatoknak kincseket a földön…” Raktárleletek és kincsek a Dunától keletre az őskortól a XX. századig. A Jósa András Múzeum vendégkiállítása (Régészeti Osztály) (január 11-ig).

Kamarakiállítások

Jósa András Múzeum

1848 emlékezete (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (április 19. – május 8.).

Egyenruháink múltjából (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (május 9. – június 5.).

Az államalapítás emlékezete (Jakab Attila, Mester Andrea, Mohácsi Endre) (augusztus 18. – október 17.).

’56 emlékezete (Mohácsi Endre, Tóbiás Tamás) (október 1.– november 19.).

Sóstói Múzeumfalu

Húsvéti asztal a görög katolikusoknál (Bodnár Zsuzsanna) (április 6–15.).

Húsvéti asztal a reformátusoknál (Bodnár Zsuzsanna) (április 6–15.).

Megnyitott állandó kiállítások száma:	1
Megnyitott időszaki kiállítások száma:	71
Más helyen rendezett kiállítások száma:	24
Külföldön rendezett kiállítások száma:	4
Vendégkiállítások száma:	6
Kamarakiállítások száma:	6
Összesen:	112

Látogatók száma

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságának kiállításait 2012-ben 163.979 látogató (közöttük 75.700 diák) kereste fel. Részletesebb adatok:

Múzeum:	Összes látogató:	Az összes látogatóból diák
Jósa András Múzeum	25.995	13.082
Sóstói Múzeumfalu	58.640	18.669
Kállay Gyűjtemény	2.177	1.076
Báthori István Múzeum	9.575	5.185
Beregi Múzeum	12.680	6.776
Rétközi Muzeális Gyűjtemény	8.150	4.112
Szatmári Múzeum	13.008	9.549
Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény	12.766	7.678

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény	12.931	5.058
Bessenyei György Emlékház	1.014	811
Móricz Zsigmond Emlékház	3.521	1.604
Mudrány kúria	3.522	2.100
Összesen	163.979	75.700

Tárlatvezetések, múzeumpedagógiai foglalkozások

Jósa András Múzeum

Az év során a Jósa András Múzeumban 171 múzeumi órát és kézműves foglalkozást tartottunk, a résztvevő gyermekek száma 5340 volt. Tárlatvezetések száma: 145, az azokon résztvevők száma 4350.

Ünnepi múzeumi órák a Magyar Kultúra Napja alkalmából, naponta 3 óra (Dámné Rácz Magdolna, Román Zoltánné, Jászai Miklós Istvánné) (január 17–24.).

Ünnepi múzeumi órák a Magyar Kultúra Napja alkalmából, 3 óra (Dámné Rácz Magdolna, Román Zoltánné, Jászai Miklós Istvánné) (január 27.).

Kalendárium – tematikus múzeumi órák (Román Zoltánné) (január 31., február 28.).

Rendhagyó múzeumi órák, naponta 6 óra (Román Zoltánné, Mohácsi Endre, Ulrich Attila) (március 6–7.).

Kokárdás Napok a múzeumban, naponta 2 óra (Román Zoltánné, Jászai Miklós Istvánné) (március 7–8., 13.).

Húsvéti múzeumi órák, 3 óra óvodásoknak és általános iskolásoknak kézműves foglalkozással (Jászai Miklós Istvánné, Román Zoltánné) (április 3–4.).

Pünkösdölés óvodásokkal, 2 óra (Román Zoltánné) (május 9.).

Múzeumi játszóház és kézműves foglalkozások (Jászai Miklós Istvánné, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán, Vincze József) (június 28., július 4., 5., 11., 12., 18., 25., 26., augusztus 1., 2., 8., 9.).

Rendhagyó múzeumi délután – zenés irodalmi tárlatvezetések (Román Zoltánné, Morauszki Szabolcs, Vincze József) (augusztus 10.).

Ünnepi megemlékezés, múzeumi órák és kézműves foglalkozások, 10 óra (Babolcsi Andrea, Jászai Miklós Istvánné, Morauszki Szabolcs, Vincze József, Holmár Zoltán, Román Zoltánné) (október 17.).

December 6. „Megtöltjük a Mikulás puttonyát" – Mikulás alkalmából ajándék tárlatvezetés és múzeumpedagógiai foglalkozások, 6 óra (Babolcsi Andrea).

Rendhagyó tárlatvezetések:

Remekművek III. (január 18. Dr. Antal Péter).

„Sárga ördög" (március 6–7. Román Zoltánné, Ulrich Attila, Mohácsi Endre).

A múzeum dokumentumgyűjteménye (március 31. Mohácsi Endre).

Restaurátor műhely (március 31. Szinyéri Péterné).

A Nagyváradi Egyetem hallgatóinak (április 14. Bene János).

Debreceni kung-fu tábor résztvevőinek (június 21. Bene János).

A lembergi városi delegációnak (július 1. Bene János).

Mácsai emlékkiállításban (augusztus 10. Cservenyák László).

Tárlatvezetés vakok és gyengénlátók részére (december 13. Babolcsi Andrea).

Remekművek IV. (december 15. Dr. Antal Péter).

Sóstói Múzeumfalu

Az év során 135 szakvezetést, tárlatvezetést, tájékoztatót tartottak (Bodnár Zsuzsanna 51, Kállai Beatrix 43 – közülük 7 angol nyelvű, Kisgyörgy Tamás 1, Mártonné Vattai Anikó 10, Braun Anita 12, Nagyné Bősze Katalin 15, Páll István 3 – közülük 1 francia-orosz nyelvű).

A múzeumpedagógiai foglalkozások és bemutatók száma 290.

Folytattuk az Új Magyarország által kiírt és elnyert „Falusi teszem – veszem" TÁMOP-3.2.11/10-1-2010-0074 pályázatot, illetve ennek „fenntarthatóságát". A programban 7 oktatási intézménnyel kötöttünk együttműködési megállapodást és a szerződésben vállaltaknak megfelelően egy alkalommal fogadtuk őket:

Jeles napok – tojásfestés,

Tapintható népi kultúra,

Mesenap.

Kállay Gyűjtemény

Múzeumi órák száma: 8. A tárlatvezetések száma: 6 (Riczu Éva).

Báthori István Múzeum

Tárlatvezetések száma: 29 (Szabó Sarolta 16, Báthori Gábor 4, Győrffyné Ducsai Mária 3, Kosztyu Brigitta 6).

Múzeumi órák száma: 124 (Szabó Sarolta 55, Báthori Gábor 19, Kosztyu Brigitta 23, Hajdú Ágota 12, Holmár Zoltán 15).

Beregi Múzeum

Tárlatvezetések száma: 125, közülük 117 magyar, 4 német, 4 angol nyelven (Bakó Sándorné 8, Felhősné Csiszár Sarolta 13, Gazdag Gyuláné 14, Hegedűs Antalné 22, Medve Zoltánné 7, Vargáné Hegedűs Eszter 46, Varga János 15).

Múzeumi órák száma: 25.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Tárlatvezetések száma: 27 alkalommal magyarul, hatszor angol, nyolcszor román nyelven.

A múzeumpedagógiai foglalkozások keretében megtartottuk a város diákjai számára a Holokauszt megemlékezéseket.

Múzeumpedagógiai foglalkozásokat tartottunk általános iskolásoknak és gimnazistáknak (67 foglalkozás, 2590 résztvevő).

A múzeum baráti köre tagjainak – Dudásné Popovics Angéla, dr. Csontó Lászlóné óvodapedagógusok segítségével – múzeumpedagógiai foglalkozásokat tartottunk óvodásoknak és kisiskolásoknak (29 foglalkozás, 970 résztvevő).

Szatmári Múzeum

„Tiszta udvar, rendes ház"címmel újabb múzeumpedagógiai programsorozat indult. A TÁMOP-3.2.8.B-12/1-es pályázaton 20.000.000 Ft vissza nem térítendő támogatást nyert a múzeum. A program elemei: Belül tágasabb! (Múzeumi nap általános iskolások és középiskolák részére, alkalmanként 4-4 óra). Nyitva van az aranykapu… (Tematikus foglalkozássorozat óvodásoknak, kisiskolásoknak). Apád, anyád ide jöjjön! (Egész napos családi foglalkozás) (Farkas Judit).

Múzeumpedagógiai foglalkozások a régészeti időszaki kiállításhoz kapcsolódóan (Farkas Judit).

Népi udvari játékok (Farkas Judit).

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Tárlatvezetések száma: 185. Egész évben tartottunk tematikus múzeumpedagógiai foglalkozásokat. A témák kötődtek az iskolai tananyag menetéhez, illetve az évszakok ünnepköreihez, ezért a múzeumi órákat be lehetett illeszteni a tanmenetbe. A foglalkozásokat kézműves tevékenységek tették élményszerűvé.

Kialakítottuk az új múzeumpedagógiai programcsomagokat, melyek 5 alkalmas, 3 alkalmas és 10 alkalmas tematikus foglalkozásokra várták a diákokat.

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

Tárlatvezetések száma: 64.

Múzeumi órák: A helyi Molnár Mátyás Általános Iskola tanulói részére 15 múzeumpedagógiai foglalkozást szerveztünk, míg más településekről érkező diákok részére 30 foglalkozást.

Egyéb rendezvények

Jósa András Múzeum

A Jósa András Múzeumban tartott rendezvények száma 60, a múzeum által külső helyszínen szervezetteké: 6., külföldön 1. A Múzeumbaráti Kör üléseinek száma: 14. A múzeum tudományos és közművelődési dolgozói által tartott előadások száma Magyarországon, és külföldön 51, illetve 3.

Belvárosi baba-mama klub (január 16., 23., 30., február 6., 10., 13., 20., 27., március 5., 12., 19., 26., április 2., 16., 23., május 7., 14.).

Mohácsi Endre fegyvertörténeti előadásai (január 11., 12., 16.).

Bene János hadtörténeti előadásai (január 18., 24., 26., 31., febr. 8., 9.).

Rákóczi emlékek nyomában. Zenés történelmi barangoló Nagy Csaba tárogatóművésszel (január 25., 26.).

Honismereti Egyesületi elnökségi ülés (január 30., június 1.).

Városvédő Egyesület egyesületi napja (február 1., október 24.).

Tégy a jövőért! Egyesület ülése (február 9., november 9.).

Periférián Alapítvány kuratóriumi ülése (február 29., október 29.).

Szlankó Bálint előadása az afganisztáni misszióról (március 6.).

Periférián Alapítvány sajtótájékoztatója (április 4., augusztus 22., november 5.).

Családi Húsvét a múzeumban (Román Zoltánné, Jászai Miklós Istvánné, teremőrök) (április 7.).

Nyíregyházi Városvédő Egyesület éves közgyűlése (április 24.).

Információs nap pályázatokról (április 25.).

Múzeumi Világnap (minden dolgozó) (május 18.).

Dr. Böröndi Gábor dandártábornok előadása az afganisztáni misszióról (május 23.).

Múzeumi Gyermeknap (Laskainé Szőlősi Katalin, Jászai Miklós Istvánné, Román Zoltánné, Magyar Andrea, Pelei Zsuzsa, Cseppentő Zoltán, Svéda Csaba, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán) (május 26.).

Dr. Lippai Péter ezredes előadása az afganisztáni misszióról (május 30.).

Sajtótájékoztató a Múzeumok Éjszakájáról (június 12.).

Múzeumok Éjszakája (minden dolgozó) (június 16.).

Kenyérszentelés a múzeumban (augusztus 15.).

I. Nyíregyházi Repülőnap (szeptember 6.).

Farkas Bertalan: Gyulaházától a világűrig c. előadása (szeptember 6.).

Családi Nap az evangélikus iskolákkal (szeptember 22.).

Magyar Népmese Napja – Mesék a szalmakazal tetejéről (Román Zoltánné, Dámné Rácz Magdolna, Jászai Miklós Istvánné, Laskainé Szőlősi Katalin, Holmár Zoltán, Vincze József) (szeptember 28.).

Ivancsó Lilla előadása a görög katolikus egyházról (október 10.).

Logó pályázat kiállításmegnyitó, díjak, nyeremények kiosztása (Román Zoltánné, Jászai Miklós Istvánné, Morauszki Szabolcs, Vincze József, Holmár Zoltán) (november 16.).

Harlekin bábszínház (november 27.).

Rotary Mikulás (december 2–3.).

Honismereti Egyesület közgyűlése (december 17.).

Külső helyszíneken

Tiszabercel, Ifjúsági Nap, Bessenyei-ház, vetélkedő állomás (Holmár Zoltán, Vincze József) (augusztus 10.).

Bessenyei próba Tiszabercelen – Európai Örökség napok. Játékos elméleti és gyakorlati versenyek, vetélkedők a tiszaberceli 7–8. osztályos gyermekeknek (Román Zoltánné, Vincze József, Holmár Zoltán) (szeptember 14–15.).

Reformációs örökségünk. Nyíregyháza, evangélikus nagytemplom (Moderátor: Vincze József, tárlatvezető: Holmár Zoltán, Bene János, Tóth Istvánné, Román Zoltánné) (október 30.).

Reformációs örökségünk. Szabolcs, református templom és Mudrány kúria. Istentisztelet, emlékfa ültetés, előadás (Bene János, Tóth Istvánné, Román Zoltánné, Szikora István, Tóbiás János, Holmár Zoltán, Vincze József, Morauszki Szabolcs) (október 31.).

„A vármegyerendszer István királytól a tanácsrendszerig" megyei vetélkedő döntője 7. osztályosoknak a Megyeházán (Román Zoltánné, Babolcsi Andrea, Jászai Miklós Istvánné, Morauszki Szabolcs, Vincze József, Holmár Zoltán) (november 16.).

A Jósa András Múzeum Baráti Körének tevékenysége 2012-ben (Bene János)

A tagság létszáma 2012-ben 61 fő. 2012-ben a Baráti Kör ülésein 14 előadás hangzott el, közülük vegyes témájú volt 4, régészeti 2, történeti 5, néprajzi 2 és építészeti vonatkozású 1 előadás.

A Baráti Kör tagjai a múzeum rendezvényeinek, kiállításmegnyitóinak rendszeres résztvevői. Jó néhányan évek óta kisebb-nagyobb adományokkal gyarapítják a múzeum gyűjteményeit. A Baráti Kör jó kapcsolatokat ápol a megyei levéltárral és könyvtárral, a Nyíregyházi Főiskola történelem tanszékével.

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Babolcsi Andrea		2		7/0
Bene János	12/4	3	1	90/15
Dámné Rácz Magdolna	2/0			12/1
Holmár Zoltán				2/2

Istvánovits Eszter	2/0	6	3	
Jakab Attila	4/0	5		
Jászai Miklós Istvánné				1/0
L. Nagy Márta		1		
Laskayné Szőlősi Katalin	1/0			10/1
Madár Ximena	2/0			
Mohácsi Endre		2	1	3/0
Morauszki Szabolcs				1/2
Pintye Gábor		1		
Ratkó Lujza	4/0	4	1	10/0
Román Zoltánné	1/0			4/1
Scholtz Róbert	10/0			
Szabó Tamás		1		
Szathmáry László		2		
Szinyéri Péterné	2/0			
Takácsné Varga Ágnes	3/0			
Toldi Zoltán		2		
Tompa György	2/0			
Vincze József				1/2

Sóstói Múzeumfalu

Saját rendezvények:

Keresztül-kasul a nagyvilágban (Baráti Köri programok):

Ésik Sándor (január 28.),

Miló András (február 18.),

Páll István (március 24.).

Húsvéti készülődés (április 2–6.), Falusi húsvét (április 9.), Majális (május 1.), Múzeumi világnap (május 18.), Szent Iván-éj (június 23.), „Hírös" lakodalmak (augusztus 4.), Kenyérünnep (augusztus 20.), Kóstolja meg Magyarországot! (szeptember 15.), A Magyar Népmese Napja (szeptember 28.), Márton-napi vigasságok (november 11.).

Egyéb saját rendezvények száma: 15.

A közművelődési csoport 245 megrendelt kézműves foglalkozást és 53 népi gasztronómiai bemutatót tartott.

Más intézményekkel közös programok száma: 45.

4 szalonnasütésnek és 4 lakodalomnak adtunk helyet.

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Bodnár Zsuzsanna	11/0	5		7/0
Mártonné Vattai Anikó				1/0
Nagyné Bősze Katalin	1/0			6/0
Páll István	3/0			4/1

Kállay Gyűjtemény

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Lakatos Sarolta Sarolta	1/0			
Riczu Éva				2/0
Ulrich Attila	2/1	3	1	3/3

Báthori István Múzeum

Kalandozások a kultúra világában. Beszélgetések a Báthori István Múzeumban. Báthori Gábor előadása (február 22., 29.).

Kalandozások a kultúra világában. Beszélgetések a Báthori István Múzeumban. Istvánovits Eszter előadása (március 7.).

Kalandozások a kultúra világában. Beszélgetések a Báthori István Múzeumban. Gajdos László igazgató (Nyíregyházi Állatpark) előadása (március 28.).

Kalandozások a kultúra világában. Beszélgetések a Báthori István Múzeumban. Bartha Julianna néprajzkutató (Damjanich János Múzeum, Szolnok) előadása (április 4.).

Családi nap (június 2.).

Múzeumok Éjszakája (június 23.).

Szárnyas Sárkány a Múzeumkertben (július 14–15.).

Mesenap (október 2.).

Márton-nap (november 10.).

Információs nap a kistérségi óvodák óvodapedagógusai számára (november 22.).

Antall István, a MR Kulturális Szerkesztősége irodalmi szerkesztőjének előadása (november 27.).

Karácsonyra hangoló (december 14.).

Szabó Sarolta megyei közművelődési koordinátori tevékenysége:

Koordinátori műhelygyakorlat Szentendrén (február 27–28.).

Múzeumpedagógiai szakemberek megyei találkozója a Jósa András Múzeumban Nyíregyházán (március 12.).

Kihelyezett koordinátori műhelygyakorlat Hajdú-Bihar megyében (május 7–8.).

Kihelyezett koordinátori műhelygyakorlat Borsod-Abaúj-Zemplén megyében, Kassán, Betléren (június 25–27.).

Megyei Múzeumpedagógiai Évnyitó, Jósa András Múzeum, Nyíregyháza (augusztus 27.).

Koordinátori műhelygyakorlat Szentendrén (szeptember 17–18.).

Információs nap Tiszavasváriban (szeptember 25.).

Szakmai út megszervezése a Petőfi Irodalmi Múzeumba és a Ludwig Múzeumba (Budapest, a megyében dolgozó múzeumpedagógiai szakemberek számára.

Információs nap szervezése óvodapedagógusok számára a Báthori István Múzeumban, Nyírbátorban.

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Báthori Gábor	3/0			
Szabó Sarolta	5/2	1		

Beregi Múzeum

Heti rendszerességgel tartjuk a hímzés szaktanácsadást (Hegedűs Antalné).

Az „Élő Múzeum" nem csak a múzeum falain belül valósult meg, hanem a falakon kívül is. A géberjéni „Jót s jól" egyesület pályázata keretében 15 fővel foglalkoztunk. A foglalkozás központi témája: hogyan lehet a népi hímzéstechnikát és mintakincset a mindennapjainkban használni.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Vofkori Mária 2012 őszén látogatást tett a város valamennyi iskolájában. Az iskolák vezetőségével és a pedagógusokkal folytatott tárgyalások alapján 2012-re is érvényesítették a 2008-ben bevezetett múzeumi bérleteket

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Vofkori Mária				20/3

Szatmári Múzeum

Szatmár-Beregi Pálinka Lovagrend ülése (február 10.).

Gyümölcspálinka gyártó OKJ-s vizsga (február 25., szeptember 16., december 15., 28.).

A Szatmárnémeti Filharmónia és Fátyol Rudolf hegedűművész koncertje (május 21.).

A szicíliai Vittoria város Olasz-Magyar Hadtörténeti Múzeuma, a budapesti Hadtörténeti Múzeum és a Szatmári Múzeum háromoldalú együttműködési megállapodásának aláírása (június 6.).

Szabolcs-Szatmár-Bereg megyei pálinkagyártók szakmai konferenciája (június 8.).

Múzeumok Éjszakája (június 23.)

Szatmári Múzeum székhellyel megalakult a Luby Társaság Közművelődési Egyesület (július 31.).

Szent István-napi városi ünnepség a múzeumkertben (augusztus 20.).

Szatmári FOLK KI-MIT-TUD (november 3.).

Márton-napi vigadalom, Múzeumok Őszi Éjszakája (november 10.).

Keleti Három-határ Szeglet Kutató Fejlesztő Társaság konferenciája (november 30.).

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Cservenyák László	16/1	3		28/0
Farkas Judit				1/0

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Téltemető Farsangi mulatság – Maskarás felvonulás, játszóház és rajzverseny értékelés (február 25.).

Borakadémia (április 27., augusztus 31., szeptember 28.).

Langaméta Nap – Óvodapedagógiai továbbképzés (május 11.).

Kabay János Emlékhét (május 12–19.).

A Múzeumok Majálisán önálló standdal vett részt a múzeum (május 19–20.).

Interaktív várostörténeti vetélkedő (május 11.).

Múzeumok Éjszakája – Ízek Kavalkádja (június 16.).

Múzeumi Kézműves Tábor (július 30. – augusztus 3.).

Múzeumi Kézműves Tábor (augusztus 6–10.).

Nagy Játéknap (augusztus 19.).

II. Szentmihályi kenyérünnep és gépésztalálkozó (augusztus 20.).

Templomok éjszakája – 3 előadás a tiszavasvári templomok történetéről (szeptember 15.).

Szentmihályi Vásár és Kézműves Nap (szeptember 29.)

Ruszin kulturális nap (október 20.).

Márton-napi vigasság (november 10.).

II. Szentmihályi Lekvármustra (november 24.).

Kabay emlékünnepség (december 14.).

Karácsonyi Kavalkád (december 22.).

Név	Előadás Magyarországon/ külföldön	Előadás konferencián Magyarországon	Előadás konferencián külföldön	Részvétel konferencián, rendezvényen, egyéb közművelődési helyszínen Magyarországon/külföldön
Baloghné Szűcs Zsuzsanna	4/0	3		

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

Kézműves foglalkozás és tojásbemutató Tamás Mária budapesti népi iparművészt vezetésével (Húsvét hetén).

Múzeumok éjszakája (június 23.).

Városnap. Vay Ádám Múzeum Baráti Köre (szeptember 9.).

Múzeumi esték: Mándi Ákos zongorahangversenye (szeptember 29.).

A jótékonysági képaukcióra kerülő alkotások előzetes bemutatása Nyíregyházán a Centrál Hotelben (november 9.).

Múzeumi esték: Sári Antal hajdúszoboszlói festőművész kiállítása és Kázmér Tamás színművész musical estje (november 10.).

Jótékonysági képaukció. Közreműködött Nagy Csaba tárogatóművész és Mándi Ákos zongoraművész (december 8.).

Médiakapcsolatok

Jósa András Múzeum

A múzeum Facebook oldalán 1365 fő regisztrált. Elkészült a Régészeti Osztály honlapja, melynek igen nagy sikere van: december 8-ig 1120-an nézték meg Magyarországról és külföldről. A rendszeres látogatások száma napi 40–70 között mozog, voltak napok, amikor 110-en olvasták a weblapunkat. A látogatók 65%-a új, a visszafordulások aránya 52%.

Összesítve 5271 „kattintás” történt.

Sajtótájékoztatók: április 4., június 12., augusztus 22., november 5.

Interjúk a helyi, országos és nemzetközi médiában: Bene János 49, Cservenák László 2, Holmár Zoltán 2, Istvánovits Eszter 1, L. Nagy Márta 2, Madár Ximena 3, Mohácsi Endre 1, Pintye Gábor 2, Román Zoltánné 17, Toldi Zoltán 1, Tompa György 1, Tóth Istvánné 2, Vincze József 7; összesen 90 alkalom.

Rólunk írták, mondták a helyi, országos és nemzetközi médiában: 119 megjelenés

Sóstói Múzeumfalu

Interjúk a helyi, országos és nemzetközi médiában: Bodnár Zsuzsanna 11, Nagyné Bősze Katalin 16, Páll István 50; összesen 77 alkalom.

A múzeumról, annak programjairól a sajtóban 126 rövidebb-hosszabb cikk jelent meg.

Kállay Gyűjtemény

Interjúk a helyi, országos és nemzetközi médiában: Ulrich Attila 3.

Rólunk írták, mondták a helyi, országos és nemzetközi médiában: 14 megjelenés

Báthori István Múzeum

Rendszeres kapcsolat a Kelet-Magyarországgal, a „Bátor” c. helyi újsággal, a Kölcsey- és a helyi tv-vel. A rendezvények túlnyomó többségéről tudósított a helyi televízió. Elektronikus sajtóban 7, a helyi tv-ben 15, a megyei napilapban 10, a helyi lapokban 2 alkalommal szóltak a múzeumról.

Beregi Múzeum

Márciusban a Kölcsey Tv, valamint a Városi Tv felvételt készített a Csiszár Árpád emlékünnepségről. Varga János nyilatkozott a múzeumalapítóról.

A Som Rádió rendszeresen beszámolt a programokról, kiállításokról. Az események előtt minden alkalommal interjú készült.

Az Új Beregi Élet, a Kelet-Magyarország, internetes portálok rendszeresen beszámoltak a múzeumról.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

A Barangoló, a Kisvárda című helyi újság, a Vár FM rádió a „Vártükör”, a Campus rádió rendszeresen, a Kelet-Magyarország pedig esetlegesen tudósított a rendezvényekről.

Szatmári Múzeum

A kiállításokról, a múzeumról, a rendezvényekről 19 alkalommal jelent meg cikk, tudósítás megyei és országos lapban. A mátészalkai M1 Tv, Szalka Tv, a Kölcsey Tv 12 alkalommal tudósított múzeumi rendezvényről. A Pannónia 3 keréken c. műsorban a Duna tévén sugározták a Szatmári Múzeumban készített felvételt. A Kossuth rádióban, a Ha-Jó rádióban, a Sunshine rádióban, az Európa rádióban, a Szamos rádióban több alkalommal hangzottak el interjúk. A Művészetbarát Egyesület Mécsvilág c. lapjában rendszeresen jelentek meg cikkek.

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

A Magyar Múzeumok Honlapja részére magyar és angol nyelven felújítottuk a Vasvári Pál Múzeum bemutatásáról szóló anyagot. A rendezvényekről elsősorban a megyei média képviselőit

(2 televíziót, 3 rádiót, valamint 3 hírlapot) rendszeresen értesítettük. A Vasvári Hírmondó című havilapban, a Magyar Vidék kistérségi havilapban egy teljes oldalon, illetve a Kelet-Magyarország című napilapban hirdették múzeumunk eseményeit, a Városi Televízióban rendszeresen hírt adtak a rendezvényekről.

2008 októberétől külön múzeumi műsorral rendelkezünk – Múzeum Kávéház, a kultúrkoffein – a helyi Best Of Rádióban, mely heti rendszerességgel (minden pénteken 12-től 13 óráig) tájékoztatja a hallgatókat a múzeum programjairól.

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

A rendezvényekről a Vajai Híradó, a Kelet-Magyarország, a Ha-Jó rádió, a megyei Kölcsey Tv rendszeresen beszámolt. Alkalmanként országos médiában tudósítottak a programokról.

Szakmai és társadalmi kapcsolatok
Nemzetközi kapcsolatok

Jósa András Múzeum

Elkészült, beadtuk, majd elindítottuk a szatmárnémeti múzeummal közösen a CULT-TOUR HU-RO pályázatot (Istvánovits Eszter, Szabó Tamás).

Az ukrán-magyar uniós pályázat keretében Tóth Istvánné, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán, Vincze József szeptember 28–30-án, illetve november 8-án tárgyaltak Beregszászon, majd Nyíregyházán a projekt kárpátaljai részvevőivel.

A megyei múzeumigazgató munkatársaival hivatalos kiküldetésben vett részt: Varsó–Osztrolenkában (Bene János, Tóth Istvánné, Szabó Sarolta, Tóbiás János) (március 20–24.), a lengyelországi Jaroszlaw-ban (Bene János, Ulrich Attila, Mohácsi Endre, Tóbiás János, Tóbiás Tamás, ifj. Bene János) (április 19–22.), a romániai Kismajtényban (Bene János, Tóbiás János, ifj. Bene János) (április 28.), a romániai Sződemeteren, Szatmárnémetiben és Máramarosszigeten (Bene János, Szikora István) (augusztus 3–5.), Kolozsvárott (Bene János, Tóth Istvánné, Balogh Lászlóné, Szmolár Edit, Román Zoltánné, Svédáné Karácsonyi Judit, Svéda Csaba, Morauszki Szabolcs, Holmár Zoltán, Vincze József, Tóbiás János, Szikora István) (augusztus 15–19.), a lengyelországi Jaroszlaw-ban, Bukowinában és Tatrzanskában (Bene János, Molnár Sándor, Ulrich Attila, Mohácsi Endre, Tóbiás János, ifj. Bene János) (augusztus 31.– szeptember 3.), Jaroszlaw-ban (Bene János, Tóbiás János, ifj. Bene János) (szeptember 14–17.), Nagykárolyban (Bene János, Mohácsi Endre, Tóbiás János, Tóbiás Tamás) (szeptember 28.), Szatmárnémetiben, Nagykárolyon és Érmindszenten (Bene János, Tóbiás János, Mohácsi Endre) (november 15–17.).

Szakmai konzultáció pályázati ügyben Szatmárnémetiben a múzeumban (Istvánovits Eszter, Szabó Tamás, Beleznai Gabriella, Vizler Csaba) (október 18.).

Szakmai látogatás Székelykeresztúron, Zetelakán és Székelyvarságon (Istvánovits Eszter, Beleznai Gabriella, Linzenbold Attila, Veszprémi Beáta, Veszprémi László és Vizler Csaba) (december 10–14.).

A Deutsche Archäologische Institut vendégeként tanulmányúton Berlinben Istvánovits Eszter (február 8–15.).

Berlini tanulmányút (Toldi Zoltán) (február 8–15.).

A Magyar Természettudományi Múzeum Embertani Tára által koordinált, 14 külföldi intézmény kutatóit összefogó „Morphometric research for developing the 3D facial reconstruction method for the purpose of historic and forensic anthropology and medicine” nemzetközi projektben részt vett Szathmáry László.

Sóstói Múzeumfalu

A Múzeumfalu az országhatárokon kívül is ismert. A külföldi vendégek fogadásához, programjaik lebonyolításához, illetve a külföldi konferenciákon és tanulmányutakon való részvételhez nagyrészt a Múzeumfalu Baráti Köre biztosította az anyagi fedezetet.

A „Kóstolja meg Magyarországot!" programon részt vett a vajdaságiak, a szlovákiai Iske, az ukrajnai Ungvár szabadtéri múzeumának csapata (szeptember 15.).

Beregi Múzeum

Felhősné Csiszár Sarolta részt vett és előadást tartott Léván a Kárpát Medencei Református Gimnáziumok Találkozóján (július 9.), valamint Révkomáromban a Református Doktorok Kollégiumának konferenciáján (augusztus 25).

A múzeum jó kapcsolatokat ápol a szlovákiai Búcsban lévő Felvidéki Népviseletes Babák Házával.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Az előző évekhez hasonlóan a Múzeum tartja a kapcsolatot a csíkszeredai Csíki Székely Múzeummal, a székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeummal, az avasújfalui Avasi Múzeummal, az ungvári székhelyű Kárpátaljai Honismereti Múzeummal. Nagyon jó a kapcsolat a kolozsvári Polis és Kriterion Könyvkiadókkal, az Erdélyi Múzeum-Egyesülettel és a csíkszeredai Pallas-Akadémia Könyvkiadóval, a székelyudvarhelyi Városi Könyvtárral, valamint az ott működő társadalomtudományi és történelmi kutatócsoporttal, az Areopolisszal, a kolozsvári székhelyű EMÉ-vel.

Vofkori Mária a Polis Könyvkiadó alapító tagja és társtulajdonosa, 2012-ben részt vett szerkesztőként a Kiadó munkájában.

Szatmári Múzeum

Cservenyák László tanulmányúton volt Csehországban Prágában, Kutna Horán, Königgratzban (április 11–13.), Lengyelországban Krakkóban, Auschwitzban, Zakopanéban (május 17–19.), Romániában Szentegyházán és Székelyudvarhelyen (szeptember 17–20.), valamint Münchenben (szeptember 24–26.).

Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény

A Múzeum március végén helyet adott a Magyar-Ukrán Kormányközi Vegyes Bizottság kihelyezett ülésének.

A költségvetés adatai (Tóth Istvánné gazdasági igazgató)

A feladatellátás általános értékelése

A megyék intézményinek megszüntetése a törvények átfogó reformja intézményünkben jelentős változásokat hozott. A 2011. évi CLIV., a megyei önkormányzatok konszolidációjáról szóló törvény végrehajtása alapján a múzeum 2012. január 1-vel állami tulajdonba és fenntartásba került.

Gazdálkodási besorolás: önállóan működő és gazdálkodó költségvetési szerv, mely **r**egisztráltan egy intézményként, Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatóságaként jelenik meg.

Engedélyezett létszám: 103 fő.

Minden változás és reform ellenére a támogatási rendszer még mindig nem érte el a normatív feladatalapú finanszírozást, ami óhatatlanul is látogatóvesztéshez vezethet. (Szerencsénkre ez még nem következett be, bár a kifutó pályázatok miatt a diáklátogatók száma visszaesett.) Megfelelni elsősorban a helyi közösségnek szeretnénk, célunk, hogy minden generációt becsalogassunk. Ezt a célt csak új programokkal, főleg a fiatalok esetében interaktív, virtuális és izgalmas kiállításokkal lehet megszólítani. Ki kell elégítenünk a szakmát és a látogató közönséget egyaránt – ennek pedig jelentős kiadási oldala van. A költségvetési támogatás sohasem volt arányos a feladattal – még az engedélyezett létszám bér- és járulék költségeit sem fedezte. Ennek ellenére a költségvetésben jelentkezett rést sikerült betömnünk, de mindez nem erősítette, csak gyengítette a szakmai munkát – sorolhatnánk a gazdasági és anyagi kimerülést, leszakadást: tervezzünk és éljünk, de miből? kérdését. Épületeink állaga romlik, jó néhány helyen (Kállay Gyűjtemény, Múzeumfalu, tiszaberceli Bessenyei Emlékház, paposi műemlék templom, kisvárdai Rétközi Múzeum, nyírbátori Báthori István Múzeum) az alapvető infrastrukturális feltételek sem biztosítottak, pedig rendkívül értékes ingatlanokról van szó, amelyek sürgős beavatkozást igényelnek már csak a bennük őrzött műtárgyállomány védelme miatt is.

Az állandóan csökkenő pénzforrások realitásában mire vállalkozhatunk még? Az egyre jobban kimerülő emberektől milyen mértékben kérhetünk és várhatunk el nagyobb és elkötelezettebb részvételt. Béremelésben munkatársaink évek óta nem részesültek – csak a minimálbér, bérkompenzáció jelenik meg a fizetésrendezésnél. Plusz juttatást sem kapnak. A jóléti juttatás a beiskolázási támogatásban merül ki, miközben munkatársaink többfunkciós feladatot látnak el. Átlag bruttó bér 194.850 Ft a kezükhöz kerülő nettó kereset 75.000–124.000 Ft.

A 2012. év reménytelien indult, mert hosszú évek óta először a támogatás biztosította a teljes személyi juttatás költségeit, és közel 10 %-os dologi költségre is futotta. Előrelépést jelentett a folyamatos pályázatok (Patrimonium I, Patrimonium II, Castellum, HUSKROUA, TÁMOP, TIOP, NKA, CULT-TOUR stb.) bevonása, mely alaposan átgondolt belső szervezéssel, felkészüléssel történt, ami rengeteg erőt, energiát, szaktudást igényelt, miközben a napi feladatokból eredő kötelezettségeknek is eleget kellett tennünk. A gazdasági hivatalra túlzott terheket rótt a folyamatos adatszolgáltatás (MIK, EMMI, KIM stb.), ezzel egyidejűleg a működés szokásos feladatainak is naprakész ellátását kellett biztosítanunk a hiányos létszámmal.

Kép- és hanganyaggal igyekeztünk színessé tenni kiállításainkat, amelyek sorában kiemelt helyet kaptak a lokális értékek. Hangsúlyt fektettünk a múzeumpedagógiai tevékenységre és az internetes tartalmakra. A létszámot (közművelődés) sikerült belső átszervezéssel bővíteni. Éltünk a pályakezdő támogatott foglalkoztatással is. Nagy segítséget nyújtott a közfoglalkoztatottak alkalmazása a létszámhiányos területeken (Múzeumfalu, Vay Ádám Muzeális Gyűjtemény, Mudrány kúria). Mozgásterünket, kiadásainkat mindig a beérkezett források határozták meg. Kicsi városban, kicsi településeken vannak a múzeumaink, ahonnan támogatást nem várhatunk. A folyó kiadások az infláció mértékével évről évre növekednek, az elnyert pályázatok biztosítják az eszközök, írószerek, szakmai anyag, restaurálás kiadásait és valamennyi fejlesztést.

Eredeti költségvetés eFt-ban kiemelt előirányzat szinten

Megnevezés	Költségvetési támogatás (eredeti)	Módosított költségvetési előirányzat
Személyi jellegű kiadás	303.238 e	313.168 e
Munkaadókat terhelő járulékok	81.814 e	84.495 e
Dologi kiadás	30.812 e	25.393 e
Mindösszesen	415.864 e	423.061 e

Eredeti költségvetés bevételeinek és teljesített kiadásainak alakulása:

	Eredeti előirányzat
Költségvetési támogatás	415864 e Ft
Működési bevétel	44774 e Ft
Összesen	460638 e Ft

Főbb szakmai kiadások:

	Módosított előirányzat	Teljesített
Gyűjteménygyarapítás	3000 e Ft	2743 e Ft
Propaganda	1500 e Ft	1330 e Ft
Kiadvány	4000 e Ft	3794 e Ft
Ásatási szolgáltatás	35000 e Ft	32944 e Ft
Kiállításrendezés	35000 e Ft	34264 e Ft
Restaurálás	1500 e Ft	1328 e Ft
Meghívó, katalógus	5000 e Ft	4633 e Ft
Szakmai anyag	15000 e Ft	14235 e Ft
Könyv	1200 e Ft	1121 e Ft
Folyóirat	600 e Ft	570 e Ft
Összesen:	38800 e Ft	96962 e Ft

Módosított költségvetés bevételei:

	Módosított előirányzat	Teljesítés
Fenntartói támogatás	423061 e Ft	423061 e Ft
Átvett pályázati pénzeszközök	311340 e Ft	277493 e Ft
Saját bevétel	94774 e Ft	168308 e Ft
Összesen	829175 e Ft	868862 e Ft

Bevételek összetétele:

	Módosított előirányzat	Teljesítés
Belépőjegy	20000 e Ft	16541 e Ft
Kiadvány értékesítés	300 e Ft	296 e Ft
Ásatási bevétel	110000 e Ft	102713 e Ft
Bérleti díj	3000 e Ft	3057 e Ft
Egyéb bevétel	46000 e Ft	45 701 e Ft
Összesen	179300 e Ft	168308 e Ft

Egyik legfontosabb eredményünknek azt tartjuk, hogy az engedélyezett létszámot megtartva senki nem került utcára, miközben az adósságnélküliséget az eredményeinken túl megőriztük!

Pályázataink a 2012. évben (Ft.)

Nemzeti Kulturális Alap

A Nemzeti Kulturális Alaphoz 9 pályázatot nyújtottunk be, melyek közül 7 nyert.

Jósa András Múzeum

Szabolcs-Szatmár-Bereg megye épített örökségének online web 2.0 jellegű felületen való közösségi megjelenítése.	700.000
A Jósa András Múzeum honfoglalás kori leletei digitális adatbázisának (műtárgyfotókkal, rajzokkal együtt) közzététele a múzeum honlapján.	800.000
XIX. századi városkép és kerete restaurálása.	250.000
Székhelyi Edith kortárs festőművész munkásságát bemutató első kiadású kötet megjelentetése.	400.000
Endresz Ágnes „Az erdő” című alkotásának megvásárlása.	200.000

Báthori István Múzeum

A Báthori István Múzeum textil- és fegyvertörténeti gyűjteménye tárgyainak tisztítása, restaurálása.	500.000

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Az ajaki gyűjtemény gyarapítása.	610.000

TIOP pályázatok

A benyújtott 3 pályázatból 2 nyert, 1 forráshiány miatt tartaléklistára került.

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Befogadó múzeum (TIOP-1.2.2-11/1-2012-0040).	48.770.000

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Tárgyaink, örökségünk (TIOP-1.2.2-11/1-2012).	60.000.000

TÁMOP pályázatok

Valamennyi benyújtott pályázatunk nyert.

Jósa András Múzeum

Nyíri Pajkos kincstára (TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0180).	29.482.042

Sóstói Múzeumfalu

Bursza a tirpákoknál (TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0178).	27.751.628

Beregi Múzeum

Beregi ízek a múzeumban (TÁMOP-3.2.13-12/1-2012-0047).	30.000.000

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Tanulok, hogy befogadjam (TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0015).	30.000.000

Szatmári Múzeum

Tiszta udvar, rendes ház (TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0013).	20.000.000

Vasvári Pál Muzeális Gyűjtemény

Tanító tárgyi örökségünk (TÁMOP-3.2.8.B-12/1-2012-0016).	20.000.000
Útilapu (TÁMOP-3.2.3/A-11/1-2012-0099).	28.100.369

Határon átnyúló pályázatok

4 benyújtott pályázatunkból 3 nyert.

CULT-TOUR	264.450 EUR
Patrimonium II. HURO/0901/060/2.5.1.	260.000 EUR
Kerékpárutak HUSKROUA	19.295 EUR

Magyar Vidéki Múzeumok Szövetsége

Jósa András Múzeum

Múzeumok Őszi Fesztiválja.	120.000

Sóstói Múzeumfalu

Múzeumok Őszi Fesztiválja.	100.000

Báthori István Múzeum

Múzeumok Őszi Fesztiválja.	80.000

Egyéb helyről érkezett támogatás

Rétközi Muzeális Gyűjtemény

Kisvárda Város Önkormányzata.	400.000

Szatmári Múzeum

Mátészalka Város Önkormányzata.	500.000

A 2012. évben aktivált pályázati források összege 446 millió forint.

A TIOP és TÁMOP pályázatok megvalósításához a megyei múzeumigazgatóság 61 intézménnyel (óvoda, általános és középiskola) kötött együttműködési szerződést, melyek keretében intézményeinkben 2014 év végéig előre tervezhetően a formális és nem formális tanulási alkalmak résztvevőinek száma mintegy 4000 fővel nő majd.

Belső ellenőrzés

Ellenőrzéseink az ellenőrzési tervnek megfelelően folyamatosan történtek a gazdálkodás területén a FEUVE és alkalmanként függetlenített belső ellenőrzés keretében. Említésre méltó hiányosságok nem merültek fel. A megyei múzeumigazgató és a gazdasági igazgató az év során több esetben a helyszínen tájékozódott az intézmények és épületek helyzetéről, állapotáról, a gazdálkodás és nyilvántartás szabályainak betartásáról.

Biztonság, vagyonvédelem

Tagintézményeinkben az elavult és javításra szoruló biztonsági rendszert anyagi lehetőségeink szerint felújítottuk, illetve szükség szerint cseréltük.

Épületeink közül változatlanul rossz fizikai állapotban maradt a Báthori István Múzeum, a Rétközi Muzeális Gyűjtemény, a Bessenyei emlékház épülete (ennek tetőcseréje 2011-ben, külső meszelése 2012-ben megtörtént) és a Kállay Gyűjteménynek majdan helyet adó volt KIEG épülete. A Tomcsányi kastély alagsora továbbra is igen nedves, ez veszélyezteti az itt elhelyezett kerámiagyűjteményt. Az év során a megyei önkormányzattól korábban a megyei múzeumigazgatóság kezelésébe került Nyíregyháza, Benczúr téri épületrészben egy lakást felújítottunk, ott állandó kiállítást rendeztünk be, de a többi lakás állaga továbbra is rossz.

Bene János

Jósa András Múzeum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: benejan@jam.nyirbone.hu

Report on the activity of the Directorate of the Szabolcs-Szatmár-Bereg County Museums in 2012

Law 154/2011 on the consolidation of county self-governments and take-over of the institutions belonging to county self-governments changed the earlier situation of the directorate of county museums: in 2012 we got a new maintainer. From then on, instead of the county self-government the museum has been maintained by the state. Our new maintainer is the County Institutions's Maintaining Centre operating as a part of the Szabolcs-Szatmár-Bereg County Government Office. On January 1st 2012 the name of the county museum directorate also changed, from now on it is Directorate of the Szabolcs-Szatmár-Bereg County Museums. In the process of take-over, both Oszkár Szeszták, the president of the transmitting county self-government and Dr. Győző Vinnai, the government commissioner taking over the museum underlined that the aim of the change is the initiation of conditions for safe, predictable and economical operation of the museum; the museum organisation will subsist and continue its work. So, our most important task was to preserve our operability that we were able to provide during year 2012.

We managed to complete our programs planned in our institutions, opened our exhibitions. We run all our domestic and international projects according to the plans and prepared projects for 2013.

Nine chapters of the report on the activity overview the work of the museum directorate in 2012. In this year 106 publications, 13 independent volumes, booklets were published by our colleagues. We arranged one permanent and 111 temporary exhibitions. In this year our museums were visited by 163.979 people including 75.700 students.

János Bene

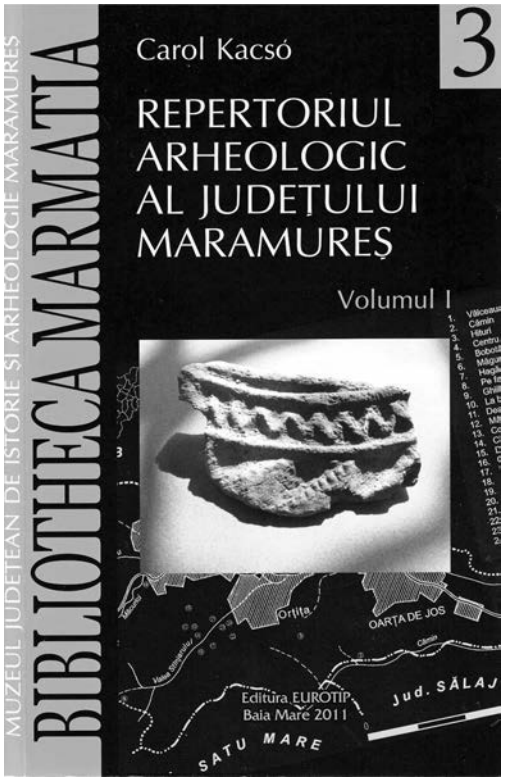
Jósa András Museum
H–4401 Nyíregyháza
Pf. 57
e-mail: benejan@jam.nyirbone.hu

Carol Kacsó: Repertoriul arheologic al judeţului Maramureş I–II

Muzeul Judeţean de Istorie şi Arheologie Maramureş Bibliotheca Marmatia 3, Editura Eurotip, Baia Mare 2011. 628 oldal, 71 térkép, 323 kép

Tiberius Bader

A fenti – román nyelven írott – régészeti munka a mai Máramaros megye (Észak-Erdély, Románia) területén előkerült régészeti leletek repertóriuma, katalógusa. Történelmileg nézve a jelenlegi Máramaros megye magába foglalja az egykori, az első világháború előtti Máramaros megye déli részét a Tiszától délre (földrajzilag a máramarosi medence déli része), valamint az egykori Szatmár megye keleti részét (földrajzilag a nagybányai, a láposi medence, Kővárvidék és a Bükk egy része).

Az erdélyi régészeti leletek katalogizált összefoglalása igen gazdag hagyományokra tekint vissza. Ha nem is minden korra kiterjedően, elsőként Friedrich Müller állította össze az erdélyi bronzleleteket még a XIX. század közepén (Müller 1859.). Követte ezt a már klasszikus értelemben vett repertórium: Carl Gooß „Chronik”-ája, mely három nagy időrendi fejezetben – római kor előtti, római kori és népvándorlás kori – foglalja magába az erdélyi leleteket abc sorrendben (Gooss 1876.). Több mint negyedszázaddal utána jelent meg Iulian Marţian előbb német (Marţian 1909.), majd román nyelvű repertóriuma, mely inkább csak a leletek rövid felsorolására és az irodalomra korlátozódott (Marţian 1920.). Kisebb-nagyobb korok szerinti leletösszefoglalások után az első nagy, univerzális repertórium 65 évvel Gooß után jelent meg 1942-ben. Ez Roska Márton sokat kritizált, de mindenki által szorgalmasan használt monumentális műve, az *Erdély régészeti repertóriuma* (Roska 1942.).

A második világháború után, az ötvenes évek elején napirenden volt egy egész országot átfogó gyűjtemény készítése, amelyen egy nagyobb régész-munkaközösség dolgozott. Ez a munka kéziratban maradt (1949–1956). A kolozsvári Történeti és Régészeti Intézetben a kézirata – megfelelő jóváhagyás után – az érdeklődök rendelkezésére állt. (E sorok írója újdonsült múzeumigazgatóként 1958-ban kigyűjtötte belőle az egykori Szatmár megyei leletekre vonatkozó adatokat.)

A hetvenes évektől kezdve a mai napig csaknem minden erdélyi megye (az 1968-as megyésítést követve) készített egy régészeti repertóriumot – többnyire helyi vagy magán kezdeményezésre. Ismereteink alapján felsoroljuk e megyéket a kataszterek megjelenésének sorrendjében: Bihar megye (Dumitraşcu 1974.); Brassó megye (Costea 1996., Costea 2004.); Kolozs megye (Crişan et al. 1992.); Maros megye (Lazăr 1998.); Fehér megye (Moga–Ciugudean 1995.); Kovászna megye (Bartók–Cavruc 1998.); Arad megye (Barbu et al. 1999.); Szatmár megye / Nagykároly vidéke (Németi 1999.); Hargita megye (Cavruc 2000.); Szeben megye (Luca–Pintér–Georgescu 2003.); Krassó-Szörény megye (Luca 2004.); Hunyad megye (Luca 2005.); Bánát (Luca 2006.); Szilágy megye (Luca–Gudea 2010.). E repertóriumok fő jellemzője, hogy sem tartalmi, sem szerkesztői, sem grafikai szempontból nem egységes koncepció alapján készültek. Minőségük erősen változó. Egy részük személyes „magánvállalkozásként" született, mint például Bihar (S. Dumitraşcu), Brassó (I. Costea), Maros (V. Lazăr), Szilágy (A. Luca, N. Gudea) megye esetében, mások munkaközösségek munkájának eredményeként jöttek létre, mint Kolozs, Kovászna, Hargita megyében. Ebből kifolyólag tartalmi megbízhatóságuk is eltérő: az egyszemélyes vállalkozásokban készültek színvonala alacsonyabb (lásd az igen szigorú kritikát Maros megye repertóriumáról: Petică–Zrínyi 1998.), mint amikor különböző korok szakemberei együttesen végezték el a rájuk háruló feladatokat. Ez vonatkozik a recenzált repertóriumra is. Ajánlatos lett volna olyan szakemberek bevonása, akik Máramaros megyében dolgoztak és szakterületük eltér a szerzőétől (bronzkor), mint például a császárkori leletek esetében Ioan Stanciu a kolozsvári Régészeti Intézet munkatársa vagy a középkort illetően Sergiu Iosipescu. A Máramaros megyei múzeum munkatársai – például Dan Pop – is számításba jöhettek volna.

Máramaros régészeti katasztere nem egy klasszikus értelemben vett repertórium. Egyrészt magába foglalja nemcsak a földből előkerült régiségeket, hanem az emberi kéz által létrehozott, földbe nem került javakat, tárgyakat, melyek évtizedek vagy évszázadok alatt felgyűltek és megőrződtek. Másrészt az egyes lelőhelyek feldolgozásának stílusa, bő terjedelme alapján inkább monográfiának nevezhetjük, semmint repertóriumnak. Színvonala messze meghaladja az eddig kiadott erdélyi repertóriumokét. Ide kívánkozik T. Soroceanu megjegyzése: „El kell ismernünk, hogy Kacsó katalógusa valóban a legjobb és egyedüli komoly repertórium Erdélyben, melyet egyetlen szakember hozott létre. A Kárpátokon túli területekről csak Vaslui, Iaşi és Botoşani érdemel ki hasonló besorolást."[1] Ebben a vonatkozásban főleg a bronzkori leleteket kell figyelembe vennünk. A láposi halomsíros temetőt a szerző igen részletesen tárgyalja: a 26 halomsírt lényegében először foglalta össze, bemutatva a teljes irodalmat (350–370. oldal). Kacsó kutatásainak középpontjában egy életen át a bronzkor állott, ez nem csak a láposi halomsíros temető, hanem más bronzkori telepek – Alsóvárca, Bikácfalva – kutatása, valamint a nagybányai, a bikácfalvai és más raktárleletek publikálása vagy számbavétele is ékesen bizonyítja. Kár, hogy a két nagy bikácfalvai depót (az első 495, a második 736 tárgyat tartalmaz) mindmáig nem dolgozták fel és nem adták ki teljes egészében.

Néhány megjegyzés a kötet szerkesztési koncepciójához.

Tekintettel arra, hogy a történelem folyamán a mai Máramaros megye területe politikailag egyik vagy másik országhoz tartozott, helyes, illetve ajánlatos lett volna, ha a helységnevek a korábbi nyelvhasználatnak megfelelően magyarul és adott esetekben németül is megjelentek volna. Másrészt a politikai változások előtt már több fontos lelőhely ismert volt, és mint Felsőszőcs, Oláhlápos, Nagybánya stb. név alatt kerültek be a szakirodalomba.[2] Legalább egy helységnév-azonosító

[1] Részlet Tudor Soroceanu 2013. június 15-én írt e-mailjéből – e sorok írójának fordítása románból.

[2] A magyar és német nyelvű helységnevek használatát más repertóriumoknál lásd: Németi 1999., Barbu et al. 1999., Cavruc 2000., Luca–Pintér–Georgescu 2003.

a kötet végén indokolt lett volna (lásd például Crişan et al. 1992.). Meg lehetett volna említeni, mikor és milyen néven jelent meg először a helység az oklevelekben, esetleg röviden a változásokat a történelem folyamán (lásd például Németi 1999.). A bronzkoros szerző egy tanulmányában behatóan foglalkozott Nagybánya város német alapításával (Kacsó 2011.), de a város német neve (Neustadt vagy Frauenbach) már nem jelenik meg a repertóriumban (96. oldal). Helyesen járt el viszont, amikor a határneveket először a helybeliek által használt formában jelölte meg, majd zárójelben közölte román nyelvű fordításukat.

Szerkezetileg helyesebb lett volna, ha a lelőhelyek (Fundorte) abc sorrendben jelentek volna meg és nem a község neve alatt. Így több esetben a régészetileg teljesen ismeretlen község került előtérbe, és csak e „gyűjtőnév" alatt a szakirodalomban már fogalommá vált lelőhely (például a teljesen jelentéktelen „Cupşeni" alatt jelennek meg a libotini bronzkori leltek és az ungureni depók). A klasszikus repertóriumoknál a lelőhelyek a címszavak és nem a községnevek (Roska 1942., Costea 1996., Costea 2004; Crişan et al. 1992., Barbu et al. 1999., Luca–Pintér–Georgescu 2003., Luca 2004., Luca 2005., Luca 2006.) alatt jelenik meg. Kacsó megoldása a kötet gyors használatát nehezíti, mert az érdeklődésre számot tartó lelőhelyet a község neve alatt kell keresgélni.

Hihetetlen gazdag irodalom állt Kacsó rendelkezésére (8–65. oldal). Az abc sorrendben felsorolt irodalmi jegyzékből alig-alig hiányzik a Máramarosra vonatkozó irodalomból (gondolok itt a XIX. századi német nyelvű irodalomra). A kevésbé tájékozottak számára megnehezíti a tájékozódást, a folyamatos olvasást a használt rövidítési rendszer. Ma már általánosan bevett szokás a nemzetközi szakirodalomban, hogy a szerzők neve után megjelenik a munka megjelenésének éve, a szövegben így történik a hivatkozás. A név és év alapján gyorsan vissza lehet keresni a megfelelő munkát. Kacsónál a szerzők neve után a cím egy szava következik, így jelenik meg a szövegben. Ha tudni akarjuk, melyik tanulmányról, cikkről van szó, a szó szoros értelmében vissza kell „keresgélnünk" az irodalomjegyzékben. Ez igen fáradságos és hosszadalmas, mert ha például egy Kacsó-cikket keresünk, hat oldalnyi címben kell ezt megtennünk. Ha az év szerepelne a szerző neve után, és ez időrendben szerepelne, nyomban meg lehet találni a kérdéses munkát. Az irodalmat a szerző a katalógusban „osztályozta": a „fontosakat" vastag betűvel szedték, megkülönböztetve a „nem fontosaktól". Vitatható, hol lehet megvonni a határt a kettő között.

Kacsó alaposan elemzi a megye földrajzi képét, a hegyeket, medencéket, folyókat, a megye talajviszonyait, a növényzetét, állatvilágát és – ami különösen fontos – felsorolja az ásványi kincsek, fémek lelőhelyét. Ehhez csatlakozik a só-lelőhelyek listája, amelynek fontosságát ékesen bizonyítják a délkelet-erdélyi ez irányú kutatások is (66–83. oldal).

A szerző röviden foglalkozik a felfedezések, valamint a régészeti kutatások történetével Máramaros megyében (84–89. oldal). A hat oldalnyi helységnév és évszám száraz halmaz, hiányzik belőle az ember. Hogyan lehet elképzelni a kutatástörténetet kutatók nélkül, személytelenül? Olyan nevek, mint Szendrei János, Teleki Domokos, Roska Márton a múltból, Dorin Popescu, Kurt Horedt, Mircea Rusu, Radu Popa, Eugen Comşa, Ivan Ordentlich, Ioan Stanciu és mások – hogy csak a „nagyokat" említsem a jelen korból –, hiányoznak. Mindössze két névvel találkozunk a máramarosi régészeti kutatások történetében: a művészettörténész Elena Kovács, alias Kovács Ilona,[3] és a néprajzos Francisc Nistor.

Sem az előszóban, sem a földrajzi helyzet leírásánál, sem a kutatástörténetnél egy szó sem esik arról, hogy a mai Máramaros megye északi része (a Gutinon túl) a volt történelmi Máramaros megye déli része,[4] déli része pedig az egykori Szatmár megye keleti része volt. Mindez szól a fiatal kutató generációnak, hisz egy újszülöttnek minden új!

[3] Előszeretettel használta a Dr. Kovács Zoltánné nevet.

[4] Északi része ma Ukrajnához tartozik.

Még egy megjegyzés a kiadási koncepcióhoz. A repertórium a nagybányai Bibliotheca Marmatia sorozat harmadik köteteként jelent meg. A kiadó Viorel Rusu, a múzeum igazgatója. A sorozat előbbi két kötete a Nagybányán két bronzkori ülésszakon elhangzott előadásokat tartalmazza a repertórium szerzőjének kiadásában. Mindkettő A4-es formátumban. Miért kellett ezt megváltoztatni? Ha a repertórium is ebben a formátumban jelent volna meg – ami ma bevett szokás a nemzetközi szakirodalomban, és a romániai folyóiratok is erre a formátumra tértek át – és nem A2-ben, el lehetett volna kerülni, hogy két kötetben (az egyik a szöveg, a másik a képanyag) jelenjen meg a munka. Továbbá A4 formátumnál a terepi felvételeket ábrákként, csoportosítva közölhették volna, míg a tárgyi anyag táblákon kapott volna helyet. Az egész anyag sokkal áttekinthetőbb lett volna.

Sina qua non – a kötet középpontjában maga a katalógus áll (91–578. oldal), amely egyáltalán nem szorul megjegyzésre, kibővítésre. Egy életmű megkoronázása. Kacsó Károly egy életen át kutatott, ásott a mai Máramaros megyében. Részletesen tárgyalja az egyes címszavaknál a lelőhelyeket, a leleteket, kimerítő irodalmi jegyzékkel. Csak egy példát említek meg, Nagybánya középkori történetét és bányászatát 180 oldalon tárgyalja.[5] Ez már egy monográfia és nem egy egyszerű katalógus. A szerző minden dicséretet megérdemel, egy élet munkájának megkoronázása.

Annak ellenére, hogy Kacsó helyreállította a repertórium „becsületét", nem hiszem, hogy ez a publikálási forma a jövő zenéje. Szerintem ma már az „Auslaufmodell" kifutóban van. Arról nem is beszélve, hogy voltaképpen „erdélyi" specialitás. Magyarországon például már régen áttértek a régészeti topográfiára, a tíz kötet után végre megjelent a 11. is. Az európai szakirodalom nem ismeri a repertóriumot. Dél-Németországban már évtizedek óta az „Inventarisation" van napirenden, a folyamatos munkán, számbavételen alapuló elektronikus „Datenbank" (adatbank) építése és archiválása. A jövő eldönti, milyen irányban halad majd a kutatás.

Irodalom

Barbu et al. 1999.

Mircea Barbu et al: Repertoriul arheologic al Mureşului inferior, judeţul Arad. Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica 24. Editura Orizonturi Universitare, Timişoara 1999.

Bartók–Cavruc 1998.

Bartók Botond – Valeriu Cavruc: Repertoriul arheologic al judeţului Covasna. Seria monografii arheologice 1. Muzeul Carpaţilor Răsăriteni, Sfântu Gheorghe 1998.

Cavruc 2000.

Valeriu Cavruc: Repertoriul arheologic al judeţului Harghita. Muzeul Carpaţilor Răsăriteni, Sfântu Gheorghe 2000.

Costea 1996.

Florea Costea: Repertoriul arheologic al judeţului Braşov. Muzeul judeţean de istorie, Braşov 1996.

Costea 2004.

Florea Costea: Repertoriul arheologic al judeţului Braşov. Editura C2 design, Braşov 2004.

Crişan et al. 1992.

Ion Horaţiu Crişan – Mihai Bărbulescu – Eugen Chirilă – Valentin Vasiliev – Iudita Winkler: Repertoriul arheologic al judeţului Cluj. Muzeul Naţional de Istorie al Transilvaniei, Cluj-Napoca 1992.

[5] A részletes elemzést lásd Vulpe 2012.

Dumitraşcu 1974.

Repertoriul: monumentelor naturii, arheologice, istorice, etnografice, de arhitectură şi artă din judeţul Bihor. Red. Sever Dumitraşcu. Comit. de Cultură şi Educaţie Socialistă al Jud. Bihor, Oradea 1974.

Gooss 1876.

Carl Gooß: Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 13. 1876. 3–138.

Kacsó 2011.

Carol Kacsó: Die frühe sächsische Präsenz in Baia Mare und in der Maramuresch. *Marisia* 31. 2011. 339–346

Lazăr 1998.

Valeriu Lazăr: Repertoriul arheologic al judţului Mureş, Târgu Mureş 1995. Petică/Zrínyi 1998 = M. Petică/A. Zrínyi, *Ephemeris Napocensis* 8. 1998. 305–312.

Luca 2004.

Sabin Adrian Luca: Repertoriul arheologic al judeţului Caraş-Severin. Bibliotheca Septemcastrensis 6. Ed. Economică, Bucureşti 2004.

Luca 2005.

Sabin Adrian Luca: Repertoriul arheologic al judeţului Hunedoara, Bibliotheca Septemcastrensis 14. Ed. Altip, Alba Iulia 2005.

Luca 2006.

Sabin Adrian Luca – Cosmin Suciu – Silviu Istrate Purece et al: Descoperiri arheologice din Banatul românesc – repertoriu. Bibliotheca Septemcastrensis 18, Altip, Sibiu – Alba Iulia 2006.

Luca–Gudea 2010.

Sabin Adrian Luca – Nicolae Gudea: Repertoriul arheologic al judeţului Sălaj. Bibliotheca Brukenthal 45. Ed. Altip, Sibiu 2010.

Luca–Pintér–Georgescu 2003.

Sabin Adrian Luca – Zeno Karl Pinter – Adrian Georgescu: Repertoriul arheologic al judeţului Sibiu. Bibliotheca Septemcastrensis 3. Ed. Economică, Bucureşti 2003.

Marţian 1909.

Iulian Marţian: Archaeologisch-prähistorisches Repertorium Siebenbürgens. *MAGW* 39. 1909. 321–358.

Marţian 1920.

Iulian Marţian: Repertoriu arheologic pentru Ardeal, Tipografia Naţională cu forţă motrice, George Matheiu, Bistriţa 1920.

Moga–Ciugudean 1995.

Vasile Moga – Horia Ciugudean: Repertoriul arheologic al judeţului Alba. Bibliotheca Musei Apulensis II, Muzeul National al Unirii, Alba Iulia 1995.

Müller 1859.

Friedrich Müller: Die Bronzealterthümer eine Quelle der älteren siebenbürgischen Geschichte. *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* 3. 1859. 333–382.

Németi 1999.

Németi János: Repertoriul arheologic al zonei Careiului. [The archaeological survey of Carei region. Nagykároly vidékének régészeti repertóriuma.] Bibliotheca Thracologica 28. Institutul Român de Tracologie, Bucureşti 1999.

Petică–Zrínyi 1998.

Mihai Petică – Andrei Zrinyi: Recenzie. Valeriu Lazăr, Repertoriul arheologic al judeţului Mureş. Editura Mureş, Târgu Mureş 1995. *Ephemeris Napocensis* 8. 1998. 305–312.

Roska 1942.

Márton Roska: Thesaurus Antiquitatum Transsilvanicarum, Tom I. Praehistorica. / Erdély régészeti repertóriuma I. Őskor. Erdélyi Tudományos Intézet, Kolozsvár 1942.

Vulpe 2012.

Alexandru Vulpe: Recenzie. Carol Kacsó, Repertoriul arheologic al judeţului Maramureş, Bibliotheca Marmatia 3, Editura Eurotip, Baia Mare 2011. *Dacia* 56. 2012. 197–200.

Tiberius Bader

Keltenmuseum Hochdorf
Keltenstraße 2, 71735 Eberdingen
Germany
e-mail: tib.bader@web.de

A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága munkatársainak 2012. évi publikációi

Almássy Katalin

1. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve LIV. Szerk. Istvánovits Eszter – Almássy Katalin. Nyíregyháza 2012. 365 p.
2. A Mátraszőlős–királydombi kelta temető I. A sírok leírása. [Celtic cemetery from Mátraszőlős–Királydomb I. Description of the graves.] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 71–215.

Báthori Gábor

1. Báthory István lengyel király három hadjárata Oroszország ellen. *Hepehupa* 11:4. 2012. 4–5.
2. A Báthory címerek kiállítás körútja Észak-Erdélyben 2012. szeptember 29. – november 8. között. *Bátor* 22:10–11–12. 2012. december 10.

Bene János

1. Tuzsér a XX. században. In: Tuzsér és a Lónyayak. A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Klicsu Ferenc. Tuzsér Nagyközségi Önkormányzat Képviselő-testülete, „Tuzsér Községért" Közalapítvány, Tuzsér 2012. 80–83.
2. Pistukám! In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstófürdő 2012. 39.
3. Húsz év a megyei önkormányzat kebelében. A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága munkássága az elmúlt húsz esztendőben. *Comitatus* 22: 207. 2012. január–február 13–15.
4. Milyen szakmai problémákat vet fel a megyei múzeumi szervezetek megszüntetése, az intézmények tulajdonosváltása? *Múzeumcafé* 6:30. (4) 2012. 27–28.
5. Kurucok között jártak a Magas-Tátrában. *KMo* 69: 220. 2012. szeptember 19. 6.
6. Beszámoló jelentés a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága 2011. évi tevékenységéről. [Report on the activity of the Directorate of Museums of Szabolcs-Szatmár-Bereg County in 2011.] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 15–51.
7. Nyíregyházi gyalogosok Ukrajnában a megszálló erők között (1941–1944). [Infantrymen from Nyíregyháza in Ukraine, as memebers of the occupational force (1941–1944).] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 315–325.

Bodnár Zsuzsanna

1. Hollóházi és telkibányai keménycserép edények a Sóstói Múzeumfaluban. [Steingutgefäße aus Hollóháza und Telkibánya im Freilichtmuseum in Sóstó.] In: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk. Tóth Arnold. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc 2012. 183–192.
2. Gyermek a családban – a bölcsőtől a bébikompig. *Néprajzi Hírek* 40:1. 2012. 15–17.
3. „…együtt lenni jó”. Népi gyermekjátékok a „Csoki” suliban. *Forgó* 13:1. 2012. május 9–10.
4. Múltidéző múltőrzés. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstófürdő 2012. 35–37.
5. Hej halászok, halászok. Az ősi mesterségünkről. *KMo* 69:133. 2012. június 8. 12.
6. Tranoscius. Az evangélikus énekeskönyvek jelentősége a népéletben. *Nyíregyházi Napló* 19:5. 2012. május 11. 8.
7. Március – Böjtmás hava. Gergely napja (március 12.) és Gyümölcsoltó Boldogasszony (március 25.) hagyományai. *Műsorkalauz* 20:3. 2012. március 24.
8. Május – Pünkösd hava. Májusfa – májfa – szerelemi ajándék. *Műsorkalauz* 20:5. 2012. május 28.
9. „Hej halászok, halászok…” Ősi mesterségünk a halászat című időszaki kiállítás margójára. [“Hey, fishermen, fishermen…” Side notes to the temporary exhibition “Fishing, our ancient trade”.] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 287–300.
10. „Nyögvenyelőtől a mákos loksáig.” A nyíregyházi tirpákok étkezési szokásai, népi ételei. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Nyíregyháza 2012. 50 p.

Bóna Bernadett, Rózsáné

1. Főnök! Kérdezhetek? In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstófürdő 2012. 46–48.
2. Dr. Páll István (PhD) megjelent munkáinak bibliográfiája. In: A Sósóti Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstófürdő 2012. 73–86.

Boros György

1. Szökő. Szökőnapi kiállítássorozat Nyíregyházán 1996, 2000, 2004, 2008. Városi Galéria, Nyíregyháza 2012. 49 p. (Társszerzők: Nagy Tamás, Síró Lajos, Soltész István)

Bősze Katalin, Nagyné

1. A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 99 p.
2. Tisztelt Igazgató Úr! Kedves Főnökünk! In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 11–12.

3. Mesélj még bácsi! Köszöntő gondolatok dr. Füzes Endre 80. születésnapja alkalmából. Összeáll. Szablyár Péter. Magyarországi Tájház Szövetség, Jósvafő 2012. 23.[1]

Cservenyák László

1. Mátészalka településszerkezet változásaihoz. [Wandel der Siedlungstruktur von Mátészalka.] In: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk. Tóth Arnold. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc 2012. 174–182.
2. Nyírcsaholy története és néprajza. Nyírcsaholy Község Önkormányzata, Nyírcsaholy 2012. 312 p.

Csiszár Sarolta, Felhősné

1. Szlovákiai Református Keresztyén Egyház V. Abaúj-tornai Református Egyházmegye II. Magyar református egyház javainak tára 19. Szerk. P. Szalay Emőke. Országos Református Gyűjteményi Tanács, Debrecen 2011. (Társszerző: Balla Terézia, Kovács István, Szabóné Hegedűs Gyöngyi, P. Szalay Emőke, Szaszák Malvin)

Holmár Zoltán

1. Főhajtás Móricz szülőházánál. *Vasárnapi Kelet* 15:36. 2012. szeptember 9. 1.
2. A Magyar Népmese Napja a Jósa András Múzeumban. *KMo* 69:231. 2012. október 2. 5.
3. Kiállták a Bessenyei Próbát a berceli diákok. *KMo* 69: 232. 2012. október. 3. 7.
4. A kiállítás Nyíregyháza után Rómában és Bécsben látható. *KMo* 2012. október 11. 4.
5. Egy másik felekezettel ismerkedtek a diákok. *KMo* 69:244. 2012. október 17. 4.
6. Őszi tárlat nyílik a Jósa András Múzeumban. *KMo* 69:245. 2012. október 18. 8.
7. Komár László utolsó fellépése Nyíregyházán. *KMo* 69:246. 2012. október 19. 7.
8. Nemzeti színű szélcsengő. *KMo* 69:253. 2012. október 29. 5.
9. A reformációra emlékezik a Jósa András Múzeum. *KMo* 69:253. 2012. október 29. 6.
10. Kiállítási vitrinben a raktár mélyén nyugvó ereklyék. *KMo* 69:255. 2012. október 31. 8.
11. Emlékfákat ültettek el a Mudrány kúria udvarán. *KMo* 69:260. 2012. november 7. 8.
12. A nyíregyházi Benczúr Gyula szobor hetvenéves. *KMo* 69:262. 2012. november 9. 12.
13. Történelemből vetélkedtek. *KMo* 69:273. 2012. november 22. 13.

Istvánovits Eszter

1. Nyíregyháza–Oros, Kánya-hegy-dűlő. *RKM* 2010. (2012) 308–309.
2. Hol a slag? In: Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 32–33.
3. A nagyberuházásokat megelőző régészeti kutatások néhány tanulsága Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. In: „Fél évszázad terepen.” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére 70. születésnapja alkalmából. Szerk. Kővári Klára – Miklós Zsuzsa. MTA Régészeti Intézete, Budapest 2011. 141–149.

[1] A kötet csak egy példányban jelent meg, amelyet az ünnepeltnek ajándékoztak.

4. Terra Scythica. Nemzetközi régészeti szimpózium az Altájban. *Magyar Tudomány* 173:1. 2012. 82–84. (Társszerző: Kulcsár Valéria)
5. Szkíták a „tarka hegyek" völgyében. Régészszemmel az Altajban. *História* 34:4. 2012. 12–14. (Társszerző: Kulcsár Valéria)[2]
6. Influence or Ethnic Presence? Old Problem – New Hypothesis. [Сарматы или германцы: влияние или этническое присутствие? Старая проблема – новая гипотеза.] In: Inter ambo maria. Northern Barbarians from Scandinavia towards the Black Sea. Inter ambo maria. Северные варвары на пути из Скандинавии к Чёрному морю. Abstracts of presentations. Simferopol 2012. 98–105. (Társszerző: Kulcsár Valéria)
7. Actual State of Research of the Csörsz- or Devil's Dyke. In: Identităţi culturale locale şi regionale în context european. Studii de arheologie şi antropologie istorică. Local and Regional Cultural Identities in European Context. Archaeology and historical anthropology. Bibliotheca Musei Porolissensis 13. Ed. Horea Pop – Ioan Bejinariu – Sanda Băcueţ-Crişan – Dan Băcueţ-Crişan. Editura Mega, Editura Porolissum, Cluj-Napoca 2010. (2012) 311–321. (Társszerző: Kulcsár Valéria)
8. Honfoglalók a Boszorkány-hegyen. In: Tuzsér és a Lónyayak. A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Klicsu Ferenc. Tuzsér Nagyközségi Önkormányzat Képviselő-testülete, „Tuzsér Községért" Közalapítvány, Tuzsér 2012. 6–9. (Társszerző: Németh Péter)

Jakab Attila

1. Apagy, református templom. *RKM* 2010. (2012) 163–164. (Társszerző: Németh Péter)
2. Döge, Gurítódomb. *RKM* 2010. (2012) 214.
3. Ibrány, Rozmaring utca 84. *RKM* 2010. (2012) 241–242.
4. Kisvarsány, Körtélyes-gáttól keletre. *RKM* 2010. (2012) 262.
5. Nyírtass, Pátrohai elágazástól DK-re. *RKM* 2010. (2012) 312.
6. Újfehértó, Kossuth utca. *RKM* 2010. (2012) 390.
7. Szenzációs leletet rejtett a föld. *KMo* 69:166. 2012. július 17. 1.
8. Beszámoló a Tarpa határában előkerült honfoglalás kori sírról. *Esze Tamás Népe* 3:3. 2012. ősz 1.
9. Avar kori település Kisvárda határában. *Kisvárda újság* 24:2. 2012. március 12.

Kállai Beatrix

1. Apró figyelmességek. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 58.

Lakatos Bernadett, Vécseiné

1. 60 éves lett a főnökünk?! In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 72.

[2] A tartalomjegyzékben Ősi népek a „tarka hegyek" völgyeiben címmel.

Madár Xiména

1. A zseniális szobrász, Osváth Imre emlékére. *KMo* 69:278. 2012. november 28. 12.
2. Mácsai István (1922–2005). In: Mácsai. Mácsai István emlékkiállítás. A Jósa András Múzeum képzőművészeti katalógusai 60. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza 2012. 5.
3. Derkovits Gyula (1894–1934). In: Remekművek IV. Derkovits Gyula emlékkiállítás. A Jósa András Múzeum képzőművészeti katalógusai 61. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza 2012. 5.

Mester Andrea

1. Piricse, Egyesült Erő TSZ-től délre. *RKM* 2010. (2012) 332.

Mohácsi Endre

1. Megismerni a mozzanatokat. *KMo* 69:39. 2012. február 15. 7.
2. Az első benzintöltő állomás Nyíregyházán. [The first pertrol station in Nyíregyháza.] *NyJAMÉ* LIV. 2012. 339–345.
3. „…az magyar úgy termett az hadakozásra, mint az madár az repülésre.” Adalékok a tiszántúli kapitányság történetéhez az 1610-es években. *SzSzBSzle* 47:3. 2012. 57–62.

Németh Erika

1. Jönnek „Veráék”. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 34. (Társszerzők: Szinyéri Péterné, Takácsné Varga Ágnes)

Németh Péter

1. Apagy, református templom. *RKM* 2010. (2012) 163–164. (Társszerző: Jakab Attila)
2. Szabolcs, az Árpád-kori megyeszékhely Szűz Mária tiszteletére szentelt „monostora”. In: Laudator temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Szerk. Tari Edit – Tóth Endre. Balassa Bálint Múzeumért Alapítvány, Esztergom – Martin Opitz Kiadó, Budapest 2010. (2012) 269–276.
3. Elindultunk. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstó 2012. 24–27.
4. Honfoglalók a Boszorkány-hegyen. In: Tuzsér és a Lónyayak. A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Klicsu Ferenc. Tuzsér Nagyközségi Önkormányzat Képviselő-testülete, „Tuzsér Községért” Közalapítvány, Tuzsér 2012. 6–9. (Társszerző: Istvánovits Eszter)
5. A Rozgonyiak és familiárisaik. A Tuzsériak. Tuzsér a középkorban. In: Tuzsér és a Lónyayak. A 2012. május 25-én megrendezett tudományos konferencia előadásai. Szerk. Klicsu Ferenc. Tuzsér Nagyközségi Önkormányzat Képviselő-testülete, „Tuzsér Községért” Közalapítvány, Tuzsér 2012. 10–13.

Páll István

1. Elvetélt kísérlet a cigándi árvizek elhárítására a 18. század utolsó harmadában. [An Aborted Flood Defense Attempt at Cigánd in the Last Third of the 18th Century.] In: Néprajz – muzeológia. Tanulmányok a múzeumi tudományok köréből a 60 éves Viga Gyula tiszteletére. Szerk. Tóth Arnold. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Múzeumi Igazgatóság – Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, Miskolc 2012. 560–566.
2. „Füzesbandizmusok." Köszöntő gondolatok dr. Füzes Endre 80. születésnapja alkalmából. Összeáll. Szablyár Péter. Magyarországi Tájház Szövetség, Jósvafő 2012. 23.[3]

Pintye Gábor

1. Csenger, Német-tag. *RKM* 2010. (2012) 206.
2. Gacsály határa. *RKM* 2010. (2012) 230–1.
3. Garbolc határa. *RKM* 2010. (2012) 232.
4. Ibrány határa. *RKM* 2010. (2012) 242.
5. Mérk, Verpesz. *RKM* 2010. (2012) 287.
6. Nagyecsed határa. *RKM* 2010. (2012) 297.
7. Nyírbátor határa. *RKM* 2010. (2012) 308.
8. Nyírgyulaj, Tégla-Szén-dűlő. *RKM* 2010. (2012) 310.
9. Nyírvasvári, Nyírbátor–Vasvári folyás. *RKM* 2010. (2012) 312.
10. Tiborszállás határa. *RKM* 2010. (2012) 374–375.
11. Tiszavasvári, Nánási utca 5. *RKM* 2010. (2012) 381–382.
12. Ura, Templomdomb. *RKM* 2010. (2012) 389.
13. Ura határa. *RKM* 2010. (2012) 389–390.
14. Egy kallódó őskori csontfésű Békés–Pováddombról. [A prehistoric bone comb from Békés-Pováddomb.] *Ősrégészeti levelek* 12. 2010. (2012) 48–52.
15. Egy elfeledett sírról, avagy a Szeged–kundombi avar temető „különce". (A 260. sír) In: Hadak útján. A népvándorláskor kutatóinak XIX. konferenciája. Tanulmányok 3. Szerk. Bíró Szilvia – Tomka Péter. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr 2011. (2012) 71–81.

Scholtz Róbert

1. Scythian Age Burials at Tiszalök. In: Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Ed. Berecki Sándor. MEGA, Târgu Mureş 2012. 77–100.
2. Nagykálló, Ladány-dűlő. *RKM* 2010. (2012) 298.
3. Nyíregyháza, Örökösföld. *RKM* 2010. (2012) 310.
4. Nyírmeggyes határa. *RKM* 2010. (2012) 310.
5. Tiszanagyfalu, Nagy-laposi-csatornától délre. *RKM* 2010. (2012) 381.

[3] A kötet csak egy példányban jelent meg, amelyet az ünnepeltnek ajándékoztak.

Szabó Tamás

1. Vasárnap este. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 64.

Szathmáry László

1. Scythian Age Human Skeletae Remains form Tiszalök. In: Iron Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin. Ed. Berecki Sándor. MEGA, Târgu Mureş 2012. 101–104.
2. A Tiszántúl népességének rekonstrukciója a 8–11. század között. [Summary.] Tempora Obscura, Sötét idők falvai. Szerk. Kolozsi Barbara – Szilágy Krisztián Antal. Régészeti Tár 1. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen 2011. (2012) 253–266. (Társszerzők: Lenkey Zsuzsanna, Csóri Zsuzsanna, Holló Gábor)
3. A rekonstruált testmagasság jelentősége az újkőkori népességeknél. A Magyar Biológiai Társaság XXIX. Vándorgyűlése. Előadások összefoglalói. Szerk. Penksza Károly – Surányi Dezső – Gyenis Gyula – Urbányi Béla. Magyar Biológiai Társaság, Budapest 2012. 45–46.
4. A Tiszántúl népességeinek kraniometriai diverzitása a 8–13. században. A Magyar Biológiai Társaság XXIX. Vándorgyűlése. Előadások összefoglalói. Szerk. Penksza Károly – Surányi Dezső – Gyenis Gyula – Urbányi Béla. Magyar Biológiai Társaság, Budapest 2012. 47–56. (Társszerzők: János István, Szűcs László, Molnár Mónika)

Szinyéri Péterné

1. Jönnek „Veráék”. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 34. (Társszerzők: Takácsné Varga Ágnes, Dankóné Németh Erika)

Ulrich Attila

1. Bocskai István zempléni főispán elkobzott birtokai 1672-ben. [The Confiscated Estates of István Bocskai, Supremus Comes of Zemplén County in 1672.] In: Birtokosok és birtokok. Discussiones Neogradienses 12. Szerk. Szirácsik Éva. Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet, Salgótarján 2012. 9–16.
2. Gazdasági örökség, spekuláció, kiútkeresés és válság a Rákóczi-szabadságharc alatt. *Századok* 146:4. 2012. 799–813.

Varga Ágnes, Takácsné

1. Jönnek „Veráék”. In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 34. (Társszerzők: Szinyéri Péterné, Dankóné Németh Erika)

Varga János

1. Mennyi aljasság. Recenzió Szirmai Péter Mániákus bibliofília. Hungarovox Kiadó, Budapest 2011. kötetéről. *Partium* 21. 2011. tavasz 85–87.
2. „…Idő: borongós. 0/-3…” A kéziratosság és az emlékezet rögzítése Ujhelyi Tivadar naplóiban. *Partium* 21. 2011. nyár 105–109.

Vattai Anikó, Mártonné

1. Mit írjak? In: A Sóstói Múzeumfalu építője. 60 éves dr. Páll István. Szerk. Nagyné Bősze Katalin. Múzeumfalu Baráti Köre, Nyíregyháza–Sóstói Múzeumfalu 2012. 61.

Vofkori Mária

1. A karácsonyi hangyalka. Kesernyés mese – édeskés rajzokkal. Pallas-Akadémia Kvk., Csíkszereda 2012. 16 p.
2. A karácsonyi hangyalka. Kesernyés mese – édeskés rajzokkal. (Novella) *Látó* 23:1. 2012. 59–63.
3. Nyíregyháza – halk töprengések. (Kisesszé) In: A város (vissza)vár. Életképek Nyíregyházáról. Szerk. Bodnár István – Karádi Zsolt. Örökségünk, Nyíregyháza 2012. 7–10.
4. Az elköszönő vakond, Karácsony, A kisállomáson. (Versek) *Látó* 23:12. 2012. 56–59.

Összeállította: Laskayné Szőlősi Katalin

e-mail: kbordoi@freemail.hu

The archaeological research on ethnic phenomena and the social sciences

Gheorghe Alexandru Niculescu

Archaeologists get their knowledge about ethnic phenomena in two ways. By using the knowledge embedded in their research tradition or by borrowing knowledge from elsewhere, from other traditions of archaeological research, from historical research or directly from the social sciences. The second course of action is now taken by a growing number of archaeologists educated in local culture history research traditions, like Sebastian Brather or Florin Curta, who are aware that assumptions about ethnicity taken for granted by their colleagues are fragile and, to a great extent, shaped by nationalist representations of society. They are encouraged by the current ideology of interdisciplinarity, which presents contacts between disciplines as fruitful cooperation within the pacific world of scientific research, imagined to share not only some basic commitments which make it different from common knowledge, but also the same view about what is to be known and what is worth knowing about it, differing only in the methods employed. The various disciplines are imagined as complementary, each particular form of scientific knowledge being supposed to fit into the coherent big picture of an objective reality.[1]

This irenic representation of the scientific world ignores some facts. Many disciplines compete in their attempts to understand humanity, for instance interpretive social sciences with evolutionary anthropology,[2] or the normatively inclined political scientists with the social scientists who try to understand what happens, not to imagine what should happen. This competition can go up to denying the scientific character of what the opponent does.[3]

Some disciplines are more important than others. Archaeologists from my research tradition believe that history is more important than archaeology and that mathematics or physics are more important, scientifically more accurate and intellectually more demanding than both history and archaeology. In an interdisciplinary encounter, a molecular biologist has certainly more chances to impose his or her views on humanity to an archaeologist, especially in an encounter with one educated in the culture history tradition, because of a deep-seated belief, seldom developed into something specific, that there is more to ethnicity than culture.

Those culture history archaeologists who believe that what was good yesterday is no longer so today do not provide any information on how and why this change in their views happened, thus showing the lack of reflexivity characteristic for their tradition of research, and tell nothing about

---

[1] For the debate about the unity/disunity of science see Galison– Stump 1996.

[2] This competion is alive in the debates between postprocessual and evolutionary archaeologists. For recent attempts at reconciliation see Riede 2005. and Cochrane–Gardner 2011.

[3] See, for instance, Bourdieu 1977. 87 on political science.

how they managed to select from the huge amount of literature dedicated to ethnic phenomena – a literature which they were trained to ignore – what is both relevant for their concerns and viable in the context of the social sciences. Not only the mystery surrounding such interdisciplinary practices is unsettling. The heteronomous knowledge is introduced to fellow archaeologists, knowing that they have little or no means of judging its quality. That is why many of them are so reluctant to accept what is supported by an authority – "the social sciences", "the anthropological research" and so on – they cannot recognise without losing faith in what they know a scientist should do: trust only what he or she knows according to the norms and practices of one's own scientific tradition.[4]

In most cases, archaeologists who wish to use knowledge about ethnic phenomena from the social sciences take information either from syntheses written by social scientists as introductory texts (e.g. Eriksen 1993. or Banks 1996.) or from other archaeologists who claim to have an accurate understanding of the social sciences (Jones 1997.), assuming that such readings give access to the most important trends of the research on ethnic phenomena.

The importation of knowledge by archaeologists is seriously affected by an unrecognised problem: how can one without training in the social sciences properly understand what social scientists write?

Contrary to what many people think, there are a lot of misunderstandings in the scientific world, most of them being generated by the conflicts between what the reader believes and what he or she is reading.

I will take as an example the following text:

"Since the historical provenance of any assemblage of culture traits is diverse, the viewpoint also gives scope for an 'ethnohistory' which chronicles cultural accretion and change, and seeks to explain why certain items were borrowed. However, what is the unit whose continuity in time is depicted in such studies? Paradoxically, it must include cultures in the past which would clearly be excluded in the present because of differences in form – differences of precisely the kind that are diagnostic in synchronic differentiation of ethnic units" (Barth 1969. 12).

When I first read this, at the beginning of the 1990s, I did not understand what the author meant. Only a few years ago I understood what was so difficult to understand and why it was so difficult.[5] Barth denies the sense of a long-term history of an ethnic unit. This opinion tends to be beyond the reach of someone like me, trained to believe that peoples are the movers and shakers of history and that the history of a nation is the most natural thing to do and the main task of a historian. This passage was for me obscure because my beliefs made difficult for me to understand F. Barth's

[4] This is probably what V. Bierbrauer thinks when he writes about engaging ethnic interpretation "von 'unten', also meinem Fachverständnis entsprechend von der archäologischen Quelle (Funde und Befunde) zur Aussage" (Bierbrauer 2004. 49). The novelties are more palatable when they are presented as coming not only from the social sciences but also from the historical research, as S. Brather does (2008. 1), because of the constitutive subordination of culture history archaeology to history.

[5] See Bourdieu 2003. 19, agreeing with Ludwig Wittgenstein's observation that our perception of reality is hampered more by our will than by the limits of our intellect.

radical proposal to change how we think about ethnic phenomena. I thought that his main contribution was the emphasis on the subjective character of ethnicity.[6]

Misunderstandings happen not only in the contact between disciplines. They also happen among social scientists and a remark made by one of the most famous anthropologists of the last fifty years, Clifford Geertz, in 2002 (published in 2005), shows how a misunderstanding can have a long and successful career. In a comment to a paper of Ulf Hannerz, in which Hannerz referred to the well known "primordial attachments", a notion used by Geertz in an article published in 1963, Clifford Geertz rejoices that someone has finally understood what he meant.[7] This widespread misunderstanding – which owes its remarkable success in part to its presence in introductory texts written by social and political scientists, has lead to the labelling of Clifford Geertz as a primordialist, someone who believes that ethnic identities are anterior to other identities. If so many social scientists have misunderstood Geertz for almost 40 years, what is the chance that archaeologists get him right? Archaeologists should be more prudent when presenting what they have understood from the social sciences to their colleagues. They should offer information on how they have acquired this knowledge, on its workings in the context that generated it and should put their interdisciplinary dispositions to good use by showing what they know about ethnicity first to social scientists and then to archaeologists. This might seem extravagant, but it is nothing else than the extension from artefacts to scientific ideas of a central concern for any archaeologist, the recording and analysis of the contexts.

Even if we assume that we properly understand what the social scientists write about ethnicity, our interdisciplinary practices can hurt the autonomy of archaeology as a scientific discipline, that is its capacity to produce new knowledge. If our knowledge about ethnic phenomena taken from the social sciences is made of definitions of what those phenomena are, and, in order to use them, we assume they have always been, how can we produce more than an illustration of what we have understood, how can we offer to the social scientists something they do not already know?

For a long time archaeologists have used the notion of archaeological culture as the tool for understanding ethnic phenomena from the past and many are still doing this, thus confirming a view which was current in the social sciences a century ago. We can try to replace this view with more recent ones, but our interdisciplinary practices suggest that we will still be illustrating old knowledge,

---

[6] A similar understanding can be found in Curta 2001. 19 and 166–167, and Brather 2004. 3 (Brather does not mention F. Barth but he is clearly aware of his ideas, probably found mainly in the writings of Siân Jones and Walter Pohl). There is no mention of ethnicity as subjective in Barth 1969. He refers to "self-ascription", associated in his definition of ethnic groups with "ascription by others" (Barth 1969. 13) and when I first read his paper there was nothing in my mind to contradict the common knowledge notion that the self is subjective. Now I have problems with this. See Bourdieu 2003. 194: "…[le] corps isolé…[a] la propriété (biologique) d'être ouvert au monde…susceptible d'être conditionné par le monde…il est soumis à un processus de socialisation dont l'individuation même est le produit, la singularité du 'moi' se forgeant dans et par des rapports sociaux" and his reference to P.F. Strawson's notion of "collectivist subjectivism". See also Strawson 1985. 22: "…it is in the highest degree improbable that one is unique among members of one's species in being the enjoyer of subjective states, and of the kind of subjective states one does enjoy in the kind of circumstances in which one enjoys them".

[7] See Geertz 2005. 113 on his "primordial attachments" "[w]hich, praise be to God, someone has finally gotten right: They are not natural givens or frozen history or the return of the repressed; they are cultural perceptions". This is a reaction to Hannerz 2005. 91: "...Geertz's actual understanding of primordialism seems rather different from what it may occasionally have been taken to be. Those primordial attachments...are *assumed* givens,...which means, in a latter-day vocabulary, that primordialism is indeed socially constructed....". See also Florin Curta (2001. 15) who, without referring to Geertz, embraces an understanding of ethnicity as "the social construction of primordiality". The misunderstanding is present in the book written by Siân Jones on the archaeology of ethnicity, and used by many archaeologists less familiar than her with the social science research on ethnic phenomena: see Jones 1997. 65, after a long quotation from Geertz 1963.: „Hence, it is argued that primordial bonds between individuals result from the givens of birth—'blood', language, religion, territory and culture – which can be distinguished from other social ties on the basis of the 'ineffable and unaccountable' importance of the tie itself. Following Shils and Geertz, primordial attachments are involuntary and possess a coerciveness which transcends the alliances and relationships engendered by particular situational interests and social circumstances".

because of the significant time gap between the moment when a new perspective on ethnicity gains recognition in the social sciences and the moment when archaeologists accept it, after being filtered by introductory textbooks and by the structures of authority of each archaeological research tradition. The case of the already mentioned introduction by Fredrik Barth can be used as an argument. As far as I know, it was first mentioned by archaeologists 8 years later, in an issue of Norwegian Archaeological Review.[8] Then more archaeologists discovered the introduction in the late-1980s and in the 1990s, especially after Siân Jones published her book, where it receives a lot of attention. I am still looking for an archaeologist who has read the introduction and comments on the already mentioned paragraph, where Barth sees a history of ethnic units as meaningless.[9]

The practice of importing authoritative knowledge from the social sciences leads to the following disturbing situation: culture history archaeologists who refuse to use it, because they rely on the knowledge at work in their research traditions, on what they consider stable routines and on their empirical knowledge about the archaeological data, lose ground by defending what can no longer be defended against the social sciences, the idea of a humanity divided into ethnic cultures. By doing so they are defending the autonomy of their discipline. Competitors from the same or other research traditions can easily dismiss their interpretations by employing fashionable statements on ethnicity, easy to find in introductory textbooks. This seems to be a situation in which the good scientists are wrong and the bad scientists are right.

Social scientists usually investigate the present and the recent past. Archaeologists who oppose the use of the knowledge they produce believe this knowledge is irrelevant because it does not come from a study of the past and therefore it cannot be applied to the it.[10] This is a major research question and archaeologists who use knowledge about ethnic phenomena produced by the social sciences usually ignore it. I believe both sides are wrong, mainly because they misunderstand what the social sciences can offer. Both sides expect definitions, namely of what ethnic phenomena are, but what they are depends on the larger social context and can be established only empirically not theoretically. We cannot predict someone's behaviour from his or her ethnic identity. The function of the definitions used by the social sciences is to orientate the research towards fruitful perspectives, not to give a condensed representation of the social reality, something similar to what some people expect to find in a common dictionary. The social sciences have difficulties in saying whether ethnic phenomena were or not important, or even existed, 2000 years ago. The distant past is simply not their concern because they were conceived for different goals and their practitioners are not trained to deal with it. But we can expect from them ways of approaching past social phenomena similar to current ethnic phenomena. There is no easy answer to the question of how can we say whether indeed they are similar and what is this similarity made of. We are usually tricked by the resemblance to the present suggested by the ancient sources. They use names of *ethne* and *gentes*, they ascribe behaviours to them and we assume that these are ethnic groups. But we know, not only from the social scientists, that groups having a name, a tradition about their origins and common behaviours can be very different, from aristocratic families to football clubs.

[8] In two papers (Håland 1977. and Kleppe 1977.), the first commented by J. Desmond Clark, Bruce Trigger, Fritz Wendorf, Anthony Marx, and Joel Shiner, the second by Knut Bergsland, William Fitzhugh, Povl Simonsen, Ericka and Knut Helskog.

[9] I have come across only one historian who quotes the paragraph, finding it relevant for his interest in the identity and continuity of the Hellenic and other newcomer groups in Ptolemaic Egypt (Gourdiaan 1988. 11)

[10] See, for instance, Bierbrauer 2004. 57, n. 78, where S. Brather's use of an article dedicated to the ethnographical study of clothing, written by Gitta Böth, is qualified as misguided because: "sie sich als Volkskundlerin ausdrücklich auf rezente neuzeitliche Befunde bezieht."

If archaeologists want to understand ethnic phenomena from the past, they have to pay attention to what is important for the social scientists. We have to do that because whatever social scientists say about ethnic phenomena has full meaning only in the context created by the social sciences. Not only ethnicity looks different to them than to us, the whole humanity looks different. If we continue our interdisciplinary practices, our short incursions in search for what seems useful and authoritative, we will perpetuate the subordinate position of archaeology among the disciplines, we will continue to offer information to those historians who still believe peoples are the main actors of history and to the politicians who use our work for identity politics.

This view about what I think is a desirable future for archaeology is supported by the growing tendency to make history itself a social science and social sciences historical. I would begin such a transformation not by importing more knowledge for what we think we need, for instance, for the identification of ancient peoples, but by comparing our goals and those of the social sciences. We should pay more attention to what the social scientists believe are their most important tasks. One of them, for instance, is that of dealing with the reification of human realities, a problem recognised by few archaeologists (for instance Brather 2004. 109). We have to avoid, "the apprehension of human phenomena as if they were things, that is, in non-human or possibly suprahuman terms… the apprehension of the products of human activity as if they were something other than human products – such as facts of nature, results of cosmic laws, or manifestations of divine will. Reification implies that man is capable of forgetting his own authorship of the human world… The reified world is, by definition, a dehumanised world" (Berger–Luckmann 1966. 106). This task is now more important than ever because of the growing influence of common knowledge, especially of the politically authorised versions of it in which reification is the main instrument of legitimation and mobilisation. One of the many problems created by reification is that it makes us believe that human groups are primary and relations between them secondary, that they exist without these relations (Strathern 1996. 51). This offers us a better chance to understand Fredrik Barth's remark: "[t]o think of ethnicity in relation to one group and its culture is like trying to clap with one hand" (1994).

References

Banks 1996.
Marcus Banks: Ethnicity: anthropological constructions. Routledge, London 1996.

Barth 1969.
Fredrik Barth: Introduction. In: Ethnic groups and boundaries. The social organisation of culture difference. Ed. Fredrik Barth. Universitetsforlaget – Little, Brown & Co., Bergen–Boston 1969. 9–38.

Barth 1994.
Fredrik Barth: Ethnicity and the concept of culture. Marrett Lecture held at Exeter College, Oxford, on April 29, 1994. Retrieved April 18, 2001 from http://data.fas.harvard.edu/cfia/pnscs/DOCS/s95barth.htm

Berger–Luckmann 1966.
Peter Berger – Thomas Luckmann: The social construction of reality: a treatise in the sociology of knowledge. Penguin, Harmondsworth 1966.

Bierbrauer 2004.
Volker Bierbrauer: Zur ethnischen Interpretation in der frühgeschichtlichen Archäologie. In: Die Suche nach den Ursprüngen. Von der Bedeutung des frühen Mittelalters. Hrsg. Walter Pohl. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 2004. 45–84.

Bourdieu 1977.
Pierre Bourdieu: Questions de politique. *Actes de la recherche en sciences sociales* 16. 1977. 55–89.
Bourdieu 2003.
Pierre Bourdieu: Méditations pascaliennes. Seuil, Paris 2003.
Brather 2004.
Sebastian Brather: Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie. Geschichte, Grundlagen und Alternativen. Walter de Gruyter, Berlin 2004.
Brather 2008.
Sebastian Brather: Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Einführung. In: Zwischen Spätantike und Frühmittelalter: Archäologie des 4. bis 7. Jahrhunderts im Westen. Hrsg. Sebastian Brather. Walter de Gruyter, Berlin 2008. 1–9.
Cochrane–Gardner 2011.
Ethan Cochrane – Andrew Gardner (eds): Evolutionary and interpretive archaeologies: a dialogue. Left Coast Press, Walnut Creek 2011.
Curta 2001.
Florin Curta: The making of the Slavs: history and archaeology of the Lower Danube Region, ca. 500–700. Cambridge University Press, Cambridge 2001.
Eriksen 1993.
Thomas Hylland Eriksen: Ethnicity and nationalism: anthropological perspectives. Pluto Press, London 1993.
Galison–Stump 1996.
Peter Galison – David J. Stump (eds): The disunity of science: boundaries, contexts, and power. Stanford University Press, Stanford 1996.
Geertz 1963.
Clifford Geertz: The integrative revolution : primordial sentiments and civil politics in the new states. In: Old societies and new states: the quest for modernity in Asia and Africa. Ed. Clifford Geertz. Free Press of Glencoe/Collier-Macmillan, New York/London 1963. 105–157. Reprinted in: Geertz Clifford: The interpretation of cultures. Basic Books, New York 2000 (first published in 1973). 255–310.
Geertz 2005.
Clifford Geertz: Commentary. In: Clifford Geertz by his colleagues. Eds. Richard A. Schweder – Byron Good. University of Chicago Press, Chicago 2005. 108–124.
Goudriaan 1988.
Koen Goudriaan: Ethnicity in Ptolemaic Egypt. J. C. Greben, Amsterdam 1988.
Håland 1977.
Randi Håland: Archaeological classification and ethnic groups: A case study from Sudanese Nubia. *Norwegian Archaeological Review* 10. 1977. 1–17.
Hannerz 2005.
Ulf Hannerz: Speaking to large issues. The world, if it is not in pieces. In: Clifford Geertz by his colleagues. Eds. Richard A. Schweder – Byron Good. University of Chicago Press, Chicago 2005. 89–97.
Jones 1997.
Sîan Jones: The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present. Routledge, London 1997.

Kleppe 1977.
Else Johansen Kleppe: Archaeological material and ethnic identification. A study of Lappish material from Varanger, Norway. *Norwegian Archaeological Review* 10. 1977. 32–45.
Riede 2005.
Felix Riede: Darwin vs. Bourdieu, Celebrity Deathmatch or Postprocessual Myth? Prolegomenon for the Reconciliation of Agentive-Interpretative and Ecological-Evolutionary Archaeology. In: Investigating Prehistoric Hunter-Gatherer Identities: Case Studies from Paleolithic and Mesolithic Europe. Eds. H. Cobb – S. Price – L. Grimshaw – F. Coward. Archaeopress, Oxford 2005. 45–64.
Strathern 1996.
Marilyn Strathern: 1989 debate: the concept of society is theoretically obsolete. For the motion (1). In: Key debates in Anthropology. Ed. Tim Ingold. Routledge, London, 1996. 50–55.
Strawson 1985.
Peter F. Strawson: Skepticism and Naturalism: Some Varieties. The Woodbridge Lectures 1983. Methuen, London 1985.

Gheorghe Alexandru Niculescu

Vasile Pârvan Institute of Archaeology
Henri Coandă 11
Bucharest 010667
Romania
e-mail: alec_niculescu@yahoo.com

Az etnikai jelenségek régészeti kutatása és a társadalomtudományok

A társadalomtudományokból importált dekontextualizált ismeretek félreértéseket generálnak és a kultúrtörténeti régészetet hagyományosan alávetettként kezelik. Ebben a helyzetben a régészet képtelen újabb ismereteket produkálni a társadalmi tények tekintetében. Objektiválnunk kell az indokainkat, ha az importált tudást és a releváns dolgok kiválasztásának módszereit használjuk. Nagyobb figyelmet kell fordítanunk azokra a kontextusokra, amelyekben az általunk használt fogalmak generálódnak és működnek, és össze kell vetnünk a saját céljainkat a társadalomtudósokéval.

Gheorghe Alexandru Niculescu

Institutul de arheologie "Vasile Pârvan"
Henri Coandă 11
Bucureşti 010667
România
e-mail: alec_niculescu@yahoo.com

Maeotian Plastic Arts: Nomadic Influence Or Nomadic Order?

Boris Raev

The mechanism and dynamics of relationship between nomadic and sedentary population of the Barbarian periphery of the Classical world were not subject of a special research. For ancient authors, any events in Barbaricum that were not directly tied with the Classical world laid outside of their interests. However, the interaction between the sedentary and nomadic tribes beyond the frontier of the Classical world becomes apparent from the objects produced by the sedentary population, found in the nomadic graves.

As a rule, the archaeologists recognise the existence of "exchange" between the sedentary and nomadic people by grave-goods. Pottery made on numerous settlements is frequent (Anfimov 1985. 82ff.), while manufacture of beads, glass or metal costume decorations and metal vessels on settlements is unknown; the latter objects were imported to the inhabitants of the steppe from the cities of the North Pontic or were received through the direct contacts of the nomads with the Classical world.

The Kuban River region is the most suitable area for the creation of the theoretical model of the relationship between nomadic and sedentary populations, and for the defining these relationship in archaeological context. For eight centuries, from the 4th century BC to the 4th century AD farming population co-existed in the region with different nomadic tribes. The former had left numerous settlements along the banks of the large rivers – Kuban, Laba, Urup, Kirpili etc. (Kameneckij 2000a., Kameneckij 2000b. 74ff.), the latter had left numerous kurgans in the steppe built within immediate proximity to the settlements of the Maeotae. In the Middle Kuban and Lower Laba regions, ancient Maeotian settlements were located extremely closely; the distance between their "citadels" do not exceed several hundred meters. With reference to the top terraces of the right banks of these two rivers, it is possible to speak about the "habitation belt" that stretches for several tens of kilometres. Moreover, considerable part of kurgans was erected not only next to the ancient settlements, but sometimes directly in their cemeteries. In the steppe, there is a slightly larger number of kurgans which are located nearby the rivers, but the concentration of the kurgans around the Maeotian settlements is significantly higher.

In archaeological literature, a group of kurgans located on the right bank of the Kuban received the name of "Golden Cemetery" (Gushchina-Zaseckaja 1994.). The study of the excavated kurgans at the end of the 19th – beginning of the 20th centuries revealed, that the majority of the mounds were erected over the graves dated from the 1st century BC to the firsts centuries AD, i.e. they are contemporary with the settlements.

The kurgan graves, as well as the graves in the cemeteries of the ancient settlements, have similar sets of grave-goods. They include locally manufactured pottery, weapons, horse harness and

prestige goods seized by the nomads during their Transcaucasian forays, such as jewellery, metal and glass vessels. Large number of the warrior graves in the cemeteries of the sedentary population contradicts the opinion about exclusively agricultural and peaceful nature of the local Maeotae. It is more likely that the graves reflect the symbiosis between the arrived nomads and local population which got involved into the military enterprises of the nomads.

The basic source for the reconstruction of the interconnections between the nomads and settled farmers in the region is archaeological evidence. For several years, the Kazanskij-1 settlement in the Middle Kuban region has been excavated by the archaeological expedition of the Rostov

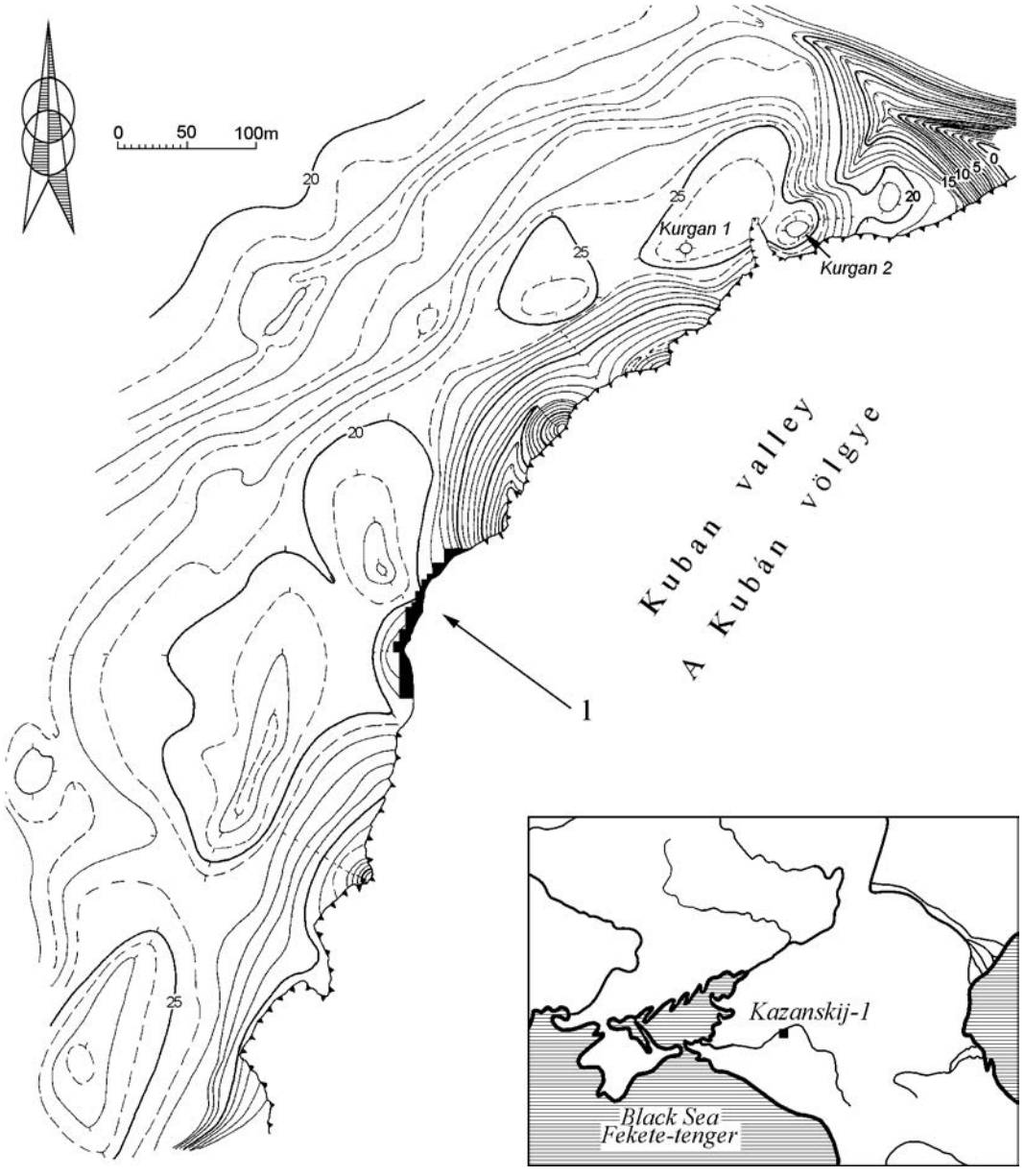

Fig. 1
Location of the Kazanskij-1 settlement

1. kép
A Kazanszkij-1 telep helyzete

University. The settlement is among the largest ones in this region. It stretches 700 meters along the river bank and is ca. 300 meters wide. Kuban has washed away about 1/10 part of the settlement including parts of two "citadels" separated by deep and wide ditches (Fig. 1).

Ancient narrow and deep ditches that were filled in the process of the expansion of the settlement's area were explored and ca. 1000 sq.m of the settlement were excavated. The section with cultural remains demonstrated uniform strata sequence for the whole territory of the site.

The thickness of this layer consisting of ash mixed with pieces of plaster riches 2.5–4.8 m. There were found two pottery kilns (Raev 2012. 209–212) and about 200 storage pits. However, there was no possibility to trace the remains of constructions because the houses were built mainly of clay, the constructions supported by wooden poles.

During seven years of work at the settlement, over 10,000 pieces of profiled shards have been collected. Grey wheel-made, burnished bowls, jugs and pots constitute the larger part of the vessels. Sinopa amphorae (Shelov 1978. 18ff.) date the ancient settlement from the beginning of the 2nd – to the middle of the 3rd century AD. Kazanskij-1 settlement existed for a short interval lasting less than 150 years, and finds from the settlement's layers can be used for the dating of the graves of the steppe kurgans.

The pottery from the Kazanskij-1 settlement includes though not large but an extremely significant group that attests to close connections of the settlement's inhabitants with nomads from the neighbouring area. These are clay vessels decorated with zoomorphic motifs. Typically, the vertical handles of jugs are shaped as animals. For the first time, zoomorphic motifs on clay ware appeared in the steppe zone of the North Pontic region in the last centuries BC (Abramova 1984.). In this region, such vessels became typical finds in Sarmatian graves of the 1st–3rd centuries AD (Kapustina 2010. 86).

The group of ceramic vessels of the first centuries AD with zoomorphic details has been attributed to the influence of the Sarmatians (Kastanajan 1951.). An alternative view on the Transcaucasian origin of the zoomorphic motifs was not sufficiently corroborated (Abramova 1984.). The former opinion is generally accepted and well-supported (Kastanajan 1951., Marchenko 1996., Kapustina 2010.)

In my opinion, we can explain the appearance of vessels with zoomorphic decoration in Eastern Europe by the arrival of nomadic peoples from Central Asia to the region. Similar decoration is known on the pottery from the settlements and graves of the Dzhetyasar Culture in the northern part of the ancient delta of the Syr-Darya river, east of the Aral Sea (Levina 1992. 69, Pl. 25).

Scholars underline the difficulties in identifying specific kinds of animals based on zoomorphic images (Kosjanenko 2008. 79). On the Kazanskij-1 settlement, the top parts of vertical handles of small vessels are made in the shape of ram's (Fig. 2: 6, 7), dog's (?) (Fig. 2: 4) and elk's (Fig. 2: 1) head. Sometimes, there is a relief décor on the vessel's body; for example, in our case it is a ram's head (Fig. 2: 3). There is also a foot fragment of a bowl with burnished vertical strips surrounded by stylised figures of four birds (Fig. 2: 8).

The bottom part of a vase in the shape of a wild boar can be truly regarded as work of art (Fig. 3). It is made in an extremely realistic manner; its surface is polished so that it has got a black metallic shine; images of a deer and a horse are chiselled on the wild boar's sides.

Clay vessels with handles and some details imitating metal vessels appear in the Kuban and Lower Don region in the first centuries AD. S.I. Kaposhina (1963.) separated this type of handles and the details from the zoomorphic group. Similar knobs were considered as stylised parts of animals that, after a certain time, lost their initial meaning, shifted to the body or neck of jugs (Skalon 1941.). Recently, E.P. Kapustina (2010. 87ff.) suggested that various knobs, rolls and other decorative

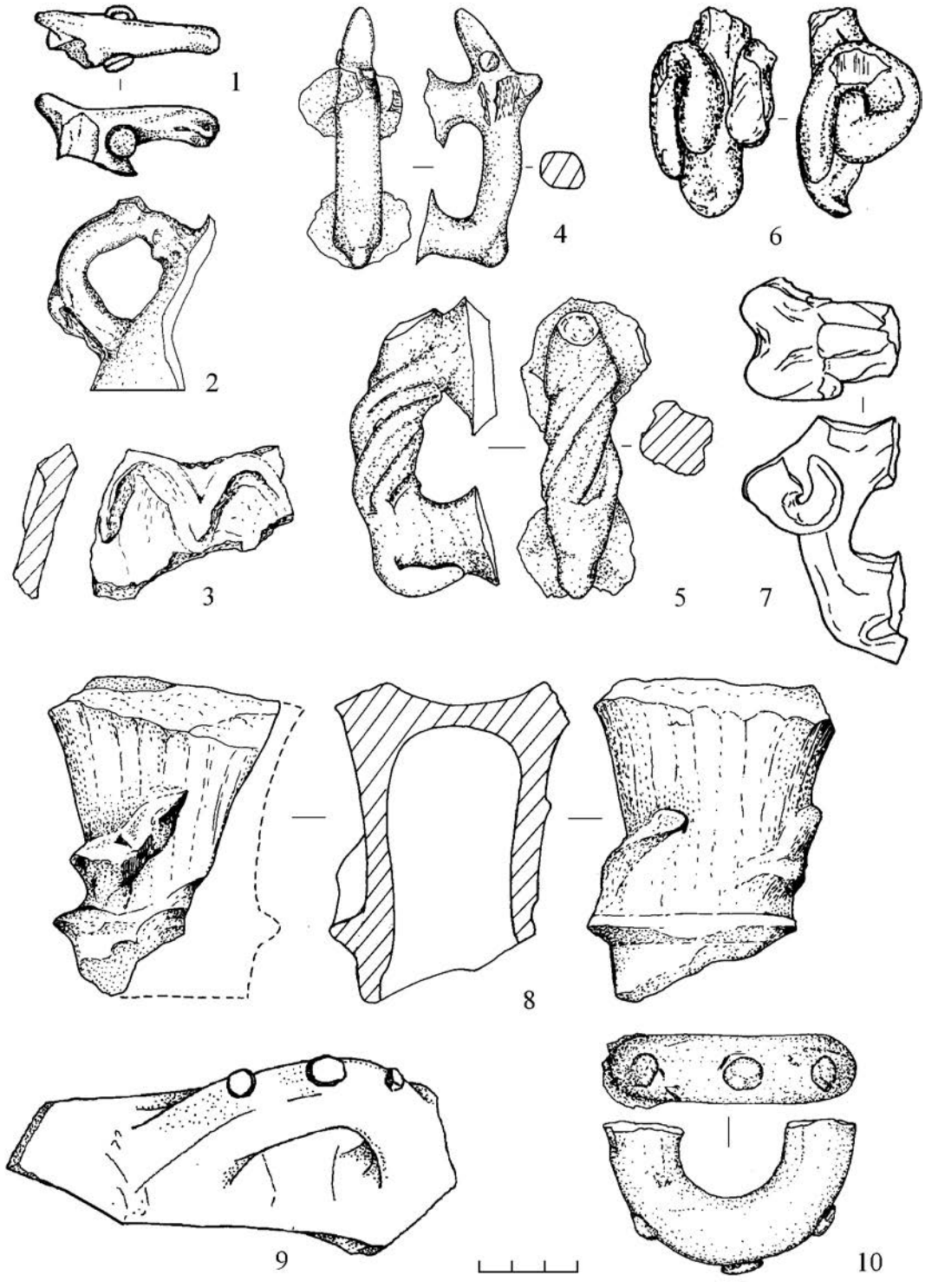

Fig. 2
Grey burnished ware from the Kazanskij-1 settlement 1–8: zoomorphic motifs, 9–10: handles imitating cast decoration on the bronze Sarmatian cauldrons

2. kép
Szürke, korongolt, simított kerámia a Kazanszkij-1 telepről 1–8: zoomorf díszítések, 9–10: szarmata üstökön található öntött díszeket utánzó edényfülek

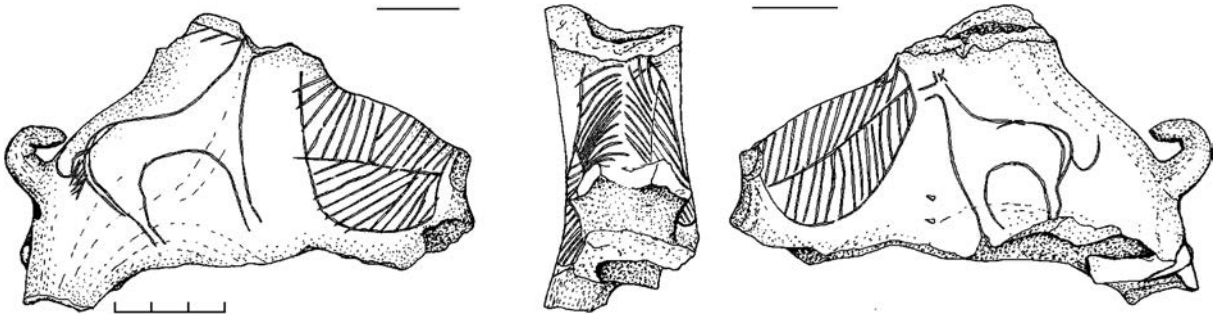

Fig. 3
The bottom part of a grey burnished vase

3. kép
Szürke, korongolt, besimított edény alsó része

elements on bodies and necks of jugs are the result of stylisation of the details of metal vessels but not animal images.

Studying the grey burnished jars from the kurgan graves of the nomadic nobility in the Lower Don region, I concluded that some jugs feature zoomorphic handles and handles imitating the metal ones at the same time (Raev 1986. 45, 48ff.). Sometimes, the décor of a handle bears zoomorphic elements that combine details typical for the imported metal ware and ornamentation of the cast bronze cauldrons of local production.

The best evidence on the relationship between the Maeotian sedentary tribes and the nomadic population surrounding them is represented by a kind of décor, which is a feature of typical nomadic vessels. The knobs on the horizontal handles of the grey burnished bowls (Fig. 2: 9, 10) have their prototype in the vertical handles decorated with three knobs known on bronze cauldrons, which represent a widely spread nomadic ware. Despite the fact that the position of the handle was changed, the prototype is obviously clear (Demidenko 2008., cf. handles of Type VI).

The shards of the jugs with attached relief rolls belong to the same group. They repeat the relief decoration imitating tamga signs, which run down from the lower edge of the handle on the body of the Sarmatian bronze cauldrons. Two fragments were found: one fragment with a sign in the shape of an anchor, and the second one is the lower part of one of two tendrils (Fig. 4).

The most representative fragments are the ones of the grey burnished jugs found in 2007. Decorations of their handles depict typical Sarmatian tamga signs. The tamgas are executed as relief rolls running from the bottom part of the handle to the vessel's shoulders (Fig. 5: 1–4). Similar signs are known from the archaeological sites of the first centuries AD in the city-states Panticapaeum (Drachuk 1975. Pl. III: 139–145), Olbia (Drachuk 1975. Pl. XLVI: 139, 141–144), and in the layers of the Crimean settlements (Scythian Neapolis: Drachuk 1975, Pl. VII: 500, 501). These tamgas constitute the contacts of nomadic tribes with ancient states of the North Pontic. Participation of the Sarmatians in the political and military events in the Black Sea region during the first centuries AD is well-known from the ancient written sources. It is interesting to note that the tamga signs from the jugs of the first centuries AD continued to exist in the culture of the native population of the North Caucasus up to the Middle Ages. Some images of the patrimonial tamgas similar to the one found at the Kazanskij-1 settlement were recorded by the ethnographers in the 19th, and even in the first half of the 20th centuries (Jahtanigov 1993. *Abadzekhian*: 13, 52, 53, 81; *Abazinean*: 534, 537, 607; *Abkhazian*: 1, 3, 13; *Balkarian*: 6, 37, 38, 62, 63; *Beslaneev*: 23, 41; *Ingushetian*: 9–12; *Kabardian*: 123, 124, 193, 201, 204, 236, 986, 989, 1100; *Ossetian*: 9, 55, 67, 68).

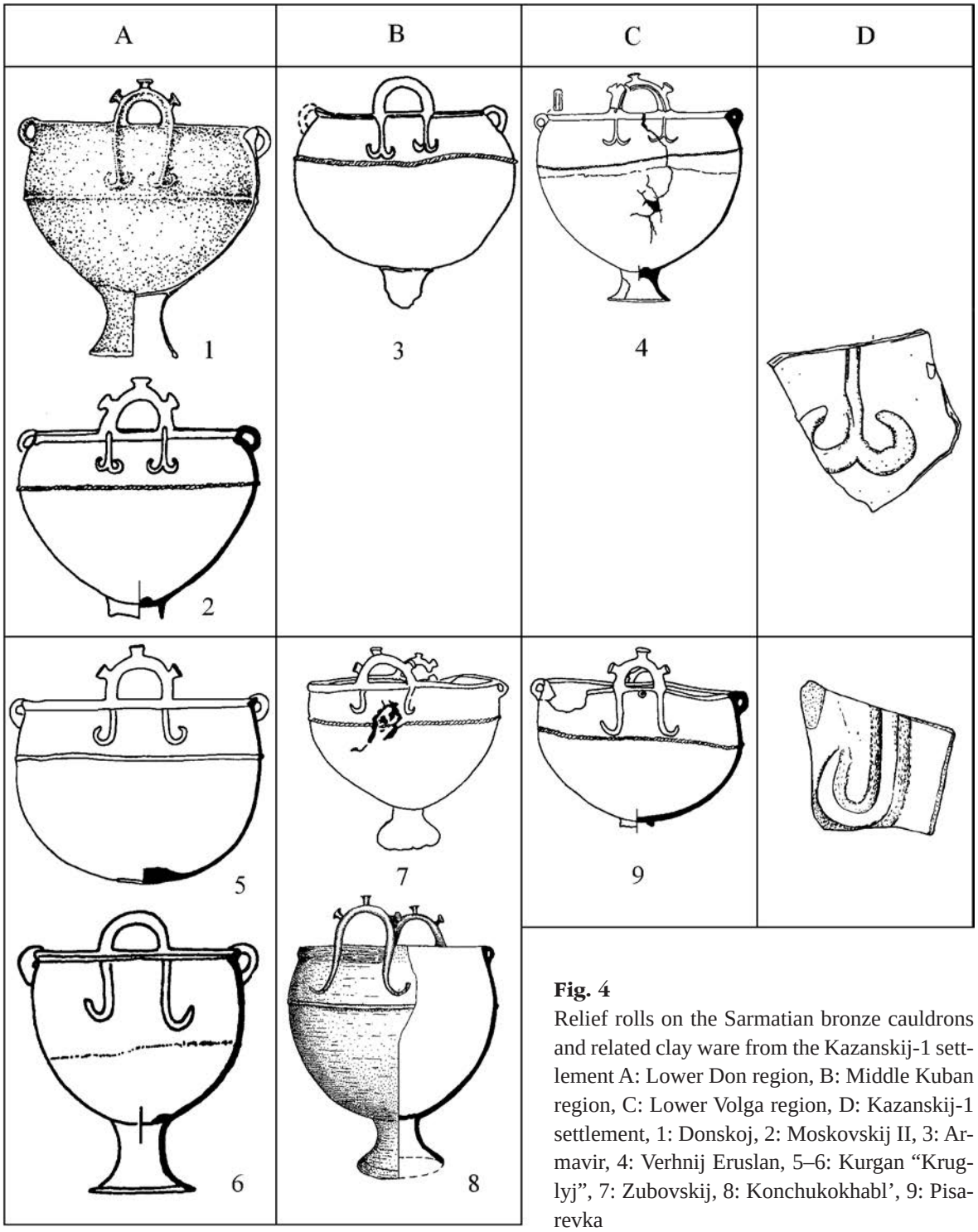

Fig. 4
Relief rolls on the Sarmatian bronze cauldrons and related clay ware from the Kazanskij-1 settlement A: Lower Don region, B: Middle Kuban region, C: Lower Volga region, D: Kazanskij-1 settlement, 1: Donskoj, 2: Moskovskij II, 3: Armavir, 4: Verhnij Eruslan, 5–6: Kurgan "Kruglyj", 7: Zubovskij, 8: Konchukokhabl', 9: Pisarevka

4. kép
Szarmata bronzüstök és a Kazanszkij-1 telep agyagedényeinek hasonló plasztikus díszítései A: Alsó-Don-vidék, B: Középső-Kubán-vidék, C: Alsó-Volga-vidék, D: Kazanszkij-1 telep, 1: Donszkoj, 2: Moszkovszkij II, 3: Armavir, 4: Verhnyij Jeruszlan, 5–6: Kurgan "Kruglij", 7: Zubovszkij, 8: Koncsukohabl, 9: Piszarevka

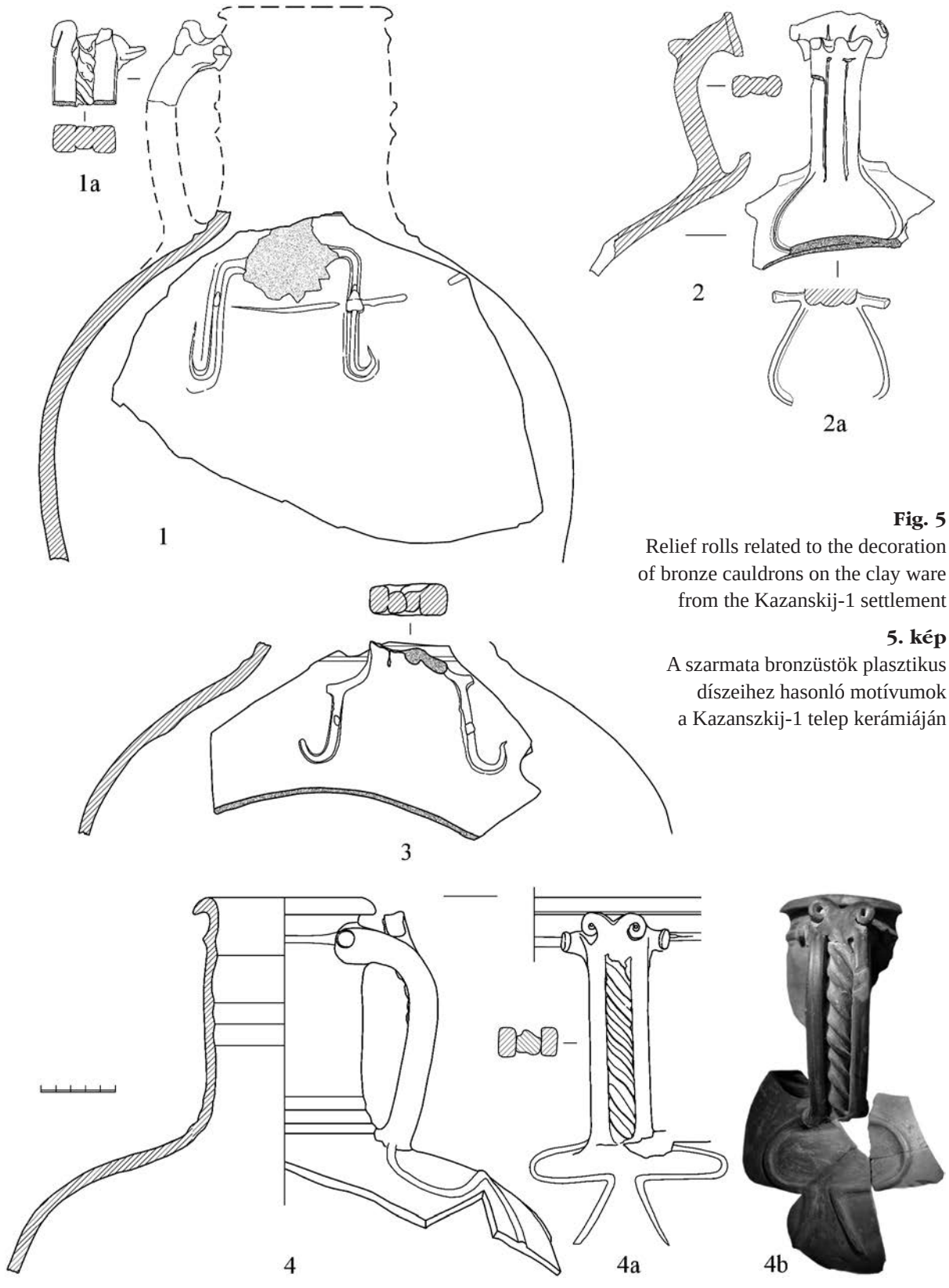
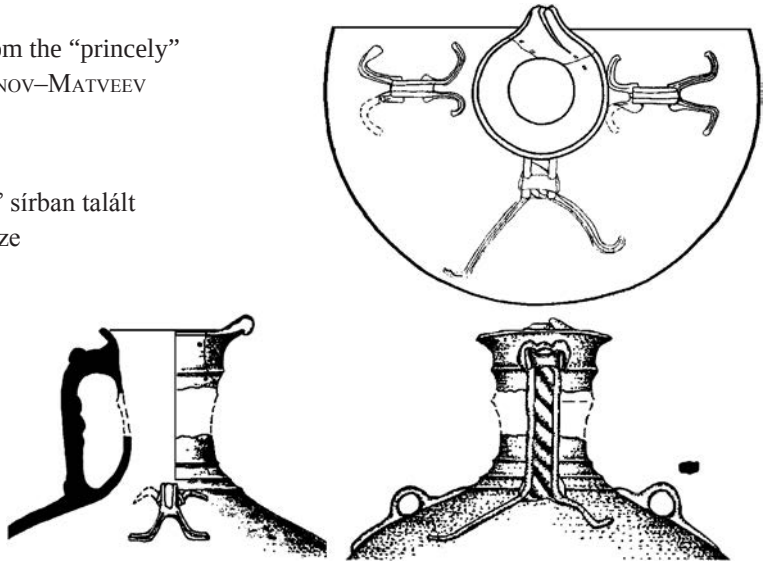

Fig. 5
Relief rolls related to the decoration of bronze cauldrons on the clay ware from the Kazanskij-1 settlement

5. kép
A szarmata bronzüstök plasztikus díszeihez hasonló motívumok a Kazanszkij-1 telep kerámiáján

Fig 6
The upper part of a grey burnished jug from the "princely" grave near Lipeck (after Medvedev–Safonov–Matveev 2008. Fig. 80: 1).

6. kép
A Lipeck környékén előkerült "fejedelmi" sírban talált szürke, korongolt, simított korsó felső része

Jugs with attached rolls in the shapes of tamgas had spread far beyond the steppe zone. In 2006, a rich Sarmatian kurgan was excavated in the Lipeck district located 350 km south of Moscow, in the European forest zone. A grey burnished jug with attached décor similar to those that can be seen on the jugs of the Kazanskij-1 settlement was found in a rich woman's grave (Medvedev–Safonov–Matveev 2008. 117, Fig. 80: 1). (Fig. 6)

This type of pottery had not been used widely by the inhabitants of the Kazanskij-1 settlement; its ratio does not exceed 0.1–0.2 percent of the whole collection. So far, it is impossible to say, whether this pottery was made for nomads by order, or its presence at the settlement points to other types of contacts.

The second source for the reconstruction of the connections between the nomads and the sedentary tribes, are the data of the related sciences, ethnology in the first place. Due to the depressed nomadic economy, the ethnographic parallels and historical sources can be used for the examination of the relationship between the nomads and the "external world" (Hazanov 2000.).

It seems that the nomads of the Kuban region (Scythians, Sarmatians, Alans) used the tribute model of interaction (Kradin 2007a. 156, Kradin 2007b. 177) with the farming Maeotian population. It is confirmed by topography of the rich kurgans erected by the nomads near the Maeotian "settlement belt," and also by the fill of the layers on the settlements. There are no traces of fire and destructions in these layers that could be connected with the military activities of the nomads. This type of dependency is characteristic for the settled population without state structure (Hazanov 2000. 356ff.). We can speak, perhaps, about another model: the long-distance exploitation of the surrounding Classical world carried out together with the military groups of the Maeotian tribes.

The aforedescribed grey burnished ware decorated with the attached rolls in the shapes of the tamgas provides evidence for dynastic marriages that is an essential attribute of the relations of the first model. A unique representation of a tamga had been chiselled on whetstones, one found in a rich nomadic burial from the early-2nd century AD (Konchukohabl'; Fig. 7: 1), another one in a layer of the Kazanskij-1 settlement (Fig. 7: 2).

The history of the Maeotian tribes in the Kuban region was full of events, which are hard to explain and which had not been mentioned in ancient sources but can be traced in archaeological materials. We mean the synchronous emergence of similar settlements on the banks of the Lower Don and in the Don Delta. The earliest settlements, Podazovskij and Krepostnoj, appeared at

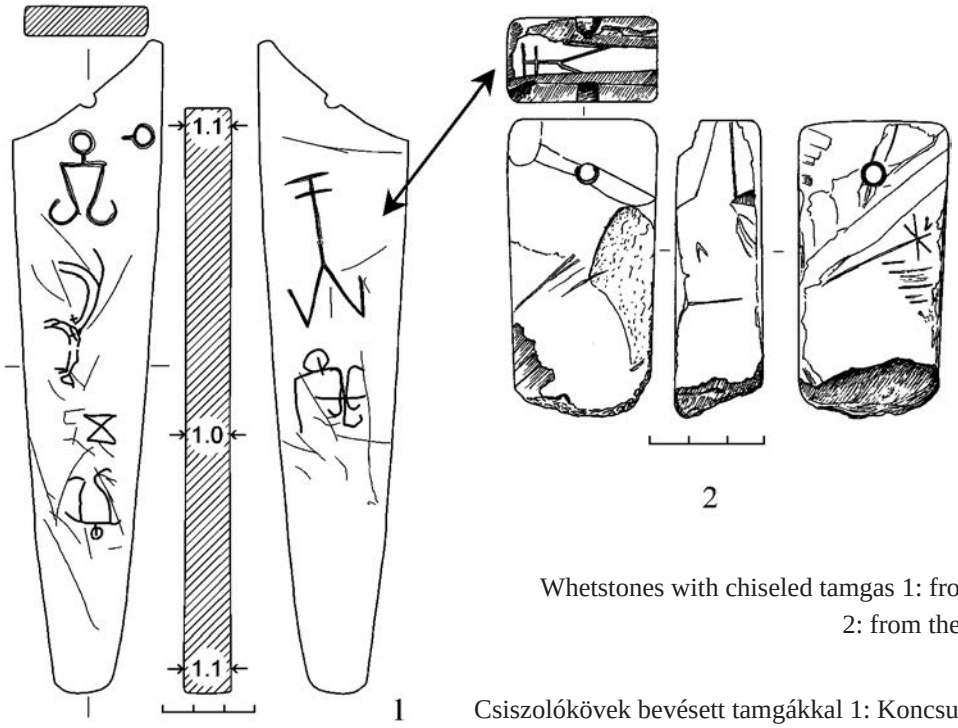

Fig. 7
Whetstones with chiseled tamgas 1: from the Konchukokhabl', 2: from the Kazanskij-1 settlement

7. kép
Csiszolókövek bevésett tamgákkal 1: Koncsukohabl, 2: Kazanszkij-1

the very end of the 1st century BC on the left bank of the Don, while the rest on the right bank of the Don are dated to the mid-1st century AD (Shelov 1972, 174ff., Kameneckij 1993. 151, Pl. 38). Archaeologists noted identical material culture at the settlements of the Kuban and Don regions; the latter ones were founded by the natives of the Kuban region (Kameneckij 1993. 6). Recently, I.S. Kameneckij (2000c. 229ff.) has republished his unworthily forgotten article where he identified the migrants with the Yazamathes, and connected the migration process itself with the increased political activity of the Bosporan Kingdom.

It seems that, taking into account the above-mentioned features of the nomadic society, this phenomenon can have another explanation, especially, if we turn to the distant, but extremely informative Chinese written sources. Due to the character and duration of the contacts between China and nomads of Inner and Central Asia, Chinese sources reflected many aspects of the relationship between the agricultural states and the surrounding nomadic world. It is well known that slavery in its classical form was not instrumental in the nomadic societies. However, we have evidence according to which prisoners of war were engaged in workshops supplying nomadic population with necessary products. On the settlements specially built for the migrants by the nomads, the new settlers recreated their original social organisation and workshops (Kradin 2007c. 135, Kradin 2007b. 189). There is a recently formulated hypothesis that Sarmatians re-settled the craftsmen of the post-Zarubincy Culture further eastward, closer to the regions where the Sarmatians lived (Shchukin 1994. 236ff., Voronjatov–Jeremenko 2006. 91).

The emergence of the two earliest settlements on the Lower Don region coincides with the arrival of the first "Alanic wave" to the Northeast Black Sea region. This wave is associated with the burials of the "Zubovskij-Vozdvizhenskaja" type (Raev–Jacenko 1993., Raev 2008.). These burials were made on the left bank of the Don, close to the settlements. The nomadic burials of the "Zubovskij-Vozdvizhenskaja" type are related not only to the Lower Laba region but also to the eastern Azov Sea area; only two graves were excavated in the steppe region of the Lower Don.

Burials were never primary ones under the barrow or located in the centre that is in agreement with the period of the "settling on the land" by the nomads.

The emergence of the settlements on the right bank of the Don in the mid-1st century AD is connected with a migration "wave" of nomadic tribes who made the kurgans on the right bank of the Kuban, a group of burials now united under the name of the "Gold Cemetery".

A great number of migrants consisted of the inhabitants from the Kuban settlements who moved to the Don region together with the main part of the nomads. Ecologically, the high terrace of the right bank of the Don resembled the landscape in the Kuban region left by the migrants. The close proximity of ancient Tanais provided additional convenience for the mutual trade and co-operation under nomadic patronage. The construction of pottery kilns excavated on the Maeotian settlements of the right bank of the Lower Don, repeats in details the construction of kilns on the settlements in the Kuban region. Probably, not only farmers, but also craftsmen who supplied the nomads with the products of their workshops migrated to the new places.

Unfortunately, we do not have enough materials from excavations, eithez in the Kuban or the Lower Don regions, for the detailed study of the offered scheme. With the scarcity of written sources, only accumulation of archaeological material from the multi-layered settlements will allow us to prove this working hypothesis.

References

Abramova 1984.

Мая Павловна Абрамова: О происхождении северокавказской керамики с зооморфными ручками. In: Древности Евразии в скифо-сарматское время. Ред. А. И. Мелюкова. Изд. Наука, Москва 1984. 15–20.

Anfimov 1985.

Игорь Никитович Анфимов: Меотские гончарные печи I–III вв. н.э. (Старокорсунское городище № 2). In: Вопросы археологии Адыгеи. Отв. ред. П.У. Аутлев. Изд-во Адыгейского НИИЭЯЛИ, Майкоп 1985. 65–91.

Demidenko 2008.

Сергей Викторович Демиденко: Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в. до н.э. – III в. н.э.). Изд. ЛКИ, Москва 2008.

Drachuk 1975.

Виктор Семенович Драчук: Системы знаков Северного Причерноморья (Тамгообразные знаки северопонтийской периферии античного мира первых веков нашей эры). [Systems of Signs in the northern Black Sea Areas (Emblem-Type Signs in the North Pontic Provinces of the Graeco-Roman World)] Наукова думка, Киев 1975.

Gushchina-Zaseckaja 1994.

Ирина Ивановна Гущина – Ирина Петровна Засецкая: „Золотое кладбище" Римской эпохи в Прикубанье. [„Golden cemetery" of the Roman Age in the Kuban' basin.] Изд. „Фарн", Санкт-Петербург 1994.

Hazanov 2000.

Анатолий Михайлович Хазанов: Кочевники и внешний мир. Дайк-Пресс, Алматы 2000.

Jahtanigov 1993.

Хасан Хабасович Яхтанигов: Северокавказские тамги. Издание консультативной фирмы "Лейтер-ибн-Марат", Нальчик 1993.

Kameneckij 1993.

Игорь Сергеевич Каменецкий: Городища донских меотов. Вопросы датировки. [Die Siedlungen der Don-Meoten. Datierungsfragen.] "Авто", Москва 1993.

Kameneckij 2000A.

Игорь Сергеевич Каменецкий: Городища на Кирпилях. In: И.С. Каменецкий: Археологические памятники меотов Кубани. Отв.ред. И.И. Марченко. КубГу, Краснодар, 2000. 128–219.

Kameneckij 2000B.

Игорь Сергеевич Каменецкий: Меотская территория. In: И.С. Каменецкий: Археологические памятники меотов Кубани. Отв.ред. И.И. Марченко. КубГу, Краснодар, 2000. 74–107.

Kameneckij 2000C.

Игорь Сергеевич Каменецкий: О язаматах. In: И.С. Каменецкий. Археологические памятники меотов Кубани. Отв.ред. И.И. Марченко. КубГу, Краснодар, 2000. 220–237.

Kaposhina 1963.

Серафима Ивановна Капошина: Одна из групп керамики с Кобякова городища. *КСИА* 94. 1963. 37–41.

Kapustina 2010.

Екатерина Петровна Капустина: Еще раз об одной из групп керамики с декоративными ручками сарматского времени. [On a Sarmatian group of clay vessels with decorated handles.] *PA* 2010: 3. 86–92.

Kastanajan 1951.

Елена Георгиевна Кастанаян: Сарматские сосуды из Тиритаки с ручками в виде животных. [The Sarmatian pottery with zoomorphic handles from Tiritaka.] *CA* XV. 1951. 247–255.

Kosjanenko 2008.

Виктория Мечиславовна Косяненко: Некрополь Кобякова городища (по материалам раскопок 1956–1962 гг.). Донские древности 9. Азовский музей-заповедник, Азов 2008.

Kradin 2007a.

Николай Николаевич Крадин: Общественный строй Жужаньского каганата. In: Кочевники Евразии. Дайк-Пресс, Алматы 2007. 146–173.

Kradin 2007b

Николай Николаевич Крадин: Структура "варварской империи": киданьская династия Ляо (907–1125). In: Кочевники Евразии. Дайк-Пресс, Алматы 2007. 174–194.

Kradin 2007c.

Николай Николаевич Крадин: Имперская конфедерация Хунну: социальная организация суперсложного вождества. In: Кочевники Евразии. Дайк-Пресс, Алматы 2007. 111–145.

Levina 1992.

Лариса Михайловна Левина: Памятники джетыасарской культуры середины I тысячелетия до н.э. – середины I тысячелетия н.э. In: Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. Отв. ред. М.Г. Мошкова. Изд. „Наука", Москва 1992. 61–72.

Marchenko 1996.

Иван Иванович Марченко: Сираки Кубани (по материалам курганных погребений Нижней Кубани). Кубанский государственный университет, Краснодар 1996.

Medvedev–Safonov–Matveev 2008.

Александр Павлович Медведев – Илья Евгеньевич Сафонов – Юрий Петрович Матвеев: Сарматское „княжеское" погребение у южной окраины г. Липецка. In: Александр Павлович Медведев: Сарматы в верховьях Танаиса. «Таус», Москва 2008. 116–125.

Raev 1986.

Boris A. Raev: Roman Imports in the Lower Don Basin. BAR, Int. Ser., 278. Oxford 1986.

Raev 2008.

Борис Аронович Раев: Ранние аланы и горные системы Евразии: выбор экологической ниши. In: Вклад кочевников в развитие мировой цивилизации. Материалы международной конференции. Отв. ред. Л.Е. Масанова – Т.Б. Жанаева. Дайк-пресс, Алматы 2008. 124–136.

Raev 2012.

Борис Аронович Раев: Гончарные печи меотских городищ Прикубанья и Подонья. [The pottery kilns at the Maeotian settlements of the Kuban river and the Don river regions.] *Tyragetia,* s.n., vol. VI [XXI], nr. 1. 2012. 207–224.

Raev–Jacenko 1993.

Борис Аронович Раев – Сергей Александрович Яценко: О времени первого появления аланов в юго-восточной Европе (тезисы). In: Скифия и Боспор. Отв. ред. Б.А. Раев. Музей истории донского казачества, Новочеркасск, 1993. 111–125.

Shchukin 1994.

Марк Борисович Щукин: На рубеже эр. [On the turn of the Erae.] "Фарн", Санкт-Петербург 1994.

Shelov 1972.

Дмитрий Борисович Шелов: Танаис и Нижний Дон в первые века нашей эры. "Наука", Москва 1972.

Shelov 1978.

Дмитрий Борисович Шелов: Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология. *КСИА* 156. 1978. 16–21.

Skalon 1941.

Кира Михайловна Скалон: Изображение животных на керамике сарматского периода. Труды Отдела истории первобытиой культуьы ГЭ 1. 1941. 114–140.

Voronjatov–Jeremenko 2006.

Сергей Вячеславович Воронятов – Владимир Евгеньевич Ерёменко: Металлургический центр Лютеж, сарматы и образование горизонта Лютеж–Рахны–Почеп: попытка интерпретации. In: Производственные центры: источники, "дороги", ареал распространения. Материалы тематической научной конференции. Издательство СПбГУ, Санкт-Петербург 2006. 88–93.

Boris Raev

Archaeological Department
South Scientific Center RAS
pr. Chekhova 41
344006 Rostov-on-Don, Russia
e-mail: boris_raev@mail.ru

Meót plasztikus művészet – nomád hatás vagy megrendelés?

A Kubán-vidék letelepedett lakosságához köthető települések és az azokat körbevevő nomád elit sírjainak topográfiája arra utal, hogy ezek a csoportok intenzív kapcsolatban álltak egymással a Kr. u. első századokban. A cikk néhány kerámicsoportot elemez, amelyek a földvárak (gorogyiscsék) rétegeiben fordulnak elő. Ezek közé tartoznak a zoomorf ábrázolásokkal díszített edények, valamint olyan kerámiák, amelyek nomád nemzetségjeleket (tamgák) viselnek magukon.

Az első csoport eredete a közép-ázsiai nomádokhoz köthető, elsősorban a Dzsetiaszar kultúrához, amely az Aral-vidék keleti részén terjedt el az ezredforduló idején. A Kelet-Európa déli részén megjelenő hagyomány közép-ázsiai nomád lakosság Pontus-vidéki bevándorlásával függ összsze.

A második csoport tárgyait olyan típusú tamgákkal díszítették, amelyekhez hasonlóak öntött bronzüstökről ismertek, egyúttal megtaláljuk őket a görög városok kőfalaira és más tárgyakra vésve. A helyi gyártású kerámián fellelhető tamgák a nomád és a letelepedett lakosság szoros, talán dinasztikus házassági kapcsolatairól tanúskodnak.

A nomád és letelepedett lakosság szoros, szimbiotikus kapcsolata abban is tükröződik, hogy az Alsó-Don vidékén a Kr. e. I. század végén hirtelen megjelennek a meót földvárak. Az ott lakók magukkal hozták korábbi fazekashagyományaikat új településeikre. Letelepedett kézművesek nomádok általi átköltöztetése általános gyakorlat volt, amire kínai forrásadatokkal rendelkezünk. Ezek a kézművesek szolgálták ki a nomádok szükségleteit.

Boris Raev

Южный научный центр РАН
Отдел археологии
пр. Чехова 41
344006 Ростов-на-Дону, Россия
e-mail: boris_raev@mail.ru

Burial of a Sarmatian Horseman in the Cemetery of a Maeotian Hillfort

Natalja Jurjevna Limberis – Ivan Ivanovich Marchenko

In 2005 in the cemetery of the Starokorsunskaja Hillfort belonging to the Maeotian culture of the Kuban region, a rich grave of a horseman was investigated. The dead (Fig. 1) was placed into a narrow, elongated pit with rounded corners, oriented WSW–ENE. The pit was 2.97 m long and 1.05 m wide (in the middle part), the depth reached 0.30 m from the daily surface. The remains were situated on the bottom of the pit on a level of loose humus mixed with clay. The skeleton of a 30–35 years old man[1] lay extended on the back with the head towards WSW. The patches of black organic dust similar to rind in structure have been traced on the right of the skeleton.

Along the right side of the dead there was an iron sword with a bronze guard (1). Between the sword and the right forearm there was a curved iron knife (2). Close to it a piece of chalk (3) and a bronze ring with a clasp (4) were placed. Under the middle part of the sword's blade there were iron bits with cheek-pieces (5). In the same place fragments of two iron knives were found (6). A bronze clip (7) and a fragment of a bronze belt clasp (8) lay between humerus and the sword blade. On the lower part of the right forearm there was a golden arm ring (9). The fragment of a bronze awl lay on the knife (10).

In the filling above the right femur there was an iron dagger (11). Near the right hip a fragment of a blade belonging to a broad iron knife (12) was found. At the hand a bronze finger ring (13) and a fragment of an iron object (14) were unearthed.

At the belly (under the sacrum) pieces of harness and belt were compactly placed (Fig. 2). There were iron bits with cheek-pieces and pendants (15), nine small gilded phalerae (16), two bronze rings with clasps (17, 18) and an iron buckle. Under the bits a bronze spoon-shaped strap-end was unearthed (19). Between the phalerae and the bits there was a glass bead (20). Near the left, interior part of the pelvis an iron buckle (21) was found. Two big gilded phalerae (22, 23) lay on the left forearm.

In the filling under the right femur a silver breast phalera (24) lay. By the lower end of the left tibia, on the right side, there was a bronze buckle (25). A pebble (26) was unearthed 10 cm to the right of the skull. At the feet two pairs of iron bits with wheel-shaped cheek-pieces (27, 28) were placed.

In the SW corner of the grave pit, 20 cm above the bottom a grey wheel-made bowl (29) with a gary wheel-made jug inside (30) were found. There was a piece of chalk in the jug. In the filling of the NW part of the pit three pairs of iron bits with cheek-pieces were uncovered: near the

[1] Gender and age attribution was made by Dr. M.A. Balabanova (Volgograd State Univesity). On the basis of craniometry data she also determined the Sarmatian racial origin of the buried.

short wall (31), in the NW corner (32) and left of the skull (33). In the filling, outside the right tibia a bronze buckle was unearthed.

During the excavation of the burial and picking up the material, the following objects were also found:

– two bronze clips (35) under the sword;
– three bronze clips (36) under the bits (5);
– pending iron strap-end (37) under the bits;
– fragment of a bronze plate (38) covering the big phalera (23);
– bronze wire object (39) in the filling to the right of the sword;
– bronze belt clamp (40) in the filling of the grave pit;
– iron arrowhead (41) under the skull;
– iron buckle (42) near the sword;
– iron ring with a clasp (43) under the bones of the right foot;
– iron carabiner (44) in the animal burrow under the sword;
– iron clamp (45) under the sword, near to the guard;
– iron ring with a clip (46) in the filling of the grave pit;
– fragment of an iron awl (47) under the breast phalera.

We can probably connect this burial with the burial of a horse made in a separate pit, situated close by (to SE). The horse grave was plundered and destroyed in ancient times.

Description of the grave-goods

1. Iron sword with a bronze guard (Fig. 4: 1, 1a). The blade was in a wooden scabbard, from which only fragments of dust preserved. An iron plate clamp was attached to the scabbard 52 cm from its end (Fig. 4: 3). Length: 98.6 cm.

2. Iron knife with arched blade (Fig. 5: 24). Length of the preserved part: 9 cm.

3. Piece of chalk. 4.5x2x0.3 cm.

4. Bronze ring (Fig. 5: 15) with a belt clasp. Diameter: 2x2.2 cm.

5. Two-piece iron bits with two-looped plate cheek-pieces (Fig. 5: 27, 29). Length of the bit's link: 9.4 cm, length of the cheek-pieces: 16.9 cm, 17.7 cm.

6. Fragments of two one-bladed iron knives:
   a) middle part of a blade (Fig. 5: 10). Length: 5 cm.
   b) lower part of a blade with sloped end (Fig. 5: 5). Length: 4.1 cm.

7. Bronze oval clamp (Fig. 5: 21b). 1.5x1.1 cm.

8. Fragment of a bronze rectangular belt clasp. 1.2x1.3 cm.

9. Golden arm ring (Fig. 3: 2) made of twisted wire. 5.4x4.7 cm, cross-section: 0.3x0.3 cm, diameter of the section at the ends: 0.35–0.45 cm.

10. Iron awl (Fig. 5: 12). Length of the preserved part: 3.2 cm.

11. Iron dagger (Fig. 5: 30) without a guard, with the remains of a wooden scabbard. The hilt was also covered with wood. Length of the preserved part: ca. 21 cm.

12. Iron knife (Fig. 5: 28) with remains of dust from the wooden sheath at the end. Length of the preserved part: ca. 10 cm.

13. Bronze finger ring (Fig. 5: 26) with wire bezel, curled in the shape of two volutes. Diameter: ca. 2.2x1.6 cm.

14. Iron object (Fig. 5: 11). Length of the preserved part: 3.2 cm.

15. Two-piece iron bits (Fig. 4: 6, 7) with additional rings and pendants. Length of the link: 9 cm.

16. Set (9 pieces) of small phalerae (Fig. 3: 3) on bronze base. The exterior surface is made in the shape of lion's head. Reliefed, embossed silver foil with traces of gilding. At the reverse side a narrow bronze loop was soldered. The phalerae were filled inside with dense, fine-grained white mass. Diameter: 3.5 cm, height: 0.9 cm.

Preservation: bronze base was generally well preserved. The exterior parts of the phalerae were deformed, with large losses. Gilding can be traced as sporadic spangles and small fragments.

17. Bronze ring (Fig. 5: 14) with a belt clasp. Diameter: 2.5x2.7 cm.

18. Bronze ring (Fig. 5: 16) with a belt clasp. Diameter: 1.5 cm.

18a. Rectangular iron buckle (Fig. 5: 23) with a plate, formed by flattened closed ends. Length of the preserved part: 5.8 cm, width: 3.3 cm.

19. Bronze spoon-shaped strap-end (Fig. 5: 13). Length: 4 cm.

20. Rounded bead made of colourless glass, with gilding inside and edges around the holes. Diameter: 0.6 cm.

21. Iron buckle with round frame (Fig. 5: 8). Diameter: 3.3 cm.

22. Big phalera (Fig. 3: 4) on bronze base. The exterior is convex in the shape of "vortex" rosette, embossed of a silver foil, with traces of gilding. In the central part of the rosette there is a round glass inlay (the colour of the glass is indefinite). Three plate loops were soldered to the backside. The phalera is filled inside with dense, fine-grained white coloured mass. Diameter: 10.3 cm, height: 1.2 cm.

Preservation: edges are mostly lost, the bronze base is separated, the glass inlay is split into two parts, gilding was fragmentary preserved.

23. Big phalera (Fig. 3: 5) of the same type. Diameter: 10.3 cm, height: 1.2 cm. Preservation: edges are mostly lost, gilding was fragmentary preserved.

24. Silver breast phalera (Fig. 3: 1), in the shape of a globe segment, with small loops and rings on the edges. Diameter: 16.5 cm, height in deformed condition: 2.3–2.6 cm, height according to the graphical reconstruction: 5.1 cm.

Preservation: deliberately deformed in ancient times.

25. Bronze buckle with round frame (Fig. 5: 19). Diameter: 2x2.1 cm.

26. Pebble of yellow quartzite. 4.2x3.8x0.8–2.3 cm.

27. Two-piece iron bits (Fig. 4: 4) with wheel-shaped cheek-pieces. Length of the bit link: 10 cm, diameter of cheek-pieces: ca. 6.5 cm.

28. Two-piece iron bits (Fig. 4: 5) with wheel-shaped cheek-pieces. Length of the bit link: 9.2–9.7 cm, diameter of the cheek-pieces: ca. 6.7 cm.

29. Grey, wheel-made bowl (Fig. 4: 11) decorated with white chalk paint. Height: 8.6 cm, utmost diameter of the belly: 24 cm, diameter of the rim: 23.7 cm, diameter of the bottom: 9.4 cm.

30. Grey, wheel-made jug (Fig. 4: 12) with smoothed decoration and traces of chalk painting. Height: 18.3–18.7 cm, height of the neck: 6–6.5 cm, utmost diameter of the belly: 17 cm, diameter of the rim: 7.2 cm, diameter of the bottom: 7.3 cm. There was a piece of chalk inside: 3.2 x 2.8 x 0.9 cm.

31. Two-piece iron bits (Fig. 4: 10) with additional rings. Length of the bit link: 7.5 cm, 7.7 cm.

32. Two-piece iron bits (Fig. 4: 8) with wheel-shaped cheek-pieces. Length of the bit link: 10.2 cm, diameter of the cheek-piece: ca. 6.5 cm.

33. Iron bits (Fig. 4: 9) with cheek-pieces of the same type. The edge of the cheek-piece was inlaid with lead. It was probably the trace of a contemporary repair. Length of the bit link: ca. 10 cm, diameter of the cheek-piece: ca. 6.5 cm.

34. Bronze buckle with round frame (Fig. 5: 25). Diameter: 2x2.2 cm.

35. Bronze plate clips (Fig. 5: 21a). Diameter: 1 cm (2 pieces).

36. Bronze plate clips (Fig. 6: 20). Diameter: 1.65 cm (3 pieces).

37. Open-work pending iron strap-end (Fig. 5, 3) encrusted with bronze. Inside the clip dust from the leather belt preserved. Full length: 5.3 cm.

38. Bronze plate decoration (Fig. 5: 18) in the shape of a heraldic shield. Length: 2.7 cm.

39. Bronze object (Fig. 5: 22) consisting of two pieces of tangled wire, with volutes at the ends. Length of preserved part: 2.4 cm.

40. Bronze clasp (Fig. 5: 17) consisting of two plates. Length: 1.7 cm.

41. Three bladed, tangled iron arrowhead (Fig. 5: 41). Length: 4 cm.

42. Iron buckle with round frame (Fig. 5: 2). Diameter: 2.8–3 cm.

43. Iron ring (Fig. 5: 1) with plate. Inside the ring dust from the leather belt preserved. Diameter: 2.4 cm.

44. 8-shaped iron carabiner (Fig. 5: 7) with the fragment of a ring. Length: 3.8 cm.

45. Iron clasp (Fig. 4: 2) with traces of wooden dust – probably belonged to the scabbard of the sword. Length: 4.3 cm.

46. Iron ring (Fig. 5: 9) with a fragment of a clip. Diameter: 2.4x2.6 cm.

47. Sharp pointed iron awl (Fig. 5: 4). Length of the preserved part: 2.8 cm.

Analysis

The burial inventory is rather diverse and impressive. A range of objects (weapons, belt details, harness and harness decorations) make us compare this burial with rich Sarmatian assemblages, dated in the frames of the first centuries AD.

The bronze guard of the sword coming from the grave has got a rhomboid-shaped section, with an excision on the upper part and a central ledge at the bottom. V.E. Maslov (1999. 221) proposed to divide swords with bronze guards into two groups based on the shape of the guard: the one including the guards related to the nephrite pieces (with an excision on the upper part and central ledge at the bottom) and another one including straight guards with rhomboid section and without central ledge. A.S. Skripkin thought that the division in two groups based on the shape of the guard is not really relevant, because all such swords, regardless of the material of their guards, go back to a single tradition of manufacture (Skripkin 2000. 18.).

Long swords with short rhomboid-shaped guards made of bronze, iron or nephrite and with long spike for the hilt are known from Sarmatian sites of the steppes between Volga and Don and at adjoining territories (Maximenko–Bezuglov 1987. Fig. 2, Maslov 1999. 221, Skripkin 2000. Fig. 1, Fig. 2, Bezuglov 2000. Fig. 4: 1, 3). The most complete list of swords of this type is published in the paper by A.S. Skripkin (2000. 18, 31). The author connected their spread in Sarmatian environment with Eastern (Chinese) innovations. He dated the earliest swords in Sarmatian burials to the 2nd–1st cent. BC, and the latest ones to the 2nd–3rd cent. AD. (Skripkin 2000. 20). S.I. Bezuglov (2000. 176) in his paper devoted to the Late Sarmatian long swords from the Don area, including those with rhomboid-shaped guards, mentioned that the prototypes of the swords with similar guards were, with no doubt, objects of Chinese production. The spikes of Sarmatian long swords have rectangular section and a clincher at the upper part (Bezuglov 2000. 171). Swords with similar bronze guards

are very rare finds for Kuban area. We know only one such sword from a barrow near stanica Dinskaja (excavated by E.A. Jarkovaja in 1973). This Sarmatian assemblage was dated to the 1st cent. BC. Due to the bad preservation of blade fragments and poor field records, the sword was determined as a short one (Marchenko 1996. 56. Fig. 96: 2). However, it is quite possible that the sword from Dinskaja could also be a long one.

The weapon belt clamp in the shape of a simple loop, attached vertically to the scabbard, is typical for long swords. A similar clamp which belonged to the sword of the type in question, but without a guard, was found in a burial of the second half of the 2nd cent. AD in the Kobjakovo barrow cemetery (Guguev–Bezuglov 1990. 170, 173, Fig. 2: 1, 3).

There were 7 pairs of bits with cheek-pieces placed into the grave. Four pairs had wheel-shaped cheek-pieces. Judging from the diameter of cheek-pieces (6.5–6.7 cm) they belong to variant "b". Three pairs had spokes weld-in directly to the wheel, one pair had spokes weld-in to the edge. Earlier it was considered that this method of joining spokes and the edge (welding-in with edge) is characteristic only for earlier variant "a", which was dated to the 1st cent. BC (Marchenko 1996. 75, 76). Bits with wheel-shaped cheek-pieces of variant "b" occur not only in the Kuban area, but also at the sites of European and Asian Sarmatia and date to 1st – first half of the 3rd cent. AD (Marchenko 1996. 76).

One pair of bits lay close to the plate cheek-pieces with welded rectangular loops. Iron plate cheek-pieces close in shape, but with an 8-shaped widening in the middle part, come from Ust'-Labinskaja, barrow 31, which, according to fibula found here, can be dated to the second half of the 1st – first half of the 2nd cent. AD. From the same assemblage we know bits with additional rings (Gushchina–Zaseckaja 1994. 65, Pl. 40, Cat. 363, 367, 368).

The 8-shaped iron carabiner with the remains of a loop should be included into the elements of horse harness. Near to it bits were found. A similar carabiner, fixed on the ring of a bit with looped cheek-pieces is known from barrow 6 found near Tiflisskaja (1908), dated to the second half of the 1st – 2nd cent. AD. (Gushchina–Zaseckaja 1994. 37, note 10. Pl. 56, Cat. 555). Carabiners of the same type, including pieces made of gold, are also known in other Sarmatian assemblages of the 1st cent. AD (Simonenko–Lobaj 1991. Fig. 13: 6).

We do not know analogies for the big (shoulder) phalera from Starokorsunskaja, though representations of "vortex" rosette on phalerae occurred already in the 3rd–2nd cent. BC. (Mordvinceva 2001. 73, 74, Pl. 9: 20, 21, Pl. 11: 28). Representations of "vortex" rosettes stylistically close to the type in question can be found on small phalerae from Sarmatian sites. Identical phalerae came from the flat burial of the 1st – early-2nd cent. AD, near village Komsomol'skij (Dvornichenko–Plahov–Sergackov 2002. 226, 232, Fig. 3: 6) and grave 1, barrow 64 of cemetery "Carskij", belonging to the second half of the 1st – early-2nd cent. AD (Vlaskin 1990. 64, 65, 68, Fig. 1: 7). These phalerae differ from the Starokorsunskaja piece by small size (3–4 cm) and iron base, covered with golden foil.

The breast phalera has analogies in Sarmatian assemblages in the south of Eastern Europe. Silver phalerae of the same type from Olbia and village Grushka differ from the Starokorsunskaja piece only by the existence of three loops used for fixing (Simonenko 2004. 204–206, Fig. 4: 1, 2). The burial from Grushka dates to the second half of the 1st – early-2nd cent. AD (Grosu 1986. 259–261, Fig. 1: 24).

Small phalerae in the shape of lion mask still have not got close analogies. The style and size of the image is similar to the decorative plate from Olbia, which, according to A.V. Simonenko (2004. 207, 208, Fig. 5), can be dated to the 1st cent. AD. Stylistically different golden phalerae from barrow 10 of the Kobjakovo cemetery have bronze base and glass inlays of glass-like paste not only at the place of the eyes, but also above the forehead (The Treasures of Nomadic Tribes… 1991. Cat.

134). The grave dates to the end of the 1st – early-2nd cent. AD. (Prohorova–Guguev 1992. 159). Inlays in the places of the eyes also bring together the golden plate from the cemetery of Gorgippia (tomb 2, sarcophagus 2) and phalerae from Starokorsunskaja. On the basis of a bow shaped fibula the assemblage from Gorgippia was put to the 2nd – mid-3rd cent. AD (Treasures 1991. Cat. 182, 184) – overdated in our view.

The belt was put into the grave together with the bridle set. Under bits no. 15 there were bronze and iron strap-ends of pending belts, and near the small phalerae lay rings with belt clasps.

Bronze spoon-shaped strap-ends from additional belts of different types are often represented in Sarmatian sites of the second half of the 1st – early-2nd cent. AD in Northwest Pontic region and the Volga–Ural area (Simonenko–Lobaj 1991. 23, 60, Fig. 13: 1, 2, Fig. 27: 5, 6, Otchir-Goriaeva 2002. Fig. 11). Iron strap-ends are known in the assemblages of the Central Cis-Caucusus. Grave 49/1 of the Podkumskij cemetery has a "narrow" dating and, judging from the set of bow shaped fibulas, belongs to the second half the 1st cent. AD (Abramova 1987. 92, Fig. 45: 1–3, 12, 13, Fig. 46: 12–14, Abramova 1993. Fig. 57: 41, 42). The closest analogies for the shape of the bronze strap-end from Starokorsunskaja come from Middle-Sarmatian burials of the left bank of Don (Iljukov–Vlaskin 1992. 230, Fig. 3: 3, Fig. 30: 14). So, the most probable date for the spoon-shaped strap-ends is the second half of the 1st – early-2nd cent. AD. They do not occur in later assemblages.

We do not know exact analogies for the two-piece iron strap-end encrusted with bronze. V.Ju. Malashev believes that two-piece pending strap-ends of type N1 (to which our example belongs) obviously originate from strap-ends without clasps, which are analogous to the examples from barrow 19 of the Sladkovskij cemetery. According to him two-piece pending strap-ends appeared not earlier than the second half of the 2nd cent. AD and continued to be used in the first half of the 3rd cent. BC (Malashev 2000. 199, 200, Fig. 1, 2). He considers the two-piece iron strap-end from grave 77 of the Nizhnij Dzhulat cemetery as the earliest example. In our opinion, it is unlikely that the strap-end from Nizhnij Dzhulat belongs to the same type, because it has not got a clip as V.Ju. Malashev himself mentions. An iron strap-end with a similar system of fixing occurred from grave 49/1 of the second half of the 1st cent. AD in the Podkumskij cemetery (Abramova 1987. Fig. 45: 19).

The closest shape parallels of the Starokorsunskaja strap-end are the golden pending strap-ends from the grave of the second half of the 1st cent. AD found in Porogi (Simonenko–Lobaj 1991. Fig. 11: 3, 4). V.Ju. Malashev was right saying that metal carabiners evidently appeared synchronously with metal plates on buckles and then widely spread starting from the second half – late-2nd cent. (Malashev 2000. 209). But if the clasps on the strap-ends are synchronous with the buckles with plates, then the time of appearance of pending strap-ends with clasps cannot be limited only to the second half of the 2nd cent. AD, because the buckles with mobile plate appeared considerably earlier. Thus, in graves 13/2 and 13/2 of the Podkumskij cemetery, the buckles with mobile plate occurred together with plate and bow shaped fibulae and mirror-pendants with high conical umbo (Abramova 1987. 92, Fig. 21: 7, 9, Fig. 22: 15, 18, 25–27). Grave 14/2 was dated to the turn of the 1st/2nd – early-2nd cent. AD (Abramova 1987. 108). Later M.P. Abramova attributed these burials to the group of graves belonging to the 1st – early-2nd cent. AD (Abramova 1993. Fig. 58: 16–20). Taking into consideration the chronology of the fibulae and buckles from the assemblages in question, they should be dated to the second half of the 1st – early-2nd cent. AD. In connection with this we may suppose that pending strap-ends with clasps could have appeared in the second half of the 1st – early-2nd cent. AD.

Frames of bronze buckles without plates (nos. 25, 34) were not cast-in-block, but made of round rod with ends flattened and fastened together by bronze rivets. Analogous buckles come from grave 1, barrow 64 of the "Carskij" cemetery, where plates with "vortex" rosette also have been found (Vlaskin 1990. 65, 68, Fig. 1: 2, 3, 7).

Objects made of intertwisted bronze wires with loops, simple ring-shaped clips and clasps consisting of two plates have been found in Sarmatian assemblages with spoon-shaped strap-ends (Abramova 1987. Fig. 45: 4, 6, 11, Iljukov–Vlaskin 1992. Fig. 3: 5–7, 10, 17–19, Fig. 30: 4–6) and in the catacomb graves of the Golden Cemetery, belonging to the second chronological group (Gushchina–Zaseckaja 1994. 37, note 10, Pl. 19, Cat. 182/2, Pl. 23, Cat. 217, Pl. 25, Cat. 243/2, Pl. 26, Cat. 259, Pl. 32, Cat. 301/3, 5 etc.). The objects made of twisted wire were found in the Avilovskij II cemetery in barrow 11, as part of a 1st cent. AD assemblage, together with a dipper of type 140 by Eggers and with a cauldron of Debelt type (Sergackov 2000. 121–123, 167, Fig. 104: 1, 3, 4).

Shapes of the vessels (bowl and jug) are characteristic for the Maeotian grey wheel-made pottery of the 1st–2nd cent. AD. It is also quite typical for the period to decorate pottery with chalk bands. This tradition was traced in the grave materials from the cemetery of Starokorsunskaja Hillfort 2.

It seems that the most probable date for the burial of the Sarmatian horseman appears to be the second half of the 1st – early-2nd cent. AD. This peculiar assemblage reflects close economical and political connections between the local settled population and the nomads of the steppe.

References

Abramova 1987.

Мая Павловна Абрамова: Подкумский могильник. „Наука”, Москва 1987.

Abramova 1993.

Мая Павловна Абрамова: Центральное Предкавказье в сарматское время (III в. до н.э. – IV в. н.э.). [Central Ciscaucasia (Predkavkaz'e) in the Sarmatian Period (3rd century B.C. – 4th century A.D.] Институт археологии РАН, Москва 1993.

Bezuglov 2000.

Сергей Иванович Безуглов: Позднесарматские мечи (по материалам Подонья). [Late Sarmatian swords.]. In: Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. 1. Отв. ред. Ю.К. Гугуев. Terra Publishers, Ростов-на-Дону 2000. 169–193., 315–316.

Dvornichenko–Plahov–Sergackov 2002.

Владимир Васильевич Дворниченко – Вячеслав Васильевич Плахов – Игорь Викторович Сергацков: Сарматские погребения у поселка Комсомольский Астраханской области. *Нижневолжский археологический вестник* вып. 5. 2002. 224–250.

Grosu 1986.

Василий Иванович Гросу: Сарматское погребение в Поднестровье. *CA* 1986: 1. 258–261.

Guguev–Bezuglov 1990.

Владимир Константинович Гугуев – Сергей Иванович Безуглов: Всадническое погребение первых веков нашей эры из курганного некрополя Кобякова городища на Дону. [A knight burial of the early centuries A.D. from the kurgan necropolis of the Kobyakovo fortified settlement on the Don.] *CA* 1990: 2. 164–175.

Gushchina–Zaseckaja 1994.

Ирина Ивановна Гущина – Ирина Петровна Засецкая: „Золотое кладбище” Римской эпохи в Прикубанье. [„Golden cemetery” of the Roman Age in the Kuban' basin.] Изд. „Фарн”, Санкт-Петербург 1994.

Iljukov–Vlaskin 1992.

Леонид Сергеевич Ильюков – Михаил Васильевич Власкин: Сарматы междуречья Сала и Маныча. Издательство Ростовского университета. Ростов-на-Дону 1992.

Malashev 2000.

Владимир Юрьевич Малашев: Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени. [The Periodization of Belt Sets of the Late Sarmatian Period.] In: Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. 1. Отв. ред. Ю.К. Гугуев. Terra Publishers, Ростов-на-Дону 2000. 194–232., 316–318.

Marchenko 1996.

Иван Иванович Марченко: Сираки Кубани. Кубанский государственный университет, Краснодар 1996.

Maslov 1999.

1. Владимир Евгеньевич Маслов: О датировке изображений на поясных пластинах из Орлатского могильника. In: Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. Отв. ред. А.И. Мелюкова – М.Г. Мошкова – В.А. Башилов. Институт археологии РАН, Москва 1999. 219–236.

Maximenko–Bezuglov 1987.

Владимир Евгеньевич Максименко – Сергей Иванович Безуглов: Позднесарматские погребения в курганах на реке Быстрой. [Late Sarmatian Burials in the Mounds along the Bystraya River.] *CA* 1987: 1. 183–192.

Mordvinceva 2001.

Valentina Mordvinceva: Sarmatische Phaleren. [Summary. Резюме.] Archäologie in Eurasien. Band 11. Verlag Marie Leidorf, Rahden 2001.

Otchir-Goriaeva 2002.

Maria Otchir-Goriaeva: Das Sarmatische Grab von Jaškul', Kalmykien. *EurAnt* 8. 2002. 353–387.

Prohorova–Guguev 1992.

1. Татьяна Александровна Прохорова – Владимир Константинович Гугуев: Богатое сарматское погребение в кургане 10 Кобяковского могильника. [A rich Sarmatian burial in the kurgan 10 of Kobyakovo cemetery.] *CA* 1992: 1. 142–161.

Sergackov 2000.

Игорь Викторович Сергацков: Сарматские курганы на Иловле. Издательство Волгоградского университета, Волгоград 2000.

Simonenko 2004.

Aleksandr Vladimirovič Simonenko: Eine sarmatische Bestattung mit Tamga-Zeichen im Gebiet Olbias. *EurAnt* 10. 2004. 199–227.

Simonenko–Lobaj 1991.

Александр Владимирович Симоненко – Борис Иванович Лобай: Сарматы Северо-Западного Причерноморья в I в. н.э. (погребения знати у с. Пороги). Киев 1991.

Skripkin 2000.

Анатолий Степанович Скрипкин: Новые аспекты в изучении истории материальной культуры сарматов. [New aspects in the investigation of the history of Sarmatian material culture.] *Нижневолжский археологический вестник* вып. 3. 2000. 17–40.

Treasures 1991.

The Treasures of Nomadic Tribes in South Russia. Ancient Orient Museum, Tokyo 1991.

Vlaskin 1990.

Михаил Васильевич Власкин: Уздечный набор с тамгообразными псалиями из могильника «Царского». In: Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г. Вып. 9. Отв. ред. В.Е. Максименко. Азов 1990. 64–68.

Natalja Jurjevna Limberis – Ivan Ivanovich Marchenko

Kuban State University
Department of Archaeology, Ethnology, Ancient and Medieval History
350040 Krasnodar
ul. Stavropolskaja 149.
Russia
e-mail: meot@mail.ru

Szarmata lovas sírja egy meót földvár temetőjében

2005-ben a Sztarokorszunszkaja-2 földvár (gorogyiscse) kutatása során talált Kubán-vidéki meót temetőben gazdag lovas sírját tárták fel. A sírmellékletek igen változatosak és jelentősek. Egy sor itt előkerült lelet (bronz kereszttaggal ellátott hosszú vaskard, övveretek, lószerszám és díszitései) a temetkezést a Kr. u. első századokra keltezett gazdag szarmata együttesekkel rokonítja. A tárgyak alapján a sírt az I. sz. második felére – a II. elejére keltezhetjük. A szokatlan együttes szoros gazdasági és politikai kapcsolatokra utal a helyi letelepedett népesség és a nomádok között.

Natalja Jurjevna Limberisz – Ivan Ivanovics Marcsenko

Кубанский государственный университет
Кафедра археологии, этнологии, древней и средневековой истории
350040 Краснодар
ул.Ставропольская 149.
Россия
e-mail: meot@mail.ru

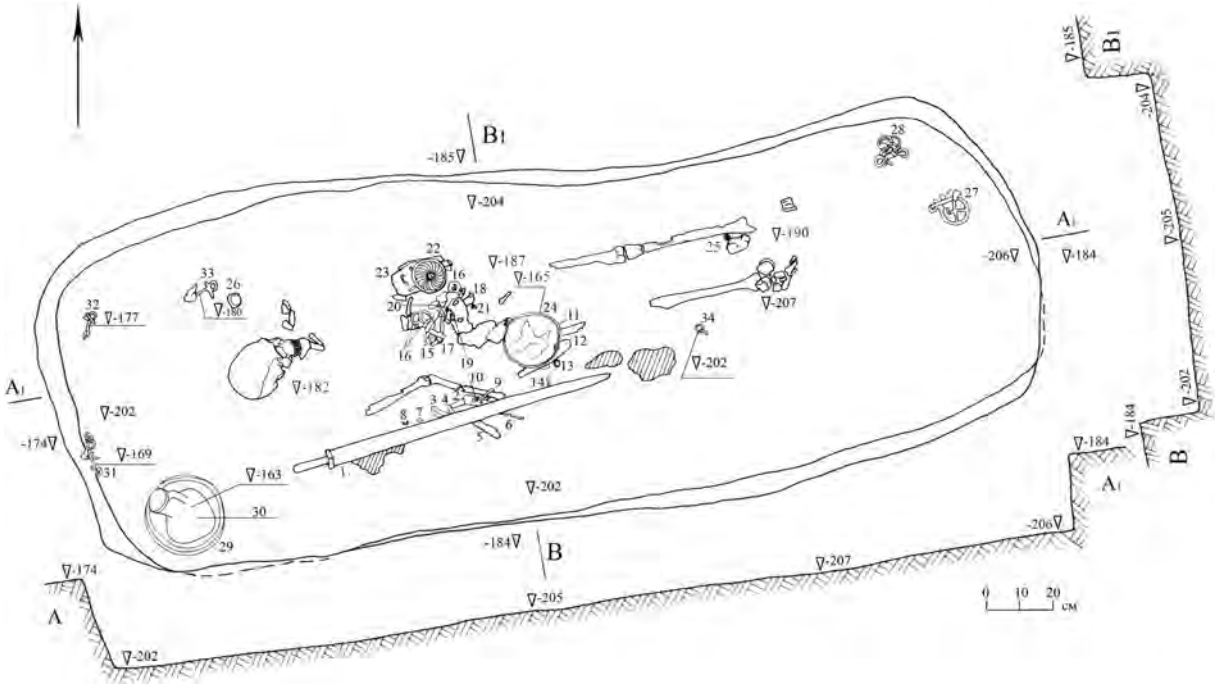

Fig. 1

Grave of a Sarmatian horseman in the cemetery of the Starokorsunskaja Hillfort 2. 1: sword, 2: knife, 3: chalk, 4: ring with a clasp, 5: bits with cheek-pieces, 6: fragments of knives, 7: clip, 8: fragment of a clasp, 9: arm ring, 10: awl, 11: dagger, 12: knife, 13: finger ring; 14: fragment of an unidentified object, 15: bits with cheek-pieces, 16: small phalerae, 17–18: rings with a clasp, 19: spoon-shaped strap-end, 20: bead, 21: buckle, 22–23: big phalerae, 24: breast phalera, 25: buckle, 26: pebble, 27–28: bits with cheek-pieces, 29: grey wheel-made bowl, 30: grey wheel-made jug, 31–33: bits with cheek-pieces, 34: buckle

1. kép

Szarmata lovas sírja a Sztarokorszunszkaja-2 földvár temetőjében 1: kard, 2: kés, 3: kréta, 4: szorítós gyűrű, 5: zablapálcás zabla, 6: kések töredékei, 7: pánt, 8: szorító töredéke, 9: karperec, 10: ár, 11: tőr, 12: kés, 13: gyűrű, 14: ismeretlen rendeltetésű tárgy töredéke, 15: zablapálcás zabla, 16: kis falerák, 17–18: szorítós gyűrűk, 19: kanál alakú szíjvég, 20: gyöngy, 21: csat, 22–23: nagy falerák, 24: szügyelő falera, 25: csat, 26: kavics, 27–28: zablapálcás zablák, 29: szürke korongolt tál, 30: szürke korongolt korsó, 31–33: zablapálcás zablák, 34: csat

Fig. 2

Starokorsunskaja Hillfort 2: group of grave-goods *in situ* 15: bits with cheek-pieces (iron), 16: small phalerae (bronze, silver), 17: ring with a clasp (bronze), 18: ring with a clasp (bronze), 19: spoon-shaped strap-end (bronze), 20: bead (glass), 21: buckle (iron), 22–23: big phalerae (bronze, silver, glass)

2. kép

Sztarokorszunszkaja-2: in situ leletegyüttes a sírban 15: zablapálcás zabla (vas), 16: kis falerák (bronz, ezüst), 17: szorítós karika (bronz), 19: kanál alakú szíjvég (bronz), 20: gyöngy (üveg), 21: csat (vas), 22–23: nagy falerák (bronz, ezüst, üveg)

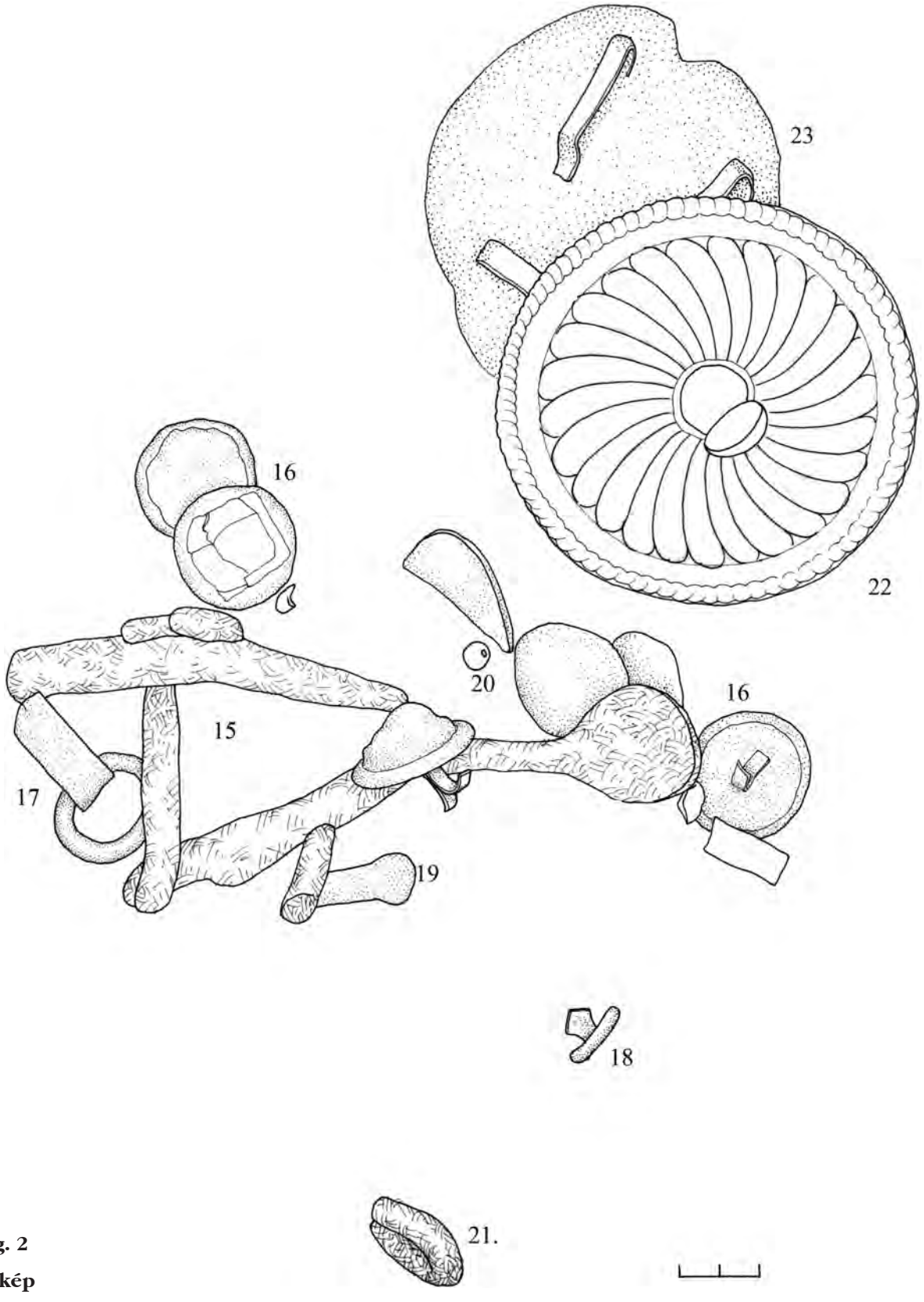

Fig. 2

2. kép

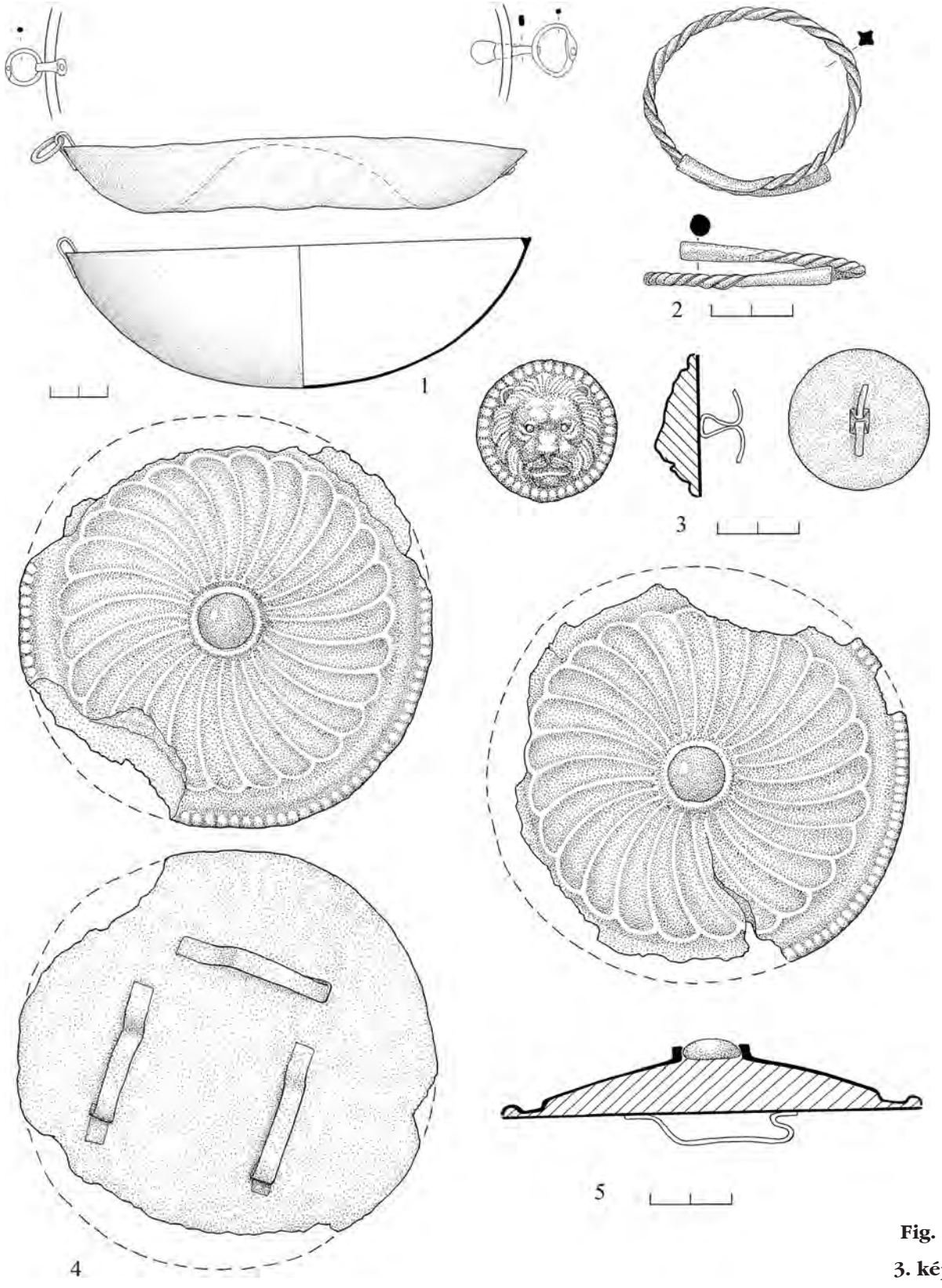

Fig. 3

3. kép

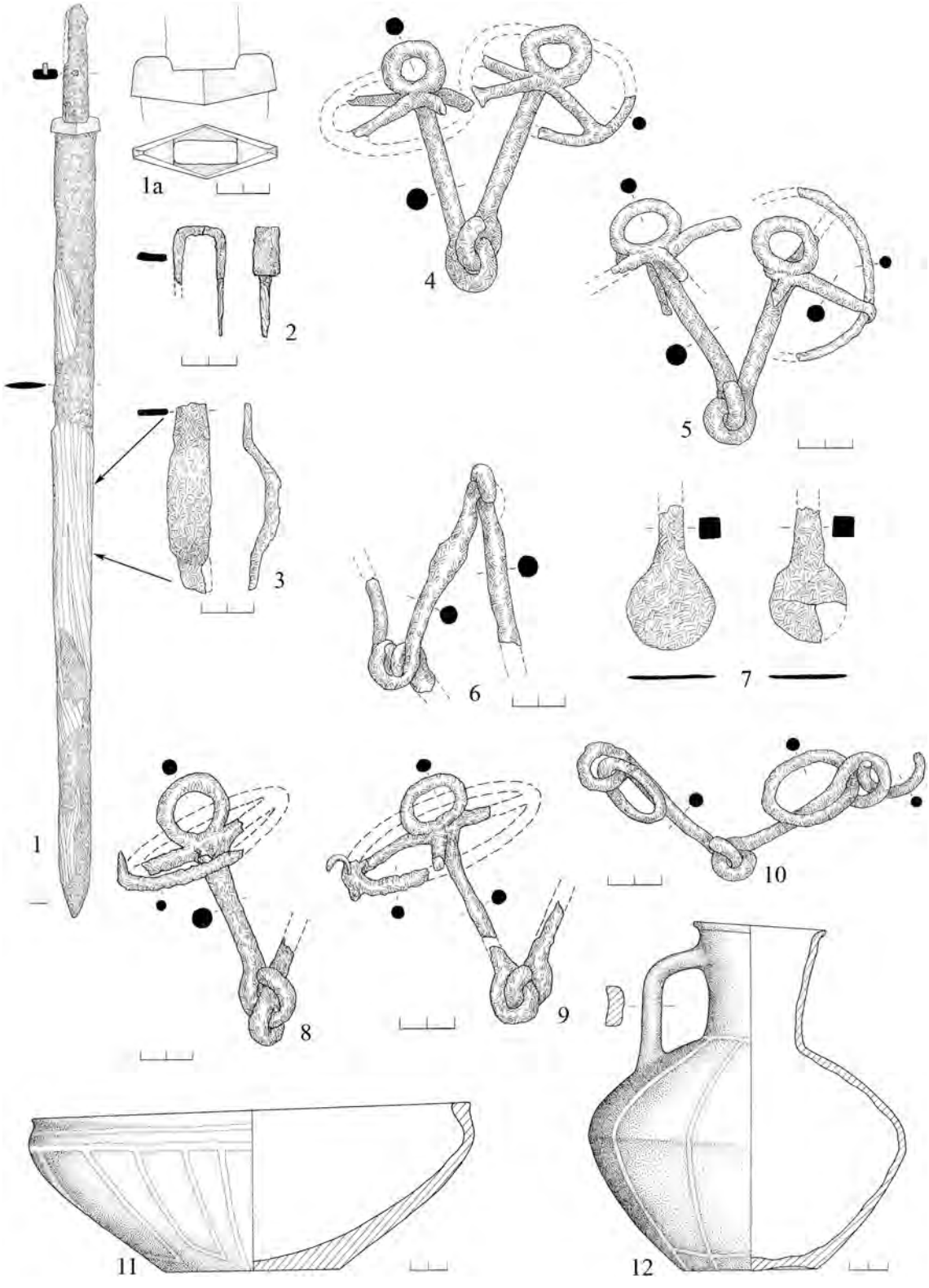

Fig. 4

5. kép

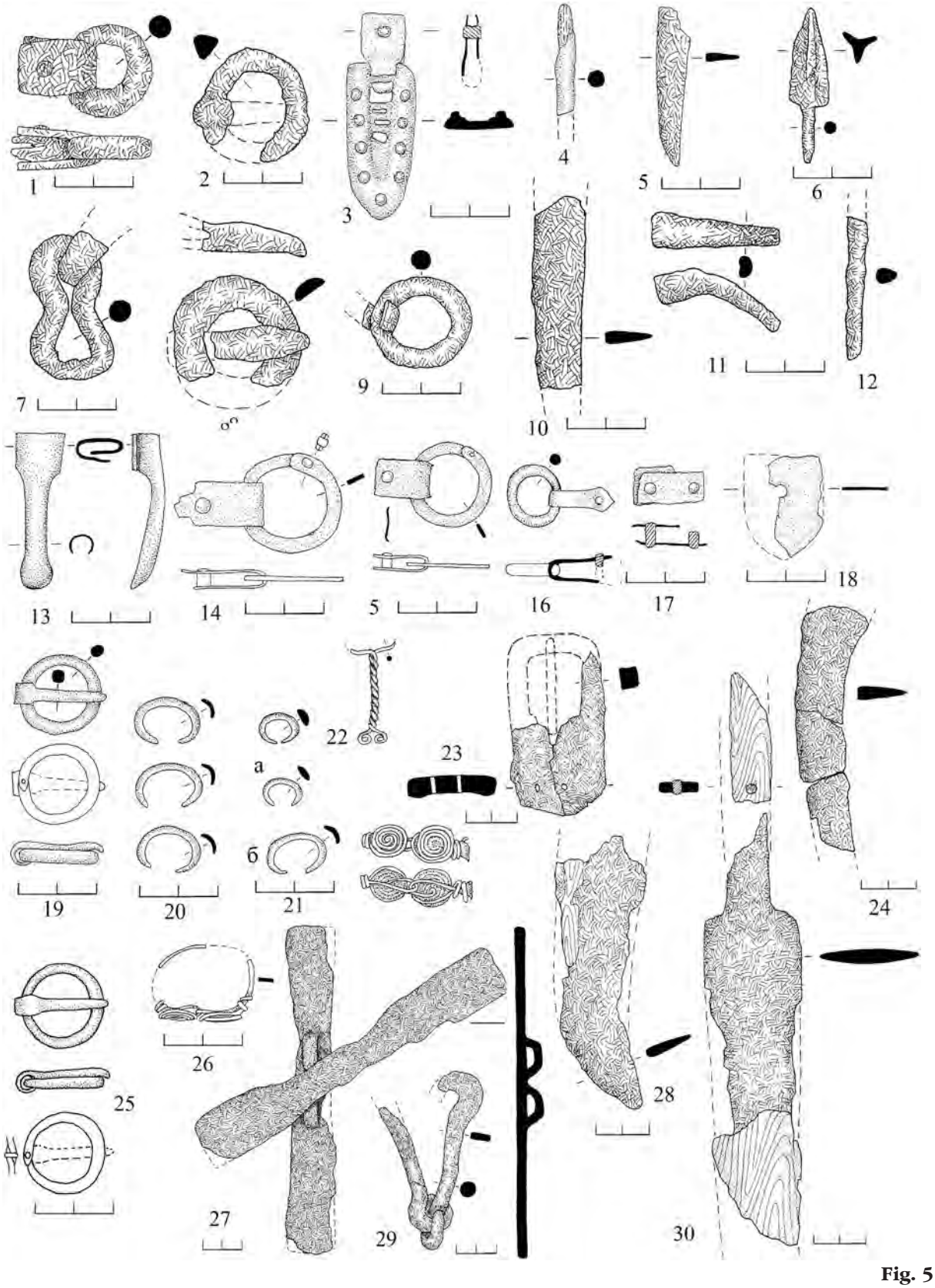

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
а
б
22
23
24
25
26
27
28
29
30

Fig. 5

5. kép

Fig. 3
Starokorsunskaja Hillfort 2 1: breast phalera (24, silver), 2: arm ring (9, gold), 3: small phalera (16, silver, bronze, glass, paste), 4–5: big phalerae (23–24, silver, bronze, glass, paste)

3. kép
Sztarokorszunszkaja-2 1: szügyelő falera (24, ezüst), 2: karperec (9, arany), 3: kis falera (16, ezüst, bronz, üveg, paszta), 4–5: nagy falerák (23–24, ezüst, bronz, üveg, paszta)

Fig. 4
Starokorsunskaja Hillfort 2 1: sword (iron, bronze), 1a: guard of the sword (bronze), 2–3: belt clamps from the scabbard of a sword (iron), 4–6: bits with cheek-pieces (27–28, 15, iron), 7: parts of cheek-pieces (15, iron), 8–9: bits with cheek-pieces (32–33, iron), 10: bits with additional rings (31, iron), 11: bowl (29, grey clay), 12: jug (30, grey clay)

4. kép
Sztarokorszunszkaja-2 1: kard (vas, bronz), 1a: kardellenző (bronz), 2–3: kardhüvely függesztői (vas), 4–6: zablapálcás zablák (27–28, 15, vas), 7: zablapálcák töredéke (15, vas), 8–9: zablapálcás zablák (32–33, vas), 10: karikás zabla (31, vas), 11: tál (29, szürke kerámia), 12: korsó (30, szürke kerámia)

Fig. 5
Starokorsunskaja Hillfort 2 1: ring with clasp (43, iron), 2: buckle (42, iron), 3: pending strap-end (37, iron, bronz), 4: fragment of an awl (47, iron), 5: fragment of a knife (6b, iron), 6: arrowhead (41, iron), 7: carabiner (44, iron), 8: buckle (21, iron), 9: ring with clasp (46, iron), 10: fragment of a knife (6a, iron), 11: fragment of an unidentified object (14, iron), 12: fragment of an awl (10, iron), 13: spoon-shaped strap-end (19, bronze), 14–16: rings with clasp (17, 4, 18, bronze), 17: clasp (40, bronze), 18: fragment of a decorative plate (38, bronze), 19: buckle (25, bronze), 20–21b: clips (36, 35, 7, bronze), 22: wire object (39, bronze), 23: buckle (18a, iron), 24: fragment of a knife (2, iron), 25: buckle (34, bronze), 26: finger ring (13, bronze), 27: cheek-pieces (5, iron), 28: fragment of a knife (12, iron), 29: bits (5, iron), 30: fragments of a dagger (11, iron)

5. kép
Sztarokorszunszkaja-2 1: szorítós karika (43, vas), 2: csat (42, vas), 3: csüngős szíjvég (37, vas, bronz), 4: ártöredék (47, vas), 5: késtöredék (6b, vas), 6: nyílhegy (41, vas), 7: karabiner (44, vas), 8: csat (21, vas), 9: szorítós karika (46, vas), 10: késtöredék (6a, vas), 11: ismeretlen rendeltetésű tárgy töredéke (14, vas), 12: ártöredék (10, vas), 13: kanál alakú szíjvég (19, bronz), 14–16: szorítós karikák (17, 4, 18, bronz), 17: szorító (40, bronz), 18: lemeztöredéke (38, bronz), 19: csat (25, bronz), 20–21b: pántok (36, 35, 7, bronz), 22: dróttárgy (39, bronz), 23: csat (18a, vas), 24: késtöredék (2, vas), 25: csat (34, bronz), 26: gyűrű (13, bronz), 27: zablapálcák (5, vas), 28: késtöredék (12, vas), 29: zabla (5, vas), 30: tőr töredékei (11, vas)

New data concerning the cultural situation in the basin of the Upper San River during the Roman Period

Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega

Results of excavations conducted during last twenty years in the Upper San Basin (Fig. 1) allow us to claim that the cultural situation in the Roman Period was different in the eastern and western parts of Polish Carpathians. It should be assumed that the Upper San area was inhabited in the discussed period by the representatives of various cultural traditions. Groups of the Przeworsk Culture population were flooding from the north, heading up the San River and towards the Upper Tisza Basin (Godłowski 1985. 82−84, Fig. 5, 6, Madyda-Legutko 1995., Madyda-Legutko 1996.). The area in question was also penetrated by the Dacians from their enclaves situated on the Upper Dniester and in Eastern Slovakia in the 1st and early-2nd century AD (Luštikova 2007.). Natural conditions of the Upper San Basin enabled contacts with the Carpathian Basin via Lower Beskids Range or via passes through Bieszczady Mountains, and close neighbourhood of the Dniester Basin favoured connections with the Eastern Carpathians foreland (Madyda-Legutko 2004. 77).

A significant contribution to the studies on complex ethno-cultural situation observed on

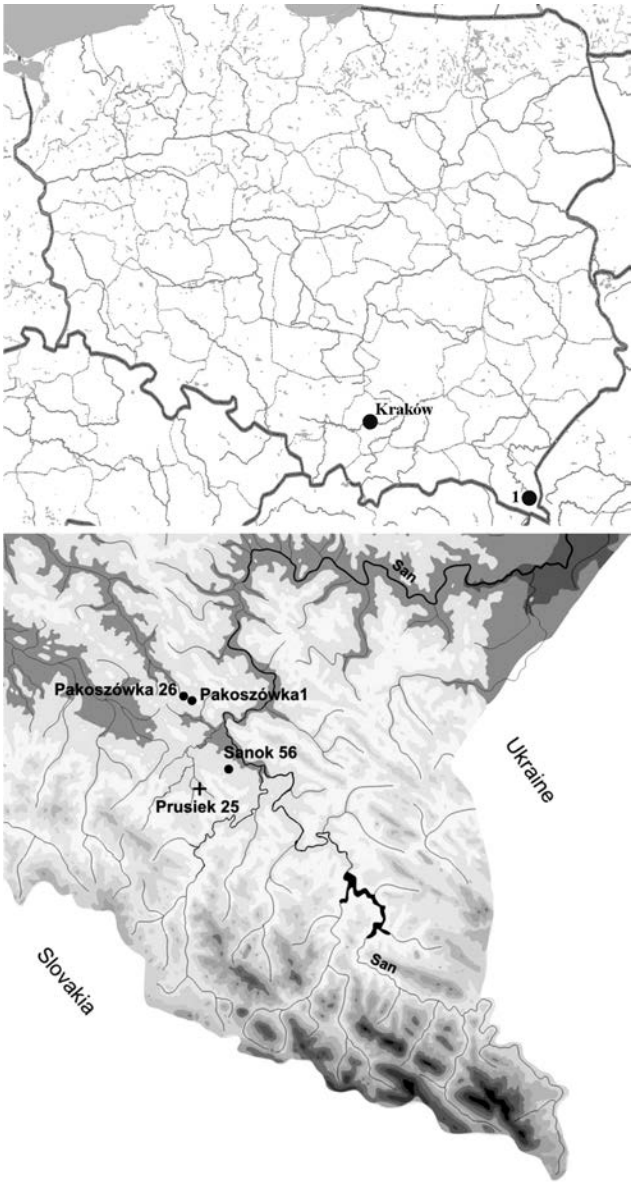

Fig. 1
The Upper San River basin. Sites excavated by the Institute of Archaeology, Jagellonian University 1: excavated area

1. kép
A Felső-San völgye. A Jagelló Egyetem Régészeti Intézete által feltárt lelőhelyek 1: a kutatott terület

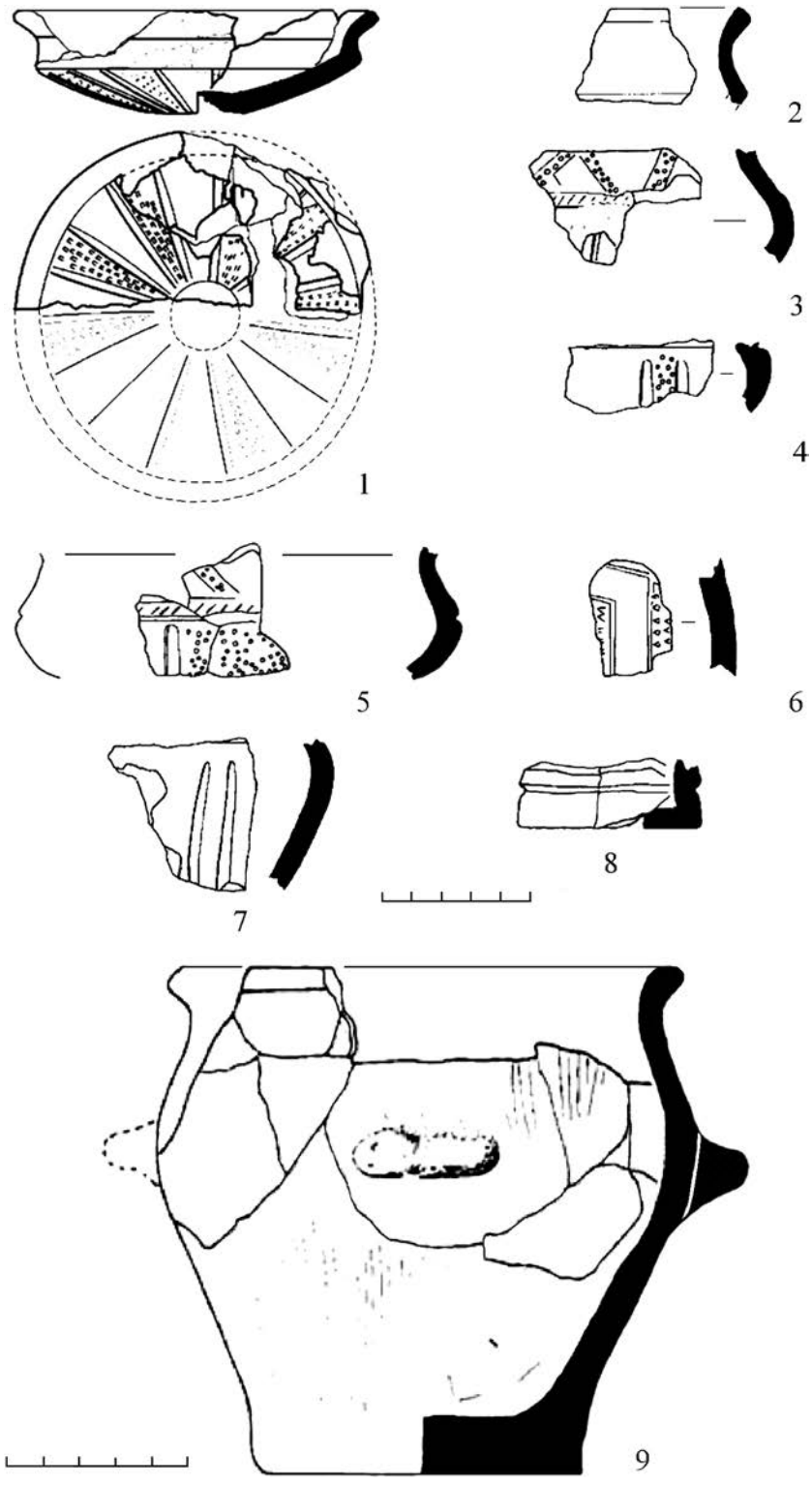

Fig. 2
Pakoszówka, Site 1, Sanok district. Hand-made pottery

2. kép
Pakoszówka, 1. lelőhely, Sanok járás. Korongolatlan kerámia

the San River during the Roman Period comes from the results of excavations on the settlement in Pakoszówka, Site 1 (Sanok District), situated on the slopes of the Wroczeń Mountain. These excavations brought the discovery of two zones of the settlement: the production zone at the foot of the mountain with a complex of rectangular, multi-function hearths, and the residential zone, situated higher on the slope, with remnants of semi-subterranean buildings and traits of post constructions (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. 69–70, Fig. 2; Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006b.). The above model of spatial and functional layout of the settlement has analogies on the territories of the Przeworsk Culture north of the Carpathian zone (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. 81).

Three main groups of sources can be distinguished in the pottery from Pakoszówka. The first one is represented by hand-made vessels with black, smoothed surfaces (Fig. 2: 1–8), technologically and stylistically typical for the Przeworsk Culture pottery from the Early Roman Period and the beginnings of the Late Roman Period (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. 79, Fig. 4: 2–3, Fig. 6: 1–2, Fig. 9: 1–2, Fig. 10). The second group consists of hand-made vessels with coarse surfaces (Fig. 2: 9), sometimes

decorated with plastic applications (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. Fig. 6: 3, 6–7, Fig. 8: 1–3, Fig. 9: 3–7) typical of the Dacian cultural complex in the Early Roman Period (Madyda-Legutko 1996. 61–63, Fig. 5). To the third group of ceramic materials from Pakoszówka we should include wheel-made vessels with smooth, effaceable surfaces (Fig. 3), represented mostly by thick-walled storage specimens (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. 79, Fig. 4: 4–8). Most likely, this latter group should also be connected with the Dacian complex (Madyda-Legutko 1996. 77–78, 90–91, 107–108, Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja 2001. 305–106, Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja 2004, Kordecki–Okoński 1999. 212–213, Okoński 1999–2000. 153, 163–164).

In the above mentioned residential part of the settlement we should turn particular attention to the cluster of mutually intersecting features, consisting of two household pits (nos. 140 and 155) and a dwelling (semi-subterranean hut). In the youngest of the above features (140) a fragment of a mirror made of white metal, with perforated edge (dimension: 9.9 cm) was discovered. Such artefacts occur in the limes zone, both along the Danube and the Rhine border. In the Central European Barbaricum the concentration of such finds is recorded in Sarmatian milieu on the Great Hungarian Plain. In most cases, mirrors in question are dated to the transition between the Early and Late Roman Periods, that is to say, approximately to mid-2nd century AD, while specimens known from Sarmatian context are dated already to the 3rd century AD (Istvánovits–Kulcsár 1993., Varsik 1999., Niezabitowska 2004.). The above dating is consistent with the chronological position of other materials from the settlement in Pakoszówka, Site 1, which are dated to the transition between the Early and Late Roman Periods (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a. 81, Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2009.).

The discovery of the Przeworsk Culture cemetery in Prusiek, Site 25 (Sanok District), brings new quality to the studies on the Roman Period in the territories on the San River (Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2005., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2006a., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2006b., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2008., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2009.). This is the first necropolis in the Polish Carpathians dated to that time. The completely excavated site produced 47 features, including 41 cremation burials (the vast majority of them in urns) and 6 small pits. Preliminary analysis of grave inventories from the Prusiek cemetery allows us to assume that materials in question reveal clear connections with the so-called eastern zone of the Przeworsk Culture. This term is used to describe certain differences noticeable between the eastern (or more precisely: north-eastern) part of the Przeworsk Culture range (which is mainly the right-bank Masovia) and other territories occupied by this group in the Early Roman Period (Andrzejowski 2001. 99). First of all, these differences consist of a specific style, merging typical Przeworsk Culture traits with elements of other origin. Without doubt, the most important was the impact of the Wielbark Culture, but influences from Western Scandinavia, from the territories by the Elbe and from the Baltic zone were noticeable as well (Dąbrowska 1973., Dąbrowska 1981a., Dąbrowska 1981b., Dąbrowska 1991., Nowakowski 1994., Andrzejowski 2001. 82).

Burial inventories from the Prusiek necropolis included, among other objects, metal parts of dress and ornaments, such as fibulae, belt elements and pendants. Their form and decoration have analogies in the territories occupied by the Wielbark Culture, as well as in other regions situated within the Baltic Sea Basin. Particular attention should be paid to the fragmentarily preserved iron fibula of A. V type, series 8 (i.e. with small crest on the head), discovered in grave 22. It was decorated with a silver plate, filigree and granulation (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-

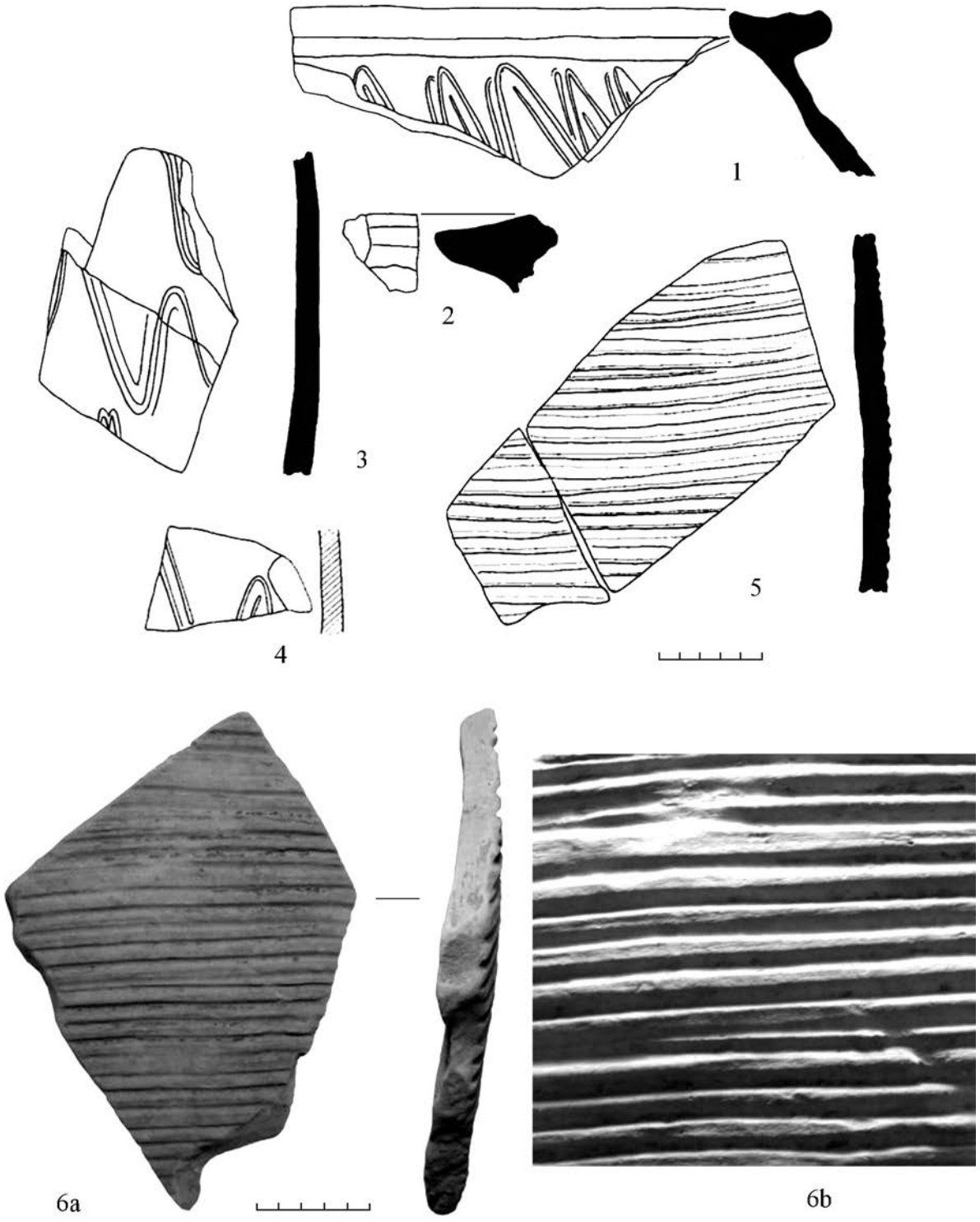

Fig. 3
Pakoszówka, Site 1, Sanok district. Wheel-made pottery

3. kép
Pakoszówka, 1. lelőhely, Sanok járás. Korongolt kerámia

Telega 2007. 63, Fig. 3, Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2010. 389, Fig. 1: 2). This fibula is a unique find in the Przeworsk Culture inventories and provides an excellent example of the use of decoration known from A. V, series 8 bronze fibulae, typical for the Wielbark Culture milieu during the development of the so-called Baroque style, that is, in phase B2/C1 (Machajewski 1998. 189, Mączyńska–Rudnicka 2004. 402, 414, Fig. 7: 9, Fig. 14, Fig. 16).

Beside these, the Prusiek necropolis yielded two gold pendants, also typical for the Wielbark Culture. From grave 22, dated to the close of phase B2 or phase B2/C1, comes a spherical gold pendant decorated with granulation and pearled wire (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2010. 389, Fig. 1: 1). Another gold pendant decorated with filigree and granulation was found secondarily burnt in the similarly dated grave 10. Most probably, this specimen was also a spherical one (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2010, 387–389, Fig. 1: 4). Spherical pendants, both gold and silver, occur in the inventories from the eastern zone of the Przeworsk Culture (i.e. mainly in the right-bank Masovia) in the developed phase B2 and in phase B2/C1 (Andrzejowski 2001. 70, Fig. 11., Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2010. 391–392, Fig. 2).

Another observation worth mentioning concerns the significant number of male burials equipped with weaponry (Fig. 4), including swords which are known from as many as six graves (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007. 64), while three other burials yielded metal parts of scabbards (chapes and attachments). Five of these swords are specimens imported from the territory of the Roman Empire. On the tang of the sword from feature 16 two impressions of the blacksmith's stamp (maker's mark) were preserved. This was a rectangular stamp with partially legible letters (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007. 64, Fig. 4.) Swords with stamps are quite numerous among specimens of provincial origin found in Barbaricum. However, those with more than one stamp impression are unique (Biborski 1994. 171–179, Biborski–Ilkjær 2006. 302). Another unique find is the sword from feature 42. Both sides of its blade bear traces of incrusted representations of Mars and Victoria (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2008. 49, Fig. 2–4). From the Przeworsk Culture area we know only one sword with analogical incrustations, from an unknown locality (Biborski 1978. 84). From Podlodów (Ułęż Commune, Lublin Province) comes a sword dated to phase C1a, also decorated with incrusted representations of Mars and Victoria. However, in this case both figures are placed on the same side of the blade (Gurba–Ślusarski 1966. 202–203). The fragment of a sword decorated similarly to the Prusiek specimen comes also from Jevnaker, in the Norwegian

Fig. 4
Prusiek, Site 25, Sanok district. Urn grave (feature 25)

4. kép
Prusiek, 25. lelőhely, Sanok járás. Urnasír (25. objektum)

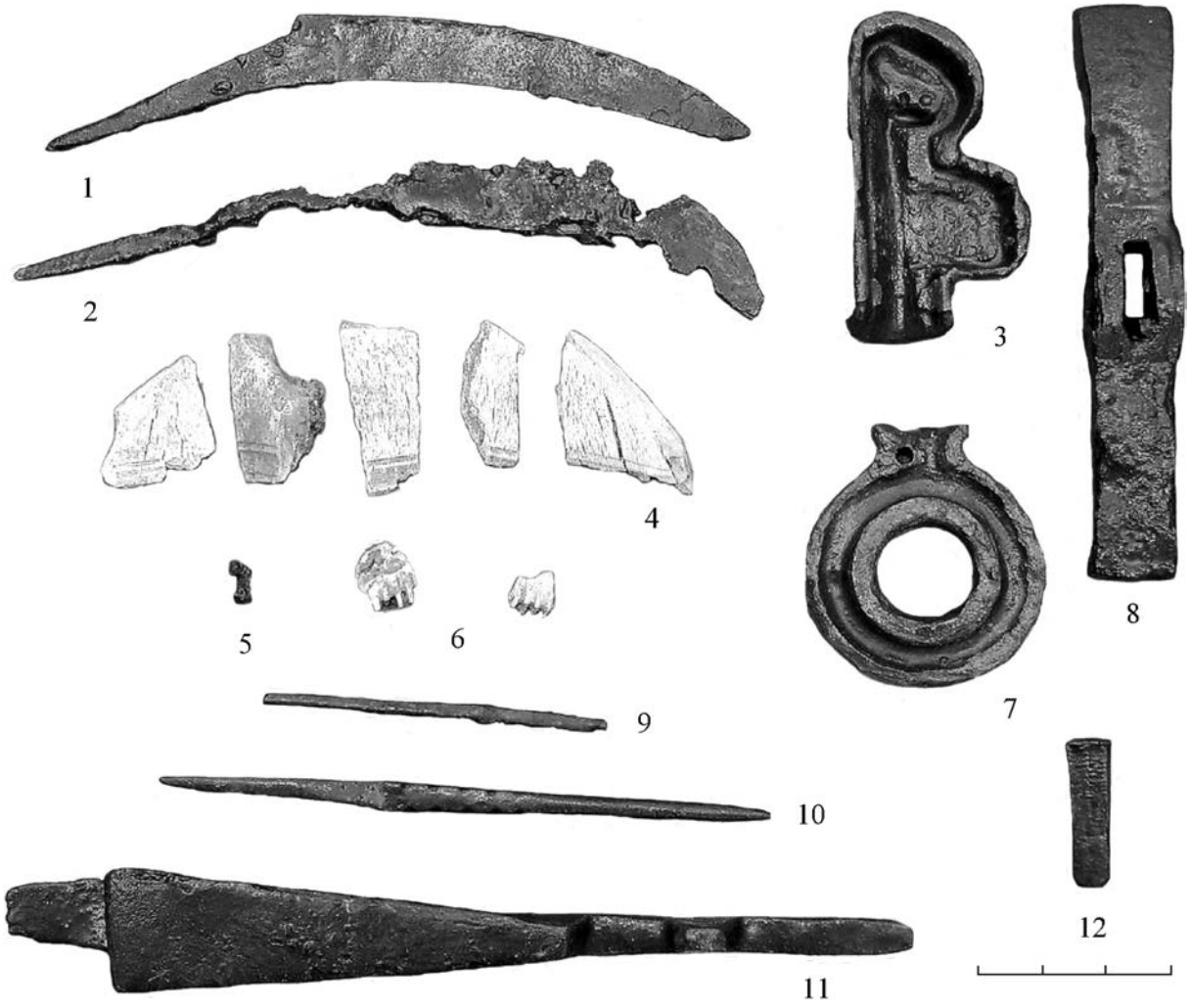

Fig. 5
Prusiek, Site 25, Sanok district. The inventory of a male grave (feature 24)

5. kép
Prusiek, 25. lelőhely, Sanok járás. Egy férfisír mellékletei (24. objektum)

province of Opland (Rosenquiest 1970. 143, Fig. 2: a, Fig. 3: a, b). Incrusted swords appear in the European Barbaricum in the developed stage of phase B2, but they are most common in phase C1a (Kaczanowski 1992. 13).

Male burials from Prusiek yielded also metal parts of shields – bosses and grips. The bosses represent Jahn's type 7a, i.e. with the blunt spike. Some specimens have traces of bronze decorative rivets (see Andrzejowski 2001. 78). All shield grips discovered so far have distinctly separated rivet plates. Bronze shield grip and rim fitting from grave 21 should be regarded as unique finds (Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007. 65). It is worth noticing that while bronze grips do occur in the eastern zone of the Przeworsk Culture, their majority belong to the strongly profiled type, unlike those from Prusiek (see Dąbrowska 1997. 92–93, Andrzejowski 1998. 70).

In the discussed cemetery a burial with male grave-goods seems to be particularly interesting (feature 24). Its inventory (Fig. 5) includes a semi-product of a knife and a set of specialised tools, such as a small hammer, file, die and two bronze casting moulds (Madyda-Legutko–

Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007. 65, Fig. 6). These moulds, which are extremely rare finds both in the Barbaricum and in the Roman provinces, could have been used to shape wax models of dress elements. These elements could be next cast in bronze using the so-called lost-wax casting technique. One of the artefacts in question can be interpreted as a mould for production of fibulae with high foot and upper spring cord, commonly described as "Sarmatian" fibula. Fragment of another, slightly melted bronze casting mould was found in the topsoil. Perhaps, it also belonged initially to the inventory of grave 24. A mould for the manufacture of a Sarmatian fibula, similar to the specimen from Prusiek, comes from Neunheilingen in Thuringia (Walther 1992.). Relics of a Barbarian metal-melting workshop have been recently discovered in Southern Moravia, in Pasohlávky near Břeclav. The site yielded a series of clay casting moulds used for manufacturing fibulae with high pin-holder, specimens with upper spring and belt fittings. This find is an important source for studies on long-range inter-cultural contacts in Barbarian Europe after the Marcomannic Wars (Tejral 2006.).

Equally outstanding was the inventory of grave 40, which included full set of weaponry (with a sword) and bronze belt fittings (Fig. 6). The assemblage should be dated to the beginnings of the Late Roman Period (C1a). The belt in question is a unique find in the Przeworsk Culture milieu. It consists of a large buckle with rectangular frame on the hinge (Fig. 6: 1), supplied with a spike resembling letter H and a rectangular ferrule fastened with rivets (Madyda-Legutko 1986. 54) and of a massive bronze terminal (Fig. 6: 2a–2b) crowned with a loop with trapezium-shaped protrusion

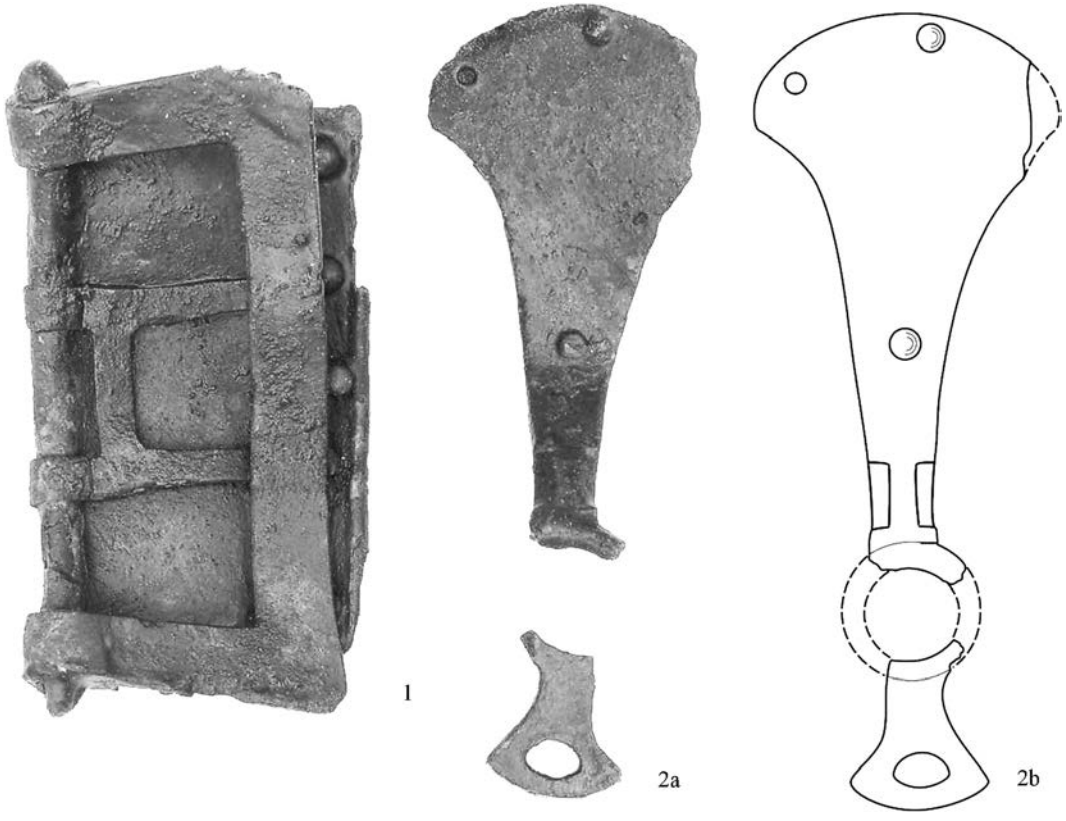

Fig. 6
Prusiek, Site 25, Sanok district. Bronze belt fittings (feature 40)

6. kép
Prusiek, 25. lelőhely, Sanok járás. Öv bronz alkatrészei (40. objektum)

(Raddatz 1957. 95–96). It should be emphasised that buckles of that type worn by the Przeworsk Culture warriors were usually made of iron. Bronze specimens occurred only sporadically. However, few finds of bronze buckles with rectangular frames and double spikes, accompanied by bronze belt terminals, are known from the territory occupied by the Wielbark Culture. Belt terminal from Prusiek, very large and massive, should be recognised as unique within the Przeworsk Culture territory. So far, the only analogies for the open-work ending of an artefact in question come from the Wielbark Culture milieu (Madyda-Legutko 2011.).

Results of the hitherto studies on materials from Prusiek indicate that the discovered graves should be dated to the close of phase B2 of the Early Roman Period and to the beginning of the Late Roman Period, i.e. the early stage of phase C1a (B2/C1 horizon). People using the necropolis in question originated, at least partially, from the so-called eastern zone of the Przeworsk Culture, that is to say, from the left-bank Masovia. This is supported by some of the metal objects, style of the hand-made pottery and certain traits of burial rite. Migration of the Przeworsk Culture population up the San River was most likely connected with the general direction of this culture's expansion to the Upper Tisza Basin, which is reflected by grave finds from Eastern Slovakia, Transcarpathian Ukraine, North-Eastern Hungary and North-Western Romania. From the above mentioned territories we know funeral sites revealing traits typical for the Przeworsk Culture, such as the specific set of weaponry or the custom of ritual bending of weapons. These sites are dated to the late stage of phase B2 and to phase C1 (Budinský-Krička 1967, 309–310, Budinský-Krička–Lamiová-Schmiedlová 1990., Lamiová-Schmiedlová–Mačala 1991., Lamiová-Schmiedlová 1992. 75–78, Fig. 2, Godłowski 1985. 82–84, Fig. 6, Godłowski 1994. 72, 73, Fig. 2). From the territory in question we also know single metal artefacts or vessels, which were typical for the Przeworsk Culture (Lamiová-Schmiedlová 1969. 463–466). On the transition between the Early and Late Roman Periods, the Przeworsk population penetrated the Upper Dniester Basin, too (Śmiszko 1932., Kozak 1984. map 1, Godłowski 1985. 81, 82, Fig. 5).

Presented facts perfectly correspond to the appearance of the Vandal tribes – the Hasdingi, Lacringi and Victovali – recorded by written sources. These tribes are commonly assumed to have originated from the territory of the Przeworsk Culture. They appeared on the borders of Dacia during the Marcomannic Wars (Cassius Dio LXXI, 12, 1, Godłowski 1982. 48–49, Godłowski 2000. 28). Therefore, the cemetery at Prusiek links the burial materials of the Przeworsk Culture from the Lower San with the similar materials discovered in the Upper Tisza Basin. The issues concerned with the decline of the Roman Period settlement in the Upper San Basin require further studies. An important part of these studies should include excavations of settlements recorded during field surveys.

Translated by Piotr M. Godlewski

References

Andrzejowski 1998.

Jacek Andrzejowski: Nadkole 2. A cemetery of the Przeworsk Culture in Eastern Poland, Monumenta Archaeologica Barbarica V. Secesja, Kraków 1998.

Andrzejowski 2001.

Jacek Andrzejowski: Wschodnia strefa kultury przeworskiej – próba definicji. [The eastern zone of Przeworsk Culture – an attempt at definition.] *Wiadomości Archeologiczne* LIV. 2001. 59–87.

Biborski 1978.

Marcin Biborski: Miecze z okresu wpływów rzymskich na obszarze kultury przeworskiej. *Materiały Archeologiczne* XVIII. 1978. 53–165.

Biborski 1994.

Marcin Biborski: Römische Schwerter im Gebiet des europäischen Barbaricum. *JRMES*. Military Equipment in Context. Vol. 5. 1994. 169–197.

Biborski–Ilkjær 2006.

Marcin Biborski – Jørgen Ilkjær: Illerup Ådal, 11. Die Schwerter. Textband. Jysk arkæologisk selskab. Moesgård 2006.

Budinský-Krička 1967.

Vojtech Budinský-Krička: Východoslovenské mohyly. [Ostslowakische Hügelgräber.] *SlA* XV. 1967. 277–338.

Budinský-Krička–Lamiová-Schmiedlová 1990.

Vojtech Budinský-Krička– Maria Lamiová-Schmiedlová: A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplín. *SlA* XXXVIII: 2. 1990. 245–344.

Dąbrowska 1973.

Teresa Dąbrowska: Wschodnia granica kultury przeworskiej w późnym okresie lateńskim i wczesnym okresie rzymskim.[The Eastern Border of the Przeworsk Culture in the Late La Tène and in the Early Roman Periode.] *Materiały Starożytne* II. 1973. 127–254.

Dąbrowska 1981a.

Teresa Dąbrowska: Zmiany kulturowe prawobrzeżnego Mazowsza i Podlasia w okresie wpływów rzymskich. [The Cultural Changes of Masovia and Podlasie in the period of Roman Influences.] *Wiadomości Archeologiczne* XLV: 1. 1980. 45–58.

Dąbrowska 1981b.

Teresa Dąbrowska: Kultura przeworska a kultura wielbarska na Mazowszu i Podlasiu. [Die Beziehungen zwischen der Przeworsk und Wielbark-Kultur in Masowien und Podlasien.] In: Problemy kultury wielbarskiej. Red. Tadeusz Malinowski. Wyższa Szkoła Pedagogiczna, Słupsk 1981. 117–125.

Dąbrowska 1991.

Teresa Dąbrowska: Uwagi o związkach kulturowych między kulturą przeworską a kulturą zachodniobałtyjską w okresie wpływów rzymskich. [Remarks on the cultural links between the Przeworsk and the Western Baltic Cultures during the period of Roman influences.] *Rocznik Białostocki* 16, 201–212.

Godłowski 1982.

Kazimierz Godłowski: Północni Barbarzyńcy i wojny markomańskie w świetle archeologii. [Die nördlichen Barbaren und die Markomannenkriege im Lichte der Archäologie.] In: Znaczenie wojen markomańskich dla państwa rzymskiego i północnego Barbaricum.

Red. Jerzy Wielowiejski. Scripta Archaeologica II. Polskie Towarzystwo Archeologiczne i Numizmatyczne. Komisja Archeologiczna, Warszawa 1982. 48–80.

Godłowski 1985.

Kazimierz Godłowski: Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. [Besiedlungs- und Kulturveränderungen in Süd und Mittelpolen in der jüngeren vorrömischen Eisenzeit und in der Kaiserzeit.] Prace Komisji Archeologicznej 23. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Oddział w Krakowie. Wrocław–Warszawa–Kraków 1985.

Godłowski 1994.

Kazimierz Godłowski: Die Barbaren nördlich der Westkarpaten und das Karpatenbecken – Einwanderungen, politische und militärische Kontakte. *Specimina Nova* 1993 (1994). 65–89.

Gurba–Ślusarski 1966.

Jan Gurba – Zygmunt Ślusarski: Bogato wyposażony grób z III w. z Podlodowa w pow. tomaszowsko-lubelskim. [Une tombe à mobilier riche du IIIe siècle après J. Ch. exploré à Podlodów, district de Tomaszów Lubelski.] *Przegląd Archeologiczny* XVII. 1966. 202–207.

Istvánovits–Kulcsár 1993.

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. [Der Spiegel der Kaiser- und Frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken.] *HOMÉ* XXX–XXXI: 2. 1993. 9–58.

Kaczanowski 1992.

Piotr Kaczanowski: Importy broni rzymskiej na obszarze europejskiego Barbaricum. Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1992.

Kordecki–Okoński 1999.

Jan Kordecki – Jerzy Okoński: Mikroregion osadniczy na prawobrzeżu dolnego biegu Raby. [Eine Siedlungskammer im unteren Laufe des Flußes Raba.] In: Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszym okresie przedrzymskim i okresie rzymskim. Materiały z konferencji. Ed. Sylwester Czopek – Andrzej Kokowski. "Mitel", Rzeszów 1999. 181–215.

Kozak 1984.

Денис Никодимович Козак: Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї та Західному Побужжі. Наукова думка, Київ 1984.

Lamiová-Schmiedlová 1969.

Maria Lamiová-Schmiedlová: Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei. *SlA* XVII. 1969. 403–501.

Lamiová-Schmiedlová 1992.

Maria Lamiová-Schmiedlová: Chronologie der römischen Kaiserzeit in der Ostlowakei. In: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Ed. K. Godłowski – R. Madyda-Legutko. "Secesja", Kraków 1992. 75–79.

Lamiová-Schmiedlová–Mačala 1991.

Mária Lamiová-Schmiedlová – Pavol Mačala: Nálezy z rozrušeného pohrebiska staršej doby rímskej v Kvakovciach, okr. Vranov nad Topl`ou. [Funde aus einem gestörten Gräberfeld aus der älteren römischen Kaiserzeit in Kvakovce, Bez. Vranov nad Topl`ou.] *VýP* III. 1991. 133–140.

Luštiková 2007.
Lucia Luštiková: Dácka ceramika na území Slovenska. [Dacian ceramics in Slovakia.] *VýP* VIII. 2007. 77–93.
Machajewski 1998.
Henryk Machajewski: Die Fibeln der Gruppe V, Serie 8, im östlichen Teil Mitteleuropas. In: 100 Jahre Fibelformen nach Oscar Almgren. Forschungen zur Archäologie im Land Brandenburg 5. Hrsg. Jürgen Kunow. Brandenburgisches Landesamt f. Denkmalpflege, Wünsdorf 1998. 187–196.
Mączyńska–Rudnicka 2004.
Magdalena Mączyńska – Dorota Rudnicka: Ein Grab mit römischen Importen aus Czarnówko, Kr. Lębork (Pommern). *Germania* 82, 2. Halbband. 2004. 397–429.
Madyda-Legutko 1986.
Renata Madyda-Legutko: Die Gürtelschnallen der Römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum. BAR-IS 360. Archaeopress, Oxford 1986.
Madyda-Legutko 1995.
Renata Madyda-Legutko: Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim. Katalog stanowisk. [Kulturelle Differenzierung der polnischen Beskidenzone in der La Tène- und der römischen Zeit. Kataloge.] Uniwersytet Jagielloński, Kraków 1995.
Madyda-Legutko 1996.
Renata Madyda-Legutko: Zróżnicowanie kulturowe polskiej strefy beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim. [Kulturelle Differenzierung der polnischen Beskidenzone in der La Tène- und der römischen Zeit.] Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1996.
Madyda-Legutko 2004.
Renata Madyda-Legutko: Polskie Karpaty w okresie późnolateńskim i w okresie wpływów rzymskich. Uwagi dotyczące zróżnicowania kulturowego. [Polnische Karpaten in der Spätlatènezeit und der römischen Kaiserzeit. Einige Bemerkungen zur kulturellen Differenzierung.] In: Okres lateński i rzymski w Karpatach polskich. Red. J. Gancarski. Muzeum Podkarpackie w Krośnie, Krosno 2004. 71–92.
Madyda-Legutko 2011.
Renata Madyda-Legutko: Studia nad zróżnicowaniem metalowych części pasa w kulturze przeworskiej. Okucia końca pasa. [Studien zu metallenen Gürtelbestandteilen in der Przeworsk-Kultur. Riemenendbeschläge.] Historia Iagellonica, Kraków 2011.
Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja 2001.
Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja: Die Beziehungen zwischen dem oberen Sangebiet (östlicher Teil der polnischen Karpaten) und den südlichen Gebieten in der Zeit vom 1. bis zum 5. Jahrhundert n. Chr. In: International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D. Proceedings of the international archaeological conference held in Aszód and Nyíregyháza in 1999. Ed. Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár. Múzeumi Füzetek 51. – Jósa András Múzeum Kiadványai 47. Jósa András Museum – Osváth Gedeon Museum Foundation, Aszód – Nyíregyháza 2001. 299–310.
Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja 2004.
Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja: Pakoszówka, Gde. Sanok, Woiw. Podkarpackie, Fst. 26. Eine Siedlung der jüngeren Kaiserzeit. Hrsg. Wojciech Blajer, Jacek Poleski.

Recherches Archéologiques de 1993-1998. L'Institut d'Archéologie de l'Université de Cracovie, Kraków 2004. 126–132.

Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2005.

Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja – Judyta Rodzińska-Nowak: Cmentarzysko w Prusieku, gm. Sanok, woj. podkarpackie, stan 25. Uwagi o przenikaniu ludności kultury przeworskiej w strefę Karpat polskich we wczesnym okresie rzymskim. [Site 25 of the Cemetery at Prusiek, Gmina Sanok, Podkarpackie Voivodeship. A Note on the Migration of the Przeworsk Culture Population into the Area of the Polish Carpatian Mountains in the Early Roman Period.] *ActaArchCarp* XL. 2005. 115–128.

Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006a.

Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja – Judyta Rodzińska-Nowak: Osada z okresu rzymskiego w Pakoszówce, stan. 1, pow. Sanok. [The settlement from the Roman Period in Pakoszówka, site 1, District of Sanok.] *Rocznik Przemyski* XLII: 2. 2006. Archeologia. 69–84.

Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2006b.

Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja – Judyta Rodzińska-Nowak: Pakoszówka, Gde. Sanok, Woiw. Podkarpackie, Fst. 1 (eine Siedlung der römischen Kaiserzeit). Recherches Archéologiques de 1999–2003. Hrsg. Wojciech Blajer, Jacek Poleski. L'Institut d'Archéologie de l'Université de Cracovie, Kraków 2006. 160–168.

Madyda-Legutko–Pohorska-Kleja–Rodzińska-Nowak 2009.

Renata Madyda-Legutko – Elżbieta Pohorska-Kleja – Judyta Rodzińska-Nowak: Pakoszówka, Gde. und Kr. Sanok, Woiw. Podkarpackie, Fst. 1 (Siedlung aus der römischen Kaiserzeit). Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 1. Red. Wojciech Blajer. L'Institut d'Archéologie de l'Université de Cracovie, Kraków 2009. 311–320.

Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2006a.

Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok. [The cemetery of the people of the Przeworsk Culture (Prusiek, site 25, District of Sanok).] *Rocznik Przemyski* XLII: 2. 2006. Archeologia. 59–67.

Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2006b.

Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Prusiek, pow. sanocki, stan. 25. Pierwsze cmentarzysko ludności kultury przeworskiej w polskich Karpatach. [Prusiek, distr. Sanok, site 25. The first Przeworsk Culture cemetery recorded in the Polish Carpathians.] *Wiadomości Archeologiczne* LVIII. 394–400.

Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2007.

Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Wyniki dalszych badań na cmentarzysku kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok. [The results of further research in the burial ground of the Przeworsk Culture in Prusiek, Site 25 near Sanok.] *Rocznik Przemyski* XLIII: 2. 2007. Archeologia. 61–69.

Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2008.

Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Wyniki najnowszych badań na cmentarzysku ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, pow. Sanok. [The results of another season of excavation research in the burial ground of the people of the Przeworsk Culture in Prusiek, Site 25 near Sanok, the Podkrapackie Province.] *Rocznik Przemyski* XLIV. 2008: 2. Archeologia. 47–52.

Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2009.
Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Prusiek, Fst. 25, Gde. und Kr. Sanok, Woiw. Podkarpackie – das erste Gräberfeld der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in den polnischen Karpaten. Recherches Archéologiques. Nouvelle Serie 1. Red. Wojciech Blajer. L'Institut d'Archéologie de l'Université de Cracovie, Kraków 2009. 295–309.
Madyda-Legutko–Rodzińska-Nowak–Zagórska-Telega 2010.
Renata Madyda-Legutko – Judyta Rodzińska-Nowak – Joanna Zagórska-Telega: Złote wisiorki z cmentarzyska ludności kultury przeworskiej w Prusieku, stan. 25, gm. Sanok. In: Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. Rocznicę urodzin. Red. Agnieszka Urbaniak – Radostav Prochowicz – Ireneusz Jakubczyk – Maxim Levada – Jan Schuster. Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, Tomus II. Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, Fundacja Monumenta Archaeologica Barbarica, Łódź–Warszawa 2010. 387–395.
Niezabitowska 2004.
Барбара Незабитовская: Прямоугольные зеркала с перфорацией из сарматских погребений – римский импорт или боспорское подражание. *Боспорские исследования* V. 2004. 96–262.
Nowakowski 1994.
Wojciech Nowakowski: Kultura wielbarska na wschód od dolnej Wisły. Materiały z dawnych badań i przypadkowych odkryć w zbiorach berlińskich i norymberskich. [Die Wielbark-Kultur östlich der unteren Weichsel. Die Funde aus den zufälligen Entdeckungen und rüheren Ausgrabungen in den Berliner und Nürnberger Museen.] *Barbaricum* 3. 1994. 163–181.
Okoński 1999–2000.
Jerzy Okoński: Osada na stanowisku 3 w Bessowie, gm. Bochnia, na tle nadrabskiego mikroregionu osadniczego. *ActaArchCarp* XXXV. 113–167.
Raddatz 1957.
Klaus Raddatz: Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck, Offa-Bücher, Bd. 13, K. Wachholtz, Neumünster 1957.
Rosenquist 1970.
Anna M. Rosenquist: Sverd med klinger ornert med figurer i kopperlegeringer fra eldre jernalder i Universitetets Oldsaksamling. [A (Roman period) sword-blade with inlaid copper-alloy figures in the University Museum (Oslo).] *Universitetets Oldsaksamlings Árbok* 1967–68 (1970). 143–200.
Śmiszko 1932.
Marcjan Śmiszko: Kultury wczesnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Nakł. Towarzystwa Naukowego, Lwów 1932.
Tejral 2006.
Jaroslav Tejral: Die germanische Gießereiwerkstatt in Pasohlávky (Bez. Břeclav). Ein Beitrag zur Frage der Fernhandels- und Kulturbeziehungen nach den Markomannenkriegen. *PA* XCVII. 2006. 133–170.
Varsik 1999.
Vladimír Varsik: Die Notgrabung einer römischen Siedlung des 2.-3. Jahrhunderts im Hinterland des Kastells Gerulata (vorläufige Ergebnisse 1995-1997). In: Das mitteleuropäische

Barbaricum und die Krise des römischen Weltreiches im 3. Jahrhundert. Hrsg. Jaroslav Tejral. Spisy Arch. Ústavu AV ČR. Brno 1999. 215–233.

WALTHER 1992.

Wulf Walther: Eine bronzene Fibelgußform der jüngeren römischen Kaiserzeit von Neunheilingen und weitere Zeugnisse frühen Gießerhandwerks aus dem Unstrut-Hainich-Kreis. *Mühlhäuser Beiträge* 15, 19–44.

Renata MADYDA-LEGUTKO – Judyta RODZIŃSKA-NOWAK
– Joanna ZAGÓRSKA-TELEGA

Institute of Archaeology, Jagiellonian University
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Poland
e-mail: renata.madyda-legutko@uj.edu.pl – rodzinska@interia.pl
– zagorskaster@gmail.com

Új adatok a Felső-San-vidék római kori kulturális helyzetéhez

A cikk a San folyó felső folyásának (Lengyel Kárpátok) kulturális helyzetét vizsgálja a római korban. Két lelőhelyen folytatott ásatások eredményeit mutatják be a szerzők: a Pakoszówka 1. lelőhely telepén (Przeworsk és dák kulturális elemek) és a Prusiek 25. lelőhely urnasíros temetőjében (Przeworsk kultúra, az első római kori temető ezen a vidéken) történt feltárásokról esik szó.

Renata MADYDA-LEGUTKO – Judyta RODZIŃSKA-NOWAK
– Joanna ZAGÓRSKA-TELEGA

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Polska
e-mail: renata.madyda-legutko@uj.edu.pl – rodzinska@interia.pl
– zagorskaster@gmail.com

Magic sword pendants

Marcin Biborski – Piotr Kaczanowski

Since the publication of Joachim Werner's "Beiträge zur Archälogie des Attila-Reiches", the so-called "Magische Schwertanhänger" – magic sword pendants, have become a group of artefacts frequently mentioned in the literature devoted to the Roman and Migration Periods. The most often discussed question is to what degree the magic pendants can be considered as evidence for long-distance contacts between the Asian steppe cultures and the European Barbaricum, stretching from Western Siberia to Western Europe, and what role the armament, equipment and customs of Roman soldiers played in this process (Werner 1956. 26–56, Hagberg 1967a., Hagberg 1967b., Méri 2000., Kovács 2001., Carnap-Bornheim 2003., Šarov 2003., Istvánovits–Kulcsár 2001.). Much less attention has been given to the function of the magic pendants. These are small, round, discoid, semi-spherical or nearly spherical artefacts, usually 50–70 mm in diameter, with a centrally placed aperture of a diameter ranging from a few to several millimetres. They are made of glass or semi-precious stones – jade, chalcedony, jet, rock crystal, or, sometimes, amber. It should be noted that at some of them one surface is flat (Fig. 1). Among these diverse forms, one can particularly distinguish a group of glass specimens decorated with a motif known from Kauri shells (Fig. 2).

Fig. 1
Thorsberg (Archäologische Landesmuseum Schleswig)
(Photo M. Biborski)

1. kép
Thorsberg (Archäologische Landesmuseum Schleswig)
(M. Biborski felvétele)

As it was mentioned, magic sword pendants occur in the area stretching from Western Siberia to Western and Northern Europe, in a very broad time span encompassing about six centuries beginning from the 2nd century AD. However, our interest is limited only to the European finds dating from the Roman Period and the early phase of the Migration Period. Most pieces come from the Carpathian Basin occupied by the Sarmatians and from the moor-finds of Northern Europe.

However, the majority of the discoveries provided no direct clues as to the function of the artefacts in question. It was only one of the Sarmatian burials from Hungary, at Tiszalök, that

Fig. 2
Vimose (after Sieg 2003.)

2. kép
Vimose (Sieg 2003. alapján)

Fig. 3
Tiszalök (Hungarian National Museum, Budapest)
(Photo M. Biborski)

3. kép
Tiszalök (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)
(M. Biborski felvétele)

allowed to claim that a certain group of magic sword pendants served in fact as decorative fittings of sword hilts (Fig. 3). The find from Tiszalök was discussed in detail by László Kovács (2001.) and next by Claus von Carnap-Bornheim (2003.), who noticed that the analysed artefacts should probably be connected with sword hilts.

The interpretation of magic sword pendants as elements of hilt assemblies has been unambiguously confirmed by recently published jade and rock crystal finds from Dura-Europos (James 2004.) (Fig. 4: a–c). Such a function is also suggested by certain details of their construction. In some specimens, the central aperture's shape resembles a cone with the base on the pendant's flat side. One can suppose that the opening was made to match the narrowing form of the tang. In the case of a decorative artefact found near Odessa in Ukraine (Gudkova–Redina 1999.), four small apertures placed next to the central one attract attention. Most likely, shafts fitted in these apertures immobilised the pommel, preventing it from turning (Fig. 5). The question arises as to what kind of workshops manufactured sword hilts with such fittings? The available data suggest that they were Roman products. This is certainly the case with the Dura-Europos find. The specimen from Tiszalök is a Roman product too, as is indicated by the damascene-forged blade. Present-day advanced studies on the manufacture of Roman Period swords show that in the 3rd century this technique was used within the Empire but was unknown beyond the European borders of the Roman state (Biborski–Kaczanowski 1989., Biborski–Kaczanowski–Kędzierski–Stępiński 2003.). It is also worthwhile noticing that in North European moore-finds of that period, for example, at Vimose, Illerup and Thorsberg, the alleged magic sword pendants are accompanied by swords of unquestionably Roman origin, which is attested by Roman workshops' marks on their blades, incrustations representing Roman deities and highly specialised technology.

The artefacts discussed here were dated to the 3rd century, when ceremonial scabbard fittings came into use in the Roman army and among the tribes of the North European Barbaricum. Some changes may be noticed when compared with the preceding centuries. The lavishness of swords was previously manifested primarily at the decoration of their scabbards. The best examples are scabbards of the gladius type swords.

From the first half of the 3rd century we have no evidence for the Romans bearing as spectacular scabbards as those used during the 1st and the early-2nd century (with the exception of incrusted or niello decorated 'box' chapes (German: Dosenortbänder), which appeared at that time. The situation was different in the North European Barbaricum, where a number of diverse, very richly ornamented scabbard fittings were in use beginning from the early-3rd century. Approximately at the same time, swords topped with a new pommel type appeared in the Roman army equipment. The appearance of very decorative scabbards of Silistra type is dated to the second half or to the late-3rd century. The same tendency is recorded in the finds from the territory of the Barbaricum. It was manifested, among other things, by the use of swords with decorative pommels made of various materials, including rock crystal, jade or multicoloured glass, showing relationship with the alleged magic sword pendants.

Hilts with hard but at the same time fragile pommels make one wonder about the functionality of such weapon. However, it seems that properly fitted elements, fixed by a specially chosen glue mass, were stable enough to prevent fragile elements from being damaged.

Usually, most hilt assemblies consisted of three parts: a pommel, a grip and a hilt-guard.

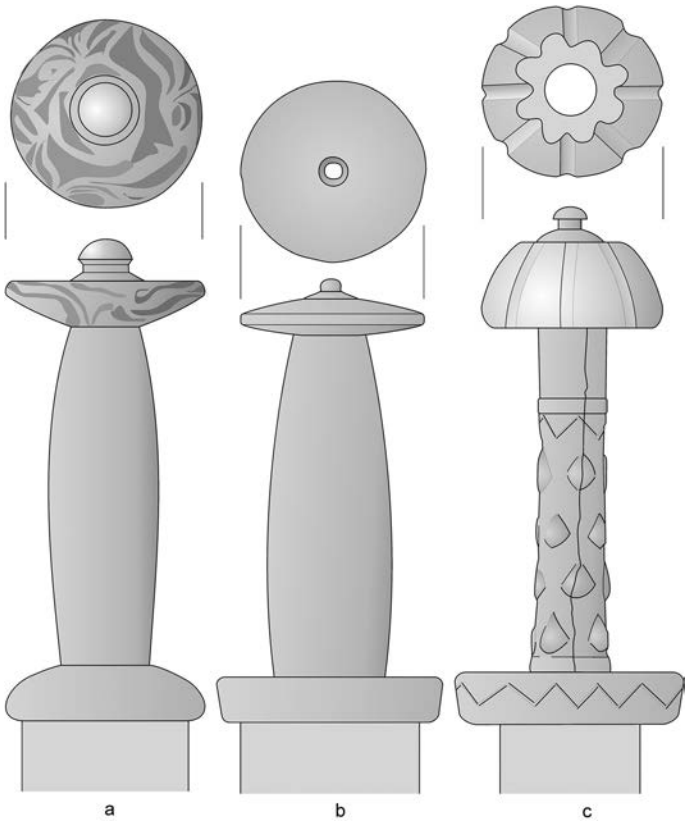

Fig. 4
Dura Europos. Reconstruction on the base of data by James 2004.

4. kép
Dura Europos. Rekonstrukció James 2004. adatai alapján

Fig. 5
Gradeshka, Ukraine
(after Gudkova–Redina 1999.)

5. kép
Gradeshka, Ukrajna
(Gudkova–Redina 1999. alapján)

These pieces were attached to the tang by rivets. Compared to the specimens widely used by the Romans towards the end of the 2nd century, hilts from the 3rd century underwent a modification. Apart from spherical pommels still in use, made of organic materials and similar to those found at gladius swords, pommels of slightly flattened ovoid appearance emerged (e.g. a pommel from Mainz: Lindenschmit 1882. Pl. XI: 5; from Chur-Welschdörfli: Fellmann 1966. Fig. 3). The forms of guards also changed. Beside less popular but still in use semi-spherical forms, new types appeared: flattened, oblong or trapezium-shaped ones (Biborski–Ilkjær 2006. 192, Oldenstein 1977. Pl. 10: 14). Grips remained generally unchanged, with cylindrical shape and transverse or oblique ribs for better grasp.

A separate group consists of hilts whose guards and pommels are crescent-shaped and are made of organic materials, usually cow bones or ivory (e.g. hilt from Stuttgart-Bad Cannstadt: Kemkes–Scheuerbrandt 1997. 71, Pl. 5, Fig. 1). Hilts made of bone discovered at Vimose can be included into this category (Engelhardt 1869. Pl. 6, Fig. 1: 3) and Illerup (Biborski–Ilkjaer 2006. Bd. 11, 232; Bd. 12, 145, Inv.no. DLI). It is worthwhile mentioning here that the parazonium hilts were of the same shape (Loë 1937. 113, Fig. 44, Béal–Feugère 1987. 96).

In the second half of the 2nd century, or perhaps in the early-3rd century, swords with metal hilts came into use. They reminded the above-mentioned wooden forms, namely those with spherical pommels and semi-spherical guards. These hilts were constructed using a wooden core plated with non-ferrous metals.

The greatest diversity of the 3rd century hilt forms is recorded for finds from the Barbaricum area, particularly for those discovered at moor-sites where numerous specimens with elements made from organic materials were preserved. This partially applies to finds dated to the next century as well. Apart from the forms known from the Roman Empire, other types also occur there, some very similar and others different in shape and construction. It is very difficult and sometimes simply impossible to say which items are products of Roman manufacturers and which are imitations produced in barbarian workshops. One of the hints suggesting Roman origin is the use of ivory. However, this criterion can be deceptive for two reasons. Firstly, macroscopic analysis does not always allow to distinguish ivory and walrus tusk. Secondly, we should take into account that local manufacturers could make the hilts using imported resources such as ivory or possibly glass elements too (i.e. magic sword pendants). Sword hilts from Illerup, with ivory guards and pommels serve as an example here. Metal (most often silver) plated wooden hilts, may be recognised as products of workshops operating in the Barbaricum, manufactured according to local stylistics without clear references to the Roman forms. Examples are the finds from Illerup and slightly younger forms from Kragehul and Nydam. They are dated to the first (Illerup) and second (Kragehul and Nydam) half of the 3rd century (Biborski–Ilkjaer 2006. Bd. 11, 231–235, Bd 12, 169–170, Engelhardt 1865. Pl. 6: 3, Bemmann–Bemmann 1998. 53, Pl. 39: 55, Iversen 2010. 75, Pl. 40–41). A similar hilt type is represented by the specimens in which a grip, a pommel and a guard were made of some organic material, most likely leather and wood. The assembly was reinforced with metal rings.

From moor-sites there are also known the already mentioned wooden hilts of Roman type swords, with spherical pommels and semi-spherical guards, which probably were produced or reworked in "barbarian" workshops. They are decorated by metal (usually silver) studs, regularly arranged at the pommels and guards (Raddatz 1987. Pl. 6: 1). So far, such finds are unknown from the territory of the Roman state. There is no evidence or reason to believe that local manufacturers used magic sword pendants for producing hilts. Discoveries from the barbarian territory, primarily from moor-finds, seem to indicate that swords with hilts decorated with these pendants, so-called "magische Perlen", were relatively common finds and that they were Roman imports. They belonged to local elite, who emphasised their social position not only by the decoration of sword hilts and

scabbards but also by other, local elements of armament and equipment (e.g. lavishly decorated silver bosses of Lilla Harg–Herpály–Thorsberg type).

Referring to the remarks from the first part of this paper it should be concluded that in the 3rd century the armament of the Romans and of the elite of some peoples inhabiting the Barbaricum included swords with hilts manufactured using decorative elements made of glass or semi-precious stones. However, there is no evidence that magic pendants were attached to the scabbards in that period.

It is difficult to identify the factors which accounted for the appearance of the hilts in question. The impulse came most likely from the East, as it is evidenced by finds from the territories occupied by Sarmatian tribes. In particular, one can mention grave inventories of the Sarmatian elite in the Pontic area which included swords with decorative pommels of the discussed type (Šarov 2003.). The above impulse might have reached Roman soldiers in Pontic garrisons and then spread into other provinces of the Empire. Undoubtedly, it reached the North European Barbaricum as well (Anke 1998. 99–100, Carnap-Bornheim 2003. 373). It was most likely under these influences that Germanic elite started to use swords with decorative hilts, including swords with the pommels which have so far been interpreted as sword pendants, so-called "Schwertperlen". One cannot exclude that oriental influences, especially at the transition between the 3rd and 4th century, are also reflected in more and more refined and lavish techniques of ornamentation, applied to decorate swords as well. A good example is a sword in a scabbard from Silistra, lavishly decorated in niello, filigree, granulation and with framed semi-precious stones (cabochons) (Dumanov 2005.).

It should also be mentioned here that the discussed hilts with pommels made of semi-precious stones, glass and amber were still in use among steppe peoples in the 4th and 5th centuries, while in the European Barbaricum they were phased out in favour of new forms. These comprised hilts made from profiled metal bands, the younger forms, often cast, hour-glass shaped, or wooden and horn forms at the Nydam-Evebo type (Bemmann–Bemmann1998. Pl. 56: 445). Beside them, the assemblages from graves or from moor-finds yielded the original magic sword pendants as well. They were recorded, among other places, in sumptuous elite graves from the 5th century containing Goldgrifspatha type swords, for example, from the cemetery of Basel-Kleinhüningen, grave 63 (Giesler 1997. 219). At least some of them may probably be connected with Hunnic influences (Jakuszowice) (Fig. 6).

Fig. 6
Jakuszowice (Muzeum Archeologiczne w Krakowie) (Photo M. Biborski)

6. kép
Jakuszowice (Krakkói Régészeti Múzeum) (M. Biborski felvétele)

References

Anke 1998.

Bodo Anke**:** Studien zur reiternomadischen Kultur des 4. bis 5 Jahrhunderts. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 8. Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur, Weissbach 1998.

Béal–Feugère 1987.

Jean-Claude Béal – Michel Feugère: Épées miniatures à fourreau en os, d'époque romaine. *Germania* 65. 1987. 89–105.

Bemmann–Bemmann 1998.

Güde Bemmann – Jan Bemmann: Der Opferplatz von Nydam. Die Funde aus den älteren Grabungen: Nydam-I und Nydam-II, Band 1: Text. Band 2: Katalog und Tafeln. Wachholtz Verlag, Neumünster 1998.

Biborski–Ilkjær 2006.

Marcin Biborski – Jørgen Ilkjær: Illerup Ådal. 11. Die Schwerter. Textband. 12. Katalog, Tafeln und Fundlisten. Jutland Archaeological Society Publications XXV: 11. Århus 2006.

Biborski–Kaczanowski 1989.

Marcin Biborski – Piotr Kaczanowski**:** Zur Identifizierung römischer Schwertimporte im Lichte metallo-graphischer Untersuchungen. In: Archaeometallurgy of Iron 1967–1987. Symposium of the Comité pour la sidérurgie de l'UISPP, Liblice 1987. Ed. Radomír Pleiner. Comité pour la sidérurgie de l'UISPP, Institute of Archaeology ČSAV Prague, ČS VTS Geofysika n.p. Brno – Prague 1989. 379–385.

Biborski–Kaczanowski–Kędzierski–Stępiński 2003.

Marcin Biborski – Piotr Kaczanowski – Zbigniew Kędzierski – Janusz Stępiński: Manufacturing technology of double- and single-edged swords from the 1st B.C end 2nd century A.D. In: Archaeometallurgy in Europe. International Conference, Vol. 1. Associazione Italiana di Metallurgia, Milano 2003. 97–108.

Carnap-Bornheim 2003.

Claus von Carnap-Bornheim: Zu "magischen" Schwertperlen und propellerförmigen Seitenstangen in kaiserzeitlichen Moorfunden. In: Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jahrhundert nach Christus. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Band 1. Hrsg. Claus von Carnap-Bornheim. Wachholtz Verlag, Neumünster 2003. 371–382.

Dumanov 2005.

Boyan Dumanov: The encrusted spatha from Durostorum. *Studia Archaeologica Universitatis Serdincensis,* Supplementum IV: Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Ludmili Getov. 2005. 310–323.

Engelhardt 1865.

Conrad Engelhardt: Nydam Mosefund 1859–1963. Kjøbenhavn 1865.

Engelhardt 1869.

Conrad Engelhardt: Vimose Fundet. Kjøbenhavn 1869.

Fellmann 1966.

Rudolf Fellmann: Hölzerne Schwertgriffe aus dem Schutthügel von Vindonissa, Helvetia Antiqua. In: Helvetia Antiqua: Festschrift Emil Vogt. Beiträge zur Prähistorie und Archäologie der Schweiz. Hrsg. R. Degen – W. Drack – R.Wyss. Conzett&Huber, Zürich 1966. 215–222.

Giesler 1997.

Ulrike Giesler: Völker am Hochrhein. Das Basler Land im frühen Mittelalter. In: Die Alamannen. Red. Karlheinz Fuchs – Martin Kempa – Rainer Redies. Theiss, Stuttgart 1997. 209–218.

Gudkova–Redina 1999.

Гудкова А.В. – Редина Е.Ф.: Сарматский могильник Градешка в низовьях Дуная. In: Старожитності Північного Причорномор'я і Криму, вип. 7. Ред.: П.П. Толочко. Запорізький державний університет, Запоріжжя 1999. 177–193.

Hagberg 1967a.

Ulf Erik Hagberg: The Archaeology of Skedemose I. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquity, Stockholm 1967.

Hagberg 1967b.

Ulf Erik Hagberg: The Archaeology of Skedemose II. The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquity, Stockholm 1967.

Istvánovits–Kulcsár 2001.

Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Sarmatians through the eyes of strangers. The Sarmatian warrior. In: Proceedings of the international archaeological conference held in Aszód and Nyíregyháza in 1999. Ed. Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár. Múzeumi Füzetek 51. – Jósa András Múzeum Kiadványai 47. Jósa András Museum – Osváth Gedeon Museum Foundation, Aszód – Nyíregyháza 2001. 139–169.

Iversen 2010.

Rasmus Birch Iversen: Jernalderen i Nordeuropa. Kragehul Mose. Ein Kriegsbeuteopfer auf Südwestfünen. Jutland Archaeological Society Publications 73. Aarhus Universitetsforlag, Moesgård 2010.

James 2004.

Simon James: The Excavations at Dura-Europos conducted by Yale University and the French Academy of Inscriptions and Letters 1928 to 1937. Final Report VII: The Arms and Armour and other Military Equipment. Oxbow Books, Oxford 2004.

Kemkes–Scheuerbrandt 1997.

Martin Kemkes – Jörg Scheuerbrandt: Zwischen Patrouille und Parade. Die römische Reiterei am Limes. Gesellschaft für Vor- und Frühgeschichte in Württemberg und Hohenzollern e.V., Freiburg 1997.

Kovács 2001.

László Kovács: Sarmatenzeitliche Glaskauri aus der Gemarkung von Hajdúböszörmény. *ActaArchHung* 52: 4. 2001. 283–302.

Lindenschmit 1882.

Ludwig Lindenschmit: Tracht und Bewaffnung des römischen Heeres während der Kaiserzeit. Friedrich Vieweg und Sohn, Braunschweig 1882.

Loë 1937.

Alfred de Loë: Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné III. La période romaine. Vromant, Bruxelles 1937.

Méri 2000.

Méri István: Hunkori leletek Tiszalök–Rázompusztáról. [Hunnenzeitliche Funde von Tiszalök-Rázompuszta.] *ComArchHung* 2000. 109–122.

Oldenstein 1977.

Jürgen Oldenstein: Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. *BRGK* 57. 1976. 49–284.

Raddatz 1987.

Klaus Raddatz: Der Thorsberger Moorfund. Katalog. Offa Bücher 65, Wachholtz Verlag, Neumünster 1987.

Šarov 2003.

Oleg Šarov: Die Gräber des sarmatischen Hochadels von Bosfor. In: Kontakt-Kooperation-Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und 4. Jahrhundert nach Christus. Schriften des Archäologischen Landesmuseums Band 1. Hrsg. Claus von Carnap-Bornheim. Wachholtz Verlag, Neumünster 2003. 35–64.

Sieg 2003.

Sieg und Triumpf. Der Norden im Schatten des Römischen Reichen. Ausstellung von Mai 2003 bis März 2004. Katalog des dänischen Nationalmuseums, Kopenhagen 2003.

Werner 1956.

Joachim Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. Abhandlungen – Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse 38A, München 1956.

Marcin Biborski – Piotr Kaczanowski

Institute of Archaeology, Jagiellonian University
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Poland
e-mail: marcin.biborski@uj.edu. pl – piotrkacz@op.pl

Mágikus kardcsüngők

Joachim Werner „Beiträge zur Archälogie des Attila-Reiches" c. munkája óta az ún. „magische Schwertanhänger", a mágikus kardcsüngők gyakran szerepelnek a római és népvándorlás kori régészeti irodalomban. A leggyakrabban tárgyalt kérdések között említhetjük azt, hogy ezek a tárgyak mennyiben jelentik az ázsiai sztyeppei kultúrák és az európai Barbaricum közötti távoli kapcsolatok bizonyítékát, és azt, hogy milyen szerepet játszott ebben a folyamatban a római katonák fegyverzete, felszerelése és szokásai.

A III. században a rómaiak és az egyes barbaricumi népek elitjének fegyverzetében találunk olyan kardokat, amelyek markolatát üveg- vagy féldrágakő végződésekkel díszítettek. Ugyanakkor nincs olyan leletünk ebből a korszakból, amely arra utalna, hogy a kardtokokra „mágikus" csüngőket erősítettek volna. Nem világos, mi váltotta ki az ilyen markolatvégek megjelenését. Az impulzus minden jel szerint keletről érkezett, amire a szarmata törzsek által megszállt területről származó leletek utalnak. Különösen a Pontus-vidék szarmata elitjének sírjai tartalmaznak ilyen típusú díszes markolatgombokat. Ugyanez az impulzus érhette el a pontusi helyőrségek római katonáit, és innen terjedhetett tovább a Birodalom más tartományaiba. Kétségtelen, hogy az észak-európai Barbaricumba is eljutott. Valószínűleg ennek hatására kezdett a germán elit díszes markolatgombos kardokat használni, köztük olyanokat is, amelyek esetében egészen eddig kardcsüngőkre („Schwertperlen") gondolt a kutatás. Nem zárhatjuk ki, hogy ugyancsak keleti hatásokat sejthetünk a III–IV. század fordulóján további – egyre kifinomultabb és gazdagabb – a kardok ékítését is szolgáló díszítő technikákban. Az V. századi északi germán kardoknál valóban megjelennek a kardcsüngők, egy részük valószínűleg hun hatásra.

Marcin Biborski – Piotr Kaczanowski

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Polska
e-mail: marcin.biborski@uj.edu. pl – piotrkacz@op.pl

The Huns on Polish lands – an attempt to summarise

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak

The question of the range and character of Hunnic influences on the peoples inhabiting the northern part of Central Europe belongs to the least known issues in the history of the Huns after they took control over the Carpathian Basin in the late-4th century AD. Any conclusions concerning this topic are based on the scanty and vague accounts of ancient authors. One can only mention the information provided by Priscus (Fragmenta 8) that the reign of Attila reached 'as far as the islands on the Ocean' and a fragment of a song, recorded by Jordanes, praising the deeds of the deceased Attila who 'acquired Scythian and Germanic kingdoms' (Getica 257; cf. Godłowski 1985. 154–155, Kaczanowski–Kozłowski 1998. 286–287, cf. Tejral 2007. 109). In light of the above one can suppose that the range of the Hunnic state influences included the Oder and Vistula basins as well, and – according to Priscus – reached the southern coast of the Baltic Sea. Archaeological sources permitting scholars to attempt the reconstruction of the relations between the inhabitants of the Oder and Vistula basins and the Huns in the late-4th – early-5th century are equally sparse. In the literature addressing the history and culture of Hunnic tribes, the most often quoted finds from Poland are a 'princely' grave from Jakuszowice, Kazimierza Wielka district in western Lesser Poland and what is described as a ritual deposit from Jędrzychowice, Oława district in Lower Silesia (Fig. 1). These finds have spurred a long discussion on their character and importance as the indicators of connections linking the inhabitants of Southern Poland with the confederation of tribes led by the

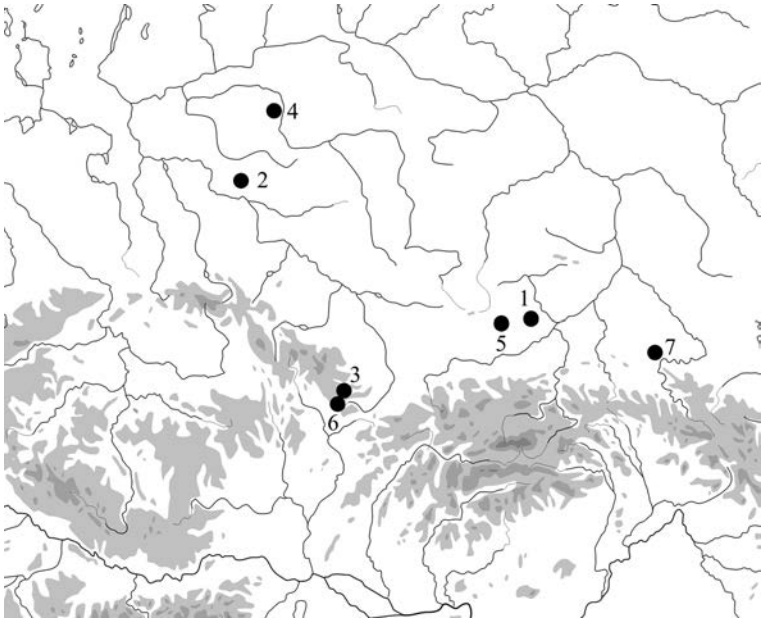

Fig 1

1: Jakuszowice, Kazimierza Wielka district, 2: Jędrzychowice, Oława district, 3: Lichnov, Bruntál district, 4: Podłoziny, Poznań district, 5: Przemęczany, Proszowice district, 6: Razová, Bruntál district, 7: Świlcza, Rzeszów district

1. kép

1: Jakuszowice, Kazimierza Wielka járás, 2: Jędrzychowice, Oława járás, 3: Lichnov, Bruntál járás, 4: Podłoziny, Poznań járás, 5: Przemęczany, Proszowice járás, 6: Razová, Bruntál járás, 7: Świlcza, Rzeszów járás

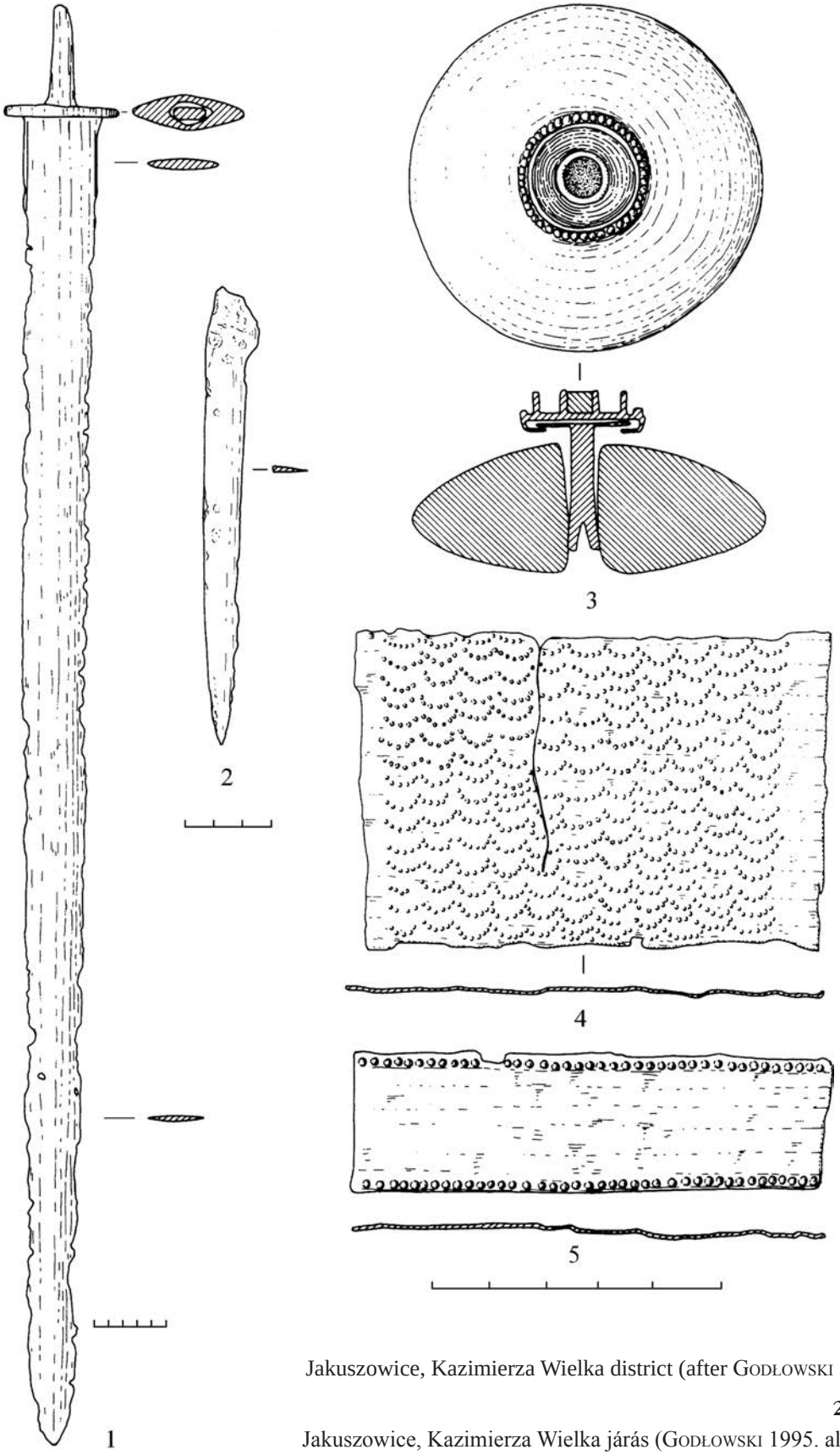

Fig. 2
Jakuszowice, Kazimierza Wielka district (after GODŁOWSKI 1995.)

2. kép
Jakuszowice, Kazimierza Wielka járás (GODŁOWSKI 1995. alapján)

Huns. Less attention has been paid to establishing a precise chronology for the two finds. Scholars have often limited themselves to general statements, not based on detailed analysis of the sources, that these finds should be connected with the time of Attila's reign (cf. Krause 1904., Åberg 1936., László 1951., Harmatta 1951., Werner 1956., Bóna 1991.).

The grave from Jakuszowice was discovered accidentally in the autumn of 1911 during the acquisition of sand on the left-bank terrace of the Nidzica river. At the depth of about 6 m, a skeleton burial was found which, along with the human bones, also contained the unburned bones of a horse and lavish grave-goods including numerous elements of dress, horse harness and weaponry. Most of the objects were made of silver or gold (Żurowski 1921., Nosek 1959., Godłowski 1995.). The exact initial burial inventory is not known. In trying to keep the discovery a secret, its finder, a local farmer named Andrzej Radziszewski, gave 'a piece' of the discovery to each witness, which most likely means a gold or silver artefact. However, the authorities in Saint Petersburg learned about the discovery.[1] Radziszewski then decided to take the artefacts to Kraków, which belonged to Austro-Hungarian Monarchy at that time, where they were deposited in the Polish National Museum (Żurowski 1921. 8, Godłowski 1995. 155). At present, they are kept in the Archaeological Museum in Kraków.

Due to the circumstances of the discovery, no details are known as to the grave construction, the position of the skeleton against horse remains, or the arrangement of grave goods within the grave chamber. Moreover, only part of the grave inventory has survived, as can be deduced from the information mentioned above. Especially striking is the lack of fibulae, as 'princely' graves were usually furnished with more than one such artefact. Apart from a gold buckle decorated with almandines, the objects distributed among the witnesses of the discovery have never been recovered (Żurowski 1921. 9). It should be mentioned that, in spite of the considerable interest aroused by the discovery among Polish archaeologists (including prominent scholars such as W. Demetrykiewicz and L. Kozłowski), it was then impossible to start excavations at Jakuszowice due to unfavourable attitude of the Russian administration (Żurowski 1921. 9).

Human bones (missing at present) were transported to Kraków together with other artefacts and analysed by J. Talko-Hryncewicz. He briefly noticed that "the individual was not very developed, maybe a male, young" (Żurowski 1921. 10). Thus, there is no information about such features of the skeleton from which one could draw conclusions as to the origin of the deceased.

Among the preserved part of the grave inventory there are the following artefacts: a long sword with a cross-guard (Fig. 2: 1); an amber pommel, decorated with a gilded knob with almandine (Fig. 2: 3), earlier described as a 'magic' sword pendant (Biborski– Kaczanowski 2009.); two fragments of decorated golden foil from the scabbard, a "Gundremmingen" type chape made of silver and bronze (Fig. 2: 4–5, Fig. 3: 5); two fragments of a golden band decorated with almandines (Fig. 4: 5–6); elements of horse harness: a bit with stamped decoration and two cross-shaped strap-dividers (Fig. 5: 1–2, Fig. 3: 2–3), a pelta shaped pendant, with stamped and niello ornamentation (Fig. 5: 3); three gold buckles decorated with almandines in polychrome style (Fig. 4: 1–2, 12); four silver buckles, including three gilded specimens with stamped decoration (Fig. 5: 5–7); a silver loop-shaped buckle, usually referred to as "Osenschnalle" (Fig. 4: 11); a gilded silver, stamped tongue-shaped strap-end; two golden strap-ends decorated with almandines in cloisonné technique (Fig. 5: 4, Fig. 4: 3–4); two lunulae of golden foil, decorated with almandines in polychrome style (Fig. 4: 7–8); a triangular appliqué made of golden foil (Fig. 4: 9); a fragment of an iron knife with the remains of wooden scabbard; and a fragment of a 'grey' colour ceramic vessel, most likely wheel-made, missing today but mentioned in J. Żurowski's publication (Żurowski 1921., Nosek

[1] Jakuszowice belonged to the Russian partition at that time.

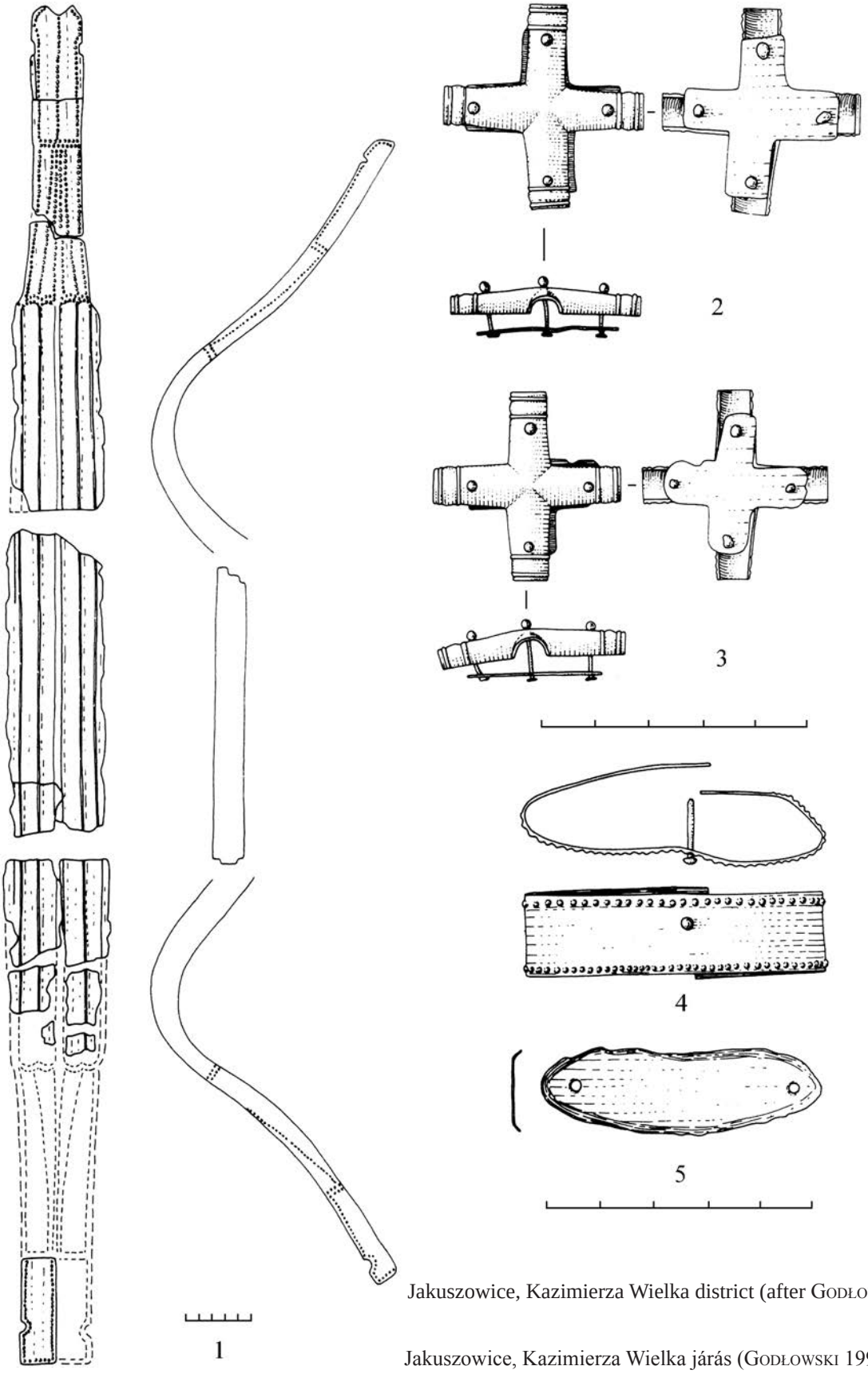

Fig. 3
Jakuszowice, Kazimierza Wielka district (after GODŁOWSKI 1995.)

3. kép
Jakuszowice, Kazimierza Wielka járás (GODŁOWSKI 1995. alapján)

1959., Godłowski 1995. 155, Attila und die Hunnen 2007. 268–269, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010a. Fig. 2–3). Of particular importance among these findings are fragments of thin golden foil – the fittings of a symbolic reflex bow (Fig. 3: 1) (Bóna 1991. 135, Fig. 54, Godłowski 1995.). This artefact has clear connections with the Hunnic environment (Żurowski 1921. 176, 179, Żurowski 1924–1925. 332, Åberg 1936., László 1951., Harmatta 1951. 107–151., Werner 1956. 82–95., Bóna 1991., Godłowski 1995. 155–156). With the nomads, most likely the Huns, should also be linked artefacts decorated in polychrome style mentioned above and a silver loop-shaped buckle (Godłowski 1986., 103, Godłowski 1995. 155, Fig. 1–4). In the inventory of the Jakuszowice grave there are artefacts that represent another cultural circle, too. These are objects with decoration typical for the Untersiebenbrunn-Sösdala horizon, such as some of the mentioned belt elements and parts of horse bridle (Godłowski 1995. 156, Fig. 4).

The grave from Jakuszowice also differs from typical Przeworsk Culture burials of that time by other features. In addition to its lavish grave-goods, the presence of the gold fittings of a symbolic reflex bow and the presence of numerous objects in polychrome and Untersiebenbrunn-Sösdala styles, it is also distinguished by its construction (6 m deep), the inhumation burial rite, and deposition of a horse to the grave pit. In the early phase of the Migration Period there is no other burial within the Przeworsk Culture range which is equal or even comparable to in terms of the lavishness and character of the inventory. What is more, such splendid and similarly dated graves are also almost unknown in other cultural areas of Central European Barbaricum outside the regions directly influenced by the Hunnic state, the only exception being the burial discovered at Poprad-Matejovce in Slovakia, attributed to the North Carpathian Group (Pieta–Roth 2007.). In addition, finds of horse remains in the Przeworsk Culture burials are rare (cf. Baranowski 1973. 399, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2009.)[2]. Apart from Jakuszowice, only the burial of a warrior with horse discovered at Ługi, Góra district comes from the early phase of the Migration Period (Petersen 1932. 154–159). Another characteristic trait of the Jakuszowice burial is the fact that the deceased was interred unburned, a rite seldom observed in the Przeworsk Culture sepulchral sites.

However, a large nearby settlement at Jakuszowice (Site 2) with which the deceased was most likely connected yielded no traces of connections with the Hunnic milieu. The youngest horizon of the settlement should be dated, like the grave, to the early phase of the Migration Period. Due to rich archaeological material, traces of various craftsmanship, and numerous Roman imports discovered in the settlement (Godłowski 1986. 120; Godłowski 1991, 664, 670., Godłowski 1995, 158, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2000., Kaczanowski–Margos 2002. 72–76), especially coins (Morawiecki 1984., Kunisz 1985., Bursche 1997a., Bursche 1997b., Bursche et al. 2000.), the Jakuszowice settlement is presumed in the literature to have played a particular role in the settlement structures of the Przeworsk Culture in Late Antiquity. The site has even been compared to ceremonial centres of power described as 'ports of trade' or 'central places', such as Gudme in Fionia, Sorte Muld in Bornholm or Uppåkra in Scania (cf. Godłowski 1985. 155, Godłowski 1995., Bursche 1998. 205, footnote 10, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2008. 183, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010a., Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010b., Lund Hansen 2009. 83). Such an interpretation of the role played by the Jakuszowice settlement is supported by the presence of artefacts which testify to multidirectional contacts with other cultural areas, including those situated in the Middle Danube Basin (Godłowski 1995. 160, Rodzińska-Nowak 2001., Rodzińska-Nowak 2006. 240–241, Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2000., Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2008. 182, 184–185,

[2] One can mention here only grave 22 in the cremation cemetery at Grzybów, Staszów district, dated to phase B2 of the Early Roman Period, where unburned horse remains and fragments of a horse bridle were found (Garbacz–Garbacz 1990., Garbacz 2000. 47, 135, Pl. XXXVII: 3).

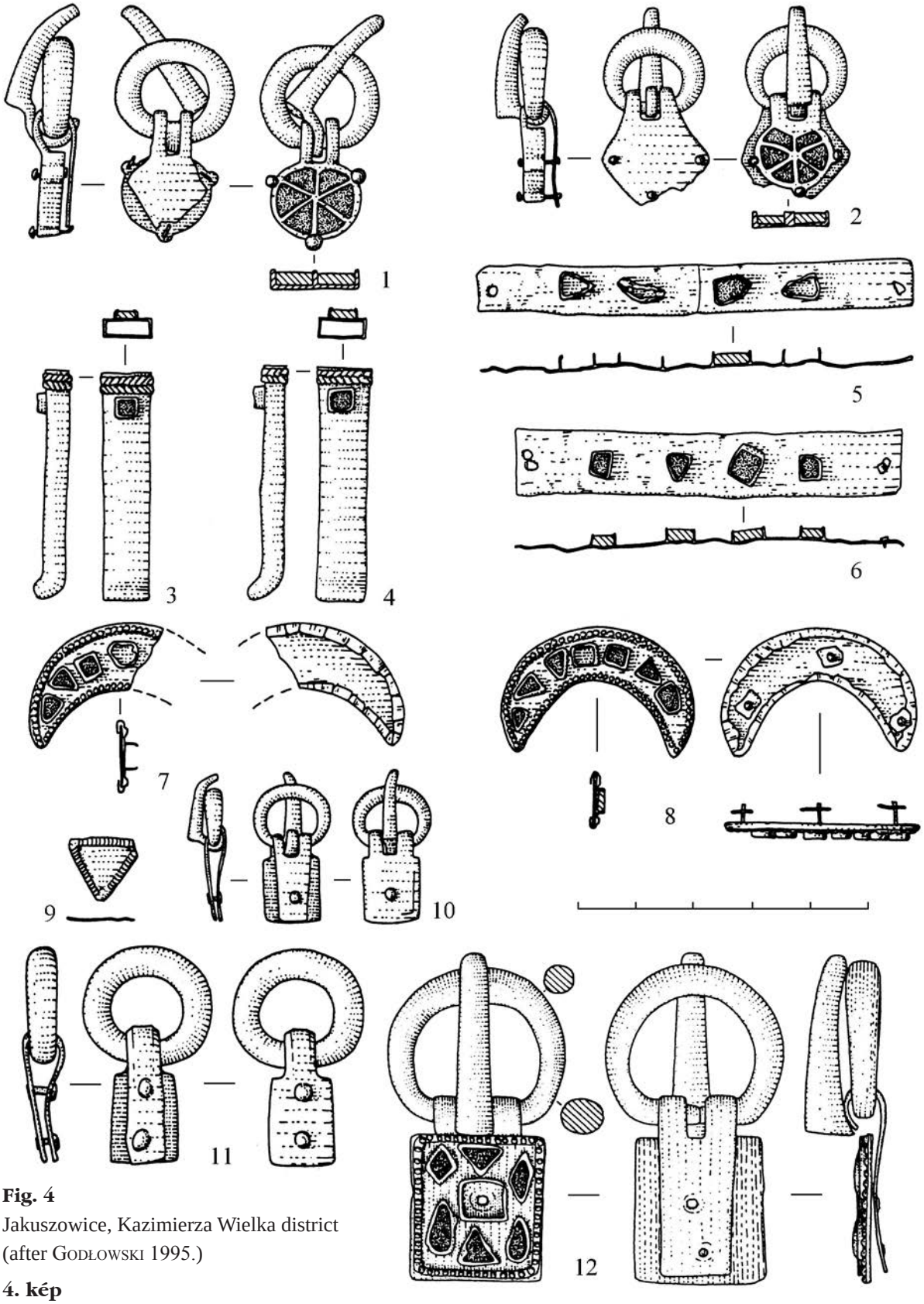

Fig. 4
Jakuszowice, Kazimierza Wielka district
(after GODŁOWSKI 1995.)

4. kép
Jakuszowice, Kazimierza Wielka járás (GODŁOWSKI 1995. alapján)

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010a). As already mentioned, there is no evidence for direct contacts with the Hunnic environment. One should take into consideration, however, that the occupational layers connected with the early phase of the Migration Period were significantly damaged and that the excavations covered little more than 2% of the estimated area of the site (Rodzińska-Nowak 2006. 13, 169–200., Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2008. 183).

The burial from Jakuszowice is not the only Przeworsk Culture grave to reveal connections with the nomadic environment in the early phase of the Migration Period. In 1912 the discovery of a skeleton burial of a warrior from Przemęczany (Fig. 6), again from western Lesser Poland (Wawrzeniecki 1912. 50, Pl. XVIII: 1) was published. The deceased was characterised by his skull which was deformed in a way typical of nomadic milieu (cf. Werner 1956., Teschler-Nicola–Mitteröcker 2007. 273). In addition, a short single edged sword of the seax type discovered in this grave is also untypical of the Przeworsk Culture. The burial inventory also comprised a gold earring that may suggest connections with the Hunnic environment (Godłowski 1995. 161–162, Fig. 13).

An undoubtedly Hunnic attribution should be accepted for the assemblage (Fig. 7) discovered at Jędrzychowice (Höckricht), previously interpreted as a grave inventory but now considered to have had a votive character (Totenopfer) (Krause 1904., Werner 1956., 58, 123, Pl. 26, 64, Godłowski 1986. 104, Godłowski 1995. 155, Bóna 1991. 140ff., Tejral 2000. 157, 161, Fig. 4). It includes a typical Hunnic cauldron (Krause 1904. Fig. 12), described by J. Werner as the Höckricht type (Werner 1956. 53). The cauldron refers by its simple attachments to similar vessels known, among other places, from Olbia and was included into the Osoka type (cf. Tejral 2000. 157, Koch 2007. 289., Rajtár–Zábojnik 2010. 120). Nomadic connections are also indicated by polychrome style ornaments discovered together with the cauldron (Krause 1904. 2, 4–9, Godłowski 1995. 162). A fragment of another Hunnic cauldron was found at Razová, near Horny Benešov, Bruntál district (Fig. 8) and at Lichnov, Bruntál district (Fig. 9), in the Opava region, close to the Polish border, in the Czech Rebublic. Most likely, these finds also have a votive character as indicated by traces of fire (Bóna 1991. 144, Tejral 2000. with older literature, Attila und die Hunnen 2007, 114, Bříza–Janáková 2010.). Other finds of this type from Europe are clustered in the Carpathian Basin and on the Lower Danube (Koch 2007. 287, 290–291), where they occur in burials, votive sites ('Totenopfern') and in other contexts, including Roman army camps (Bóna 1991. 144, Koch 2007., Rajtár–Zábojnik 2010. Fig. 1). The above-mentioned specimens from Jędrzychowice and from the vicinity of Opava are the three northernmost finds of the discussed artefacts.

Another proof of contact between the Przeworsk Culture population and the Hunnic environment are artefacts discovered in the settlement at Świlcza near Rzeszów (Fig. 10). These are two earrings of typically Hunnic form, of which one is made of gold and another of bronze (Gruszczyńska 1999. 296). They were part of a hoard that comprised, among other ornaments, silver fibulae of the Wiesbaden and Niemberg types and ten denarii from the 2nd century (Gruszczyńska 1999. 297, Fig. 19). The hoard has been dated dendrochronologically to 433 +10 AD, a date which agrees with the results of stylistic studies (Gruszczyńska 1999. 299, Godłowski 1985. 118, Godłowski 1995. 162, 164, footnote 87, Fig. 14).

The northernmost find attributed to the Przeworsk Culture that can be regarded as a trace of connections with the Hunnic environment is an iron loop-shaped buckle from the settlement at Podłoziny Site 5, Poznań district, in Greater Poland (Fig. 11). It comes from a destroyed Roman Period pit which yielded no other artefacts contemporary with the aforementioned buckle (Makiewicz 2003. Fig. 3: 13).

Regardless of the scanty historical data and sparse archaeological record, some studies dealing with the history of the Huns not only mention their military expansion to the Oder and Vistula

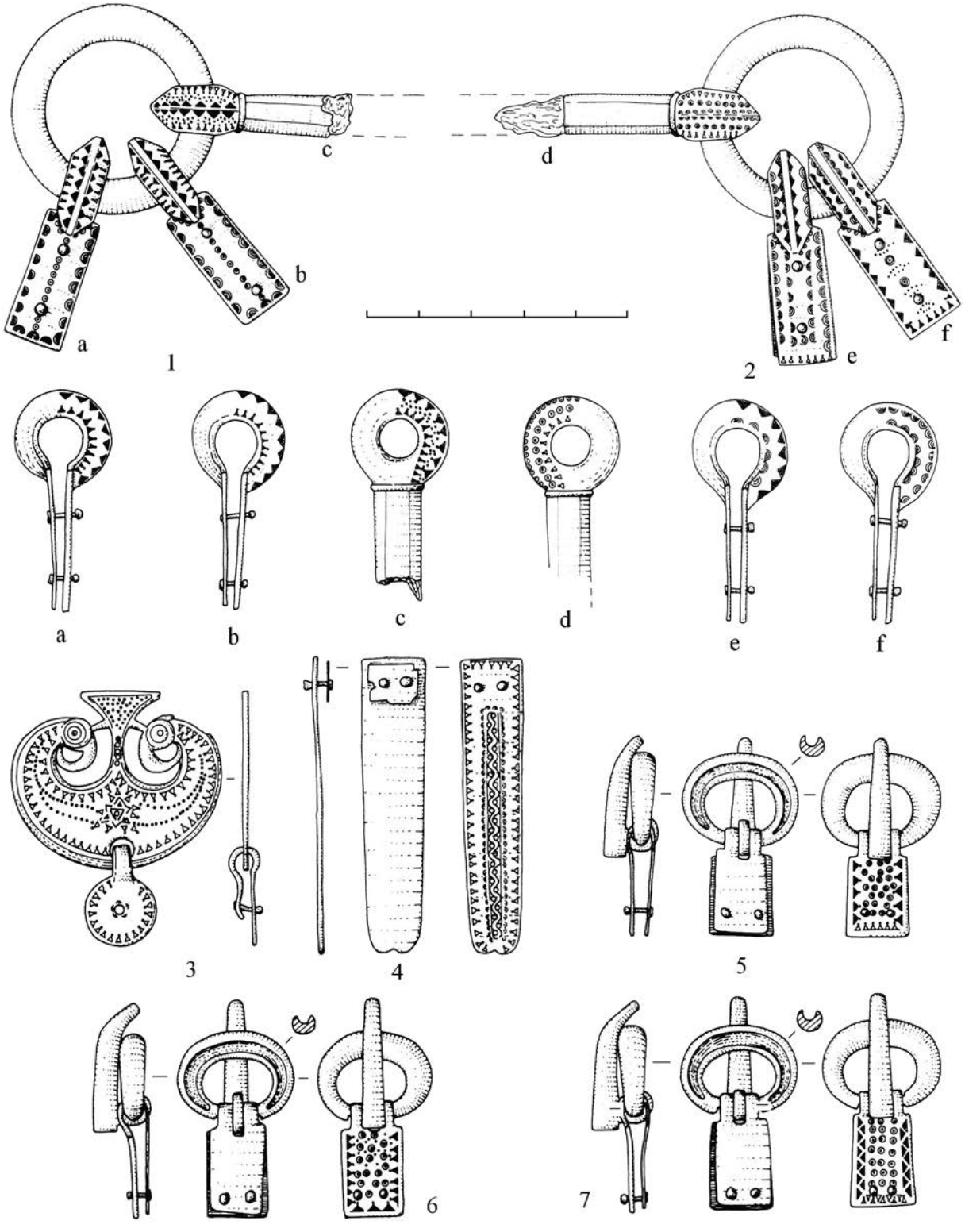

Fig. 5
Jakuszowice, Kazimierza Wielka district (after GODŁOWSKI 1995.)

5. kép
Jakuszowice, Kazimierza Wielka járás (GODŁOWSKI 1995. alapján)

basins but even present the routes supposedly followed by their armies. According to B. Anke (2007. 40), the Hunnic invasion came to encompass the eastern part of Polish territory, reaching as far north as the Niemen river. The route taken by the Hunnic forces is presented differently by I. Bóna (1991. map 1). In the years 400−405, Hunnic invasions penetrated the east and south of Poland, including the territory where the burials from Jakuszowice and Przemęczany, and the deposit from Jędrzychowice were found. The next raid to the Oder and Vistula basins Bóna dates to the years 435−438, i.e. to the times when the Huns were ruled by Attila and Bleda. This time, the Huns were to march through Silesia, the territories between the Oder and Elbe rivers, Pomerania and Podlasie region. Thus, the expedition to the Polish territories could have been connected with the Hunnic expansion to East Europe, with the subordination of peoples of *Scythia* mentioned by Jordanes and with the war against the little known Sorosgoi, dated to the times of common reign of Attila and Bleda (Łowmiański 1963. 235). Both Anke and Bóna believe that the first Hunnic raids on Polish soil took place in the first decade of the 5th century, when the western Huns were led by Uldin. Such a dating for these hypothetical raids on the territories between the Oder and Vistula rivers seems to be justified to some extent. One can assume that these events should precede the period when the Huns, initially inspired by Aëtius, started wars in West Europe followed by subsequent invasions that ravaged the Balkans and reached as far west as Gaul and North Italy. However, the Huns started their raids on the Balkan provinces as early as in 395, and in the times of Uldin were engaged in further events which took place to the south of their territories, like a struggle with the leader of the Goths named Ganais or a support they gave to Stilicho when he defended Italy against the Radagais' invasion. There is no clue as to what would be the aim of this alleged Hunnic expansion towards the areas north of the Carpathians and Sudetes at the time when they already had the possibility to invade much richer and more attractive Roman territories. It has been proposed that traces of contacts with the Huns discovered on the discussed territory reflect Hunnic attempts to control the trade in amber (Tejral 2000. 161−162). There is not enough data to estimate the importance of amber trade in the early phase of the Migration Period. Amber was surely not a particularly typical raw material in craftsmanship of the broadly understood Hunnic state environment, although some artefacts made of this material are known (Tejral 2000., Kazanski 2007. 79). One can also suppose that, in the analysed period, this trade might have been impaired by some destabilisation within the community representing the final stages of the Przeworsk Culture, manifested by a sparser settlement network and population movements from the northern parts of this culture area to the south (Godłowski 1985. 115, Mączyńska 2005. 157, Kaczanowski 2005.). Moreover, the intensity of amber inflow to the Roman provinces must have been influenced by the altered political situation on the Middle Danube after the Huns had settled there. Their raids into the Vistula and Oder basins might

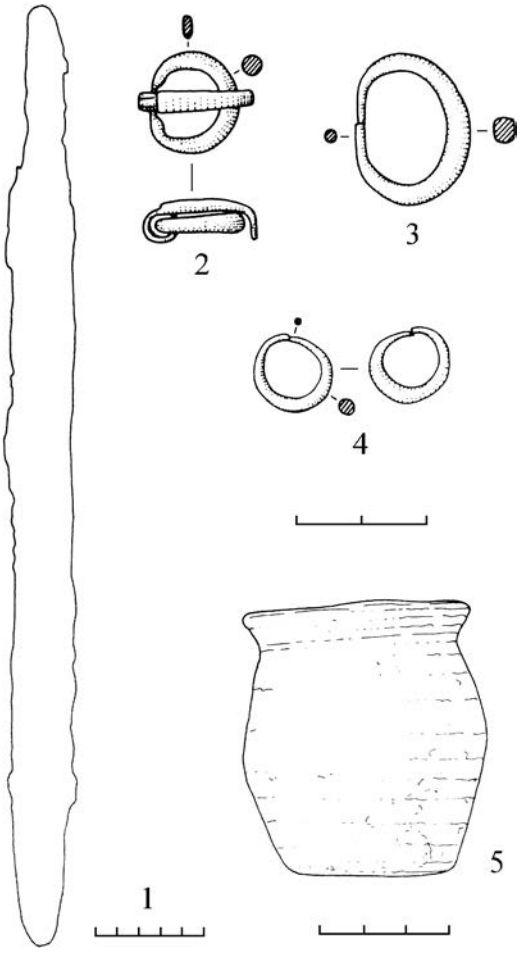

Fig. 6
Przemęczany, Proszowice district
(after Godłowski 1995.)

6. kép
Przemęczany, Proszowice járás
(Godłowski 1995. alapján)

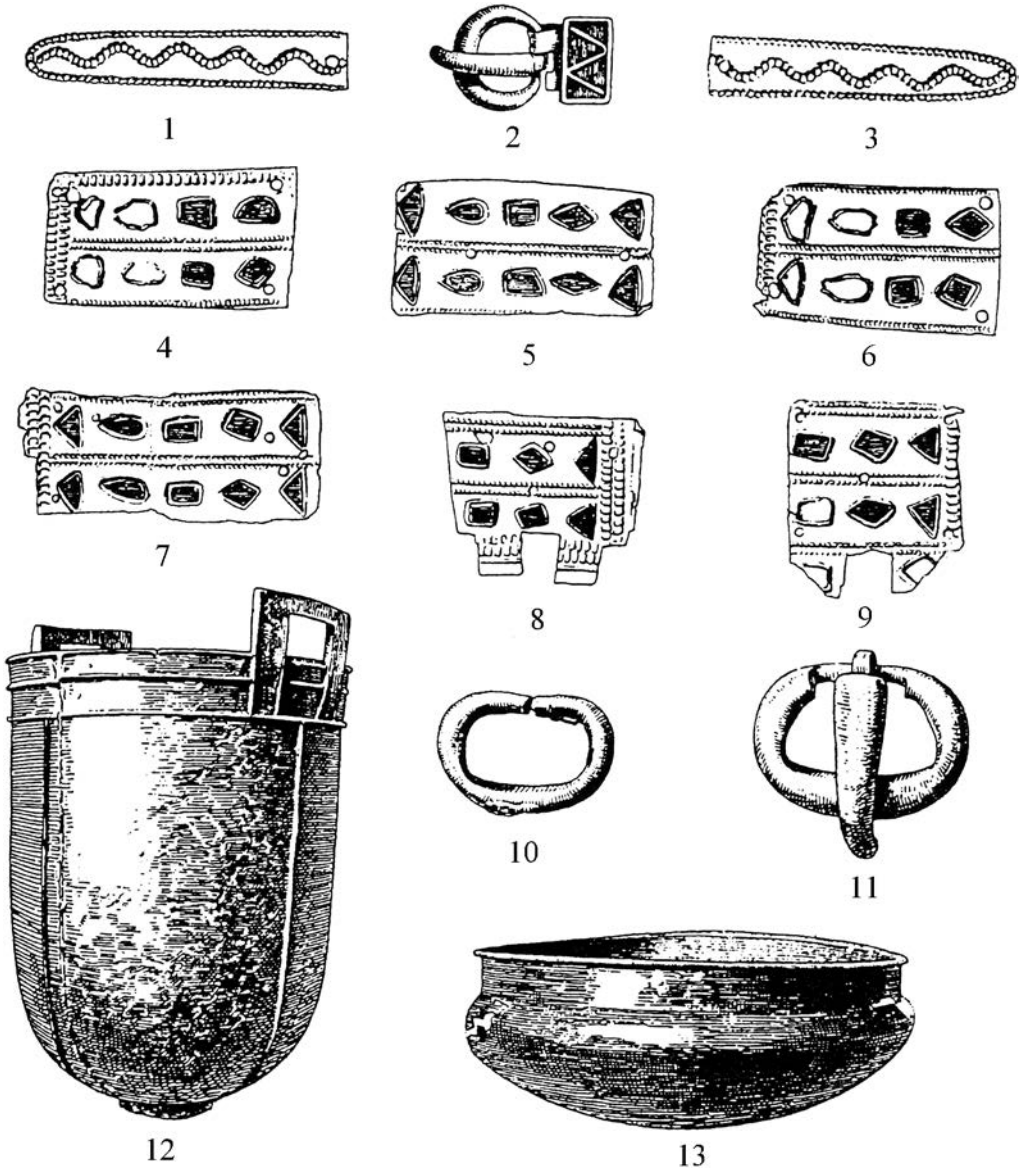

Fig. 7
Jędrzychowice, Oława district (after Krause 1904.)

7. kép
Jędrzychowice, Oława járás (Krause 1904. alapján)

rather have served as a reconnaissance of the areas that became their northern neighbourhood once they had taken control over the Carpathian Basin. The question remains as to whether these raids led to the subordination of the inhabitants of the territories north of the Carpathians and Sudetes and if, in a slightly later period, the reign of Attila truly extended 'as far as the islands on the Ocean'. The archaeological sources mentioned above offer only a limited insight into these issues. As traces of the Huns, one can regard the already mentioned votive finds from Jędrzychowice, Razová and Lichnov. The burial from Przemęczany is undoubtedly the grave of a nomad warrior, as is indicated by the deformation of his skull, although one should remember that the same custom was adopted by the Germans (Werner 1956., Teschler-Nicola–Mitteröcker 2007. 273). The only Hunnic

element in the burial inventory is a golden earring. The above-mentioned finds offer no grounds for establishing their precise chronology. All we may say is that they come from the period spanning circa 70 years between the moment when the Huns settled in the Carpathian Basin and their defeat on the Nedao river. Thus, the finds date generally to the early phase of the Migration Period, as does the warrior burial from Przemęczany. Only two of the finds that revealed connections with the Hunnic state can be given more accurate chronology: the grave from Jakuszowice and the hoard from Świlcza. In the first case, it seems justified to date it no later than the early-430's. This is suggested by stylistic analysis of the artefacts, especially those typical of the Untersiebenbrunn-Sösdala horizon (Godłowski 1995. 156). The hoard from Świlcza should be dated only slightly later, as indicated by dendrochronological analyses (433 +10). Therefore, contrary to the occasionally expressed views, there is no reason to date the Hun-related finds from the Polish soil to the times of the Attila's reign, except perhaps for the Świlcza hoard.

Unlike the chronology, the interpretation of the discussed finds has been given much more attention. This applies first of all to the grave from Jakuszowice, which for most scholars studying the Huns is the primary or even the only source for reconstructing the relations between the Huns and the population north of the Carpathians. Among the proposed interpretations are such that regard this grave as a Hunnic burial, or a burial of a representative of a higher social class, connected with the Huns, of local or perhaps foreign origin (Łowmiański 1963. 273, Godłowski 1985. 155). There is no doubt that the

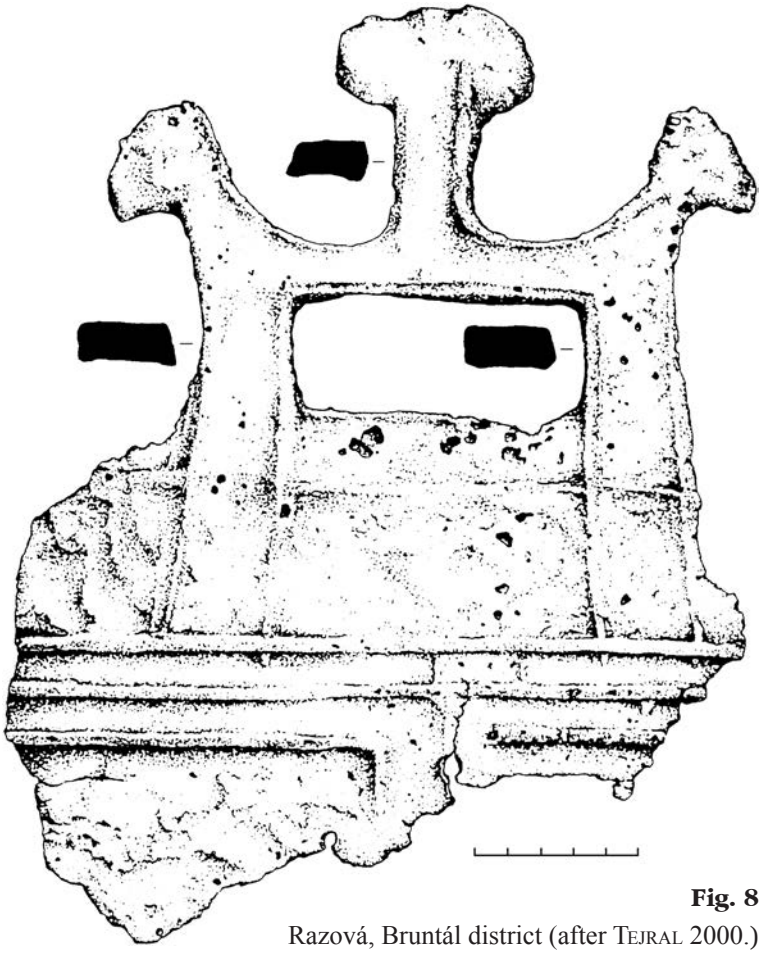

Fig. 8
Razová, Bruntál district (after Tejral 2000.)

8. kép
Razová, Bruntál járás (Tejral 2000. alapján)

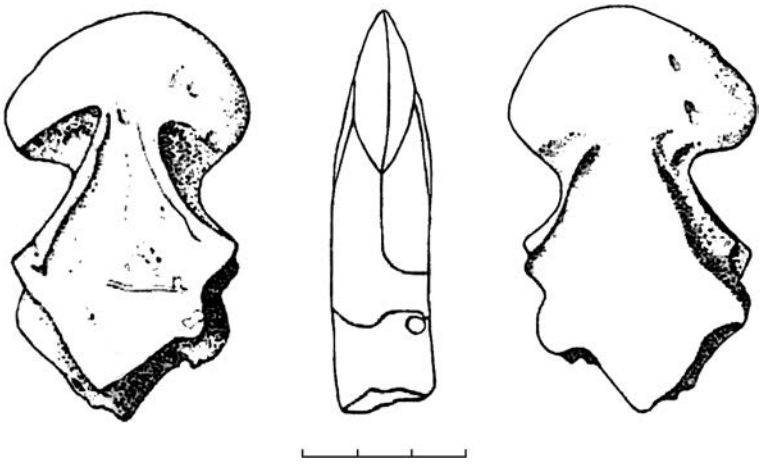

Fig. 9
Lichnov, Bruntál district (after Bříza–Janáková 2010.)

9. kép
Lichnov, Bruntál járás (Bříza–Janáková 2010. alapján)

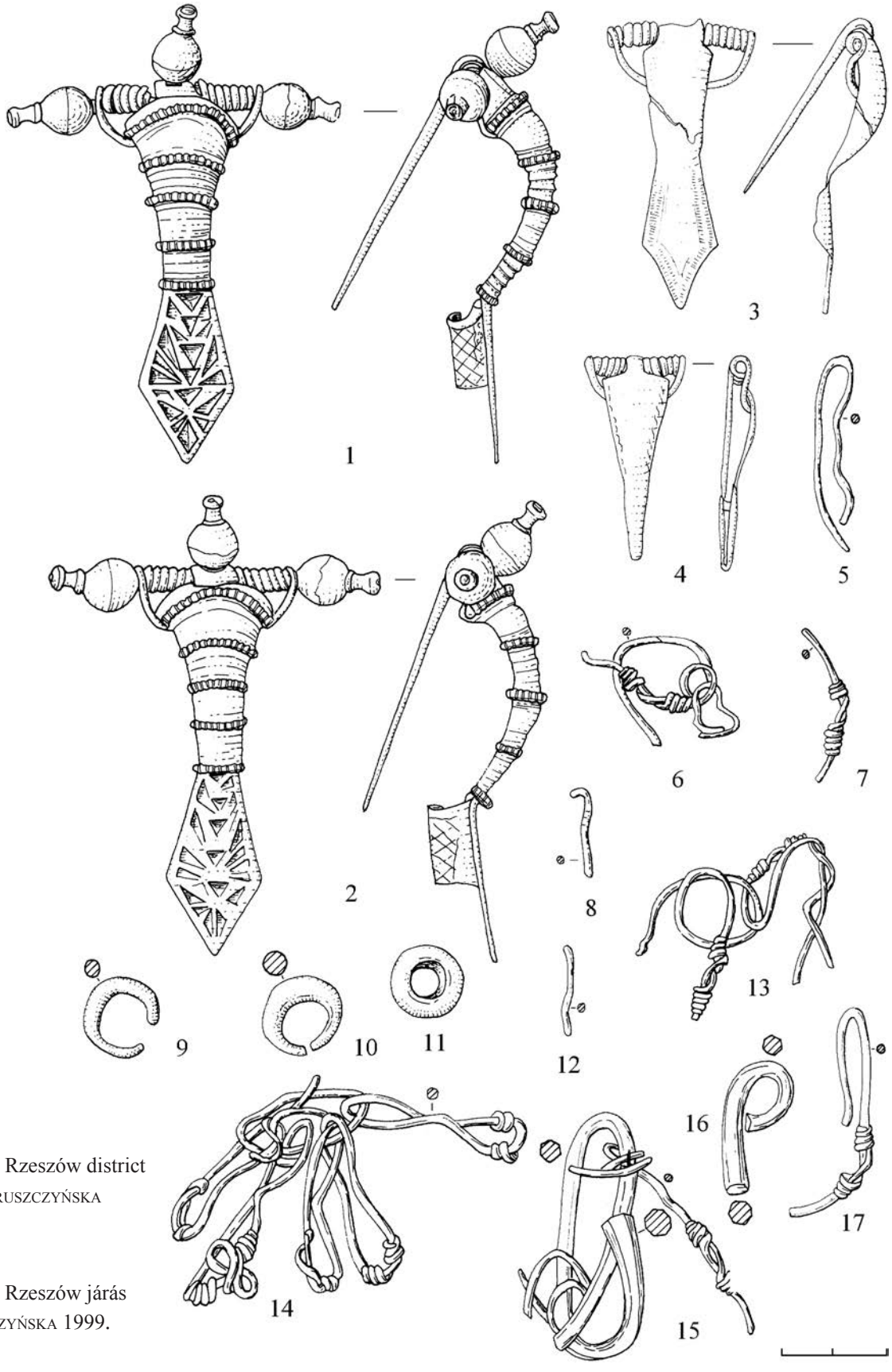

Fig. 10
Świlcza, Rzeszów district (after Gruszczyńska 1999.)

10. kép
Świlcza, Rzeszów járás (Gruszczyńska 1999. alapján)

Jakuszowice burial belongs to a high-ranking member of the local elite, perhaps a chief of the local centre to which the settlement discovered at Jakuszowice belonged. Of particular importance for understanding the relations between this elite and the Hunnic power structure is a ceremonial, symbolic, gold-covered reflex bow discovered in the grave. According to some scholars (cf. Godłowski 1985. 155) its presence allows including the deceased among the people that Priscus called *'logades'*, who ranked very high in the hierarchy of the poliethnic Hunnic state. The *'logades'* comprised representatives of the elites of various ethnic groups subordinated to the Huns, including the Germans (Altheim 1975. 280−283, Wenskus 1973. 468, Pohl 2002. 112, Tyszkiewicz 2004. 124, cf. also Istvánovits−Kulcsár 2006.).

However, there is some doubt as to whether the term *'logades'* appropriately describes the position of the man buried at Jakuszowice and if he can be linked with the group of nobles occupying the highest positions at the court of Hunnic rulers, such as Onegesius (who took care of Attila's oldest son) or other court officials with no territorial power, often mentioned by Priscus (Fragmenta 8). Moreover, Priscus' accounts describe the situation at the time of his stay at the court in 449, in the heyday of the centralised state under the authoritarian rule of Attila. The power structure could have been different in the previous period, before the centralised rule encompassed various groups of the Huns in the times of Ruas (Heather 2010. 377ff). However, one cannot exclude the possibility that the individual from Jakuszowice might have stayed in the sphere of Hunnic influences as a representative of the local elite from the borderlands of the Hunnic empire.

According to some opinions, the ceremonial, symbolic bow from Jakuszowice suggests that the settlement cluster existing in the early phase of the Migration Period in the western part of Lesser Poland was to some degree related with the Huns or even subordinated to them (Godłowski 1985. 155, Mączyńska 2005. 157). The same has been proposed for Lower Silesia, for settlement in the Bystrzyce-Oława region (Godłowski 1985. 155, Łowmiański 1963. 273, footnote 833). It has been even proposed that a Hunnic 'enclave' existed on the Upper Vistula or that this area was 'occupied' by the Huns (Tejral 2000. 161). It is not possible to reconstruct the character of the relations, or the extent of control that the Huns may have exercised over the community led by the deceased from Jakuszowice or his family. Apart from the 'Hunnic' connections suggested by the precious symbolic bow, the relations between Western Lesser Poland and the Huns may be deduced from the inflow, in the first half of the 5th century, of gold coins to the territory north of the Carpatians, in particular on the Upper Vistula (Godłowski 1985. 155, Tejral 2000. 160, Bodzek 2009. 175). From this area comes the hoard of gold solidi discovered at Witów, consisting of probably 11 coins of Theodosius II and Valentinian III (Kunisz 1985. 245–246, Kaczanowski–Margos 2002. 346). However, assuming that this inflow was directly connected, including Western Lesser Poland, within the orbit of a large, poliethnic state led by the Huns, it is nevertheless hard to imagine that the contacts with the Huns, or maybe even the subordination to them, were particularly painful for the Przeworsk Culture groups living on the Upper Vistula in the first half of the 5th century. Such an interpretation of the solidi inflow to Lesser Poland suggests that they reflect slightly later contacts than those manifested by the Jakuszowice burial. It is indicated by the structure of these finds (Bodzek 2009. 175). To some extent, this hypothesis is also supported by written accounts which notice a

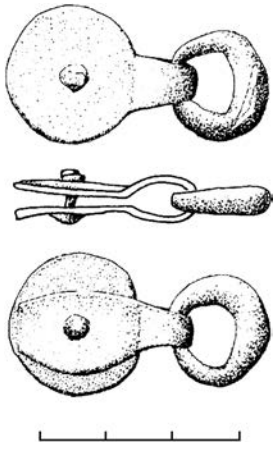

Fig. 11
Podłoziny, Poznań district (after Makiewicz 2003.)

11. kép
Podłoziny, Poznań járás (Makiewicz 2003. alapján)

significant increase of tributes paid to the Huns by the East Roman Empire only after Roman defeats in the 440's.

The question remains open if the Priscus' mention of Attila ruling the lands 'as far as the islands on the Ocean' truly reflects the range of his authority that would reach to the southern coasts of the Baltic Sea. It has been suggested that this fragment from Priscus does not correspond with the real borders of Hun-controlled territory, and the expression was used to emphasise that the reign of Attila reached the limits of the known world (Altheim–Haussig 1958. 35). On the other hand, some historians accept this information as a proof that the power of the Huns reached the Southern Baltic coast (Łowmiański 1963. 270ff). Of course, we cannot rule out the possibility that the Hunnic raids could have encompassed the northern parts of Poland. However, the picture of the Early Migration Period settlement in the Oder and Vistula basins suggests that the Huns were interested in gaining control over new areas mainly in the most densely populated regions, which presented adequate economic potential. In the period discussed, Western Lesser Poland and the Oława-Bystrzyca region in Lower Silesia were such regions.[3]

Translated by Piotr M. Godlewski

References

Åberg 1936.

Niels Åberg: Till belysande av det gotiska kulturinslaget i Mellaneuropa och Skandinavien. [Zur Beleuchtung des gotischen Kultureinschlag in Mitteleuropa und Skandinavien.] *Fornvännen* 31. 1936. 264–275.

Altheim 1975.

Franz Altheim: Geschichte der Hunnen. Band 4. De Gruyter, Berlin–New York 1975.

Altheim–Haussig 1958.

Franz Altheim – Hans Wilhelm Haussig: Die Hunnen in Osteuropa. Ein Forschungsbericht. B. Grimm Verl. für Kunst und Wiss. Baden-Baden 1958.

Anke 2007.

Bodo Anke: Zur Hunnische Geschichte nach 375. In: Attila und die Hunnen. 39–46.

Attila und die Hunnen 2007.

Attila und die Hunnen. Hrsg. Historisches Museum der Pfalz, Speyer. Theiss, Stuttgart 2007.

Baranowski 1973.

Tadeusz Baranowski: Rząd koński z wodzami łańcuchowymi na terenie Europy Środkowej w okresie wpływów rzymskich. [Das Zaumzeug mit Zügelketten im Gebiet Mitteleuropas in der Zeit der römischen Einflüsse.] *Archeologia Polski* 18: 2. 1973. 391–477.

[3] After finishing this paper the authors learned of the article by T. Gralak (2010) It is difficult to regard this work as a new, important contribution to the issues discussed in our paper. Gralak's studies are based, among other things, on false data, such as the information about the occurrence of 'mass graves discovered in caves' on the Lesser Poland/Silesia border (Gralak 2010. 81), or on an interpretation of the connections between Polish finds and other cultural areas which is discordant with the meaning of the archaeological sources to which he refers. These remarks concern, among other things, the Dobrodzień Group and the cemetery at Żerniki Wielkie. These are not the only examples when the hypotheses proposed by T. Gralak and concerning archaeological sources are made to fit the assumptions accepted a priori by the author.

Biborski–Kaczanowski 2009.

Marcin Biborski–Piotr Kaczanowski: Zu magischen Schwertperlen. In: Limes XX. Estudios sobre la frontera romana (Roman Frontier Studies) vol. II. Eds. A. Morillo et al. Editorial CSIC – CSIC Press, Madrid 2009. 1051–1058.

Bodzek 2009.

Jarosław Bodzek: Remarks on the inflow of Roman coins into Southern Poland in the second half of the 4th and the 5th centuries A.D. In: Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th century (Moravia Magna, Seria Polona 3). Ed. Marcin Wołoszyn. Acad. Polonaise des Sciences et des Lettres, Kraków 2009. 155–204.

Bóna 1991.

István Bóna: Das Hunnen-Reich. Corvina, Stuttgart 1991.

Bříza–Janáková 2010.

Svatopluk Bříza – Markéta Janáková: Lichnov (okr. Bruntál). *Přehled Výzkumů* 51. 2010. 384.

Bursche 1997a.

Aleksander Bursche: Roman coinage from Jakuszowice settlement in north Małopolska. *Notae Numismaticae* 2. 1997. 119–148.

Bursche 1997b.

Aleksander Bursche: Denarii subaerati from Jakuszowice settlement in north Małopolska. *Wiadomości Numizmatyczne* 40: 1–2 / *Polish Numismatic News* 6. 1996. 31–42.

Bursche 1998.

Aleksander Bursche: Złote medaliony rzymskie w Barbaricum. Symbolika prestiżu i władzy społeczeństw barbarzyńskich u schyłku starożytności. Światowit, Supplement Series A: Antiquity 2. Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1998.

Bursche et al. 2000.

Aleksander Bursche – Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Monety rzymskie z Jakuszowic. [Römische Münzfunde von Jakuszowice.] In: Svperiores Barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego. Eds. R. Madyda-Legutko – T. Bochnak. Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii, Kraków 2000. 101–130.

Garbacz 2000.

Krzysztof Garbacz: Cmentarzysko ciałopalne kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. świętokrzyskie, *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 21. 2000. 5–170.

Garbacz–Garbacz 1990.

Ewa Garbacz – Krzysztof Garbacz: Grób z koniem odkryty na cmentarzysku kultury przeworskiej w Grzybowie, gm. Staszów, woj. Tarnobrzeg. [A Grave with a Horse from a Przeworsk Culture Cemetery at Grzybów, Staszów Commune, Tarnobrzeg Province.] *Sprawozdania Archeologiczne* 42. 1990. 263–280.

Godłowski 1985.

Kazimierz Godłowski: Przemiany kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1985.

Godłowski 1986.

Kazimierz Godłowski: Jakuszowice, eine Siedlung der Bandkeramik, älteren Bronzezeit, jüngeren vorrömischen Eisenzeit, römischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit in Südpolen. *Die Kunde N.F.* 37. 1986. 103–132.

Godłowski 1995.

Kazimierz Godłowski: Das „Fürstengrab“ des 5. Jhs. und der „Fürstensitz” in Jakuszowice in Südpolen. In: La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle. Mémoires A.F.A.M. V. Eds. F. Vallet – M. Kazanski. Association Française d'Archeologie Mérovingienne, Condé-sur-Noireau 1995. 155–180.

Gralak 2010.

Tomasz Gralak: Impacts of steppe peoples on the Polish territories: model analysis on the example of so-called influences of the Huns: In: Rola głównych centrów kulturowych w kształtowaniu oblicza kulturowego Europy środkowej we wczesnych okresach epoki żelaza. Eds. B. Gediga – W. Piotrowski. Muzeum Archeologiczne w Biskupinie, Biskupin – Wrocław 2010. 41–82.

Gruszczyńska 1999.

Anna Gruszczyńska: Osada z V wieku w Świlczy na tle osadnictwa w regionie rzeszowskim. In: Na granicach antycznego świata. Sytuacja kulturowa w południowo-wschodniej Polsce i regionach sąsiednich w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim. Eds. Sylwester Czopek – Andrzej Kokowski. “Mitel”, Rzeszów 1999. 285–302.

Harmatta 1951.

János Harmatta: The Golden Bow of the Huns. *ActaArchHung* 1. 1951. 107–151.

Heather 2010.

Peter Heather: Upadek Cesarstwa Rzymskiego. Rebis, Poznań 2010.

Istvánovits–Kulcsár 2006.

Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Princely Graves of the Hun Age in the Great Hungarian Plain. In: De l'Âge du fer au haut Moyen Âge. Archéologie funéraire, princes et élites guerrières. Eds. Xavier Delestre – Michel Kazanski – Patrick Périn. Association Française d'Archéologie Mérovingienne, Condé-sur-Noireau 2006. 251–255.

Kaczanowski 2005.

Piotr Kaczanowski: Przemiany osadnicze na ziemiach polskich u schyłku starożytności. [Die Siedlungsumwandlungen im polnischen Gebiet am Ausgang der Antike.] In: Archeologia o początkach Słowian. Eds. Piotr Kaczanowski – Michał Parczewski. Księg. Akademicka, Kraków 2005. 215–227.

Kaczanowski–Kozłowski 1998.

Piotr Kaczanowski – Janusz Krzysztof Kozłowski: Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.). Wielka Historia Polski 1. Fogra, Kraków 1998.

Kaczanowski–Margos 2002.

Tabula Imperii Romani, M34. Eds. Piotr Kaczanowski – Ursula Margos. Polska Akademia Umiejętności, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii, Kraków 2002.

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2000.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Provinzialrömische emaillierte Scheibenfibel aus der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice. *Sborník Národního Muzea v Praze, Řada A – Historie*, 54: 1–4. 2000. 57–62.

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2008.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Die späteste Phase der Siedlung der Przeworsk-Kultur in Jakuszowice, Fdst. 2, Kleinpolen. In: The Turbulent Epoch. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period, vol. I, Eds. Barbara Niezabitowska-Wiśniewska – Marcin Juściński – Piotr Łuczkiewicz – Sylwester Sadowski. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008. 179–188.

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2009.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Podłużne ogniwo uzdy z wodzami łańcuchowymi typu Vimose z osady kultury przeworskiej w Jakuszowicach, stan. 2, pow. Kazimierza Wielka. [Elongated linking piece from chain reins bridle (type Vimose) from a Przeworsk Culture settlement at Jakuszowice, site 2, distr. Kazimierza Wielka.] In: Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam. Eds. Anna Bitner-Wróblewska – Grażyna Iwanowska. Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, Warszawa 2009. 757–766.

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010a.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Settlement of the Przeworsk Culture at Jakuszowice, site 2, pow. Kazimierza Wielka. Research outline. In: Worlds apart? Contacts across the Baltic Sea in the Iron Age. Network Denmark-Poland 2005-2008 Nordiske Fortidsminder Serie C. Eds. Ulla Lund Hansen – Anna Bitner-Wróblewska. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab – Państowove Muzeum Archeologiczne, København–Warszawa 2010. 547–561.

Kaczanowski–Rodzińska-Nowak 2010b.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak: Gospodarka mieszkańców osady kultury przeworskiej w Jakuszowicach, stan. 2, woj. świętokrzyskie. [Economy of the Przeworsk Culture Settlement in Jakuszowice.]. In: Archeológia barbarov 2009. Hospodárstvo Germánov. Sídliskové a ekonomické štruktúry od neskorej doby laténskej po včasný stredovek. Zborník referátov z V. protohistorickej konferencie Nitra, 21.-25. septembra. Eds. Ján Beljak – Gertrúda Březinová – Vladimír Varsik. Archaeologica Slovaca Monographiae. Communicationes 10. Archeologický ústav SAV Nitra, Nitra, 239–246.

Kazanski 2007.

Michel Kazanski: Die Hunnen im nördlichen Kaukasusgebiet. In: Attila und die Hunnen 2007. 75–79.

Koch 2007.

Alexander Koch: Hunnische Kessel. In: Attila und die Hunnen 2007. 288–291.

Krause 1904.

Eduard Krause: Der Fund von Höckricht, Kreis Ohlau. *Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift N.F.* 3. 1904. 46–50.

Kunisz 1985.

Andrzej Kunisz: Znaleziska monet rzymskich z Małopolski. [Finds of Roman coins in Little Poland.] Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1985.

László 1951.

Gyula László: The Significance of the Hun Golden Bow. *ActaArchHung* 1. 1951. 91–106.

Łowmiański 1963.

Henryk Łowmiański: Początki Polski, vol. II. Państwowe Wydawn. Naukowe, Warszawa 1963.

Lund Hansen 2009.

Ulla Lund Hansen: Among the elite of Europe. In: Sorte Muld. Wealth, power and religion at an Iron Age Central Settlement on Bornholm. Eds. Ch. Adamsen et al. Bornholms Museum – Wormianum – The Heritage Agency of Denmark, Rønne, 83–89.

Mączyńska 2005.

Magdalena Mączyńska: Zanik kultury przeworskiej. [Das Ausklingen der Przeworsk-Kultur.] In: Archeologia o początkach Słowian. Eds. Piotr Kaczanowski – Michał Parczewski. Księg. Akademicka, Kraków 2005. 157–163.

Makiewicz 2003.

Tadeusz Makiewicz: Pierwsze znalezisko przedmiotu pochodzenia huńskiego w Wielkopolsce. [Erster Fund von hunnischer Abstammung auf dem Gebiet Großpolen.] *Archaeologia Historica Polona* 13. 2003. 49–57.

Morawiecki 1984.

Lesław Morawiecki: O niektórych znaleziskach monet antycznych na ziemiach polskich. [On some ancient coins found in Poland.] *Wiadomości Numizmatyczne* 28. 1984. 12–26.

Nosek 1959.

Stefan Nosek: Tombe d'homme, à inhumation, Jakuszowice distr. de Pińczów, dép. de Kielce. In: Andrzej Antoni Abramowicz – Witold Hensel – Konrad Jaźdźewski: Période des Migrations des peuples. Inventaria Archaeologica, Pologne. Fasc. II: Pl. 11–16. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Łódź 1959. Pl. 15.

Petersen 1932.

Ernst Petersen: Neue wandalische Funde aus dem 2.–4. Jahrh. n. Chr. *Altschlesien* 4, 1932. 154–161.

Pieta–Roth 2007.

Karol Pieta – Peter Roth: Kniežacia hrobka z Popradu-Matejoviec, *Pamiatky a múzeá za rok 2006:* 3. Bratislava 2007. 44–47.

Pohl 2002.

Walter Pohl: Die Völkerwanderung. Eroberung und Integration. Kohlhammer, Stuttgart 2002.

Rajtár–Zábojnik 2010.

Ján Rajtár – Jozef Zábojník: Fragmente von hunnischen Kesseln in Iža. In: Ĭntre Stepă şi Imperiu. Studii în onoarea lui Radu Harhoiu / Between the Steppe and the Empire. Archaeological Studies in honour of Radu Harhoiu at 65th Anniversary. Eds. Andrei Măgureanu – Erwin Gáll. Editura Renaissance, Bucureşti 2010. 119–125.

Rodzińska-Nowak 2001.

Judyta Rodzińska-Nowak: Transkarpatische Kontakte der Bevölkerung der Przeworsk-Kultur in der römischen Kaiserzeit am Beispiel der Funde aus der Siedlung in Jakuszowice, Gde. Kazimierza Wielka, Woiw. Świętokrzyskie. In: International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D. Eds. Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár. Múzeumi Füzetek 51 – Jósa András Múzeum Kiadványai 47. Jósa András Museum – Osváth Gedeon Museum Foundation, Aszód–Nyíregyháza 2001. 311–324.

Rodzińska-Nowak 2006.

Judyta Rodzińska-Nowak: Jakuszowice, stanowisko 2. Ceramika z osady kultury przeworskiej z młodszego i późnego okresu wpływów rzymskich i wczesnej fazy okresu wędrówek ludów. [Jakuszowice, Fundstelle 2 – Keramik aus der Siedlung der Przeworsk-Kultur von der jüngeren und spätrömischen Kaiserzeit und der frühen Völkerwanderungszeit.] Zeszyty Naukowe UJ, Prace Archeologiczne 61. Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2006.

Tejral 2000.

Jaroslav Tejral: Nové poznatky k nálezu „hunského" kotle z Razové. [Neue Erkenntnisse zum Fund eines "hunnischen" Kessels von Razová.] *Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis* 5. 2000. 151–166.

Tejral 2007.

Jaroslav Tejral: Das Attilareich und die germanischen *gentes* im Mitteldonauraum. In: Attila und die Hunnen 2007. 107–113.

Teschler-Nicola–Mitteröcker 2007.

Maria Teschler-Nicola – Philipp Mitteröcker: Von künstlicher Kopfformung. In: Attila und die Hunnen 2007. 270–279.

Tyszkiewicz 2004.

Lech A. Tyszkiewicz: Hunowie w Europie. Ich wpływ na Cesarstwo Wschodnie i Zachodnie oraz na ludy barbarzyńskie. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004.

Wawrzeniecki 1912.

Marian Wawrzeniecki: Grób szkieletowy z V-VI wieku po Chrystusie we wsi Przemęczanach, *Materyały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne* 12. 1912. 50–51.

Wenskus 1973.

Reinhard Wenskus: Attila. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde. Band 1: Aachen – Bajuwaren. Eds. H. Beck et al. Verlag Walter de Gruyter, Berlin–New York 1973. 467–468.

Werner 1956.

Joachim Werner: Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches, Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wiessenschaften. Phil.-Hist. Klasse N.F. Heft 38 A und 38 B. Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften in Kommission bei der C.H. Beck'schen Verlagsbuchhandlung. München 1956.

Żurowski 1921.

Józef Żurowski: IV. sprawozdanie Urzędu Konserwatorskiego na okręg krakowski. *Wiadomości Archeologiczne* 6. 1921. 169–180.

Żurowski 1924–1925.

Józef Żurowski: Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych okręgu Zachodnio-Małopolskiego za 1923 r. *Wiadomości Archeologiczne* 9. 1924–1925. 331–342.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak

Institute of Archaeology, Jagiellonian University
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Poland
e-mail: piotrkacz@op.pl – rodzinska@interia.pl

Hunok lengyel földön – kísérlet az összefoglalásra

Csak kevés olyan írott forrással (Priscos, Jordanes) és hasonlóan szórványos régészeti lelettel (Jakuszowice, Jędrzychowice, Przemęczany, Świlcza) rendelkezünk, amelyek fényt deríthetnének az Odera és Visztula völgye hun ellenőrzésének problémájára. E leletek között a helyi elit képviselőjének jakuszowicei sírja különösen fontos. Az említett források alapján feltételezhető, hogy Lengyelország területe még Attila uralkodása előtt került a hun állam hatókörébe. Ebben az időszakban a hun expanzió határai talán a mai Lengyelország északi részéig kiterjedtek.

Piotr Kaczanowski – Judyta Rodzińska-Nowak

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Archeologii
Ul. Gołębia 11
31-007 Kraków
Polska
e-mail: piotrkacz@op.pl – rodzinska@interia.pl

A Roman Period (2nd–3rd century AD) settlement from the Barcău river

Margine, "Valea Tăniei–Țarina" (Bihor County, Romania)

Sorin Bulzan

In 2004–2007 archaeological research on the future "Transilvania", Braşov-Oradea highway, revealed a Roman Period settlement at the site of Valea Tăniei on a high terrace of the rill Tăniei, tributary of the Barcău river (Fig. 1).[1] After a short period of research, we have concluded that the settlement extended to the both banks of the Tăniei's intermittent water course (rill), but the larger part of the habitation on the left bank was investigated by another archaeological team. This study summarises just preliminary data, and the final presentation of the settlement will be offered as soon as possible.

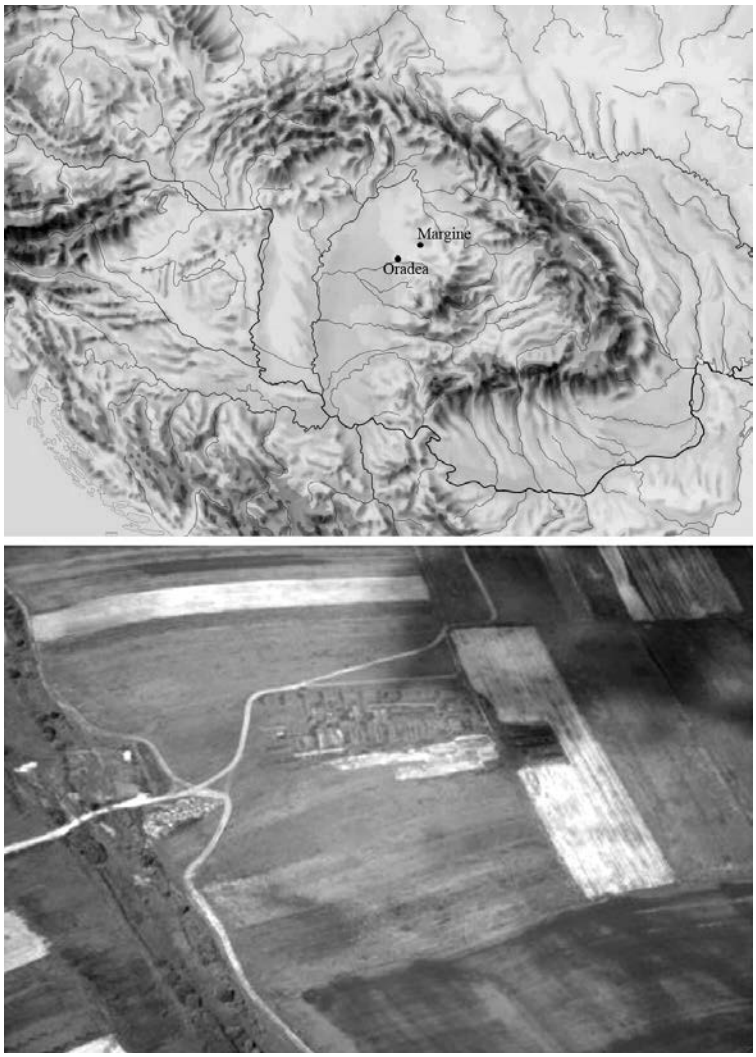

Fig. 1
Margine, "Valea Tăniei"

1. kép
Margine, "Valea Tăniei"

The settlement area and the neighbouring zone

According to the survey data, the settlement was situated on a much larger surface than the one researched by the archaeological excavations. From

[1] The survey was made in the winter of 2004 by Sorin Bulzan and Ioan Crişan, archaeologists of "Țării Crişurilor" Museum of Oradea. Two short reports were published: Dumitraşcu et al. 2005., Dumitraşcu–Bulzan 2007. and a preliminary study of the settlement: Bulzan 2010.

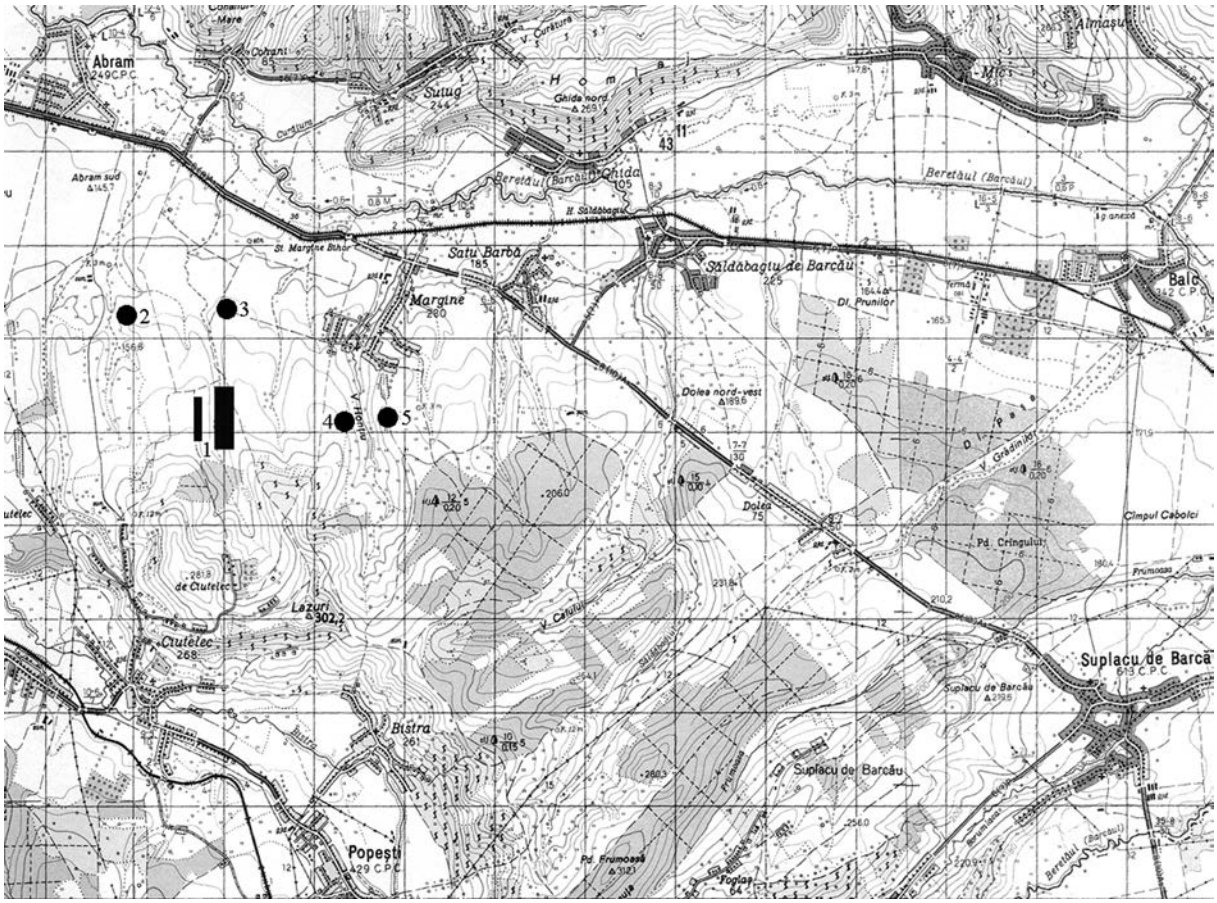

Fig. 2
Margine, "Valea Tăniei" settlement and neighbouring area 1: Margine, "Valea Tăniei", 2: settlement found during field survey, 3: Margine, "Fântâna Neamţului–Colţ", 4: Margine, "Poini (Sinica)", 5: Margine, "Natu"

2. kép
Margine, "Valea Tăniei", a telep és környezete 1: Margine, "Valea Tăniei", 2: terepjáráson talált település, 3: Margine, "Fântâna Neamţului–Colţ", 4: Margine "Poini (Sinica)", 5: Margine "Natu"

the edge of the excavated area it may extend as far as approximately 250–300 m to the south and ca. 50 m to the north from the line of the future highway. Probably, it was a large settlement with a total surface of 10 hectares from which just 5000 sq.m were researched with trenches.

Now we have some new information concerning the high density of the archaeological phenomena in the surroundings of the settlement (Fig. 2). Not further than 500 m to the north, on another terrace, pottery shards from the Roman Period were found at the site Margine, "Fântâna Neamţului–Colţ". At a distance of 1 km to the east, a smaller settlement near a rill was researched at the site Margine, "Poini (Sinica)" (Crișan et al. 2005.). At another half kilometre to the east from here, a settlement at the site Margine, "Natu" was found, also at the bank of the Valea Ungurului rill (Bem et al. 2005., Bem–Moldoveanu 2006.).

At 350–400 m north-west from the settlement Margine, "Valea Tăniei", on the eastern part of a derrick camp, grey wheel-made pottery dated to the 3rd century AD was also found. Out of five sites grouped in an area with a radius of 1.5 km, three ones were archaeologically investigated. The most extended settlement is presented in this article. These three Roman Period sites represent the

1

2

3

4

5

Fig. 3
Margine, "Valea Tăniei" 1–3: surface structures of the settlement, 4–5: features for storage purposes

3. kép
Margine, "Valea Tăniei" 1–3: felszíni építmények, 4–5: tároló objektumok

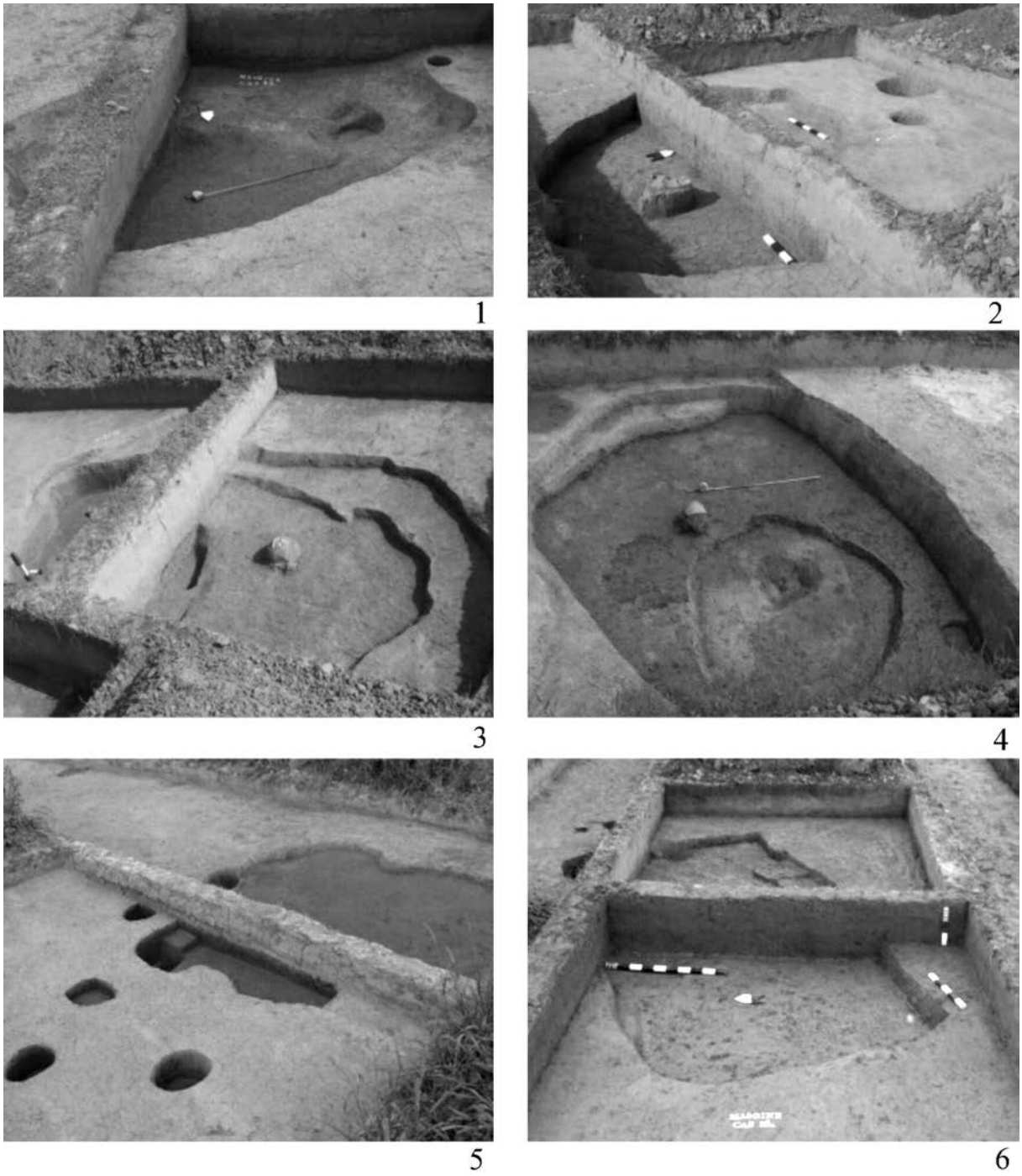

Fig. 4
Margine, "Valea Tăniei", buildings from the settlement

4. kép
Margine, "Valea Tăniei", épületek

same kind of settlement and can be dated to the same period: late-2nd century – first half of the 3rd century AD. Out of five places characterised by Roman Period material, four were situated on the terraces along of the rill tributaries to the Barcău river. The distribution of the settlements on the

territory in question can indicate a high density of groups of people, most probably having kinship relations and family ties inside the settlements. We can speak of two generations of inhabitants from the last decades of the 2nd century – beginning of the 3rd century to the mid-3rd century. It is unknown how the population was initially distributed.

Method and the stratigraphy

The only method used for the investigation of the settlement was imposed by the very fragmented ownership of the land**.** The state did not purchase the land until the end of the excavation and we had to dig narrow trenches normally used for diagnostic purposes. This method implies a specific internal numbering of features, trench by trench.

The stratigraphy of the site was very simple. The upper level was arable soil which partly disturbed the Roman Period settlement. So, in fact, we do not have a true cultural layer, except for the eventually most inhabited level, only the deepened structures.

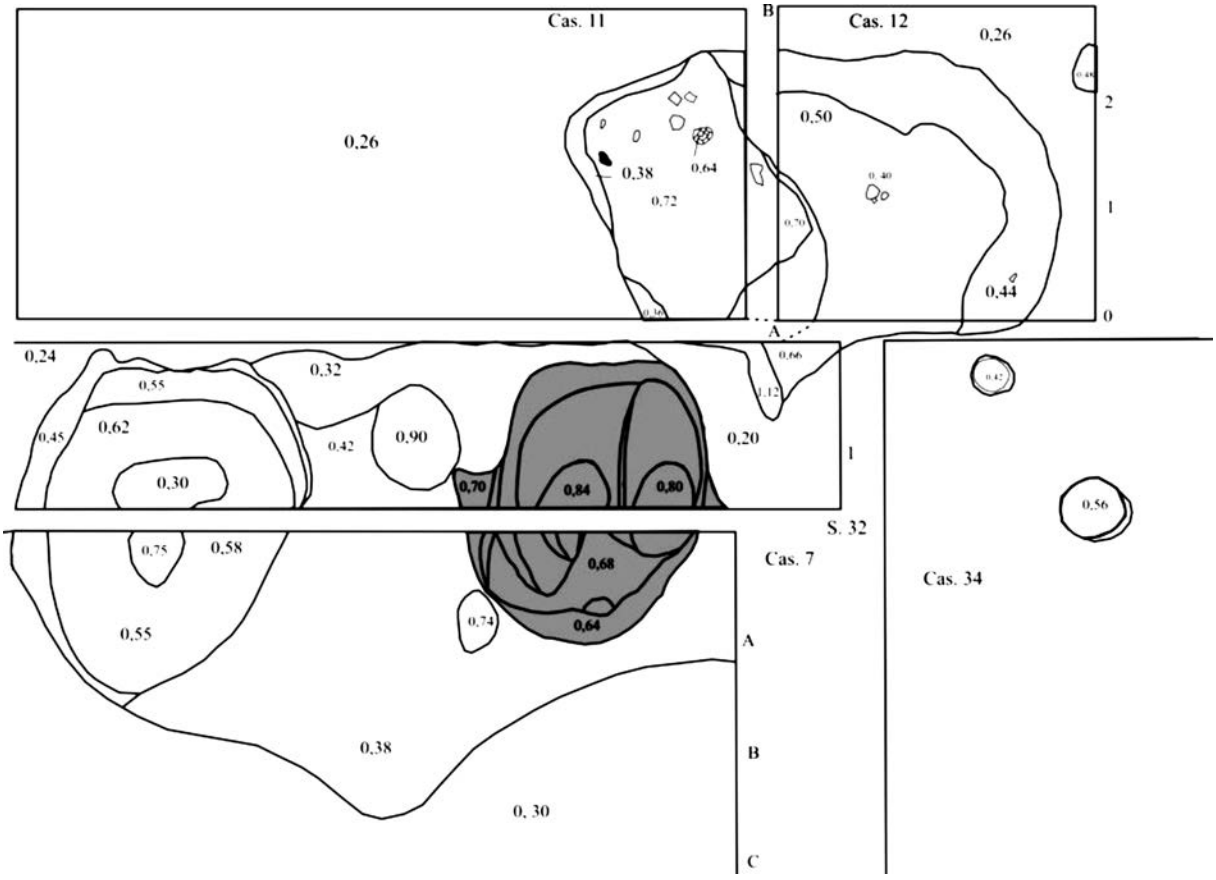

Fig. 5

Margine, "Valea Tăniei", dwelling no. 4 from surface 11 and 12, and a feature with traces of metallurgical activity. Grey filling marks the area with pieces of slag, iron drops and a crucible

5. kép

Margine, "Valea Tăniei", a 4. épület a 11. és 12. felületen, valamint egy fémmegmunkálás nyomait mutató objektum. A szürkével jelölt területen kerültek elő a salakok, vascseppek és egy öntőtégely

Surface structures

Surface structures became a major objective of the research after the occurrence of the large number of postholes, but, in my opinion, due to the stratigraphical situation of the site, with not entirely satisfactory results. We could not determine exactly from which phase of the building a posthole came and all that we could do was to follow the clearest alignment for wooden pillar holes. Still, considering the situation of the holes for wooden pillars, we can distinguish two main ways in which these features were used.

1. In some cases the postholes show relationship with the deepened structures (Fig. 3: 4–5), situated in their close proximity, showing more or less regular ground plans. Usually it is difficult to separate deepened and surface features, and they must be interpreted as combined type of techniques used for one or more buildings to create an entire household. It is difficult to determine the function of these complex structures, and in some cases, it is possible only based on to the artefacts discovered inside the territory marked by the postholes. The situation is different when the rows of the postholes enclosed some kind of yards around the deepened features. In this case the distance between the holes is different comparing to the previous situation. At the present stage of the research we cannot talk about the internal disposition of these features within the settlement and classify it as an ensemble of yard and household, which is more plausible, or about e.g. a settlement with a central ''place''.[2]

2. In certain cases surface structures may properly show the outline of buildings (Fig. 3: 2, 3) sometimes supplied with deepened fireplace. In these cases the postholes enclosed elongated rectangular surfaces marked by 2, 3 or 4 rows of pillars. Sometimes the shape of the wooden pillars was preserved and shown by grey ash spots. This kind of buildings seemed to be specific for Germanic wooden constructions (Pfostenbauen) with an elongated ground plan (Hallenhäuser). In some cases, the long side of these buildings reached 10 m. In North-West Romania and North-East Hungary this type of buildings is already known from recently published excavations at Zalău–Bulevardul Mihai Viteazul (Stanciu–Matei 2004.) Berveni and Csengersima–Petea (Gindele 2002.). They spread from Northern Europe transmitted by the Przeworsk culture (Stanciu–Matei 2004. with references, Gindele–Istvánovits 2009. 16sqq.). In another case, the arrangement of postholes might indicate fence structures for domestic animals.

Deepened structures

The deepened houses (in fact, only semi-subterranean) were rectangular with round shaped corners or irregular in shape (Fig. 4). The houses can be recognised on the basis of the size and shape of these structures, and mainly judging from the existence of fireplace, but all these arguments can sometimes be insufficient for the attribution of the features. There were 10 deepened houses among the features of the site. However, house no. 1, for example, can be classified as a special type of feature, a so-called Stallgrube. In this case, the building had a fireplace. This type of building was usually interpreted as storehouse, but it was also supposed to be used for dwelling in the Roman Period (Vörös 1984/85. 96).

Sometimes the houses gradually deepened down to the depth of 70 cm (the bottom of a suggested fireplace of dwelling no. 4 – Fig. 5), but usually their depth varied between 12 and

[2] For discussion on internal organisation of the settlements of the Przeworsk Culture in the territory of Poland, see Michałowski 2003. 185sqq.

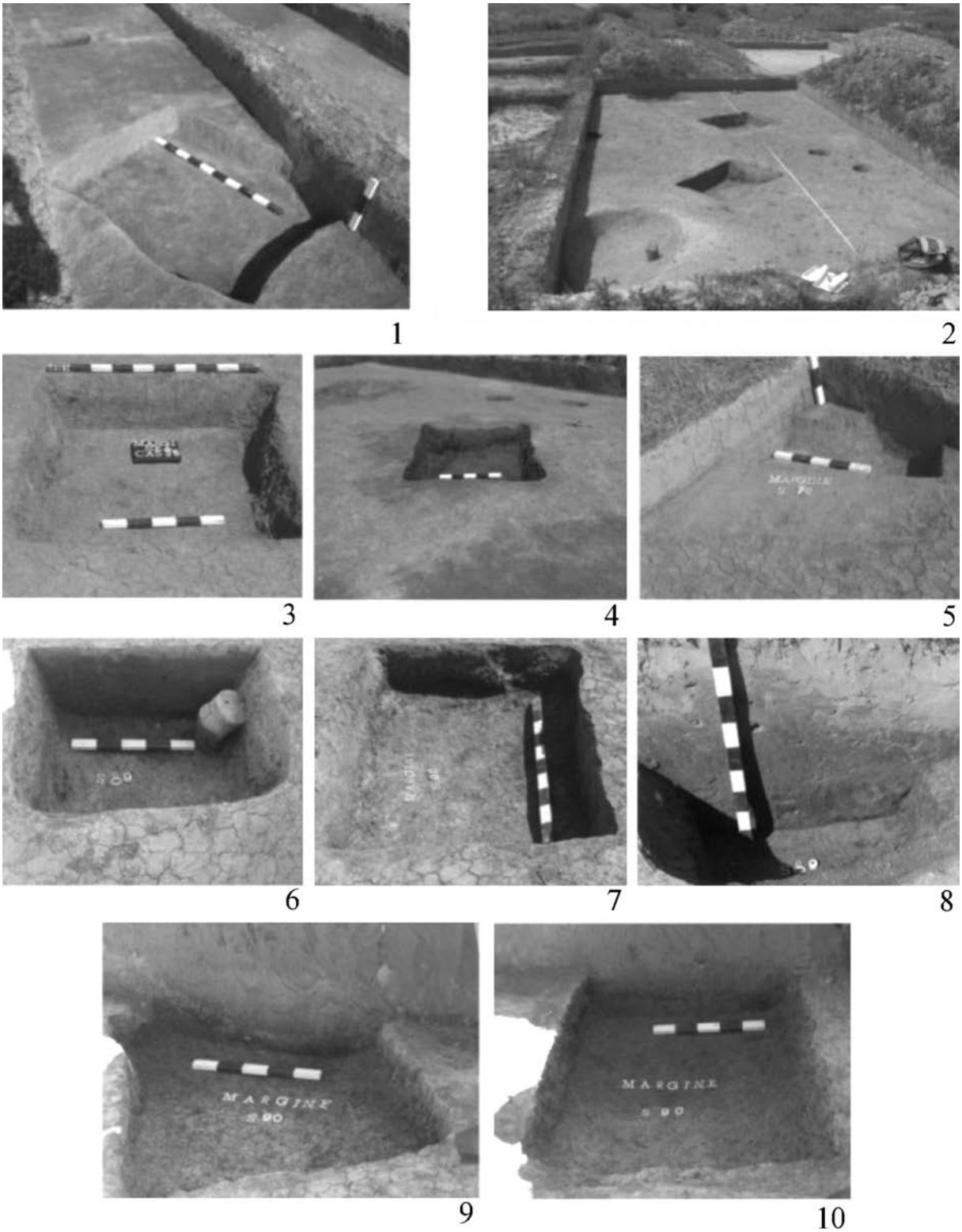

Fig. 6
Margine, "Valea Tăniei", rectangular pits with burned edges

6. kép
Margine, "Valea Tăniei", téglalap alakú, átégett falú gödrök

25–30 cm. The roof was supported by wooden pillars with postholes outside of the pit (Fig. 4). Clear evidences for fire installations were discovered only in three cases, by finding *in situ* the fireplace or charcoal and hole for ash (nos. 1, 4 and 9). Many deepened structures preserved only fragments from the fireplaces: pieces of clay with imprint of pebbles on one side and smoothed surface on the other. Inside the dwellings fireplaces were destroyed, probably intentionally. Hence, these fragments could not have belonged to the walls of the houses, mostly daub with wooden imprints, which were not found in this type of constructions. The lack of the latter may indicate that these buildings were built of wood. The inside perimeter of the houses was small due to their dimensions (dwelling no. 2 – 4.70x3–3.40 m; no. 5 – 3.70x2.36 m; no. 7 – 2.10x3.14 m; no. 8 – 3.36x2.74 m; no. 9 – 2.60x3.56 m; no. 10 – 2.48x3.18 m).

Inside the dwelling assemblages there were some oval pits used for storage and found near almost each dwelling. Other features had round shape, with diameters between 3 and 4.5 m. Some of them had entrances oriented towards the sunny side. In these cases, the structure often consisted of wooden pillars situated in the deepened surface and of clay or some perishable material. Sometimes the wooden pillars flanked the entrances and in some cases were integrated in surface structures (Fig. 3: 4, 5). Find material included pottery, some pieces of iron and mould stones. The majority of the pottery was wheel-made and contained pieces used for cooking or for food storage. The mould stones also had traces of food production (e.g. grinding cereals). Storage pits were rare in the settlement. They were replaced by the already mentioned features near the dwellings. At Margine "Valea Tăniei", but also in a wider area like the Upper Tisza Region, these buildings represent an important category of features of the Roman Period settlements, that can be characterised by the lack of storage pits (Istvánovits 1997. 726, Kotigoroško 1995. 116). In this way, the Margine settlement is different from the Late La Tène Dacian settlements or from those discovered in Sarmatian milieu where the majority of the features consist of storage pits.

The structures with finds attesting to metallurgic activity (pieces of slag or iron blooms) are numerous, but only two of them can be directly related to workshops. The first one is an oval shaped building with several round and oval holes of different diameters (Fig. 5). Two of them were filled up with the same content, but the second one had a consistent structure because of the presence of pieces of iron slag or iron drops and a crucible. The second structure with traces of iron processing was also deepened, oval and elongated towards east. The E-W oriented long axis was almost 8 (7.98) m long, the short side was 4.5 m. It was the biggest deepened structure discovered at Margine. In the recently published settlement from Csengersima–Petea (Hungary, Romania) a similar feature was unearthed with blacksmith pincers that can refer to the workshop function of these structures (Gindele–Istvánovits 2009. 70, 251. feature S14/1, Pl. 218: 1, Pl. 224: 1.)

Several rectangular pits with burned edges were grouped by two or three and almost all of them, 26 of 28 researched were oriented NW-SE. Their usual stratigraphy showed a consistent level of wooden carbon covered by pieces of burned clay broken down from the side walls (Fig. 6). The dimensions of the pits vary between 0.80–1.10 m in length and 0.80–0.90 m in width. They were oriented in the same direction and, at the Margine site, in the same direction with the rectangular dwellings. On the settlement, dimensions vary from 0.80–1.10 to 0.80–0.90 m. In the Barbaricum of the Roman Period, these types of pits were found from the Ukraine in the north up to North-East Hungary and Barcău valley to the south (Dumitrașcu 1979., Kotigoroško 1995. 116, Fig. 69, Fig. 70, Istvánovits 1997. 727 with references on the discoveries in Hungary, Matei–Stanciu 2000. 51, 57–58, 95sqq, Fig. 17, Figs 23–25, Figs 38–40, Gindele–Istvánovits 2009. 15–16, Figs 205–212). Their diffusion is almost general in the mentioned area, and similarly to Margine "Natu", they

probably appear outside the settlements if they in fact did not belong to the waysides of the settlement (Bem et al. 2005., Bem–Moldoveanu 2006.).

The four wells were 2.2–3.2 m deep. Their diameter varied between 1.3–1.5 m.

Characteristic features of Roman Period settlements from North-West Romania are trench like structures. Their function is unclear. These are SW-NE and SE-NW oriented features with straight or arched bottoms. The maximum depth of these structures was 20 cm. Their width varies between 0.5 and 1 m. In some cases, they are flanked by postholes, that is to say, they must have had rows of wooden pillars. Their length varies between 3.5 m to a maximum of 7.60 m. The archaeological evidence is abundant: a lot of ceramics and pieces of daub. Still, we can distinguish two categories of features: some had a surface structure consisting of wooden pillars and could have been used for storing (Fig. 3). Others did not have a surface structure (postholes). Similarly to the ones in question, at other Roman Period settlements, such features do not have a well-defined function. Close analogies were found at Mochala (Ukraine) (Kotigoroško 1995. 115, Fig. 65), Beregsurány (Hungary) (Istvánovits 1997. 737, Fig. 6), Lazuri "Lubi Tag" (Romania) (Matei–Stanciu 2000. 54–55, Fig. 20), Csengersima–Petea (Gindele–Istvánovits 2009. 22, Fig. 20).

The main characteristics of the artefacts

The find material of the assemblages consists almost entirely of ceramics. The vessels are wheel- and hand-made. Some hand-made vessels have small diameter at the bottom or sharp angles of the body characteristic for Germanic pottery (Pl. I: 3, 4, 8), while others, with elongated shape (e.g. Pl. I: 7) have sometimes specific Dacian plastic decoration. A special category is represented by characteristic Przeworsk black-polished vessels.[3] The majority of this pottery was used mainly for cooking, maybe also for storing and for lighting. From the point of view of the clay, three categories can be distinguished: fine, sandy and rough ones.

The majority of wheel-made pottery does not have any specific form characteristic for this settlement, except, probably, for the category of dark fine pottery, especially pots, and the fine grey bowls with sharp angles of the body at the maximum diameter. The latter feature can be the imitation of the form and taste known at hand-made pottery (Pl. III: 6–8). This category is used as tableware (bowls) and also for cooking (pots) or storing (dolia) and can be divided in two parts: fine and coarse ones. A lot of wheel-made vessels were imported from the Roman province Dacia, even the types made for common use. Like in other settlements in this region, imported Roman ware contains a number of stamped vessels (Pl. III: 1–2). Stamped pottery material included several bowls, and, in small number, pitchers. Another category of imported decorated pottery is represented by bowls with ivy leaf in relief. Some painted fragments were also found.

Iron objects are not numerous and consist of mainly tools used in the daily activities like knives or, maybe, Barbarian type of iron key. The most numerous pieces are by far the iron shells and other iron products like iron spots or pieces of slag which attest to the metallurgic activities in the settlement.

Mould stones were made of sandstone. There were also firestones made of flint and whetstones found at the settlement.

The only bronze object found at the settlement was a Barbarian two-piece fibula with inverted foot and knob at the end (Fig. 7). The dating of such fibulae was proposed to the late-2nd – first half of 3rd century AD (Cociş 2004. 145, 147, no. 1940, Pl. CXLI).

Fig. 7
7. kép

[3] For this category of artefacts in North-West Romania, see Stanciu–Matei 2004. 757.

On the basis of the characteristic archaeological material, the settlement from Margine can be related to Przeworsk and, partially, to Dacian culture. The habitation might have begun in the second half of the 2nd century AD, phase C1a according to the Central European chronology,[4] but the major part of habitation belong to C1b. It ends towards the mid-3rd century AD.

References

Bem et al. 2005.

Cătălin Bem – Katia Moldoveanu – Mihai Vasile – Sorin Oanţă-Marghitu – Ionuţ Frones-cu – Mihai Florea – Adrian Bălăşescu – Constantin Haită – Valentin Radu – Irina Dumitru: Margine, com. Abram, jud. Bihor, punct Natu. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004. CIMEC, Bucureşti 2005. 219–222.

Bem–Moldoveanu 2006.

Cătălin Bem – Katia Moldoveanu: Cercetări arheologice pe traseul autostrăzii Transilvania, Margine-Natu (jud. Bihor) – observaţii preliminare. *Cercetări arheologice* 13. 2006. 89–110.

Bulzan 2010

Sorin Bulzan: Date preliminare privind habitatul în aşezarea din epoca romană de la Margine "Valea Tăniei – La Ţarină", judeţul Bihor. [Some Preliminary Data Regarding the Habitation in the Roman Period Settlement from Margine, Valea Tăniei – Ţarina, IInd–IIIrd Century A. D. Bihor County.] *Crisia* XL. 2010. 47–79.

Cociş 2004.

Sorin Cociş: Fibulele din Dacia romană. The brooches from Roman Dacia. Ed. Mega, Cluj-Napoca 2004.

Crişan et al. 2005.

Ioan Crişan – Doru Marta – Lakatos Attila – Romát Sándor – Szabó Erika – Hágó Attila: Margine, com. Abram, jud. Bihor, punct Poini (Sinica). In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004. CIMEC, Bucureşti 2005. 222–223.

Domański 1992.

Grzegorz Domański: Die Frage des Zeithorizonts der Markomannenkriege in Barbaricum. In: Probleme der relativen und absoluten Chronologie ab Latènezeit bis zum Frühmittelalter. Red. Kazimierz Godłowski – Renata Madyda-Legutko. "Secesja", Krakow 1992.

Dumitraşcu 1979.

Sever Dumitraşcu: Raport asupra cercetărilor arheologice de la Mişca (judeţul Bihor). *Materiale şi Cercetări Arheologice* 13. 1979. 161–166.

Dumitraşcu et al. 2005.

Sever Dumitraşcu – Sorin Bulzan – Lucian Goman – Laura Ardelean – Florin Sfrengeu – Mihaela Goman: Margine, com. Abram, jud. Bihor, punct Valea Tăniei (Autostrada Borş-Braşov, km. 19+200–19+400). In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2004. CIMEC, Bucureşti 2005. 223–224.

Dumitraşcu–Bulzan 2007.

Sever Dumitraşcu – Sorin Bulzan: Valea Tăniei – La Ţarină (Autostrada „Transilvania", Km. 19+200-19+400). In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2006, CIMEC, Bucureşti 2007. 224–226.

[4] For this chronology see Godłowski 1970. 90–112; for the transition period from the early to the late phase of the Roman Period in the Barbaricum, see also, Domański 1992. For the chronology of the same period in North-West Romania, see Stanciu–Matei 2004. 758sqq.

Gindele 2002.
Robert Gindele: Berveni, com. Berveni, jud. Satu Mare. Punct: Holmoş II. In: Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001. CIMEC, Bucureşti 2002. 59–60.
Gindele–Istvánovits 2009.
Robert Gindele – Eszter Istvánovits: Die römerzeitliche Siedlung von Csengersima–Petea. Editura Muzeului Sătmărean, Satu Mare 2009.
Godłowski 1970.
Kazimierz Godłowski: The Chronology of the Late Roman and Early Migration Periods in Central Europe. Nakładem Uniwersytetu Jagiellońwkiego, Kraków 1970.
Istvánovits 1997.
Eszter Istvánovits: Some data on the ethnical and chronological determination of the Roman Age population of the Upper Tisza Region. / Cîteva observaţii în legătură cu determinarea etnică a populaţiei din regiunea Tisei Superioare şi a evoluţiei ei cronologice. In: Römer und Barbaren an der Grenzen des Römischen Dakiens. / Romani şi barbari la frontierele Daciei romane. Ed. Nicolae Gudea. *ActaMP* XXI. 1997. 717–742.
Kotigoroško 1995.
Viačeslav Kotigoroško: Ţinuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène şi romană). S.C. Caro Trading ’94 S.R.L., Bucureşti 1995.
Matei–Stanciu 2000.
Alexandru V. Matei – Ioan Stanciu: Vestigii din epoca romană (sec. II–IV p. Chr.) în spaţiul nord-vestic al României. Bibliotheca Musei Porolissensis II. Ed. Mega, Zalău–Cluj-Napoca 2000.
Michałowski 2003.
Andrzej Michałowski: Osady kultury przeworskiej z terenów ziem polskich. Z badań nad osadami okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich. Wydaw. Poznańskie, Poznan 2003.
Stanciu–Matei 2004.
Ioan Stanciu – Alexandru V. Matei: Sondajul arheologic de la Bocşa – „La Pietriş” (com Bocşa, jud. Sălaj). Contribuţii la determinarea etapei de început a epocii romane imperiale târzii în nord-vestul României. [The Bocşa-La Pietriş excavation (Sălaj County). Contributions to the determination of the first stage of the late roman imperial period in north-western Romania.] In: Orbis Antiquus. Studia in honorem Ioannnis Pisonis. Eds. Ligia Ruscu – Carmen Ciongradi – Radu Ardevan – Cristian Roman – Cristian Găzdac. Nereamia Napocae Press, Cluj-Napoca 2004. 756.
Vörös 1984/85.
Gabriella Vörös: Települések Csongrád megyében az 1–5. században (Lelőhelykataszter). [Siedlungen aus dem 1-5. Jahrhundert im Komitat Csongrád (Fundortkataster).] *MFMÉ* 1984–85: 2. 83–96.

Sorin Bulzan

Criş County Museum
B-dul Dacia 1–3
Oradea 410464
România
e-mail: sorinbulzan@gmail.com

Császárkori (II–III. század) telep a Berettyó völgyében

Margine / Széltalló, „Valea Tăniei–Țarina” (Bihar megye, Románia)

Margine / Széltalló, „Valea Tăniei–Țarina” lelőhelyről a Felső-Tisza vidékén ismert Przeworsk-dák régészeti kultúrára jellemző telep került elő. A Körösök vízgyűjtőjének legnagyobb ilyen jellegű kutatott lelőhelyéről van szó. A telepobjektumok közül kiemelhetjük a 10 sekélyen földbe mélyített lakóházat és a hozzájuk tartozó tárológödröket. A kor többi településéhez hasonlóan itt is megtalálhatók a felszíni építmények faoszlopainak sorokban elhelyezkedő nyomai, a téglalap alakú gödrök és a kutak. A telep a római kori barbaricumi kronológia C1b fázisához tartozik, ami a III. század első felének felel meg.

Sorin Bulzan

“Țării Crișurilor” Museum
B-dul Dacia 1–3
Oradea 410464
România
e-mail: sorinbulzan@gmail.com

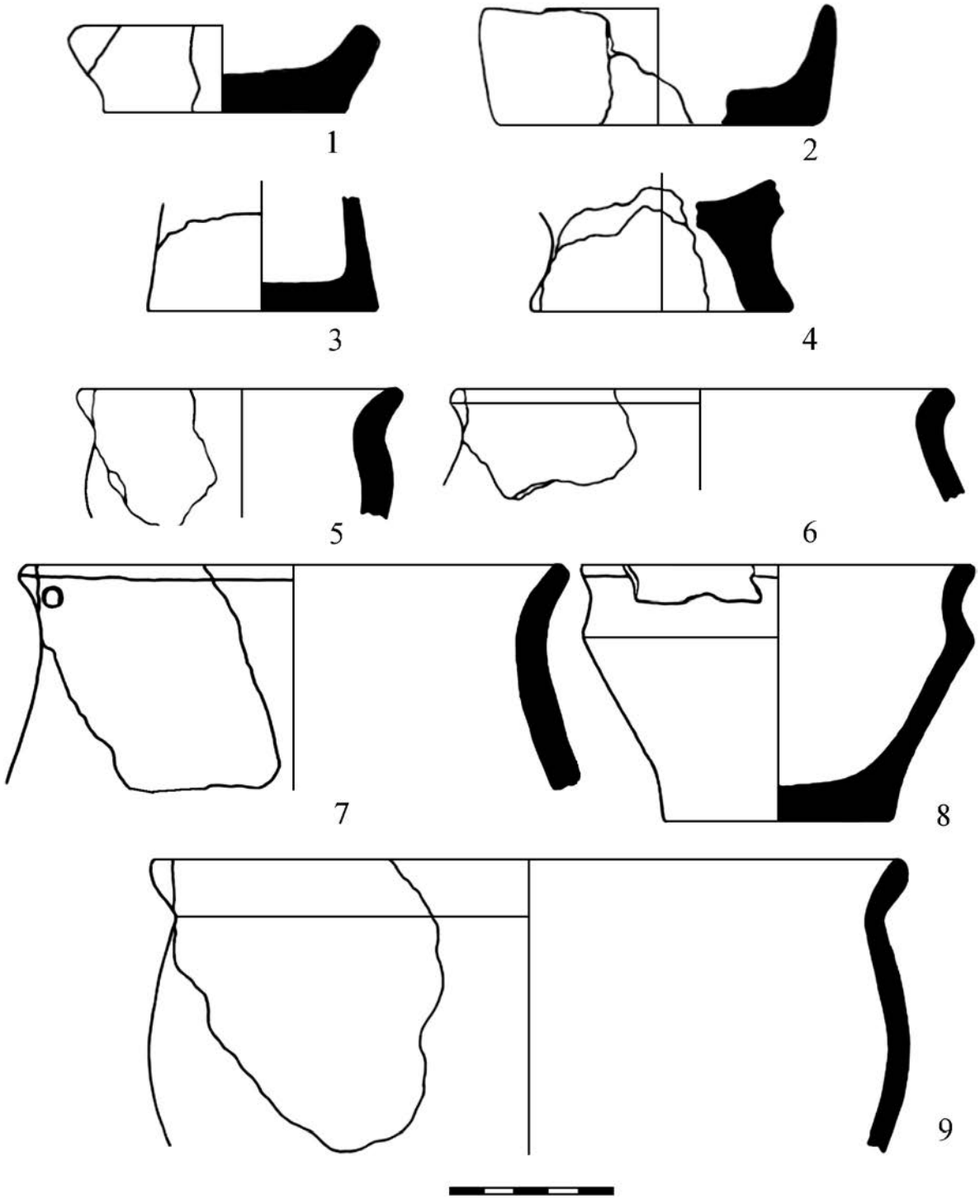

Plate I
Hand-made pottery

I. tábla
Korong nélkül készített kerámia

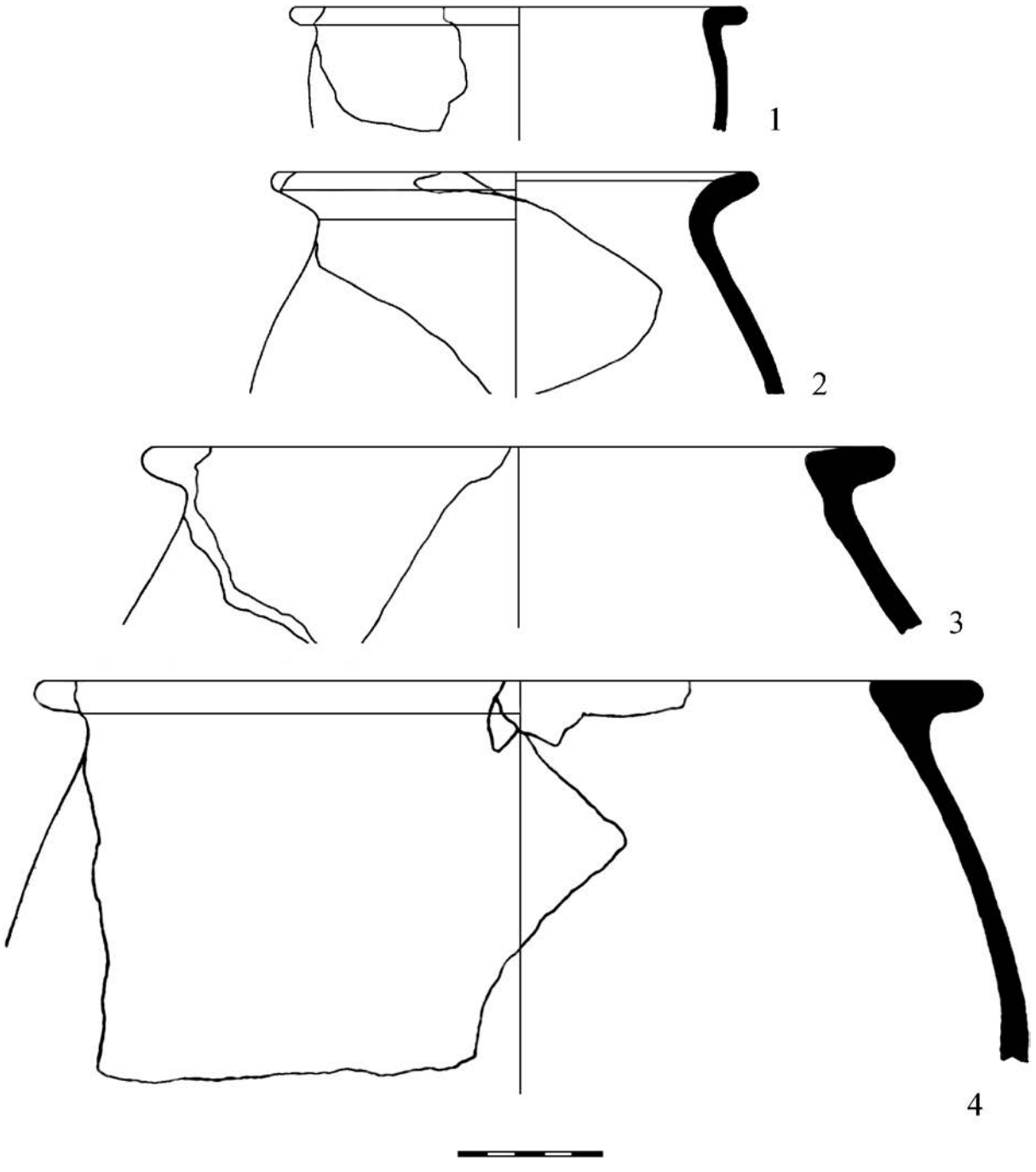

Plate II
Wheel-made pottery

II. tábla
Korongolt kerámia

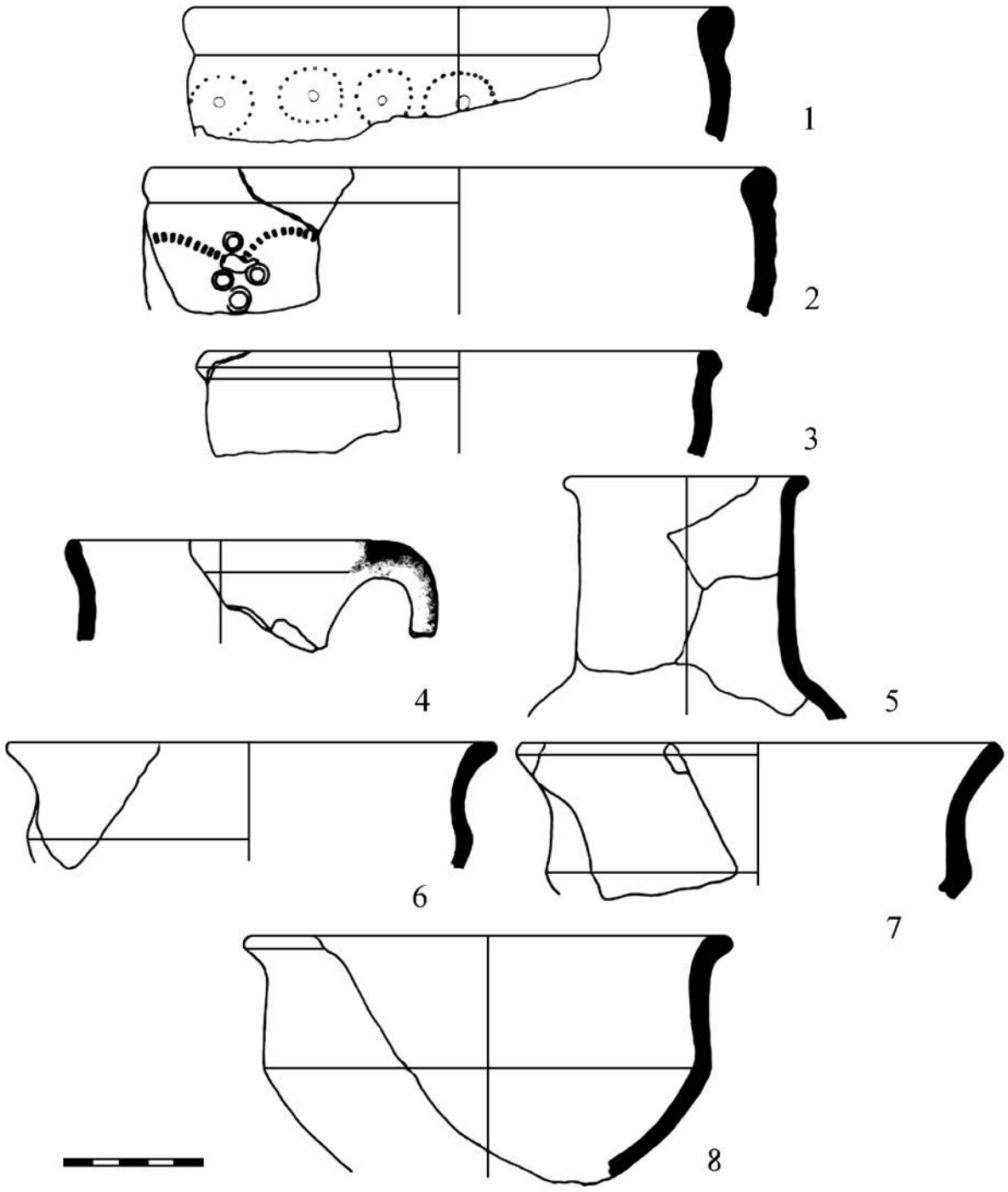

Plate III
Wheel-made pottery

III. tábla
Korongolt kerámia

Migration period finds from Margum: a possible interpretation

Ivan Bugarski – Vujadin Ivanišević

The Roman town of Margum was founded in the 1st century AD at the place of an Iron Age settlement, at the confluence of the Morava and the Danube Rivers, on the Orašje site in the present-day Dubravica village. With the Roman conquest of Dacia the town lost some of its importance, as legio IV Flavia moved to Singidunum. From the times of Emperor Marcus Aurelius it was known as Municipium Aurelium Augustum Margum (cf. Mirković 1968. 50–51).

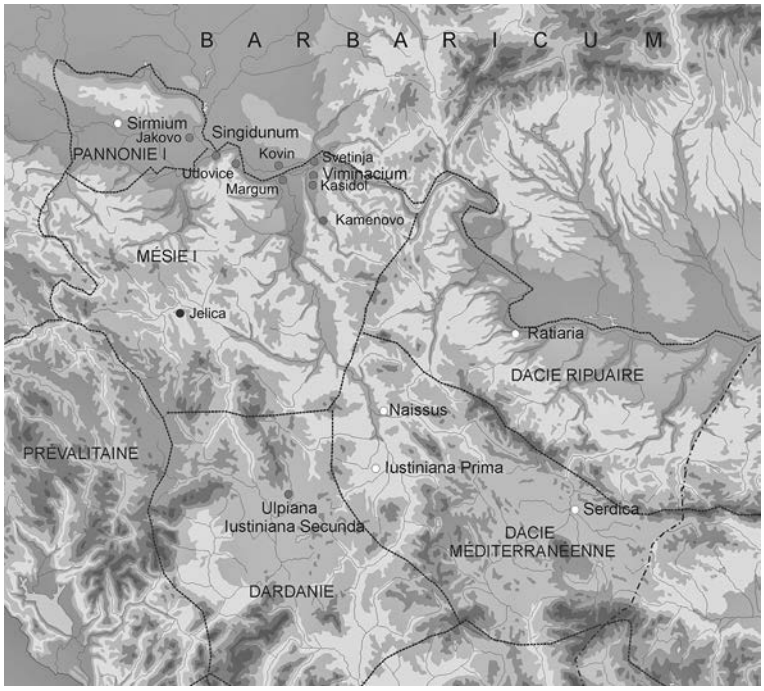

Fig. 1
Map of Northern Illyricum

1. kép
Illyricum északi részének térképe

After abandoning province Dacia in 272, Roman strategy on the Danube frontier became defensive. In the times of the crisis of the Late Roman and Early Byzantine state, the strategic importance of the Margum stronghold was on the rise again. The function of the old Roman fort, of which we know almost nothing, was replaced with a system of at least two fortifications on both banks of the Danube – Margum and Contra Margum. The fortification Contra Margum is known by several names. In Notitia Dignitatum it was labelled as castra Augustoflaviensia and, most probably, Flaviana (Notitia Dignitatum 78.23, 77.b–78.3) Then it was mentioned under the name of Constantia by Priscus (Priscus frag. 1, p. 276,32–277,5) in the 5th century, and as Constantiola by Theophylact Simocatta in the 6th century (Theophylact *Hist*. VII 10.1). The idea that the Contra Margum fortification was at the Kulič site on the opposite bank of the Morava (Deroko 1950., Mirković 1968. 51, note 12, 13) has been discarded (Milinković 1998. 208), while some traces of the Roman fort in question were documented in present-day Kovin, on the dominating Grad site on which a Medieval fort was built as well (cf. Đorđević 2007. 100) (Fig. 1).

The historical data on Margum are not numerous, the epigraphic ones having been compiled in a monograph by Miroslava Mirković (1986.). The first descriptions of the topography of Margum came from Count Marsigli, and Felix Kanitz visited the site in the late-19th century. The first excavations were conducted by Miloje Vasić, who researched a Late Bronze Age cemetery in 1909. Three campaigns were organised by Đorđe Mano-Zisi and Rastislav Marić in the late-1940s, when pre-Roman, Roman and Medieval settlements were recorded. Systematic research lasted until 1954, but its results were not published fully (Mano-Zisi et al. 1950., Marić 1951.). Then in 1989 and 1990 rescue excavations were organised in the course of hydro-regulatory works. The results were published in several instances, related to the Roman and Migration Periods (Jovanović–Cunjak 1994., Cunjak 1992., Cunjak 1996.). The excavations were also conducted in 2005, but only the Medieval cultural layers were examined. Apart from the large scale excavations, in 2011 series of aerial photographs were taken and LiDAR scanning of the terrain was conducted within the scope of the *ArchaeoLandscapes Europe* Project (Ivanišević–Bugarski 2012.). In the same year a geomagnetic survey of Margum was performed too (Rummel et al. 2012.).

The most important find from the 1940s campaigns is a large Roman building with a hypocaust system, wall-frescoes and mosaic floors, dated to the first half of the 3rd century and described as thermae in a more recent article (Jovanović–Cunjak 1994. 107). The building was seemingly abandoned in the course of the 4th century. In a superposed layer, objects from the 4th and 5th century have been found, among them crossbow and cicada brooches together with a bronze appliqué with a cross-like ending dated to the 5th century. Burnished grey pottery came from the same layer and also from the pits dug into the floor of a Late Roman building, where it was found together with fragments of glazed pottery (Mano-Zisi et al. 1950. 144–153, 155–156, Fig. 5, Fig. 16, Fig. 29: 11–12).

Some 40 years later, about 100 m to the east of the mentioned building, also near the old Morava river-bed, another spacious thermae building was explored. It has been suggested that the thermae ended in fire, which was linked to the Hunnic raid. After the mid-5th century, the thermae building was not put to use again (Cunjak 1996.). For our topic, excavations of the Margum cemeteries from the same campaigns are far more important. In an area of ca. 100 m² large surface, a total of 58 graves were explored. They come from four horizons, the oldest one representing a prehistoric cemetery of cremated burials. The graves of the Mala Kopašnica–Sase type were dated to the 2nd century AD, and after a certain period of time, there were two simple graves belonging to the mid-3rd century. By all appearances, from the same horizon comes an isolated brick-built tomb with painted walls dated to the end of the 3rd and the beginning of the 4th century (Jovanović–Cunjak 1994. 107–119).

In the same publication of Aleksandar Jovanović and Mladjan Cunjak, graves 1, 23, 28, 41 and 42 were dated to the end of the 4th and the beginning of the 5th century, while the possibility was left open that some of the neighbouring simple graves with no grave-goods belong to the same period. The graves in question were built of bricks, oriented west-east, with very modest grave-goods or without them at all (Jovanović–Cunjak 1994. 119–120). One may notice that the dating of those graves was not sufficiently explained, but in the same work a late date for some graves unearthed by the thermae during the first excavations was challenged (Mano-Zisi et al. 1950. 159–163, cf. Dimitrijević et al. 1962. 119). It is notable that they came from the same Late Roman horizon.

When it comes to the small finds from those graves, Mihailo Milinković (1998. 209) rightfully refrained from the ethnic interpretation of the earring cast in bronze with a polyhedric ending (Fig. 2: 2). Matching examples have been well studied, coming from wide areas stretching from Dalmatia and the Danube region up to the Crimea and the Don region. They were used for long periods (cf. Ivanišević et al. 2006. 29, Fig. 14: 10–16). From one of the Margum graves we have a pair of

simple armrings cast in bronze, of the type which is commonly dated to the 5th and 6th centuries and attributed to Germanic population (Dimitrijević et al. 1962. 119, Fig. 1) (Fig. 2: 1). However, Milinković was right again when he expressed certain reservations in connection with such attribution (Milinković 1998. 209).

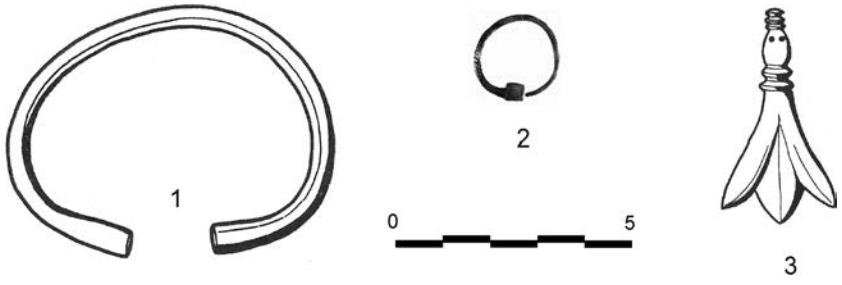

Fig. 2
Margum: finds from the cemetery and a stray find (after Dimitrijević et al. 1962., Trbuhović 1988.)

2. kép
Margum: sírleletek és szórványok (Dimitrijević et al. 1962., Trbuhović 1988. alapján)

Two more finds from earlier excavations have been attributed to 5th century Germans: an undecorated bone comb and a cicada fibula cast in silver (Dimitrijević et al. 1962. 119, Fig. 2) (Fig. 2: 3). It was noted that this brooch was an example of fine craftsmanship and that it probably belonged to the Ostrogoths, who may have represented the earlier Germanic foederati in Margum (Milinković 1998. 210). According to more recent literature, such brooches are dated mainly from the middle of the 5th to the beginning of the 6th century (cf. Ivanišević et al. 2006. 17, Tejral 2008. 258–261, Fig. 9).

Especially interesting is the already mentioned appliqué with a cross-like ending. It was long ago dated to the 5th century. In the more recent, thorough analysis it was concluded that the appliqué resembles the Anglo-Saxon cross-like brooches, the Borgstedt-Rothwell type in particular, dated to the middle and the second half of the 5th century. As the object was cast in bronze, with unfinished back and both ends perforated for rivets, it is obvious that this appliqué was a decoration of a wooden box or of some similar object (Milinković 1998. 210–211, Pl. 43: 2).

Four graves excavated in the 1989–1990 campaigns are of particular interest to us. Grave pits 7, 15, 16 and 17 were dug in west-east direction. The skulls of the deceased were not deformed. In the article of Aleksandar Jovanović and Mladjan Cunjak, the graves were attributed to the Gepids who settled at this strategic point, probably in the status of Byzantine foederati. It is believed, then, that they had settled there even before 568, and the fact that their graves were positioned in the same area as the Byzantine ones was taken as a supporting argument. So, the authors discussed the possibility that the series of brick-built graves with no grave-goods may have belonged to the 6th century burial horizon (Jovanović–Cunjak 1994. 120, 122).

We may add that a few graves disregarded in previous analyses, oriented in the same way as the four determined as Gepid ones, most probably belonged to the same horizon. This cemetery is only partly explored, so the chances for forthcoming revision excavations look promising. Apart from the graves, two fragments of characteristic stamped pots found in Margum also testify to the presence of a 6th century Germanic population at the site (Zotović 1994. 190).

From grave 15 there are an iron spearhead and a wheel-made pot decorated with rhombic stamps arranged in the form of descending triangles (Figs. 3: 1, 3). From grave 16 comes a wheel-made, burnished ceramic bottle, made from well-prepared and dark grey kiln-fired clay (Fig. 3: 2). In grave 17 there was a spatha, unusually pointed to the head of the deceased (Fig. 3: 4). This hammered double-edged sword, with its point missing and a grip ending in a pommel cast in bronze, is preserved to 71 cm length (Cunjak 1992.). To the same group of burials belongs grave 7 with modest inventory, consisting of a knife, an arrowhead and a simple buckle. Those finds were made

of iron and unearthed in rather poor condition. Although they are not particularly characteristic, it has been noted that this combination of grave-finds was relatively common in Gepid cemeteries (Jovanović–Cunjak 1994. 120, Fig. 7). It is important to add that such objects have parallels in both Gepid and Lombard milieu.

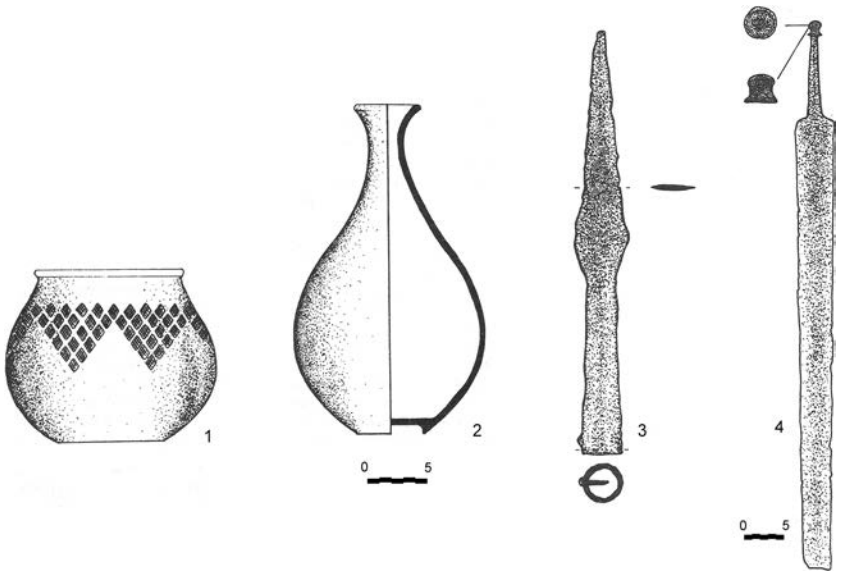

Fig. 3
Margum: finds from the cemetery (after Cunjak 1992.)

3. kép
Margum: sírleletek (Cunjak 1992. alapján)

Parallels for the Margum sword (Fig. 3: 4) can be found in Gepid cemeteries of Szolnok–Szanda, graves 6, 88, 128, 156, 168 and 195 (Bóna–Nagy 2002. Pl. 31: 1, 40: 3, 45: 4, 49: 1, 53: 3, 105: 1–2, 108: 6), Hajdúszoboszló–Bajcsy-Zsilinszky Street (Istvánovits–Nepper 2005. Pl. 17: 1), Magyarcsanád–Bökény, graves 8 and 17 (Nagy 2005a. Pl. 21: 1, 23: 1, 58: 4) and Szőreg–Téglagyár, grave 69 (Nagy 2005b. Pl. 58: 4). From Lombard context come analogous finds the Hegykő–Mező street cemetery, graves 1, 26, 64, 70 and 73 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 4: 1, 9:2, 14: 1, 16: 1, 17: 4, 130: 1–2, 4, 6), from Kajdacs–Homokbánya, grave 40 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 27: 1), Rácalmás–Újtelep, grave 4 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 33: 2), Szentendre–Pannoniatelep, graves 14, 81 and 83 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 38: 3, 54; 55: 3, 158: 4, 6) and Tamási–Csikólegelő, grave 28 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 68: 5). Such swords also come from Holubice, Vyškov (Hegewisch 2008. 247–248, cat. no. 56: 2), and the closest analogous weapons are known from the vicinity of Viminacium, from graves 121, 145 and 1876 at the Više Grobalja cemetery (Ivanišević et al. 2006. 36–38, Pl. 18: 7, 28: 3, 39: 2, Fig. 21: 2, 4–5).

The spearhead (Fig. 3: 3), then, has parallels from the Hódmezővásárhely–Kishomok Gepid cemetery, grave 1 (Bóna–Nagy 2002. Pl. 6: 21), but also from the Lombard cemetery at the site of Hegykő–Mező street, grave 26 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 9: 1, 131: 3).

The pots stamped with a characteristic ornament in the form of rhombuses filled with a web-like motif (Fig. 3: 1) have parallels in Gepid material. We can mention the finds from Gepid settlements of Eperjes and Szarvas in the Tisza region (Tóth 2006. 80, Pl. 3: 1, 5; Pl. 4: 2, 4, 6, Pl. 29: 4–5). Such pots were also found in Gepid cemeteries, e.g. Szolnok–Szanda, graves 73, 84 and 93 (Bóna–Nagy 2002. 211–214, Pl. 38: 1, Pl. 9: 1, Pl. 41: 1, Pl. 99: 2, Pl. 100: 4, Pl. 101: 2). Analogies also come from Lombard context, good examples being the fragmented pots from the settlement in Rifnik (Bolta 1981. 16–17, Pl. 23: 1–5) and the finds from cemeteries at Gyönk–Vásártér Street, grave 2 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 2: 1, Pl. 113: 2), Kajdacs–Homokbánya, graves 1, 5 and 43 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 20: 1, Pl. 21: 2, Pl. 28: 1, Pl. 100: 4), Rácalmás–Újtelep, grave 1 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 32: 2, Pl. 145: 1) and Tamási–Csikólegelő, grave 1 (Bóna–Horváth 2009. Pl. 59: 1). Similar wares have also been found in Italy, e.g. in Testona (Bierbrauer 2008. 116, Fig. 7: 3).

More interesting for us are the analogous finds from the vicinity of Margum. The finds from the nearby foederati settlement at Svetinja by Viminacium, narrowly dated by Byzantine coins to the third quarter of the 6th century, are of the same character (Popović 1988. Fig. 17: 1, 4, 6–7). Pots of this type have also been found in the cemetery of Kamenovo, grave 2; in the Veliki Gradac settlement and other sites along the Danube border (Simoni 1978. 209–233, Pl. III: 1–2).

The burnished ceramic bottle (Fig. 3: 2) resembles the finds from Gepidian cemeteries at Szolnok–Szanda, grave 170 (Bóna–Nagy 2002. 225, Pl. 50: 2, Pl. 106: 2) and Szőreg–Téglagyár, grave 113 (Nagy 2005b. 191, Pl. 62: 3, Pl. 100: 4).

Although not numerous, Migration Period finds from Margum are very important. Together with the data from the written sources, they allow us to suggest an ethnic interpretation of the traces of foederati defending that section of the Danube limes in the turbulent times of the 6th century. The traditional view is that the relatively numerous finds of Germanic provenance in the Balkans, both from the Danube frontier and from the inside of the Peninsula, belonged to the Gepids (Simoni 1978. 214, Milinković 1998. 253, Quast 2001. 441, Abb. 1), even though in the recent monograph of Mihailo Milinković such arguments were put forward in a more restrained manner (Milinković 2010. 241). That attribution has been offered even in the titles of articles by Ljubica Zotović (1994.) and Mladjan Cunjak (1992), while the above-mentioned finds from Svetinja were also attributed to the Gepids (Popović 1988.). In the case of Margum, however, Milinković accepts this attribution only with reservations. The same is true of the possibility that the finds should be dated after 567 (Milinković 2005. 213–214).

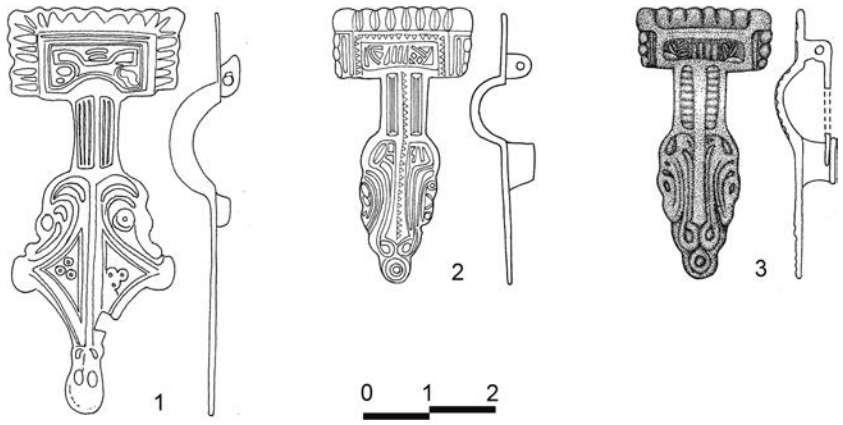

Fig. 4
1: Kasidol: a stray find, 2–3: Viminacum: finds from the cemetery (after Ivanišević et al. 2006.)

4. kép
1: Kasidol: szórvány, 2–3: Viminacum, sírleletek (Ivanišević et al. 2006. alapján)

In the light of the above mentioned interpretation of the appliqué from Margum, which we seriously doubt, the question is whether the finds from Margum attest to a Northern Germanic presence? The most thoroughly studied find from that context coming from the Balkans is the well-known grave from Ulpiana. It has been dated to the middle of the 6th century and attributed, with caution, to a deceased woman of Herulic origin (Milinković 2003.). It is hard to compare the values of the contexts of the finds from Ulpiana and from Margum situated on the frontier and populated with foederati. If they were recruited from the Gepids, as commonly believed, then we should bear in mind that the findings of the objects of Northern Germanic origin, especially brooches, are not that rare in their territories.

While the Ulpiana grave was connected to the North Germanic newcomers to the Empire, findings of objects of such origin from Byzantine forts on the Danube may be, in respect of the traditional views, interpreted by the links that Gepids had with Northern Germanic populations before they became Byzantine mercenaries. If this was so, the Ulpiana find could represent a testimony to

the direct presence of the Northern Germans in the Balkans, while the rest of the mentioned objects, in a group of which there are also some imitations, would rather represent their indirect cultural influence.

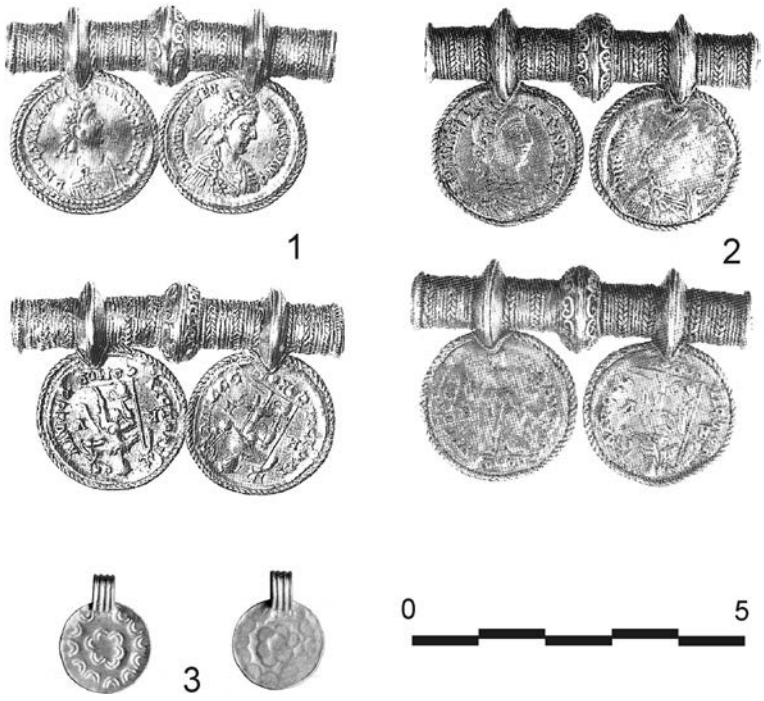

Fig. 5
1–2: The Udovice hoard, 3: Viminacium, a find from the cemetery (after Popović 2008., Ivanišević et al. 2006.)

5. kép
1–2: Udovice, kincslelet, 3: Viminacium, sírlelet (Popović 2008., Ivanišević et al. 2006. alapján)

A find very important for our analysis comes from Kasidol, some 20 km south-east of Margum. The fibula with a rectangular head, found by chance, is of Scandinavian origin (Fig. 4: 1). It derives from continental brooches of the Nordic type – the Langweid Group A, which has been modelled, according to Karen Høilund Nielsen, after Southeastern Scandinavian brooches. They may be dated to Stage B (510/525–565). As for the distribution pattern of the Langweid Group A finds, it shows concentration in the Middle Rhine region, at that time populated by Thuringian and Saxon settlers. These brooches were manufactured in local workshops (Høilund Nielsen 2009. 69–73, 81–95, Fig. 16.b). A somewhat different view is that such brooches derived from Scandinavian finds of the Sjøvold A1b type, dated from the middle of the 5th to the first quarter of the 6th century (Ivanišević–Kazanski 2010. 152–153). Be this as it may, the brooch from Kasidol, together with the specimens from the Szolnok–Szanda cemetery (Bóna–Nagy 2002. Pl. 38: 3, Pl. 99: 1) and Augusta (Haralambieva 1984. Fig. 6), represent the prototype for two fibulae from the cemetery of the foederati at Viminacium, the Više Grobalja site (Ivanišević et al. 2006. 15, Fig. 8: 4–6) (Fig. 4: 2–3). A golden amulet found in grave 2083 at the same site – flat, thin, single-sided medal decorated with a simple incised ornament disposed in two circles (Fig. 5: 3) – resembles parts of some well-known golden bracteates (Pedersen 2009. 287–289, Fig 1).

Here we should mention another important find: golden necklace pendants of apparent South Scandinavian origin, coming from a hoard from the present-day Udovice village, situated on the bank of the Danube, between Singidunum and Viminacium (Fig. 5: 1–2). The pendants are composed of golden Roman coins minted in the 5th century and mounted in a Scandinavian tradition of gold filigree work (Fischer 2008. 81–82, cf. Ivanišević–Kazanski 2010. 154–155). While Svante Fischer associated them with South Scandinavian mercenaries and particularly Heruls (Fischer 2008. 86–88), Ivana Popović mistakenly believed the pendants came from the Gothic cultural circle (Popović 2008. 73–80).

According to the most recent analysis of pottery from the Singidunum cemeteries, accomplished by Jaroslav Tejral, pots from a few graves of the Singidunum III necropolis (Ivanišević–

Kazanski 2002.) are connected to the South Moravian pre-Lombard material culture, apparently to the Heruli (Tejral 2005. 135, Fig. 8: A–C).

The story behind the finds from Kamenovo by Petrovac, upon the Mlava River, may be a somewhat different one. In 1960, two Germanic graves were found there by chance. In these graves a woman and a warrior have been buried and, apparently, on the same site some non-Germanic (Roman?) graves were found too. Judging by the finds of Germanic and Early Byzantine brooches, a spearhead, a battle knife and a stamped pot, the graves were dated to the second half of the 6th century. Although the Northern Balkan area of present-day Serbia was not part of Gepidic lands, the graves were attributed to the Gepids and interpreted in the light of the movement of part of the Gepids after the 567 disaster (Simoni 1978. 209–214, Pl. I, Pl. II, Pl. III: 1). This line of thinking was followed by Mihailo Milinković (1998. 253), but on the other hand there is a more restrained remark of Attila Kiss according to which the graves in question cannot be dated so precisely, i.e. these persons could have been buried before 550 and after 568 likewise (Kiss 1984. 136).

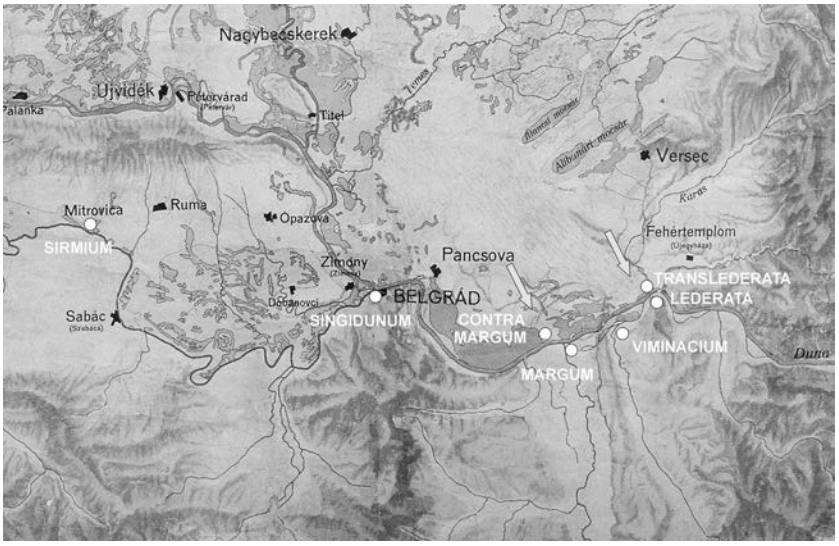

Fig. 6
Detail of the map of the Carpathian Basin before the hidro-regulatory works (after Kir 1938.)

6. kép
A Kárpát-medence folyószabályozás előtti térképének részlete (Kir 1938. alapján)

Some numismatic evidence may also testify to the turbulent times in this section of the Danube limes. The circulation of gold coins in Northern Illyricum shows an important distribution of light-weight solidi in comparison with other parts of the Byzantine Empire. We would like to point to a hoard from Medjulužje, consisting of three light-weight solidi of 20 carats struck for Emperor Justinian I (Morrisson et al 2006. 342, no. 263) and numerous stray finds distributed mainly along the Danube border. They can be associated with payment of the army and especially of the foederati in the service of the Empire (Ivanišević 2010.). Finally, it is important for our theme to undertake a separate analysis of Germanic finds from Kovin. As it has been already mentioned, in this position Contra Margum, the Late Roman fortification Constantia (or Constantiola) was built. Archaeological excavations of the multi-layered site Grad, situated at the lifted terrain of the river terrace above the old Danube riverbed, were conducted on several occasions. The Medieval fortification was best preserved, while traces of more recent and older epochs have been recorded too. In the course of the 1967 and 1986 excavations, a "disturbed" Late Roman stratum was explored in the southeastern part of the plateau. No buildings were found, but only scattered architectural debris, consisting of tegulae with legio VII Claudia stamps too (Brukner–Medović 1968., Đorđević 2007. 100–101).

It is no wonder that Roman and Medieval fortifications were built in this very position, accessible only from the north and defending one of the most convenient crossings of the river

(Vuksan 1989. 117, 122, n. 7). The key position of Margum and Kovin is perhaps best shown on a map depicting the state of the Carpathian Basin before the massive hydro-regulatory works. The map was made in 1938 in Budapest, on the basis of the available cartographic sources. For that reason it is not completely reliable, but it is certainly very illustrative. The map shows the Carpathian Basin considerably different from what it is at present, with lots of water and wide areas of river flooding (Kir 1938.) (Fig. 6). Yet contra Margum, on the opposite bank of the Danube, one may notice a narrow zone of dry land – a natural corridor to the innerlands of the Balkans, via the Morava valley (cf. Bugarski– Ivanišević 2012). One may suppose, for instance, that this was the reason why the Hunnic leader Uldin set his camp precisely at that spot (*cf*. Granić 1939. 92); or why, according to Jordanes (*Get*. LVIII, 300), in 505 in the vicinity of the Margus River and the Danube the Gepidic general Mundo met and defeated the army commanded by Sabinianus, magister militum per Illyricum; or, finally, why the Byzantine general Priscus met Avar khagan there around 596 (Theophylact Hist. VII, 10). Another important crossing of the river was to the east, defended accordingly by a system of two forts – Lederata and Translederata on the opposite riverbank (Jovanović 1996. 69–72).

Intrigued by an older, accidental find of a buckle ending in the shape of an eagle's head, Jovan Kovačević and Dušan Pribaković had organised the 1963 excavations in the part of the Kovin park from which, most probably, the buckle came. Apart from the layers from later and more distant epochs, five graves of "a Germanic (Gepid) 6th century cemetery ... in rows" were explored (Pribaković 1963. 129, 130, n. 3). The graves were oriented west-east and the most interesting were the ones of a warrior and a woman. From the collected small finds, the most characteristic are the buckles, fragmented brooches, a bronze torque and two biconical burnished pots (Milinković 2005. 208–212, Peković 2006. 41–43, Peković 2007. 45–48). It has already been noticed that these finds resemble to a great extent the ones from the C phase graves at the Više Grobalja cemetery (Ivanišević–Bugarski 2008. 45, Fig. 8, cf. Ivanišević et al. 2006.). Precisely from that burial phase we have a considerable number of Western and Northern Germanic finds. Most of those Viminacium graves come from the C2 phase, i.e. from the second third of the 6th century. As for the buckle ending in the shape of an eagle's head from Kovin, it was noted that it resembled the Crimean ones and it has been dated to the first half of the 6th century (cf. Aibabin 1990. 35, Aibabin 1999. 100, Fig. 36: 1, Pl. XXVII: 173) (Fig. 7). One may believe that during Justinian's era the Romans controlled Constantiola for strategic reasons, at least to some extent. If this was so, local Germanic graves dated to the same period could in fact have belonged to the Heruli, situated there in their capacity as Byzantine foederati.

In respect of data from the sources, from which we can learn that at that time and later on the Gepids were enemies of the Empire (cf. Theophylact *Hist*. VIII, 3), Vujadin Ivanišević and Michel Kazanski rightfully doubted the possibility that they were engaged in defending the Danubian limes (Ivanišević et al. 2006. 133–136). For instance, Procopius wrote that during the rule of Emperor Justinian, the Romans defended themselves against the barbarians by engaging foederati from the rival tribes (Procopius *Hist. arc.* 11). In a recently published article, Ivanišević and Kazanski develop this concept and connect Northern Germanic finds from the Serbian Danube region with the Heruli, an idea previously advocated by Attila Kiss (1984.). The authors explain the appearance of the Western Germanic finds by the contacts the Heruli once had with Germanic tribes in the South Moravian region, which implies that the Balkanian Heruli of Justinian's era represented a military-political unit rather than a strictly defined ethnic group (Ivanišević–Kazanski 2010. 156).

The Heruli played an important role in defending the Danube limes. According to the written sources, around 512 Emperor Anastasius allowed them to cross the Danube and settle in the

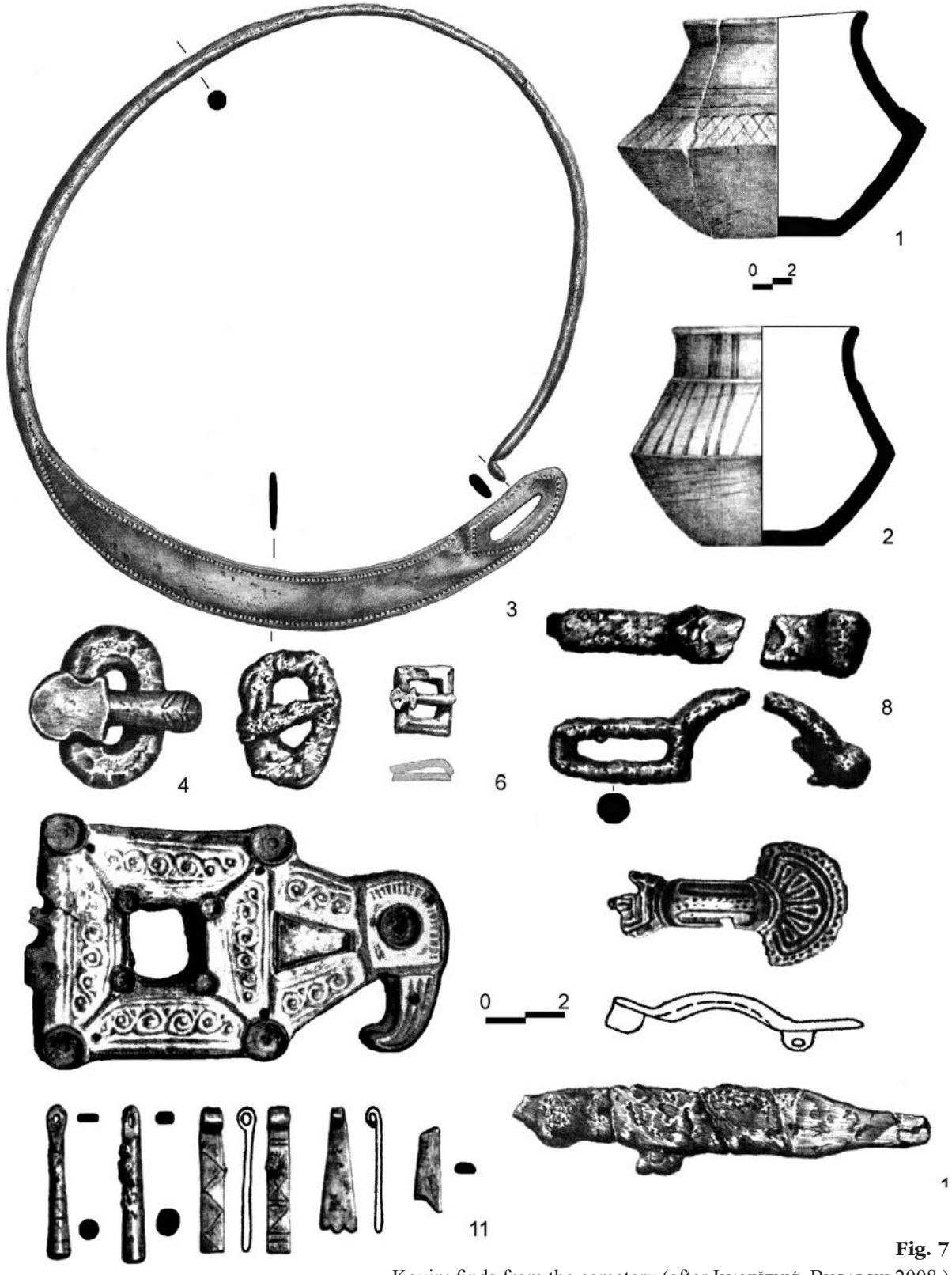

Fig. 7
Kovin: finds from the cemetery (after Ivanišević–Bugarski 2008.)

7. kép
Kovin: sírleletek (Ivanišević–Bugarski 2008. alapján)

Srem region near Singidunum (Procopius *De bellis* II.15.30, III.33.13), an area bordered by the Ostrogoths and the Romans. To this horizon some authors ascribe the Jakovo–Kormadin cemetery (Bóna 1987. 122, cf. Milinković 2005. 213), at first attributed to the Gepids (Dimitrijević 1960.).

As a consequence of their massive looting, Emperor Anastasius had to punish the Heruli. The Byzantine expedition was successful and, judging by an account that Emperor Justinian made them allies, the Heruli were pacified. They got gifts and lands, and afterwards had been joining Byzantine expeditions, as foederati, in return. It is well known that the Heruli fought on the Vandal, Gothic and Persian fronts, and that they were also sent to suppress the Nika riot in Constantinople (Procopius *De bellis* II.14.33–36). Around 545, the Byzantine general Narses engaged some 4,500 mercenaries from the Singidunum area, so it could be calculated that the Heruli with their families numbered some 20,000–25,000. It seems that this significant population must have settled in the Singidunum area as xymmaxoi (Procopius *De bellis* VI.14.14), but also in the neighbouring lands along the Danube frontier. Alexander Sarantis has recently pointed to the importance of the engagement of the Barbarians in the defence of the Empire, and especially to the foederati agreement with the Heruli (Sarantis 2010., Sarantis 2011.).

So, if Germanic finds with Scandinavian parallels from the Serbian Danube region were to be dated to the opening two thirds of the 6th century, if not even a little later, then it would be reasonable to follow the option offered and to attribute them to the Heruli. The same could also be true for Kovin. According to Attila Kiss (1984. 136), stamped ceramic wares from Northern Serbia, as listed by Katica Simoni (1978. 214–215), also testify to the presence of the Heruli. However, this cannot be accepted without any reservations. If these or other finds – like the graves from Kamenovo, for which both possibilities are still open – were to be dated after 567, the second solution is more probable, i.e. in that case they could have belonged to other German mercenaries (cf. Ivanišević et al. 2006. 133–136). The fact that with the arrival of the Avars the Heruli disappeared from the written sources (Schwarcz 2005. 512) may testify to that effect on the one hand, and support the above estimation of the nature of their social composition on the other.

Judging by the numerous 6th century Germanic cemeteries and finds of their material culture from the Srem region to Singidunum, Margum, Contra Margum and Viminacium, it may easily be concluded that the Barbarians played a significant role in the defence of the northern areas of the Empire. Beyond any doubt, the Heruli were one of the tribes that settled the sparse northern fringes of Byzantium.

* * *

We believe that this kind of ethnic interpretation could be best tested by exploring the Margum fortification system. The insufficient level of research is caused, first of all, by objective limitations. The remains of the town positioned at the confluence of two big rivers must have suffered a lot from two millennia of flooding and riverbed displacements. Furthermore, in such a moist environment vegetation grows rapidly, so what is left of Roman Margum lies beneath a dense wood at present. For that reason the airborne laser scanning (LiDAR) of the terrain has been conducted (Ivanišević–Bugarski 2012.), in order to gain a more precise picture of the so far hidden Margum, i.e. valid documents for planning the forthcoming excavations there.

Sources

Jordanes

Walter Goffart: The Narrators of Barbarian History (a.d. 550–800): Jordanes, Gregory of Tours, Bede, and Paul the Deacon. Princeton University Press, Princeton 1988.

Notitia Dignitatum

Notitia dignitatum: accedunt Notitia urbis Constantinopolitanae et Laterculi provinciarum. Ed. Otto Seeck. Weidmann, Berolini 1876.

Priscus frag.

Prisci fragmenta. Ed. L. Drindorf. B. G. Teubner, Leipzig 1870.

Procopius *De bellis*

Procopii Caesarensis De Bellis. Ed. Jacob Haury. B. G. Teubner, Leipzig 1905.

Procopius *Hist. arc.*

Procopii Caesarensis Historia Arcana. Ed. Jacob Haury. B. G. Teubner, Leipzig 1906.

Theophylact *Hist.*

The History of Theophylact Simocatta. Translators: Michael and Mary Whitby. University Press, Oxford 1986.

References

Aibabin 1990.

Александр Ильнч Айбабин: Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. *МАИЭТ* 1. 1990. 3–86.

Aibabin 1999.

Александр Ильнч Айбабин: Этническая история ранневизантийского Крыма. [Ethnische Geschichte der frühbyzantinischen Krim.] „Дар", Симферополь 1999.

Bierbrauer 2008.

Volker Bierbrauer: Die Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: Die Langobarden – Das Ende der Völkerwanderung. Hrsg. Rheinisches Landesmuseum Bonn, Landschaftsverband Rheinland. Primus Verlag, Bonn 2008. 109–152.

Bolta 1981.

Lojze Bolta: Rifnik pri Šentjurju, poznoantična naselbina in grobišče. [Rifnik – Spätantike Siedlung und Gräberfeld.] Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1981.

Bóna 1987.

István Bóna: Ungarns Völker im 5. und 6. Jahrhundert. Eine historisch-archäologische Zusammenschau. In: Germanen, Hunnen und Awaren. Hrsg. Wilfried Menghin – Tobias Springer – Egon Wamers. Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg 1987. 116–129.

Bóna–Horváth 2009.

István Bóna – Jolán B. Horváth: Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 6. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2009.

Bóna–Nagy 2002.

István Bóna – Margit Nagy: Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet I. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 1. Monumenta Gepidica. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2002.

Brukner–Medović 1968.

Olga Brukner – Predrag Medović: Kovin, Grad – višeslojno naselje. *Arheološki pregled* 10. 1968. 184–188.

Bugarski–Ivanišević 2012.

Иван Бугарски – Вујадин Иванишевич: Пограничье Римской империи и варваров: Система обороны Империи от Куция до Ледераты. In: Лесная и лесостепная зоны Восточной Европы в эпохи римских влияний и Великого переселения народов. Конференция 3. ред. А.М. Воронцов – И.О. Гавритухин. „Астра" Тула 2012. 482–511.

Cunjak 1992.

Mladjan Cunjak: Prilog proučavanju prisustva Gepida u Podunavlju. [Gepid Graves at Margum.] *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 8. 1992. 34–40.

Cunjak 1996.

Mladjan Cunjak: Terme na Orašju – Dubravici kod Požarevca. [Les thermes d'Orašje-Dubravica près de Požarevac.] *Viminacium* 10. 1996. 105–120.

Deroko 1950.

Aleksandar Deroko: Kulič i Ram kastrumi na rimskom Dunavskom limesu. [Les castels du "limes" Romain pres de Kulič et de Ram.] *Starinar* I. 1950. 169–173.

Dimitrijević 1960.

Danica Dimitrijević: Gepidska nekropola „Kormadin" kod Jakova. [Die gepidische Nekropole "Kormadin" bei. Jakovo.] *Rad vojvođanskih muzeja* 9. 1960. 5–50.

Dimitrijević et al. 1962.

Danica Dimitrijević – Jovan Kovačević – Zdenko Vinski: Seoba naroda – Arheološki nalazi jugoslovenskog Podunavlja. Narodni muzej, Zemun 1962.

Đorđević 2007.

Maja Đorđević: Arheološka nalazišta rimskog perioda u Vojvodini. [Archaeological Sites from the Roman Period in Vojvodina.] Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 2007.

Fischer 2008.

Svante Fischer: The Udovice Solidus Pendants. Late-5th Century Evidence of South Scandinavian Mercenaries in the Balkans. *Fornvännen* 103. 2008. 81–90.

Granić 1939.

Filaret Granić: Vojvodina u vizantisko doba. Vojvodina I. 1939. 91–107.

Haralambieva 1984.

Анна Хараламбиева: Дъговидни фибули от епохата на Великото преселение на народите. *Археология* 1984: 1. 45–52.

Hegewisch 2008.

Morten Hegewisch: Holubice, Bez. Vyškov. In: Die Langobarden – Das Ende der Völkerwanderung. Hrsg. Rheinisches Landesmuseum Bonn, Landschaftsverband Rheinland. Primus Verlag, Bonn 2008. 247–248.

Høilund Nielsen 2009.

Karen Høilund Nielsen: The Real Thing or Just Wannabes? Scandinavian-Style Brooches in the fifth and sixth Centuries. In: Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility. Ed. Dieter Quast. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 2009. 51–111.

Istvánovits–Nepper 2005.

Eszter Istvánovits – Ibolya M. Nepper: Hajdúszoboszló-Bajcsy-Zsilinszky u. 60. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Monumenta Gepidica. Red. István Bóna – Éva Garam – Tivadar Vida. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2005. 46–49.

Ivanišević 2010.

Vujadin Ivanišević: La monnaie paléobyzantine dans l'Illyricum du nord. In: Mélanges Cécil Morrisson. Travaux et Mémoires 16. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance. Paris 2010. 441–454.

Ivanišević–Bugarski 2008.

Vujadin Ivanišević – Ivan Bugarski: Western Banat during the Great Migration Period. In: The Turbulent Epoch II. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period. Eds. Barbara Niezabitowska-Wiśniewska – Marcin Juściński – Piotr Łuczkiewicz – Sylwester Sadowski. Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2008. 39–61.

Ivanišević–Bugarski 2012.

Vujadin Ivanišević – Ivan Bugarski: Primena LiDAR tehnologije u analizi topografije Marguma/Morave i Kuliča. [Application of LiDAR technology in Analyses of the Topography of Margum/Morava and Kulič.] *Starinar* LXII. 239–255.

Ivanišević et al. 2006.

Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski – Anna Mastykova: Les nécropoles de Viminacium à l'époque des Grandes Migrations. Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, Paris 2006.

Ivanišević–Kazanski 2002.

Vujadin Ivanišević – Michel Kazanski: La nécropole de l'époque des Grandes Migrations à Singidunum. [Nekropola seobe naroda iz Singidunuma.] *Singidunum* 3. 2002. 101–157.

Ivanišević–Kazanski 2010.

Вуядин Иванишевич – Михаил Казанский: Герулы Юстиниана в Северном Иллирикуме и их археологические следы. [Justinian's Heruli in Northern Illyricum and Their Archaeological Evidence.] *Stratum plus* 2010: 5. 147–157.

Jovanović 1996.

Aleksandar Jovanović: The problem of the location of Lederata. In: Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Ed. Petar Petrović. Archaeological Institute, Beograd 1996. 69–72.

Jovanović–Cunjak 1994.

Aleksandar Jovanović – Mladjan Cunjak: Arheološka istraživanja u Dubravici (antičkom Margumu) tokom 1989. i 1990. godine. [Fouilles archéologiques à Dubravica au cours des années 1989 et 1990.] *Saopštenja* 26. 1994. 107–122.

Kir 1938.

Magyarország vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. (1:600.000 méretarány) Magyar Királyi Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézete, Budapest 1938.

(Territories of Hungary covered with water and vulnarable to flooding before the start of flood-prevention and drainage works (scale 1:600.000) Hydrographic Institute of the Hungarian Royal Ministry of Agriculture, Budapest 1938)

Kiss 1984.

Attila Kiss: Heruler in Nordserbien. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.-10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Hrsg. Bohuslav Chropovský. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra 1984. 133–137.

Mano-Zisi et al. 1950.

Đorđe Mano-Zisi – Rastislav Marić – Milutin Garašanin: Iskopavanje na Orašju. Prethodni izveštaj o radovima u 1947 godini. [Les fouilles d'Orašje.]. *Starinar* I. 1950. 143–165.

Marić 1951.

Rastislav Marić: Iskopavanja na Orašju. Prethodni izveštaj o radovima u 1948 i 1949 godini. [Les fouilles d'Orašje. Rapport préliminaire sur les travaux de 1948 et 1949.] *Starinar* II. 1951. 113–132.

Milinković 1998.

Mihailo Milinković: Germanska plemena na Balkanu. Arheološki nalazi iz vremena seobe naroda. Unpublished dissertation. University of Belgrade, Beograd 1998.

Milinković 2003.

Mihailo Milinković: O tzv. Ženskom germanskom grobu iz Ulpijane. [Über den sgn. Germanische Frauengrab aus Ulpiana.] In: Spomenica Jovana Kovačevića. Red. Radovan Bunardžić – Jovan Kovačević – Živko Mikić. Srpsko arheološko društvo – Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Beograd 2003. 143–178.

Milinković 2005.

Mihailo Milinković: Serbien. In: Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 28. De Gruyter, Berlin–New York 2005. 197–218.

Milinković 2010.

Mihailo Milinković: Gradina na Jelici. Ranovizantijski grad i srednjovekovno naselje. [Die Gradina auf der Jelica: Frühbyzantinische Stadt und mittelalterliche Siedlung.] Zavod za udžbenike, Beograd 2010.

Mirković 1968.

Miroslava Mirković: Rimski gradovi na Dunavu u Gornjoj Meziji. [Römische Städte an der Donau in Obermösien.] Arheološko društvo Jugoslavije, Beograd 1968.

Mirković 1986.

Miroslava Mirković: Inscriptions de la Mésie Supérieure II: Viminacium et Margum. RO "Avala", Beograd 1986.

Morrisson et al 2006.

Cécile Morrisson – Vladislav Popović – Vujadin Ivanišević: Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713). Réalités byzantines 13. Éditions Lethielleux, Paris 2006.

Nagy 2005a.

Margit Nagy: Magyarcsanád–Bökény. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Monumenta Gepidica. Red. István Bóna – Éva Garam – Tivadar Vida. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2005. 97–116.

Nagy 2005b.

Margit Nagy: Szőreg–Téglagyár. In: Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet II. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 2. Monumenta Gepidica. Red. István Bóna – Éva Garam – Tivadar Vida. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2005. 120–202.

Pedersen 2009.
Anne Pedersen: Amulette und Amulettsitte der jüngeren Eisen- und Wikingerzeit in Südskandinavien. In: Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Hrsg. Uta von Freeden – Herwig Friesinger – Egon Wamers. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2009. 287–302.

Peković 2006.
Mirko Peković: Arheološka zbirka Vojnog muzeja u Beogradu. [Archaeological Collection of the Military Museum in Belgrade.] Srpsko arheološko društvo – Vojni muzej, Beograd 2006.

Peković 2007.
Mirko Peković**:** Vojni muzej, pet decenija arheoloških istraživanja: 1954–2004. Srpsko arheološko društvo – Vojni muzej. Beograd 2007.

Popović 1988.
Marko Popović: Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu. [Svetinja – Contribution to the study of the Early Byzantine Viminacium.] *Starinar* XXXVIII. 1988. 1–37.

Popović 2008.
Ivana Popović: Solidi with Filigreed Tubular Suspension Loops from Udovice in Serbia. *Fornvännen* 103. 2008. 73–80.

Pribaković 1963.
Dušan Pribaković: Gradski park, Kovin – germanska nekropola i sarmatsko naselje. *Arheološki pregled* 5. 1963. 129–130.

Rummel et al. 2012.
Christoph Rummel – Daniel Peters – Georg Schafferer: Report on the Geomagnetic Survey at Margum in October 2011. *Starinar* LXII. 2012. 229–238.

Quast 2001.
Dieter Quast: Byzantinisch-gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th Centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza. Eds. Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár. Jósa András Museum – Osváth Gedeon Museum Foundation, Aszód – Nyíregyháza 2001. 431–452.

Sarantis 2010.
Alexander Sarantis: War and Diplomacy in Pannonia and the North-West Balkans during the reign of Justinian: the Gepid threat and imperial responses. *DOP* 63. 2009. 15–40.

Sarantis 2011.
Alexander Sarantis: The Justinianic Heruli: From Allied Barbarians to Roman Provincials. In: Neglected Barbarians. Ed. Florin Curta. Brepols Publishers, Turnhout 2011.

Schwarcz 2005.
Andreas Schwarcz: Die Heruler an der Donau. In: Die Sprache als System und Prozess. Festschrift für Günter Lipold zum 60. Geburtstag. Ed. Christiane von M. Pabst. Praesens Verlag, Wien 2005. 504–512.

Simoni 1978.
Katica Simoni: Dva priloga istraživanju germanskih nalaza seobe naroda u Jugoslaviji. [Beiträg zur Untersuchung germanische Funde der Völkerwanderungszeit in Jugoslawien.] *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* X–XI. 1978. 209–233.

Tejral 2005.
Jaroslav Tejral: Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses. In: Die Langobarden. Herrschaft und Identität. Hrsg. Walter Pohl – Peter Erhart. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2005. 103–200.
Tejral 2008.
Jaroslav Tejral: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donauraum. In: Kulturwandel in Mitteleuropa, Langobarden – Awaren – Slawen. Hrsg. Jan Bemmann – Michael Schmauder. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2008. 249–283.
Tóth 2006.
Ágnes B. Tóth: Gepidische Siedlungen im Theissgebiet. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae Vol. 4. Monumenta Gepidica. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 2006.
Trbuhović 1988
Leposava Trbuhović: Neki nalazi iz Podunavlja u Kasnoantičkoj zbirci Narodnog muzeja. [Un certain nombre de trouvailles du Podunavlje dans la collection du Musée national de Belgrade.] *Zbornik Narodnog muzeja (arheologija)* XIII: 1. 1988. 155–163.
Vuksan 1989.
Marko Vuksan: Kovin, lokalitet Grad – sondažno istraživanje 1986. godine. [Kovin, "Grad" Locality (Trench Exploration in 1986).] *Glasnik Srpskog arheološkog društva* 5. 1989. 117–123.
Zotović 1994.
Ljubica Zotović: Die Gepidische Nekropole bei Viminacium. *Starinar* XLIII–XLIV. 1994. 183–190.

Ivan Bugarski – Vujadin Ivanišević

Institute of Archaeology
Knez Mihailova 35/IV
11000 Belgrade
Serbia
e-mail: ivan.bugarski@gmail. com – vivanise@eunet.rs

Népvándorlás kori leletek Margumból – egy lehetséges értelmezés

A római Margum városa a Morava és a Duna összefolyásánál épült. A késő római és kora bizánci korban új funkciót kapott: a Duna két partján legalább két erőd épült, Margum és Contra Margum. A Margumban végzett régészeti feltárások során IV. és V. századi leletek kerültek elő, köztük számszerij és cikáda fibulák, valamint kereszt alakú végződéssel ellátott bronzveret, amelyet az V. századra kelteztek. Mindezek a tárgyak besimított díszű szürke kerámiával együtt fordultak elő. Két helyen ugyanebből a korszakból származó sírokat találtak. Különösen fontosak a VI. századi temetkezések, amelyeket a gepidákhoz köthetünk, akik talán bizánci foederati státusban telepedtek meg ezen a stratégiai ponton. A sírokon kívül két jellegzetes pecsételt edénytöredék tanúskodik germán lakosság jelenlétéről a lelőhelyen.

A margumi népvándorlás kori leletek kis számuk ellenére jelentősek. Az írott források adataival összevetve lehetőséget adnak arra, hogy megkérdőjelezzük azt a hagyományos etnikai értelmezést, amely a dunai limesnek ezt a szakaszát a VI. században védő foederati leletekkel kapcsolatban született. E szerint a viszonylag nagy számú germán leletet gepidának kellene tartanunk. Ebben az időben és később a gepidák a birodalom ellenségei voltak, ezért joggal vonható kétségbe az az elképzelés, hogy felhasználták őket a dunai limes védelmezésében. A jelen cikkben tárgyalt leletek egy része északi germán eredetű. A Kasidolból, Viminaciumból, Udovicéből és talán Kovinból (Contra Margum) származó tárgyakat a herulokhoz kapcsolhatjuk, akik 512-től fontos szerepet játszottak a dunai limes védelmében. Engedélyezték számukra, hogy Singidunum tág körzetében telepedjenek le a Szerémségben, és 545 körül 4500 zsoldost béreltek fel Singidunum környékéről. Számítások szerint családjaikkal együtt a herulok mintegy 20.000–25.000 főt számláltak.

Ha tehát a szerbiai Duna-vidékről származó, skandináv párhuzamokkal rendelkező germán leleteket a VI. század első két harmadára (esetleg valamivel későbbre) keltezzük, akkor a tárgyak a herulokkal azonosíthatók. Ha ezeket vagy más leleteket 567 utánra datáljuk, más germán zsoldosokhoz kapcsolhatók. A fenti etnikai interpretáció helyességét a margumi erődítményrendszer kutatása fogja eldönteni.

Ivan Bugarski – Vujadin Ivanišević

Arheološki Institut
Knez Mihailova 35/IV
11000 Beograd
Srbija
e-mail: ivan.bugarski@gmail. com – vivanise@eunet.rs

A műszeres leletfelderítés szerepe a régészeti kutatásokban

Bacskai István

„A rossz ásatás nemcsak idő- és pénzpocsékolás, hanem félrevezetés is lehet.”
(Bakay Kornél)

Napjainkban, amikor a gazdasági fejlődés jelentős mértékben alakítja át azokat a területeket, amelyek természetesen magukba foglalják az ismert és a még fel nem térképezett régészeti lelőhelyeket, a régészetnek új kihívásokkal kell szembenéznie. A többhektáros beépítésekkel, tereprendezéssel érintett felületek soha nem látott nagyságú régészeti feltárásokat eredményeznek. Ezekben az esetekben szakítani kellett a régi feltárási technikákkal. Az évtizedekkel korábban végzett ásatások fő jellemvonása volt a régészeti objektumokat elfedő talajréteg szinte kizárólag kézi erővel történő eltávolítása, és a munka precíz elvégzéséhez rendelkezésre álló idő. Az 1990-es évektől azonban színre lépett a tőkeerős nagyvállalkozó, aki elsősorban a pénze gyors megtérülését tartja a legfontosabb szempontnak. Valljuk be őszintén, hogy számára a legtöbb esetben a régészeti feltárás csak szükséges rossz, amelyen a lehető leggyorsabban túl kell esni.

A régészeti feltárás alapvető jellemzője, hogy megsemmisíti a feltárt objektumokat, azaz az ásatás egyszeri és megismételhetetlen. A munka során erre a tényre mindig figyelemmel kell lennünk! A rendelkezésre álló – sokszor szűkre szabott – időben kell a megfigyeléseket megtennünk és dokumentálnunk. Ez a mai nagy felületű, határidők korlátai közé szorított feltárásokon mind nehezebb. Meg tud-e felelni a régészet ezeknek a kihívásoknak?

Adattári feljegyzésekből és terepbejárások tapasztalataiból valószínűsíthetjük, hogy a beruházási területen van-e régészeti lelőhelyünk. Lelőhely esetén a legnehezebb dolog annak megállapítása, hogy annak mekkora a kiterjedése. A felszíni leletanyag szóródása nem minden esetben szolgáltat pontos adatokat. Temetők esetében nagy mennyiségű kerámia híján legtöbbször csak a topográfiai jellemzőkre, rosszabb esetben a szántás által felszínre hozott csonttöredékekre hagyatkozhatunk. Ha a szántás mélysége nem éri el a sírok szintjét, vajmi kevés esélyünk van a lokalizálására. Műholdas felvételek vagy légifotók alapján olykor megközelítő képet kaphatunk a kutatandó terület nagyságáról. Pontosabb adatokkal támogathat bennünket a geofizikai vizsgálat. Temetők felderítéséhez jelenleg ez lehetne a legalkalmasabb roncsolásmentes módszer. A vizsgálat alkalmazásakor rendszerint megállapítható, az objektumok száma és a lelőhely kiterjedése. Az eltávolítandó föld mennyiségét, deponálási területigényt fúrásminták alapján többé-kevésbé ki tudnánk következtetni. Ez mind a beruházó, mind a földmunkát kivitelező vállalkozó vagy a feltárást végző intézmény számára hasznos lehet a szerződések megkötésénél. Ezeket a vizsgálatokat célszerű lenne már

a beruházás finanszírozójának elvégeztetni még akkor is, ha a tervezési időszakban ez némi költségnövekedést eredményez. Sok kellemetlenséget és bosszúságot takaríthatna meg vele minden érdekelt fél. A feltárási munkák közben felmerülő plusz költségek és határidőt módosító nem várt események nagyon meg tudják nehezíteni a feltáró intézmény és a beruházó korrekt együttműködést.

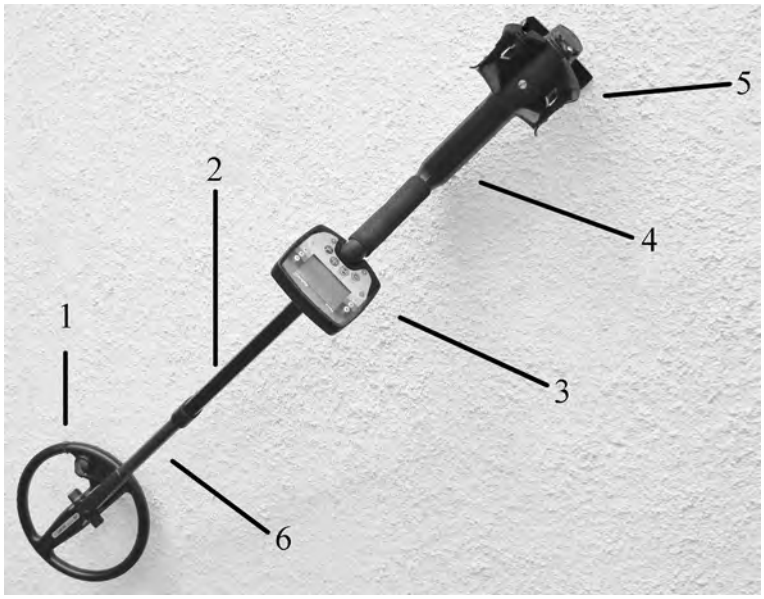
A beruházási kedv növekedésével, a megmozgatandó föld mennyiségével párhuzamosan a régészet eszközei és munkamódszerei – alkalmazkodva a szűk határidőkhöz – látványos fejlődésen mentek keresztül. A jelentősnek tekinthető változások közé sorolhatjuk többek között azt, hogy az ERD (előzetes régészeti dokumentáció) készítésénél nagyobb tért nyert a geofizikai kutatás, a műszeres leletfelderítés, valamint a geodéziai mérésekben megjelent a centiméteres pontossággal működő, valósidejű GPS. Néhány – erősen a beruházók érdekeit képviselő – törvénymódosítás nem könnyítette meg a régészet helyzetét. Sajnálatos módon ezeket a törvényeket olyan emberek hozzák, akik a régészeti munka jellegét és módszereit nem ismerik testközelből. A régészeti leletekkel legfeljebb a múzeumok tárlóiban találkoznak és vallják azt, hogy a könyvtárak székein ülve meg lehet állapítani azt, hogy hol vannak a lelőhelyek és érdemes-e azokat feltárni. Vajon ki tudja azt megmondani, hogy a sokadik jellegtelennek tűnő gödör nem rejt-e valamiféle értékes leletet. Lehet, hogy nagy igyekezetünkben olyan objektumokról mondunk le, amelyek felülírhatják az eddigi régészeti kutatásokat és irányt mutathatnak az eljövendő korok régészeinek. Ne feledkezzünk meg arról, hogy a múlt hagyatéka a jövő öröksége! Gondolkodjunk felelősségteljesen! A megszigorított anyagi feltételek miatt az ásót felváltották a nagy teljesítményű földmunkagépek. Valójában a nehézgépekkel elvégzett földmunka nem régészeti kutatási módszer, hanem építőipari kivitelezés. Természetesen szűk határidők közé szorítva kényszerűségből kompromisszumot kellett/kell kötni, és kénytelenek vagyunk igénybe venni a rövid idő alatt nagy földtömeg eltávolítására alkalmas munkagépek segítségét.

A nem nagyfelületűnek tekintendő beruházásoknál megszokott gyakorlat szerint a megelőző feltárást a legtöbb esetben nem előzi meg az ERD készítése, hiszen az altalajig történő humuszolás során – ha nem semmisül meg közben – remélhetőleg úgyis elő fog kerülni minden régészeti objektum. A beruházó számára előnyös a feltárási költségek csökkentése, viszont számos kétely merülhet fel a kutatóban, hogy vajon mennyi és milyen jellegű régészeti információt veszíthet el ilyenkor. A szántott réteg tartalmaz régészeti korú tárgyakat, hiszen a felszínről gyűjtött cserepek szóródása alapján határozzuk meg a lelőhely korszakát és vélt kiterjedését. A szűkös határidők és a beruházók által biztosított igen szerény anyagi lehetőségek mellett gyors és olcsó megoldásokat kell keresnünk ahhoz, hogy a lehető legkevesebb információt veszítsük el a földmunkák során.

A régészeti leletek speciális csoportját alkotó fémleletek megmentéséhez a kézi fémkereső készülékkel végzett műszeres leletfelderítés lehet a legkézenfekvőbb módszer. A kincskeresők hamar rájöttek ezeknek a detektoroknak a hasznosságára, és anyagi előnyök reményében régészeti lelőhelyeket dúltak fel a szakemberek nem kis bosszúságára. Talán innen ered a régészet merev ellenállása a fémkereső készülékkel szemben. Pedig nem az eszköz a hibás, hanem az, aki akarva-akaratlanul rossz és tudománytalan célra fordítja azt. A fémkereső a régészetnek fontos segítőjévé válhat a használatára vonatkozó megfelelő módszertan kidolgozásával, a készülék technikai paramétereinek figyelembe vételével, és azok helyes alkalmazásával. Igyekszem itt – a teljesség igénye nélkül – bemutatni a fémkereső detektor használatát a régészeti kutatásokban. A mélykereső műszerekre pusztán azért nem térek ki, mivel alkalmazásuk során a mélyen lévő tárgyakért nagy gödröket kell mélyítenünk, így a műszer használatával megsemmisítjük a kontextusokat. Minket pedig a legkisebb roncsolással elvégzett előkutatás kell, hogy motiváljon.

A kézi fémkereső műszer részletes működési elvére nem térek ki, inkább a műszeres leletfelderítés módszertanára helyezem a hangsúlyt. A hatékony használathoz elengedhetetlen néhány

általános tudnivaló a fémkeresőről. Nézzük a felépítését (1. kép)! Az első és legalapvetőbb része maga a keresőfej (1. kép 1.). Többféle alakban és méretben létezik. Leggyakoribbak a kör alakúak, amelyek mérete 20–50 cm átmérőig terjedhet. A kisebb méretűeket a viszonylag kis mélységben (kb. 8–10 cm) található apróbb tárgyak (pl. egy 1,5 cm átmérőjű érme) keresésére használhatjuk. A nagyobb méretű fejek az ennél mélyebbre lévő fémtárgyakat is képesek elérni, de ebben az esetben már számolnunk kell a kisebb tárgyak vagy azok töredékeinek az elvesztésével. Egy nagyobb méretű (20 cm átmérő feletti) fej a 10–15 cm hosszúságú tokosbaltát kb. 40–50 centiméteres mélységből is érzékeli.

1. kép

A fémkereső főbb részei 1: keresőfej , 2: tartónyél, 3: elektronika, 4: elemek vagy akkumulátorok tartója, 5: kar megtámasztására szolgáló tartó, 6: polikarbonát alsórész a keresőfej rögzítésére

Fig. 1

Main part of metal detector 1: search coil, 2: middle part of aluminium stem, 3: electronical box, 4: handle and holder of the battery, 5: armrest, 6: polycarbonate lower stem

A fémkeresőnek tartozéka a tartónyél (1. kép 2.). Felső harmada könnyű fémből, legtöbbször alumíniumból készül, itt helyezik el az elektronikát (1. kép 3.), és itt kapnak helyet a készülék elektromos táplálását szolgáló elemek vagy akkumulátorok (1. kép 4.). A kar megtámasztására szolgáló ívelt profilú műanyag tartó is itt helyezkedik el (1. kép 5.). A tartónyél alsó része polikarbonátból készült (1. kép 6.), ehhez rögzítik a keresőfejet. Fontos, hogy ez a tartórész ne fémből készüljön, mert az lehetetlenné tenné az egész készülék működését. A tartónyelek a könnyebb szállíthatóság kedvéért két-vagy három darabra szedhetők vagy teleszkópos kivitelűek.

Az elektronika lehet analóg vagy digitális rendszerű. Az egyszerűbb áramköri elemekből felépített analóg gépek kevésbé fejlett kapcsolástechnikával rendelkeznek, mint a mikroprocesszorral megépített digitális gépek. Kedvezőbb áruk ellenére is viszonylag jó az újraéledési sebességük (Recovery speed). Ennek akkor van jelentősége, ha két tárgy közel fekszik egymáshoz, így a gép rövidebb idő alatt képes a két fémtárgyat megkülönböztetni egymástól. A digitális gépek jóval bonyolultabban kezelhetőek. Szemben az analóg gépek néhány nyomó- vagy tekerő gombos beállításával itt már LCD kijelzőt és fóliabillentyűzetű beállító elemeket találunk. Amíg az analóg gépek többnyire egy frekvenciát használnak, a digitális gépek már akár 28 különböző frekvencián is dolgozhatnak. Ezeket a detektorokat nevezzük multifrekvenciás (FBS = Full Band System) típusú fémkeresőknek. A széles – 1,5 kHz-től 100,5 kHz-ig terjedő – frekvenciasáv felöleli gyakorlatilag az összes keresésre használt frekvenciát, így kisebb és nagyobb tárgyak egyidejű keresésére alkalmas univerzális gépet kapunk. A korszerű fémkeresők képesek a fémeket egymástól anyaguk és vezetőképességük szerint megkülönböztetni, azaz diszkrimininálni. Ezt a nagyon fontos tulajdonságot a jobb minőségű analóg gépek is tudják. Mondhatjuk, hogy ez ma már alapkövetelmény. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy kellő tapasztalat birtokában már a készülék hangjának változásaiból meg tudjuk állapítani,

hogy milyen anyagból készült, mekkora méretű, milyen mélységben lévő tárgyat derítettünk fel. A leggyakrabban használt elkülönítés a „vas – nem vas" felismerés. A kincskeresők ezt a funkciót használják a leggyakrabban. A vasakat nem ássák ki, a réz-, bronz- és nemesfém tárgyakat részesítik előnyben. Régészeti kutatómunka során az ilyen eljárás teljességgel elfogadhatatlan.

Magából a hang intenzitásából már következtethetünk arra, hogy a lelet milyen mélyen fekszik. A tárgy pontos elhelyezkedésének a megállapításához legtöbb gépen található egy tűpont (Pinpoint) funkció, amely megmutatja a tárgy helyét, így megkönnyítve a lelet kiásását. A digitális gépek kijelzője megjelenítheti a tárgy vezetőképességét, utalva ezzel az anyagára, valamint egy kis ásó szimbólum a lelet megközelítő mélységét is jelzi. A korszerű gépeken lehetőség van arra, hogy bizonyos anyagokat – mint például a leggyakoribb szennyezőt, az alumíniumot – „kitiltsunk" a keresendő fémek listájáról. Ez akkor szükséges, ha a terület recens tárgyakkal erősen „szennyezett". Belterületen, feltöltési rétegekben nagyon sok legújabb kori fémtárgy található. Szántóföldeken, egykori tanyahelyeken is gyakran találhatunk számunkra irreleváns fémeket. A gyakorlatban azonban nem szívesen alkalmazzuk ezt a funkciót, mert előfordul, hogy a gép tévesen azonosít be egy-egy fémet, ami tárgyvesztéshez vezethet. A nagyon szennyezett terület gyakorlatilag lehetetlenné teszi a precíz kutatómunkát. Míg az általános gyakorlat alapján minden régészeti lelet megtalálásához 10–15 recens tárgyat kell kiásnunk, egy szennyezett területen ez az érték akár 70–80 nem régészeti tárgy is lehet. Ez a magas szám akkora kutatási időt feltételez, hogy nem biztos, hogy megéri a ráfordított energia a hozadékot. Ilyen esetben célszerű a kutatásunkat a legfelső 30 centiméteres réteg eltávolítása után megkezdeni. Költség – eredmény vonatkozásában ez a legcélravezetőbb.

A talajok ásványianyag összetétele is képes megzavarni a bonyolultabb gépek elektronikáját. Ennek kiküszöbölésére alkalmazzák a Ground balance funkciót, amely arra szolgál, hogy a magas vastartalmú talajoknak a mérési folyamatra gyakorolt hatását csökkentse. Ezt a beállítást minden keresés előtt célszerű elvégezni. A legtöbb konstrukció az úgynevezett „pumpálós" módszert alkalmazza. Lényege, hogy a keresőfejet egy fémmentes terület fölött a gyártó által megadott magasságig emeljük, illetve süllyesztjük a talaj szintéhez viszonyítva. Az emelés és leengedés közben hallható hangtónus és intenzitásváltozást egy beállító elemmel – leggyakrabban egy potenciométerrel – egyforma erősségűvé szabályozzuk. Ha már nem hallunk változást, akkor a gépünk kiegyenlített állapotban van. Ezt a beállítást keresés közben gyakorta célszerű elvégezni, hiszen egy lelőhelyen belül többször változhat a talaj összetétele. A jól kiegyenlített gép centiméterekkel képes megnövelni a saját kutatási mélységet. Az automata földhatás kiegyenlítővel rendelkező gépeknél elegendő a tekercset egy fémmentes helyen mozdulatlanul a földön tartani, és a gép a szükséges beállításokat elvégzi helyettünk. Előfordulhat, hogy nedves földön – sok eső után – nem sikerül a megfelelő kiegyenlítést végrehajtanunk. Ilyenkor a korábbi tapasztalatainkra hagyatkozva az adott talajhoz a legmegfelelőbb gyakorlati értéket reprodukáljuk.

Általában minden kategóriájú gép rendelkezik fejhallgató csatlakozási lehetőséggel. Használatával lehetőség van a halkabb hangok érzékelésére. Főleg a kis tárgyak vagy a nagyobb mélységben megbúvó leletek adnak nehezen értékelhető hangot. A francia XP cég legújabb fejlesztése a DEUS fantázia nevű fémkereső már mellőzi a keresőfej a fejhallgató és a vezérlő elektronika közötti vezetékes kapcsolatot. Az összeköttetést rádióhullámokkal oldották meg. A régészek csak a legritkább esetben végeznek éjszaka munkát, így az egyes fémkeresők megvilágított kijelzője csak az illegális kincskeresőknek jelent igazán segítséget.

A különböző felépítésű, beállítású gépek különböző célokra használhatóak. A múzeumok általában egy alapgépet tudnak megvásárolni kis költségvetésükből. Ez az alapgép többnyire egy standard 20 centiméteres fejjel rendelkező műszer. Alapszintű kezelését egy technikus is könnyen elsajátíthatja. Találgatnak vele tárgyakat, többnyire nagyobbacska méretűket vagy sekély mélységben

lévő leleteket. Egy ilyen alapgéppel átkutatott terület azonban messze nem nyújt valós képet sem a területen fellelhető fémleletek számáról, sem azok szóródásáról. Az alapgépek többnyire egyféle kereső frekvenciával rendelkeznek. Ez általában egy 4 kHz körüli érték. Az alacsony frekvencia nagyobb behatolási mélységet tesz lehetővé, amelyet egy nagyobb keresőfejjel még fokozhatunk. Ezek a gépek bronzkori és középkori, fémleletekben gazdag lelőhelyeken viszonylag jó eredményeket érnek el. Viszont az apróbb tárgyak közül már csak a néhány centiméteres mélységben levőket találják meg. Ha egy feltárás előtt álló lelőhelyről a humuszban található valamennyi fémleletet összse kívánjuk gyűjteni, akkor az első körben a magasabb, leginkább 18kHz-es frekvencián dolgozó gépet kell használnunk. Így egy kisebb átmérőjű fejjel nagyon apró érméket, tárgyakat vagy azok töredékeit is megtalálhatjuk. A nagyobb tárgyakat az alacsony frekvenciás gépekéhez közel hasonló eredménnyel találhatjuk meg. Egy nagyobb méretű fejjel itt is fokozhatjuk a behatolási mélységet, de a magasabb frekvencia miatt már kevesebb tárgyvesztéssel kell számolnunk. A második körben végzett kutatáshoz lehetőség szerint használjunk nagyobb méretű fejjel rendelkező alacsony frekvenciás gépet! Említettük, hogy léteznek olyan gépek, amelyek mind alacsony, mind magas frekvencián egyidejűleg működnek. Hátrányuk, hogy lassabban azonosítják a leleteket, és kezelésükhöz nagy gyakorlat és szakértelem szükséges. A fejlesztések abba az irányba folynak, hogy a leletek felderítéséhez leggyakrabban használt frekvenciákat – a 4, 8, 12 és 18kHz – egyazon fémkeresőben úgy alkalmazzák, hogy egy gombnyomással a kutatási célhoz legalkalmasabb frekvenciát választhatjuk ki. A mélyebb behatolást elősegítő fej cseréje egy mozdulattal megoldható. Így kapunk egy gyors, bármilyen céllal végzett fémkeresős munkához alkalmazható gépet.

Ha egy lelőhelyről a humuszban található fémleletek szóródásának segítségével szeretnénk árnyaltabb képet kapni, akkor célszerű a műszeres leletfelderítésben jártas szakemberhez fordulni. Eltérő technikai paraméterekkel rendelkező detektorok és a különböző szintű keresési tapasztalattal rendelkező személyek által talált – vagy nem talált – leletek nem biztos, hogy az általunk elvárt eredményt fogják szolgáltatni. A régészek önkéntes segítői alapvetően csak valamilyen szép leletet, ékszert, érmét szeretnének találni, azonban nincsenek tisztában a régészeti kutatás folyamatával, munkamódszerével. Nem tudják, hogy mi lehet fontos a régész számára. A lelkesedés és a találási vágy ezeket a hiányosságokat nem pótolhatja.

Megtörtént eset, hogy egy lelőhelyről a feltárás megkezdése előtt a régészek leleteket szerettek volna gyűjteni. Az ásatásvezető „hobbikeresős” barátját kérte meg a munka elvégzésére, aki a területről közel 40 darab régészeti korú tárgyat gyűjtött össze. Mindenki nagyon elégedett volt az eredménnyel. Azonban néhány nap múlva egy leletfelderítő szakember átkutatta a lelőhelyet egy másik megbízás keretében. A korábban már átvizsgált területről – két kutatási nap során – még további 400 (!) fémlelet került elő. Egy kevesebb tapasztalattal, nem a megfelelően kiválasztott géppel dolgozó fémkeresős hiányos információkkal fog ellátni bennünket, pedig a műszeres leletfelderítésnek az lenne a legfontosabb feladata, hogy a lehető legtöbb információt össze tudjuk gyűjteni egy-egy lelőhelyről.

Tévhit a régészek körében az, hogy a fémkereső a tárgyak tömegét érzékeli. Valójában a detektor a tárgy felületének nagyságát és az abban indukálódó jelet érzékeli. Egy egyszerű kísérlettel meggyőződhetünk erről. Fogjunk egy háztartásban használatos alufóliát. Vágjunk ki belőle egy 5x5 centiméteres négyzetet. Vezessük el felette a fémkereső tekercsét. Jól hallható hangot fogunk hallani. Most ugyanezt a fóliát gyúrjuk össze akkora kis golyóvá, amilyenre csak tudjuk. A tömege ugyanakkora maradt, de a felülete nagyságrendekkel kisebb lett. Ha megismételjük a detektoros vizsgálatot, akkor ugyanaz a fémkereső egyáltalán nem, vagy ha legkorszerűbb géppel próbálkozunk, nagyon gyengén fogja ugyanazt a tömeget érzékelni. A tárgy fekvése, helyzete a földben befolyásolja a gép érzékelését. Egy, a keresőfejjel párhuzamosan fekvő érme jól értékelhető jelet ad, míg

ha az érme az „élén áll”, tehát a legkisebb felületét mutatja, akkor a gyakorlatban is megtapasztalhatjuk az előbb vázolt kísérlet lényegét. A fémtárgy korrodáltsága befolyásolhatja a munkánk eredményességét. Egy kevés „fémmaggal” rendelkező lelet nagyon nehezen vagy egyáltalán nem érzékelhető. Sokszor előfordul, hogy sírokban egy erősebb válaszjelet adó nagyobb felületű tárgy a kisebbek jeleit elnyomja, így szembesülnünk kell azzal, hogy több fémet találnak, mint amennyit előre jeleztünk. Sírokban nem minden esetben lehet a detektort hatékonyan használni, hiszen a sírok átlagos méretéből adódóan nem mindig van megfelelő nagyságú hely a tekercs mozgatásához. Ugyanez vonatkozik a kisebb méretű gödrökre és szűkebb árkokra is. Ezekben az esetekben fontos segítő lehet a Pinpointer készülék. Ennek a detektornak nincs nagyobb méretű keresőfeje. Húsz-huszonöt centiméter hosszúságú, kis keresztmetszetű cső alakú műszer. Érzékelési mélysége csak néhány centiméteres, viszont nagyon szűk helyeken is lehet vele keresni. Egy sírban pontosan meg tudjuk vele határozni például egy öv vereteinek elhelyezkedését, így nagyobb odafigyeléssel dolgozhatunk. Bármennyire is hasznos eszköz a fémkereső, a gondos emberi munkát nem helyettesítheti!

Ha megfelelően választjuk meg a detektort és annak használati módját, akkor nagy segítségére lehet a régészeknek. A műszeres leletfelderítés módszertana gyakorlatilag megegyezik a terepbejárás módszereivel. Az ötféle – táblás, sávos, osztott sávos, négyzethálós, reprezentatív mintavétel – módszer mindegyikénél alkalmazható a detektoros kutatás, sőt a két kutatási forma egyszerre, egy időben is végezhető, hiszen keresőzés közben a felszínen heverő kerámiatöredékeket, kőeszközöket is felgyűjthetjük. A legelterjedtebb – és a kincskeresők által használt módszer – a topográfiai viszonyokat figyelembe vevő kutatás. Ebben az esetben az emberi megtelepedésre alkalmas viszonyokat veszszük figyelembe: jelenlegi vagy valaha volt vízállások magas partja, árvízmentes kiemelkedések, védekezésre alkalmas területek stb. Pontosan nem behatárolt terület esetén, vagy ha csak mintavétel céljából keresőzünk, az úgynevezett intuitív kutató módszer az elsődleges. A kiválasztott területen néhány egymással párhuzamos kb. 1 méter széles területet átvizsgálunk, lehetőleg azonos hosszban (2. kép). A jelzett szélességet egy oda és egy visszatérő sávval kutatjuk meg. A lelőhelyeken természetesen a már lejárt területet az eddigi sávokra merőlegesen ugyancsak átvizsgáljuk, szükség szerint a már említett más kutatási paraméterekkel rendelkező fémkeresővel is (3. kép). Így a más-más mélységekben levő tárgyakat nagy valószínűséggel összegyűjthetjük. Lassan, 30–40 centiméteres lépésekkel haladunk, ügyelve arra, hogy az átkutatott felületek minden irányban átfedjék egymást. A fedés eléréséhez és az egyenes haladáshoz sorkijelölést kell alkalmaznunk. Ha a szántásra merőlegesen haladunk, akkor a lábnyomaink jól követhetőek, így könnyebben kontrollálhatjuk az átkutatott terület szélét. Másik módszer, ha az ásónkat a detektorral ellentétes oldalon a testünk mellett húzzuk a földön, ebben az esetben a szerszám élével karcolt vonal lesz a vezetőnk. Füves területen feltűnő színű műanyag zacskókba földet rakunk, azokat

2. kép
A terület hosszanti irányú átvizsgálása

Fig. 2
Lengthwise survey of the territory

egyenes vonalban, egymástól egyenlő távolságban elhelyezzük, majd ha elértük a jelölt pontot egy „lendítési távolsággal" megegyezően a következő kutatandó sávba helyezzük át a zacskót. Ezzel kijelöljük az új kutatási zónát, és egy megbízható sorvezetőt kapunk. Ha a kijelölt sávban a kutatásunk nem vezetne eredményre, akkor az előbbiekben ismertetett módszerrel másik területet vizsgálunk át a lelőhely ígéretesebbnek tűnő részén. Természetesen feltárás előtt a teljes területet át kell vizsgálnunk tekintet nélkül arra, hogy találunk-e lelet vagy sem. A műszeres leletfelderítés nagyon fontos szerepe, hogy a terület átvizsgálásakor a nagyobb méretű recens vashulladékot is eltávolítjuk, így azok nem fogják negatívan befolyásolni a geofizikai felméréseket. A negatív eredmény is információhordozó. Ez az egyik fontos momentum, amely megkülönbözteti a kincskeresést a régészeti feltáró munkától. Napi viszonylatban, 8 órás munkaidőt figyelembe véve egy 50x50 méteres terület vizsgálható át a régészeti kutatás jellegének megfelelő alapossággal (Négyesi 2002. 43.). A szakszerűen elvégzendő műszeres leletfelderítéshez megfelelő hosszúságú időt kell biztosítani. Az ásatás munkálatainak tervezésénél – amennyiben leletfelderítést kívánunk alkalmazni – ezt a körülményt is vegyük figyelembe!

3. kép
A terület keresztirányú átvizsgálása

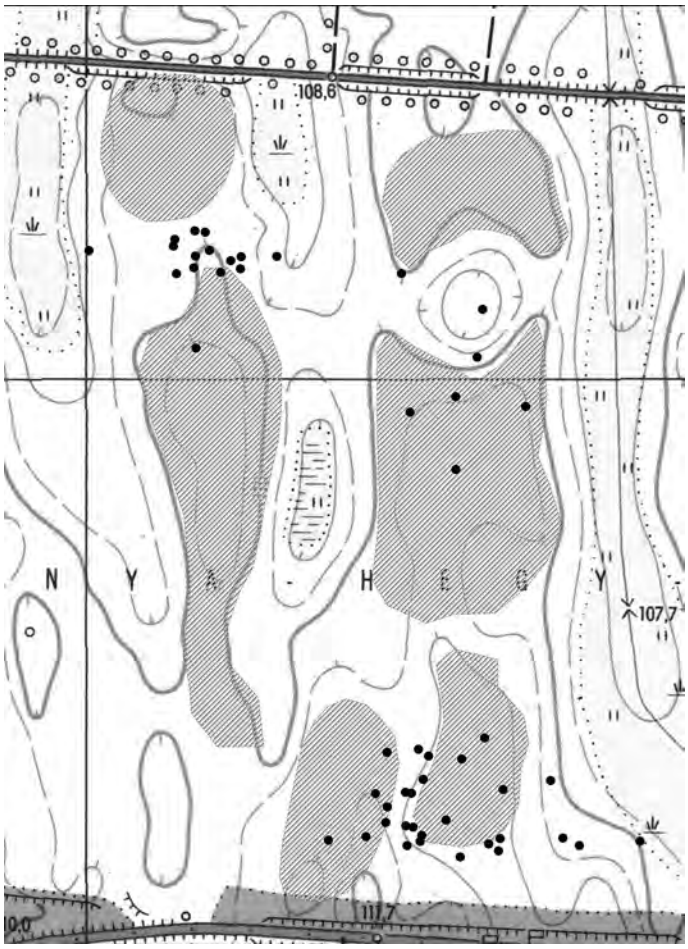
Fig. 3
Cross survey of the territory

A hatékony leletfelderítési munkához szükséges gépek és az adatok feldolgozásához szükséges informatikai háttér bekerülési költsége milliós nagyságrendű. Lehet azonban bármilyen korszerű gépünk, találni csak ott lehet, ahol régészeti lelet van. Nagy segítséget jelent a kutatás eredményes elvégzéséhez a lelőhelyen található kerámiatöredékek szóródása. Ha a lelőhely beletartozik a fémmegmunkálási időszakok bármelyikébe, akkor nagy esélyünk van a cserepekkel sűrűbben fedett területeken fémtárgyak előbukkanására. Ha egy ilyen területre akadunk, az előzőekben ismertetett intuitív módszert felválthatja a szisztematikus kutatás. Célszerű a felszínen megfigyelt objektummaradványok, valamint az általunk megtalált egyes tárgyak helyét műholdas helymeghatározó készülékkel 2–3 méteres pontossággal rögzíteni. Vannak a ma már nagy számban használt GPS készüléktől pontosabb, akár 30 centiméteren

4. kép
A felderített leletek kijelölése zászlókkal

Fig. 4
Marking discovered finds with flags

5. kép
A leletek szóródásának megjelenítése 1:10 000 méretarányú térképen (Nyíregyháza–Oros, Megapark)

Fig. 5
Mapping the distribution of the finds at a 1:10 000 scale map (Nyíregyháza–Oros, Megapark)

belüli mérést biztosító kézi műszerek, de borsos áruk miatt ezek egyelőre még nem terjedtek el. Ennél a munkafázisnál lehetőségünk van választani, milyen módszert alkalmazunk a felderített leleteket illetően. Az első esetben a helymeghatározás után kiemeljük a tárgyat, a második esetben valamilyen jelölési móddal – pl. zászlóval (4. kép) – megjelöljük a helyet és a leletkiemelést technikusra bízzuk. A legfelső szántott rétegben még elfogadható az első módszer, a réteges humuszoláskor viszont célszerű rétegenként jelölni és bemérni a tárgyak helyét a kiemelés előtt. A dokumentálás során itt már javasolt a geodéziai pontosságú valósidejű GPS alkalmazása. Hasznos információkra tehetünk így szert. A humuszolás megkezdése előtt – a fémkereséssel egyidejűleg – a kerámiát összegyűjtjük, és azok pontjait is rögzíthetjük. A fém- és kerámiatalálás e pontjait 1:10.000-es méretarányú digitalizált térképre szerkesztve már a feltárások megkezdése előtt kimutatható, hogy hol várható a lelőhelyen az objektumok sűrűsödése (5. kép). Ennek az információnak a birtokában célirányos feltárást végezhetünk. A leletek számából és jellegéből adódóan kijelölhetjük azt a területet, ahol – ha erre egyébként nem lenne lehetőségünk – mindenképpen réteges humuszolást kívánunk alkalmazni. A gépi földmunka költségének és idejének tervezéséhez elengedhetetlenül szükséges adathoz jutunk. Az előbb ismertetett munkamódszert követve a hatástanulmányok elkészítésekor hasznosan alkalmazható kiegészítő tevékenység a leletfelderítés.

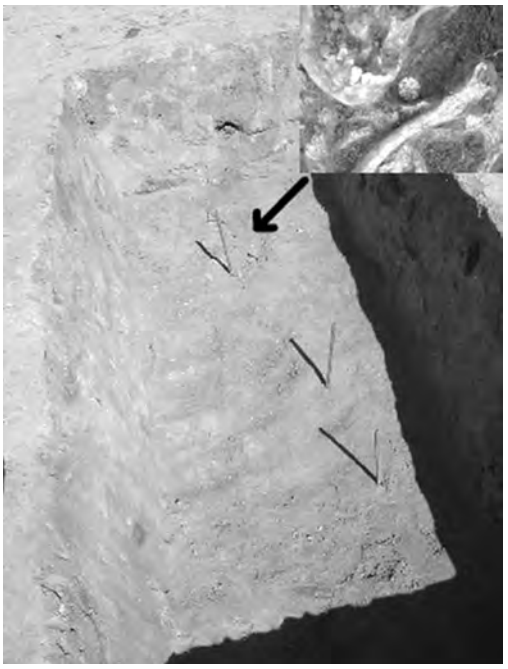
Egyes kutatások szerint a szántással bolygatott talajrétegben az összes leletanyag 2%-a mozog (Jankovich 1993. 26.), mások ezt a számot 16–17%-ra becsülik (Ilon 2002. 36.). Ezek jelentős része lehet akár fémtárgy is. Ne mondjunk le önként ezekről a tárgyakról! A műszeres leletfelderítéssel azoknak a fémtárgyaknak, amelyek a gépi humuszolás áldozatává váltak volna, akár a 70–80%-át sikerül megmentenünk. Az intenzív leletkoncentrációjú lelőhelyeken a detektoros humuszkutatást, leletgyűjtést és dokumentálást a bolygatott humusz réteges eltávolításának kellene követnie. A nagyberuházásoknál költség- és időtakarékossági okból ez nem valósítható meg minden esetben. A szerződések megkötésénél a régészet érdekeit e tekintetben is szem előtt kellene tartanunk! Az intenzív területek réteges humuszolásának költségeit természetesen számításba kell vennünk. Költségtanulmányt kellene végeztetni, hogy a réteges feltárási módszer mennyivel drágítja meg az egyébként ugyanakkora földtömeg gépi eltávolítását. Saját számításaimat alapul véve egy forgókotró „teljesítési elvárása” az üzemeltetője részéről napi 700 m^2 megmunkálása 40–60 centiméterig

terjedő humuszvastagság esetén. Egy beállással a gép kb. 20 m^2-t tud eltávolítani. Ennek a területnek az átvizsgálása egy réteg esetén fémkeresővel majdnem 2 percet vesz igénybe. A 700 m^2 összesen 35 beállást jelent. Az egyszerűbb számítás kedvéért kerekítünk, így ez 35x2 perc kutatási idő, azaz 70 percet tesz ki, ami alig több mint 1 órával hosszabbítja meg egy gép munkaidejét, illetve ennyivel csökkenti az adott munkaidőre elvárt humuszolás területi nagyságát. Ha mindez több rétegben történik, akkor ezeket a számokat meg kell szoroznunk az eltávolítandó rétegek számával. Egyméteres humuszvastagságnál ez minimum 3, maximum 4 rétegben történik. Gondoljuk meg, egy intenzív lelőhelyen hány lelet megmentését jelentheti ez? Természetesen ez már olyan időveszteség, amelylyel a tervezési időszakban számolnunk kell. Fontos dolog, hogy az így előkerült leletek minden bizonnyal objektumhoz köthetők, ami viszont nyereség a kutatás számára. Hogyan kellene megvalósulnia ennek a gyakorlatban?

A kézi fémkereső technikai paramétereit alapul véve[1] mintegy 25–30 centiméteres rétegekben kellene eltávolítani a humuszt. Ne tévesszük össze azonban a talajvédelmi törvényben előírt magas szerves anyag tartalommal bíró úgynevezett gyökérzóna eltávolítását a réteges humuszolással. Ebben az esetben általában mintegy 30 centiméteres réteget távolítunk el. Ez máris nagy segítség a kutatásunk során, hiszen ebben a rétegben az előforduló régészeti leletek mellett – mint már említettük – még jelentős számban találhatóak a nem kívánatos recens, szemét jellegű hulladékok. Miután ettől – a már leleteket is tartalmazó – rétegtől megszabadultunk hozzá kezdhetünk a régészek által előszeretettel szubhumusznak (azaz a szántott réteg alatt elhelyezkedő, de szervesanyag tartalma miatt még sötét színű) nevezett földtömeg réteges eltávolításához, a már fentebb említett 25–30 centiméteres vastagságokban. Ez munkánk lényegi kritikus pontja! Ha a régész nem szorgalmazza a réteges eltávolítást, akkor a gépi földmunkát végző vállalkozó költség és időtakarékossági szempontokból akár egyméteres, vagy ettől vastagabb humuszt is eltávolíthat egy beállással, amellyel jóvátehetetlen károkat okozhat a lelőhelyen, számos megfigyelési lehetőségtől fosztva meg a régészt. A szerződéskötés megkötése előtt a terület topográfiai tulajdonságait alapul véve, helyes lenne az eltávolítandó humuszréteg vastagságának fúrással történő megmérésének. A fúrómináták talajában előforduló régészeti tárgytöredékek, rétegződések szintén hasznos információkkal szolgálhatnak. Az előzőekben ismertetett számításokból kitűnik, hogy az egyes rétegek eltávolítását követően rövid idő alatt elvégezhető a detektoros vizsgálat. Ha a leletek megtalálási helyét geodéziai GPS segítségével rögzítettük, újabb, hasonló vastagságú földréteg eltávolítása következhet. A finomabb humuszolási módszer nyeresége a tárgyvesztés csökkentése mellett, hogy az objektumok foltja már jóval az altalaj fölött észlelhetővé válik. Az első észlelési szint és az altalaj között húzódó, gyakran 60–90 centiméter vastag réteg nem csekély információt és régészeti leletet hordozhat. Ha az előkerülő egyes leletek találási mélységét rögzítjük, akár 3D jellegű animációt készíthetünk a leletek és az objektumok egymáshoz való viszonyáról. Ezzel a módszerrel és a feltárás közbeni régészeti megfigyelésekkel az objektumok feltöltődéséről, rétegződéséről nyerhetünk fontos információkat, és akár a korabeli járószint meghatározására is lehetőség nyílhat.

A régészeti anyag feldolgozása során többnyire az előző régészgenerációk megfigyeléseire, tapasztalataira és a saját a korunk jelenlegi dokumentációs, technológiai és technikai módszertanára, színvonalára támaszkodhatunk. Kötelességünk valamennyi információt a lehető legnagyobb alapossággal rögzíteni, az olyan adatokat is, amelyeket ma még nem tartunk fontosnak és jelenleg nem része a dokumentációs követelményeknek, de előfordulhat, hogy későbbi kutatók éppen ezek alapján fognak majdan következtetéseket levonni. Többrétegű lelőhely esetén, vagy ha a talaj sajátosságai a pontos objektum megfigyelést nem teszik lehetővé, szintén célszerű a detektoros kutatáshoz

[1] 0–30 centiméteres kutatási mélység.

6. kép
Fémleletek kimutatása avar sírban

Fig. 6
Survey of metal finds in an Avarian grave

fordulnunk. Homokkal fedett területen nem egy esetben sikerült már egy-egy fémtárgy előkerülési mélységével a megfelelő humuszolási szintet meghatároznunk.

Hasznos segítség a sírokban, objektumokban a fémtárgyak helyének kimutatása, mivel felhívja a bontó figyelmét, hogy a behatárolt területen fokozott óvatossággal kell a munkát végeznie (6. kép). Kirabolt sírok esetében bármilyen mélységben előfordulhatnak fémtárgyak. Ezek előrejelzése az „ásónyomonkénti" rétegeltávolítás során nagyon fontos lehet. Szót kell még ejtenünk az eltávolított, deponált humusz és az objektumok kitermelt földjének az átvizsgálásáról (7. kép) Bármennyire is alapos munkát végzünk, kikerülhetnek apróbb tárgyak az objektumokból. Ha nem alkalmazunk az ásatáson rostát, akkor célszerű az eltávolított földet a fémkeresős átvizsgálásig az objektum mellett tartani. Ha helyhiány miatt mégsem tudjuk az objektum közelében tárolni a kitermelt földet, akkor adjuk a máshol deponált földkupacnak az objektuma számát egy táblácskán, így vissza tudjuk azonosítani, hogy melyik objektumból került ki a tárgy. A gödrök, sírok, házak oldalába fúrt rágcsálójáratokban gyakran rejtőznek régészeti tárgyak. Egyszerű fémkeresős átvizsgálással ebben az esetben is megtalálható a fémtárgy. A gépek által eltávolított, deponált humusz átvizsgálásánál a nagy földtömeg miatt csak a felső réteg átkutatására szorítkozhatunk. Azonban gyakran előfordul, hogy a helytelen és szakszerűtlen humuszeltávolítás miatt a deponált földben egymás közelében azonos leletegyütteshez tartozó tárgyak kerülnek elő. Ilyenkor a találási környezetet nem kevés kézi földmunkával újra meg kell mozgatni és át kell vizsgálni. Ezt a nem kalkulált munkát elkerülhettük volna a réteges humuszolás alkalmazásával. Ha elég helyünk van a föld tárolására, megoldás lehet a vékonyabb rétegben elterített, nagyobb hatásfokkal kutatható deponálási mód. Tapasztalataim szerint nagyszámú és értékes lelet nyerhető vissza innen is. Vegyük maguknak a bátorságot, és egy kiadós esőzés után nézzük meg, mennyi kidobott kerámiatöredék található a depón! Némi ürömöt jelenthet az örömben, hogy a nagy

7. kép
A deponált föld átkutatása

Fig. 7
Survey of the deposited soil

tömegben deponált földből előkerült tárgyaknál már a kontextus hiányával kell számolnunk.

Itt kell szót ejtenünk az ásatási munkások rossz szokásáról, hogy az élelmiszer és a cigaretták csomagolóanyagát az objektumokból kikerülő földbe rejtik (8. kép). Ezáltal a régészetileg még egyáltalán nem érdektelen föld gyakorlatilag kutathatatlanná válik. Egy sörös doboz kb. 0,8 négyzetméteres felületen nyomja el az apróbb tárgyak válaszjelét. Ekkora területen soksok érme elférne. Az ásató régész feladata, hogy megakadályozza a szemetelést. Már a feltárás előtt el kell mondania a munkásoknak, hogy az objektumokból kikerült földbe tilos bármilyen szemetet „belerejteni". Ez megfontolandó annak a fényében is, hogy a talaj védelméről szóló törvény előírja a talajidegen tárgyak összegyűjtését és eltávolítását az ásatási szelvények visszatemetése előtt. Gondoljunk csak bele, hogy hány ezer vasszöget és műanyag adatlapot hagyunk benne évente a lelőhelyek földjében!

Előnyösen használható a detektor magas aljnövényzettel nem fedett erdőkben, ahol szántás hiányában a kerámiát nem látjuk meg, így csak az esetlegesen előkerülő fémtárgyak alapján tudunk a lelőhely koráról – és a szóródás alapján a kiterjedéséről – képet nyerni. Ugyanez mondható el az alacsony fűvel borított rétekről, kaszálókról is.

Számos előnye mellett a műszeres leletfelderítés hátrányairól sem szabad megfeledkeznünk. Jó eredménnyel és a legnagyobb hatásfokkal olyan területen alkalmazható, ahol a felület viszonylag sík. A kutatás szempontjából ideális, ha a talaj felső 2–3 centiméteres rétegét az eső már összetömörítette. A műszereket a föld felszínével párhuzamosan, néhány centiméteres magasságban kell vezetni. A jelvétel szempontjából az oldalirányú lengető mozgás nélkülözhetetlen. Ha a terület magas fűvel, betakarítás utáni növényi maradvánnyal fedett, akkor eredményes fémkeresős munka nem végezhető (9. kép). A nagyon göröngyös mélyszántás sem alkalmas a munka hathatós elvégzésére. Ezekben az esetekben bronzdepók kevés valószínűséggel, apróbb tárgyak – például érmék – egyáltalán nem deríthetők fel. Pár centiméter vastagságú hó és a fagyott talaj a műszer működését jelentősen nem befolyásolja. Ilyen feltételek között azonban hiába lokalizáljuk a lelet helyét, mivel a tárgyat sérülésmentesen valószínűleg nem fogjuk tudni kiásni.

8. kép
„Deponált" sörösdobozok

Fig. 8
"Deposited" beercans

9. kép
Műszeres leletfelderítésre alkalmatlan terület

Fig. 9
Territory unsuitable for metal detecting

Végezetül foglaljuk össze, hogy melyek azok a feltételek, amelyek szem előtt tartásával a legjobb eredményeket érhetjük el a műszeres leletfelderítés alkalmazásával.

– Megfelelő idő intervallum biztosítása a fémkeresős kutatáshoz.
– A leletfelderítés elvégzéséhez megfelelően letisztított felület.
– 30 cm-es rétegenként elvégzett humuszeltávolítás.
– Minden kutatási elvárást kielégítő műszerpark.
– Megfelelően képzett leletfelderítő szakember, aki ismeri a régészeti kutatás módszereit.
– A műszeres leletfelderítés lényegét és fontosságát megértő, vele azonosuló régész.
– A régészeti munka elvégzéséhez a legkörültekintőbben megkötött szerződések.

Ha mindezek a feltételek teljesülnek, akkor bizton állíthatjuk, hogy fontos kiegészítő és segítő módszerre teszünk szert a fémkeresős kutatással a régészeti munkában.

A jogalkotók figyelmét pedig arra hívjuk fel, hogy a hatályos jogszabályokban nagyobb hangsúllyal kellene szerepelnie a régészeti feltárásokat megelőző lelőhely felderítésnek. Vegyék figyelembe, hogy a tudományos kutatás igényeit kielégítő színvonalú régészeti feltárásra megfelelő idő és anyagi ráfordítás szükséges!

Irodalom

Ilon 2002.
Ilon Gábor: A leletfelderítés hagyományos módja. In: A régésztechnikus kézikönyve I. Szerk. Ilon Gábor. Panniculus Ser. B. No. 6. Szombathely 2002. 33–39.

Jankovich 1993.
Jankovich B. Dénes: A felszíni leletgyűjtés módszerei és szerepe a régészeti kutatásban. Régészeti Továbbképző Füzetek 4. Magyar Nemzeti Múzeum – Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézet, Budapest 1993.

Négyesi 2002.
Négyesi Lajos: Fémdetektor alkalmazása a régészeti kutatásban. In: A régésztechnikus kézikönyve I. Szerk. Ilon Gábor. Panniculus Ser. B. No. 6. Szombathely 2002. 41–45.

Bacskai István

H–4080 Hajdúnánás
Bercsényi u. 20.
e-mail: femkereses@gmail.com

The role of metal detecting in archaeological investigations

In contemporary archaeological investigations seriously limited by financing and time frames it has become necessary to find a method that, in order to make the most careful research, will give us as much information as possible with the slightest potential destruction of the site. Investigation of finds and sites with metal detector give us a quick and cheap solution to avoid losing of information during the excavation.

Metal detector could become an important assistant to archaeologist if we have a relevant methodology on our disposal and take into consideration the technical parameters of the device and use it properly. Metal detecting survey can be made in different phases of the archaeological excavation depending on our primary goal. On the basis of mapping and distribution of the metal finds discovered we can more exactly outline the dimensions of the site, or determine its part showing intensive settlement features. Using proper techniques for cutting off the upper soil layer, we can earn important data about the context of the features and finds. We should keep in mind that metal detection adds to the collection of finds a lot of artefacts that, due to soil machines' activity, would have been lost for the archaeological research. These finds include mainly well datable coins and decorations supporting the archaeologists in the exact chronological determination of the site.

István Bacskai

H–4080 Hajdúnánás
Bercsényi u. 20.
e-mail: femkereses@gmail.com

Szórvány fémleletek az Óföldeák–Ürmösön (M43, 9–10. lelőhely) feltárt késő szarmata településrészletről

Sóskuti Kornél

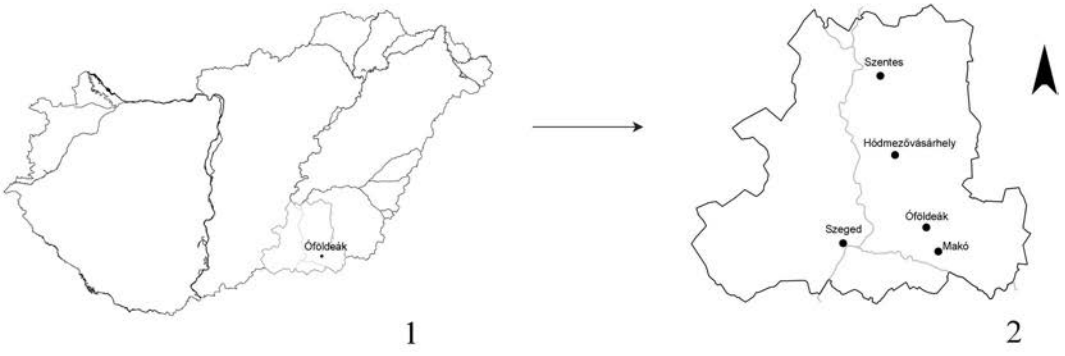
Az elmúlt években a Dél-Alföldön végzett régészeti feltárások közül az egyik legnagyobb jelentőségű az M43 autópálya építéséhez kapcsolódó munkálatok sora volt. A több mint 60 lelőhelyet érintő nyomvonal leghosszabb szakasza a Tiszántúlon, a Körös–Maros közén halad keresztül (1. kép 2).

A Makó és Óföldeák között húzódó szakaszon a munkák kezdete előtt elvégzett terepbejárások egy változó intenzitású felszíni leletszóródást mutató, nagy kiterjedésű települést lokalizáltak. Területét egy öntözőcsatorna, valamint egy dűlőút kettészelte, ezért a település mesterségesen elkülönülő részletei a 9. és a 10. lelőhelyszámot kapták. A feltárás során bizonyosságot nyert, hogy a nyomvonal kelet felé folytatódó szakaszán található, gyér leletanyaggal jelentkező 11. számú lelőhely szintén ehhez a településhez kapcsolható (1. kép 3).

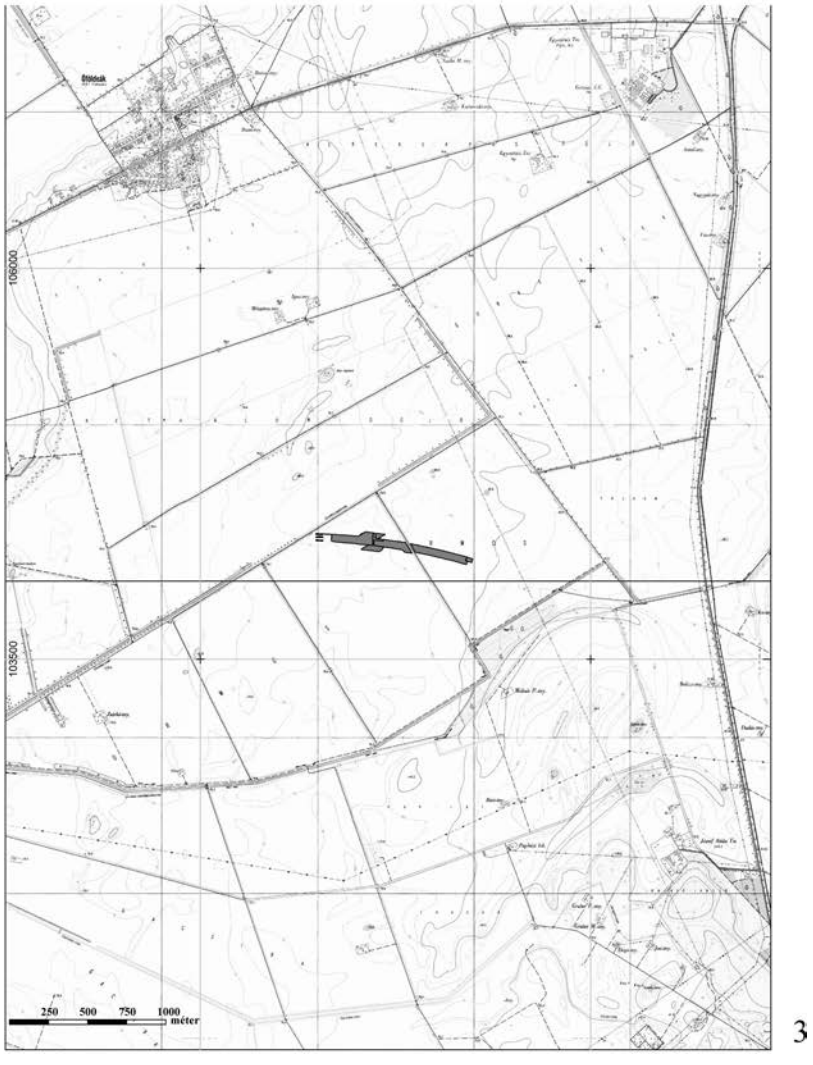
A feltárási munkálatok 2008. szeptember elején kezdődtek és 2009 tavaszán zárultak. Eredményeképpen közel 50.000 m² felületen több mint 900 objektum került elő, melyet bronz-, vas- és római kori település, valamint bronz-, római és népvándorlás kori temetőrészletek alkottak (Gulyás 2008., Sóskuti 2008., Balogh 2009., Balogh–Gulyás–Sóskuti 2009., Gulyás 2009., Sóskuti 2009.).

A szarmata település és temető

A beruházással érintett lelőhelyrészen tapasztalható legintenzívebb megtelepedési nyomok a szarmatákhoz köthetők. A három technikai szám alatt futó lelőhelyrészen feltárt régészeti jelenségek jellege és sűrűsödése eltérő képet mutatott. A 9. lelőhely keleti oldalán, valamint a 10. számú nyugati szélén található a szarmata település központi része. A feltárt objektumok jelentős részét földbe mélyített lakóházak, műhelyek (bronzműves, kovács(?), sütő-főző kemencék, füstölők) és terménytároló vermek képezték. A 9. lelőhely nyugati végében a településnyomok megritkultak, szinte teljesen megszűntek (2. kép). Ez volt a település nyugati széle, melyet egy széles, többszörösen összetett kerítőárok határolt. A 10. lelőhelyen keletre haladva a régészeti objektumok egy rövid üres szakasz után szórt, laza szerkezetű településképet rajzoltak ki. Az itt előkerült jelenségek között kerítőárkok és nagyméretű, szabálytalan alakú bányagödrök vagy kopolyakutak voltak a dominánsak. A lelőhely keleti szélén — néhány cölöplyukat leszámítva — csak egy széles, többosztatú kerítőárok húzódott (11. lelőhely). Elhelyezkedése és szerkezete alapján feltételezhetően a települést lehatároló árok lehetett. Szerkezetében és irányában ezzel megegyező árok szegélyezte a 9. lelőhely nyugati szélét.

1 2

3

1. kép
Óföldeák–Ürmös 1–2:
a lelőhely elhelyezkedése,
3: az autópálya nyomvonalában
feltárt lelőhelyrész

Fig. 1
Óföldeák–Ürmös 1–2: situation
of the site, 3: site part excavated
in the track of the motorway

A feltárt területen a IV. század végére – V. század első harmadára keltezhető leletanyag került elő. A szerkezetük alapján különböző funkciójú településrészek azonos korúnak tekinthetők, amit a szuperpozíciók alacsony száma megerősít.

A nyomvonalban több késő szarmata sírcsoport került elő. Ezek közül két nagyobb (1. és 2. csoport) a 10. lelőhelyrészre esett (Gulyás 2009.), egy további temető a 9. lelőhely nyugati szélén, a településobjektumoktól elkülönülve helyezkedett el (3. csoport) (2. kép) (Sóskuti 2009.).[1] A három sírcsoport elkülönülve, egymástól nagyobb térbeli távolságra helyezkedett el, rítusuk és leletanyaguk alapján egykorúak lehettek. Két temetőrészletben (1–2. csoport) megtalálhatóak voltak a körárkos sírok, a harmadikban (3. csoport) hiányoztak, itt 2–3 sorban elhelyezkedő kisebb családi(?) csoportok kerültek elő. Az utóbbi temetőrészletet ÉNy-ról és ÉK-ről – a temetkezések fej felőli oldalának megfelelő szakaszon, a korszakban szokatlan módon – árokkal kerítették.[2] A lelőhely nyomvonalba eső részén, a három különálló csoportban összesen 100 temetkezés helyezkedett el. Ezek a leletanyag (megvastagodó karikájú csatok, oldalt és aláhajlított lábú fibulák, a gyöngykészlet, a késő római üvegedények, egy kifli alakú ezüst hajkarika) alapján a késői időszakra keltezhetők.

Jelen tanulmány a feltáráson előkerült, felszíni szórványos császárkori fémleletek bemutatását tűzte ki céljául.

A felszíni fémleletek előkerülése

A régészeti munkálatok kezdetét, a gépi humuszolást, illetve a feltárást folyamatos műszeres leletfelderítő vizsgálatok követték nyomon.[3] Első lépésként a nyomvonalba eső, mezőgazdasági művelés alatt álló terület vizsgálatára került sor. Itt több érme és más régészeti korú tárgy került elő. Ezt követően kezdődött meg a szántás során bolygatott talajrészek rétegenkénti eltávolítása. A gépi munkálatokkal 15–20 centiméterenként haladtunk lefelé, az így kialakított felszíneket folyamatosan vizsgáltuk. Az intenzívebb leletmennyiséget eredményező részeken további 5–10 centiméteres rétegek eltávolítására került sor. Ezek műszeres vizsgálata folyamatosan zajlott. A leletek előkerülési pozícióját kézi GPS készülékkel rögzítettük, ami alapján a feltárás során tapasztalható jelenségekkel pontosan összevethető volt a szóródásuk (4. kép).

A leletanyag összetétele

Az előkerült 230 db fémtárgy között több korszak emlékanyaga megtalálható. Jelentős részük kapcsolható a feltárás során megfigyelt régészeti időszakok valamelyikéhez, azonban néhány tárgy (szkíta hajkarika, avar övveretek) megfelelő korszakú, ismert lelőhelyei csak távolabbi területeken találhatóak meg.

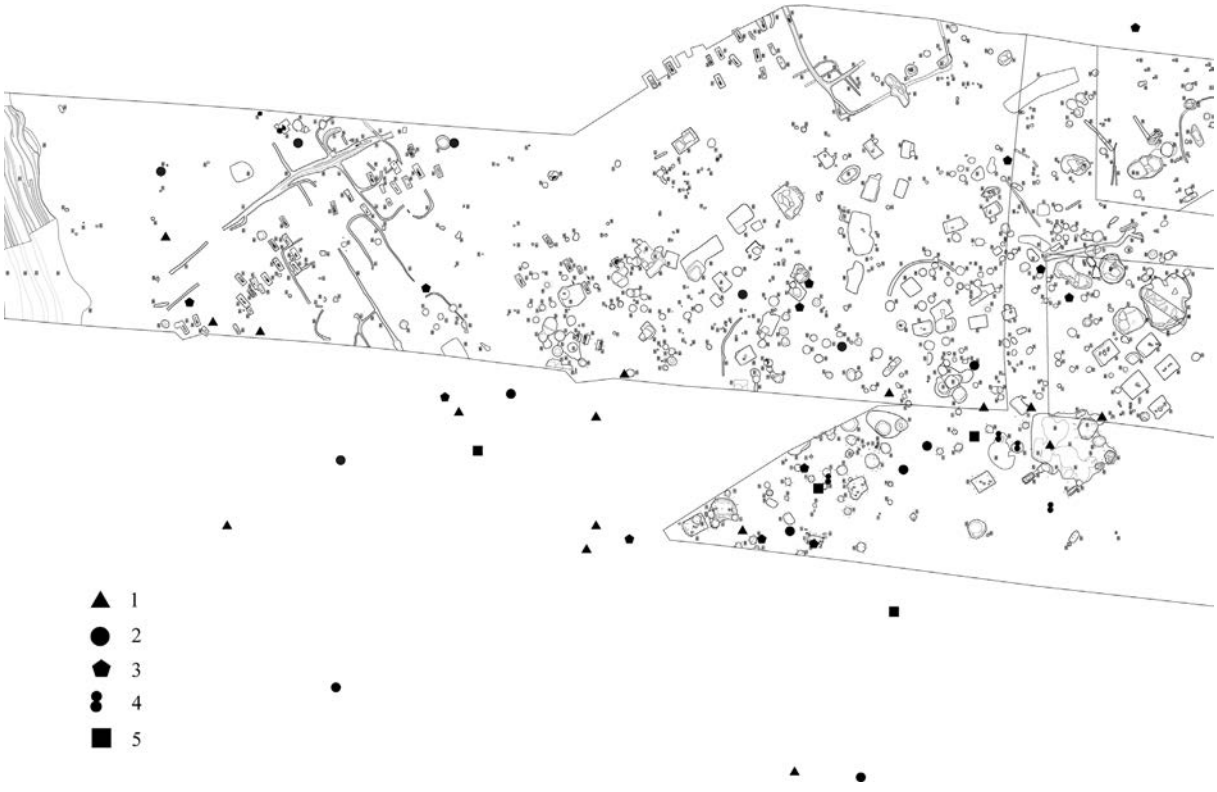
A legkorábbi fémleletek őskoriak. Közülük egy tokosbalta töredéke és egy szkíta spirális hajkarika érdemel említést. A legnagyobb anyagmennyiséget a római kor szolgáltatta. E mellett avar szíjvég, övveret, továbbá számos újkori és modern fémtárgy (puskagolyók, töltényhüvely, mezőgazdasági gépek alkatrészei stb.) is előkerült.

---

[1] A 9. és 10. lelőhelyen is előkerült egy három-három temetkezésből álló sírcsoport. Ezek a szarmata temetőrészletektől rítusukban (Ny–K-i és É–D-i tájolás, padmalyos sírok) és leletanyagukban (pl. kétsoros csontfésűk, torzított koponya) részben eltértek. Néhány temetkezést szuperpozíciójuk alapján az V. században, a település felhagyása után ástak meg.

[2] Az árok temetőhöz kapcsolását nem csak az elhelyezkedése, hanem a benne eltemetett három szarmata halott is megerősítette. A szokás a szarmata temetőknél hiányzik, eddig kevés kerítőárkos temető ismert. Mindössze Madaras–Halmok lelőhely esetében lehetett néhány részen megfigyelni (Kőhegyi–Vörös 2011. 235.).

[3] A lelőhely műszeres leletfelderítését Bacskai István végezte. Lelkes munkájáért ezúton is fogadja köszönetemet! A tárgyrajzokért Koncz Margitnak tartozom köszönettel.

4. kép
Óföldeák–Ürmös, ékszerek és viseleti elemek szóródása a lelőhelyen 1: fibula, 2: karperec, karika, 3: csüngő, 4: gyöngy, 5: csat

Fig. 4
Óföldeák–Ürmös: distribution of decorations and elements of costume at the site. 1: fibula, 2: bracelet, ring, 3: pendant, 4: bead, 5: buckle

A leletek legintenzívebb előfordulása a nyomvonalba eső szarmata település legsűrűbben fedett, központi részére koncentrálódott (2. kép). A közel 200 fémtárgyat végigtekintve néhány általános érvényű sajátosság állapítható meg. A legszembetűnőbb közös vonásuk a kicsi méret, töredékes állapot és a meglehetősen egysíkú nyersanyag összetétel. Mérettartományuk 0,5–7 cm között váltakozik, a legjellemzőbbek az 1–2 cm-es darabok. A tárgyak túlnyomó többsége töredékes vagy sérült. Zömük bronz, jelentősen kisebb mennyiségben találhatóak ólom- vagy ezüsttárgyak.

A fémtárgyak szóródása

A terepbejárás során megismert lelőhely kiterjedése a feltárt területnél jóval nagyobb. A műszeres leletfelderítés elsősorban a nyomvonalat érintette, de a vizsgálatot a lelőhely nagyobb, nyomvonalon kívüli területére kiterjesztettük mindaddig, amíg a felszíni leletek jelentkeztek. A római kori fémtárgyak 97%-a egy 220x180 méter nagyságú felületen szóródott (2. kép). A fémleletek intenzív jelenléte a településhez kapcsolódó kerámialeletek előfordulásával szinkronban volt. A nyomvonalba eső lelőhelyrészek középső és keleti szakaszán, ahol a felszínen kevesebb kerámia jelentkezett, a fémleletek száma is elenyésző volt. Bebizonyosodott, hogy a fölsőbb talajrétegekben a leletek azon a területen sűrűsödnek, ahol a humusztakaró teljes eltávolítása után a legtöbb objektum jelentkezett.

A tárgytípusok

A tárgytípusok több csoportba sorolhatóak (I. táblázat, 4. kép): az egyiket a használati tárgyak alkotják (1.), a másik az ékszerek és viseleti elemek körébe sorolható leletek (2.), míg a harmadik a fémfeldolgozáshoz kapcsolódnak (3.). A negyedik kategóriát a meghatározhatatlan funkciójú, valamint más korszakhoz tartozó darabok jelentik (4.).

I. táblázat: A lelettípusok főbb csoportjai

	tárgytípus	db
1.	érme	86
	tükör	2
	csipesz	2
	bronzedény, egyéb lemezek	11
2.	fibula	16
	övcsat, karika	14
	karperec	4
	éremcsüngő	9
	lunula	1
	baltacsüngő	3
	ólomcsüngő	5
	ólomgyöngy	5
	bronzgyöngy	1
	ólomveret	2
3.	olvadt, ólomrög	18
	olvadt, bronzrög	12
4.	egyéb bronztárgyak	30
	egyéb korszak fémleletei	11
	összesen	232

Az egyes kategóriák darabszáma eltérő (I. táblázat). A legnagyobb mennyiséget a használati eszközök képezik, melyhez például érmék, tükrök, csipesz vagy bronzedény töredékei tartoznak (IV. tábla). A mennyiségileg legnagyobb számú következő leletkör a viseleti elemek és ékszerek kategóriája: fibulák (I. tábla), övcsatok (III. tábla 1., 3–4.), karikák (III. tábla 9–16.), karperecek (III. tábla 5–8.), csüngők (II. tábla 1–8.) és fémgyöngyök (II. tábla 9–13.). A harmadik és egyben legszűkebb, de önálló és fontos elemként értékelhető kategória a fémfeldolgozás során keletkezett anyagok csoportja, melyhez olvadt bronz- és ólomrögök tartoznak (V. tábla 5–12.).

1. Használati tárgyak

Több mint 90 tárgy sorolható a csoportba, melynek túlnyomó részét az érmeanyag alkotja. A nagyszámú érme a felszíni műszeres vizsgálatok legizgalmasabb eredményét jelentette.

Érmék

Az Óföldeák–Ürmösön előkerült 107 érme közül 86 a településhez köthető szórvány, a további 21 a sírok melléklete (3. kép). A veretek II–IV. századiak (II. táblázat).[4]

II. táblázat: A településhez köthető érmék korszak szerinti megoszlása

II. század	11
III. század	5
IV. század	69
barbár utánzat	1
összesen	86

Az érmék sora II. századi denárokkal kezdődik, melyek a teljes anyag viszonylag kis részét alkotják. A 12 darab között Hadrianus, Antoninus Pius, Faustina senior, Marcus Aurelius és Commodus veretei találhatóak. Az érmeanyag egy másik kis csoportját alkotják a III. századi veretek, melyeket néhány Severus kori darab és egy Gallienus réz antoninianus képvisel. A legnagyobb mennyiségben – 69 darab – a IV. századi érmék szerepelnek (II. táblázat, 3. kép).

A IV. századi érmék közül a legtöbb meghatározható volt. A darabok nagy része (62 db) AE4, mindössze 1 db AE2 és 6 db AE3 sorolható más méretcsoporthoz. Jelentős részük Constantinus dinasztia kori, de Valentinianus 364–367 között Sisciaban vert 1 db pénze is előfordult (III. táblázat).

III. táblázat: Az előkerült érmék uralkodók szerinti összesítése

Hadrianus	1
Antoninus Pius	4
Faustina Senior	3
Marcus Aurelius	2
Commodus	1
Severus	4
Gallienus	1
I. Constantinus (Magnus)	1
Divus Constantinus Magnus	5
II. Constantius	14
Constans	8
II. Constantius? Constans	16
Helena	2
I. Valentinianus	1
Barbár	1
Ismeretlen IV. század	22

A verdék szerinti megoszlás a késői leleteknél Pannoniában is tapasztalható tendenciákkal ellentétes képet mutat. Míg a pannoniai érmek esetében a leggyakoribbak a sisciai és aquileai verdék pénzei, addig az óföldeákiak esetében más kép rajzolódott ki. A meghatározható darabok 73%-a

[4] Az érmék meghatározását dr. Torbágyi Melinda (Magyar Nemzeti Múzeum) végezte el. Munkáját köszönöm!

a thessalonicai, a constantinopolisi, a nicomediai, valamint közelebbről nem ismert keleti verdékből származott és csak 27%-ban fordultak elő a sisciai vagy aquileai verdék érméi.

A kisbronzok sorát tovább színesítette egy átfúrt, csüngőként használt szarmata érmeutánzat. Az előlapon valószínűleg egy portré lehetett, de erősen megkopott, csak néhány vonalrészlet vehető ki. Hátlapi érmeképét egy küllős kerék és egy félhold alkotta. Körirata kopott, a megmaradt karakterek „IIII" jelekből állnak. Analógiái alapján függesztőfüle lehetett, amely letörött; a további használathoz átfúrták. A típus legtöbb épségben megmaradt példányán az érme lapjával együtt kialakított függesztőfül található. Ahol a fül hiányzik, az érmét csaknem mindig átfúrták. Ez arra utal, hogy eredetileg nem pénznek készült, hanem csüngőnek (Gohl 1904. 10–19. ábra, Kerényi 1955. 19.). Gohl Ödön gyűjtése óta több lelőhelyen kerültek elő újabb példányok. A Szentes–Jaksor 2. sírjából előkerült 3 darab nyakláncon szerepelt (Csallány 1936. 74. 43. t. 14.), a mezőtúri (Vaday 1989. Taf. 2: 1–3) át volt fúrva.

Az óföldeáki érmék egy részét csüngőként használták. A II. századi ezüstök közül ötöt, a késői bronzok közül kettőt átfúrtak. A szokás az alföldi szarmatáknál gyakori (Kőhegyi–Vörös 2011. 128. t. 13., 130. t. 6–7.).

Az érmék magas számának megfelelően szóródásuk is a legszélesebb körű. Előfordultak a régészeti objektumokkal nem fedett nyugati nyomvonal szakaszon, valamint a feltárt terület keleti részén található utolsó objektum feletti humuszban is.

Az alföldi településekről korábban csak szórványosan előkerülő római érméket ismertünk. A Csongrád megyei szarmata lelőhelyekről több mint 300 veret származik, melyek közül mindössze 30 fordult elő településen, a többi temetkezések melléklete (Nagy 1982.). Az Óföldeákon tapasztalt magas érmeszám valószínűleg nem egyedi jelenségként értelmezhető, sokkal inkább a korábbi kutatások kevésbé kifinomult módszereivel magyarázható. Csongrád megyében a szarmata települések régészeti vonatkozású műszeres leletfelderítései 2008-tól indultak meg. Több alföldi településen elvégzett fémkeresős vizsgálat bebizonyította, hogy más lelőhelyeken is tapasztalható római érmék intenzívebb előfordulása (pl. Felsőpakony–Páskom – Zsoldos 2007.). Olyan is előfordult persze, ahol a nagy felület felmérése ellenére mindösszesen néhány veret került elő (pl. Kecskemét–Mercedes–Benz gyár, RL–05 lelőhely – Wilhelm 2009., RL–11 lelőhely – Fűköh–Sóskuti 2009.). A jelenség magyarázatához a lelőhelyek teljes körű feldolgozása szükséges, ami választ adhat a hasonló időszakokra keltezhető településeken tapasztalt eltérő érmemennyiség okára.

Az Óföldeákon tapasztalható nagy számú érme előfordulására több magyarázat adható:

1. A terepi munkálatok során felmerült annak lehetősége, hogy az érmék esetleg egy kincslelet szétszántott részei lehetnek. Ennek ellentmond, hogy szóródásuk nagy felületre lokalizálható, illetve, hogy a leleteknek nem volt egy központi, magasabb darabszámot szolgáltató „magja".

2. A másik lehetséges magyarázat felhasználásuk nyersanyagként. Mind a felszíni leletek között, mind a feltárás során előkerültek fémmegmunkálásra utaló tárgyak. Ennek tükrében a bronzérmék szolgálhattak nyersanyagul. E kézenfekvő magyarázatot gyengíti egyfelől, hogy az érmék közt nem csak bronz fordult elő, hanem ezüst is; másfelől az, hogy többségük AE4, azaz a forgalomban lévő érmék között a a legkisebbek. Nagyobb darabokból összesen egy AE2 és hat AE3 méretű darab volt az anyagban. Más lelőhely tapasztalata alapján a nyersanyagként hasznosítás nem elképzelhetetlen: a Tiszaföldvár–Téglagyáron előkerült bronzöntő műhely nyersanyagai között több darabolt érme is beolvasztásra várt (Vaday 1992. 9.). A nyersanyag felhalmozás ellen szól a leletek szóródása: viszonylag nagy kiterjedésű területen fordultak elő, nem egy feltételezhető műhelykörzet körül koncentrálódtak az érmek.

3. Egy további magyarázat lehet, hogy fizetőeszközként folyamatos használatban voltak a pénzek. Ezt igazolni látszik a leletek területi megoszlása, illetve, hogy a veretek jelentős része szűk

időhatárok közé keltezhető. Az érmék 80%-a IV. századi kisbronz, néhány III. századi verettől eltekintve a többi darab II. századi, jó minőségű ezüst. A szarmata lelőhelyeken előforduló érmék jelentős részének csak egy terminus post quem keltező érték tulajdonítható, pontosabb kormeghatározásra csak kevés esetben alkalmasak. Kiváltképpen igaz ez a II. századi, jó minőségű ezüstökre, melyek a IV–V. századi szarmata leletegyüttesek általános tárgyai között említhetők (Kőhegyi 1972. 104., Kőhegyi 1974. 114., Vörös 1982. 160.). A IV. században ismételten felélénkülő szarmata-római kapcsolatoknak nem csak történeti alapja ismert, hanem a régészeti leletanyagok is igazolnak egy késői, viszonylag intenzív kontaktust. A IV. században az Alföldön a III. századhoz képest megélénkült az éremforgalom. Ezt korábban főként a Duna–Tisza közén és a Csörsz árok szomszédságában tapasztalták (Fülöp 1976. 259.). A most tárgyalt lelőhely kapcsán látható, hogy ez a folyamat a Tiszántúlon is nyomon követhető.

Az érmék nagyszámú előfordulására adható magyarázatok mindegyikével kapcsolatban hozhatunk érveket és ellenérveket egyaránt. A kérdések eldöntéséhez további, az óföldeákihoz hasonló korú és szerkezetű/funkciójú településeken elvégzett műszeres felderítések szolgálhatnak olyan információkkal, amelyek közelebb vihetnek a leletegyüttes pontos értelmezéséhez.

Pipereeszközök, edények

A használati tárgyak csoportjához sorolható két tükörtöredék (IV. tábla 11., 13.) és egy különleges formai felépítésű csipesz (IV. tábla 12.). A tükrök sima, díszítetlen, egyik oldalon enyhén domború, 6–8 cm átmérőjű példányok. A női piperekészletek általános leletei a szarmata temetkezésekben (Istvánovits–Kulcsár 1993. 11–12.), településekről azonban korábban ismeretlenek voltak. Az elmúlt évek nagyberuházásaihoz kapcsolódó mentőfeltárásokon végzett műszeres leletfelderítésnek köszönhetően több lelőhelyről kerültek elő kisebb-nagyobb töredékeik, így Makó–Innenső Jángorról (Sóskuti s.a.), valamint egy tiszaburai szarmata településről (Füzesi–Sebők 2009.). A csipeszek is főként temetkezésekből voltak ismeretesek, de napjainkra több késő szarmata település emlékanyagaként napvilágra kerültek (Fűköh–Sóskuti 2009.).

Az eszközleletek közé sorolható néhány bronzedény darabja és több szabálytalan, alaktalan, töredékes és torzult bronzlemez töredéke (IV. tábla 1–9.). Széles szájnyílású bronzedényhez tartozik egy megvastagodó, öntött perem (IV. tábla 10.),[5] valamint említhetek egy korsót (V. tábla 4.), melynek a fülén látható elváltozások alapján elkezdték a beolvasztását. Két szegecsekkel átütött lemeztöredék valószínűleg faedény peremét díszítette (IV. tábla 2., 7.).

2. Ékszerek, viseleti elemek

A műszeres felderítés során előkerült ékszerek és viseleti elemek a második legnagyobb darabszámú leletcsoportot képezik. Ide sorolhatóak a fibulák, csüngők, gyöngyök, karperecek, karikák és övcsatok (I–III. tábla). A használati tárgyakhoz hasonlóan itt is elmondható, hogy a leletek túlnyomórészt hiányosak, töredékesek és másodlagosan deformálódtak. Anyaguk változatos, főként bronz, de megtalálhatóak a kisebb ezüstök és a nem túlzottan gyakori ólomból készült tárgyak is. A feltárt területen – az érmékkel ellentétben – kizárólag a lelőhely központjában fordultak elő, szóródásukban különösebb szabályszerűség nem állapítható meg (4. kép).

[5] Ugyanazon edény másik peremtöredéke az egyik gödör betöltéséből került elő.

Fibula

A leletcsoportba összesen 16 fibulatöredék tartozik, melyek mintegy harmada római vagy római formából eredeztethető (3 erős profilú és 2 emailos), a többi szarmata (egy- és kéttagú alá- és oldalt hajlított lábú) gyártmány.

Az emailos darabok az ívfibulákhoz, azon belül eltérő alcsoportokhoz sorolhatóak (Patek 1942. 45–50.). Az egyik egy szinte teljesen épségben megmaradt (csak tűje hiányzik), egyenlő karú fibula (I. tábla 1.), melyhez a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében található egyik ismeretlen magyarországi lelőhelyről származó darab áll közel (Kovrig 1937. 15. tábla 158.). Kengyelét téglalap alakú, áttört felületű lemez képezte, melynek felső ívszakaszán téglalap alakú mezőt képeztek ki az emailbetétnek. A zománcnak kialakított rekesz és a kengyel szélét hullámvonallal díszítették. Ez a hasonló fibulatípusokon rendszeresen fellelhető díszítő- vagy tértagoló elem (pl. Böhme 1972. Taf. 2: 28, Taf. 5: 319, 324–329, Taf. 24: 942, 945–946). A kengyel két vége áttört, négyes mezőkre osztott. A fibula két vége szimmetrikusan elhelyezkedő, stilizált állatfejekben végződött, a szemnek kialakított üregekbe eredetileg sárga vagy sárgásbarna üvegbetétet helyeztek. Tűjének rögzítésére ún. szorítópofa szolgált, a tűtartó viszonylag alacsony, rövid lemez, felületét egy kerek lyukkal ütötték át. A tűtartó ilyen jellegű tagolása hasonló daraboknál általánosan megfigyelhető (Kovrig 1937. 15. tábla 158., Sellye 1939. 10. tábla 23b., Peškař 1972. Taf. 19: 1). Az emailos fibulák csoportjában ez az egyik legkorábbi típus, a Rajna-vidéki katonai táborok anyagában gyakori, az onnan ismert példányok emailbetéteire általánosan jellemző, hogy csak egy színt alkalmaztak (Sellye 1939. 7.). A darab egyedülálló, az Alföld szarmata lelőhelyein analógia nélküli.

A másik óföldeáki lemezes kengyelű emailos fibula (I. tábla 3.) másik alcsoporthoz sorolható. Tűszerkezete hüvelycsuklós kialakítású, a kengyele háromszög alakú lemez, melynek felületét három sorra tagolható, farkasfogszerűen egymás mellé elhelyezett háromszög alakú rekeszek tagolják, belsejükben sárga és vörös emailbetéttel. A kengyel és a rugószerkezet találkozásánál egy enyhe bordás tagolást alakítottak ki. A háromszög kengyelű fibulák további csoportokra oszthatóak (Patek 1942. 46.), de az óföldeákit a láb hiánya miatt nem tudjuk besorolni. Annyi bizonyos, hogy nem az állatfejekben végződő altípushoz tartozott. A háromszög kengyelű darabok a Rajna-vidékről és Germániából ismertek, az óföldeáki példány minden bizonnyal valamelyik Rajna-vidéki manufaktúra terméke lehetett (Patek 1942. 46.).

Az egyenlő karú, állatfejes fibulatípus az alföldi anyag alapján kidolgozott rendszerben nem szerepel (Vaday 2003. 315–421.). Az állatfej megtalálható az I/3/2. és I/3/3. típusnál, az óföldeáki a teljessége miatt egy új csoportot képvisel. A háromszöges kengyelű darab szintén egy újabb alcsoportot jelent, hasonló elemek az I. főcsoporthoz tartozó típusoknál láthatóak, de ezzel sem teljes a formai megegyezés (Vaday 2003. Fig. 2). A főtípus előfordulása az alföldi szarmata lelőhelyeken viszonylag ritkább, a hozzá hasonló, íves emailbetétes fibulák összesen hat lelőhelyről voltak ismertek (Vaday 2003. Fig. 2). A Körös–Maros közéről a típusból korábban egyetlen darab sem volt adatolt, az ismert hat lelőhely a Duna–Tisza-közén és a Tisza mentén helyezkedett el (Vaday 2003. Fig. 2). A fibula előfordulásának jelentősége abban áll, hogy a Tiszántúl szarmata benépesítése után ezek a ritka darabok a legkorábbi leletkörökhöz kapcsolhatóak. Az elmúlt években az óföldeáki lelőhely környékén végzett feltárások során a közelben fekvő Jángor nevű makói határrészből további hasonló formai jegyeket viselő darab került elő (Sóskuti s.a.).

A három erős profilú fibulatöredék közül kettőnél a láb és a kengyel egy részlete (I. tábla 2., 4.), a harmadik példánynál a fej és a rugószerkezetet tartó húrhorog maradt meg egy rövid, deformálódott rugóhoz tartozó bronzhuzallal (I. tábla 6.). A darabok Kovrig Ilona 8. tipológiai csoportján belüli altípusokhoz tartoznak (Kovrig 1937. 116–119.). Két példány esetében – ahol a tűtartók részben megmaradtak – lehetséges közelebbi adatokat megállapítani a formáról és időrendről. Az egyik

az általánosan elterjedt háromszöges szerkezetű, a másik keskeny, hosszú tűtartójú példány lehetett. A Szolnok megyei leletek alapján a magasabb tűtartós változat a gyakoribb az alföldi anyagban (Vaday 1989. 77.). A harmadik fibula besorolása töredékessége miatt nehézkes: formája, keresztmetszete és a húrhorog alapján feltételezhető, hogy szintén erős profilú volt.

A szarmata lelőhelyeken előforduló erős profilú fibulák származása sokszor bizonytalan, ugyanis ezeket nem csak a római tartományokban készítették, hanem – a provinciális termékeket mintául felhasználva – szarmata mesterek is másolták. Jól példázza ezt a Tiszaföldvár–Téglagyár lelőhelyen feltárt ötvösműhelyben talált néhány öntőforma (Vaday 1992. 9–10., Vaday 2005. 17. kép 1.). A fibulamásolatok alföldi előfordulása nem csak technikatörténeti szempontból érdekes, hanem az egyes tárgytípusok keltezésének módszertanával kapcsolatos fontos kérdéseket is fölvet.

A tiszaföldvári településen előkerült ötvösműhely a II. századra keltezhető (Vaday 2005. 160.). A római minták ott tapasztalt másolása felveti annak lehetőségét, hogy a későbbi évszázadokban gyárthattak korábbi periódusra keltezhető darabokat is. Ezek esetében a provinciális területeken használatos időrendi besorolás nem alkalmazható.

Az Óföldeákon előkerült többi fibula formai és technológiai jegyei alapján minden bizonnyal barbaricumi termék. Forma alapján két főcsoporthoz sorolhatóak: az egytagú és kéttagú fibulák körébe. Valamennyi bronzból készült.

Több esetben csak a rugó és a tű egy-egy töredéke maradt meg (I. tábla 5., 7., 10.), ezeknek formai besorolása lehetetlen. A három tűtöredék közül egyről megállapítható, hogy egytagú példányhoz tartozott (I. tábla 5.). A többi töredékes vagy sérült fibula közül kettő tartozik az egytagúakhoz. Az egyik egy kerek átmetszetű huzalból készített, aláhajlított lábú példány, a kengyele és részben a lába maradt meg, a tűszerkezete és a tűtartója letörött (I. tábla 9.). A tűtartó valószínűleg a kengyel tövére volt visszatekercselve, melynek hangsúlyozására egy bronzgyűrűt is helyeztek rá. A másik feltételezhetően egytagú példányra egy kicsi, ívelt keresztmetszetű bronztöredék – a fibula tűtartója – utal.

A többi fibula kéttagú. Négy biztosan a spirálkaros, gombos fejű vagy más néven oldalt hajlított lábú darabok körébe tartozik (I. tábla 8., 11–13.). Egy darabról nem dönthető el töredékessége miatt (kengyele és a rugót tartó húrhorga maradt meg), hogy számszeríj vagy spirálkaros példány-e (I. tábla 10.). A félgömbös keresztmetszetű kengyel végét a fibulatesttel egybeöntött, tagolt gomb díszítette. Hasonló öntött példányok a Szolnok megyei anyagban a számszeríj és a spirálkaros csoportban is megtalálhatóak (Vaday 1989. Abb. 10–14., Abb. 17: 1–4.).

Egy kéttagú fibula kiegyenesített, lapos, szögletes keresztmetszetű, vésett díszű kengyele és a rugót tartó horga (I. tábla 7.) esetében a törésfelületen megfigyelhető nyomok a tárgy – talán fogóval végzett – darabolására utalnak. Alighanem újraolvasztáshoz előkészített nyersanyag lehetett.

A többi kéttagú fibula kisebb formai jegyeket leszámítva azonos szerkezeti felépítésekkel rendelkezik (I. tábla 8., 11–13.). A lapos lemezből kialakított testet a kengyelen és a lábon is élsíkokkal tagolták, mellyel azok keresztmetszete háromszöges vagy trapéz alakú lett. A kengyel és láb találkozását egy esetben díszítették fazettálással. A rugótartót a test laposra kalapált lemezének oldalra hajlításával alakították ki. Mind a négy darabnál a rugót tartó stift végére különálló gombokat applikáltak. Időrendi besorolásuk viszonylag szélesebb intervallumra tehető a III–V. század közé (Vaday 1989. 87–90.). A településobjektumokban és temetkezésekben egyaránt előfordultak hasonló darabok, tehát ezek a fibulák a település használatához kapcsolható, szórvány tárgyakként értelmezhetőek. Ezt bizonyítja a töredékes és erősen deformálódott példányok jelenléte.

Csüngő, gyöngy

A 18 csüngő változatos formai képet mutat, a korszakban általánosan megszokott félhold, balta- és érmecsüngők egyaránt előfordulnak. A tárgyak elkészítéséhez bronz, ezüst és ólom nyersanyagot használtak fel. A lelőhelyen belüli szóródásuk – a fibulákhoz vagy használati tárgyakhoz hasonlóan – a település központi részére lokalizálható (4. kép).

Az egyetlen ezüstből készült darab egy félhold alakú vékony lemezcsüngő töredéke (II. tábla 1.). Elkeskenyedő szárait enyhén visszahajlították. A középső, kiszélesedő részén egy kisméretű, valószínűleg háromszöges tag állt ki. Hasonló csüngők főként temetkezésekből ismertek (Nagy 2005. 9. kép 4–5., 17.), településeken ritkán fordult elő, de nem ismeretlen. Egy félhold alakú csüngő származik Hódmezővásárhely, Solt–Paléról (Párducz 1935. 35. tábla 9.) vagy a Felgyő–Kettőshalmi-dűlőben feltárt településrészletről.[6]

A település szórványleletei közé tartozik három, azonos formájú bronz, balta alakú csüngő (II. tábla 2–4.). A hozzávetőlegesen háromszöges felépítésű alapforma jellegzetessége, hogy a felfüggesztésére szolgáló furata alatt az élét mindkét oldalra kiálló szárnyakkal tagolták. Kettő épségben maradt meg, egy harmadik erősen korrodálódott, függesztőfüle, valamint az oldalsó tagok töredékesek. A jellegzetes forma analógiái kevés lelőhelyről ismertek. Szinte pontosan megegyező párhuzamai az Óföldeák közelében elhelyezkedő lelőhelyekről származnak. Például a Hódmezővásárhely, Erzsébet–Újtelepen feltárt, késői temetőrészlet egyik sírjából került elő (Nagy 1984. 12. ábra 7.), egy másik darab – a tanulmányban szereplő lelőhelytől 1,5 km távolságra elhelyezkedő – Makó–Innenső–Jángor határrészben található szarmata településhez köthető felszíni szórványlelet (Sóskuti s.a.). Az Alföld szarmata lelőhelyeit vizsgáló gyűjtésben csak ez az egyetlen közölt darab szerepel a jellegzetes kialakítású formai típusból (Gulyás 2002.). Ilyen szűk térségben tapasztalható koncentrált jelenléte feltehetően regionális sajátosságként értékelhető.

Az éremcsüngők (14 db) közé sorolhatóak a már fentebb említett átfúrt vagy fülezett római érmékből gyártott függőkön és a szarmata érmeutánzaton kívül az ólomból készült, függesztőfüles, kerek medálok. Az érmék között II. századi ezüstök és IV. századi bronzok fordultak elő, a többi kerek szarmata csüngő – a bronz szarmata érmeutánzaton kívül – valamennyi esetben ólomból készült (4 db). Az ólom felhasználása a korszakban ritka, de nem egyedülálló. Tápé–Malajdok B temető 4. sírjában szerepelt egy ólomtárgy, melyet a publikáció ismeretlen rendeltetésű tárgynak határozott meg, a leltári leírása alapján csüngő (Párducz–Korek 1946. 297. 53. tábla 7.).[7]

A lelőhelyen előkerült medálok – felületi sérülésüket és deformálódásukat leszámítva – épségben maradtak meg. Kettő egymáshoz hasonlatos (II. tábla 6., 8.), másik kettő egyedi (II. tábla 5., 7.). A hasonló példányok felépítésében az előlapon látható koncentrikus körök, valamint a közepükből enyhén kiemelkedő gombok játszanak fontos szerepet (II. tábla 6., 8.). Az egyik hátlapja teljesen sima, a másiknak a közepén egy – az előlapon is megtalálható – gomb található. Mindkét lelet függesztőfüle eldeformálódott, az egyiken azonban látható, hogy felülete eredetileg bordázott volt (II. tábla 5.). Az egyedi formát képviselő csüngők egyike egy kisebb méretű darab, átmérője alig nagyobb fél cm-nél. Peremét elnagyolt gyöngysor-imitáció keretezi, közepéből hegyesedő, aszimmetrikus síkokkal tagolt gomb emelkedik ki. Hátsó felülete sima (II. tábla 7.). A másik darab peremét, mindkét oldalát és függesztőfülét díszítették (II. tábla 5.). A kerek lap külső vonalát és a felületét két koncentrikus gyöngysor-imitációval keretezték. Az így hangsúlyozott mezők felületét az előlapon és hátlapon is különböző mintával díszítették. Az egyik oldalon egy négy szirom álló, középső részen karikával egymáshoz kapcsolódó rozettát, míg a másik felén egy karikákkal tagolt

[6] A darab közöletlen, a szegedi Móra Ferenc Múzeum gyűjteményében található a 2007.8.34790. leltári szám alatt.

[7] Móra Ferenc Múzeum, leltári szám: 53.222.1.

sarkú négyzetet alakítottak ki. Függesztőfüle bordás tagolású. A rozetta az alföldi szarmata leletanyagban ritka, de nem egyedülálló. Madaras–Halmok lelőhelyen a 658. sírban töredékesen megmaradt ezüstlemezen hasonló rozetta részlete látható (Kőhegyi–Vörös 2011. 129. tábla 4., 6.). Legközelebbi analógiaként a szarmata érmeutánzatok egyik típusa említhető (Gohl 1904. 17–20. ábra). Ezeknél a rozettához kiegészítő mintaként rendszerint kereszt, félhold és pontsorok kapcsolódnak. A csüngő másik felületén található négyzethez pontos formai párhuzam nem ismert, talán a már fentebb említett madarasi 658. sír másik töredékesen megmaradt ezüstlemezén kivehető minták említhetőek meg (Kőhegyi–Vörös 2011. 129. tábla 4., 6.).

Az óföldeáki fémek között a viseleti elemek különleges csoportját alkotja hat fémgyöngy (II. tábla 9–13.). Míg az üveg- és féldrágakő gyöngy az egyik legjellemzőbb lelettípus a szarmatáknál, a fémgyöngyök meglehetősen ritkák. A hat óföldeáki közül egy bronzból, a többi – a lelőhelyen előszeretettel használt – ólomból készült. Méretük 0,5–2 cm közötti tartományokban váltakozott, formára az általános gömbös, kettőskúpos (II. tábla 10–11.), sokszögletű (II. tábla 13.), korong alakú (II. tábla 9.) mellett egy orsó forma (II. tábla 12.) is előfordult. A korábbi ismertté vált szarmata fémgyöngyök főként aranyból, ezüstből vagy bronzból készültek (Vaday 1989. 106.). Elég ezekhez említenem a korai aranyleletes horizonthoz kapcsolható darabokat (Kőhegyi 1984. 336.) vagy a késői temetőkben szórványosan előforduló ezüst- vagy bronzpéldányokat (Fodor 1997. Kat. 16/28). Maga az ólom nyersanyag sem egyedülálló: Madaras–Halmok 60. sírjából említhető egy fülbevaló kettőskónikus csüngős tagja (Kőhegyi–Vörös 2011. 15. tábla 3.).

Csat, karika, veret

Az övszerelékek között több csatkarika, csatpecek, szíjbújtató és övveret fordul elő (III. tábla 1–4., 11., 14–16.). A csatoknál megtalálhatóak az egyszerű, zárt karikák, valamint az összetettebb szerkezetű példányok. E tárgyak a többi viseleti elemhez és ékszerhez hasonlóan a település központjában szóródtak el (4. kép).

A karikák közül a nagyobbak (III. tábla 11., 14–16.) minden bizonnyal textilöv összeerősítésére szolgálhattak: párhuzamaik a szarmata női temetkezések általános darabjai (Vörös 1981. 10. kép 3., 6–7.). A kisebbek minden bizonnyal nyakékek rögzítését szolgálták (III. tábla 9–10., 12–13.) a Szentes–Sárgaparton feltárt 40. sírban (Párducz 1950. 12. 26. tábla 1.) találthoz hasonlóan.

A csatok közül kiemelkedő egy lapos bronzkarika, mely a tövénél egymással szembenéző állatfejekben (oroszlán) végződött (III. tábla 3.). A darab töredékes, eredetileg mind a két oldalon volt egy-egy stilizált fej, de csak egy maradt meg. A csatkarikák állatfejes díszítése a IV. századi római öveknél fordul elő. A katonai övek vagy övszerelékek előfordulása nem egyedülálló jelenség a szarmata barbaricumban (Istvánovits–Kulcsár 1994. 405–416., Vaday–Domboróczky 2001. 77–81.). A hasonló leletek száma alacsony, felhasználásuk sokszor másodlagos. Az óföldeáki csatkarika szórványként került elő, használatáról közelebbit nem tudunk. A lelőhelyen a IV. századi katonai szerelékek közül ez a darab nem egyedülálló, a 151. férfisírból egy bronz csatfibula került elő. Az állatfejes csathoz említhető analógia más lelőhelyről: hasonló, de más altípushoz sorolható példány Csongrád–Berzsenyi utca 2. sírjából (Párducz 1963. Taf. 1: 1, Taf. 3: 7), valamint Szihalom–Pamlényi tábla 18. sírból (Várady 1997. 118. Kat. 16/17).

A leletek között megtalálható egy tagolt bronz csatpecek, valamint egy ovális, enyhén megvastagodó csatkarika. Mindkettő jó analógiái említhetők Tápé–Malajdok A temetőből (Párducz–Korek 1946. 52. tábla 42., 56. tábla 15., 57. tábla 9.), valamint Sándorfalva–Eperjesről (Vörös 1982. 1. tábla 3.).

Három különböző méretű és formájú töredékes veret eredetileg valószínűleg övhöz tartozott (V. tábla 1–3.). Mindegyik ólomból készült, a felerősítő szegecsekből egy-egy csonk maradt

csak meg. Mindhárom darabon láthatók a felerősítésre utaló jegyek: kettő esetében egy-egy rövid, töredezett szegecs (V. tábla1., 3.), a harmadiknál egy bronzhuzal (V. tábla 2.). A szegecses darabok közül az egyik rombusz, a másik négyzet alakú. Az utóbbi széle erősen töredezett, felülete repedezett, előlapján néhány vésett vonal figyelhető meg. A harmadik darab erősen töredékes, alakja meghatározhatatlan. Külső felületén virágszirmos vagy rozettás díszítés látható, míg hátoldalán egy rövid, töredékes bronzhuzal fut keresztbe. A bronzhuzalt a veret belsejében két ólomlap közé ágyazták, és az eredetileg minden bizonnyal íves végződésével rögzítették az övhöz. A töredékes tárgy értelmezéséhez a Sándorfalva–eperjesi 1. sír hasonló felépítésű darabjai nyújtanak támpontot (Vörös 1982. 136. 2. tábla 2). Ezeknél ugyancsak két ólomlapka közé ágyaztak egy bronzhuzalt. A verettípus további párhuzamai az óföldeáki 9. és 10. lelőhelyen feltárt sírcsoportok egy-egy rablott temetkezéséből kerültek elő. A hasonló anyagból és technikával készített darabok felületét vékony, vésett díszű ezüstlemezzel vonták be; formájuk a késő római propeller veretekre emlékeztet, a készítés technikája azonban a fentebb említett példányokhoz köti őket.

3. A fémfeldolgozás emlékei

A leletanyagban legkevesebb darabszámmal a fémmegmunkáláshoz köthető tárgyak szerepelnek: összesen 12 bronz és 18 szabálytalan, amorf, eltérő méretű ólomrög sorolható ebbe a kategóriába (V. tábla 5–12.).

A bronzolvadékok között található két olyan darab, amelyeknél a beolvasztásra szánt tárgy eredeti alakja részben azonosítható. Ilyen a már fentebb említett edényfül (V. tábla 4.), valamint egy bronzlánc részlete (V. tábla 7.). Az utóbbiból csak néhány torzult szem maradt meg az amorfra összeolvadt rög egyik részén.

Az előkerült szabálytalan ólomolvadékok (V. tábla 6.) egy része – amint azt a fentebbiekben bemutatott tárgyakból látható – minden bizonnyal a szarmata településhez köthető. Azonban a fém könnyű megmunkálhatóságának köszönhetően más korszakokban is fontos alapanyag lehetett, amint azt a lelőhelyen talált újkori puskagolyók is jól példázzák.

Az ólom nyersanyag az alföldi szarmata lelőhelyekre minden bizonnyal a római tartományokból kerülhetett, kész tárgyak formájában. Ilyen provinciális eredetű késztermékként említhető például egy Kompolt–Kistéri-tanyán talált tükörkeret (Vaday 1997. 95. Kat. 13/18). A fém megmunkálása alacsony olvadási hőfoka és könnyű alakíthatósága miatt különösebb technikai ismeretet nem igényelt. Ennek ellenére szarmata lelőhelyen csak néhány esetben tűnik fel, alacsony példányszámmal.

Az eddig ismert példák közül az óföldeáki lelőhely kiemelkedőnek számít. Az ólomtárgyakat Tápé–Malajdokról, Sándorfalva–Eperjesről, Madaras–Halmokról vagy Kompolt–Kistéri-tanyáról már említettem, mellettük további lelőhelyek is felsorolhatóak, így Csongrád–Berzsenyi utca 4. sír, ahol a pajzsdudor belső oldalába helyeztek ólmot, minden bizonnyal nehezék gyanánt (Párducz 1963. 20. Abb. 5., 1.). Említhetők még további Csongrád megyei lelőhelyek, például Felgyő–Kossuth utca (Ormándy 1996. 33.), Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő (Mészáros–Sóskuti 2005.) vagy Szeged–Kundomb.[8] A felgyői sír három dudoros gyűrűt tartalmazott (Ormándy 1996, 33; 3. kép 4). A daruhalmi 191. sírban a bolygatott vázrészek között három amorf, fehérre korrodálódott fémdarab volt, melyeknek egyik oldalára bronzlemezt helyeztek.[9] A kundombi 260. sírban eltemetett nő

[8] Móra Ferenc Múzeum, Régészeti Adattár: 1140–86/92–93. Az avar sírok között elhelyezkedő temetkezés újraértelmezését Pintye Gábor végezte el (Pintye 2011.).

[9] Móra Ferenc Múzeum, leltári szám: 2007.4.2349.

koponyájának közeléből került elő egy szabálytalan ólomdarab. Az ólomtárgyakat tartalmazó temetők sora tovább sorolható, de az eddig említett példákból is jól látszik, hogy az anyag felhasználása ismert a korszakban, csak nem széles körű. A késői időszakra sorolható lelőhelyeken gyakrabban előfordul.

A felszínen előkerült olvadt fémrögökön kívül a feltárás során talált leletek között is több tárgy a fémmegmunkálás emlékét őrzi. Több településobjektumból ismert fémsalak (például a 291. objektum), a fémek olvasztására szolgáló tégelyek (204. objektum) és fúvókanyílással ellátott, agyag kohó-mellfalazatok (291. objektum). A 164. sírban az elhunyt lábához helyezve a fémek megmunkálásához használt eszközök kerültek elő: két fogó, egy kalapács és egy karikára felfűzött kicsi poncolótűkből és vésőkből álló szerszámkészlet.

Összefoglalás

A lelőhelyen rendkívül nagyszámú császárkori fémlelet került elő. Előfordulásuk köszönhető egyrészt a szisztematikusan elvégzett műszeres leletfelderítő munkának, másrészt feltételezhetően a település kiemelkedő szerepének.

A 230 lelet több korszakhoz (bronz-, vas-, császár-, népvándorlás és újkor) sorolható, legnagyobb számban a császárkori darabok szerepelnek. Közös jellemzőjük a kicsi méret és sérült, töredékes állapotuk. A meghatározható tárgyak felhasználásuk alapján több csoportba sorolhatóak. Az első kategóriába a használati eszközök tartoznak. Ezek legnagyobb részét az érmék alkotják, melyek mellett megtalálhatóak a bronzedények töredékei, valamint a női pipereeszközök közé sorolható tárgyak. A második csoportba tartoznak az ékszerek és viseleti elemek. Közöttük legmagasabb számban a fibulák és karikaékszerek fordulnak elő, mellettük az övekhez tartozó szerelékek és csüngők is megtalálhatóak. A harmadik csoportot azok a tárgyak képezik, melyek a fémmegmunkálással hozhatóak kapcsolatba. Egy negyedik csoportot a nem meghatározható fémtöredékek és a más korszakhoz sorolható leletek alkotják.

A leletek szóródása a beruházással érintett lelőhelyrész teljes hosszában megfigyelhető volt. Előfordulásuk intenzitása változatos képet mutatott. A lelőhely középső és nyugati felén koncentrált jelenlétet tapasztaltunk. A feltárás igazolta, hogy itt helyezkedett el a település épületekkel, műhelyekkel jellemezhető központi magja. A megfigyelések alapján valószínűsíthető, hogy a tárgyak a település használata során szóródtak el.

Az előkerült fémleletek jól példázzák, hogy – a korábbi évtizedek munkálatai során tapasztalt, főként kerámialeleteket eredményező feltárások mellett – más tárgyi emlékek is magas számban előfordulnak császárkori településeken. Ezek felderítésére napjainkban széles körű technikai eszköztár felvonultatható. A műszeres leletfelderítő munkálatok során előkerülő tárgyak a módszertani kérdéseken kívül számos kronológiai, gazdaság- és társadalomtörténeti kérdés megválaszolásához szolgáltathatnak újabb információkat.

Irodalom

Balogh 2009.

Balogh Csilla: Óföldeák, Gencs-hát. *RKM* 2009. (2010) 299–300.

Balogh–Gulyás–Sóskuti 2009.

Balogh Csilla – Gulyás Gyöngyi – Sóskuti Kornél: Bronzkori, vaskori és késő szarmata települések Óföldeák–Ürmösön. In: Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autóút és a Makót elkerülő út nyomvonalán. Szerk. Balogh Csilla. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2009. 20–21.

Böhme 1972.

Astrid Böhme: Die Fibeln der Kastelle Saalburg und Zugmantel. *Saalburg Jahrbuch* 29. 1972. 5–112.

Csallány 1936.

Csallány Gábor: Újabb jazig temetők Szentes határában. [Jazygen-Gräberfelder bei Szentes.] *Dolg* 12. 1936. 71–89.

Fodor 1997.

Fodor László: Szihalom–Budaszög. Késő szarmata–kora népvándorláskori temető a 4–5. századból. / Szihalom–Budaszög. Late sarmatian and early migration period cemetery from the A.D. 4th–5th century. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 120–123.

Fűköh–Sóskuti 2009.

Fűköh Dániel – Sóskuti Kornél: Kecskemét–Mercedes–Benz gyár, RL–05 lelőhely *RKM* 2009. (2010) 238.

Fülöp 1976.

Fülöp Gyula: Újabb tanulmányok a római érmék szarmata kori forgalmáról a mai Magyar Alföldön. [A new paper on the circulation of Roman coins during Sarmatian times on the contemporary Hungarian Plain.] *ArchÉrt* 103. 1976. 253–262.

Füzesi–Sebők 2009.

Füzesi András – Sebők Katalin: Tiszabura, Ledence. *RKM* 2009. (2010) 367–368.

Gohl 1904.

Gohl Ödön: Szarmata érmek a római császárság korából. *NumKözl* 3. 1904. 77–87.

Gulyás 2002.

Gulyás Gyöngyi: A balta és vödör alakú csüngők elterjedése a szarmata Barbaricum területén. Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, Szeged 2002. Kézirat.

Gulyás 2008.

Gulyás Gyöngyi: Óföldeák, Ürmös II. *RKM* 2008. (2009) 247–248.

Gulyás 2009.

Gulyás Gyöngyi: Szarmata temetők Óföldeák–Ürmös II. lelőhelyen. In: Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autóút és a Makót elkerülő út nyomvonalán. Szerk. Balogh Csilla. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2009. 24–25.

Istvánovits–Kulcsár 1993.

Istvánovits Eszter – Kulcsár Valéria: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében. [Die Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken. Зеркала варварских народов Карпатского бассейна в римское время и раннюю эпоху переселения народов.] *HOMÉ* 30–31/2. 1993. 9–58.

Istvánovits–Kulcsár 1994.
Eszter Istvánovits – Valéria Kulcsár: Roman and Germanic elements in the armament of the barrowgraves of the 2nd–3rd centuries A.D. in the Great Hungarian Plain. In: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten. Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 20. bis 24. Februar 1994. Hrsg. Claus von Carnap-Bornheim. Veröffentlichungen des Vorgeschichtlichen Seminars Marburg 8. Lublin–Marburg 1994. 405–416.

Kerényi 1955.
Kerényi András: Magyarországi szarmata pénzek. *NumKözl* 54–55. 1955–1956. (1956) 14–20.

Kovrig 1937.
Kovrig Ilona: A császárkori fibulák fő formái Pannoniában. / Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien. DissPann Ser. II. Nr. 4. Budapest 1937.

Kőhegyi 1972.
Kőhegyi Mihály: Római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa–Csongrád közötti útvonalon. [Römische Münzumlaufund Handel der Strecke zwischen Intercisa und Csongrád.] *Cumania* 1. 1972. 103–113.

Kőhegyi 1974.
Kőhegyi Mihály: Római pénzforgalom és kereskedelem a Lugio–Szeged közötti útvonalon. [Römischer Geldverkehr und Handel auf dem Weg Lugio–Szeged.] *JPMÉ* 14–15. 1974. 113–118.

Kőhegyi 1984.
Kőhegyi Mihály: Kora szarmata aranyleletes női sírok az Alföldön. [Früh-sarmatische Frauengräber mit Goldfunden in der Grossen Ungarischen Tiefebene.] *DDMÉ* 63. 1982. (1984) 267–355.

Kőhegyi–Vörös 2011.
Kőhegyi Mihály – Vörös Gabriella: Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről I., Szeged 2011.

Mészáros–Sóskuti 2005.
Mészáros Patrícia – Sóskuti Kornél: Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő. *RKM* 2005. (2006) 315.

Nagy 1982.
Nagy Ádám: Csongrád megye numizmatikai lelőhelyei. Numizmatikai adatok Csongrád megye történetéhez a kezdetektől 1686-ig. Doktori disszertáció. József Attila Tudományegyetem, Szeged 1982. Kézirat.

Nagy 1984.
Nagy Margit: Az i. e. I. – i. sz. VI. század. In: Hódmezővásárhely története. A legrégibb időktől a polgári forradalomig I. Főszerk. Nagy István. S.n. Hódmezővásárhely 1984. 189–228.

Nagy 2005.
Nagy Margit: Kora népvándorlás kori gyermeksír amulettekkel Mártélyról (Csongrád megye). [5 century child grave with amulets and iron bell from Mártély (Csongrád County).] *ZM* 14. 2005. 97–127.

Ormándy 1996.
Ormándy János: Szarmata kori sír Felgyőről. [Ein sarmatenzeitliches Grab in Felgyő.] *Savaria* 22: 3. 1992–1995. (1996) 33–36.

Patek 1942.
Patek Erzsébet: A pannóniai fibulatípusok elterjedése és eredete. / Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien. DissPann Ser. II. Nr. 19. Budapest 1942.
Párducz 1935.
Párducz Mihály: La Tène- és népvándorláskori sírok Solt–Paléban. [Gräber aus der La Tène- und Völkerwanderungszeit im Solt–Palé.] *Dolg* 11. 1935. 159–174.
Párducz 1950.
Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon III. / Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns III. AH 30. 1950.
Párducz 1963.
Mihály Párducz: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch 1. 1963.
Párducz–Korek 1946.
Párducz Mihyály – Korek József*:* Germán befolyás a Maros–Tisza–Körös köz késő szarmata emlékanyagban. / Les éléments Germaniques dans la civilisation Sarmatique récente de la région limitée par les fleuves Maros, Tisza et Körös. *ArchÉrt* 7–9. 1946–1948. 291–311.
Peškař 1972.
Ivan Peškař: Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren. Academia Praha, Praha 1972.
Pintye 2011.
Pintye Gábor: Egy elfeledett sírról, avagy a Szeged–kundombi avar temető „különce" (a 260. számú sír). In: Hadak útján. A népvándorláskor kutatóinak XIX. konferenciája. Tanulmányok 3. Szerk. Bíró Szilvia – Tomka Péter. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága. Győr 2011. (2012) 71–81.
Sellye 1939.
Sellye Ibolya: Császárkori emailmunkák Pannoniából. / Les bronzes émailles de la Pannonié Romaine. Institut de Numismatique et d'Archéologie de l'Université Pierre Pázmány, Budapest 1939.
Sóskuti 2008.
Sóskuti Kornél: Óföldeák, Ürmös I. *RKM* 2008. (2009) 247.
Sóskuti 2009.
Sóskuti Kornél: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldeák–Ürmös I. lelőhelyen. In: Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M43-as autóút és a Makót elkerülő út nyomvonalán. Szerk. Balogh Csilla. Móra Ferenc Múzeum, Szeged 2009. 22–23.
Sóskuti s.a.
Sóskuti Kornél: Bronzkori, vaskori, római kori, népvándorlás és Árpád-kori településnyomok Makó–Innenső Jángor lelőhelyen. Évkönyv és jelentés a K.Ö.Sz. 2010 évi feltárásairól. Sajtó alatt.
Vaday 1989.
Andrea H. Vaday: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18. 1989–1990.
Vaday 1992.
Vaday Andrea: Fémműves műhelyek a Kárpát-medencei szarmata barbaricumban. *Archaeometriai Műhely* 10. 1992. 8–10.
Vaday 1997.
Vaday Andrea: Kompolt–Kistéri-tanya. Szarmata temető és telep a 2–5. századból. / Kompolt–Kistéri-tanya. Sarmatian settlement and cemetery from the A.D. 2nd to 4th century. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue

excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 93–98.

Vaday 2003.
Andrea Vaday: Cloisonné brooches in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *ActaArchHung* 54. 2003. 315–421.

Vaday 2005.
Vaday Andrea: Adatok a szarmaták fémművességéhez. (Tiszaföldvár–Téglagyár.) [Angaben zur Mettalurgie der Sarmaten. (Tiszaföldvár–Téglagyár /Ziegelei/)]. *SzKMÉ* 7. 2005. 151–197.

Vaday–Domboróczky 2001.
Andrea Vaday – László Domboróczky: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. [Mezőszemere, Kismari-fenék. Késő császárkori – kora népvándorláskori temetőrészlet. Mezőszemere, Kismari-fenék. Late Imperial – Early Migration Period Cemetery fragment.] *Agria* 37. 2001. 5–206.

Várady 1997.
Várady Adél: Szihalom–Pamlényi-tábla. Későszarmata–kora népvándorláskori telep és temető a 4–5. századból. / Szihalom–Pamlényi-tábla. Late sarmatian–early migration period settlement and cemetery from the A.D. 4th–5th century. In: Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései. / Paths into the past. Rescue excavations on the M3 motorway. Szerk. Raczky Pál – Kovács Tibor – Anders Alexandra. Magyar Nemzeti Múzeum – ELTE Régészettudományi Intézet, Budapest 1997. 117–119.

Vörös 1981.
Vörös Gabriella: Adatok a szarmatakori női viselethez. [Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauentracht.] *ComArchHung* 1981. 121–135.

Vörös 1982.
Vörös Gabriella: Hunkori szarmata temető Sándorfalva–Eperjesen. [Eine sarmatische Begrabnisstätte aus Hunnenzeit in Sándorfalva–Eperjes.] *MFMÉ* 1982/83–1. (1985) 129–172.

Wilhelm 2009.
Sz. Wilhelm Gábor: Kecskemét–Mercedes-Benz gyár, RL–11 lelőhely. *RKM* 2009. (2010) 240–241.

Zsoldos 2007.
Zsoldos Á. Attila: Felsőpakony, Páskom. *RKM* 2007. (2008) 212–213.

Sóskuti Kornél

Magyar Nemzeti Múzeum
Nemzeti Örökségvédelmi Központ
H–1113 Budapest, Daróci utca 3.
e-mail: soskuti.kornel@mnm-nok.gov.hu

Metal stray finds from the Late Sarmatian settlement part investigated at Óföldeák–Ürmös (Motorway M43, Site 9–10)

In the course of preventive excavations preceding construction works of Motorway M43, in 2008–2009 part of the site 9–10 at Óföldeák–Ürmös was excavated in the area affected by the investment. The majority of the site was occupied by a Late Sarmatian settlement and three cemetery parts coming from the same age.

As a result of metal detecting accompanying the excavation, 230 metal objects (Bronze Age, Iron Age, Roman Age, Migration Period, Modern Age) were found.

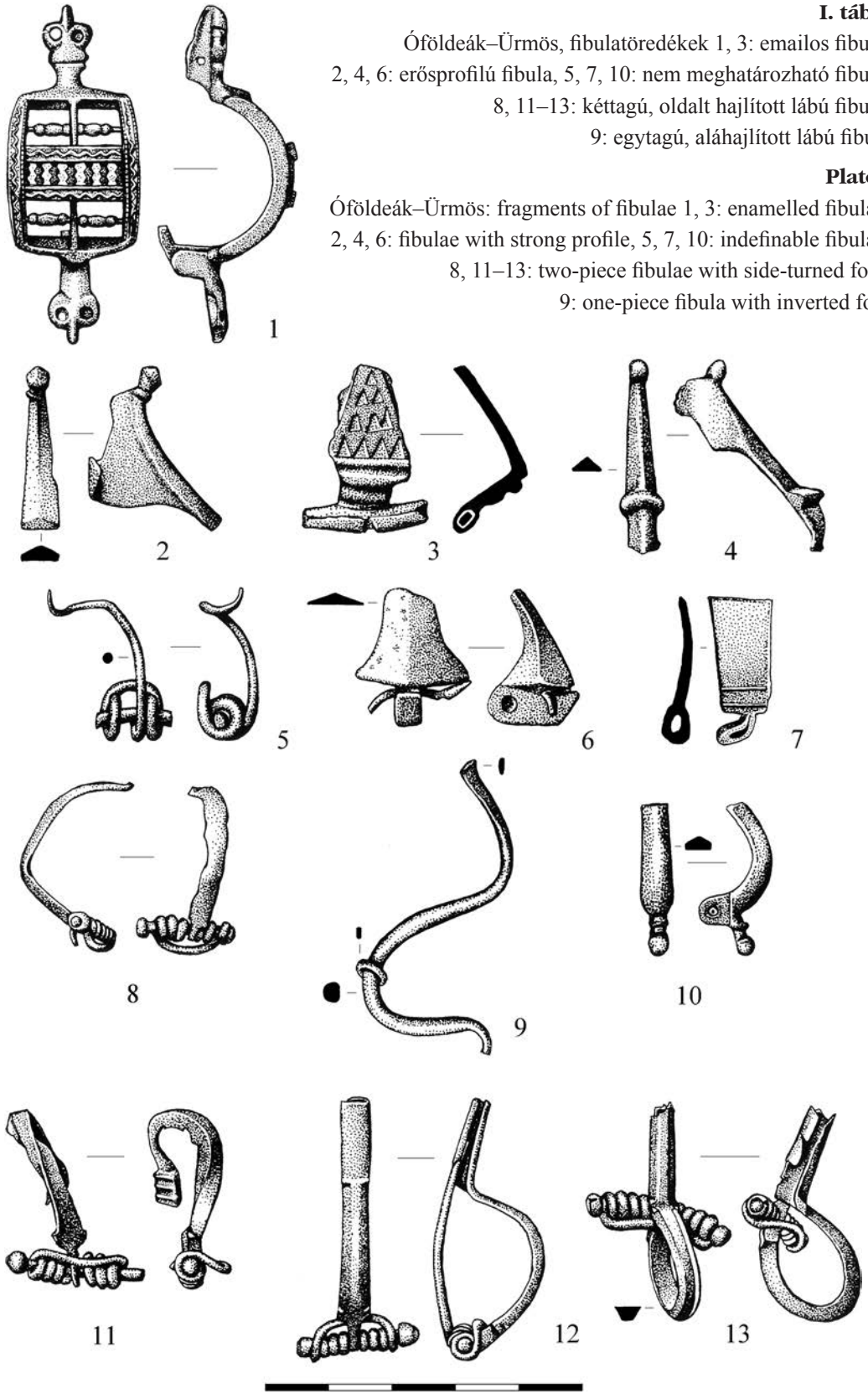
Most of the finds are small and fragmentary. Objects with accurately determined function can be rated into several groups according to their usage. The first category includes finds classified as objects of personal use. Their majority is made of coins, beside them there are fragments of bronze vessels and objects identified as pieces of female toilette. The second group comprises decorations and elements of costume. The most frequent objects of this group are fibulae and decorations in the shape of rings, and beside them belt fittings and pendants. The third group consists of objects related to metal processing. The fourth group includes metal fragments of unknown function and finds belonging to a different period.

Distribution of archaeological finds could be observed along the whole length of the site part affected by the construction works. Their intensity was different. In the middle and western part of the site their concentration was high. This was in accordance with our observations made during the excavation, because it was there that the central part of the site characterised by buildings and workshops could be traced. Judging from our records these objects could be lost during the life of the settlement.

Metal finds serve as a good evidence for the phenomenon already experienced during the investigations of the earlier decades resulting mainly in pottery finds. According to it Roman Age settlements yield also other finds in high number beside ceramic evidence. To-date a large variety of technical devices are at our disposal. Objects found in the course of metal detecting serve us new information suitable for answering methodological and several chronological questions, and resolving problems on social and economic history.

Kornél Sóskuti

Hungarian National Museum
National Heritage Protection Centre
H–1113 Budapest, Daróci utca 3.
e-mail: soskuti.kornel@mnm-nok.gov.hu

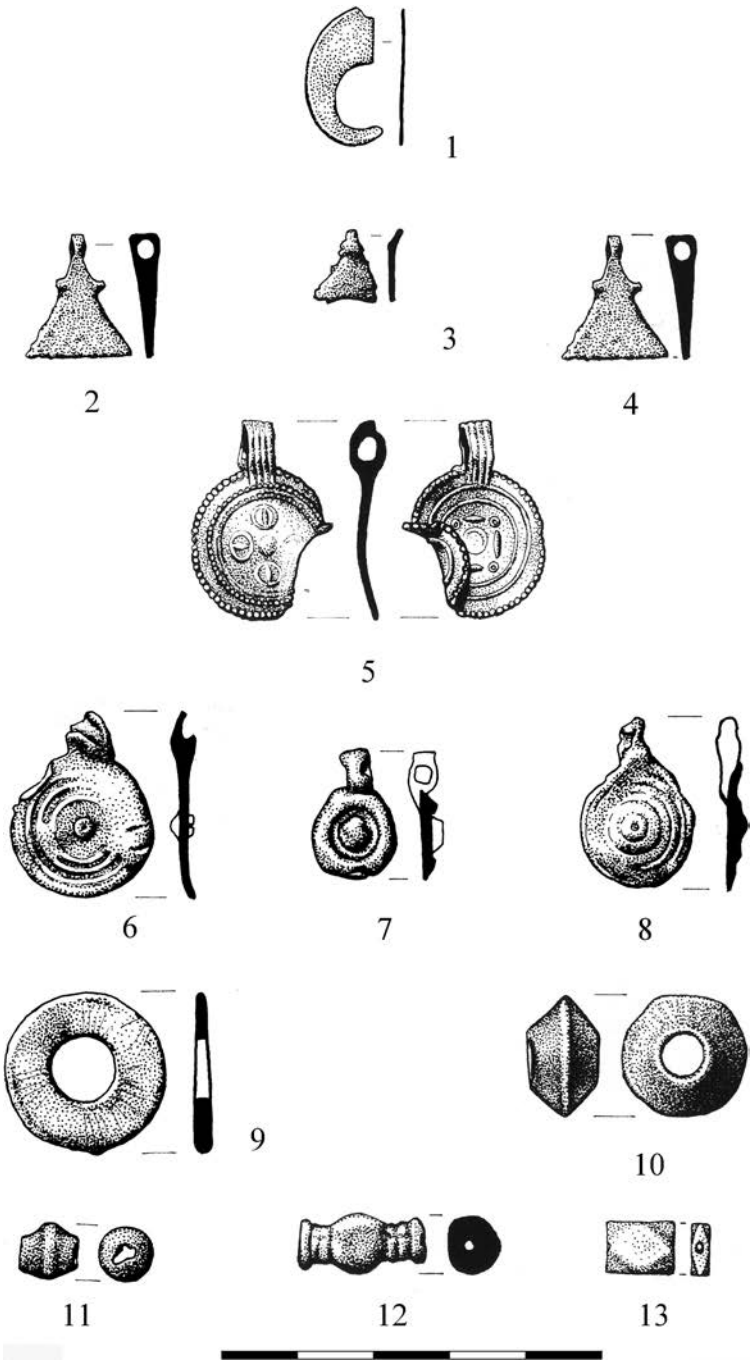

I. tábla

Óföldeák–Ürmös, fibulatöredékek 1, 3: emailos fibula, 2, 4, 6: erősprofilú fibula, 5, 7, 10: nem meghatározható fibula, 8, 11–13: kéttagú, oldalt hajlított lábú fibula, 9: egytagú, aláhajlított lábú fibula

Plate I

Óföldeák–Ürmös: fragments of fibulae 1, 3: enamelled fibulae, 2, 4, 6: fibulae with strong profile, 5, 7, 10: indefinable fibulae, 8, 11–13: two-piece fibulae with side-turned foot, 9: one-piece fibula with inverted foot

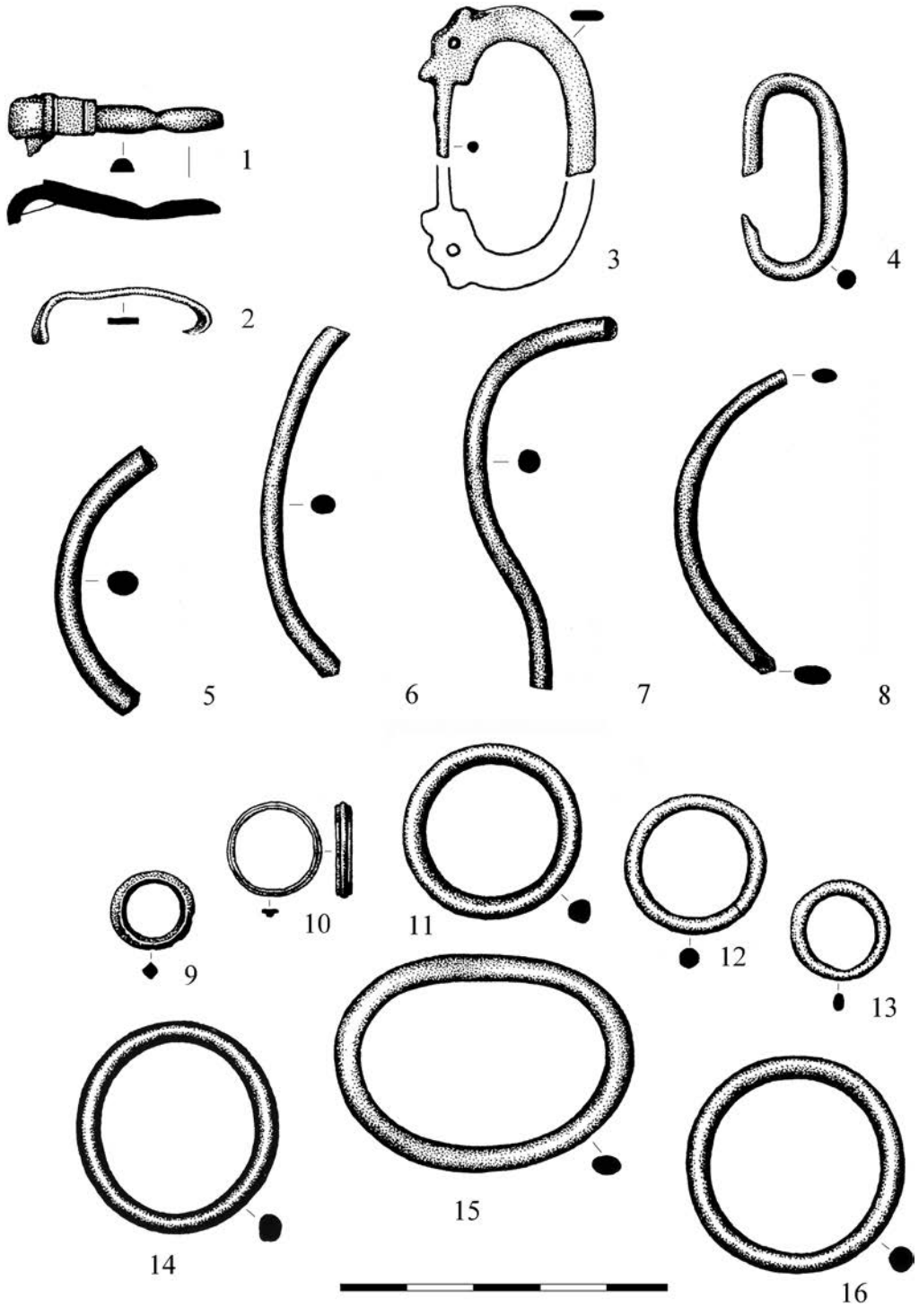

II. tábla

Óföldeák–Ürmös 1: ezüstlunula töredéke,
2–4: balta alakú bronzcsüngők, 5–8: ólomcsüngők,
9: ólomkorong, 10–13: ólomgyöngyök

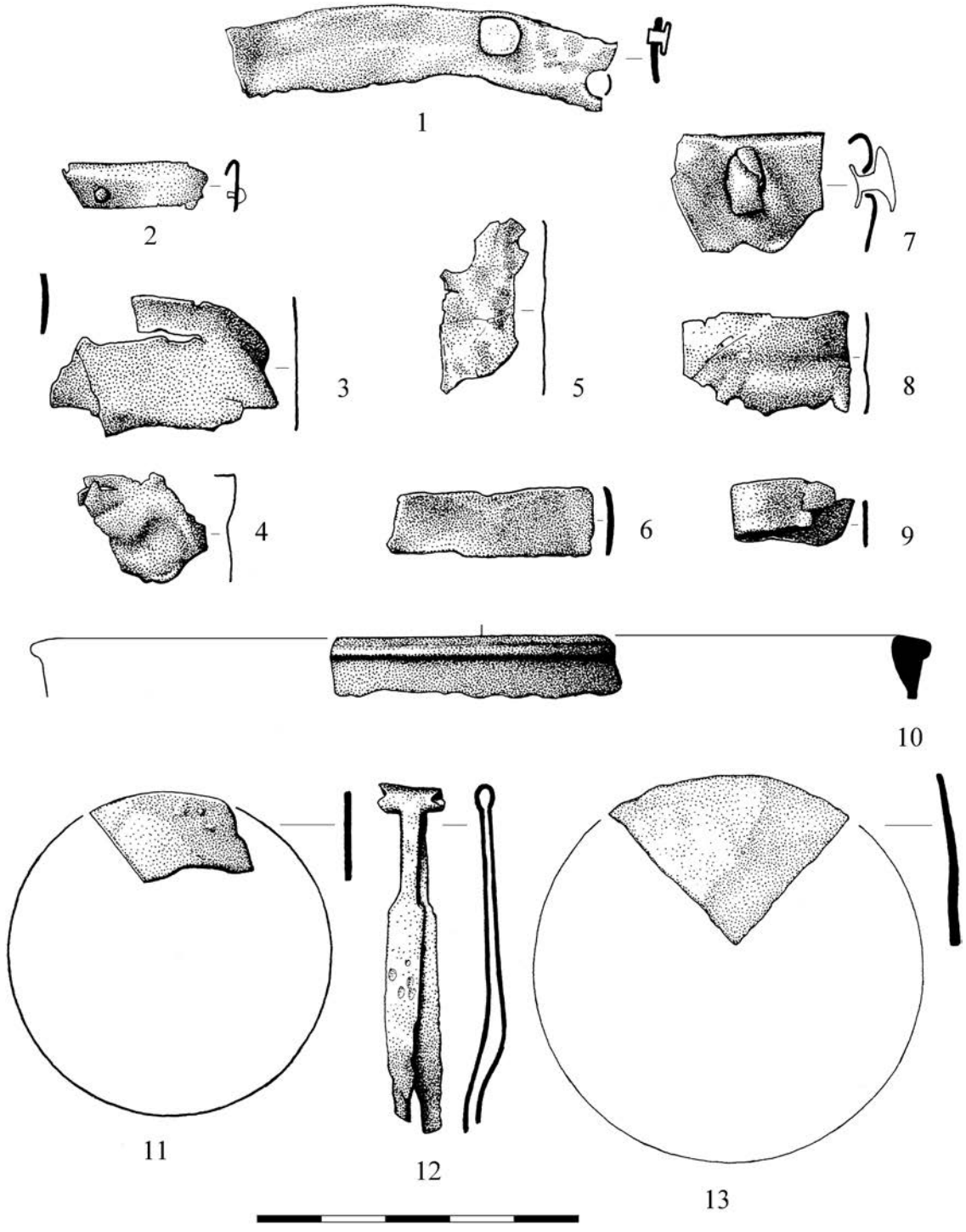
Plate II

Óföldeák–Ürmös 1: fragment of a silver lunula,
2–4: bronze axe-shaped pendants, 5–8: lead pendants,
9: lead disc, 10–13: lead beads

III. tábla
Óföldeák–Ürmös 1: bronz csatpecek, 2: bronz szíjbújtató, 3: állatfejes csatkarika, 4: bronz csatkarika, 5–8: bronz karperec töredékek, 9–16: bronzkarika

Plate III
Óföldeák–Ürmös 1: bronze buckle prong, 2: bronze strap-holder, 3: buckle frame decorated with animal head, 4: bronze buckle frame, 5–8: fragments of bronze bracelets, 9–16: bronze rings

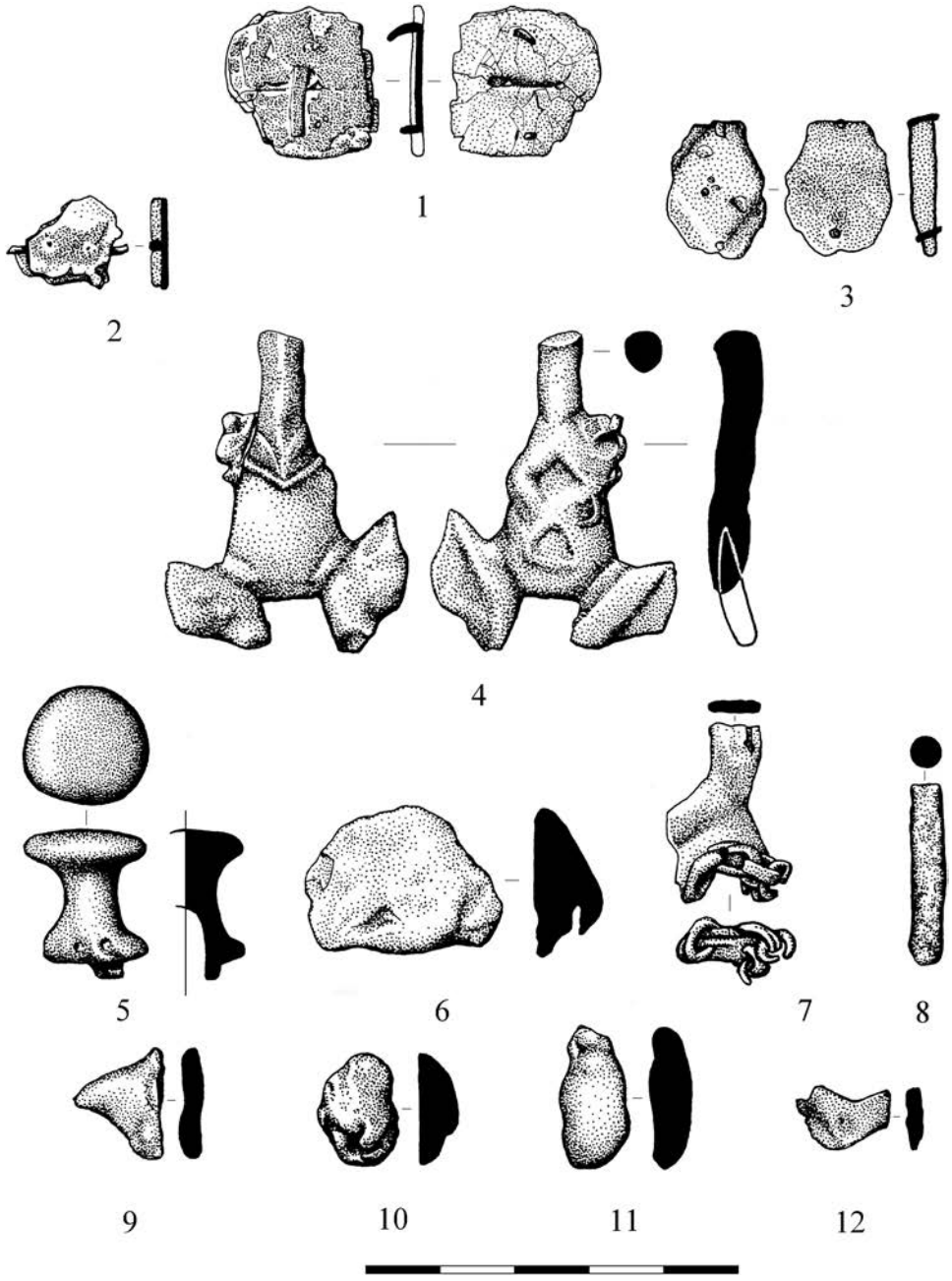

IV. tábla

Óföldeák–Ürmös 1–9: bronzlemez töredékek, 10: bronzedény töredéke,
11: bronzcsipesz, 12–13: tükörtöredék

Plate IV

Óföldeák–Ürmös 1–9: fragments of bronze plate, 10: fragment of a bronze vessel,
11: bronze pincers, 12–13: fragments of mirrors

V. tábla

Óföldeák–Ürmös 1–3: ólom övveret, 4: edényfül olvadt töredéke,
5, 7–12: bronzmegmunkáláshoz köthető olvad rög, 6: ólommegmunkáláshoz köthető olvadt rög

Plate V

Óföldeák–Ürmös 1–3: lead belt fittings, 4: fragment of a melted vessel's handle,
5–12: melted metal lumps related to lead processing

Helységnév-azonosító
Ortsnamenregister
Concordance of geographic names

Abaszéplak	Krásna nad Hornádom (SK)
Ady Endre	Érmindszent (RO)
jud. Alba	Fehér m. (RO)
Alsómislye	Nižná Myšla (SK)
Alsóvárca	Oarţa de Jos (RO)
Alsóveresmart	Mala Kopanya (UA)
Andrid	Endréd / Érendréd (RO)
Arad m.	jud. Arad (RO)
jud. Arad	Arad m. (RO)
Archiud	Mezőerked (RO)
Aszt (Asztély)	Asztej (UA)
Asztej	Aszt (Asztély) (UA)
Avasújfalu	Certeze (RO)
Baia Mare	Nagybánya (RO)
Balasir (Balazser)	Balazser (UA)
Balazser	Balasir (Balazser) (UA)
Banat	Bánát (RO)
Bánát	Banat (RO)
Baranka	Bronyka (UA)
Barcău	Berettyó (RO / HU)
Bardejov	Bártfa (SK)
Barlád	Bârlad (RO)
Bârlad	Barlád (RO)
Bártfa	Bardejov (SK)
Bergdéda	Gyidove (UA)
Beregszentmiklós	Csinagyijeve (UA)
Berettyó	Barcău (RO / HU)
Berveni	Börvely (RO)
Beszterce	Bistriţa (RO)
Bethlenfalva / Betlenfalva	Betlanovce (SK)
Betlanovce	Bethlenfalva / Betlenfalva (SK)
Betlér	Betliar (SK)
Betliar	Betlér (SK)
Bihar m.	jud. Bihor (RO)
jud. Bihor	Bihar m. (RO)
Bicaz	Bikácfalva (RO)
Bikácfalva	Bicaz (RO)
Bistriţa	Beszterce (RO)
Bodonlaka	Bodovce (SK)
Bodovce	Bodonlaka (SK)
Bojna	Nyitrabajna (SK)
Borzsa folyó	Borzsava (UA)
Borzsava	Borzsa folyó (UA)
Börvely	Berveni (RO)
Bran	Törcsvár (RO)
Braşov	Brassó (RO)
Brassó	Braşov (RO)
Bronyka	Baranka (UA)
Búč	Búcs (SK)
Búcs	Búč (SK)
Carei	Nagykároly (RO)
Čataj	Csataj (SK)
Certeze	Avasújfalu (RO)
jud. Cluj	Kolozs m. (RO)
Cluj-Napoca	Kolozsvár (RO)
jud. Caraş-Severin	Krassó-Szörény m. (RO)
Coborszentmihály / később Zombor	Sombor (SRB)
jud. Covasna	Kovászna m. (RO)
Craidorolţ	Királydaróc (RO)
Cristuru Secuiesc	Székelykeresztúr (RO)
Cupşeni	Kupsafalva (RO)

Csap	Csop (UA)
Császlóc	Csaszlivci (UA)
Csaszlivci	Császlóc (UA)
Csataj	Čataj (SK)
Csíkszereda	Miercurea Ciuc (RO)
Csop	Csap (UA)
Csinagyijeve	Beregszentmiklós (UA)
Darva	Kolodnoe (UA)
Dej	Dés (RO)
Dés	Dej (RO)
Dobra	Dobra (RO)
Dolha	Dovhe (UA)
Dovhe	Dolha (UA)
Duplin	Duplín (SK)
Duplín	Duplin (SK)
Endréd / Érendréd	Andrid (RO)
Eperjes	Prešov (SK)
Eszeny	Eszeny (UA)
Érmindszent	Ady Endre (RO)
Fehér m.	jud. Alba (RO)
Felsőkarna / Kiskárna	Karná (SK)
Felsőszőcs	Suciu de Sus (RO)
Folyvárk / később Nagymajor	Stráňany (SK)
Frigyesfalva	Klenovec (UA)
Galgóc	Hlohovec (SK)
Gerény	Horjani (UA)
Gheja (Luduş)	Marosgezse (Marosludas) (RO)
Groşii Ţibleşului	Tőkés (RO)
(Munţii) Gutâi	Gutin(-hegység) (RO)
Gutin(-hegység)	(Munţii) Gutâi (RO)
Gyidove	Bergdéda (UA)
Gyulavarsánd	Vărşand (RO)
Hanušovce nad Topľou	Tapolyhanusfalva (SK)
Hargita m.	jud. Hargitha (RO)
jud. Hargitha	Hargita m. (RO)
Hlohovec	Galgóc (SK)
Horjani	Gerény (UA)
jud Hunedoara	Hunyad m. (RO)
Hunyad m.	jud Hunedoara (RO)
Huszt	Huszt (UA)
Ilosvai járás	Irsavszkij rajon (UA)
Irsavszkij rajon	Ilosvai járás (UA)
Halmeu	Halmi (RO)
Halmi	Halmeu (RO)
Iske	Ižkovce (SK)
Ižkovce	Iske (SK)
Jasov	Jászó (SK)
Jászó	Jasov (SK)
Karná	Felsőkarna / Kiskárna (SK)
Kassa	Košice (SK)
Kevevára	Kovin (SRB)
Királydaróc	Craidorolţ (RO)
Királyháza	Koroleve (UA)
Kismajtény	Moftinu Mic (RO)
Kismuzsaly (Nagymuzsaly része)	Muzsijeve (UA)
Kisvezekény	Nové Vozokany (SK)
Klenovec	Frigyesfalva (UA)
Komárno	Révkomárom (SK)
Kolodnoe	Darva (UA)
Kolozs m.	jud. Cluj (RO)
Kolozsvár	Cluj-Napoca (RO)
Koroleve	Királyháza (UA)
Kovászna m.	jud. Covasna (RO)
Kovászó	Kvaszove (UA)
Kovin	Kevevára (SRB)
Kökényesd	Porumbeşti (RO)
Körmöcbánya	Kremnica (SK)
Körösrév (Rév)	Vadu Crişului (RO)
Kővárvidék	Ţara Chioarului (RO)
Krásna nad Hornádom	Abaszéplak (SK)
Krassó-Szörény m.	jud. Caraş-Severin (RO)
Kremnica	Körmöcbánya (SK)
Kupsafalva	Cupşeni (RO)
Kvaszove	Kovászó (UA)
Lápos	Lăpuş (RO)
Lăpuş	Lápos (RO)
Lăpuş	Oláhlápos (RO)
Latorca	Latoricja (UA)
Latoricja	Latorca (UA)
Lazuri	Lázári (RO)
Lázári	Lazuri (RO)
Lemberg	Lviv (UA)
Levice	Léva (SK)
Léva	Levice (SK)
Liptószentmária	Liptovská Mara (SK)

Liptovská Mara	Liptószentmária (SK)
Lviv	Lemberg (UA)
Macsola	Mocsola (UA)
Magyarpalatka	Pălatca (RO)
Magyarpatak	Valea Ungurului (RO)
Mala Kopanya	Alsóveresmart (UA)
Máramaros m.	jud. Maramureş (RO)
Máramarossziget	Sighetu Marmaţiei (RO)
jud. Maramureş	Máramaros m. (RO)
Marghita	Margitta (RO)
Margine	Széltalló (RO)
Margitta	Marghita (RO)
Maros m.	jud. Mureş (RO)
Marosgezse (Marosludas)	Gheja (Luduş) (RO)
Marosszentanna	Sântana de Mureş (RO)
Marosvásárhely	Târgu Mureş (RO)
Mezőerked	Archiud (RO)
Mezőtelegd	Tileagd (RO)
Mezőterem	Tiream (RO)
Mezővári	Vari (UA)
Mihályfalva / később Érmihályfalva	Valea lui Mihai (RO)
Miercurea Ciuc	Csíkszereda (RO)
Misle / később Mislye	Myslina (SK)
Mocsola	Macsola (UA)
Moftinu Mic	Kismajtény (RO)
Myslina	Misle / később Mislye (SK)
Mukacseve	Munkács (UA)
Munkács	Mukacseve (UA)
jud. Mureş	Maros m. (RO)
Muzsijeve	Kismuzsaly (Nagymuzsaly része) (UA)
râul Nadăş	Nádas patak (RO)
Nádas patak	râul Nadăş (RO)
Nagybánya	Baia Mare (RO)
Nagykároly	Carei (RO)
Nagylúcse / Nagylúcs	Veľká Lúč (SK)
Nagyszőlős	Vinohragyiv (UA)
Nagyvárad	Oradea (RO)
Nevicke	Nyevicke (UA)
Nitra	Nyitra (SK)
Nižná Myšla	Alsómislye (SK)
Nové Vozokany	Kisvezekény (SK)
Nyevicke	Nevicke (UA)
Nyitra	Nitra (SK)
Nyitrabajna	Bojna (SK)
Oarţa de Jos	Alsóvárca (RO)
Oláhlápos	Lăpuş (RO)
Olekszandrivka	Sándorfalva (UK)
Oradea	Nagyvárad (RO)
Odorheiu Secuiesc	Székelyudvarhely (RO)
Pălatca	Magyarpalatka (RO)
Pete	Petea (RO)
Petea	Pete (RO)
Porumbeşti	Kökényesd (RO)
Potocska (Patacskó)	Vtáčkovce (SK)
Prešov	Eperjes (SK)
Révkomárom	Komárno (SK)
Rimaszécs	Rimavská Seč (SK)
Rimavská Seč	Rimaszécs (SK)
Săcueni	Székelyhíd (RO)
jud. Sălaj	Szilágy m. (RO)
Sándorfalva	Olekszandrivka (UK)
Santovka	Szántó (SK)
Šarišský hrad	Sárosi vár (SK)
Sárosi vár	Šarišský hrad (SK)
Satu Mare	Szatmárnémeti (RO)
jud. Satu Mare	Szatmár m. (RO)
Săuca	Sződemeter (RO)
Sedliská	Telekháza (SK)
jud. Sibiu	Szeben m. (RO)
Sighetu Marmaţiei	Máramarossziget (RO)
Silica	Szilce (SK)
Sântana de Mureş	Marosszentanna (RO)
Sombor	Zombor (korábban Coborszentmihály) (SRB)
Stráňany	Folyvárk / később Nagymajor (SK)
Suceag	Szucság (RO)
Suciu de Sus	Felsőszőcs (RO)
Szatmár m.	jud. Satu Mare (RO)
Szatmárnémeti	Satu Mare (RO)
Szántó	Santovka (SK)
Szeben m.	jud. Sibiu (RO)
Szentegyháza	Vlăhiţa (RO)
Szerednye	Szerednye (UA)
Székelyhíd	Săcueni (RO)

Székelykeresztúr	Cristuru Secuiesc (RO)
Székelyudvarhely	Odorheiu Secuiesc (RO)
Székelyvarság	Varşag (RO)
Széltalló	Margine (RO)
Szilce	Silica (SK)
Szilágy m.	jud. Sălaj (RO)
Szolyva	Szvaljava (UA)
Sződemeter	Săuca (RO)
Szőlősi járás	Vinohragyivszkij rajon (UA)
Sztánfalva	Sztanovo (UA)
Sztanovo	Sztánfalva(UA)
Szucság	Suceag (RO)
Tapolyhanusfalva	Hanušovce nad Topľou (SK)
Ţara Chioarului	Kővárvidék (RO)
Târgu Mureş	Marosvásárhely (RO)
Tasnád	Tăşnad (RO)
Tăşnad	Tasnád (RO)
Telekháza	Sedliská (SK)
Tileagd	Mezőtelegd (RO)
Tiream	Mezőterem (RO)
Törcsvár	Bran (RO)
Tőkés	Groşii Ţibleşului (RO)
Turcs (Turc)	Turţ (RO)
Turţ	Turcs (Turc) (RO)
Ungvár	Uzshorod (UA)
Uzshorod	Ungvár (UA)
Vadu Crişului	Körösrév (Rév) (RO)
Valea lui Mihai	Mihályfalva / később Érmihályfalva (RO)
Valea Ungurului	Magyarpatak (RO)
Vari	Mezővári (UA)
Varşag	Székelyvarság (RO)
Vărşand	Gyulavarsánd (RO)
jud. Vaslui	Vászló megye (RO)
Vászló megye	jud. Vaslui (RO)
Veľká Lúč	Nagylúcse / Nagylúcs (SK)
Verőce	Vitrovica (HR)
Vinohragyiv	Nagyszőlős (UA)
Vinohragyivszkij rajon	Szőlősi járás (UA)
Visk	Viskove (UA)
Viskove	Visk (UA)
Vislava	Vislova / Wiszlava (Kisvajszló) (SK)
Vislova / Wiszlava (Kisvajszló)	Vislava (SK)
Vitrovica	Verőce (HR)
Vlăhiţa	Szentegyháza (RO)
Vtáčkovce	Potocska (Patacskő) (SK)
Wiszlava (Kisvajszló)	Vislava (SK)
Zalău	Zilah (RO)
Zemun	Zimony (SRB)
Zetea	Zetelaka (RO)
Zetelaka	Zetea (RO)
Zilah	Zalău (RO)
Zimony	Zemun (SRB)

Rövidítések
Abkürzungen
Abbreviations

AA	Archäologischer Anzeiger, Berlin
Aá	Aljátmérő
ÁBTL	Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
ActaAntArch	Acta antiqua et archaeologica. Acta Universitatis de Attila József nominatae, Szeged
ActaArchCarp	Acta Archaeologica Carpathica. Komisja Archeologiczna PAN, Kraków
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
ActaArchKøb	Acta Archaeologica, København
ActaEthnHung	Acta Ethnographica Hungarica, Budapest
Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis	Acta historica et museologica Universitatis Silesianae Opaviensis. Slezská univerzita v Opavě, Opava
Acta MN	Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
Acta MP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
Actes de la recherche en sciences socials	Actes de la recherche en sciences socials. Centre de sociologie européenne, Paris
ADAJ	Annual of the Department of Antiquities of Jordan, Amman
Agria	Agria, az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve / Jahrbuch des Dobó István Burgmuseums, Eger
AH	Archaeologia Hungarica, Budapest
AJA	American Journal of Archaeology, Boston
ÄL	Ägypten und Levante. Zeitschrift für ägyptische Archäologie und deren Nachbargebiete, Wien
Altschlesien	Altschlesien. Mitteilungen des Schlesischen Altertumsvereins, Breslau
AMI	Archäologische Mitteilungen aus Iran, Berlin
Anatolian Studies	Anatolian Studies. British Institute at Ankara
Annali di Ca' Foscari	Annali di Ca' Foscari, Venezia
Annali IONSL	Annali dell'Instituto Orientale di Napoli, Sezione Linguistica, Napoli
Antaeus	Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AR	Archeologické Rozhledy, Praha
Aramco World	Aramco World, Houston

Archaeologia Historica	Archaeologia Historica, Brno
Archaeologia Historica Polona	Archaeologia Historica Polona. Czasopismo Uniwersyteckiego Centrum Archeologii Średniowiecza i Nowożytności przy Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń
Archaeologia Polona	Archaeologia Polona. Institue of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Warszawa
Archaeometriai Műhely	Archaeometriai Műhely elektronikus folyóirat. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest http://www.ace.hu/am/
Arch Austr	Archaeologia Austriaca, Wien
ArchBulg	Archaeologia Bulgarica, Sofia
Archeologia Polski	Archeologia Polski. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat, Budapest
Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde	Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Verlag des Vereins, Hermannstadt
ArchHung	Archaeologica Hungarica, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapest
Arheološki pregled	Arheološki pregled. Savez arheoloških društava Jugoslavije, Beograd
ArhMold	Arheologia Moldovei. Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti
Arrabona	Arrabona. A Győri Múzeum (1973-tól a Győri Xantus János Múzeum) Évkönyve, Győr
ArsIsl	Ars Islamica, Michigan
ArsOr	Ars Orientalis, Michigan
ArtAs	Artibus Asiae, Zürich
ArtB	The Art Bulletin, New York
ArteLomb	Arte Lombarda. Rivista di storia dell'arte, Milano
AS	Archäologie der Schweiz / Archéologie suisse / Archeologia svizzera, Zürich
Athār-é Īrān	Athār-é Īrān. Annales du Service archéologique de l'Īrān, Paris
AW	Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kunstgeschichte, Feldmeilen
BAH	Bibliothèque archéologique et historique, Paris
BAI	Bulletin of the Asia Institute. Bloomfield Hills, Michigan
BAR-IS	British Archaeological Reports, International Series (Supplementary), Oxford
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Boston
Bátor	Bátor. Nyírbátor város önkormányzatának lapja, Nyírbátor
BFL	Budapest Főváros Levéltára, Budapest
Bibl. CahArch	Bibliothèque des Cahiers Archéologiques, Paris
Biharea	Biharea. Muzeul Ţării Crişurilor, Oradea
BJ	Bonner Jahrbücher, Bonn
BMMA	Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, New York

BMQ	British Museum Quarterly, London
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Komission. Römisch-Germanische Komission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz am Rhein
BSOAS	Bulletin of the School of Oriental and African Studies. University of London, London
BudRég	Budapest Régiségei, Budapest
BUKSZ	Budapesti Könyvszemle, Budapest
BurlM	Burlington Magazine, London
Byz	Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines, Bruxelles
ByzF	Byzantinische Forschungen, Amsterdam
ByzSl	Byzantinoslavica. Revue internationale des études byzantines, München
BZ	Byzantinische Zeitschrift, München
CahArch	Cahiers Archéologique, Paris
Carpatica-Карпатика	Carpatica-Карпатика, Ужгородський національный університет Інститут карпатознавства, Ужгород
CE	The Coptic Encyclopedia. Ed. Aziz Suryal Atiya. New York–Toronto–Oxford–Singapore–Sydney 1991.
Cercetări arheologice	Cercetări arheologice. Muzeul Național de Istorie a României, București
Česky Lid	Český Lid. Etnologický ústav Akademie věd České republiky, Praha
CIA	Contributi dell'Instituto de Archeologia, Milano
CIETA Bulletin	Centre International d'Étude des Textiles Anciens, Bulletin, Lyon
ComArchHung	Communicationes Archeologicae Hungariae, Budapest
Comitatus	Comitatus. Önkormányzati szemle. A Megyei Önkormányzatok Országos Szövetségének folyóirata, Veszprém
CRAI	Comptes-rendus des séances de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres, Paris
Crisia	Crisia, Muzeul Țării Crișurilor, Oradea
CSA	Corpus della scultura altomedievale, Spoleto
Cumania	Cumania. Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei / Acta Muzeorum ex comiatatu Bács-Kiskun, Kecskemét
DDMÉ	A debreceni Déri Múzeum Évkönyve / Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati, Drebrecen
Der Islam	Der Islam. Journal of the History and Culture of the Middle East. Walter de Gruyter, Berlin
Die Kunde	Die Kunde. Zeitschrift für niedersächsische Archäologie, Niedersächsischen Landesverein für Urgeschichte e.V. –Fachbereich Archäologie des Niedersächsischen Landesmuseums, Hannover
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
Dolg.	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, Kolozsvár / Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből, Szeged
DOP	Dumbarton Oaks Papers, Washington
DossArch	Les Dossiers d'Archéologie, Dijon

East and West	East and West. Instituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, Rome
ELTE BTK	Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
EMÉ	Az Egri Múzeum Évkönyve, Heves Megyei Múzeumok Közleményei / Annale Musei Agriensis, Eger
EncIr	Encyclopaedia Iranica, London–New York
EncIsl	The Encyclopedia of Islam, Leiden
Ephemeris Napocensis	Ephemeris Napocensis. Institutul de Arheologie şi Istoria Artei, Cluj-Napoca
Esze Tamás Népe	Esze Tamás Népe. A tarpai önkormányzat hírlevele, Tarpa
Ethnographia	Ethnographia. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
EurAnt	Eurasia Antiqua. Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz
Fá.	fenékátmérő
Falv.	falvastagság
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest
Forgó	Forgó. A Kiss Áron Magyar Gyermek Játék Társaság lapja, Budapest
Fornvännen	Fornvännen. Kungl. Vitterhets historie och antikvitets akademien, Stockholm
Forschungen und Fortschritte	Forschungen und Fortschritte. Nachrichtenblatt der deutschen Wissenschaft und Technik, Berlin
FR	Felix Ravenna. Rivista di antichità ravennati, cristiane e bizantine, Ravenna
Germania	Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
Gesta	Gesta. International Center of Medieval Art, Paris–New York
Glasnik Srpskog arheološkog društva	Glasnik Srpskog arheološkog društva, Beograd
GyED	Gyermekgondozási díj
GyES	Gyermekgondozási segély
H	Hossz
Hadtörténelmi Közlemények	Hadtörténelmi Közlemények. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest
HC	Historia Carpatica. Zborník Vychodoslovenského Múzea v Košiciach, Séria C – História, Košice
Hepehupa	Hepehupa. Szilágysági művelődési folyóirat, Zilah
História	História. História Alapítvány, Budapest
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapest
Iran	Iran. The British Institute of Persian Studies, London
IrAnt	Iranica Antiqua, Gent–Leiden
JA	Journal Asiatique, Paris
JAM	Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
JAMK	A Jósa András Múzeum Kiadványai, Nyíregyháza
JAM Tört. dok.	Jósa András Múzeum Történeti Dokumentum Gyűjteménye
JbBM	Jahrbuch der Berliner Museen, Berlin
JbPK	Jahrbuch der Preusischen Kunstsammlungen, Berlin

JbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
JGS	Journal of Glass Studies. Corning, New York
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRMES	Journal of Roman Military Equipment Studies, Oxford
JSav	Journal des Savants, Paris
JWCI	Journal of the Warburg and Courtland Institute, London
Kairos	Kairos. Zeitschrift für Religionswissenschaft und Theologie, Salzburg
KIM	Közigazgatási és Igazságügyi Minisztérium
Kisvárda újság	Kisvárda újság, a város polgárainak közéleti folyóirata. Kisvárdai Polgármesteri Hivatal, Kisvárda
KMo	Kelet-Magyarország. Szabolcs-Szatmár-Bereg független napilapja, Nyíregyháza
KölnerJb	Kölner Jahrbuch, Köln
LA	Liber Annuus, Jerusalem–Turnhout
Látó	Látó. a Romániai Írók Szövetsége és a Maros Megyei Tanács szépirodalmi folyóirata, Marosvásárhely
Levant	Levant. Journal of the Council for British Research in the Levant, London
Ltsz.	Leltári szám
M	magasság
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien. Verlag Ferdinand Berger & Söhne, Horn – Wien
Magyar Tudomány	Magyar Tudomány, a Magyar Tudományos Akadémia folyóirata, Budapest
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Arheologie, Muzeul Judeţean Mureş, Târgu Mureş
Materiale şi Cercetări Arheologice	Materiale şi Cercetări Arheologice. Academia Republicii Populare Romîne, Institutul de Arheologie, Bucureşti
Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne	Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Akademja Umiejętności, Kraków
Materiały Archeologiczne	Materiały Archeologiczne, Kraków
Materiały Archeologiczne Nowej Huty	Materiały Archeologiczne Nowej Huty. Muzeum Archeologiczne w Krakowie. Oddzial w Nowej Hucie, Kraków
Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego	Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego, Rzeszow
Materiały Starożytne	Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne. Państwowego Muzeum Archeologicznego, Warszawa
MDOG	Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft zu Berlin, Berlin
MeddLUHM	Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum, Lund
MFMÉ	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
MFMÉ–StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MFOB	Mélanges de la Faculté orientale, Université Saint-Joseph, Beyrouth, Beyrut

MHKÁKS	Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei, Budapest
MIFAO	Mémoires publiés par les Membres de l'Institut Francais d'Archéologie Orientale, Cairo
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
MMAB	The Metropolitan Museum of Art Bulletin, New York
MNL	Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest
MNL OL	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest
MOKK	Múzeumi Oktatási és Képzési Központ, Szentendre
MOL	Magyar Országos Levéltár, Budapest
MŐK	Magyar Őstörténeti Könyvtár, Budapest
ΜΩΜΩΣ	ΜΩΜΩΣ „Fiatal Őskoros Kutatók" … összejövetelének konferenciakötete, Debrecen
MTA Veab	Magyar Tudományos Akadémia, Veszprémi Akadémiai Bizottság
MTI	Magyar Tudósító Iroda
Muqarnas	Muqarnas. An Annual on the Visual Cultures of the Islamic World. Brill, Leiden
Muzeumcafé	Muzeumcafé. A múzeumok magazinja, Kultúra 2008 Nonprofit Kft., Budapest
Múzeumi és Könyvtári Értesítő	Múzeumi és könyvtári értesítő. A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének és országos tanácsának hivatalos közlönye, Budapest
Mühlhäuser Beiträge	Mühlhäuser Beiträge, Mühlhäusen Museen
Műsorkalauz	Műsorkalauz. Ingyenes kulturális programmagazin, Leonardo Education Nonprofit Kft., Nyíregyháza
Művészet	Művészet. Magyar Képzőművészek Szövetsége folyóirata, Budapest
MVMSZ	Magyar Vidéki Múzeumok Szövetsége
NC	The Numismatic Chronicle, London
NEA	Near Eastern Archaology, Jerusalem–Amman–Nicosia–Baghdad–Damascus
Néprajzi Hírek	Néprajzi Hírek. A Magyar Néprajzi Társaság tájékoztatója, Magyar Néprajzi Társaság, Budapest
Néprajzi Értesítő	Néprajzi Értesítő / Annales Musei Ethnographiae. Néprajzi Múzeum, Budapest
NKA	Nemzeti Kulturális Alap
Norwegian Archaeological Review	Norwegian Archaeological Review. E-Journal, Taylor & Francis Group
Notae Numismaticae	Notae Numismaticae. Zapiski numizmatyczne, Muzeum Narodowe, Kraków
NumKözl	Numizmatikai Közlöny, Budapest
Nyíregyházi Napló	Nyíregyházi Napló. Nyíregyháza Megyei Jogú Város hivatalos hetilapja, Város-Kép Nonprofit Kft., Nyíregyháza
NyJAMÉ	A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza
Offa	Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie, Neumünster

OpHung	Opuscula Hungarica, Budapest
OrMod	Oriente Moderno. Rivista mensile d'informazione e di studi per la diffusione della conoscenza dell'Oriente, soprattutto musulmano, Roma
OTKA	Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok
Őrégészeti Levelek	Őrégészeti Levelek / Prehistoric Newsletter. Őrégészeti Társaság, Budapest
PA	Památky Archeologické, Praha
Pamiatky a múzeá za rok	Pamiatky a múzeá za rok…, Bratislava
Pantheon	Pantheon. Casa Editrice, Firenze
Partium	Partium. Irodalmi, művészeti folyóirat. Partium Műhely, Vásárosnamény
Pá.	Peremátmérő
PBF	Prähistirische Bronzefunde, München–Stuttgart
PBSR	Papers of the British School at Rome, London
Persica	Persica. Uitgave van het Genootschap Nederland-Iran. Annual of the Dutchiranian Society, University of Leiden
Polish Numismatic News	Polish Numismatic News. Polskie Towarzystwo Numizmatyczne, Warszawa
Prace Komisji Archeologicznej	Prace Komisji Archeologicznej, Gdańsk
Przegląd Archeologiczny	Przegląd Archeologiczny. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Přehled Výzkumů	Přehled Výzkumů. Archeologický ústav Akademie věd České republiky, Brno
PWRE	Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart
PZ	Praehistorische Zeitschrift, Berlin
QDAP	Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Jerusalem
RAC	Reallexikon für Antike und Christentum. Anton Hiersemann Verlag, Stuttgart
Rad vojvođanskih muzeja	Rad vojvođanskih muzeja. Vojvođanski muzej, Novi Sad
RB	Revue Biblique, Paris
RBK	Reallexikon zur Byzantinischen Kunst. Hgg. Klaus Wessel – Marcell Restle. A. Hiersemann, Stuttgart
Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain	Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain. Institut supérieur d'archéologie et d'histoire de l'art, Université catholique de Louvain
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
RÉI	Revue des Études Islamiques, Paris
RGZM	Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz
RGZM K	Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer. Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz
RKM	Régészeti kutatások Magyarországon / Archaeological Investigations in Hungary. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest

RNLBm	Arhivele Naţionale Române, Direcţia Judeţeană Bihor, Oradea / Román Nemzeti Levéltár Bihar megyei kirendeltsége, Nagyvárad
Rocznik Białostocki	Rocznik Białostocki. Muzeum w Białymstoku, Warszawa
Rocznik Przemyski	Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu, Przemyśl
Saalburg Jahrbuch	Saalburg Jahrbuch. Bericht des Saalburg Museums, Berlin
Saopštenja	Saopštenja. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd
Savaria	Savaria. A Vas megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift	Schlesiens Vorzeit in Bild und Schrift. Museum Schlesischer Alterthümer, Breslau
SettSFCISAM	Settimane di Studio della Fondazione Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, Spoleto
SHAJ	Studies in the History and Archaeology of Jordan, Amman
Singidunum	Singidunum. Arheološki institut Beograd – Naučno-istraživački projekat za Beogradsku tvrdavu, Beograd
SlA	Slovenská Archeológia, Bratislava
Specimina Nova	Specimina Nova. Dissertationum ex Instituto Historica Universitatis Quinqueecclesiensis de Iano Pannonio nominatae. A pécsi JPTE Történeti Tanszékének Évkönyve, Pécs
Speculum	Speculum. A Journal of Medieval Studies. The Medieval Academy of America, Cambridge
Sprawozdania Archeologiczne	Sprawozdania Archeologiczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
Starinar	Starinar. Arheološki institut, Beograd
StädelJb	Städel Jahrbuch, Frankfurt
Stratum plus	Stratum plus**.** Археология и культурная антропология. Российский археологический ежегодник**,** «Высшая антропологическая школа», Кишинев
StSl	Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
StudArch	Studia Archaeologica, Budapest
StudIr	Studia Iranica. L'Association pour l'Avancement des Etudes Iraniennes, Leuven
Studium AIUDLKN	Studium Acta Iuvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Debrecen
Syria	Syria. Archéologie, Art et Histoire. Institut français du Proche-Orient, Beyrouth
Sz	Szélesség
Szatmár és Bereg	Szatmár és Bereg. Politikai, társadalmi és közigazgatási hetilap, Mátészalka
Századok	Századok, Budapest
SzKMÉ	Szántó Kovács Múzeum Évkönyve, Orosháza
SzSzBML	Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza
SzSzBSzle	Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. A megye önkormányzatának folyóirata, Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár, Nyíregyháza
TÁMOP	Társadalmi Megújulás Operatív Program
THGy	Terhességi-gyermekágyi segély

TIOP	Társadalmi Infrastruktúra Operatív Program
Tyragetia	Tyragetia. Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
UJb	Ungarische Jahrbücher, Berlin
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn
Vasárnapi Kelet	Vasárnapi Kelet. Független közéleti hetilap, Nyíregyháza
VigChr	Vigiliae Christianae, Leiden
Viminacium	Viminacium. Zbornik radova Narodnog muzeja Požarevac
Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu. Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb
Vojvodina	Vojvodina. Istorisko drushtvo, Novi Sad
VýP	Východoslovenský Pravek, Košice
Wiadomości Archeologiczne	Wiadomości Archeologiczne. Bulletin Archéologique Polonais, Warszawa
Wiadomości Numizmatyczne	Wiadomości Numizmatyczne. Polska Akademia Nauk, Warszawa
Yayla	Yayla. Report of the Northern Society for Anatolian Archaeology, Newcastle upon Tyne
Zbornik Narodnog muzeja (arheologija)	Zbornik Narodnog muzeja (arheologija). Narodni muzej, Beograd
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Wiesbaden
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästine-Vereins, Wiesbaden
ZM	Zalai Múzeum, Zalaegerszeg
АО	Археологические открытия. Ежегодник. Институт археологии Российской академии наук, Москва
Археологія	Археологія, Київ
Археология	Археология, Орган на Археологическия институт и музей при Българската академия на науките, София
Боспорские исследования	Боспорские исследования, Симферополь – Керчь
ИНМВ	Известия на Народния музей, Варна
КСИА	Краткие сообщения Института археологии, Москва
КубГУ	Кубанский государственный университет, Краснодар
МАИЭТ	Материалы по археологии истории и этнографии Таврии, Симферополь
Нижневолжский археологический вестник	Нижневолжский археологический вестник, Волгоград
Палестинский сборник	(Православный) Палестинский сборник. Академия Наук СССР, Российское палестинское общество, Москва –Ленинград
РА	Российская Археология, Москва
РАН	Российская Академия Наук, Москва
СА	Советская археология, Москва
СГЭ	Сообщения Государственного Эрмитажа, Ленинград
ТГЭ	Труды отдела истории первобытной культуры Государственного Эрмитажа, Ленинград / Санкт-Петербург
Труды ГИМ	Труды Государственного Исторического Музея, Москва